

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

RUSÇA GAZETELERDE KAFKAS CEPHESİ
(1914-1917)

Fatih Mehmet EŞKİ

2502160393

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Gözde SAZAK

İSTANBUL - 2022

ÖZ

RUSÇA GAZETELERDE KAFKAS CEPHESİ (1914-1917)

Fatih Mehmet EŞKİ

Kafkasya Çarlık Rusya yayılcılığında önemli bir bölge olmuştur. 18. yüzyılın sonlarında Kuzey Kafkasya'da hakimiyet sağlayan Çarlık Rusya, Tiflis'in ilhak edilmesinden sonra Osmanlı Devleti ve İran ile girdiği mücadeleden sonra 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Güney Kafkasya'yı topraklarına katmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçiren Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti ile yeniden karşı karşıya geleceği Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu'nun içlerine yapacağı operasyonlar için fırsat elde etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dahil olması ile Rus Kafkas Ordusu Doğu Anadolu'da bulunan Türk-Rus sınırını geçmiştir. Yapılan Köprüköy ve Azap Muharebelerinde 3. Ordu birlikleri başarılı olmuştur. Fakat 22 Aralık 1914 tarihinde 3. Ordu tarafından başlatılan Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Rus Kafkas Ordusu Kafkas Cephesi'nde ilerleme imkânı elde etmiştir. 17 Nisan 1915'te Van'ı işgal eden Rus Kafkas Ordusu Doğu Karadeniz kıyı şeridinde Türk kuvvetleri karşısında üstünlük sağlamıştır. 1916 yılına gelindiğinde 3. Ordu birliklerinin sebatlı bir savunma yapmasına rağmen 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum işgal edilmiştir. Rus Kafkas Ordusu daha sonra sol kanadında 18 Şubat 1916'da Muş'u, 3 Mart 1916'da Bitlis'i, sağ kanadında ise 7 Mart 1916'da Rize'yi, 17 Mart 1916'da Trabzon'u, 16 Temmuz 1916'da Bayburt'u, 22 Temmuz 1916'da Gümüşhane'yi, 25 Temmuz 1916'da Erzincan'ı işgal etmiştir. Bu süreçte 3. Ordu bir taraftan da iâşe sıkıntıları ve salgın hastalıklar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Rus işgali ile bölgede yaşayan Müslüman ahali evlerini terk etmiştir. 18 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Erzincan Mütarekesi şartları gereği Rus Kafkas Ordusu Anadolu topraklarından çekilmiştir.

Köklü bir geleneğe sahip olan Rusça gazeteler ise Birinci Dünya Savaşı yıllarında kendilerine uygulanan askerî sansür programına rağmen önemli bir görev üstlenmişlerdir. Yeni ekler, başlıklar ve konularla savaş ile ilgili haber içeriklerini

zenginleştirmişlerdir. Rusça gazeteler Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin günlük resmî duyurularının yanı sıra cephedeki birçok kaynak aracılığı ile askerî hareketliliği günü güne sayfalarına taşımıştır. Rusça gazeteler ayrıca Kafkas Cephesi ve işgale uğrayan Anadolu şehirleri ilgili siyasî, sosyal, dini, ekonomik, etnografik, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri gibi birçok konuyu Rus kamuoyu ile paylaşmıştır. Yaptıkları propaganda nitelikli içerikler ile haber ve yazılara yer veren Rusça gazeteler Çarlık Rusya devletinin kolonileştirme faaliyetlerine hizmet etmişlerdir. Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı yılları ve Kafkas Cephesi'ne tanıklık eden ve önemli birer belge niteliğindeki Rusça gazeteler temel kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmada ayrıca daha geniş bir bakış açısı oluşturmak amacı ile Çarlık Rusya askeri arşiv belgeleri, Türkçe ve Rusça araştırma eserleri, makale ve hatıratlardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Rus İşgali, Rusça Gazeteler, Kafkasya.

ABSTRACT

CAUSASIAN FRONT IN THE RUSSIAN NEWSPAPERS
BETWEEN (1914-1917)

Fatih Mehmet EŞKİ

The Caucasus was an important region in the expansionism of Tsarist Russia. Tsarist Russia, which dominated the North Caucasus at the end of the 18th century, added the South Caucasus to its lands with the annexation of Tbilisi in the first quarter of the 19th century, after the struggle with the Ottoman Empire and Iran. Tsarist Russia, which captured Kars, Ardahan, and Batum in the 1877-1878 Ottoman-Russian War, had the opportunity to carry out operations in Anatolia when it faced the Ottoman Empire again in the first world war. With the involvement of the Ottoman Empire in the First World War, the Russian Caucasian Army crossed the Turkish-Russian border in Eastern Anatolia. The Turkish 3rd Army was victorious in the Battles of Köprüköy and Azap. However, after the failure of the Sarıkamış Operation initiated by the 3rd Army on 22 December 1914, the Russian Caucasian Army had the opportunity to advance on the Caucasian Front. The Russian Caucasian Army, which occupied Van on April 17, 1915, gained superiority over the Turkish forces on the Eastern Black Sea coastline. Erzurum was occupied on February 16, 1916, despite the steadfast defense of the 3rd Army units. The left flank of the Russian Caucasian Army then occupied Muş on February 18, 1916, and Bitlis on March 3, 1916, while the right flank occupied Rize on March 7, 1916, Trabzon on March 17, 1916, Bayburt on July 16, 1916, Gümüşhane on July 22, 1916, and Erzincan on July 25, 1916. The 3rd Army had to struggle with food shortages and epidemics in this process. The Muslim population living in the region left their homes with the Russian occupation. Following the terms of the Erzincan Armistice signed on 18 December 1917, the Russian Caucasian Army withdrew from Anatolian lands.

Russian newspapers, which have a deep-rooted tradition, undertook an essential role despite the military censorship program during the First World War. They have enriched the news content about the war with new attachments, titles, and topics. In addition to the daily official announcements of the Russian Caucasus Army

Headquarters, the Russian newspapers carried the military activity to its pages day by day through many sources at the front. The Russian press also shared with the Russian public many issues such as the political, social, religious, economic, and ethnographic characteristics of the occupied Anatolian cities and their underground and aboveground riches. Russian newspapers, which included propaganda content, news, and articles, served the colonization activities of the Tsarist Russian state. In this study, Russian newspapers, which are important documents and witnessed the First World War and the Caucasian Front, were used as the main source. Furthermore, Russian archival documents, Turkish and Russian research works, articles, and memoirs were also used to create a broader perspective.

Keywords: First World War, Caucasian Front, Russian Occupation, Russian Newspapers, Caucasus.

ÖNSÖZ

Avrupa’da başlayan Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı Devleti’nin dahil olması ile birlikte Rus Kafkas Ordusu, Doğu Anadolu’da bulunan Türk-Rus sınırını geçerek ilerlemeye başlamıştır. Bu ilerleyiş Kafkas Cephesi’nin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çarlık Rusya, 1914-1917 yılları arasında bu cephede Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz şehirlerinin büyük bir bölümünü işgal etmiştir. 1917 yılında gerçekleşen Şubat Devrimi’nden sonra Kafkas Cephesi’nde duraklama dönemine girilmiştir. Ekim Devrimi ile birlikte yeni kurulan Sovyet Hükümeti savaştan çekilme kararı almıştır. Böylece taraflar arasında 18 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Erzincan Mütarekesi’nde alınan kararlar neticesinde Rus Kafkas Ordusu Doğu Anadolu’da işgal ettiği şehirleri terk etmiştir.

Köklü bir geleneğe sahip olan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Çarlık Rusya’nın 180 şehrinde sürekli yayın faaliyeti bulunan Rusça gazeteler ise bu dönemde önemli bir görev üstlenmiştir. Nitekim savaşın başlaması ile birlikte yeni bölümlerle zenginleştirilen gazeteler yoğun bir şekilde uygulanan askerî sansüre rağmen ekler ve ivedi sayılar vasıtasıyla savaş ortamını daha geniş bir şekilde propaganda faaliyetleri yürüterek gündemde tutmuşlardır.

Birinci Dünya Savaşı’nda önemli bir yeri olan Kafkas Cephesi’ne de Rusça gazeteler tarafından yoğun ilgi gösterilmiştir. Kafkas Cephesi’ne gönderilen muhabirler aracılığı ile en son gelişmelerin öğrenilmesinin yanı sıra askerî hareketlilik, asker ve subay mektupları, siyasî yorum ve değerlendirmeler, stratejik gelişmeler, işgal edilen şehirleri tanııtma yazıları, esir askerler gibi birçok konu Rus kamuoyuna aktarılmıştır. Ayrıca en yetkili makam olan Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından son askerî gelişmeler günü gününe duyurulmuştur. Bu çalışmanın amacı 1914-1917 yılları arasında yaşanan Türk-Rus mücadelesinde Kafkas Cephesi’ni başta askerî olmak üzere çok farklı yönlerden ele alan Rusça gazeteler üzerinden incelemektir.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Moskova Knezliği’nden 17. yüzyıla kadar Rusya tarihinde yaşanan önemli gelişmeler ile Çarlık Rusya’nın Kafkasya’da yayılma süreci ele alınmıştır. Güney Kafkasya’da 18.

yüzyıldan itibaren yaşanan Türk-Rus mücadelelerinin Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'ndeki son Türk-Rus savaşına hazırladığı zemin değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Birinci bölümde Çar I. Petro döneminde başlayan ve 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi'ne kadar Çarlık Rusya'da görülen basın-yayın faaliyetleri bütün yönleri ile ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca Rusça basının Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki genel durumu ile basına uygulanan askerî sansür ve basında sık rastlanılan propaganda faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olması ve Rusça gazetelerin bu konuyu kamuoyuna duyurma tarzı, Osmanlı Devleti'nde yapılan cihad ilanının gazetelerdeki karşılığı, Doğu Anadolu'daki Türk-Rus sınır hattında ve sonrasında gerçekleşen muharebeler, Doğu Karadeniz bölgesinde yaşanan gelişmeler ile Van işgalinin gazetelere yansımaları anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Rus Kafkas Ordusu'nun Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde yaptığı ileri harekât değerlendirilmiştir. Bu harekât sonucunda şehirlerde yaşanan askerî, siyasî ve ekonomik süreçlerin Rusça gazeteler tarafından kamuoyuna nasıl yansıtıldığı anlatılmıştır. Bu bölümdeki başlıklar bu şehirlerin Rusların gözündeki kilit sıfatları ile Rusça gazetelerde yer alan ifadelerle oluşturulmuştur. Ayrıca 1917 yılında cephede duraklama ve Çarlık Rusya'da yaşanan devrimlerin Kafkas Cephesi'ne yansımaları ile taraflar arasında imzalanan Erzincan Mütarekesi neticesinde Rus Kafkas Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nden çekilme süreci incelenmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişinin katkısı oldu. Çalışma konusunun seçilmesinde ve bütün safhalarında katkı sağlayan, desteğini hiçbir zaman esirgemeyen ve bana yol gösteren başta danışmanım Doç. Dr. Gözde Sazak ve ailesine; çalışmanın yazım aşamasında bana özgün fikirler veren, yardımcı olan ve değerli tavsiyeleri ile yol gösteren Prof. Dr. Okan Yeşilot'a, Prof. Dr. Mustafa Budak'a, Doç. Dr. M. Yasin Taşkesenlioğlu'na ve Doç. Dr. Esat Aktaş'a teşekkürü borç bilirim. Çalışmanın her aşamasında manevi destekleri ile beni motive eden Bayburt

Üniversitesi'nde görevli mesai arkadaşlarım Arş. Gör. Hüseyin İlhan'a, Arş. Gör. Kurban Durmuşoğlu'na ve Dr. Erdem Saka'ya; yine Bayburt Üniversitesi'nde görev yapan Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman Sefalı'ya, Dr. Öğr. Üyesi Metin Kaya'ya ve Arş. Gör. Okan Yetişensoy'a; değerli dostlarım Vedat Görgülü, Fahri Gürpınar, Fatih Sarıkan ve Yasin Celiloğlu'na müteşekkirim. Eğitim hayatım boyunca desteklerini her zaman yanımda hissettiğim ve bana güç veren değerli aileme; yazım aşamasında ihmal ettiğim ve sabır göstererek bana her zaman destek olan eşim Elif Polat Eşki'ye ve sevgili kızım Leyla'ya gönülden teşekkür ederim.

BAYBURT, 2022

Fatih Mehmet EŞKİ

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSÇA BASIN TARİHİ (1703-1917)

1.1. Basılı İlk Gazete: Vedomosti	26
1.2. II. Ekaterina Dönemi'nde Basında Edebiyat ve Hiciv	29
1.3. Taşraya Yayılan Basında İlk Özel Gazete ve İdeoloji Dergiciliği.....	32
1.4. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Gelişim Gösteren Basın.....	38
1.5. Çarlık Rusya'da Uygulanan Sansür Programları	45
1.6. 20. Yüzyılın Başlarında Basının Durumu	50
1.7. Birinci Dünya Savaşı'nda Basın	57
1. 7. 1. 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinde Basın	61
1.7. 2. Askerî Gazeteler	64
1.7. 3. Basına Uygulanan Askerî Sansür	67
1. 7. 4. Basın Üzerinden Yapılan Propaganda Faaliyetleri.....	71

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞIN BAŞLAMASI VE KAFKAS CEPHESİ'NİN İLK YILLARI (1914-1915)

2. 1. Birinci Dünya Savaşı'nı Hazırlayan Süreç	78
2. 2. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Dahil Olması	82
2. 3. Osmanlı Devleti'ne Yönelik Askerî ve Siyasî Yorumlar.....	96
2. 4. Cihad İlanı ve Çarlık Rusya Müslümanları.....	111
2. 5. Rus Kafkas Ordusu'nun Türk Sınırını Geçmesi	122
2. 6. Köprüköy ve Azapköy Muharebeleri.....	131
2. 7. Sarıkamış Harekâtı	145
2. 8. Osmanlı Devleti'nin 1914 Yılı İran Harekâtı.....	178
2. 9. Doğu Karadeniz Cephe Hattının Açılması ve Bölgedeki Muharebeler	184
2. 10. Tortum Muharebeleri	199
2. 11. Van'ın İşgali ve Cephede Duraklayış	208
2. 12. Doğu Anadolu'ya Yönelik İlgi ve Savaşın Birinci Yıl Dönümünde Yapılan Değerlendirmeler.....	231

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAFKAS CEPHESİ'NİN SON YILLARI: RUS KAFKAS ORDUSU'NUN İLERİ HAREKÂTI (1916-1917)

3. 1. Anadolu'nun Anahtarı Erzurum.....	239
3. 2. Doğu Anadolu'nun Kadim Şehri Muş	283
3. 3. Güneye Açılan Kapı Bitlis	289
3. 4. Yeni Askerî Liman Rize.....	301
3. 5. Karadeniz'in İkmal ve İaşe Merkezi Trabzon.....	311

3. 6. Çoruh Vadisi'nin En Güçlü Bölgesi Bayburt.....	336
3. 7. Yüksek Dağlarda Zorlu Muharebeler Gümüşhane	363
3. 8. Bereketli Fırat Vadisi'ne Giden Yol Erzincan	372
3. 9. Cephede Duraklayış ve Gazetelerin Gündemi	384
3. 10. 1917 Yılı Devrimleri ve Rus Kafkas Ordusu'nun Çekilişi	397
SONUÇ.....	424
KAYNAKÇA	428
EKLER.....	462
ÖZGEÇMİŞ.....	491

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1: Batumskiya Vesti, 27 Eylül 1914 (10 Ekim 1914), № 1446, Cumartesi.	462
Fotoğraf 2: Kavkazskaya Kopeyka, 2 Kasım 1914 (15 Kasım 1914), № 299, Pazar.	463
Fotoğraf 3: Golos Rusi, 14 Kasım 1914 (27 Kasım 1914), № 309, Cuma.....	464
Fotoğraf 4: Priazovskaya Reç, 9 Ocak 1915 (22 Ocak 1915), № 175, Cuma.	465
Fotoğraf 5: Bakinets, 9 Mart 1915 (22 Mart 1915), № 14, Pazartesi.	466
Fotoğraf 6: Golos Rusi, 23 Nisan 1915 (11 Mayıs 1915), № 467, Salı.....	466
Fotoğraf 7: Pravitelstvenny Vestnik, 9 Mayıs 1916 (22 Mayıs 1915), No: Ek № 102, Cumartesi.	467
Fotoğraf 8: Golos Kavkaza, 5 Eylül 1915 (9 Eylül 1915), № 2528, Cumartesi.....	468
Fotoğraf 9: Kavkazskoe Slovo, 3 Ocak 1916 (16 Ocak 1916), № 2, Pazar.	469
Fotoğraf 10: Batumskiy Den, 27 Ocak 1916 (9 Şubat 1916), № 763, Çarşamba.	470
Fotoğraf 12: Voennaya Letopis, 11 Şubat 1916 (24 Şubat 1916), № 230, Perşembe.	471
Fotoğraf 13: Kavkazskiy Telegraf, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 17, Cumartesi.	472
Fotoğraf 14: Tiflisskiy Listok, 25 Ekim 1916 (7 Kasım 1916), № 238, Salı.	473
Fotoğraf 15: Batumskiya Vesti, 6 Ocak 1917 (19 Ocak 1917), № 2125, Cuma.	474
Fotoğraf 16: Kavkazskiy Telegraf, 6 Şubat 1917 (19 Şubat 1917), № 8, Pazartesi.	475
Fotoğraf 17: Bakinets, 26 Haziran 1917 (9 Temmuz 1917), № 34, Pazartesi.....	475
Fotoğraf 18: Tiflisskiy Listok, 25 Haziran 1914 (7 Temmuz 1917), № 168, Salı, s. 2. “Halkların Savaşı” Başlıklı Yazı.....	476
Fotoğraf 19: Kavkazskiy Telegraf, 30 Ağustos 1914 (12 Eylül 1914), № 43, Cumartesi, s. 2. “Türkiye’nin Silah Gücü” Başlıklı Yazı	476
Fotoğraf 20: Petrogradskiy Kuryer, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 263, Cuma, s. 3. (Sütunlarda sansürden geçmemiş kısımlar görülmektedir.).....	477
Fotoğraf 21: Birjeviya Vedomosti, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 14438, Cuma, s. 2. “Türkiye Rusya’ya Karşı Savaş Açtı” Başlıklı Yazı	478

Fotoğraf 22: Kavkaz, 13 Kasım 1914 (26 Kasım 1914), № 258, Perşembe, s. 2. “Cihad, veya İnanç İçin Savaş” Başlıklı Yazı.....	478
Fotoğraf 23: Tiflisskiy Listok, 21 Ocak 1915 (3 Şubat 1915), № 16, Çarşamba, s. 2. “Sarıkamış Savaşları” Başlıklı Yazı.....	479
Fotoğraf 24: Golos Kavkaza, 14 Şubat 1915 (27 Şubat 1915), № 2440, Cumartesi, s. 2. “Tsargrad ve Dardanel” Başlıklı Yazı.....	479
Fotoğraf 25: Kavkazskoe Slovo, 11 Şubat 1915 (24 Şubat 1915), № 8, Pazar, s. 2. “Hemşire Anastasiya Popova” Başlıklı Yazı	480
Fotoğraf 26: Listok Voynı, 4 Şubat 1916 (17 Şubat 1916), № 518, Perşembe, s. 1. “Erzurum Alındı” Başlıklı Yazı	481
Fotoğraf 27: Kavkazskoe Slovo, 6 Nisan 1916 (19 Şubat 1916), № 78, Çarşamba, s. 1. 1. “Trabzon, Birliklerimiz Tarafından 5 (18) Nisan’da Alındı” Başlıklı Yazı	481
Fotoğraf 28: Batumskiya Vesti, 5 Temmuz 1916 (18 Temmuz 1916), № 1976, s. 1. “Bayburt’un Alınışı” Başlıklı Yazı	482
Fotoğraf 29: Golos Kavkaza, 27 Ekim 1916 (9 Kasım 1916), № 2785, Perşembe, s. 1. 1. “Küçük Asya’nın Rusya İçin Manası” Başlıklı Yazı	482
Fotoğraf 30: Golos Rusi, 18 Eylül 1914 (1 Ekim 1914), № 252, Cuma, 252, s. 2. (Karadeniz Kıyısında başlıklı karikatür).....	483
Fotoğraf 31: Kavkazskoe Slovo, 25 Ocak 1915 (2 Şubat 1915), № 20, Pazar, s. 2. (Rus Kafkas Ordusu’nun Sarıkamış Muharebelerinde ele geçirdiği Türk top ve makineli tüfeklerin Tiflis’te sergilenmesi).....	483
Fotoğraf 32: Kavkazskoe Slovo, 25 Ocak 1915 (2 Şubat 1915), № 20, Pazar, s. 2. (Rus Kafkas Ordusu’nun Sarıkamış Muharebelerinde ele geçirdiği Türk top ve makineli tüfeklerin Tiflis’te sergilenmesi).....	484
Fotoğraf 33: Kavkazskiy Telegraf, 2 Şubat 1915 (15 Şubat 1915), № 7, Pazartesi, s. 2 (Türk Esirler).....	484
Fotoğraf 34: Kavkazskiy Kray, 6 Şubat 1915 (19 Şubat 1915), № 28, Perşembe, s. 3. (Sarıkamış Muharebeleri esnasında esir düşen 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa ile diğer Türk subayları trenden inerken).....	485
Fotoğraf 35: Kavkazskoe Slovo, 28 Mart 1915 (10 Nisan 1915), № 39, Cumartesi, s. 3. (Çar II. Nikolay’ın ziyareti esnasında Kars’tan bir görüntü)	485

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Kafkas Harekât Planı.....	486
Şekil 2: 3. Ordu ve Rus Kafkas Ordusu’nun ekim 1914 sonu yığınak durumu.	487
Şekil 3: 4 Haziran 1915 yılında 3. Ordu ve karşısındaki Rus Kafkas Ordusu’nun durumu	488
Şekil 4: 1917 yılı sonunda Kafkas Cephesi durumu.....	489
Şekil 5: Golos Rusi, 23 Aralık 1914 (5 Ocak 1915), № 347, Salı, s. 3. (1914 Yılı Türk-Rus sınır hattı).....	490
Şekil 6: Golos Rusi, 14 Nisan 1915 (27 Nisan 1915), № 453, Salı, s. 3. (1915 Yılı Türk-Rus savaş bölgesi).....	491

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.:	Adı geçen eser
A.g.m.:	Adı geçen makale
A.g.t.:	Adı geçen tez
Bk.:	Bakınız
Bs.:	Baskı
C.:	Cilt
Ç.:	Çast (Bölüm, Kısım)
Çev.:	Çeviren
Der.:	Derleyen
Ed.:	Editör
Haz.	Hazırlayan
No:	Numara
red.:	Redaktör
s.:	Sayfa
S.:	Sayı
TTK:	Türk Tarih Kurumu
V.d:	Ve diğerleri
yy.:	Yüzyıl

GİRİŞ

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi, Irak Cephesi, Filistin-Suriye Cephesi, Çanakkale Cephesi, Romanya, Galiçya ile Makedonya gibi Avrupa Cephelerinde mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti diğer cephelerde İtilaf Devletleri; Kafkas Cephesi'nde ise Rus Kafkas Ordusu ile savaşmıştır. Kafkas Cephesi'nde 22 Aralık 1914 tarihinde başlatılan Sarıkamış Harekâtı ile ilgili günümüze kadar devam eden tartışmalar ve 1915 yılının ilk aylarında yaşanan Çanakkale Muharebelerinin önemi ve değeri; Kafkas Cephesi'nde Rus Kafkas Ordusu'nun Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerindeki ilerleyişine daha az ilgi gösterilmesine neden olmuştur. Akademik ulusal literatürde Rus Kafkas Ordusu ve 3. Ordu arasında yaşanan muharebeler, Anadolu şehirlerinin işgal süreçleri ve buralarda yaşanan gelişmeler bölgesel olarak çalışılmasına rağmen bir bütün olarak Kafkas Cephesi hakkında çok az çalışma bulunmaktadır.

Çarlık Rusya ise Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Cephesi, Kafkas Cephesi, Romanya Cephesi, Kuzey Cephesi, Kuzeybatı Cephesi ve Güneybatı Cephelerinde savaşmıştır. Kafkas Cephesi yakın zamana kadar Rus tarihçiliğinde de çok fazla ele alınan bir konu olmamıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nda Çarlık Rusya için birinci dereceden önemli olan ve ülkenin kaderini belirleyen Avrupa cephelerinde yaşanan mücadeleler ile Rus Kafkas Ordusu'nun üst düzey komuta kademesinin Kızıl Ordu'ya karşı Beyaz Ordu'da görev alması Sovyet tarihçiliğinde Kafkas Cephesi'ne karşı ilgilinin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra arşivlerin açılması ve Birinci Dünya Savaşı'nın yüzüncü yılı münasebeti ile Rusya'da “*Unutulan Cephe*” gibi tanımlamalarla Kafkas Cephesi ile ilgili araştırma ve çalışmaların arttığı görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı Birinci Dünya Savaşı öncesi ve 1914-1917 yılları boyunca Çarlık Rusya'nın komşusu olan Osmanlı Devleti toprakları dahilindeki Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde yaptığı askerî, siyasi, ekonomik ve idarî tüm faaliyetleri bu üç yıl içerisinde yayımlanan Rusça gazetelerden günü gününe takip etmek, değerlendirmek ve bu üç yılın nabzını Rusça gazeteler üzerinden tutmaktır.

Rus Kafkas Ordusu 1 Kasım 1914 tarihinde Doğu Anadolu’da bulunan Türk-Rus sınırını geçerek Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz şehirlerinin büyük bir kısmını işgal etmiştir. 18 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Erzincan Mütarekesi sonrasında Osmanlı topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır. Kafkas Cephesi’nin Rusça gazetelere yansıma ve aktarılma tarzı çalışmamızın temelini oluşturmaktadır.

Kafkas Cephesi’ni iyi analiz edebilmek için öncelikle Birinci Dünya Savaşı’nda Rus basının genel durumu, gazetelere uygulanan askerî sansür programı ile gazetelerde görülen propaganda faaliyetlerini iyi anlamak gerekmektedir. Bu sebeple tezimizin ilk bölümünde genel hatlarıyla Rus basın tarihi, sansür ve gazetelerin sayfalarında tespit edilen propaganda faaliyetlerinin haberlere nasıl şekil verdiği detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Çalışmada temel kaynak olarak dönemin Petrograd ve Kafkasya gazeteleri kullanılmıştır. Doküman incelemesi yönetiminin kullanıldığı bu çalışmada Kafkas Cephesi’nde yaşanan askerî, siyasî ve sosyal olaylar bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Ayrıca Kafkas Cephesi ile ilgili Çarlık Rusya askerî arşiv belgeleri, Türkçe ve Rusça araştırma eserleri, makaleler ve hatıratlardan da faydalanılmıştır.

Çalışmanın temelini oluşturan periyodiklerin tamamını 1914-1917 yılları arasında Rusça yayımlanan gazeteler oluşturmaktadır. Bu nedenle Çarlık Rusya basınında başka dillerde gazete yayımının da olduğu dikkate alınarak çalışmanın başlığında *Rusça* ibaresi kullanılmıştır.

Çalışmada konu sınırlandırılması yapılırken 1914-1917 yılları arasında Rusça gazetelerde Osmanlı Devleti’nin siyasî, askerî, ekonomik ve dini yönlerden durumu tespit edilmiştir. Ayrıca Kafkas Cephesi’nde Türk ve Rus ordularının askerî hareketliliği ile şehirlerin işgal süreçleri ve sonrasında gazetelerin bu konuyu ele alış şekli; taraflar arasında gerçekleşen muharebeler ve bunların stratejik değerlendirmeleri, gazetelerdeki birçok haber ve zengin içerik çeşitliliğinde esas olarak Türk-Rus mücadelesi incelenmiştir. Gelişmelerin kronolojik sıraya göre aktarıldığı bu çalışmada Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde 1914-1917

yıllarında yaşanan Rus işgali döneminde şehirlerin her birinin işgal süreci Rusça gazete kaynaklarına göre ilk kez kapsamlı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

1914-1917 yıllarına ait günlük yayımlanan Rusça gazeteler Kafkas Cephesi araştırmalarında değerli bir kaynak özelliği taşımaktadır. Nitekim bu gazeteler dönemin askerî, siyasî, kültürel, idarî, ekonomik, dini ve sosyal konuları gibi birçok yönünü yansıtmaları bakımından önemlidir. Dönemin canlı tanıkları olarak tarihe kayıt düşen Rusça gazeteler temel alınarak araştırılan sınırlı konularda yazılmış az sayıda makale bulunmaktadır. Ayrıca Rusça gazeteler üzerinden Kafkas Cephesi'nin genelini ele alan yüksek lisans ve doktora düzeyinde de bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu çalışmada Kafkas Cephesi araştırmalarında daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak Rusça gazeteler ile Çarlık Rusya askeri arşiv belgelerinin kullanılmasının yanı sıra bu alandaki Türkçe ve Rusça kaynaklar değerlendirilerek karşılaştırmalı bir yöntemle Kafkas Cephesi'ne daha geniş ve farklı bir bakış açısı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada ayrıca Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından günlük yapılan duyurulara yer verilmiştir. Bu duyuruların yer aldığı *Letopis Voynı* adlı derginin *Offitsialnyy Otdel* adlı bölümünde Rus birliklerinin günlük hareketleri ve faaliyetlerinin verilmesi diğer kaynaklar ile bir bütünlük sağlayarak gelişmelerin en yüksek makamdan desteklenmesini sağlamıştır. Bu bağlamda her gün yapılan bu duyurular büyük bir dikkatle takip edilerek değerlendirmeye alınmışlardır.

Çarlık Rusya gazeteciliği Birinci Dünya Savaşı yıllarında Avrupa ve Amerika gazeteciliği ile yarışır bir durumda idi. Çarlık Rusya'da büyük sermayeli ve bütçeli gazetelerin yanı sıra taşranın her yerinde daha az bütçeye sahip ve amatör düzeyde de olsa basın-yayın faaliyetleri yürütülmüştür. Bu kadar fazla basın-yayın faaliyeti olan ülkede doğal olarak merkezi, bölgesel ve yerel gazetelerin gündem ve olaylara dair ilgileri de farklı gelişmiştir.

Bu çalışmada kullanılan Rusça gazeteler 1914-1917 yılları arasında yayımlanan 60 adet farklı gazetenin binlerce sayfası taranarak belirlenmiştir. Kafkas Cephesi ile ilgili tarafımızca tespit edilen en fazla haber ve yazılara yer veren Petrograd ve Kafkasya'da günlük olarak çıkarılan gazetelerin 28 adedi seçilmiştir.

Nitekim Çarlık Rusya döneminde başkent olan Petrograd merkezi konumda olmasından dolayı burada yayımlanan geniş bütçeli gazetelerin içerikleri daha kapsamlı olmuştur. Ülke gündeminin çok çeşitli konularda yansıtıldığı Petrograd gazeteleri diğer cepheler hakkında olduğu gibi Kafkas Cephesi ile ilgili çeşitli haber ve içeriklere yer vermişlerdir.

Kafkas Cephesi ile ilgili zengin ve çeşitli içeriğe sahip olan diğer gazeteler ise Kafkasya gazeteleri olmuştur. Çünkü Kafkas Cephesi'nin "*cephe gerisi*" konumunda olan ve her türlü ikmal ve iâşe operasyonlarının yürütüldüğü, esir ve yaralı askerlerin getirildiği, komuta merkezinin bulunduğu başta Tiflis olmak üzere Bakü, Krasnodar, Batum, Pyatigorsk, Yeysk ve Erivan gibi şehirlerde yayımlanan gazeteler Kafkas Cephesi'ni daha yakından takip etmişlerdir. Ayrıca Kafkas Cephesi'nde faaliyet gösteren Rus Kafkas Ordusu'nun subay ve askerlerinin büyük bir çoğunluğunu Kafkasyalıların oluşturduğu dikkate alındığında yerli halk akrabalarını gönderdiği Kafkas Cephesi'ni daha çok merak etmiştir. Böylece Kafkasya gazetelerinde cephe ile ilgili arz-talep meselesi ortaya çıkmıştır. Nitekim Petrograd ve Çarlık Rusya'nın diğer bölgelerinde faaliyet gösteren gazetelerin Kafkas Cephesi ile ilgili haber ve içeriklerini Kafkasya gazetelerinden alıntı yaparak sayfalarına taşıdıkları yine tarafımızdan tespit edilen önemli bir konudur. Bu çalışmada ayrıca Petrograd ve Kafkasya gazetelerinden ayrı bir sınıflandırmada olan Rus askerî birlikleri tarafından yayımlanan askerî gazeteler de kaynak olarak kullanılmıştır.

Temel kaynak olarak kullanılan Rusça gazetelere uzun bir dönem süren araştırma faaliyetlerinden sonra ulaşılmıştır. Nitekim 1914-1917 yıllarına ait Rusça gazeteler için ilk önce 2017 yılında Tiflis'te bulunan Gürcistan Ulusal Parlamento Kütüphanesi (National Parliamentary Library of Georgia) ziyaret edilmiştir. Burada yirmi günlük bir çalışma boyunca Tiflis gazetelerinin nüshaları fotoğraflama yöntemi ile temin edilmiştir. Elde edilen verilerin yeterli olmadığı anlaşıncı 2018 yılında bir sonraki çalışma yeri olan St. Petersburg ziyaret edilmiştir. St. Petersburg'da bulunan Rusya Milli Kütüphanesi'nin Gazete Bölümü'nde (Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka, Otdel Gazet) üç ay süren yoğun bir çalışma ile 1914-1917 yıllarına ait Petrograd ve Kafkasya bölgesinde yayımlanan gazetelerden 28 adedi tarafımızdan seçilmiştir. Seçilmiş olan bu 28 gazetenin gün gün yayımlanan binlerce sayfası özenle

taranarak fotoğraflama yöntemi ile kayıt altına alınmıştır. St. Petersburg’da geçen süre zarfında ayrıca Rusça yayımlanan Birinci Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi ile ilgili araştırma eserler, makaleler ve hatıratlar temin edilmiştir.

Tarafımızca arşivlenen binlerce sayfalık gazete üzerinde uzun süren tasnif ve fişleme çalışmasında Kafkas Cephesi ile ilgili haber ve diğer içerikler titiz bir okuma ile değerlendirilerek yazım aşamasına geçilmiştir. Dönemin bazı gazetelerinde kullanılan dilin sistemli bir editör düzenlemesinden geçmemesi gazete okumalarının anlaşılması için geçen sürenin uzamasına neden olmuştur. Çarlık Rusya’da Jülyen takvimi esas alındığı için gazete tarihlendirmeleri tarafımızca miladi takvime çevrilerek dipnotta verilen gazete künyesinde parantez içerisinde gösterilmiştir.

Bu çalışma için 1914-1917 yılları arasında yayımlanan Rusça gazetelerde tarafımızca arşivlenenler şöyledir: **Petrograd** gazetelerinden *Birjeviya Vedomosti, Den, Golos Rusi, Letopis Voynı, Peterburgskiy Kuryer, Pravitelstvenny Vestnik, Russkiy Invalid, Sovremennoe Slovo, Voennaya Letopis*; **Tiflis** gazetelerinden *Golos Kavkaza, Kavkaz, Kavkazskoe Slovo, Tiflisskiy Listok, Zakavkazskaya Reç, Znak Tiflisa*; **Bakü** gazetelerinden *Bakinets, Kavkazskaya Kopeyka, Kavkazskiy Telegraf*; **Batum** gazetelerinden *Batumskie Vesti, Batumskiy Den*; **Yekaterinodar (Krasnodar), Pyatigorsk, Yesysk** gazetelerinden *Kavkazskiy Kray, Kubanskiy Kazaçiy Vestnik, Kubanskaya Mısl, Listok Voynı, Priazovskaya Reç*; **Erivan** gazetelerinden *Naşi Dni* ve **askerî** gazetelerden *Vestnik X Armii, Armeyskiy Vestnik*’dir.

Çalışmanın konusu olan “Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi 1914-1917” döneminin anlaşılması için Rusya’nın Avrupalı bir devlet olma ve bu süreçte izlediği yayılmacı politikasının iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu bağlamda giriş bölümüne Kiev Knezliği’nden 17. yüzyıla kadar Rusya’nın siyasi tarihi ve sonrasında Kafkasya’da izlediği yayılmacı politikalarının incelenmesi uygun görülmüştür. Bu şekilde Çarlık Rusya’nın Kafkasya’yı topraklarına katması sonucu Birinci Dünya Savaşı’nda son Türk-Rus mücadelesinin yapıldığı Kafkas Cephesi’nin açılma sebepleri daha iyi anlaşılmış olacaktır.

1. Kiev Knezliği'nden 17. Yüzyıla Kadar Rusya

Tarihte ilk Rus devleti olarak kabul edilen Kiev Knezliği'nin ana unsurunu oluşturan Slav toplumlarının kökenleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Farklı görüşler ile açıklanmaya çalışılan Slavların kökeni meselesinde ilk bilimsel çalışma 18. yüzyılda *Norman Teorisi* çerçevesinde yapıldı. Bu teoride Slavların İskandinav Vikingleri ile bağının olduğu savunulmakta idi. Uzun bir dönem boyunca geliştirilen Norman Teorisi'ne göre Rusların ilk yazılı belgelerinde aktarılan Rus-Ros-Rhos kelimelerinin İskandinavya kökenli oldukları iddia edilmekteydi.¹

Uzun bir dönem Avar ve Hazarların etkisi altında kalan Slavların² “devlet” statüsünde siyasî bir yapı olarak etkin oldukları ilk dönem ise 9. yüzyıl olarak kabul edilmektedir.³ 9. yüzyılın ortalarında Ruslar ticaretin yanı sıra geçimlerini savaş ganimetleri ile sağlarken ormanlık ve bozkır bölgelerinde yaşayan Slav, Finli ve Baltık halklarından vergi topluyorlardı. 861 yılında Bizans'a sefer düzenleyen Ruslar başarısız olmalarına rağmen Bizans karşısında bir takım ticari kazançlar elde ettiler.⁴ Rurik'in diğer Vereg-Rus yöneticilerini etkisiz hale getirdikten sonra geniş bir alana yayılan Slav ve Fin kavimleri üzerinde hakimiyet sağlaması ile “Rus Devleti” kuruldu. Rus devletinin idaresinde bulunurken Hristiyanlığı kabul eden Prenses Olga'dan sonra Rus topraklarında Bizans ve Ortodoksluk etkisi kısa sürede artmaya başladı. Olga'nın oğlu Knez Svyatoslav döneminde doğuda Kafkaslar ve Hazar Denizi, güneyde Balkanlar yönünde yayılmalar gerçekleşti. Bu faaliyetler kendinden sonra gelen Rus yöneticileri tarafından örnek alındı.⁵

Svyatoslav'dan sonra yönetime geçen Vladimir resmi olarak Ortodoks Hristiyanlığını kabul etmesi ile Kiev Knezliği Bizans medeniyeti içerisine girdi. Böylece Ruslar Roma Katolik Kilisesi, Avrupa ve Latin medeniyetinden farklı olarak gelişim göstermeye başladılar. Bilge olarak anılan Yaroslav'ın tahta geçmesi ile birlikte saygınlık kazanan Kiev Knezliği ekonomik refah ve güvenlik içerisinde

¹ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan Günümüze**, Çev. Figen Dereli, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2014, s. 19-23.

² Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara, TTK, 2010, s. 5.

³ Riasanovsky, Steinberg, **a.g.e.**, s. 24.

⁴ Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar**, Çev. Kezban Acar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 56.

⁵ Kurat, **a.g.e.**, s. 19-25.

varlığını sürdürdü. Yeni bir Rus Hristiyan kültürünün ortaya çıktığı Kiev Knezliği'nde⁶ Kiev-Peçor Manastırı, Kiev Sofyası ve Novgorod Sofyası gibi ilerleyen dönemlere etki bırakacak önemli dini yapılar inşa edildi.⁷

Yaroslav döneminde ayrıca Rusya'nın ilk kanunlarının hazırlanmasının yanı sıra Kiev'de kültür ve sanat etkinlikleri görülmekte idi. Fakat Kiev Knezliği'nde yaşanan bu önemli gelişmeler Yaroslav'ın ölmesi ile son buldu. Yaroslav ölümünden önce erkek çocuklarına ülkenin önemli şehirlerini pay etmişti. Yaroslav'ın ölümünden kısa bir süre sonra prensler arasındaki iç çekişmeler devleti yıpratırken⁸ 1061-1210 yılları arasında elli büyük sefer düzenleyen Kumanların saldırıları Kiev Knezliği'nin iyice zayıflamasına neden oldu. Böylece Rus knezlikleri içerisinde Novgorod en zengin ve güçlüler arasına girdi. Ön plana çıkan diğer knezlikler içerisinde ise Suzdal, Tver ve Vladimir knezlikleri yer alırken bunlar arasında da "Büyük Knezlik" için mücadele verilirdi.⁹ 1240 yılında Moğolların saldırısı sonucu Kiev Knezliği büyük bir yıkıma uğradı.¹⁰

Rus knezlikleri üzerinde Moğol etkisi 1240'tan 1380'e kadar yıkıcı bir şekilde devam etti. Bu süreçte Moğollardan çeşitli yönlerden etkilenen bir kısım Ruslar güneydeki verimli topraklardan mahrum kalarak nüfus, ekonomik faaliyetler ve siyasi güç olarak kuzeydoğuya kaydılar.¹¹ Böylece zaman içerisinde Doğu Slavları arasında dil ve kültür farklılıkları artarak Velikiruslar (Ruslar), Maloruslar (Ukraynalılar) ve Belaruslar (Beyaz Ruslar) olarak üç ana kola ayrıldılar. Bu bölünme 12. yüzyıla kadar götürülse de devam etmesi politik nedenlerden dolayı oldu.¹²

⁶ Riasanovsky, Steinberg, **a.g.e.**, s. 29-33. Kiev'in ticaret yolu üzerinde bulunması, Bizans pazarına yakın olması ve üzerinden nehirlerin geçmesi gibi birçok imkân sayesinde burada kurulan prenslik "merkez" haline geldi. Kiev zaman içerisinde doğu batı arasında çok çeşitli ticari ürünlerin bulunduğu bir şehir olurken "*Kiev'e sahip olan elinde Rus ticaretinin anahtarını tutar*"dı. E. Şmurlo, **İstoriya Rossii 862-1917**, Myunhen, Grad Kitej, 1922, s. 18-19

⁷ İlyas Topsakal, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2009, s. 107.

⁸ Riasanovsky, Steinberg, **a.g.e.**, s. 33-36.

⁹ İlyas Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya, Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009, s. 62-63.

¹⁰ Riasanovsky, Steinberg, **a.g.e.**, s. 36.

¹¹ **A.g.e.**, s. 67-72.

¹² George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, 2019, s. 19-20.

13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus knezlikleri içerisinde Moskova ön plana çıkmaya başladı. Nitekim kuzey ve güney Rusya yollarının kesiştiği noktada bulunması, Don ve Volga Nehirleri ticaret yolunun Moskova Nehri'nde birleşmesi, siyasî istikrar ve Altın Orda Devleti ile iyi geçinme siyasetinden dolayı Moskova Knezliği yükselme dönemine girdi. Siyasî ve nüfuz bakımından güçlenen Moskova, Kiev'in etkisini kaybetmesinden sonra dini merkez konumuna erişerek "Bütün Rusya" için her yönden üstün bir konuma ulaştı.¹³

Rus knezliklerinin üzerindeki Türk etkisi devam ederken 14. yüzyılın ortalarında bir Türk devleti olan Altın Orda Devleti içerisinde yaşanan mücadeleler devletin zayıflamasına neden oldu. Nitekim bu durumdan istifade eden Rus knezleri Altın Orda'ya vergilerini düzenli olarak ödememeye başladılar. Ortaya çıkan bu karışık dönemde bir kısım Tatar beyleri Rus knezliklerine karşı saldırılar düzenlemekten geri kalmıyorlardı. Netice itibarıyla 1380 yılında Moskova Knezliği Altın Orda'ya karşı Kulikovo Meydan Muharebesi'nde başarı elde etti. Bu başarı Moskova Knezliği'ne büyük bir moral olsa da 1382 yılında Toktamış Han'ın ordusu Moskova üzerine sefer düzenleyerek şehri ele geçirdi.¹⁴ Toktamış Han'ın Moskova seferine rağmen Kulikovo Muharebesi Rusya tarihinde önemli bir yere sahip oldu. Nitekim bu muharebede Rus knezlikleri birlikte hareket ederek Altın Orda'ya karşı durabileceklerini anladılar. Ayrıca bir süre önce Doğu Slav Kilisesi'nin merkezi haline gelen Moskova Knezliği bu başarı ile birlikte dini önderliği ve koruyuculuğunun yanı sıra Türk hakimiyetine karşı çıkan bir konumda olduğunu göstererek diğer knezlikler arasında lider konuma yükseldi.¹⁵

15. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise Moskova Knezliği'nde iç mücadeleler görülüyordu. Kazan Hanlığı'nın kurucusu Ulu Muhammed Han'ın 1445 yılında Moskova Knezliği'ne karşı büyük bir zafer elde etmesine rağmen III. İvan döneminde 1480 yılında Altın Orda hakimiyetinden kurtulan Moskova Knezliği bu tarihten itibaren hanlara bağlı bir knezlik değil müstakil bir Hristiyan devleti haline geldi.¹⁶ III. İvan ayrıca diğer knezliklerin topraklarını Moskova'ya katmayı başardı.

¹³ Kurat, **a.g.e.**, s. 89-97.

¹⁴ A. B. Şirokorad, **Osmanlı-Rus Savaşları**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2013, s. 29-31.

¹⁵ Hosking, **a.g.e.**, s. 119.

¹⁶ Kurat, **a.g.e.**, s. 99-116.

Güç kazanan III. İvan “*Bütün Rusya’nın Hükümdarı*” unvanını aldı.¹⁷ Moskova Knezliği bu dönemde güçlü konumda olan Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeye çalışırken Osmanlı Devleti ise bütün dikkatini Orta Avrupa ve Akdeniz’e çevirdiği için gelişmekte olan Moskova Knezliği’ni fark edemiyor bunun için de çaba sarf etmiyordu.¹⁸

15. yüzyıla kadar Rus knezlikleri üzerinde devam eden Altın Orda etkisi sadece siyasî yönden değil ayrıca kültürel, ekonomi ve yönetim alanlarında da görülmekte idi. Nitekim geçen 250 yıllık süreçte Rus knezliklerinin yöneticileri ile Altın Orda ve Moğol devlet adamlarının yakınları arasında evlilikler gerçekleşmiş, Rus devlet idare sistemi, giyim ve kıyafette Türk etkisi görülürken vergi ve para sistemi Moğol teşkilatından alındı. Rus dilinde bu alanlarla ilgili görülen Türkçe kelimeler varlığını günümüze kadar korumaktadırlar. “*Türk hâkimiyeti*”nden çıktıktan sonra Moskova Knezliği çevresinde yaşayan toplumda “*Rus milliyeti*” şuuru oluşurken yöneticileri ise “*mutlak ve müstebit*” hükümdar konumuna ulaştılar. Bunun yanı sıra III. İvan’ın Bizans Prensesi Sofya ile evlenmesinden sonra Rusya üzerinde artan Bizans ideolojisi ve İstanbul’un Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi ile Moskova “*Üçüncü Roma*” olarak benimsenmeye başlanırken Bizans’ın sembolü olan çift başlı kartal figürü Rusya’nın arması olarak kabul edildi.¹⁹ Bizans’ın çeşitli seremonilerinin uygulanmaya başlandığı Rusya’da Bizans dilindeki “*Sezar*” kelimesinin Rusçadaki karşılığı olan “*Tsar*” (Çar) unvanı kullanılmaya başlandı.²⁰

Rusya tarihinde ilk defa “*Çar*” unvanı kullanan IV. İvan 1547 yılında tahta geçti. Çar IV. İvan askerî alanda birçok yenilikler yaparken kurmuş olduğu “*Opriçnina*” adlı birlik ile “*hain*” diye ithaf edilen binlerce insanın katledilmesine neden olduğu için “*Korkunç*” olarak anılmaya başlandı. Korkunç İvan daha önce 1487 yılında işgal edildikten sonra Rus nüfuzunun azaldığı Kazan’a tekrar sefer düzenlemeye karar verdi. Yaptığı birkaç seferde başarılı olamayan Korkunç İvan 150

¹⁷ Riasanovsky, Steinberg, a.g.e., s. 101-103.

¹⁸ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 4-5.

¹⁹ Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, s. 129-141. Türk-Tatar etkisinin Rusya üzerindeki siyasî, ekonomi, askerî, ve sosyo-kültürel alanlardaki yansımaları için bk. Kemaloğlu, a.g.e., s. 173-315.

²⁰ Riasanovsky, Steinberg, a.g.e., s. 104-105.

bin kişilik büyük bir kuvvetle 30 bin askerin olduğu Kazan şehrini 1552 yılında ele geçirdi. Kazan'ın ardından 1556 yılında ise Astrahan düştü. Kazan ve Astrahan'ın düşmesi ile birlikte Rusya tarihinde yeni bir dönem başladı. Nitekim Rusya bu tarihten itibaren İdil Nehri ve Hazar Denizi istikametinde Kafkaslara ve Türkistan'a yayılma imkânı elde ederken hakimiyetine aldığı yeni milletler ile imparatorluk olma yolunda önemli adımlar atıyordu.²¹ Korkunç İvan'ın Opriçnina birliklerinin ülke içerisinde korku saldığı dönemlerde Devlet Giray'a bağlı Kırım Tatarları 1571 yılında Moskova üzerine sefer düzenleyerek şehrin büyük bir kısmını tahrip etti. Diğer taraftan Yermak komutasındaki Kozak²² kuvvetleri Sibiry Hanlığını etkisiz hale getirdi. Batı Sibiry bölgesinde kontrolü eline geçiren Rusya 1586 yılında Tümen'i, 1587 yılında ise Tobolsk şehirlerini kurdu.²³ Böylece 3. ve 9. yüzyıllar arasında sadece Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Ruslar Batı Sibiry'dan sonra 1650'de Pasifik'e, iki yüz yıl sonra da Tanrı Dağları'na kadar ulaşma imkânı elde ettiler.²⁴

Korkunç İvan'dan sonra bir süre iç karışıklık yaşayan Çarlık Rusya'da 2 Mayıs 1613'te Mihail Fedoroviç Romanov'un yeni çar seçilerek tahta oturması ile birlikte Rusya tarihinde 1917 yılında kadar devam edecek olan "*Romanov Hanedanlığı*" dönemi başladı.²⁵ Çarlık Rusya 17. yüzyılda hızla doğu ve güneydoğuya yayılmaya devam ediyor,²⁶ siyasî olarak yenilikler ve önemli gelişmeler yaşıyor bir taraftan da askerî alanda düzenlemeler yapıyordu. Nitekim 17. yüzyılda Çarlık Rusya, Avrupalı subayların etkisi ile askerî alanda yenilikler yapmaya başlarken Avrupalı işletmeler Çarlık Rusya'da demir ve silah fabrikaları açıyordu. Böylece Çarlık Rusya'nın Avrupa'nın tekniği ile ilk tanışma alanı askerî konularda oldu.²⁷

²¹ Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 145-155.

²² Rusçada Slav etnosuna sahip Ortodoks Hristiyan Kozaklar "Kazak", Kazak Türkleri ise "Kazah" yazım şekli ile ifade edildiği için iki halk kolayca ayırt edilebilmektedir. Türkçe'de ise her iki halk için "Kazak" ifadeleri kullanıldığında çoğu zaman karışıklığa neden olmaktadır. Nitekim bu terim bir Slav dili olan Ukraincede "Kozak", İngilizcede "Cossack", Fransızcada ise "Cosaque" olarak kullanılmaktadır. Bu çalışmada Slav etnosuna dahil olan toplumu ayırt etmek için "Kozak" şekli kullanılmıştır.

²³ Riasanovsky, Steinberg, **a.g.e.**, s. 154-155.

²⁴ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 22.

²⁵ Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 214, 229.

²⁶ Riasanovsky, Steinberg, **a.g.e.**, s. 199-202.

²⁷ Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 240-242.

1682’de I. Petro’nun tahta geçmesi ile birlikte Rusya tarihinde yeni ve önemli bir dönemi daha başladı. Radikal değişimlerin yaşanmaya başlanıldığı Çarlık Rusya’da aydınlanma ve akılcılığın yanı sıra askerî, kültürel, sosyal ve ekonomik alanlarda ilerleme kaydedildi.²⁸

Küçük yaşlardan itibaren gemiciliğe ilgi gösteren Çar I. Petro “*sıcak denizlere ulaşmak*” için bir taraftan donanmayı güçlendirme kararı alırken diğer taraftan da Karadeniz kıyılarına seferler düzenliyordu. Nitekim 1696 tarihinde Osmanlı Devleti kontrolünde olan Azak Kalesi’ni ele geçirmesi ile birlikte Çarlık Rusya Karadeniz’e çıkmak için ilk adımı attı. Çar I. Petro ayrıca Avrupa’da gördüğü bilimi, tekniği ve kültürü ülkesine taşımak için büyük gayret gösteriyordu.²⁹ Oluşturmak istediği “*Batıya dönük*” Rus toplumunun sembolü ise 1703 tarihinde kurulan St. Petersburg idi. İlerleyen tarihlerde Çarlık Rusya’nın başkenti olan St. Petersburg Batılılığı temsil ederken Moskova ise Doğululuğun sembolü olacaktı.³⁰

Çarlık Rusya’nın sınırlarını genişleten ve birçok alanda gelişmesini sağlayan Çar I. Petro’ya 22 Kasım 1721 tarihinde “*Bütün Rusya İmparatoru*” ve “*Büyük*” unvanları verildi. Böylece Çarlık Rusya, Avrupa’da önemli bir konuma yükselirken Doğu Avrupa’nın en güçlü devleti haline geldi.³¹

17. yüzyılın sonlarında geniş bir coğrafyada hakimiyet sağlayan Çarlık Rusya Avrupa devleti olma yolunda ilerlemeye başlıyordu. Nitekim bu dönemde Osmanlı Devleti’nin genişlemesi dururken Çarlık Rusya ise Osmanlı Devleti’ne karşı Avrupa’da kurulan Kutsal İttifak’a dahil oluyordu. Çarlık Rusya böylece Avrupa diplomasisi ile tanışarak bu sistemin tam üyeliği için adım atıyordu. İlerleyen dönemlerde Çarlık Rusya Avrupalılaşıma yolunda mücadelesine devam ederek büyük bir Avrupa devleti olmak için çaba sarf edecekti.³²

²⁸ Riasanovsky, Steinberg, a.g.e., s. 221-222.

²⁹ Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, s. 252-255.

³⁰ Kezban Acar, “*Ortaçağ’dan Sovyet Devrimi’ne Rusya*”, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 149.

³¹ Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, s. 261-262.

³² Hosking, a.g.e., s. 255-256.

2. Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma S¼reci

Kafkasya genel olarak Karadeniz ve Hazar Denizi'nin arasında bulunan bölgeye denilmektedir. Yüksek sıradağların yanı sıra tepelik alanlar ve geniş alçak düzlükler Kafkasya coğrafyasını oluşturmaktadır. Çeşitli topografik özelliklere sahip olan Kafkasya çok farklı ve zengin bitki örtüsü barındırmaktadır.³³ Karadeniz kıyılarından Hazar Denizi'ndeki Apşeron yarımadasına kadar ulaşan Büyük Kafkas Dağları, Kafkasya'nın dağ sistemini oluştururken bu dağların en yüksek olanları Elbruz (5642 m), Dıh Tau (5203 m) ve Koştan Tau (5145 m) dağlarıdır. Kafkasya'nın önemli akarsuları arasında Kuma, Terek, Kuban, Sulak ve Samur nehirleri bulunurken mineral su kaynakları oldukça fazladır.³⁴

Kafkas sıradağlarının “Kuzey Kafkasya” veya “Kafkasönu” olarak adlandırılan kuzey kesiminde Kuban ve Terek çöküntüleri ile Stavrapol Platosu bulunurken Güney Kafkasya'da ise Küçük Kafkas Dağları, Kura ve Rioni çöküntüleri yer almaktadır. Günümüzde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın bulunduğu Güney Kafkasya'ya Osmanlı ve Arap kaynaklarında “Mavera-i Kafkasya” tabiri kullanılırken, Ruslar “Za Kavkaz”, (Kafkas Ötesi) İngilizler ise “Transcaucasus” (Transkafkasya) olarak adlandırmaktadır.³⁵ Elliden fazla farklı halk ve etnik grubun bulunduğu Kafkasya'da Altay, Kafkas ve Hint-Avrupa dil ailelerine mensup halklar bir arada yaşamaktadır.³⁶

Çarlık Rusya bir taraftan Sibirya ve Asya'nın derinliklerine açılma imkânı elde ederken diğer taraftan Avrupa ve Asya'nın arasında doğal sınır olan ve önemli stratejik geçitlerin bulunduğu Kafkasya'ya özel bir ilgi gösteriyordu. Türkistan, Hazar Denizi

³³ N. A. Gvozdetskiy, **Fiziçeskaya Geografiya Kavkaza**, Moskva, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1954, s. 3-9.

³⁴ G. İ. Malyavina, **Kavkaz v Kulturnom Prostranstve Rossii**, Stavropol, İzdatelstvo SKFU, 2015, s. 7-9.

³⁵ Habip Yıldırım, **Kafkasya'da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007, s. 6.

³⁶ Gabil Eliyev, **Gafgaz Tarihi (En Gedim Çağlardan XVIII Esrin Sonunadek)**, Bakı, Elm, 2009, s. 6. Kafkasya'da Altay Dil Ailesi'ne mensup Türk halklarından Azerbaycan, Kumuk, Balkar, Türkmen, Tatar, Karaçay ve Nogaylar; kendi içinde gruplara ayrılan Kafkas Dil Ailesi'nden Kartvel Grubu'nda Gürcü, Acara, Megrel, Svan v.d.; Abhaz-Adıge Grubu'nda Kabardey, Abhaz, Çerkez, Adıge; Nah Grubu'nda İnguş, Çeçen; Dağıstan Grubu'nda Avar, Dargin, Lezgi, v.d.; Hint-Avrupa Dil Ailesi'nde ise Rus, Ukrayna, Oset, Tat, Kürt ve Ermeni v.d. gibi gruplar vardır. Eliyev, **a.g.e.**, s. 6. Kafkas halkları hakkında çeşitli konularda geniş bilgi için bk. D. M. Taysayev, **Etnogenez Narodov Kavkaza**, Nalçik, İzdatelstvo M. i. V. Kotlyarovih, 2015.

ve İran ticaret yolunun üzerinde bulunan ve önemli bir ticaret merkezi olan Astrahan'a kale yapan Çarlık Rusya bölgeye Don Kozaklarını iskân ederek Kuzey Kafkasya'da nüfuz elde etti. 16. yüzyılın ikinci yarısında Terek Nehri'ne kadar ilerleyen Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmeden Kafkasya'da hakimiyet alanı oluşturmaya çalışıyor ve Kabarday bölgesinde karakollar kuruyordu.³⁷ Çarlık Rusya Kuzey Kafkasya'da varlık göstermeye başlamasına rağmen yaklaşık olarak iki yüz yıl boyunca taşra idaresini bölgede kurmak için bir faaliyet göstermedi.³⁸

1711 yılında Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında yapılan Prut Savaşı'nda Çar I. Petro'nun ordusu Osmanlı Devleti'nin ordusu tarafından kuşatılarak hezimete uğradı. Çar I. Petro imzaladığı antlaşma sonucunda Azak'ı Osmanlı Devleti'ne bırakmasının yanı sıra İsveç'ten aldığı bir kısım toprakları da geri vermek zorunda kaldı. Böylece Çar I. Petro'nun Prut Savaşı'ndan sonra güneye inme planları bozuldu.³⁹ Karadeniz ve Boğazlar üzerinden sıcak denizlere inemeyeceğini anlayan Çar I. Petro Prut yenilgisinden sonra yönünü Kafkasya'ya çevirdi. Nitekim Kafkasya kara ve deniz yolları ile Basra Körfezi'ne ulaşmak için ikinci bir alternatif yolu oluşturmakta idi. Siyasî, ticarî ve askerî değere sahip olan Kafkasya yeraltı kaynakları bakımından da Çarlık Rusya'nın dikkatini çekiyordu. Hammadde ve yeni pazar arayışlarına giren Çarlık Rusya Amu Derya ve Sir Derya çevrelerindeki altını, Kafkasya'daki bakır ve gümüşü, Azerbaycan'daki petrolü elde etmek istiyordu. Çar I. Petro Kafkasya'nın maden rezervlerini araştırmak için bölgeye bir grup bilim insanı bile göndermişti. 1722 yılında İran'da ortaya çıkan karışıklıktan sonra Kafkasya'ya sefer düzenleyen Çar I. Petro Kafkasya'nın doğusunda bulunan Derbent ve Bakü şehirlerini ele geçirdi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin de Güney Kafkasya'ya düzenlediği sefer sonucunda Tiflis ve Revan Osmanlı Devleti'nin eline geçti.⁴⁰ Netice itibarıyla 1722-1723 yıllarında Türk ve Rus kuvvetlerinin İran'a yaptıkları savaş

³⁷ Mustafa Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", **Türkler**, Cilt: 18, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 489.

³⁸ Tekin Aycan Taşcı, "Kafkasya'da Rus İdari Yapıları (1785-1845)", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Güz 2019, (27), s. 75.

³⁹ B. H. Sumner, **Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1993, s. 43.

⁴⁰ Budak, **a.g.m.**, s. 490-491. Çar I. Petro'nun Kafkasya seferi için bk. Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi", **Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı, s. 115-132.

sonucunda Çarlık Rusya Hazar Denizi'nin güneyindeki bir kısım bölgeleri ele geçirerek Kafkasya'nın güney bölgelerine inme fırsatı buldu.⁴¹ Çar I. Petro Kafkasya'ya bir taraftan seferler düzenlerken diğer taraftan bölgeyi idari bakımdan Çarlık Rusya'ya bağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunuyordu. Nitekim kontrol ve güvenlik gerekçeleri ile 1724 yılında Kutsal Haç Kalesi, 1735 yılında ise Kızlar Kalesi inşa edildi. Bu kaleler zaman içerisinde Kozakların askerî ve idari yapısına dönüştü.⁴²

Çar I. Petro'nun 1725 tarihinde ölümünden sonra Çarlık Rusya'da önemli gelişmelerden biri de Çariçe Anna (1730-1740) döneminde gerçekleşti. Nitekim Çariçe Anna döneminde yabancı danışmanlarının telkini ile ele geçirilen yerlere Kozak aileler iskân edilerek “*hatlar*” oluşturulmaya başlandı. Stanits adı verilen birbirine bağlı bu yerleşim yerleri veya kaleler zamanla büyütüldü. Bu sistem dahilinde Türkistan bozkırlarının karşısına Orenburg Hattı, Kırım Tatarlarının saldırılarına karşı Dnyeper ve Don Nehirleri arasına Ukrayna Hattı, Terek ile Don Nehri'nin güney kısmını birleştiren bölgeye ise Kafkasya Hattı kuruldu.⁴³

1725-1762 yılları arasında Çar I. Petro'dan kalan Batılılaşma faaliyetleri devam etti. 1762 yılında II. Ekaterina'nın tahta çıkması ile birlikte Çarlık Rusya'da birçok alanda yeni reformlar, idari düzenlemeler ile önemli gelişmeler yaşanmaya başlandı. Çariçe II. Ekaterina Çarlık Rusya'yı Avrupalı devletler arasında büyük bir güç olarak kabul ettirirken kabiliyetli devlet adamları ve generalleri sayesinde ülkenin sınırları genişliyor ve yeni tebaalar ekleniyordu. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Nitekim 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile birlikte Çarlık Rusya Karadeniz'de bazı önemli yerleri kontrolü altına almasının yanı sıra Osmanlı sularında serbest ticaret yapma hakkı kazandı.⁴⁴

Çariçe II. Ekaterina Çarlık Rusya'nın sınırlarını genişletirken Kafkasya'ya önem vererek bölgedeki Rus yayılcılığını hızlandırdı. Nitekim Çarlık Rusya bir taraftan 1763 yılında Mozdok'ta bir kale yaparak Terek boyunda bulunan Kozak

⁴¹ Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 262.

⁴² Taşçı, **a.g.m.**, s. 75.

⁴³ W. E. D. Allen ve Paul Muratov, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 11.

⁴⁴ Riasanovsky, Steinberg, **a.g.e.**, s. 251, 273-276.

Hattı'nı güçlendirirken diğer taraftan Kozaklar ve diğer Hristiyan halklarını bölgeye yerleştiriyordu. 1768-1774 Türk-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin etkinlik gösterememesinden dolayı Çarlık Rusya Orta Kafkasya'da hakimiyet sağlayarak bölgenin yönetimi için general rütbesinde askerî yöneticiler atadı. 1777 yılından itibaren Kuzey Kafkasya'daki Rus birlikleri yeniden teşkilatlandırılarak Mozdok'un batısında Ekaterinograd, Georgiyevsk, ve Stravropol kaleleri kuruldu. Böylece Orta ve Kuzey Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde kale kuran Çarlık Rusya, batıda Mozdok ve doğuda Kızlar Kalesi olmak üzere savunma hattı oluşturdu.⁴⁵

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kuzey ve Orta Kafkasya'da hakimiyet kuran Çarlık Rusya 1774 tarihinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kuban Nehri'ni Türk-Rus sınırı olarak kabul ettirirken daha güneye inmek için çaba sarf etmekte idi.⁴⁶ Nitekim Çariçe II. Ekaterina'nın Gürcü Kralı II. İrakli ile yaptığı antlaşma sonucu 1783 yılında Gürcistan Çarlık Rusya'nın himayesi altına girdi. Aynı yıl içerisinde General Paul Potemkin'in emri üzerine askerî bir merkez haline getirilen Vladikavkaz ile Tiflis arasında 240 km uzunluğunda ve dağlık alanlardan geçen "*Gürcü Askerî Yolu*" inşa edilerek yol boyunca güçlü tahkimli kaleler yapıldı. Böylece Daryal Boğazı'nın güvenliği sağlandı. Gürcü Askerî Yolu'nun yapılması Çarlık Rusya'nın Kafkasya üzerinden güneye inerek Osmanlı Devleti'ne karşı bir tehdit oluşturmasında önemli bir role sahip oldu.⁴⁷ Çariçe II. Ekaterina'nın emri ile 1785 tarihinde Kafkasya ve Astrahan bölgelerini içerisine alan Kafkasya Naibliği kurulurken General Potemkin ise Kafkasya'nın ilk naibi olarak atandı.⁴⁸ General Potemkin'in Gürcü Askerî Yolu dışındaki reform ve kolonileştirme faaliyetleri neticesinde Kafkasya'nın Çarlık Rusya hakimiyetine girmesinde kayda değer adımlar atılırken ticaret ise Ermenilerin tekeline girdi.⁴⁹

⁴⁵ Budak, **a.g.m.**, s. 492-493.

⁴⁶ **A.g.m.**, s. 493

⁴⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, s. 36.

⁴⁸ N. Dubrovin, **İstoriya Voyni i Vladicestva Russkih Na Kavkaze Tom II**, S. Peterburg, Tipografiya İ. N. Skorohodova, 1886, s. 223. Kafkasya bölgesine Ekaterinograd, Kızlar, Mozdok, Georgiyev, Aleksandrov ve Stavropol şehirleri dahil olurken Astrahan bölgesinde ise Krasnoyarsk, Yenotayev ve Çernoyarsk şehirleri yer almakta idi. N. Dubrovin, **İstoriya Voyni i Vladicestva Russkih Na Kavkaze Tom II**, s. 224.

⁴⁹ John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Çev. Sedat Özden, İstanbul, Kayıhan Yayınevi, 1989, s. 71.

Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da ilerlemesi neticesinde bölgede yaşayan halklarda tepkiler ortaya çıktı. Şeyh Mansur'un önderliğinde başlayan "*Müridizm Hareketi*" 1785 yılında Çarlık Rusya'ya karşı ilk başarısını elde etti. Rus birliklerine karşı direniş gösteren Şeyh Mansur'un mücadelesi 1791 yılında esir düşene kadar devam etti.⁵⁰ Şeyh Mansur esir düşmesinin ardından St. Petersburg'da çariçe ile görüştürüldükten sonra Şlisselburg Kalesi'ne gönderildi ve burada 1794 yılında hayatını kaybetti.⁵¹

Netice itibariyle Çarlık Rusya'nın 18. yüzyılda Kafkasya'da ilerlemesi üç önemli aşamada gerçekleşti. Birincisi Çar I. Petro'nun 1722 yılındaki İran Seferi, ikincisi 1763 yılında Mozdok'ta kale inşa edilerek bölgede yayılmacılık için kalıcı bir üs elde edilmesi, üçüncü olarak ise 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Çarlık Rusya'nın birtakım kazançlar elde etmesi idi. Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'ya kadar nüfuz elde etmesinde bir diğer önemli konu ise işgal yolu kadar davet edilmesi idi.⁵²

1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşması sonucunda ise Özi Kalesi ve Karadeniz kıyılarında Dnyester Nehri'ne kadar olan bölge Çarlık Rusya'nın eline geçerken Osmanlı Devleti 1783 yılında Çarlık Rusya tarafından gerçekleştirilen Kırım'ın ilhakını tanıdı.⁵³ Yaş Antlaşması'nda ayrıca Kafkasya'yı ilgilendiren önemli maddeler bulunmakta idi. Nitekim antlaşma maddesine göre Kuban Nehri'nin sol yakasında bulunan Kafkasyalı toplumların Rusya topraklarına saldırmayacakları ve Çarlık Rusya tebaasına zarar vermeyeceklerine dair şartlar bulunuyordu. Bu antlaşma ile birlikte Osmanlı Devleti Çarlık Rusya'nın Kafkasya'daki üstünlüğünü kabul ederken kendisi de Kafkasyalı toplumlara kefil olmakta idi.⁵⁴ Netice itibariyle 1768-1774 ve 1787-1791 yıllarında yapılan Türk-Rus savaşları sonrasında Çarlık Rusya'ya yeni koloni alanları açıldı.⁵⁵

⁵⁰ Budak, **a.g.m.**, s. 493, 497-499.

⁵¹ N. Dubrovin, **İstoriya Voynı i Vladıçestva Russkih Na Kavkaze Tom II**, s. 86.

⁵² Özgür Türker, **Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)**, Ankara, TTK, 2020, s. 25.

⁵³ Riasanovsky, Steinberg, **a.g.e.**, s. 277.

⁵⁴ Budak, **a.g.m.**, s. 493.

⁵⁵ Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 291-292.

Çariçe II. Ekaterina'nın yönetiminin ardından kısa süren Çar Pavel (1796-1801) döneminde dikkat çeken önemli bir konu ise Güney Kafkasya'da yaşanmakta idi. Nitekim Gürcistan'ın Çarlık Rusya'ya ilhak süreci⁵⁶ 1801 yılında tamamlanarak Gürcistan resmen Çarlık Rusya'ya bağlandı.⁵⁷ Bu önemli gelişme Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da kolonileştirme politikaları⁵⁸ ile yerleşmesi ve yayılması açısından dönüm noktasını oluşturmaktaydı. Gürcistan'ın yönetimine Gürcü asıllı General Tsitsianov getirildi. General Tsitsianov Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya ile olan sınırlarını genişletmek için faaliyetlerde bulunmaya başladı. Nitekim bir süre sonra Şeki, Şirvan ve Karabağ hanları ile antlaşmaya varılırken itaat etmeyen Gence Hanı Cevat 1804 tarihinde öldürülerek hanlığı ele geçirildikten⁵⁹ sonra Gence'nin adı Çar I. Aleksandr'ın eşinin adına istinaden Yelizavetpol olarak değiştirildi. Şehrin eski adını kullananlara ise para cezası verileceği duyuruldu. Böylece Çarlık Rusya Kafkasya'ya yayılma sürecinde yerleşim yerlerinin isimlerini değiştirerek bölgede kalıcı olduğunu beyan ediyordu.⁶⁰ Azerbaycan hanlıklarının yanı sıra yine General Tsitsianov döneminde Migrelya ve İmeretya Çarlık Rusya'nın bir parçası haline geldi. Kafkasya'nın güneyinde ve güneybatısında hakimiyet sağlayan Çarlık Rusya Hazar kıyılarında da etkinlik sağlayarak 1807 tarihinde Bakü'yü topraklarına kattı. Böylece on yıl içinde Karadeniz'den Hazar Deniz'ine kadar genişleyen Çarlık Rusya Güney

⁵⁶ N. Dubrovin, **İstoriya Voyni i Vladicestva Russkih Na Kavkaze Tom III**, S. Peterburg, Tipografiya İ. N. Skorohodova, 1886, s. 204-215.

⁵⁷ Rusça ve Gürcüce okunan manifestoda Gürcistan'ın “*sonsuz kadar*” Çarlık Rusya'ya bağlandığı bildiriliyordu. Mart ayı içerisinde senato kararına göre Gürcistan coğrafyasının tamamı Çarlık Rusya'ya bağlı Guberniya olarak belirlendi. N. Dubrovin, **İstoriya Voyni i Vladicestva Russkih Na Kavkaze Tom III**, s. 372, 382. Gürcistan'da Çarlık Rusya idaresinin ilk dönemleri için bk. Hayri Çapraz, “Gürcistan'da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, Cilt 1, No: 1, 2006 s. 67-80. Çarlık Rusya döneminde Gürcistan'ın başkenti Tiflis şehri için bk. Mustafa Tanrıverdi, **Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)**, Ankara, TTK, 2019.

⁵⁸ Mustafa Tanrıverdi, “Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları), **Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı, s. 544-545.

⁵⁹ Budak, **a.g.m.**, s. 494.

⁶⁰ Zekeriyâ Türkmen, “XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)”, **XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri**, C. I., Ankara, Genel Kurmay ATESE Başkanlığı Yayınları, 2003, s. 13.

Kafkasya’da üstünlük sağlar duruma geldi.⁶¹ Bu hakimiyeti ile birlikte Doğu Anadolu için Çarlık Rusya tehlikesi başlamış oluyordu.⁶²

1806-1807 tarihlerinde başlayan Türk-Rus Savaşı’nda Rus birlikleri Ahılkelek Kalesi’nin önlerinde Osmanlı birlikleri tarafından yenilgiye uğramalarına rağmen Gümrü çevresine kadar ilerleyen Osmanlı birlikleri General Gudoviç kuvvetlerinin yardımı gelmesinden dolayı yenildiler. Netice itibariyle 1812 yılında yapılan Bükreş Antlaşması ile sona eren Türk-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti Kafkasya’da kaybettiği bölgeleri geri almayı başardı. Diğer taraftan Çarlık Rusya ile İran arasında 1804 yılında başlayan savaş Çarlık Rusya’nın üstünlüğü ile devam ederken 1813 yılında Çarlık Rusya ve İran arasında Gülistan Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Çarlık Rusya Şeki, Gence, Şirvan, Derbent, Karabağ, Kuba ve Bakü’yü hakimiyeti altına alırken İran ise Gürcistan, Dağıstan, İmereti, Megreli ve Abhazya bölgelerindeki hakından feragat etti.⁶³ Böylece Azerbaycan toprakları ikiye bölünmeye başlarken⁶⁴ Kafkasya’da birkaç asır boyunca devam eden Osmanlı Devleti, Çarlık Rusya ve İran arasındaki nüfuz mücadelelerinde bu devletlerin konumlarında önemli değişiklikler meydana geldi. Nitekim Çarlık Rusya 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İran karşısında üstünlük sağladıktan sonra⁶⁵ Avrupa’nın kullandığı argüman olan “*medeniyet götürme*” söylemi⁶⁶ ile Kafkasya’yı ele geçirme sürecine hız verdi.

Çar I. Aleksandr 1816 tarihinde sivil ve askerî bakımdan en yüksek yetkiler verdiği General A. P. Yermolov’u Kafkasya’da görevlendirdi. Tiflis’te göreve başlayan General Yermolov’un Güney Kafkasya’da iki önemli görevi bulunmakta idi. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti ile İran’dan yakın zamanda alınan toprakların güvenliğini sağlamak, ikincisi ise Kafkasya bölgesinde yeni topraklar elde etmektir.

⁶¹ Budak, **a.g.m.**, s. 494. Çarlık Rusya’nın Azerbaycan işgali için ayrıca bk. Okan Yeşilot, “Çarlık Rusya’nın Azerbaycan’ı İşgali (Kafkasya Başkomutanı General Sisianov’un Faaliyetleri ve Öldürülmesi)”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 18, Güz, 2005, s. 123-130.

⁶² Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, s. 300.

⁶³ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, **Rusya’nın Kafkasya Siyaseti, General Paskeviç’in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)**, Ankara, TTK, 2021, s. 64-68. Bu dönemde Güney Kafkasya’da gerçekleşen Rus-İran ilişkilerinin detayları için bk. Özgür Türker, **Güney Kafkasya’da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)**, Ankara, TTK, 2020.

⁶⁴ Okan Yeşilot, “Çarlık Yönetiminde Azerbaycan” **Türkler**, Cilt: 18, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 542.

⁶⁵ Budak, **a.g.m.**, s. 495.

⁶⁶ Tanrıverdi, **a.g.m.**, s. 546.

Çarlık Rusya'nın Kafkasya üzerindeki hakimiyetini güçlendirmek, denizler arasında ve kuzey steplerinden Osmanlı ve İran sınırlarına kadar olan bölgede hakimiyet kurmayı amaçlayan General Yermolov bunun için askerî kaba kuvvet uygulamaktan çekinmiyordu. Bu planı için stratejik olarak önemi olan bölgelere kaleler ve Kafkasya Hattı'na garnizonlar yapılması için emirler verdi. Kafkasya'da askerî ve idari alanda birçok yenilikler gerçekleştiren General Yermolov bütün gücü kendi elinde toplamayı başardı.⁶⁷ Nitekim General Yermolov'un Kafkasya'da yönetici olarak kaldığı döneme “*Yermolov Zamanı*” denirken uyguladığı politikalardan dolayı ise “*Yermolov Sistemi*” tabiri kullanılmaktadır.⁶⁸ Netice olarak Çarlık Rusya General Yermolov döneminde 1818-1821 yılları arasında Kuzey Kafkasya'nın yegâne hâkimi olarak Dağıstan'da bulunan birçok hanlığı hakimiyet altına aldı.⁶⁹

Çar I. Aleksandr'ın 1825 yılında ölümünün ardından yaşanan Dekabristler isyanı sonucunda Çar I. Nikolay tahta geçti. Yeni çarın tahta geçişi esnasında ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanmak isteyen İran, Çarlık Rusya'nın Kafkasya'daki hakimiyetini kırmak için harekete geçerek 1826 yılında Çarlık Rusya'ya savaş ilan etti. General Yermolov'un zor duruma düşmesinin ardından yardıma gelen General Paskeviç sayesinde Rus kuvvetleri Aras Nehri'ni geçerek Tebriz'e girdiler. 1828 yılında Çarlık Rusya ve İran arasında yapılan Türkmençay Antlaşması'nda Revan ve bölgesi de dahil Aras Nehri'nin sol tarafı Çarlık Rusya'ya bırakılıyor ve İran'ın Kafkasya'ya müdahil olmasına son verilirken⁷⁰ Azerbaycan ise “*Kuzey*” ve “*Güney*” olarak ikiye ayrılıyordu.⁷¹ Türkmençay Antlaşması'nın bir diğer sonucu ise Ermenilerin bölgeye yerleşmesinde önemli bir rol oynaması idi. Nitekim bu antlaşma ile birlikte Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını topraklarına katan Çarlık Rusya Revan Hanlığı'nı daha sonra lağvederek 1850 yılında Erivan Guberniyası olarak yeniden adlandırdı. Bir süre sonra bölgeye Osmanlı ve İran Ermenilerini iskân etmeye başlayan

⁶⁷ Hatice Kerimov, **Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012, s. 38-45.

⁶⁸ Baddeley, a.g.e., 111.

⁶⁹ Budak, **a.g.m.**, s. 495.

⁷⁰ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 323.

⁷¹ Yeşilot, **a.g.m.**, s. 542.

Çarlık Rusya buradaki Ermeni nüfusu 20. yüzyılın başlarına kadar artırarak bölgede kurulacak Ermenistan devletinin temelini attı.⁷²

Türkmençay Antlaşması ile Güney Kafkasya’da İran’ın etkinliğine son veren Çarlık Rusya Osmanlı Devleti’nin yaşadığı iç sıkıntıları, Balkanlar ve Mora’da yaşanan hadiseleri fırsat bilerek Boğazları ve Anadolu’yu ele geçirmek için harekete geçti. İngiliz, Rus ve Fransız donanmalarının birleşerek Navarin’de bulunan Osmanlı ve Mısır donanmalarını 1827 yılında imha etmeleri ile birlikte 1828’de Rus-Türk Savaşı başladı. Çarlık Rusya ordusu bir taraftan General Dibiç komutasında Balkanlar üzerinden Edirne’ye kadar ilerlerken diğer taraftan ise Güney Kafkasya üzerinden General Paskeviç komutasındaki birlikler Kars, Ahıska ve Erzurum’a kadar geldiler. Barış istemek zorunda kalan Osmanlı Devleti 1829 yılında Çarlık Rusya ile Edirne Antlaşması’nı imzaladı.⁷³

1828-1829 Türk-Rus Savaşı Kafkasya’da Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında yaşanan nüfuz mücadelesinde dönüm noktasını oluşturmakta idi. Çarlık Rusya’nın bu savaşta Güney Kafkasya’da dokuz kaleyi ele geçirmesi ile birlikte bölgedeki varlığını güvence altına alarak bu kaleler Anadolu’nun içlerine yapacağı harekâtlarda “*merkez*” konumuna getirildi.⁷⁴ Bunun yanı sıra Anadolu’nun doğusunda gerçekleşen bu savaşta Çarlık Rusya askerî ve siyasî bakımdan keşif yapma imkânı sağladı. Nitekim bölgedeki yolları ve vadileri tanıyan Çarlık Rusya bu tecrübesini 1877-1878 ve 1914-1917 yıllarında yaşanan savaşlarda kullanacaktı. Bu savaşta Çarlık Rusya’nın geleceğe yönelik elde ettiği bir diğer kazanç ise Karadeniz’in önemini bir başka açıdan anlamak oldu. Çarlık Rusya, Orta Doğu’da yayılmak için Karadeniz’de hakimiyet sağlamanın şart olduğunu kavrayarak 1829 yılından itibaren Karadeniz’de güçlü bir donanma oluşturmayı kendine amaç edindi.⁷⁵ Çarlık Rusya ayrıca işgal ettiği yerlerdeki Hristiyan tebaayı daha önce ele geçirdiği İmeretya, Migrelya, Nahçıvan ve

⁷² Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 36, 2008, s. 191-192. Konu ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bk. Okan Yeşilot (ed.), **Revan Türkleri, Erivan Türk Yurdudur**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016.

⁷³ Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, s. 323-325. General Paskeviç’e bağlı birliklerin Kars, Ahılkelek, Ahıska, Azgur, Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane çevrelerindeki askerî harekâtı için bk. Çaycıoğlu, **a.g.e.**, s. 141-191.

⁷⁴ Budak, **a.g.m.**, s. 497

⁷⁵ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 43-44.

Revan'a göç ettirme siyaseti uyguladı. Netice itibariyle Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki hükümlanlığını elinden almış oluyordu.⁷⁶ Böylece siyasî ve askerî bakımdan bir üs haline gelen Kafkasya Çarlık Rusya'nın Anadolu'dan Akdeniz'e, İran'dan Hint Okyanusu'na ve Hazar Denizi'nden Türkistan'a ulaşma planının önemli bir harekât merkezi oldu.⁷⁷

Kafkasya'da Çarlık Rusya ile Osmanlı Devleti'nin mücadelesi devam ederken bölgede yaşayan halklar Çarlık Rusya'ya yönelik direnişlerini sürdürüyorlardı. Nitekim Çariçe II. Ekaterina döneminde Şeyh Mansur ile başlayan Müridizm Hareketi 19. yüzyılın ilk çeyreğinde İmam Gazi Muhammed ile devam etti. 1831 yılında Rus kuvvetlerine karşı birkaç defa başarı elde eden İmam Gazi Muhammed'e diğer yerli halklar da destek veriyorlardı. İmam Gazi Muhammed bir süre sonra Çarlık Rusya'nın Kafkasya'daki önemli kalelerinden biri olan Kızlar Kalesi'ni ele geçirerek itibarını artırdı. İmam Gazi Muhammed sergilediği mücadelede sayıca üstün Rus kuvvetleri karşısında savaşıarak 1832 yılında şehit oldu. İmam Gazi Muhammed'den sonra yerine gelen İmam Hamzat Ruslar ile uzlaşmaya çaba gösterse de bir yanıt alamadı. Bunun üzerinde Rus birliklerine karşı mücadeleye devam etme kararı alan İmam Hamzat mücadelesini sürdüremeden kişisel nedenlerden dolayı 1834 yılında suikasta uğradı.⁷⁸

Müridizm Hareketi'nin üçüncü ve en önemli imamı olan Şeyh Şamil liderliğe seçildikten sonra Kafkasya'da bulunan Rus kuvvetlerine karşı mücadeleye devam etti. Rus kuvvetlerine karşı çeşitli başarılar elde eden Şeyh Şamil Çar I. Nikolay'ın Tiflis ziyaretinde kendisi ile görüşme talebini reddetti. Şeyh Şamil'in Kafkasya halkları ve yöneticilerini Çarlık Rusya'ya karşı direnişe davet etmesi neticesinde 1840 yılında Çeçenistan'ın tamamı ayaklandı. 1842 yılında ise Dağıstan ve Çeçenistan'ın tek lideri oldu. 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı'na kadar mücadelesine devam eden Şeyh Şamil, savaşın başlaması ile birlikte Osmanlı Devleti ile irtibata geçme imkânı buldu. Şeyh Şamil'in Çarlık Rusya'ya karşı ittifak yapma teklifine karşılık vermeyen

⁷⁶ Budak, **a.g.m.**, s. 497. 19. yüzyılda Çarlık Rusya tarafından Erzurum ve diğer bölgelerden Çarlık Rusya'ya göçürülen Osmanlı tebaası Hristiyanlar için bk. Kemal, Beydilli, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler**, XIII/17 Ankara, 1988, s. 365-434. M. Yasin Taşkesenlioğlu, **Kafkasya Hattında Osmanlı Hristiyanlarına Yönelik Rus Politikaları (1828-1878)**, Ankara, Fenomen Yayıncılık, 2021.

⁷⁷ Türkmen, **a.g.m.**, s. 22.

⁷⁸ Budak, **a.g.m.**, s. 500-503.

Osmanlı Devleti çeşitli ödüller ile yetinmekte idi. Kırım Savaşı'ndan sonra Kuzey Kafkasya'da daha rahat hareket etme imkânı bulan Çarlık Rusya 1859 tarihine Şeyh Şamil'i esir aldı.⁷⁹

Osmanlı Devleti için “*Hasta Adam*” tabirini kullanan Çar I. Nikolay 19. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen hadiseler neticesinde Osmanlı Devleti'nin yıkılacağına kanaat getiriyordu. Nitekim ölmekte olan “*Hasta Adam*”dan geriye kalacak mirası paylaşmak için İngiltere'ye anlaşma teklifinde bile geri kalmıyordu. Fakat İngiltere ve Fransa'nın menfaatleri Çarlık Rusya'nın planları ile uyuşmadığından dolayı İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nden oluşan üçlü blok Çarlık Rusya'ya karşı birleşti. Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya'ya savaş açması ile birlikte Balkanlardan harekete geçen Rus kuvvetleri etkili olamazken 1853 yılında Rus Karadeniz Filosu Sinop'a baskın yaparak Türk donanmasını imha etti. Bunun üzerine İngiliz, Fransız ve Türk deniz kuvvetleri Karadeniz üzerinden Kırım'a yaptıkları taarruzlar sonucunda ve Çarlık Rusya'nın çeşitli bölgelerde İngiliz ve Fransa'nın ablukasını neticesinde tahta yeni geçen Çar II. Aleksandr 1856 tarihinde barış imzalamak zorunda kaldı.⁸⁰

1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında önemli gelişmelerin yaşandığı bir diğer önemli yerlerden biri de Kuzeydoğu Anadolu idi. Bölgede 1853-1856 yıllarında yapılan muharebelerde Osmanlı Devleti büyük bir oranda savunma stratejisi uyguladı. Çarlık Rusya ise Kafkasya'nın doğusu ve batısında yerli halkların direnişlerinden dolayı Güney Kafkasya'da istediği etkinliği gösteremiyordu. Fakat Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti gibi askeri yığınak yaparak savunmada kalmasına rağmen ileri harekât yapmaktan geri kalmıyordu. 26 Ekim 1853 tarihinde I. Şekvetil Muharebesi'nde Osmanlı Devleti zafer elde ederken kasım ayında gerçekleşen Başgedikler Muharebesi'nde ise bu sefer Çarlık Rusya başarı elde etti. 1854 yılında Osmanlı Devleti Şeyh Şamil'in teklifine rağmen Güney Kafkasya'da ileri bir harekât yerine önemli bir konumda olan Kars'ı güçlendirmeyi tercih etti. Bu

⁷⁹ A.g.m., s. 503-511. Müridizm hareketi ve yapılan mücadeleler için ayrıca bk. Baddeley, a.g.e., s. 228-456.

⁸⁰ Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 326-329.

dönemde Kafkas Cephesi'nde devam eden muharebelerin en önemlisi olan Kurudere Muharebesi'nde Osmanlı Devleti yenilgiye uğradı.⁸¹

Rus kuvvetleri 1855 yılının mayıs ayında Kars'a taarruzda bulundular. Yaz aylarından itibaren Kars'ı kuşatan Rus kuvvetleri şehirdeki halkı ve Türk birliklerini zor duruma düşürdüler. Netice itibariyle Osmanlı Devleti şehrin teslimini öngören antlaşmayı imzaladı. Rus Kafkas Ordusu'nun Kars'ı kuşatması ile Anadolu'nun iç kısımlarının güvenliği tehlikeye düşerken 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması ile Rus kuvvetleri şehirden çekildiler.⁸²

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında yeni bir mücadele daha yaşanmakta idi. Nitekim Çarlık Rusya Balkanlarda yaşayan Slavları bahane ederek 1877 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etti. İlk olarak Balkanlar yönünde ilerleyen Rus kuvvetleri Osman Paşa'nın birlikleri tarafından Plevne'de durdurulmalarına rağmen Romenlerden gelen takviye ile Plevne'yi ele geçirdiler. Plevne'nin düşmesinden sonra Edirne'ye ulaşan Rus kuvvetleri İstanbul yönünde ilerlemeye başladılar. Sultan II. Abdülhamid Çarlık Rusya ile uzlaşma yapmak zorunda kalarak Ayastefanos Antlaşması'nı imzaladı.⁸³

1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda tarafların karşılaştığı bölgelerden biri de Doğu Anadolu idi. Nitekim Çarlık Rusya önceki dönemlerde olduğu gibi 1877-1878 Savaşı'nda da Kafkasya üzerinden harekete geçerek Osmanlı Devleti'nin topraklarına taarruzda bulundu. Osmanlı Devleti Kırım Savaşı'nda olduğu bu savaşta da savunma stratejisi uygulamakta idi. Çarlık Rusya Erzurum'u hedef belirledikten sonra⁸⁴ Rus kuvvetleri 1877 yılının nisan ayında Kars, Bayezid, Ardahan ve Batum bölgelerinden Türk sınırına yöneldiler.⁸⁵ Kağızman, Karakilise, Ardahan ve Kars Rus kuvvetleri tarafından ele geçirildi. 1877 yılının kasım ayında Erzurum'a yönelen Rus birlikleri şehrin çevresindeki tabyalarda verilen kahramanca savunmaya rağmen 8 Şubat 1878

⁸¹ Mustafa Budak, **1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 188-191. 1853-1856 tarihleri arasında Kafkas Cephesi'ndeki gelişmeler ve muharebeler için ayrıca bk. Budak, **a.g.t.**, s. 1-195.

⁸² Budak, **a.g.t.**, s. 193-195.

⁸³ Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s. 354-356.

⁸⁴ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 111, 199.

⁸⁵ Hakkı Yapıcı, **1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s. 67-68.

tarihinde Erzurum’u işgal etti.⁸⁶ 1878 tarihinde yapılan Berlin Kongresi’nde antlaşma gereği Çarlık Rusya Erzurum’dan çekilirken Elviye-i Selase yani Ardahan, Batum ve Kars sancaklarını topraklarına kattı. Çarlık Rusya Elviye-i Selase’yi ele geçirdikten sonra Güney Kafkasya’da Osmanlı Devleti karşısında en ileri sınırlara ulaştı.⁸⁷

Kafkas Cephesi’nde bu dönemde gerçekleşen muharebeler neticesinde Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında değişen sınırlardan sonra Çarlık Rusya ele geçirdiği Batum’u müstahkem deniz üssüne çevirerek Poti, Batum, Ahıska, Artvin, Ardauç, Ardahan ve Kars arasında askerî yol inşa etti. Bu yolların yanı sıra Aleksandropol’dan Kars ve Sarıkamış’a kadar uzanan demir yolu yapıldı. Bir diğer demir yolu ise Arpaçay Vadisi’nden geçerek Erivan ve Nahçıvan’a oradan da Culfa’ya kadar gidiyordu. Netice itibariye 1877-1878 ve 1914-1917 savaşları arasında geçen kırk yıllık sürede Çarlık Rusya Osmanlı Devleti ile olan sınırının gerilerinde ulaşım sorununu çözmekte idi.⁸⁸ Diğer taraftan Tiflis’te bulunan Kafkasya Askerî Bölgesi Komutanlığı’nın Topografya Bölümü Birinci Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde Anadolu ve Orta Doğu hakkında çeşitli yayınlar hazırlıyordu.⁸⁹ Bu çalışmalar taraflar arasında bölgede olacak yeni bir mücadeleye Çarlık Rusya’nın hazırlandığının en açık göstergesi idi.

19. yüzyılın son çeyreğinde Çarlık Rusya Osmanlı Devleti ile mücadele ederken bir taraftan Kafkasya’daki kolonileştirme faaliyetlerine devam ediyordu. Daha önceden başlatılan ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye iskânı devam edilen Rus köylülerinin burada kalıcı olması için çeşitli politikalar uygulanıyordu. Bu faaliyetlerin hedefi Rus medeniyeti ve kültürünün bölgede kalıcılığını sağlamaktı. Fakat 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğun bir şekilde yürütülen bu faaliyetler zamanla yerli halkın karşı koyması ile bu politikası tam olarak başarıya ulaşamamıştır.⁹⁰

⁸⁶ Yapıcı, **a.g.t.**, s. 72-176.

⁸⁷ Yuluğ Tekin Kurat, “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, 1992, s. 143.

⁸⁸ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 207-223.

⁸⁹ Bu çalışmalardan biri General E. E. Zezeman tarafından hazırlanmıştır. General Zezeman’ın hazırladığı Türk-Rus sınırı hakkında detaylı bilgi için bk. E. E. Zezeman, **Voенно-Geографический Обзор Кавказско-Туретской Границы**, Tiflis, Tipografiya A. A. Mihelsova, 1887.

⁹⁰ Tanrıverdi, **a.g.m.**, s. 547.

Kafkasya’da ve diğerk bölgelerde yayılmacılığına devam eden Çarlık Rusya 18. ve 19. yüzyıllarda doğal sınırlarına erişmiş oluyordu. Nitekim Çarlık Rusya batıda Baltık Denizi ve Karadeniz, doğuda Pasifik Okyanusu, güneyde Pamir Platosu gibi büyük bir alanda hakimiyet sağlıyordu.⁹¹

Çarlık Rusya Kafkasya’nın kuzeyi ve güneyinde hakimiyet sağladıktan sonra Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti ile son defa mücadeleye girdi. Çarlık Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı’nda da Kafkasya üzerinden ilerleyerek Anadolu topraklarını işgal etme mücadelesinin anlatıldığı bu çalışmada dönemin Rusça gazeteleri temel kaynak olarak kullanıldı. Birinci Dünya Savaşı’nda önemli bir misyon üstlenerek Kafkas Cephesi’ni her yönü ile sayfalarına taşıyan Rusça basının tarihi gelişiminin iyi anlaşılması gerekmektedir. Nitekim savaş yıllarında Avrupa ve Amerika basını ile yarışır bir şekilde habercilik yapan, değerlendirme yazılarına yer veren, cephelere muhabirlerini gönderen, büyük bütçeler ile savaş haberciliğı deneyimine sahip ve Çarlık Rusya’nın 180 şehrinde basım-yayın faaliyetleri yürüten Rusça basın iki yüz elli yıllık geçmişe sahiptir. Bu nedenle Çarlık Rusya basın tarihinde önemli gelişmelerin aktarılması Rusça gazetelerin Birinci Dünya Savaşı yıllarında yürüttü faaliyetlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca savaş yıllarında basına uygulanan askerî sansür programının ve basının yürüttüğü propaganda faaliyetlerinin iyi anlaşılması gerekmektedir.

⁹¹ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 191.

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSÇA BASIN TARİHİ (1703-1917)

1.1. Basılı İlk Gazete: Vedomosti

17. yüzyılın ortalarına doğru Avrupa devletleri arasında önemli rol oynayan Çarlık Rusya uluslararası ve ekonomik ilişkilerde yoğunluk yaşamaya başladı. Gelişen ilişkiler neticesinde ülke dışında yaşanan güncel olaylardan detaylı ve düzenli şekilde haber almak isteyen Moskova yönetimi Avrupa dillerinde yayımlanan gazetelerin Rusça çevirilerini takip etmekteydi. Yabancı dillerden hazırlanan bu haberler sürekli hale gelerek *Courant-Kurant*, *Vestovie Pisma* ve *Vesti* adlarıyla yayımlanan el yazma periyodiklerin temelini oluşturdu.⁹² Birkaç metre uzunluğa ulaşan ince bir kâğıda aralıksız tek sütun halinde yazılan ve ayda iki-üç kez yayımlanan Kurantların içeriklerinde savaşlar, devletlerarası antlaşmalar, yeni ekonomik planlar, Rus devletinin güncel kararları gibi konular yer almaktaydı. Sıradan vatandaşın eline hiçbir zaman geçmeyen Kurant gazeteleri sadece yöneticiler tarafından takip edilmekteydi. Çar ve boyarlar tarafından rağbet gören el yazma periyodiklere Rus devletini ilgilendiren ciddi konuları ele aldıklarından dolayı gazete değil diplomatik belge niteliğinde bakılmaktaydı.⁹³ Kurantlar, matbaada basılan ilk gazete olan *Vedomosti*'ye kadar zaman zaman ara verilse de yaklaşık yüz yıl boyunca varlıklarını göstermişlerdir.

Çar I. Petro'nun birçok alanda yapmış olduğu yenilik ve reform hareketlerinin içerisinde basım-yayım faaliyetleri de bulunmaktaydı. Tarih, coğrafya, mitoloji ve politika konulu kitaplarla yabancı antlaşmaların çevirilerini yaptırmak için harekete geçen çar Avrupa'da varlık gösteren basılı gazeteciliği de ülkesine taşımak istiyordu.

⁹² P. N. Berkov, *İstoriya Russkoy Jurnalistiki XVIII Veka*, Moskva-Leningrad, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1952, s. 24-26. Avrupa'da çıkarılan haber broşürlerinin 16. yüzyılın ortalarında Moskova'ya ulaştığı bilinirken, Rusçaya çevrilen en erken tarihli el yazma gazete ise 1600 yılına aittir. Genellikle yabancı tüccar ve diplomatlar tarafından Moskova'ya getirilen ilk dönem gazetelerin çoğu Alman ve Felemenk dillerinde idi. Avrupa gazeteleri 1665 tarihinden itibaren posta yoluyla daha düzenli bir şekilde Çarlık Rusya'ya ulaşmaktaydı. İ. Mayer, *Vesti-Kuranti. 1656 g., 1660-1662 gg., 1664-1670 gg.: İnostrannie Originali k Russkim Tekstam*. Ç. 2., Moskva, Yazıkı Slavyanskikh Kultur, 2008, s. 53-68.

⁹³ Berkov, *a.g.e.*, s. 27-30. Sonraki yüzyıllarda bu el yazma gazeteler taşıdıkları değerden dolayı Çarlık Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde korunmaya alınmıştır.

Bu amaçla 16 Aralık 1702 tarihinde iç ve dış hadiselerin duyurulmasına yönelik *Vedomosti* gazetesinin çıkarılması için emir verdi.⁹⁴

El yazma Kurantlardan farklı bir yapıda matbaa basımı olarak düşünülen bu gazetenin misyonu imparatorluk reformlarını halka duyurmak ve okur-yazarlık oranını yükseltmek idi.⁹⁵ Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Çarlık Rusya'nın ilk basılı gazetesi *Vedomosti*'nin ilk sayısı 2 Ocak 1703 tarihinde yayımlandı. Yıl boyunca 39 nüsha çıkarılan *Vedomosti*, iki ile yedi sayfa aralığında değişiklik göstermekteydi.⁹⁶ Gazetenin hacmi Avrupa ülkelerinde çıkarılan periyodiklerin neredeyse en küçük hacimli (10 x 15 cm) olma özelliğine sahipti. Bazı sayıların boyutu iki, üç, dört ve hatta sekiz kat büyüklüğe kadar ulaşabiliyordu.⁹⁷ İlk dönem gazetelerin tirajları devamlı suretle farklılık gösterirken (150, 200, 400 adet) fiyatları ise 1 ile 6 dengi (para) aralığında değişmekteydi.⁹⁸ İlk başlarda eski kilise harfleri ile yayımlanan gazete 1710 yılından itibaren yenilenen kiril harfleriyle basılmıştır.

Gazete haberlerinin hazırlanmasında ve redaktörlüğünde Çar I. Petro'nun kendisi de aktif rol oynamaktaydı. Çarın yazılarının yanı sıra Rus diplomatların raporları ve askerî yöneticilerin zafer mektupları gazete sayfalarında yer almaktaydı.⁹⁹ Rusça gazete *Vedomosti*, çıkarılmasının ilk zamanlarından itibaren milli kimliği kendinde bulmaktaydı. Gazete, belirlenen politikaların yürütücülüğünü sağlamak, propaganda faaliyetlerinin aracılığını üstlenmek, bazen ise reformların yararına olan kamu düşüncesinin organizatörü olmak ve milli bağımsızlığın korunması yararına hizmet etmekteydi.¹⁰⁰ Gazete ayrıca Rus edebi dilini halka yakınlaştıran dönemin edebi atmosferinin içerisinde yer almaktaydı. 18. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına

⁹⁴ A. V. Zapadov, **Russkaya Jurnalistika XVIII Veka**, Moskva, İzdatelstvo "Nauka", 1964, s. 7-9.

⁹⁵ A. M. Çebotarev, V. Ya. Askarova, "Estetika v Oformlenii Pervoy Russkoy Peçatnoy Gazeti", **Vestnik KemGUKİ**, №20/2012, Kemerova, 2012, s. 84.

⁹⁶ P. P. Pekarskiy, **Opisanie Slavyano-Russkih Knig i Tipografii 1698-1725 Godov**, Sank-Peterburg, V Tipografii Tovarişçestva «Obşçestvennaya Polza», 1862, s. 86.

⁹⁷ A. İ. Toşçev, "Petrovskie «Vedomosti» Kak Tip İzdaniya", Leningrad, **İtoki i Problemy İzuçeniya Russkoy Literaturı XVIII Veka**, Otv. Red. A. M. Pançenko, 1989, s. 185.

⁹⁸ A. Pokrovskiy, **Vedomosti Vremeni Petra Velikago Vpusk Vtoroy 1708-1719 gg. v Pamyat Dvuhsoletiya Pervoy Russkoy Gazeti**, Moskva, İzdanie Moskovskoy Sinodalnoy Tipografii, 1906, s. 79-83.

⁹⁹ Toşçev, **a.g.m.**, s. 190.

¹⁰⁰ B. İ. Yesin, **İstoriya Russkoy Jurnalistiki (1703-1917) v Kratkom İzloženii**, Moskva, Uçebnoe Posobie, İzdatelstvo «Flinta» İzdatelstvo «Nauka», 2000, s. 5.

doğru *Vedomosti* tecrübesi, Rusça basınında kısa yazılar, raporlar, askerî notlar, denemeler, fıkralar ve bibliyografi gibi türlerin doğmasına da katkı sağlamıştı.¹⁰¹

Çarlık Rusya’da gazeteciliğin ilk örneği Batıdaki gibi ekonomik haberlerin duyurulması için değil yönetimin gücü, çarın iradesi ve üstten gelen emirle ortaya çıkmıştı.¹⁰² Batı tarzı olarak tasavvur edilip ve çıkarılan Çarlık Rusya’nın ilk gazetesi *Vedomosti* kendine özgü milli özelliği ve benzersiz içeriği ile Avrupa periyodiklerinin hiçbirine benzememekteydi.¹⁰³

Çar I. Petro’nun 1725 yılındaki ölümüyle aynı zamana denk gelen dönemde çarın önemli icraatlarından biri olan *Vedomosti*’nin yayımı da kısa bir süreliğine kesintiye uğradı. 1727 yılında *Sank-Peterburgskie Vedomosti* adıyla Bilimler Akademisi tarafından Alman asıllı G. F. Miller (1705-1783) yönetiminde tekrardan çıkarılmaya başlandı.¹⁰⁴ *Sankt-Petersburgskie Vedomosti* gazetesinin yayın hayatında önemli bir dönem ise gazetenin ilk Rus redaktörü olan M. V. Lomonosov (1711-1765) redaktörlüğünde başlamıştır. Çarlık Rusya gazeteciliğinde değerli yeri olan Lomonosov daha o dönemde gazetecinin nasıl olması gerektiği konusunda yedi maddeden oluşan bir yazı kaleme almıştı.¹⁰⁵

1728-1742 yılları arasında ise Bilimler Akademisi’nin ilk Rusça dergisi ve Rus dilinin ilk edebi ve popüler dergisi olma özelliği taşıyan *Primeçaniya* ek olarak *Sankt-Petersburgskie Vedomosti* gazetesinin yanında veriliyordu.¹⁰⁶ 1725 yılında kurulan Bilimler Akademisi’nin 1728 yılından itibaren yayımlamaya başladığı *Kratkoe Opisanie Kommentariyev* adlı bilimsel dergi ise akademinin Rus dilinde yayımladığı ilk bilimsel periyodik olma özelliğine sahipti.¹⁰⁷ Böylelikle Rusça basın 18. yüzyılın ilk çeyreğinde başlangıç evresini yaşarken ikinci çeyreği ve devamında Bilimler

¹⁰¹ Toşçev, **a.g.m.**, s. 191-192.

¹⁰² M. M. Kovaleva, **Lektsii Po İstorii Oteçestvennoy Jurnalistiki Çast 1, XIII v. – 40-e gg. XIX Veka**, Ekaterinburg, İzdatelstvo Uralskogo Universiteta, 1996, s. 5.

¹⁰³ Çebotarev, Askarova, **a.g.m.**, s. 89.

¹⁰⁴ P. N. Berkov, “Naçalo Russkoy Jurnalistiki”, **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki Tom Perviy XVIII Vek i Pervaya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Ordena Lenina Universiteta İm. A. A. Jdanova, Red. Kol. V. E Evgenyev-Maksimov, 1950, s. 21-22.

¹⁰⁵ L. Y. Rubleva, **İstoriya Oteçestvennoy Jurnalistiki XVIII-XIX Vekov**, Yujno-Sahalinsk, İzdatelstvo SahGU, 2012, s. 21-26.

¹⁰⁶ Berkov, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁰⁷ **A.g.e.**, s. 72. Bilimler Akademisi 1755-1764 yılları arasında *Yejemesyaçnie Soçineniya k Polze i Uveseleniyu Shlujaşçie*, 1779-1796’da *Akademiçeskie İzvestiya*, 1786-1796’da *Novie Yejemesyaçnie Soçineniya* gibi bilimsel ve edebi dergiler çıkarmakta idi. Berkov, **a.g.e.**, s. 76.

Akademisi'nin devreye girmesiyle daha farklı boyuta taşınıyordu. Akademi sadece bilimin gelişmesinde merkez olmamış aynı zamanda kültür ve edebiyat konuları başta olmak üzere birçok alanda ilerleme kaydetmiş tematik bilimsel dergiler yayınlamaya devam etmiştir.

1.2. II. Ekaterina Dönemi'nde Basında Edebiyat ve Hiciv

18. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılan önemli periyodiklerden biri ise 26 Nisan 1756 yılında yayın hayatına başlayan *Moskovskie Vedomosti* gazetesi oldu. Gazete, güncel olaylar ve Moskova Üniversitesi ile ilgili haberlerin yanı sıra Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde bulunan muhabirlerinin mektuplarına geniş ölçüde yer vermekteydi.¹⁰⁸ M. V. Lomonosov inisiyatifinde çıkarılan gazete 1842 yılına kadar sekiz sayfa olarak haftada iki defa, sonraları üç, 1859 yılından itibaren ise günlük olarak yayımlanmaya başlandı. Gazete 19. yüzyılın ortalarına kadar Çarlık Rusya'nın en büyük gazetesi olma özelliğine sahip oldu.¹⁰⁹

Çarlık Rusya'nın ilk özel süreli yayını ise A. P. Sumarokov (1717-1777) tarafından 1759 yılında aylık olarak çıkarılan *Trudolyubivaya Pçela* dergisidir. Dergide A. P. Sumarokov'un kendi eserleri başta olmak üzere dönemin edebi, politik, toplumsal meseleleri, felsefe ve tarihi yazılar, denemeler, edebi-kritik analizler gibi konular işlenmekte idi. A. P. Sumarokov ve arkadaşlarının çıkarmış oldukları temalı dergi olan *Trudolyubivaya Pçela*, içerdiği çeşitli konularla Çarlık Rusya gazetecilik tarihinde önemli rol üstlendi.¹¹⁰

1760'lı yılların başında Moskova Üniversitesi'nde yeni edebiyat dergileri yayınlanmaya başladı. Üniversitede periyodiklerin yayıncısı ve redaktörü olarak öne çıkan isim ise M. M. Heraskov (1733-1807) idi. M. M. Heraskov'un etrafında toplanan otuzdan fazla genç edebiyatçı ve şair grubunun yazıları üniversite periyodiklerinin sayfalarında yerlerini almaktaydı.¹¹¹

¹⁰⁸ Berkov, **a.g.e.**, s. 110.

¹⁰⁹ Rubleva, **a.g.e.**, s. 27.

¹¹⁰ T. E. Abramzon, **Aleksandr Sumarokov İstoriya Strastey**, Moskva, Ogi, 2015, s. 132, 141.

¹¹¹ Zapadov, **a.g.e.**, s. 57. M. M. Heraskov'un çevresi tarafından çıkarılan dergiler şu şekildeydi: *Poleznoe Uveselenie* (1760-1762), *Svobodnie çası* (1763), *Nevinnoe Uprajnenie* (1763), *Dobroe Namerenie* (1764) ve *Sobranie Luçşih Soçineniy* (1762). Berkov, **a.g.e.**, s. 128.

Çariçe II. Ekaterina'nın (1762-1796) tahta geçmesiyle birlikte Rus bilim ve kültür hayatında büyük gelişimler yaşanmaya başlandı. Bu dönemde felsefe, edebiyat ve çeşitli bilimlere olan ilgide kayda değer artış gerçekleşmiş, hanedan üyeleri ve soylular yüzlerce kitaptan oluşan kütüphanelerin sahibi oldular. Çariçe II. Ekaterina bir taraftan batılı düşünürlerin eserlerini Rusçaya tercümesini teşvik ederken diğer taraftan yabancılara farklı dillerde kitap yayımlama yetkisi tanıyarak birçok Avrupalı bilim insanının kütüphanesini satın alıyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusya'da oluşan bu entelektüel ortam neticesinde edebiyat ve felsefe tartışmaları yapılarak sayıları artan gazete ve dergiler akrabalara, arkadaşlara ve tanıdıklara gönderiliyordu.¹¹²

1769-1774 yılları arasında Çarlık Rusya gazeteciliğinde oluşan hiciv basını ile yeni ve kayda değer bir dönem başladı. Hiciv basını sadece bürokrasi ile değil serflik sistemine de karşı sesini yükseltmekteydi. Hiciv basınına meşru yollardan karşılık vermek isteyen Çariçe II. Ekaterina'nın emriyle 1769 yılında St-Petersburg'da haftalık olarak *Vsyakaya Vsyacına* adında dergi yayımlanıyordu. Hiciv özelliği taşıyan derginin iki çıkarılış amacı vardı; birincisi, I. Petro gibi hükümet politikalarının propagandasını yapmak ikincisi ise muhalif ve bağımsız dergilerle polemiğe girmekti.¹¹³ *Vsyakaya Vsyacına* dergisinden sonra birbiri ardına hiciv dergileri yayımlanmaya başladı.¹¹⁴ İçerik olarak en etkili hiciv dergisi ise bu türün en önemli temsilcilerinden biri olan N. İ. Novikov'un *Truten* isimli çıkardığı dergi idi.¹¹⁵ Fakat bir süre sonra sansür kendini göstererek muhalif dergilerin yayın hayatına son verilerek özel basımevleri kapatıldı. Döneme iz bırakan önemli yayımcılardan birisi İ. A. Kırlov olurken radikal yayıncılıkta ve bütün radikal dergilerle bağlantısı olan diğer önemli yayımcı ise A. N. Radişev idi.

¹¹² L. K. Starkova, "Tsenzurnaya Politika Ekaterina II v 1762-1771 Godı", *İzvestiya Saratovskogo Universiteta, Ser. İstoriya. Mej. Otn. Vip. 1*, T. 12, 2012, s. 9-11.

¹¹³ V. V. Benderskiy, V. L. Hmilov, *İstoriya Oteçestvennih Sredstv Massovoy İnformatsii*, Tomsk, Uçebnoe Pasobie, İzdatelstvo TPU, 2006, s. 14-15.

¹¹⁴ 1769 yılında *İ To İ Se, Ni To Ni Se, Poleznoe s Priyatnum, Podenşçina, Smes, Truten* ve *Adskaya Poçta* gibi hiciv dergileri yayımlanmakta idi. Bu dergilerin ortalama tirajları ise 500 ile 1500 arasında değişmekteydi. Rubleva, *a.g.e.*, s. 67.

¹¹⁵ Zapadov, *a.g.e.*, s. 90. N. İ. Novikov dönemin en önemli yayıncıları arasında idi. 1781-1790 yılları arasında yayımlanan 2685 kitabın 748 adeti N. İ. Novikov tarafından yayımlanmıştı. Bu kitap sayısı toplam sayısının %28'ine denk gelmektedir. Rubleva, *a.g.e.*, s. 64.

18. yüzyılın dördüncü çeyreğine gelindiğinde Çariçe II. Ekaterina'nın toplum üzerinde kontrolü iyice yoğunlaşmaktaydı. Bu kontrolün denetimini ise G. A. Potemkin (1739-1791) yürütmekteydi. Yönetimin basın-yayını baskı altında tutmaya çalışmasına rağmen Rus gazeteciliğinde yarı resmi basının yanında bağımsız ve hatta muhalif dergiler varlık göstermeye devam edebiliyordu.¹¹⁶ Yapılan sınırlandırmalara rağmen Rus basını toplumsal hareketleri yansıtmak bakımından yegâne belge özelliğini taşıırken Rus edebiyatının gelişimi için de önemli rol oynamaktaydı.¹¹⁷ Gazeteci-yazarlar sansürün etkisine rağmen toplumsal düşüncüyü heyecanlandırarak ülkenin gerçek durumunu resmediyorlardı.¹¹⁸ Periyodik yayınlar okuyucularının ufuklarını genişletmekle kalmamış aynı zamanda çeşitli bilim dallarına ve edebiyata geniş bakış açısı kazandırmış, ilerici fikirler uyandırmış, yurttaşlık ruhu aşılamış, vatanperverlik bilincini şekillendirmişlerdi.¹¹⁹ Dönemin basını sadece iç meselelere değinmekte kalmayıp Avrupa ve Amerika'da gerçekleşen ihtilal gelişmelerini yakından takip etmeyi başaramıştır.

18. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya'nın merkez şehirlerinde ve taşrada dergicilik faaliyetleri yayılma gösterdi. 1786-1787 yılları arasında Yaroslav şehrinde ilk taşra dergisi *Uedinennyy Poşehonets* çıkarıldı. 1789 yılında Tobolks şehrinde ise Sibirya'nın ilk aylık dergisi *İrtış, Prevraşçayuşçiysya v İpokrenu* yayımlandı.¹²⁰ Yine bu dönemde taşra ve öğretim kurumlarında gelişen, yelpazesi genişleyen Rus basınında yeni tematik türler kendini göstererek çocuk dergiciliği de dahil olmak üzere müzik, moda, tıp ve tarım alanlarında süreli yayınlar çıkarılmaya başlandı.¹²¹

Ünlü tarihçi N. M. Karamzin tarafından aylık olarak çıkarılan *Moskovskiy Jurnal* (1791-1792) dergisi dönemin önemli yayınlarından biri olma özelliği

¹¹⁶ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 19.

¹¹⁷ Yesin, **a.g.e.**, s. 12.

¹¹⁸ Kovaleva, **a.g.e.**, s. 39.

¹¹⁹ Berkov, **a.g.e.**, s. 557.

¹²⁰ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 21.

¹²¹ P. N. Berkov, "Jurnalistika 1770-1790-h Godov" **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki Tom Perviy XVIII Vek i Pervaya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Gosudarstvennogo Ordena Lenina Universiteta İm. A. A. Jdanova, 1950, s. 83. Müzik alanında: *Muzikalnie Uveseleniya* (Moskova, 1774), *Karmannaya Kniga Dlya Lyubiteley Muziki* (Sankt-Petersburg, 1795-1796), Moda alanında: *Modnoe Yejemesyaçnoe İzdanie İli Biblioteka Damskogo Tualaeta* (Sankt-Petersburg ve Moskova, 1779), Çocuk dergisi: *Detskoe çtenie dlya Serdtsa i Razuma* (Moskova, 1785-1789), Tıp alanında: *Sankt-Petersburgskie Vračebnie Vedomosti* (Sankt-Petersburg, 1792-1794), Tarım alanında: *Selskoy jitel, Ekonomiçeskoe v Polzu Derevenskih Jiteley Shujaşçee İzdanie* (Moskova, 1778-1779). Berkov, **a.g.m.**, s. 83.

taşıymaktaydı. Kullandığı dili ve estetik zevkiyle ön plana çıkan dergi, Rus edebi yazınının nesir türünde gezi ve seyahat alanındaki ilk örneklerini sayfalarına taşıymaktaydı. Dergide yayımlanan “Rus gezginin mektupları” adlı bölümlerde Batı Avrupa’ya seyahat eden N. M. Karamzin’in oralarda görüp kaleme aldığı ilginç yazıları toplum tarafından merakla takip edilmekteydi.¹²²

18. yüzyıl Rus gazeteciliği temel olarak yönetimin, soylu-liberallerin ve ilericilerin çıkardığı yayınlar olarak üç temel gruba ayrılmaktadır. Moskova ve taşrada görülen Çarlık Rusya gazeteciliğinin en fazla yayın yaptığı yer ise başkent St. Petersburg oldu. 1702’den 1800 yılına kadar Çarlık Rusya’da yüz elli gazete, dergi, almanak ve derleme yayımlandı. Bu yüzyılın başlarında gazete ile başlayan Rus basını ikinci çeyrekte itibaren yerini “kalın” dergiciliğe bırakarak bu anlayış uzun yıllar boyunca egemen oldu.

1.3. Taşraya Yayılan Basında İlk Özel Gazete ve İdeoloji Dergiciliği

Çar I. Pavel (1796-1801) 1800 yılında yabancı edebi kitapların yasaklanması konusunda kararname çıkardı. Bunun yanı sıra bütün özel yayınevleri kapatılarak 18. yüzyılın önemli yayıncıları hapse atıldı. Çarın gerçekleştirdiği iç ve dış politikalar sadece geniş halk kitleleri tarafından değil yakın çevresi tarafından da memnuniyetsizlikle karşılanmaktaydı. 12 Mart 1801 tarihinde yapılan saray darbesi sonucunda I. Pavel öldürülerek yönetime I. Aleksandr (1801-1825) geçti.¹²³ Çar I. Aleksandr iktidara geçer geçmez ilk yıllarda liberal görünüm sergileyerek basında yeni umutların yeşermesine neden oldu. Yönetiminin ilk yıllarında yurtdışından gelen kitap ve dergiler tekrardan dolaşıma girerek hapishanedeki yayıncılar serbest bırakıldı. 1796 yılında kapatılan özel yayınevleri tekrar faaliyet göstermeye başlayarak yüksek ve orta öğretim kurumları çoğaldı.¹²⁴ Fakat kısa bir süre sonra yönetim liberalizmden yavaş yavaş uzaklaşarak 1804 yılında “Sansür Tüzüğü” yürürlüğe koyuldu.

¹²² Rubleva, **a.g.e.**, s. 143.

¹²³ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 23.

¹²⁴ V. G. Berezin v.d., **İstoriya Russkoy Jurnalistiki XVIII-XIX Vekov**, Moskva, İzdatelstvo «Vısşaya Şkola» 1973, s. 97-98.

19. yüzyılın başlarında çıkarılan en önemli ilk periyodiklerden bir tanesi 1802 yılında İ. V. Popov tarafından yayımlanan ve redaktörlüğünü ilk iki yıl N. M. Karamzin'in üstlendiği *Vestnik Yevropy* (1802-1830) dergisi idi. İki yıl içerisinde yayımcısı tarafından redaktör N. M. Karamzin'e yıllık ödenen üç bin ruble ile dergi, Rus basın tarihinde redaktörlük hizmeti için ücret ödenen ilk dergi olma özelliğine sahip oldu. İki haftalık yayımlanan ve politik-edebi konuları içeren dergi, taşranın eğitimli toprak ağaları ve başkent in soyluları tarafından takip edilmekteydi.¹²⁵

18. yüzyıl Rus basın tarihinde edebiyat ve hiciv dergi yayıncılığının ön planda olduğu bir dönem olarak geride kalırken yeni yüzyılın başlarından itibaren çok çeşitli konuları içinde barındıran ve önemli güncel olayları ele alan ansiklopedik “kalın” dergicilik popüler hale geldi. Ayrıca 19. yüzyılın başlarından itibaren dergi yayımının yanında aktif olarak gazete çıkarılmaya başlandı. Gazete yayıncılığı bu dönemde devlet, özel ve matbaa kiralama yöntemiyle yapılmaktaydı.

Dönemin ilk resmi ve önemli periyodiklerinden birisi de *Severnaya Poçta* (1809-1819) gazetesi idi. İçişleri Bakanlığı'nın Posta Bölümü tarafından çıkarılan gazete taşra hakkında bilgiler vermektedir.¹²⁶ İlk özel gazetelerin de yayımlanmaya başladığı bu dönemde Moskova'da akademik konuları içeren *Moskovskie Uçenie Vedomosti* (1805-1807) ve başkent St. Petersburg'da liberal özellik taşıyan *Geniy Vremen. İstoriçeskiy i Politiçeskiy Jurnal* Rus basın tarihinde ilk özel gazetelere örnek oluşturmaktaydı.¹²⁷ 1811 yılında Kazan'da, Kazan Üniversitesi tarafından çıkarılan *Kazanskıe İzvestiya. Gazeta Politiko-Uçeno-Literaturnaya* Çarlık Rusya'nın ilk taşra gazetesi olma özelliğine sahip olmaktadır.¹²⁸

1812 tarihinde Fransa ile savaşa girilmesi Çarlık Rusya'nın ekonomik, politik ve kültürel gelişimine uzun yıllar sürecekt ekt i bırakmıştır. “Anavatan Savaşı” olarak adlandırılan bu dönemde Rus basınında milliyetçilik duygusu yoğun olarak işlenmekte idi. Gazete ve dergi yayımlarının azaldığı savaş yıllarında hemen hemen bütün

¹²⁵ Berezin v.d., **a.g.e.**, s. 101-104. 19. yüzyılın başlarında diğer önemli yayınları arasında: *Svitok Muz* (1802-1803), *Moskovskiy Merkuriy* (1803-1804), *Patriot* (1804), *Severnıy Vestnik* (1804-1805), *Jurnal Rossiyskoy Slovesnosti* (1805), *Lyubitel Slovesnosti* (1806), *Russkiy Vestnik* (1808-1820) ve *Tsvetnik* (1809-1810) periyodikleri bulunmaktaydı. Rubleva, **a.g.e.**, s. 178-193.

¹²⁶ Rubleva, **a.g.e.**, s. 163.

¹²⁷ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 25.

¹²⁸ Berezin v.d., **a.g.e.**, s. 100.

periyodiklerin temel konularını vatanperverlik ve cephelerden gelen haberler oluşturmaktaydı. Savaş yıllarının ön plana çıkan yayınları ise *Russkiy Vestnik* (1808-1820) ve 1812 yılında yayın hayatına başlayan *Sin Oteçestva* (1812-1852) dergileri oldu.¹²⁹ P. P. Pezarovius tarafından 1813'te St. Petersburg'da çıkarılan *Russkiy Invalid* (1813-1917) gazetesi ise diğer periyodiklerden farklı olarak savaştan dönen yaralı askerlere ve yetimlere yardım etme amacı taşımaktaydı. Gazete, cepheden haberlere ve yaralı askerlerin mülakatlarına yer verirken abonelerinden ve çar ailesi tarafından maddi yardımlar toplamaktaydı.¹³⁰

Anavatan Savaşı'na katılan genç Rus subaylar Avrupa'da gördükleri özgürlük ve liberal fikir akımlarını Çarlık Rusya'ya taşımaya çalışıyordu. Sonraları Dekabristler adını alacak olan özgürlükçü fikirler savunan subay ve entelektüel grup ilk olarak gizli edebiyat cemiyetleri etrafında örgütlenmekteydi. Bu cemiyetlerin en önemlisi ise "Volnoe Obşçestvo Lyubiteley Rossiyskoy Slovesnosti" (1816-1825) idi.¹³¹ Çarlık Rusya'yı Avrupa devletleri arasında görmek isteyen genç subaylar, savundukları fikirleri askerler arasında el yazma nüshalar halinde gizli olarak yayıyordu.¹³² Ayrıca sansüre rağmen propaganda aracı olarak periyodik yayınları da kullanmaktaydılar.¹³³ Dekabristlerin önde gelen yayın organlarından bir tanesi 1812 Anavatan Savaşı'nda önemli yeri olan *Sin Oteçestva* dergisi oldu. Savaş sonrası içerik konularının genişlediği dergide dönemin önemli yazarları özgürlükçü ve liberal görüşlerin yanı sıra farklı konularda yazılar kaleme alınıyordu.¹³⁴

I. Aleksandr'ın 1822 yılında gizli cemiyetlere koyduğu yasağa rağmen faaliyetlerine devam eden Dekabristler 13 Aralık 1825 tarihinde liberal ve özgürlükçü

¹²⁹ Berezin v.d., **a.g.e.**, s. 116-120.

¹³⁰ Rubleva, **a.g.e.**, s. 166-169.

¹³¹ Cemiyetin üyeleri arasında Rileev, Bestujev Kardeşler, Korniloviç, Kyuhelbeker, Turgenev, Vyazemskiy, Somov v.d. bulunuyordu. Rubleva, **a.g.e.**, s. 200

¹³² **A.g.e.**, s. 200.

¹³³ Dekabristlerle bağlantılı olan yayınlar ise şu şekildeydi: *Sin Oteçestva* (1816-1825), *Sorevnovatel Prosveşçeniya i Blagotvorenitya* (1818-1825), *Nevskiy Zritel* (1820-1821). Almanaklar: *Polyarnaya Zvezda* (1823-1825), *Mnemozina* (1824-1825), ve *Ruskaya Starina* (1815). Berezin v.d., **a.g.e.**, s. 125. Basında sansürün baskısından daha az etkilenmek için çıkarılan almanaklar Rus liberalizm geleneğinde ve Dekabrist-Subayların 14 Aralık 1825'teki Senato Meydanı'nda toplanmalarında önemli rol oynadı. Benderskiy, Hmilov, **a.g.e.**, s. 30.

¹³⁴ N. L. Stepanov, "Kritika i Jurnalistika Dekabristskogo Dvijeniya", **Očerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki Tom Perviy XVIII Vek i Pervaya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Gosudarstvennogo Ordena Lenina Universiteta İm. A. A. Jdanova, 1950, s. 201.

nitelikte bildiri yayınladılar. Aynı ay içerisinde I. Aleksandr'dan sonra I. Nikolay (1825-1855) tahta geçti. Taht değişimini fırsat bilen Dekabristlerin anayasal sistem getirmek maksadı ile giriştikleri isyan başarısızlıkla sonuçlandı. Bir kısmı idam edilirken bir kısmı Sibirya'ya sürgüne gönderildi.¹³⁵ Dekabristlerin isyanından sonra iç politikada sert önlemler alan I. Nikolay gizli polis teşkilatı kurmasının yanı sıra basın üzerinde de etkili kararlar aldı. Basına uyguladığı yoğun sansür neticesinde hiçbir gazete çarın politikaları hakkında fikir beyan edemiyordu.¹³⁶ Nitekim 1826 yılında alınan sansür kararından sonra 1832'de yayımlanacak olan yeni bir yayımın izni sadece çar tarafından verilecekti.¹³⁷ Politik konuları içeren yayımların azaldığı bu dönemde çeşitli bakanlıklar sansüre tabi tutulmak şartıyla askerî, dini, tıp ve tiyatro gibi alanlarda yayımlar çıkarmışlardır.

Çarlık Rusya'nın edebi ve politik bakımından ilk özel gazetesi olma özelliği taşıyan *Severnaya Pçela* (1825-1864) dönemin politik yasağının ortamına rağmen istisna özelliği taşıyarak çıkarıldı. Önceleri haftada üç kez yayımlanan gazete 1831 yılından itibaren her gün çıkarılmaya başlandı. İçerik bakımından zayıf olan gazete, haberleri olduğu gibi vererek yorumlamaktan kaçınıyordu.¹³⁸ *Severnaya Pçela*'nın dışında Çarlık Rusya'da iki resmî gazete olan *Sankt-Peterburgskie Vedodomosti* ve *Russkiy Invalid* veya *Voennie Vedomosti* günlük olarak çıkarılan yegâne gazetelerdi.¹³⁹

19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde basında politik yayınların azaldığı buna karşın bilimsel ve teknik konular içeren yayınların arttığı gözlemlenmektedir. Çarlık Rusya'da ekonomik gelişimde önemli rol oynayan Dış Ticaret Bölümü'nün çıkardığı *Kommerçeskaya Gazeta* (1825-1860) ve Tarım Bakanlığı'nın yayımladığı *Zemledelçeskaya Gazeta* (1834-1917) gazeteleri dönemin öne çıkan periyodikleri

¹³⁵ Acar, **a.g.e.**, s. 220-222.

¹³⁶ Rubleva, **a.g.e.**, s. 219.

¹³⁷ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 30.

¹³⁸ Rubleva, **a.g.e.**, s. 220.

¹³⁹ Kovaleva, **a.g.e.**, s. 78-79.

arasındaydı.¹⁴⁰ Diğer taraftan taşrada gazetecilik gelişim göstermeye devam ediyor, Çarlık Rusya'nın yayıldığı coğrafyalarda yeni taşra periyodikleri çıkarılıyordu.¹⁴¹

Başkent St. Petersburg'da gerçekleşen Dekabrist isyanından sonra Moskova gazeteciliği daha ön planda olmaya başladı. Moskova'da N. A. Polevoy tarafından ayda iki defa çıkarılan dönemin diğer önemli periyodiki ise *Moskovskiy Telegraf* (1825-1834) idi.¹⁴² Ansiklopedi özelliği taşıyan ve geniş okuyucu kitlesine sahip dergi çok çeşitli konulardaki soruların analizini yapmaktaydı. Coğrafya, istatistik, sosyal bilimler, ekonomi ve tarihi konularda makaleler yayımlayan dergi A. S. Puşkin, P. A. Vyazemskiy, V. A. Jukovskiy ve E. A. Baratinskiy gibi dönemin tanınmış şair ve entelektüellerinin yazılarına yer veriyordu.¹⁴³ *Moskovskiy Telegraf*'ın diğer önemli yönü ise Rus basın tarihinde soylu sınıfının yayınlarına karşılık olarak yeni bir Rus burjuvazisinin doğmasına neden olmasıydı.¹⁴⁴

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde gelişen Rus basınında ünlü şair A. S. Puşkin tarafından 1836 yılında çıkarılan *Sovremennik* dergisi dikkat çekmekteydi. Edebiyat ve sanat dergisi olan *Sovremennik*'te ayrıca bibliyografya kritiği, edebiyat tarihi ve teorisi, ekonomi, Çarlık Rusya tarihi ve üstü kapalı bir şekilde güncel politika konuları da yer almaktaydı.¹⁴⁵

1840-1850'li yıllarda yoğun ideolojik tartışmalar yaşanırken basın bu fikir ortamında yerini almaktaydı. Dönemin Rus düşünce dünyasında “Resmi Halkçılar” (M. P. Pogodin, S. P. Şedirev), “Baticılar” (V. N. Botkin, T. N. Granovskiy), “Slavofiller” (P. V. Kireevskie, A. S. Homyakov, K. S. Aksakov) ve “İhtilalci-

¹⁴⁰ Berezin v.d., **a.g.e.**, s. 152.

¹⁴¹ 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde *Odesskiy Vestnik* (1827), *Tiflisskiye Vedomosti* (1828-1832), *Litovskiy Vestnik* (1834), *Ofitsialnaya Gazeta Tsarstva Polskogo* (1838-1861) gibi gazeteler yayın hayatına başladı. Berezin v.d., **a.g.e.**, s. 153.

¹⁴² Rubleva, **a.g.e.**, s. 223-224. *Moskovskiy Telegraf*'ın dışında Moskova'da ekonomi, tarih ve bilim konularında diğer öne çıkan periyodikler arasında *Moskovskiy Vestnik* (1827-1830), *Ateney* (1828-1830), *Yevropeets* (1832) gibi dergiler bulunmaktaydı. Berezin v.d., **a.g.e.**, s. 194. Ayrıca geniş okuyucu kitlesine sahip ansiklopedi özelliği taşıyan *Teleskop* (1831-1836), *Biblioteka Dlya Çiteniya* (1834-1864), edebiyat almanahı *Severnıe Tsveti* (1825-1831), beş günde bir St. Petersburg'da yayımlanan *Literaturnaya Gazeta* (1830-1831), haftalık olarak yayımlanan *Molva* (1831-1836) gazeteleri Dekabrist hareketi sonrası çıkarılan diğer önemli periyodikler arasında yer almakta idi. Rubleva, **a.g.e.**, s. 242-255.

¹⁴³ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁴⁴ Rubleva, **a.g.e.**, s. 229.

¹⁴⁵ Berezin v.d., **a.g.e.**, s. 178.

Demokratlar” (V. G. Belinskiy, A. İ. Gertsen) gibi ideolojik görüşler ortaya çıkmıştı.¹⁴⁶

Resmi Halkçıların yayınları *Severnaya Pçela* gazetesi, *Sın Oteçestvo* ve *Russkiy Vestnik* dergileri, Slavofillerin *Moskovskiy Nablyudatel*, *Moskvityanın* dergileri ve *Molva* ile *Parus* gazeteleri, ihtilalci-Demokratların ülke dışında basıp Çarlık Rusya’ya illegal yollardan getirdikleri *Revolutsionnıh Demokratov* dergisi bu dönemin öne çıkan yayınları arasındaydı.¹⁴⁷ Diğer yayınlardan farklı olarak 1845 yılında F. K. Derşau tarafından çıkarılan *Finskiy Vestnik* dergisi ise Finlandiya ve İskandinavya ile Çarlık Rusya’yı karşılıklı olarak tanııtma amacı gütmektedir.¹⁴⁸

1840’lı yıllarda en önemli periyodiklerden olan ve liberal özellik taşıyan dergi ise *Oteçestvennie Zapiski* idi. Dergi, dönemin tanınmış şair, yazar, entelektüel ve bilim insanlarını¹⁴⁹ bünyesinde barındırmaktaydı. Aynı dönemde yayın hayatına başlayan muhafazakâr dergilerle polemiğe giren B. V. Belinskiy yönetimindeki *Oteçestvenneya Zapiski*’nin abone sayısı dört bin iken diğerlerinin yaklaşık üç yüz civarlarında idi.¹⁵⁰

Önceki yıllarda taşra gazeteciliğinin atılan ilk adımları 1838 yılından itibaren yeni bir boyut kazanmış kırk iki Guberniya’da *Gubernskie Vedomosti* adı verilen resmi eyalet gazeteleri çıkarılmaya başlandı. İçerikleri sıkı kurallara bağlanan ve hükümet haberlerinin verildiği gazeteler resmi ve gayri resmi olmak üzere iki çeşit yayımlanmaktaydı.¹⁵¹ Resmi olarak eyalet yönetiminin kararları, madalya takdimleri, kadroların nakilleri, idam ilanları gibi haberler verilirken resmi olmayan bölümde ise tarih, coğrafya, etnografya yazıları, yerel yazarların makaleleri ve ticari ürünlerin ilanları okuyucuya sunulmaktaydı.

¹⁴⁶ Rubleva, **a.g.e.**, s. 274.

¹⁴⁷ **A.g.e.**, s. 274-284.

¹⁴⁸ Berezin v.d., **a.g.e.**, s. 269.

¹⁴⁹ *Oteçestvennie Zapiski* dergisinde Lermantov, Koltsov, Odoyevskiy, Nekrasov, Ogarev, Turgenyev, Dostoyevskiy, Saltıkov (Şedrin), Granovskiy, Panayev, Galahov, V. N. Maykov, V. A. Milyutin gibi entelektüel çevre yer almaktaydı. A. G. Dementyev, “Jurnalistika i Kritika Sorokovıh Godov (1840-1855)” **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki Tom Perviy XVIII Vek i Pervaya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Gosudarstvennogo Ordena Lenina Universiteta İm. A. A. Jdanova, 1950 s. 456.

¹⁵⁰ Dementyev, **a.g.m.**, s. 456.

¹⁵¹ Kovaleva, **a.g.e.**, s. 110.

1848 tarihinde Batı Avrupa’da gerçekleşen ihtilaller çar yönetimini endişelendirmekte idi. İhtilal hareketlerinin Çarlık Rusya’ya yayılmasından endişelenen I. Nikolay dergi ve gazetelerin kontrolünü sağlamak için “Özel Komite” oluşturarak başkanlığına Prens A. S. Menşikov’u getirdi. A. S. Menşikov başkanlığındaki komite işe başladığı ilk günlerden itibaren Komünizm propaganda yapma yolunda ilerleyen *Oteçestvennie Zapiski* ve *Sovremennik* gibi liberal dergilerle mücadeleye girişti.¹⁵²

Basında özgürlük ortamının olmadığı bu dönemde gazeteci A. İ. Gertsen 1840’lı yılların sonlarında Çarlık Rusya’yı terk etme kararı aldı. Çarlık Rusya’ya diğer ülkelerden daha erken sosyalizm geleceğini düşünen A. İ. Gertsen, 1849 yılında yurtdışında özgür basın organizasyonluğuna girişse de bu faaliyetini ancak 1853 yılında gerçekleştirebildi. Londra’da matbaacılık faaliyetlerine girişen A. İ. Gertsen, *Rossiya* ve *Russkiy Narod i Sotsializm* gibi broşürler yayınlarak sosyalizm propagandası yapmaktaydı.¹⁵³ A. İ. Gertsen ayrıca Rus liberal geleneğinde önemli rol oynayan *Polyarnaya Zvezda* dergisini ve N. P. Ogarev ile Çarlık Rusya’nın ilk devrim gazetesi olan *Kolokol* (1857-1865) periyodüğünü yayımladı. II. Aleksandr yönetimi *Kolokol* gazetesinin Çarlık Rusya’ya girmesini engellemeye çalışsa da gazete Rus okurlarına ulaşabilmekteydi. Yurtdışında yayımlanan *Kolokol* gazetesi Çarlık Rusya’nın devrim hareketlerinde kayda değer rol oynamıştır.¹⁵⁴

1848-1855 yılları arası Çarlık Rusya basın tarihinde “Karanlık Yedi Yıl” olarak tarihe geçmekteydi. Bu dönemde dergilerde yorumlar azalmış tarihi-edebi yazılar ile yermeli fıkra türleri kendini göstermişti.¹⁵⁵

1.4. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Gelişim Gösteren Basın

1860’lı yıllar önemli değişim dönemlerinden biri olarak Çarlık Rusya tarihinde yerini almaktadır. Serflik sisteminin kaldırılması ve kapitalizmin Çarlık Rusya’da

¹⁵² Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁵³ Yesin, **a.g.e.**, s. 30-31.

¹⁵⁴ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 42-43.

¹⁵⁵ Dementyev, **a.g.m.**, s. 484.

gelişim göstermesi bu yıllarda gerçekleşiyordu. Yönetimin bütün engellemelerine rağmen Rus demokrasisi hayatın bütün alanlarında, kültür ve bilimde kendini göstermekteydi. Bu dönemde üniversal ve tematik gibi iki türden dergi yayımcılığı yapılmaktaydı. Üniversal dergicilikte siyasî, toplumsal, ekonomik gibi genel konular işlenirken tematik olarak bilimsel, fotoğrafçılık, bibliyografya, tiyatro, sanat alanları ile kadın ve çocuklara yönelik periyodikler yayımlanmaktaydı.¹⁵⁶ Büyük değişimlerin yaşandığı 19. yüzyılın ikinci yarısında sert ideolojik çatışmalar siyasal yaşama ve basına yansımaktaydı. Dönemin siyasî basını iki temel yönde kendini göstermekteydi; birincisi Slavofiller, Monarşistler ve Liberal-Batıcıların dahil olduğu Liberal-Monarşistler, ikincisi ise Liberal ve İhtilalcileri barındıran Liberal-Demokratların gazete ve dergileri oluşturmaktaydı.¹⁵⁷

İdeolojik periyodiklerin yoğun bir şekilde çıkarıldığı bu dönemde toplumda karşılık bulan en önemli ve etkili yayınlardan biri demokrat kimliği ile öne çıkan *Sovremennik* dergisi oldu. 1847 yılından itibaren redaktörlüğünü N. Nekrasov'un üstlendiği *Sovremennik* dergisinde 1853-1862 yılları arasında ünlü İhtilalci-Demokrat ve Çarlık Rusya'daki ihtilalci güçlerin organizatörü olan N. G. Çernişevskiy görev yapmaya başladı.¹⁵⁸ Dönemin tanınmış entelektüel ve romancılarının yazılarının yayımlandığı dergi, N. G. Çernişevskiy ile Rus radikal muhalefetinin yayınına dönüştü.¹⁵⁹ İhtilalci-Demokratların önemli diğer yayını ise *Russkoe Slovo* dergisi idi. Popüler-bilim periyodiği olma özelliğine sahip dergide edebiyat ve edebiyat kritiği, doğa bilimleri gibi konular yayımlanmaktaydı. Üç-dört bin tiraja kadar çıkan dergi gençler ve taşra toplumu tarafından takip edilmekteydi.¹⁶⁰ 1860'lı yıllar Rusça basınında hiciv alanında gelişme dönemini oluşturmaktaydı. Hiciv dergileri arasında en önemli yayın ise İhtilalci-Demokrat özelliği ile bilinen 1859-1873 yıllarında

¹⁵⁶ L. A. Plotkin, "Obşçestvennoe i Literaturnoe Dvijenie 1860-h Godov. Tsenzurnaya Politika Pravitelstva", **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki, Tom Vtoroy, Vtoraya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Universiteta, 1965, s. 9-14. 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayımlanan tematik dergilerde bibliyografi alanında Bibliografiçeskih Zapisok, *Russkiy Bibliografiçeskiy Listok*, sanat alanında *Arhitektunıy Vestnik*, *İskustva*, tiyatro alanında *Peterburgskie Teatrı*, *Moskovskaya Stsena*, kadınlara yönelik *Dlya Dam*, *Lastoçka*, *Buket*, çocuklara yönelik *Jurnal Dlya Detey*, *Detskoe Çteniye*, fotoğrafçılıkta *Fotograf*, *Fotografiçeskiy Vestnik* ve *Fotografiçeskoe Obozrenie* gibi tematik dergiler yayımlandı. Plotkin, **a.g.e.** s. 21-29.

¹⁵⁷ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁵⁸ Yesin, **a.g.e.**, s. 37-38.

¹⁵⁹ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁶⁰ Yesin, **a.g.e.**, s. 42.

yayımlanan *İskra* dergisi idi. *İskra*'nın yanı sıra *Gudok* ve *Budilnik* dergileri dönemin önemli hiciv yayınları arasına girmektedir.¹⁶¹

Dönemin en önemli periyodikleri arasında Monarşislerin, M. N. Katkov tarafından çıkarılan *Russkiy Vestnik* dergisi ve *Moskovskie Vedomosti* gazetesi yer alıyordu. *Russkiy Vestnik* dergisi ekonomik, politik, edebiyat ve tarihi konuları sayfalarına taşımaktaydı. Demokrat kimliği ile tanınan N. G. Çernişevskiy ile yoğun bir şekilde polemige giren dergide, İ. S. Turgenyev, L. N. Tolstoy, F. M. Dostoyevskiy gibi romancıların yazıları yayımlanmaktaydı.¹⁶²

Gazete-dergi pazarında Slavofillerin yayınları da dikkat çekmekteydi. Bunlar arasında en popüler olanı ise Moskova'da 1856-1860 yılları arasında yayımlanan *Russkaya Beseda* dergisi bulunmaktaydı. Slavofiller tarafından ayrıca 1850-60'lı yıllarda *Molva*, *Parus* ve *Den* gibi gazeteler yayımlanmaktaydı. St. Petersburg'da 1861-1863 yılları arasında yayımlanan ve Slavofillere yakınlığıyla bilinen *Vremya* dergisi bu yılların önemli yayınları arasındaydı.¹⁶³

Çarlık Rusya'nın dış politikadaki tutumu, Kırım Savaşı'nın sonuçları, iç politikadaki genel Liberalizm etkisi gazete yayımının hızlıca genişlemesine neden oldu. Ayrıca Kapitalizmin gelişmesi yeni bir toplum yapısı oluşturarak bu yapının gazeteler aracılığıyla iç ve dış pazardan bilgi almasına yönelik zemin hazırlıyordu.¹⁶⁴ 1855 yılına kadar altmış milyon nüfusa sahip Çarlık Rusya'da *Severnaya Pçela*, *Russkiy Invalid* ve *S. Peterburgskie Vedomosti* gibi toplamda üç gazete günlük olarak çıkarılabilişken gazete yayımcılığının genişlediği 1860-1870 yılları arasında Çarlık Rusya'nın genelinde toplamda 311 gazete ve 145 dergi yayın hayatına başladı.¹⁶⁵ Haber alma ağının geliştiği bu dönemde 1865'te *Russkoe* (RTA), 1876'da *Mejdunarodnoe* (MTA), 1882'de *Severnoe* (STA) gibi ilk büyük enformasyon

¹⁶¹ Berezina v.d., a.g.e., s. 392.

¹⁶² V. S. Maslov, "«Russkiy Vestnik» i «Moskovskie Vedomosti»", **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki, Tom Vtoroy, Vtoraya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Universiteta, 1965, s. 217, 223.

¹⁶³ Benderskiy, Hmılov, a.g.e., s. 44-45.

¹⁶⁴ A.g.e., s. 48.

¹⁶⁵ V. G. Berezina, "Gazeti 1860-h Godov", **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki, Tom Vtoroy, Vtoraya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Universiteta, 1965, s. 30-31.

organları kuruldu. Telgraf haberleri bazen *Telegraf* ismiyle müstakil gazete olarak çıkarılırken genellikle bütün taşra ve çoğu başkent gazetelerine gönderiliyordu.

1865 yılında Çarlık Rusya’da ilk basın-yayın kanunu “Basın-Yayında Geçici Kurallar” başlığında daha tamamlanmamış bir şekilde kabul edildi. Bu kanunla periyodik yayınların genel takibi Eğitim Bakanlığı’ndan alınarak İçişleri Bakanlığı’na devredildi. Yapılan görevlendirme ile İçişleri Bakanlığı yeni yayınların çıkarılması, redaktörlerin onaylanma durumları, yayınların uyarılması, uyarılan dergi veya gazetelerin altı aya kadar kapatılması gibi yetkilere sahip olmaktaydı. Böylece yayıncılar mahkeme karşısında sorumlu olmaktaydı.¹⁶⁶

1870-1890 yıllarında yoğun sansüre rağmen önceki yıllara oranla periyodik yayınlar daha da fazlalaştı. Kâğıt üretiminin genişlediği, modern matbaa makinelerinin yaygınlaştığı, telgraf haberleşmesinin yapıldığı ve fotoğraf kullanımının arttığı bu dönemde dergiler ikinci plana düşerek gazete yayıncılığı ön plana çıktı. Resmî gazetelerin yanı sıra özel gazetelerinde taşra ve sanayi merkezlerinde yaygınlaştığı, taşra ve başkentte bulvar gazetelerinin ortaya çıktığı 19. yüzyılın son çeyreğinde ticari reklamlar ve borsa tabloları gibi ekonomik konular sıkça gazete sayfalarına taşınıyordu.¹⁶⁷ Gazete ve dergicilikle uğraşı ticari işletmeler için karlı duruma gelmekteydi. Gazetecilik hakkında bilgi sahibi olmayan tüccarlar, bankacılar, iş adamları ve stokçuların bu işe girmeye başlamasıyla birlikte basının ticarileşmesinin ilk adımı atılmış oluyordu. 1878 yılında St. Petersburg’da periyodik yayınları sokaklarda ve mağazalarda satan kişilerin organize olup çeşitli kooperatifler kurmalarıyla birlikte süreli yayın satışı artış göstermişti. Böylece tiraj sayılarını etkileyen abone sayısını perakende satış belirlemeye başlamış oluyordu.¹⁶⁸ 1846-1870 yılları arasında Çarlık Rusya genelinde beş yüze yakın periyodik (dergi, gazete, derleme, almanak) yayımlanmasına rağmen 1870-1894 yılları arasında yeni yayınların

¹⁶⁶ Yesin, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁶⁷ Berezina v.d., **a.g.e.**, s. 486-487. Taşra merkezlerinde geniş okuyucu kitlesine sahip gazeteler 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çıkarılıyordu. Mesela; Kiev’de *Zarya*, *Kievyanin*, *Kievskiy Listok*, *Kievskiy Telegraf*, Odesa’da *Odesskiy Listok*, *Odesskiy Vestnik*, Harkov’da *Harkov* ve *Yujnyy Kray*, Tiflis’te *Tiflisskiy Vestnik*, Obzor, *Novoe Obozrenie*, Kazan’da *Voljskiy Vestnik*, Samara’da *Samarskaya Gazeta*, Taganrog’da *Taganrogskiy Vestnik*, Voronej’de *Don* ve *Voronejskiy Telegraf* gazeteleri yayımlanmaya başladı. Berezina v.d., **a.g.e.**, s. 487.

¹⁶⁸ YU. V. Havtorina, “Razvitie Peçati v Rossii” **Vlast**, 10, 2009, s. 162.

sayısı bin dört yüze kadar çıkabilmiştir. Yayımlanan dergi ve gazeteler dünya standardını yakalarken çok çeşitli alanlarda temalı olarak okuyucuya ulaşmaktaydı.¹⁶⁹

Rus basınında önceki dönemlerde olduğu gibi ideolojik görüşlerin yayınları 19. yüzyılın son çeyreğinde de devam etmekteydi. Demokratların önemli periyodiklerinden *Oteçestvennie Zapiski* dergisi M. E. Saltıkov-Şedrin ve G. Z. Yeliseev redaktörlüğünde çıkarılmaktaydı. Dergide K. Marks'ın "Das Kapital" adlı eserini tanıtıcı makaleler yayımlanmaktaydı. Ayrıca Slav ülkelerinin problemlerini sayfalarına taşıyan dergi 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda Bulgarları destekleyici yazılara yer veriyordu.¹⁷⁰ 1880'lerde yoğun sansüre maruz kalan dergi aktüelliğini kaybederek 1884 yılında Sosyalizm propagandası yapmak suçundan kapatıldı.¹⁷¹

19. yüzyılın son çeyreğinde Liberallerin geniş kitlelere ulaşan *Russkaya Mysl*, *Russkie Vedomosti* en popülerleri olan *Vestnik Yevropı* ve *Russkoe Bogatsvo* gibi dergi ve gazeteleri bulunmaktaydı. Liberal-Burjuvazi tarafından uzun süreli ve aylık olarak yayımlanan *Vestnik Yevropı* dergisi tarih profesörü M. M. Stasyuleviç redaktörlüğünde 1866'tan itibaren yayımlanmaya başladı. Bilimsel makalelerin yanı sıra yabancı ülkelerin politikaları, edebiyat yazıları ve günlük haberlerin işlendiği dergide dönemin ünlü düşünürleri, sanatçıları ve bilim insanlarının da makaleleri okuyucuya sunulmaktaydı.¹⁷² Liberallerin diğer saygın dergisi olan *Russkoe Bogatsvo*, gelişiminde birkaç ideolojik değişimden geçmişti. 1882 yılında redaktörünün L. Obolenskiy olmasıyla birlikte liberal kimliğe kavuşan dergi bilimsel, dini-felsefi konuları işlemeye başladı.¹⁷³ Diğer popüler periyodik ise ılımlı-Liberallerin *Russkie Vedomosti* gazetesi idi. Köylülerin, işçilerin haklarını savunan ve orta sınıf entelektüellere hitap eden gazete sonraki yıllarda kurulacak olan Kadet Partisi'nin prensiplerini yavaş yavaş formüle etmekteydi.¹⁷⁴

¹⁶⁹ A. B. Muratov, M. İ. Ulman, "Tipologičeskaya Harakteristika Jurnalnoy Periodiki 1870-1890-h Godov", *Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki*, Tom Vtoroy, Vtoraya Polovina XIX Veka, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Universiteta, 1965, s. 253-254.

¹⁷⁰ Yesin, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁷¹ Benderskiy, Hmılov, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁷² Berezina v.d., *a.g.e.*, s. 472.

¹⁷³ Benderskiy, Hmılov, *a.g.e.*, s. 58-59.

¹⁷⁴ Yesin, *a.g.e.*, s. 57.

Muhalefetin önemli kesimlerinden Halkçılar (Narodniki) 19. yüzyılın son çeyreğinde de varlık göstermekteydiler. Halkçılar ise kendi içlerinde Radikaller ve İlimliler olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. Önceki yıllarda A. İ. Gertsen ve N. P. Ogarev'in yurtdışında illegal yayıncılığıyla bilinen Radikaller arasında dikkat çeken diğer bir isim ise M. A. Bakunin (1814-1876) idi. Avrupa'ya kaçan M. A. Bakunin 1868 yılında Cenevre'de *Narodnoe Delo* adlı dergiyi çıkarmakta idi. Dergi daha ilk sayısından itibaren Monarşizme karşı isyanı vurgulamaktaydı.¹⁷⁵ Yurtdışında yayıncılığa devam eden Radikaller 1873'te Zürih'te P. L. Lavrov ve yardımcıları redaktörlüğünde *Vpered!*, 1875 yılında M. A. Bakunin'in takipçilerinin Cenevre'de ilk popüler ihtilalci Rus gazetesi olan *Rabotnik*, P. N. Tkaçev redaktörlüğünde yine Zürih'te *Nabat*, 1878 yılında Cenevre'de N. İ. Jukovskiy ve Z. A. Ralli redaktörlüğünde *Obşina*, 1878 yılında St. Petersburg'da ilk merdiven altı gazete olan *Naçalo* ve sonrasında *Zemlya i Volya*, 1879'da *Narodnaya Volya*, 1880'de işçiler için çıkarılan *Raboçaya Zarya*, 1881'de *Çerniy Peredel*, 1883'te yine Zürih'te *Vestnik Narodnoy Voli* periyodiklerini çıkarmışlardı.¹⁷⁶

1870-90 yılları arasında İhtilalci-Halkçıların Avrupa'da illegal yayınlarının yanı sıra Çarlık Rusya içerisinde işçi sınıfının da legal yayınları artmaktaydı. Sanayinin gelişmesi Çarlık Rusya'da işçi sınıfını ortaya çıkarmış ve bu kesimin kendi periyodiklerinin oluşmasına zemin hazırlamıştı. 1875 yılında M. Peyker dönemin İçişleri Bakanı'nın koruması ve himayesi altında aylık olarak *Russkiy Raboçiy* dergisini çıkarmıştır.¹⁷⁷

Rus basın tarihinde Muhafazakarların yayınları da önemli bir yere sahipti. 19. yüzyılın son çeyreğinde önemli rol oynayan Muhafazakâr periyodikler arasında 1863-1887 yıllarında M. N. Katkov tarafından çıkarılan *Moskovskie Vedomosti* (1856-1917) ve kısa bir dönem F. M. Dostoyevski'nin de redaktörlüğünü yaptığı *Grajdantin* gazeteleri dönemin Marksist ve Liberal yayınları ile polemige girmekteydi. Çıkarıldığı ilk yıllarda Liberal bir yapıya sahip olan ve redaktörlüğünü A. S. Suvorin'in

¹⁷⁵ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 53-54.

¹⁷⁶ V. V. Çubinskiy, "Bestsenzurnaya Peçat Revolyutsionnogo Narodniçestva", **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki, Tom Vtoroy, Vtoraya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Universiteta, 1965, s. 344-365.

¹⁷⁷ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e.**, s. 67-68.

üstlenmesinden sonra muhafazakâr kimliğe dönüşen *Novoe Vremya* gazetesi dönemin diğer önemli periyodikleri arasında idi. St. Petersburg bürokrasisinin, subaylarının ve entelektüellerinin abonesi olduğu gazete devamlı suretle askerî tespitlere, geniş ölçüde iç ve dış haberlerin analizlerine yer vermektedir.¹⁷⁸ İçişleri Bakanlığı tarafından St. Petersburg'da çıkarılan ve yönetimin politikalarını destekleyen hükümetin resmî gazetesi *Pravitelstvenniy Vestnik* dönemin popüler periyodikleri arasında bulunmaktaydı.

19. yüzyılın son çeyreğinde siyasî yayıncılığın dışında Rus edebiyatına iz bırakan şair ve yazarlar da önceki dönemlerde olduğu gibi basın-yayım faaliyetleri yürütmektedirler. Dönemin öne çıkan edebiyatçıları arasında A. P. Çehov ve M. Gorkiy bulunmaktaydı. A. P. Çehov *Strekoza*, *Oskolki*, *Budilnik*, *Zritel* ve *Svet i Teni* gibi mizah temalı dergilerde yazılar yazmaktaydı. 1892 yılında *Russkaya Mysl* dergisinin redaktörlüğünü üstlenen A. P. Çehov, Sibirya'ya seyahat ederek dönemindeki Rus taşrası hakkında edebi tarzda seyahat yazıları çeşitli dergilerde yayımlanmıştır. A. M. Gorkiy ise 1895-1896 yıllarında taşra gazetelerinde yayımlanan yazıların yanı sıra muhabirlik faaliyetleri yürütmektedir.¹⁷⁹

1890'lı yıllarda Çarlık Rusya sanayisinde ilerleme kaydedilirken bu gelişme periyodik yayınlara da yansımış ve toplumun hemen her kesimine hitap eden dergi ve gazeteler çıkarılmaya başlandı. Ayrıca Çarlık Rusya genelinde ulusal ölçekte önemli derecede sayılabilecek *Rossiya*, *Russkoe Slovo* ve *Kuryer* gibi gazeteler dikkat çekiyordu. Dönemin gazeteleri ekler vermeye başlayarak haber yazma ve duyurma niteliklerini geliştirmişlerdi.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Yesin, **a.g.e.**, s. 56-57.

¹⁷⁹ Berezina v.d., **a.g.e.**, s. 495-498, 506.

¹⁸⁰ Yesin, **a.g.e.**, s. 60. Dergilerin toplumun her kesimine hitap edecek şekilde temalı yayınlarda; gençlere ve kişisel gelişime yönelik *Mir Bojiy*, aile okumaları için *Semya*, popüler-bilim temalı *Nauka i Jizn* ve *Jurnal Dlya Vseh*, felsefi-bilimsel *Nauçnoe Obozrenie*, pedagojik *Obrazovanie*, sanat konulu *İskusstvo i Hudojestvennaya Promıšlennost* ve *Mir İskusstvo* gibi dergiler çıkarılmaktaydı. Yesin, **a.g.e.**, s. 60.

1.5. Çarlık Rusya’da Uygulanan Sansür Programları

Çarlık Rusya tarihinde uygulanan sansür programları kitap ve süreli yayıncılıkta çeşitli şekillerde kendini göstermekte idi. 18. yüzyılın ilk yarısında çarlar, ikinci yarısında Kutsal Sinod, Senato ve Bilimler Akademisi, 19. yüzyıldan itibaren Halk Eğitim Bakanlığı ve bu yüzyılın sonlarında İç İşleri Bakanlığı’na bağlı Basın İşleri Genel Yönetimi basım-yayım işlerinde sansür uygulamalarını gerçekleştiriyordu. Çarlık Rusya’da sansür dini, askerî, posta, yabancılara yönelik, tiyatro, film, bilimsel ve popüler literatür gibi alanlarda yoğun olarak görülmekte idi.

Rusya tarihinde ilk resmi sansür IV. İvan Groznıy (1547-1584) döneminde dini gerekçelerle yürürlüğe girdi. “Stoglav” adı verilen devlet ve kilise idare sisteminde yüz soruya cevap niteliğinde alınan kararlar içerisinde dini yöneticilere el yazma kitapları kontrol etme ve toplama yetkisi vermesi bu kitapların satılmasına yönelik sansür manasına gelmekteydi. Böylelikle 1551 yılında yayımlanan “Stoglav” kararları Çarlık Rusya’da ilk sansür belgesi manasına gelmekteydi. Bu dönemde az sayıda ve dini kitaplar basan Rus matbaası, uzun süre toplum üzerinde etkisi olan bütün el yazma ve matbaa kitaplarını kontrol altında tutan Moskova Patrikliği’nden izin alması gerekmektedir.¹⁸¹

Yayıncılıkta 18. yüzyılın başlarına kadar Ortodoks Kilisesi’nin kontrolü devam ederken I. Petro döneminden itibaren çarların tahakkümü başladı. Yayıncılığı kendi üzerinde toplayan I. Petro’nun çıkardığı emirler doğrultusunda kitap ve gazete basılırken Sinod’un kontrolü sadece kâğıt üzerinde kalıyordu. Avrupa gezisinden sonra ülkesini 1702 yılında ilk periyodik yayın *Vedomosti* gazetesıyla tanıştıran I. Petro ayrıca çıkardığı gazetede redaktörlükte yapmaktaydı. Çarlık Rusya yönetiminin propaganda aracına dönüşen *Vedomosti* gazetesindeki yazı kontrolü ise redaktörler tarafından sağlanmaktaydı. Redaktör gelen haberleri dikkatle okuyup ve yabancı dilden çevirileri iyice kontrol ettikten sonra yazıları basıma gönderiyordu. Ayrıca bazı haberler çarın veya üst yönetimin iznine tabi tutulmaktaydı. Böylelikle Çarlık

¹⁸¹ G. V. Jirkov, *İstoriya Tsenzuri v Rossii XIX-XX vv.*, Moskva, Aspekt Press, 2001, s. 9-14.

Rusya’da devlet eliyle çıkarılan ilk gazete resmî belge niteliğinde algılanmış, sansür uygulanmış ve çarın toplum üzerindeki kontrolü için kullanılmıştı.¹⁸²

Kısa süreli yönetimlerinde sansürle ilgili önemli kararların alınmadığı I. Ekaterina (1725-1727), II. Petro (1727-1730) ve Anna İvannova (1730-1740) yönetimlerinden sonra tahta geçen Yelizaveta Petrovna (1741-1761) zamanında dikkate değer yeni uygulamalar yapıldı. Dini kitaplarda Sinod’un kararları tekrardan önemli hale gelirken, dini olmayan kitaplarda uygulanan sansürde ise Bilimler Akademisi söz sahibi oldu. 9 Aralık 1743 yılında çıkarılan buyrukla Sinod’un izni olmadan yurtdışında basılmış Rusça kitapların ve yabancı dillerdeki çeviri kitapların ülkeye girişi engellendi. 3 Kasım 1751 tarihinde alınan bir kararla gazetelerin saray içerisindeki olaylardan bahsetmeleri için yönetimin izni gerekmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısında bu gibi kararlar neticesinde ve basın-yayım işleri devlete ait olduğundan dolayı yönetime karşı herhangi bir muhalif veya benzeri söylemler gerçekleşmemiş idi.¹⁸³

Çariçe II. Ekaterina’nın ilk sansür uygulamaları arasında selefi olan III. Petro ile alakalı ve “zararlı” gördüğü kitapları toplatmış olmasıydı. Yönetimin çıkarlarını ve alınan kararların yorumlanmasını önlemeye çalışan çariçenin 4 Haziran 1763 tarihinde yayımladığı manifesto düşünce özgürlüğüne karşı yapılan ilk eylemlerden birini oluşturmaktaydı. Çariçenin politikaları aleyhinde yazı yazmanın sert cezalara tabi tutulması eğitilmiş insanların yönetimin faaliyetleri karşısında düşüncelerini saklamalarına neden olmaktaydı.¹⁸⁴ Devlette ilk sansür organizasyonun da yapıldığı bu dönemde sansürü St. Petersburg’da Bilimler Akademisi, Moskova’da üniversite, taşrada okullar, okulların olmadığı yerlerde ise şehir yöneticileri yapmaktaydı. Yönetimi boyunca sansürle ilgili sürekli kanunlar çıkaran Çariçe II. Ekaterina yönetimi Fransız İhtilali etkisinin Çarlık Rusya’ya yayılmasından çekinerek daha sert kararlar almaktaydı. 16 Eylül 1796 yılında çıkarılan yeni bir kararname ile yurtdışından gelen “tehlikeli” kitaplar sansür yönetimi tarafından kontrol edilecek ve

¹⁸² L. K. Starkova, “K Voprosu o Stanovlenii Tsenzuri v Rossii v Pervoy Çetverti XVIII Veka”, **İzvestiya Saratovskogo Universiteta, Ser. İstoriya. Mej. Otn. Vıp. 2**, T. 10, 2010, s. 49-52.

¹⁸³ P. S. Reyfman, **Tsenzura v Dorevoluytsionnoy, Sovetskoy i Postsovetskoy Rossii**, Moskva, Probel-2000, 2015, s. 28-35.

¹⁸⁴ Starkova, **a.g.m.**, s. 11-13.

devletin menfaatlerine aykırı olan kitaplara sansür uygulanacaktı.¹⁸⁵ Ayrıca Çariçe II. Ekaterina döneminde açılan ilk özel matbaalar yapılan sansür faaliyetleri neticesinde yine onun dönemde kapatılmıştı.

I. Pavel (1796-1801) sansürü devam ettirdi hatta kendisine bağlı sansür kurulu bile oluşturdu. Sansür tarafından yasaklı listesine giren kitapların bir kısmı yakılırken bir kısmı da ülkeye geldiği limandan geri gönderiliyordu. Kitapların yakılması ülkedeki kitap ticaretine büyük zarar veriyordu. Fransız İhtilalini hatırlatan ve değişik konularda yayın yapan dergiler hatta bazı bilimsel konular yazan araştırmacıların yazıları dahi ortadan kaldırılmaktaydı. 1800 yılında sansür idaresinin kontrolü daha da artmış sadece kurulun izin verdiği yayınlar çıkarılabiliyordu.¹⁸⁶ I. Pavel döneminde Çarlık Rusya bilim ve kültür tarihinde en önemli kararlardan biri alındı. Nitekim 13 Ağustos 1797 tarihinde senato kararnamesi ile ülkenin herhangi bir yerinde basılan kitapların bir örneği mutlaka Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ne gönderilecekti. Bilimler Akademisi'nin günümüze kadar uzanan sayısı milyonları bulan zengin kütüphanesinin temelleri böylelikle atılmış oluyordu.

I. Pavel'in despot yönetiminden sonra tahta geçen I. Aleksandr'ın (1801-1825) ilk zamanlarında Liberal eğilimler arttı. Bu dönemde mahkumlara af getirilmesinin yanı sıra yurtdışı kitap ve periyodik yasağı kaldırılarak özel yayınevleri tekrardan açıldı. Ancak 1804 yılında çıkarılan “Sansür Tüzüğü” Çarlık Rusya'nın sansürle ilgili ilk kurallar toplamını oluşturarak sansürü tekrardan yürürlüğe koymuş kontrolü ise Eğitim Bakanlığı'na vermişti. Ayrıca 1810 yılında kurulan Polis Bakanlığı süreli yayınlar, kitaplar, yabancı dildeki eserler, matbaalar ve hatta afişleri denetleme yetkisine sahip olmaktaydı.¹⁸⁷ Alınan kararlarda Çarlık Rusya'da sansürden geçmemiş hiçbir kitap ve derleme basılmayacak ve satışa sunulmayacaktı. Böylelikle ülkede başlayan Liberalizm düşüncesi tekrardan yerini sansüre vermiş olmaktaydı.

Dekabristlerin isyanı ile başlayıp Kırım Savaşı'na kadar ülkeyi yöneten I. Nikolay (1825-1855) döneminde de sansür programları devam etti. Dekabristler hadisesi ve ihtilalci düşüncelerin yoğun olduğu hareketli bir dönemde tahta geçen I.

¹⁸⁵ Jirkov, **a.ge.**, s. 24-31.

¹⁸⁶ L. K. Starkova, “Rossiyskaya Tsensura-Pervie Zadaçi i Poisk Reşeniy”, **Vlast**, 12, 2008, s. 116-119.

¹⁸⁷ Rubleva, **a.ge.**, s. 161.

Nikolay ülke içerisinde kontrolü sağlamak adına Jandarma Kolordusu, basın-yayım hayatını denetlemek için III. Daire ve gizli polis servisini kurdu. Basın ve yayımcılık alanında denetimini güçlendirmek isteyen I. Nikolay tahta geçtikten bir yıl sonra 1804 yılındaki sansür programının daha detaylısını ve yönetiminin ilk sansür kararnamesini yayınlanmış, 1828 yılında çıkarılan yeni kararnameye yapılan eklemelerle sansür uygulamaları uzun yıllar yürürlükte kalmıştı. Eğitim Bakanlığı bünyesinde devam eden sansür denetiminin merkezi St. Petersburg'da (Eğitim, İçişleri ve Dışişleri bakanlıklarının temsilcileri ile oluşturulan kurul) olmak üzere Moskova, Riga, Kiev, Odesa ve Tiflis'te sansür yönetim komisyonları oluşturularak bu dönemde bütün özel gazetelerin yönetiminle alakalı siyasî konular yazması yasaklanmıştı.¹⁸⁸ Devam eden dini sansürü ise Kutsal Sinod kontrol altında tutmaktaydı. I. Nikolay'ın kendisi yazarların ve gazetecilerin icraatlarını gayretli bir şekilde takibe alarak yazıları hakkında görüşlerini bildirmekteydi. 1840'lı yılların sonlarında Avrupa'da meydana gelen olaylardan ülkesini korumaya çalışan I. Nikolay sert sansür programları uygulamıştı. Üniversitelere, basına ve birçok alanda yapılan sert sansür uygulamaları neticesinde 1848-1855 yılları Çarlık Rusya tarihinde "Sansür Terörü Devri" olarak anılmaktadır.¹⁸⁹

1855-1875 yılları arasında Çarlık Rusya'da sosyal, siyasal ve birçok alanda köklü reformların yapıldığı dönem olarak tarihe geçmiştir. Büyük reformlar gerçekleştiren II. Aleksandr (1855-1881) Kırım Savaşı ve çalkantılı bir dönemde yönetimi ele aldığında gazeteciliğin gücünün ve tehlikesinin farkında olarak bu alanda da reformlar yaptı. 1828 tarihli Sansür Kararnamesi gözden geçirilerek büyük bir kısmı kaldırıldı. Geriye kalanlar ise sisteme dahil edilerek 12 Mayıs 1862 tarihinde "Sansürde Geçici Kurallar" adında yeni bir kanun olarak kabul edildi. 1863 yılında sansür denetiminin tamamının İçişleri Bakanlığı'na geçmesi sansür organizasyonunda yeni prensipler oluşturarak ileride yapılacak sansür reformu için önemli bir adım oldu. 6 Nisan 1865 tarihinde dönemin İçişleri Bakanı P. V. Valuyev öncülüğünde çıkarılan "Sansür ve yayımcılık hakkında geçici kural" kanunu 1905 yılında kadar geçerliliğini

¹⁸⁸ Berezina v.d., **a.g.e.**, s. 149-152.

¹⁸⁹ Jirkov, **a.g.e.**, s. 60-67, 84.

korudu.¹⁹⁰ Yapılan sansür reformu ile matbaaların açılmasına izin verilmiş, St. Petersburg ve Moskova’da süreli yayınların ön sansürden geçmesi kaldırılmış (taşrada devam etmiştir), sansür komisyonlarının ve polisin takibinde olan yayıncılara verilecek hükümler mahkeme kararına bağlandı. (Ön sansürün kaldırılmasına rağmen kitap ve periyodik yayınların basılmadan önce sansür komisyonuna gönderilmek zorunluluğu devam ediyor ve yönetimin yayının basılmasına izin vermeme ve adli işlemler başlatma yetkisi saklı tutuluyordu.)¹⁹¹ Gazetecilikle ilgili bir diğer önemli adım ise Basın İşleri Genel Yönetimi’nden izin alan her vatandaşa gazete veya dergi çıkarma yetkisi verilmesi idi.

19. yüzyılın son çeyreğinde sosyal ve ekonomik yapının değişmesi siyasî kutuplaşmalara neden olarak yeni bir politik ortama zemin hazırlamıştı. Böyle bir zamanda düzenlenen bombalı suikast sonucu hayatını kaybeden II. Aleksandr’dan sonra tahta geçen III. Aleksandr (1881-1894) 27 Ağustos 1882 tarihinde “Geçici Hükümler” adıyla yeni bir kararname imzaladı. Daha katı kuralların alındığı bu kararnamede denetim için Sansür Komisyonu’na gönderilen yayınları durdurma yetkisinin bu komisyona verilmesi, komisyona nüsha göndermeyen yayınlara basım yasağı getirilmesi, ön sansürden geçmeyen yayın yazarlarının isimlerinin İçişleri Bakanlığı’na gönderilmesi gibi zorunluluklar getirildi. Ayrıca 1865 Kararnamesi’nin özü değiştirilerek sansür ihlallerinde önceden beş yıldan fazla olmayan hapis cezası yerine artık yönetimin kararı geçerli sayılacaktı.¹⁹² III. Aleksandr döneminde sansür denetimi profesyonel ve sayısı artan bir ekip tarafından yapıldığından dolayı çarın kendisi selefleri gibi devamlı suretle bu denetime dahil olmuyordu.¹⁹³

20. yüzyıla gelindiğinde Çarlık Rusya’da basında ve kitap yayımında özgürlük tartışmaları yoğunluk kazandı. 1903 yılında ilk gazetenin çıkarılmasının iki yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle basındaki sansür uygulamaları gündemi

¹⁹⁰ A.g.e., s. 121-127, 144. İçişleri Bakanlığı Basın İşleri Genel Yönetimi’ne geçen sansür denetimi 8 Mart 1917 tarihine kadar bu kurumun kontrolünde kalmıştır.

¹⁹¹ N. G. Patruşeva, “Tsenzura v Rossii Vo Vtoroy Polovine XIX-Naçale XX v.: Zakonı i Praktika”, **Tsenzura v Rossii v Kontse XIX-Naçale XX Veka, Sbornik Vospominaniy**, St. Petersburg, Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka, red. M. A. Benina 2003, s. 14-26.

¹⁹² A.g.m. s. 29-34.

¹⁹³ Jirkov, a.g.e, s. 164.

oluşturmaktaydı.¹⁹⁴ 1905 Devrimi ile birlikte yeni bir “Basın Hakkında Geçici Kurallar” çalışması başlatılarak daha özgür basın-yayın faaliyetlerinin önü açıldı. Kabul edilen yeni kurallarda ön sansür kontrolü kaldırılarak sansür kurallarını ihlal edenler tekrardan mahkeme karşısında sorumlu tutuldu. (3 aya kadar tutuklu, 2 aydan 16 aya kadar hapis). Basında özgürlüğün ilan edilmesine rağmen bir kısım basımevleri kapatılırken redaktörlerin bazıları göz altına alınmaya devam ediliyordu.¹⁹⁵ Parti gazeteciliğinin olduğu 1905 Devrimi’nden itibaren oluşan Liberal ortam Birinci Dünya Savaşı’nın başlarında kabul edilen askerî sansür ile tekrardan katı kuralları getirildi.

1.6. 20. Yüzyılın Başlarında Basının Durumu

20. yüzyıl başlarında Çarlık Rusya İmparatorluğu’nda ekonomik bakımdan kayda değer gelişmeler yaşanmaktaydı. Birçok alanda çoğalan pazar payı büyük fabrikaların kurulmasına neden oluyordu. Buna bağlı olarak kâğıt sanayisi ve basım-yayın faaliyetlerinde de artış gözlemlenmekteydi. Yüzyılın başlarında iki yüzden fazla kırtasiye fabrikası ve sekiz yüz basım evi bulunurken 1913 yılında bu sayı üç yüz kırtasiye fabrikasına ve bin basım evine yükseldi. Ayrıca bu dönemde Çarlık Rusya nüfusu artmış, şehirleşme oranı yükselmiş ve toplumda okuma-yazma oranı çoğalmıştı.¹⁹⁶

Çarlık Rusya’da sermayenin büyümesi, okur-yazar oranının artması (St. Petersburg’da %59, Moskova’da %46), toplum yaşamında çeşitli zorlukların oluşması¹⁹⁷, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı, 1905 Devrimi ve parti gazeteciliğinin

¹⁹⁴ Çarlık Rusya gazeteciliği ile ilgili araştırmalarının da arttığı bu dönemde 1903 yılında A. Arsenev tarafından *Zakonodatelstvo o Peçati*, 1904 yılında M. K. Lemke tarafından *Oçerki po İstorii Russkoy Tsenzuri i Jurnalistiki* ve V. Rozenberg ile V. Yakuşkin tarafından *Russkaya Peçat i Tsenzura v Proşlom i Nastoyaşçem* adlı eserler yayımlanmışlardır.

¹⁹⁵ Jirkov, **a.g.e.**, s. 184-194.

¹⁹⁶ G. V. Jirkov, **Jurnalistika Rossii: Ot Zolotogo Veka Do Tragedii. 1900-1918 gg.**, İjevsk, İnstitut Kompyuternih İssledovaniy, 2014, s. 13-17.

¹⁹⁷ 20. yüzyılın başlarında dünya geneline oluşan ekonomik krizden nüfusu fazla olan ülkelerin etkilenmemesi söz konusu değildi. 1901 yılında Çarlık Rusya’da 32 bin kişinin katıldığı 164 grev, 1903’te 87 bin kişinin katıldığı toplamda 550 grev gerçekleşmiştir. Ayrıca öğrencilerin ve Çarlık Rusya’nın güneyinde köylülerin protestoları gündemde yer edinmekteydi. Jirkov, **Jurnalistika Rossii: Ot Zolotogo Veka Do Tragedii. 1900-1918 gg.** s. 20

serbest hale gelmesi, 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı gibi gelişmeler periyodik yayınların bu dönemde hızla çeşitlenmesine¹⁹⁸ ve tirajlarının artmasına¹⁹⁹ neden oldu. Toplum düşünceleri üzerinde önemli rol oynayan gazetelerin hacimleri büyüyerek dört-altı sayfadan, sekiz-on sayfa aralığına kadar çıktı. Avrupa ve Amerika tecrübesine ulaşan bazı büyük gazeteler sabah ve akşam olmak üzere iki ayrı nüsha halinde yayımlanmaya başladı.²⁰⁰

Bu dönemin en önemli ve yüksek tirajlı periyodik yayıncıları arasında kitap dükkanları ve kâğıt fabrikası sahibi A. S. Suvorin (1834-1912), önde gelen şair ve yazarların kitaplarının yanı sıra çeşitli alanlarda ansiklopedi yayımı yapan İ. D. Sitin (1851-1934), uzun yıllar popülerliğini devam ettiren *Niva* dergisinin sahibi Alman asıllı A. F. Marks (1838-1904), birçok ekonomi periyodığının yayıncısı İsviçre asıllı S. M. Propper (1853/55-1931), fantastik, macera ve seyahat edebiyatı kitapları yayıncısı olarak tanınan P. P. Soykin (1862-1938) bulunmaktaydı.²⁰¹ Yayıncılar önceki yüzyılın sonlarından itibaren güçlü matbaa altyapısı oluşturarak Rus gazeteciğinin ve kitap basımının yeni yüzyılda çeşitli alanlarda varlık göstermesinde ve halkın periyodik yayınları takip etmesinde etkili olmuşlardır.²⁰²

1901 yılı başkent gazete yayıncılığını üç temel özellikte nitelendiren A. V. Peşehonov; eğitilmiş kişiler tarafından takip edilen en pahalı ve etkili olan “Büyük Gazeteler” (Kaliteli), fazla hacimli olmayan, daha uygun fiyata ve geniş çevrelere

¹⁹⁸ Resmi rakamlara göre Çarlık Rusya’da 1889 yılında 667 (500 Rusça) periyodik yayımlanırken, 1901’de 1.074 (900 Rusça), 1905’de 1.795 (1400 Rusça), 1908’de 2.028, 1910’da 2.391, 1911’de 2.543, 1912’de 2.784, 1913’te 2.915 gazete ve dergi yayımı gerçekleşmiştir. S. Ya. Mahonina, **İstoriya Russkoy Jurnalistiki Naçala XX Veka**, Moskva, Uçebnoe Posobie, Flita: Nauka, 2002, s. 39 Burada dikkate değer bir nokta ise 1905 Devrimi’nden sonra sadece politik değil siyasî olmayan özel sermaye periyodikleri de etkili rol oynamakta idi. Özel sermayenin bu yayınları kısa süreli oluyordu. Mesela 1908-1910 yılları arasında 2.043 yayımlanan yeni periyodikten bini üç yıl içerisinde yayın hayatına son verdi. YE. V. Ahmadunin, “Sistema Jurnalistiki Rossii Mejdudvumya Burjuazno-Demokratiçeskimi Revolyutsimi (1907-1917)”, **İzvestiya Yujnogo Federalnogo Universiteta. Filologičeskie Nauki**, (3), 2008, s. 98.

¹⁹⁹ 1890’lı yıllarda 50-70 binlere kadar ulaşabilen gazete tirajları 1905 Devrimi’nden sonra Çarlık Rusya’nın en popüler gazetesi olan *Russkoe Slovo*’da 250 bine, *Birjevie Vedomosti* ve *Peterburgskiy Listok*’ta 80 bine, en büyük ve pahalı gazete *Novoe Vremya*’da yaklaşık olarak 60 bine ve *Russkoe Vedomosti*’de 50 bine kadar ulaşmaktaydı. Mahonina a.g.e., s. 60.

²⁰⁰ N. B. Simonova, **Sistema Periodičeskoy Peçati Rossii (Vtoraya Polovina XIX – Naçalo XX v.)**, Novosibirsk, Novosibirskiy Gosudarstvennıy Universitet, 2009, s. 51-52.

²⁰¹ N. V. Jilyakova, **İstoriya Rossiyskoy Peçati Kontsa XIX-Naçala XX Vekov**, Tomsk, İzdatelstvo UPK, TGU Jurnalistika, 2008, s. 43-54.

²⁰² Jirkov, **Jurnalistika Rossii: Ot Zolotogo Veka Do Tragedii. 1900-1918 gg.**, s. 76-77.

hitap eden “Küçük Gazeteler” (Kitlese) ve sadece fiyat bakımından değil ayrıca kalite bakımından diğerlerinden ayrılan “Ucuz Gazeteler” (Bulvar) olmak üzere ayırmaktadır.²⁰³

Büyük gazeteler iyi eğitimli ve ciddi meseleleri analiz edebilen kesime hitap etmekteydi. Dönemin siyasî şartlarını, ekonomik, edebiyat, bilim ve teknik gibi konuları sayfalarına taşıyan “Büyük Gazeteler”in en önemlisi ve diğer gazetelere model olanı ise *Russkie Vedomosti* idi. Diğer “Büyük Gazeteler” arasında *Moskovskie Vedomosti* ve *Sankt-Peterburgskie Vedomosti* gazeteleri bulunmaktaydı. Ayrıca “Bilgi Gazetesi” olarak sayılabilecek *Novoe Vremya* ve *Russkoe Slovo* dönemin diğer öne çıkan gazeteleri arasındaydı.²⁰⁴

Kitlese gazeteler de oldukça geniş bir kesim tarafından takip edilmekteydi. Toplumsal ve kültürel konuları ele alan ve her zaman iyi bir hazırlığı olmayan kitlese gazeteler orta düzey eğitim almış kişilere hitap etmekteydi. Sansasyonel haberlere yer veren kitlese gazetelerin önemli kaygıları arasında tirajlarını yükseltmek bulunmaktaydı. Sayfa manasına gelen “List” kelimesini kullanan kitlese gazeteler merkez ve taşra basınında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendilerine yer bulmaktaydılar. Dönemin en önemli kitlese gazeteleri arasında *Peterburgskiy Listok*, *Moskovskiy Listok* ve *Odesskiy Listok* gibi periyodikler yer almaktaydı.²⁰⁵

Başkent St. Petersburg’da başlayıp diğer şehirlere yayılan “Bulvar Gazeteleri” de oldukça popüler olmuştu. Çarlık Rusya’nın en küçük para birimi Kapek’ten (Kuruş) ismini alan “Kopeyka” gazeteleri, taşrada bir Kapek’ten, büyük şehirlerde ise beş Kapek’ten satılmakta idi. İşçiler arasında karşılık bulan *Kopeyka* gazeteleri çok çeşitli alanlarda haberler, yorumlar, sansasyonel ve skandal haberlere yer vermektedir. İlk “Kopeyka” 1908 yılında St. Petersburg’da *Gazeta-Kopeyka* ismiyle yayımlanarak²⁰⁶ *Moskovskaya Kopeyka*, *Kafkazskaya Kopeyka*, *Saratovskaya Kopeyka* ve *İrkutskaya Kopeyka* gibi isimlerle Çarlık Rusya taşrasına yayıldı. 1912 yılına kadar Çarlık Rusya genelinde yetmiş üç “Kopeyka” gazetesi çıkarılmıştır.

²⁰³ A. V. Peşhonov’dan aktaran; Mahonina **a.g.e.**, s. 63-64.

²⁰⁴ Mahonina **a.g.e.**, s. 70, 82-83.

²⁰⁵ **A.g.e.**, s. 99-100.

²⁰⁶ **A.g.e.**, s. 107-108.

1913 verilerine göre gazete okurlarının %72'si otuz yaşından büyük, %62'si üniversite öğrencisi veya yüksek okul mezunu, %82'si etnik olarak Rus idi. Meslek gurubu olarak ise üniversite hocaları, öğretmenler, doktorlar, şehir ve köylerdeki devlet kurumlarında görev yapan memurlar başta olmak üzere avukatlar, mühendisler, sanat ve edebiyat efradı gibi çeşitli alanlardan oluşmaktaydı.²⁰⁷ Ülkenin büyük çoğunluğunu oluşturan okuma-yazma bilmeyen köylüler ise “ikinci elden okuyucu” yani gazete okuyan birinin etrafında toplanıp gazeteleri dinleyici konumundaydılar. Yüksek eğitilmiş kişilere hitap eden “Büyük Gazeteler” çevirilerini vermedikleri halde Latince, İngilizce ve Fransızca cümleler kullanılırken, köy gazeteleri ise daha sade bir dil ile yazılmaktaydı.²⁰⁸

Çarlık Rusya gazeteciliğinde 19. yüzyılda çoğunlukla edebi “kalın” dergilerin varlığı ve bu dergilerde edebiyat kritikleri yapıldığı gözlemlenmekte iken yeni yüzyılın başlarında periyodikler partilerin siyasî-politik yarışında propaganda aracı olarak kullanılmaya başlandı.²⁰⁹ Ayrıca 19. yüzyıla popüler olan ansiklopedik “Kalın” dergiler sosyal ve siyasal konulara da değinmelerine rağmen her okuyucu bu dergileri anlamamaktaydı. 19. yüzyılın sonlarından itibaren ansiklopedik “kalın” dergiler yerini “ince” dergilere bıraktı. Bu dönemde fotoğraf kullanımının yaygınlaşması okuyucu kitlesini artırarak illüstrasyon dergilerinin beş-altı kat daha artmasına neden olmuştur.²¹⁰

Çarlık Rusya’da 1905 yılında gerçekleşen devrim ve Ekim Manifestosu ile meşruti monarşiye geçilmesi ülkenin basını üzerinde yoğun bir şekilde etkili oldu. 24 Kasım 1905’te özel bir kararname ile basın işlerine merkezi müdahalenin ortadan kaldırılması ilan edildi. Kararnameye göre basınla alakalı işlenmiş suçlara dava açılabilir, basın çalışanları para cezası ödemeye, üç ay tutuklu kalmaya ve iki aydan

²⁰⁷ B. Yesin, “O Kaçestvennoy Gazete v Rossii”, *Novoe v Massovoy Komunikatsii Almanah Vpusk 7-8*, Voronej, 2015, s. 46.

²⁰⁸ R. A. Savastenko, “Rosssiyskaya Periodika v Naçale XX Veka i Ee Uçastie v Obşçestvenno-Politiçeskoy Jizni Strani”, *Vestnik RUDN, Seriya Literaturovedenie. Jurnalistika*, №4, Moskva, 2013, s. 113-114.

²⁰⁹ Jirkov, *Jurnalistika Rossii: Ot Zolotogo Veka Do Tragedii. 1900-1918 gg.*, s. 28-29. Siyasi parti periyodiklerinin yurtdışında ilk defa yayımlandığı 1900 yılında Eserler (Sosyalist Devrimci Parti) *Revolyutsionnaya Rossiya* gazetesini, 1901’de Sosyal-Demokratlar *İskra*’yı, ileride Kadet Partisi’ni oluşturacak çevre ise 1902’de *Osvobojdienie* dergisini çıkarmaktaydı. Yesin, *a.g.e.*, s. 66.

²¹⁰ Jilyakova, *a.g.e.*, s. 19-20. 1910-1914 yılları arasında “kalın dergicilik” kısa süreliğine de olsa tekrardan rağbet görmeye başlamıştır. Jilyakova, *a.g.e.*, s. 159.

bir buçuk seneye kadar hapis cezasına mahkûm edilebilecekti. İstenmeyen yayım faaliyetlerinin durdurulması, basımevlerinin kapatılması gibi eylemler İçişleri Bakanlığı Basın Kurulu ve polis tarafından gerçekleştirilecekti.²¹¹ Devrimin ilk zamanlarında kaldırılan sansürle birlikte özgürlük ortamı gerçekleşmiş birçok Bolşevik yayını legal olarak faaliyet gösterdi. Fakat bu oluşan bu liberal etki kısa sürerek 1906'dan itibaren 24 Kasım Kararnamesi tüm katılığıyla geçerli hale geldi.

Devrimden sonra Rus basınında çok çeşitli alanlarda gazete ve dergi yayımı artarak devam etti. Kadın dergilerinin arttığı dönemde *Jenşçina* adlı kadın dergisi yirmi dört tematik alanda sayılar yayımlandı. Çocuk dergiciliğinde *Detskiy Mir*, *Detskiy Smeh*, *Yunaya Mısl*, ekonomi alanında *Delovaya Rossiya*, *Russkaya Promışlennost*, borsacılıkta *Banki i Birja*, *Birja*, *Birjevaya Gazeta*, resmi askerî *Armiya i Flot*, *Vityaz*, *Voenny Listok* gibi periyodikler önemli yayınlar arasında iken tiyatro, film, spor ve avcılık alanlarında da onlarca dergi varlık göstermekteydi.²¹²

Önceki dönemlerde olduğu gibi Muhafazakâr, Liberal ve Sosyalist (Marksist) düşüncede olan kesimlerin yayınları bu dönemde de devam etmekteydi. Ayrıca kendilerini bağımsız olarak tanımlayan periyodiklerde bulunmaktaydı. Monarşistler; *Moskovskie Vedomosti*, *Zemşçina*, *Russkoe Znamya*, *Groza*, Kadet Partisi taraftarları; *Partiya Narodnoy Svobody*, *Narodnaya Svoboda*, *Reç*”, *Tovarişç*, *Narodnoe Delo*, *Narodny Put* ve akşam gazetesi olan *Duma*, Sosyal-Demokratların (Bolşevikler) ilk legal gazeteleri olan *Novaya Jizn* ve *Borba*, Eserler *Sın Oteçestvo*, sonrasında *Golos* ve *Delo Naroda*, Anarşistler *Anarhiya* gibi gazeteleri çıkarmaktaydılar. Kendilerini bağımsız olarak nitelendiren çevre ise *Birjevie Vedomosti* ve *Russkoe Slovo*, gazetelerini yayımlamaktaydı. Hiciv yayıncılığının da devam ettiği bu dönemde *Pulemet*, *Jalo*, *Topor*, *Zritel*, *Juepel*, *Biç* gibi dergiler bütün siyasî görüşleri yansıtan ultra radikal konumda idiler. En popüler hiciv periyodiği ise 1910 yılında A. T. Averçenko tarafından yayımlanan *Satirikon* dergisiydi.²¹³

Bolşevikler tarafından 1912'den itibaren yayımlanan ve geniş okuyucu kitlesine sahip olan *Pravda* gazetesi dönemin önemli yayınları arasına girmektedir.

²¹¹ Yesin, **a.g.e.**, s. 68.

²¹² Ahmadunin, **a.g.m.**, s. 103-107.

²¹³ Yesin, **a.g.e.**, s. 69-72.

Devamlı olarak *Reç* ve diğer burjuvazi gazeteleriyle polemige giren *Pravda*, sadece Çarlık Rusya’da değil Polonya ve Bulgaristan’da etki alanına sahipti. V. İ. Lenin’in yurt dışında bulunmasına rağmen kaleme aldığı “ihtilal teorileri” ve “işçi sınıfının rolleri” gibi çeşitli devrimci yazılara yer veren gazete yoğun sansür ve redaktörlerinin tutuklanması gibi yaptırımlarla karşılaşyordu. Yönetim tarafından birçok kez kapatılan gazete *Raboçaya Pravda*, *Pravda Truda*, *Za Pravdu* (1913), *Put Pravdı*, *Trudovaya Pravda* (1914) gibi isimler alıyordu. Gazete, Birinci Dünya Savaşı arifesinde tamamen kapatılarak çalışanlarının çoğu tutuklandı.²¹⁴ Ancak bir kısım muhalif radikal gazeteler önceki dönemlerde olduğu gibi yurt dışında yayınlarına devam etmekteydi. V. İ. Lenin Komünist ideolojinin yayılmasında gazetenin önemini vurgulayarak gazetenin kitlesel propaganda ve ajitasyon aracı olmasının yanı sıra kitle organizatörü olduğunu da değinmektedir.²¹⁵

Parti gazeteciliğinin yanı sıra resmi basın da varlığına devam etmekteydi. İçişleri Bakanlığı’na bağlı olarak başkent St. Petersburg’da yayımlanmaya başlanan ve diğer resmî gazetelere model olan *Pravitelstvenny Vestnik* etkinliğini sürdürürken bir başka resmî gazete olan *Selskiy Vestnik* dönemin öne çıkan merkezi gazetesini oluşturmaktaydı.²¹⁶ Resmi habercilikte en önemli organ ise *Sankt-Peterburgskoe Telegrafnoe Agentstvo (SPTA)* idi. Kanun gücünü arakasına alan ajans iç ve dış haberlerin kontrolünü sağlamaktaydı. Ayrıca P. A. Stolipin’in sözcülüğünü üstlenen *Rossiya* gazetesi “sol görüşü temsil eden zararlı yayınlarla” mücadele etmekteydi. Başbakanın propagandasını yapan gazetenin hükümetten maddi destek aldığı herkes tarafından biliniyordu.²¹⁷ 19. yüzyılda taşrada valiliklere bağlı olarak çıkarılan *Gubernskie Vedomosti* gazeteleri ise tematik alanlarda, yorum ve haber analizleri gibi konularda profesyonelliğe ulaşarak yayımlarına devam ediyordu. Önceleri sayıları yetmiş beş olan *Gubernskie Vedomosti* 1911 yılında seksen bire ulaşmıştır.

20. yüzyılın başlarında gelişim gösteren bir başka gazetecilik alanını ise Ortodoks Kilisesi’nin dini periyodikleri oluşturmaktaydı. Knezlikler döneminden itibaren Çarlık Rusya tarihinde her zaman varlık gösteren dini basım-yayımcılığının

²¹⁴ Yesin, **a.g.e.**, s. 64-75.

²¹⁵ V. İ. Lenin, **Polnoe Sobranie Soçineniy**, Tom 6, Moskva, 1960, s. 165.

²¹⁶ Jirkov, **jurnalistika Rossii: Ot Zolotogo Veka Do Tragedii. 1900-1918 gg.**, s. 78-84.

²¹⁷ Ahmadunin, **a.g.m.**, s. 98-99.

toplum üzerinde yoğun etkisi bulunmaktaydı. St. Petersburg ve Moskova Sinodluğu ile Kiev ve Kazan Ruhban Akademileri güçlü dini yayın geleneğine sahipti. Ortodoks Kilisesi yeni yüzyılın başlarında yayın çeşitliliğini iki katına çıkardı. (1881-1905 yılları arası 85 dergi, 2 gazete, 6 tek sayfa, toplamda 93, 1905-1917 yılları arasında ise 142 dergi, 20 gazete ve 39 tek sayfa olmak üzere toplam 201).²¹⁸

Gazetenin bu dönemde üstlendiği rolü ve önemini 1902-1917 yılları arasında İ. D. Sıtın'e ait *Russkoe Slovo* gazetesinde redaktörlük yapan V. M. Doroşeviç 1916 yılında şu şekilde ifade etmiştir:

“Gazete... Çay içmek için sabah oturursunuz. Ve iyi bir tanıdık size gelir. O, ilgi çekici ve ilginç bir adamdır. O, terbiyeli, eğitilmiş, hoştur hatta esprilidir. O, size dünyadaki yeniliklerden bahseder. İlginç ve sürükleyici bir şekilde anlatır. O, bir dakika bile size sıkılma vakti vermez. En yavan ama önemli mevzuları dinlersiniz. Olaylar hakkında size kendi görüşünü aktarır. Onunla her konuda hemfikir olmanız asla zaruret değildir. Ama söylediğinin delili vardır, iyice düşünülmüştür, inandırıcıdır. Bazen uyuşmazsınız ama onu dikkatlice, ilgiyle akıllı ve latif muhalif gibi dinlersiniz. O, sizi seçilmiş kelimelerle birkaç kez gülmeye zorlar. Ve keyifli yarım saatlik bir izlenim bıraktıktan sonra gider. İşte gazete bu. Gazete... Evinizde oturuyorsunuz. Size uzak olmayan bir adam geliyor. O, size şöyle söylüyor: “- Hayatınızdan bir dakika bırakınız, başka işlerle uğraşalım. Bütün dünyanın işiyle.” Elinizden tutup sizi şimdi nerde ilgi çekici bir şey varsa oraya götürür. Savaş, parlamento, tören, kaza, kanuni süreç, tiyatro, bilim insanlarının toplantısı. Nerede ne oluyorsa. Sizi oraya götürerek nasıl geliştiğini gösterip, sizi görgü tanığı yapar. Ve siz kendiniz hazır bulunarak ne, nerde, nasıl oluyor görürsünüz. Ve yarım saat dünyadan haberdar olmuş şekilde bütün düşüncelerinizi, telaşlarınızı ve hislerinizi bırakırsınız. İşte gazete denen şey budur.”²¹⁹

Çarlık Rusya’da yayımcılık 20. yüzyılın başlarında türlerine göre yönetim-devlet kurumları, özel sermaye ve devlet yardımı alan yayımcılar, 1905’ten itibaren ise parti ve siyasî organizasyonları, bilimsel topluluk ve merkezleri, Ortodoks kilisesi ve diğer mezhepler ile yerel yayımcılar olmak üzere ayrılmaktaydı.²²⁰

²¹⁸ Jirkov, *Jurnalistika Rossii: Ot Zolotogo Veka Do Tragedii. 1900-1918 gg.*, s. 240.

²¹⁹ D. Krupin, M. Derevyankina, İ. D. Sıtın, *Jizn Dlya Knigi*, Moskva, Gospolitizdat, 1962, s. 131-132.

²²⁰ Simonova, *a.g.e.*, s. 62-63.

1.7. Birinci Dünya Savaşı'nda Basın

Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'na dahil oluşundan kısa bir süre önce dönemin Rusça basını yaklaşan büyük savaş hakkında malumat vermeye başlamıştı. Nitekim *Golos Moskva* gazetesi 12-17 Temmuz 1914 tarihlerinde “Savaş Arifesinde”, “Savaş ya da Barış?” ve “Avrupa Savaşının Arifesi” gibi haberlere yer verirken 19 Temmuz 1914 tarihinde *Gazete-Kopeyka* ise ivedi olarak çıkardığı akşam sayısında “Savaş” başlıklı bir ek dergiye yer veriyordu.²²¹ Avrupa'daki gelişmeler neticesinde 30 Temmuz 1914 tarihinde II. Nikolay'ın Çarlık Rusya genelini kapsayan seferberlik kararı bir gün sonra gazetelerde halka duyuruldu. 1 Ağustos 1914 tarihinde Almanya'nın Çarlık Rusya'ya savaş ilan etmesiyle birlikte başkent St. Petersburg'un merkezinde bulunan Saray Meydanı'nda toplanan kalabalıklar tarafından milliyetçi bir manifesto okundu. Bir gün sonra ise gazete sayfalarında yer alan savaş haberleri diğer bütün konuları geride bırakarak gündemin birinci sırasında yer almaktaydı. Cephelere hazırlık, manifesto hakkında mesajlar, seferberlik ve acemi erlerin askere uğurlama tören haberleri, Alman karşıtlığı ve savaşın amacına dair yazılar gazete sayfalarında geniş yer edinmekteydi.²²²

Savaşın ilk günlerinden itibaren yaşanan gelişmeleri yakından takip etmeye çalışan Rusça basın gazete ve dergi sayfalarında yeni bölüm başlıkları açarak “Askerî Haberler”, “Savaş”, “Savaş Haberleri”, “Cepheden Olaylar”, “Cepheden Haberler”, “Savaş Tiyatrosundan” gibi alt başlıklarla cephelerden gelen haberleri okuyucuya duyurmaktaydı.²²³ Ayrıca Genelkurmay Yönetim Merkezi tarafından organize edilen basın temsilcilerinin davet edildiği günlük toplantıların özetleri çoğu periyodikte “Mülakattan” başlıklarıyla halka aktarılmaktaydı. Savaş yıllarında resmi yayınlarda da güncelle uygun olarak değişimler yapılmıyordu. Başkent Petrograd'da günde iki defa olmak üzere duvarlara *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesinin bilgi verici sayfaları

²²¹ Jirkov, “Ot «Narodnoy» Voynı k Narodnoy Tragedii, İstoriya Russkoy Jurnalistiki 1914-1917 godov”, St. Petersburg, S. Peterb. Gos. Un-t, Vışş. Şk. Journ. i Mas. Kommunikatsiy, 2012, s. 12.

²²² Jilyakova, a.g.e., s. 184-185.

²²³ Rusça basın yıllar öncesinden “Telgraf”, “Haberler”, “Son haberler ve söylentiler”, “Rusya'dan”, “Basın'ın Özeti” gibi devamlı bölüm başlıkları veriliyordu. Bunun yanı sıra Rusça basın 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda gelişmeler ile ilgili benzer bölüm başlıkları açtıkları için Birinci Dünya Savaşı'na bu türlü haberlerde tecrübe kazanmış bir şekilde girmekte idi.

asılmaktaydı. Eyalet ve taşra gazetelerinin çoğu en son gelişmeleri bildirdikleri özel sayıları ve resimli haberlerin yer aldığı gazete eklerini okuyucularına sunmaktaydı.

Çarlık Rusya'nın savaşa katılmasından sonra dönemin basın anlayışında kendi askerlerine ve ittifak yapılan ülkelerin ordularına tam destek olmak, elden geldiğince dayanışma ve birlik ruhunu sağlamlaştırmak zafere olan inancı pekiştirmek gibi amaçlar oluşmaya başladı.²²⁴ Nitekim Duma Meclisi'nde birçok parti tarafından II. Nikolay'ı destekleyici açıklamalar yapılmıyordu.²²⁵ Gazete sayfaları savaşa yönelik propaganda aracı haline evrilirken çeşitli görüşlerde olan gazeteler milliyetçilik gibi ortak duygularda birleşiyor ve entelektüellerin büyük kısmı ile çoğu yazar (A. Kuprin, İ. Bunin, B. Bryusov, N. Gumilyev v.d.) vatanseverlik üzerine yazılar kaleme alıyorlardı.²²⁶

Milliyetçilik duygusu sadece askerler ile değil kadın, çocuk ve din adamları üzerinden de işlenmekteydi. Gazetelerde kadınlar “*sevgi sembolü ve hayatın devamı*” görülerek sıklıkla Rus vataniyle özdeşleştirilmekteydi. İlk kadın taburunu kuran ve cephelerde savaşan Mariya Boçkarova'nın adını bütün ülke bir anda öğrendi. Kozakların savaşçı özellikleri, II. Nikolay'ın yakın korumalarının Kozaklardan oluştuğu ve Kozma Kryuçkov adlı bir Kozak'ın cephelerdeki başarısı gazete sayfalarında geniş yer ediniyordu. Pilot P. N. Nesterov'un başarıları Rus halkı tarafından takip edilmekteydi. Çocuklar için özel broşürler hazırlanıyor, çeşitli yazılar kaleme alınıyordu. Rus Ortodoks Kilisesi ise yayınlarında askerî bölümler oluşturarak cephe haberleri verirken, kilise okullarında çocuklara vatanseverlik duyguları işleniyor, II. Nikolay ve askerlere her gün dualar ediliyordu.²²⁷ Periyodik yayınlarda düzenli olarak cephelerde yaralanan askerlere ve ölen askerlerin ailelerine yardım kampanyaları düzenlenmekteydi. Gazeteler aracılığıyla ülke geneline yayılan kampanyalarda toplumun her kesimi gazete alarak katkı sağlarken Romanov

²²⁴ N. M. Potanov, **Peçat i Voyna**, Moskva-Leningrad, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo, 1926, s. 13.

²²⁵ Jirkov, **Ot «Narodnoy» Voynı k Narodnoy Tragedii, İstoriya Russkoy Jurnalistiki 1914-1917 godov**, s. 16.

²²⁶ Yesin, **a.g.e.**, s. 76.

²²⁷ E. D. Borşçukova, “Publitsistika Vremen Pervoy Mirovoy Voynı i Formirovanie Obşçestvennogo Soznaniya Rossiyskogo Obşçestva”, **Vestnik KGU im. N. A. Nekrasova № 2**, Kostroma, 2011, s. 104-106.

Hanedanı'nın birçok üyesi hastanelere ve yaralılara maddi yardımda bulunmaktaydı.²²⁸

Başlayan “Büyük Savaş” gazetelerin önemini artırarak tirajlarının iki katına çıkmasına neden oldu. Dergiler gibi geniş ve uzun analizlere yer vermeyen gazeteler, savaş ile ilgili haberleri halkın anlayacağı şekilde sayfalarına aktarmaktaydı. Çağdaş yazarların tespitlerine göre askerî gelişmelerin detaylarını yazan bütün gazeteler büyük bir ilgiyle takip ediliyordu. Nitekim Çarlık Rusya'nın çoğu şehrinde duvarlara asılan gazeteleri ve caddelerde telgraf bültenlerini okuyan topluluklara her zaman rastlamak mümkün olmaktadır. Özellikle halk pazarları kurulan günlerde köyden gelen insanlar okuma bilen bir kişinin etrafına toplanıp gelişmeleri dikkatle dinlemekteydi. Halkta görülen yoğun talep neticesinde gazeteler bir-iki saat içerisinde tükeniyordu. Taşrada çıkarılan resmi *Gubernskie Vedomosti* gazete sayfalarında düzenli olarak cephelerden gelen ölü, yaralı ve habersiz kaybolan askerlerin listesi yayımlanmaktaydı. Kırsalda yaşayan insanların çoğu özellikle bu listelere bakmak için şehirlere ulaşım sağlamaktaydı.²²⁹ Savaşın tüm zorluklarına rağmen Rus taşrasında 1915 yılında iki yüz yeni gazete ve iki yüz seksen dergi, 1916 yılında ise yüz on yeni gazete ve iki yüz kırk dergi yayın hayatına başladı.²³⁰

Rus basın tarihinde önceki dönemlerde olduğu gibi her siyasî görüşün periyodik yayın çıkarma geleneği Birinci Dünya Savaşı yıllarında da devam ediyordu. Çarlık Rusya'da 1905 Devrimi'nden sonra Muhafazakârlar (Mihail Arhangel Rus Halkı Birliği), Liberal-Muhafızlar (Oktyabristler, İlericiler ve Kadet Partisi) ve İhtilalci-Demokratlar (Trudovikler, Sosyalist-Devrimciler, Maksimalistler ve Anarşistler) gibi bulunan üç temel siyasî görüş kendi periyodiklerini yayımlamaktaydı.²³¹

İlericiler tarafından daha savaş başlamadan dünyadaki gelişmeleri sayfalarına taşıyan *Utro Rossii* (1907, 1909-1918) gazetesi, savaşın başlangıcından itibaren

²²⁸ T. A. Belogurova, **Russkaya Periodičeskaya Peçat i Problemy Vnutrenney Jizni Stranı v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1917 gg.)**, Smolensk, FGU, Smolenskiy TSNTİ, 2006, s. 55-67.

²²⁹ İ. B. Belova, “Vliyanie Pressı na Obşçestvennoye Nastroeniye Provıtsii v Period Pervoy Mirovoy Voynı”, **Russkaya Publitsistika i Periodika Epohi Pervoy Mirovoy Voynı: Politika i Poetika. İssledovaniya i Materyalı**, Moskva, İMLİ RAN, 2013, s. 405-406.

²³⁰ Belogurova, **a.g.e.**, 32.

²³¹ Jilyakova, **a.g.e.**, s. 189.

hükümeti destekleyici yayınlar yapan Kadet Partisi tarafından *Russkie Vedomosti*, *Birjevie Vedomosti* ve *Reç* gibi önemli gazeteler yayımlanmaktaydı. Eserler bu dönemde savaş karşıtı Enternasyonalistler ve savaşı destekleyenler olarak iki gruba ayrılmıştı. Savaşı destekleyen Eserler tarafından *Sovremennye Zapiski* (1913-1916), *Sovremenniy Mir* (1906-1918), *Sovremennik* (1911-1915) gibi legal dergiler, Menşevikler tarafından ise *Naşa Zarya*, *Naşe Delo*, ve *Delo* dergileri, *Severnıy Golos* ve Samara’da *Naş Golos* gazeteleri çıkarılmaktaydı.²³²

Menşevikler ve Eserler tarafından yurtdışında çıkarılan periyodiklerde bulunmaktaydı. Menşeviklerce Paris’te *Golos* ve *Naşe Slovo*, Cenevre’de *İzvestiya Zagranıçnogo Sekretariata Organizatsionnogo Komiteta RSDRP* yayınları, Eserler tarafından ise Paris’te *Mısl*, Cenevre’de *Jizn*, *Za Rubejom* ve *Novosti* gibi illegal gazeteler yayımlanmaktaydı. Bolşeviklerde yurt dışında yayınladıkları *Sotsial-Demokrat*, *Kommunist* (1915), *Sbornik Sotsial-Demokrata* (1916) gibi teorilerini yansıtan dergilerde partinin güncel stratejisi ve savaş karşıtlığı gibi konuları içeren yazıları sayfalara taşınmaktaydı.²³³

Dönemin en popüler yayınları arasında cephelede ölen ve yaralanan askerlerin fotoğraflarını yayımlayan, savaşla ilgili görsellere sıkça yer veren ve 1915 yılında tirajı sekiz yüz bine kadar ulaşan *Ogonyok* dergisi ile savaş boyunca yapmış olduğu organize bağlantılarıyla en güncel haberleri veren ve Rus gazetecilik tarihinde tirajlarıyla rekor kıran (1914’te 500-600 bin, 1915’te 655 bin, 1916’da 739, 1917 yılında ise 1 milyon 200 bin) *Russkoe Slovo* gazetesi bulunmaktaydı.²³⁴

Savaş yılları boyunca almanak ve derlemelerin sayılarında artış oldu. 1914’te yüz kırk, 1915’te altmış dört, 1916’da altmış bir, 1917 yılında ise yetmiş adet çeşitli konuları işleyen almanak ve derleme yayımlandı. Bunlardan öne çıkanları ise 1914 yılında dönemin önde gelen yazarlarının makaleleri bulunan *Voyna*, 1915’te yayım hayatına başlayan *V Tılu*, *Nevskiy Almanah*. *Jertvam Voynı*, *V Eti Dni*, *Otvuki Voynı* almanakları ve *Nemetskoe Zlo*, *Velikaya Voyna İstoriya Velikoy Voynı*, *Voprosı*

²³² E. V. Ahmadulin, R. P. Ovsepyan, *İstoriya Oteçestvennoy Jurnalistiki XX veka*, Rostov-Na-Donu, İzdatelstvo YUFU, 2008, s. 118-120.

²³³ Jilyakova, **a.g.e.**, s. 194-198.

²³⁴ Jirkov, *Ot «Narodnoy» Voynı k Narodnoy Tragedii, İstoriya Russkoy Jurnalistiki 1914-1917 godov*, s. 343-345.

Mirovoy Voynı gibi derlemeler idi. Bütün almanak ve derlemeler hayırseverlik maksatıyla çıkarılmakta, yazı ve çizimleriyle katkıda bulunanlar herhangi bir ücret almamaktaydı. Satışlardan elde edilen gelir ise savaşta zarar görenlere dağıtılmaktaydı.²³⁵

Birinci Dünya Savaşı döneminde Rusçadan başka dillerde de yayın yapılmaktaydı. 1915 yılının verilerine göre Rusça (715 gazete, 1075 dergi) olmak üzere Lehçe (35 gazete, 110 dergi), Letonca (35 gazete, 29 dergi), Estonca (24 gazete, 27 dergi), Almanca (14 gazete, 21 dergi), Ermenice (14 gazete, 18 dergi), Gürcüce (17 gazete, 13 dergi), Tatarca (9 gazete, 11 dergi) gibi dillerde periyodik yayımları gerçekleşmekteydi. Yayın sayısının ve çeşitliliğinin arttığı Petrograd'da savaşın ilk altı ayında basılan altı yüz çeşit yayın on bir milyon tiraja ulaşıyordu.²³⁶

1. 7. 1. 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinde Basın

1917 yılına gelindiğinde Çarlık Rusya'da basın, devrinin güçlü yapısına sahipti. Değişik konulardaki periyodikler Çarlık Rusya'nın yüz seksenden fazla şehrinde yayımlanmaktaydı. Sadece Moskova gazetelerinin yıllık tirajı dört yüz elli milyona ulaşmaktaydı. Ayrıca Çarlık Rusya matbaacılıkta İngiltere, Fransa ve Almanya'dan geri sayılmazdı.²³⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın sosyal, ekonomik ve siyasî etkileri toplum üzerinde artarken cephelerdeki askerler arasında devrim söylemleri yayılmaya başladı. 23 Şubat'ta (8 Mart) başkent Petrograd'da çıkan mitinglerde "Ekmek!", "Barış!" ve "Özgürlük!" sloganları atan halkın yanına ilerleyen günlerde askerlerinde dahil olmasıyla II. Nikolay tahtı terk etmek zorunda kalarak yönetime G. E. Lvov başkanlığında kurulan Geçici Hükümet geçti.²³⁸ Yaşanan sosyal ve siyasal karışıklık nedeniyle şubat sonlarında kısa bir süreliğine yayımı duran periyodikler, mart

²³⁵ A.g.e., s. 341-342.

²³⁶ A.g.e., s. 336-338.

²³⁷ V. V. Vorosilov, *Jurnalistika*, Moskva, İzdatelstvo KnoRus, s. 31.

²³⁸ Jilyakova, a.g.e., s. 205-207.

başlarında II. Nikolay'ın tahtan feragat manifestosu ile Geçici Hükümet yetkililerinin listesini yayımlayarak tekrardan okuyucularına ulaşıyordu.

Rusça basın 1917 yılı gelişmeleri açısından üç döneme ayrılmaktadır; devam eden savaşın getirdiği ekonomik zorluklar, basına uygulanan sansür ve Şubat Devrimi'nin gerçekleştiği ilk dönem. Politik çoğulculuğun ve Liberal modelin formüle edildiği mart ile haziran ayları arasındaki ikinci dönem. Petrograd'da askerî kuvvetlerin "Temmuz Yürüyüşü" ve Geçici Hükümet'in gazeteler aracılığıyla Bolşeviklere siyasî saldırıda bulunduğu Temmuz-Ekim periyodunu kapsayan üçüncü dönem. Ayrıca üçüncü dönem daha önce ilan edilmiş siyasî hayatın Liberallighinden vazgeçme, sansürün yeniden basın hayatına girdiği ve Rus basını gelişiminin Ekim Devrimi ile yeni çağının başlangıç dönemi olarak tarihe geçmekteydi.²³⁹

Şubat Devrimi Rusça basının yapısında önemli değişiklikler meydana getirdi. Otokrasinin düşmesi basındaki siyasal farklılaşmayı güçlendirmesine rağmen monarşi yanlısı gazetelerin yayım hayatı son buldu. Geçici Hükümet'in politikalarını günlük olarak yayımlayan *Pravitelstvennyy Vestnik*'in devamı olan *Vestnik Vremennogo Pravitelstva* ve *Narodnaya Gazeta* resmi yayımcılığı oluştururken, parti gazeteciliği ve bölgesel periyodikler bu dönemde de devam etmekteydi.²⁴⁰

Basın üzerinde birtakım sorunlarda meydana geldi. Sosyalist gazeteler yayımlarına devam ederken diğerleri zor durumda kalmışlardı. Savaş ve cumhuriyet gibi güncel konularda pozisyonlarını belirlemek zorunda kalan gazete ve dergi çalışanları eskisi gibi kendi yayınlarında söz sahibi olamıyordu. Bunun yanı sıra kâğıt ücretleri ve benzeri giderlerin artması kendi matbaası olmayan gazete ve dergileri güç duruma düşürerek birçoğunun kapanmasına neden oldu. Bu dönemde *Russkie Vedomosti*, *Novoe Vremya*, *Russkoe Slovo* v.b. gibi kendi matbaalarına sahip olan büyük gazeteler tutunmayı başarabiliyordu.²⁴¹

²³⁹ A. A. Antonov-Ovseenko, "Periodičeskaya Peçat Revolyutsionnoy Rossii (Fevral-Oktyabr 1917 g.)", Moskva, MGİ İm. E. P. Daşkovoy, 2012, s. 3-4.

²⁴⁰ Benderskiy, Hmılov, *a.g.e.*, s. 76.

²⁴¹ S. Y. Mahonina, "1917 God i Russkaya Jurnalistika", Moskva, *Vest. Mosk. Un-ta, Ser. 10, Jurnalistika*, № 6, 2005, s. 77-78.

Şubat Devrimi gazetelerin içeriklerinin de değişmesine neden oldu. Merkez ve taşra gazeteleri savaşın başından itibaren cephelerin durumlarından, Çarlık Rusya ve müttefiklerinin başarılarından, asker ve subaylara verilen ödüllerden, ordu ikmallerinden, cephede çatışan askerlerin ailelerine yapılan yardımlardan vb. savaşla ilgili konuları her gün sayfalarına taşıırken 1917 yılı şubat olaylarından itibaren güncel haberler ele alınıyordu.²⁴² Nitekim savaşla ilgili haberler 1914 ve 1915 yıllarında basında daha fazla yer alırken, 1916 yılında pahalılık ve özellikle 1916 sonları 1917 başlarında ülke içerisindeki diğer ekonomik sorunlar gündemde yer ediniyordu.

27 Nisan 1917 yılında Geçici Hükümet hazırladığı basın kanunuyla sansürü kaldırarak bütün politik kesimlere kendi periyodiklerini serbestçe yayımlama hakkı tanıdı. Çıkarılan bu kanun Çarlık Rusya basın tarihinde gerçek bir devrim niteliğinde idi.²⁴³ Böylelikle yurtdışında ve ülke içersine yasa dışı periyodik yayımlayan Sosyalist partilerin ve Bolşeviklerin faaliyetleri meşru hale geldi. 5 Mart'ta *Pravda* tekrardan çıkarıldı, Moskova'da ise diğer Bolşevik yayın *Sosyal-Demokrat* yayın hayatına girdi. Yasağın kalmasının ardından Rus taşrasına da ulaşan Bolşevik yayınlarının sayısı mart ayında 16 periyodiğe çıkarak üç yüz bin tirajla yükseldi. Menşeviklerin merkez gazeteleri *Raboçaya Gazeta*, *Vpered* ve *Mysl* gibi periyodikler de legal olarak yayın hayatına başlayarak Rus taşrasında okunuyordu. Bir diğer Sosyalist grup Eserlerin de *Zemlya i Volya*, *Znamya Truda*, *Naş Put* ve *Delo Naroda* gibi periyodiklerde legal olarak yayımlanmaya başladı.²⁴⁴

Liberal basınında etkili bir şekilde devam ettiği 1917 yılında, mayıs ayından itibaren Kadet Partisi tarafından çıkarılan *Vlast Naroda*, *Voyna i Mir*, *Vestnik Partii Narodnoy Svobody* periyodikleri, Narodnaya Svoboda Partisi'nin yayın organı *Svobodnyy Narod* ve diğer liberal periyodikler *Den*, *Reç*, *Birjevie Vedomosti*, *Molva* ve *Novoe Vremy*" gibi büyük gazetelerde yayın hayatına devam etmekteydi.²⁴⁵

1917 yılının son aylarında periyodik basının sayfalarında Çarlık Rusya'nın maddi ve manevi kültüründe nelerin ortaya çıktığı, ülkenin savaştan çıkardığı dersler

²⁴² Belova, **a.g.m**, s. 407.

²⁴³ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e**, s. 76.

²⁴⁴ R. P. Ovsepyan, **İstoriya Noveyşey Oteçestvennoy Jurnalistiki (Fevral 1917-Naçalo 90-h Godov)**, Moskva, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1996, s. 8.

²⁴⁵ Benderskiy, Hmılov, **a.g.e**, s. 78.

ve çok uluslu devletin savaş sonrası yapısı gibi konular dile getirilirken Ekim Devrimi gerçekleşerek Rusça basın tamamen farklı bir yapıya büründü.²⁴⁶

25-26 Ekim'de (7-8 Kasım) Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte yönetimin resmi yayın organı *Gazeta Vremennogo Raboçego i Krestyanskogo Pravitelstva* oldu. Devrimin ilk günlerinde liberal yayınların Bolşevikleri eleştiren yazılarından sonra Halk Komiserleri Konseyi'nin 9 Kasım 1917 tarihinde yayımladığı ve V. İ. Lenin'in imzasını taşıyan "Basın Hakkında" başlıklı kararnamede "burjuvazi sınıfının yegane silahının çıkardıkları gazeteleri" olduğu vurgulanarak bu basının bomba ve makineli tüfekten daha az sayılamayacak kadar tehlikeli olduğuna değinilip gazetelerin çoğunun yayın hayatına son verildi.²⁴⁷ Sovyet Hükümeti bir süre sonra periyodiklerin büyük bir kısmının da faaliyetlerini durdurma kararı aldı. Böylelikle Rusça basın tarihinde Çarlık gazetecilik geleneği yerini Sovyet sistemine bıraktı.

1.7. 2. Askerî Gazeteler

Çarlık Rusya'da askerî konuları ve haberleri içeren periyodiklerde yayımlanmaktaydı. Çarlık Rusya tarihinde askerî yayın sayılabilecek ilk periyodik Savaş Bakanlığı desteği ve Topçu Komitesi inisiyatifiyle 1808 yılında yayımlanan *Artilleriyskiy Jurnal* dergisidir.²⁴⁸ Sonraki dönemlerde sayıları hızlıca artan askerî periyodik yayımcılığında Savaş Bakanlığı tarafından yayımlanan bilimsel-askerî dergi olan *Voennyy Sbornik* (1858-1917) ve *Russkiy Invalid* (1862-1917) gazetesi önemli periyodikler arasına girmektedir. Ayrıca askerî teknik ve teçhizat gibi konuları içeren dergilerin yanı sıra ordu birliklerine bağlı karargâh gazeteleri de varlık göstermekteydi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Çarlık Rusya'da altmış çeşit askerî periyodik yayın bulunmaktaydı.²⁴⁹

²⁴⁶ A. İ. İvanov, "Pervaya Mirovaya Voyna i Rossiyskaya Hudojestvennaya İntelligentsiya: Sovremennye Problemy İzuçeniya", Tambov, **Vestnik TGTU.**, Tom 10, № 3, 2004, s. 863.

²⁴⁷ "№ 1, O Peçati, 1 Dekabrya 1917, Otdel Perviy," **Sobranie Uzakoneniye i Rasporyajeniye Raboçego i Krestyanskogo Pravitelstva za 1917-1918**, Moskva, 1942, s. 7.

²⁴⁸ S. N. Lyutov, "Razvitie Voennoy Jurnalistiki v Rossii v Pervoy Çetverti XIX Veka", Novosibirsk, **Vestnik NGU, Seriya: İstoriya, Filologiya**, Tom 11, Vıpusk 11: Jurnalistika, 2012, s. 6.

²⁴⁹ D. G. Gujva, "Voennaya Periodičeskaya Peçat Russkoy Armii v Godı Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1918 gg.", Novosibirsk, NVVKU (Vİ), 2009, s. 28.

Çarlık yönetimi savaşın başlamasıyla birlikte askerî periyodik içeriklerini yeniden düzenleyerek cephelerde yaşanan gelişmeleri haber yapan ve ücretsiz olarak köylü halka dağıtılacak gazeteler için Yayıncılık Genel Yönetim Merkezi'nde özel bir kurul oluşturdu. Ayrıca *Voyna i Geroy*, *Letopis Voyni*, *Boevie İzvestiya*, *Dobrovolets*, *Soldatskiy Vestnik Petrogradskogo Voennogo Okruga* gibi askerî temalı yeni yayınlar çıkarılmaya başlandı. Askerî konuları içeren periyodikler Çarlık Rusya'nın birçok şehrinde de yayım hayatına girdi. Savaşın başlamasından kısa bir süre içerisinde tek sayfa gazetelerin ve broşürlerin tirajı on bir milyona kadar ulaşmaktaydı. Bu yayınların çoğu milliyetçilik temalı içerikler taşıdıkları gibi Rus silahlarını ve Rus askerlerinin başarılarına da geniş yer vermekteydiler.²⁵⁰

Savaş başlarında iki yüze yakın dergi ve gazete yayıncılığı yapan Rus Ortodoks Kilisesi de askerî içerikli yayımlarına devam etmekteydi. *İnanç*, *Çar ve Anavatan İçin* sloganıyla periyodikler çıkaran kilisenin *Voin i Pahar*, *Vestnik Voennogo i Morskogo Duhovenstva (Tserkovno- Obşçestvennaya Mısl)*, *Voskresniy Listok*, gibi askerî-dini yayımları bulunmaktaydı. Kilise yayınlarındaki dini söylemler cephelerdeki askerlere moral-motivasyon oluşturmaktaydı.²⁵¹

Çarlık Rusya'nın savaşa dahil olmasıyla birlikte cephe komuta merkezlerinde ve çeşitli karargahlarda da gazeteler çıkarılmaya başlandı. Güney-Batı cephesinde *Armeyskiy Vestnik* ve Kuzey-Batı cephesinde *Naş Vestnik* gibi cephe hattında yaşanan gelişmeleri anlatan askerî gazeteler yayımlanıyordu. Cephe gazetelerinin yanı sıra 2. Ordu *Armeyskiy Listok*, 3. Ordu *Poslednie Armeyskie İzvestiya*, 5. Ordu *Boevie Novosti*, 8. Ordu *Poslednie İzvestiya*, 10. Ordu *Vestnik X Armii*, 12. Ordu *İzvestiya Ştaba XII Armii* v.d. gibi ordu karargâh merkezleri tarafından gazetelerde yayımlanmaktaydı. 1917 yılının şubat ayına kadar Rus askerî birlikleri tarafından 3 cephe, 13 ordu ve 1 kolordu gazetesi yayımlandı.²⁵²

Rus askerî birlikleri sınır ötesinde de gazete yayıncılığı yapmaktaydı. 1916 yılında Fransa'ya gönderilen askerî birliklerin Çarlık Rusya'dan haber almaları ve cephelerde yaşanan gelişmeleri takip etmeleri için günlük olarak *Voennaya Gazeta*

²⁵⁰ Ahmadulin, Ovsepyan, **a.g.e.**, 2008, s. 117.

²⁵¹ Gujva, **a.g.e.**, s. 99-100.

²⁵² **A.g.e.**, s. 30-31.

Dlya Russkikh Voysk vo Frantsii gazetesini çıkarılmaktaydı. Ayrıca Kafkas Cephesi'nde işgal edilen önemli merkezlerde askerî birlikler tarafından gazetecilik faaliyetleri yürütölmekteydi. Trabzon'da Rusça olarak *Trapezondskiy Voenniy Listok* (1916-1917) ve *Naş Put* (1917), Ukraince *Visti Ukrainskogo Viyskovogo Zizdu* (1917), *Visti Ukrainskoy Gromadi u Misti Trapezondi* (1917), *Visti Ukrainskoy Kraevoy Radi Zakavkazu* (1917), Erzurum'da ise yine Rusça olarak *Kargabazarskiy Strelok* (1917) ve *Kavkazskiy Voin* (1917) gazeteleri yayımlandı. Kafkas Cephesi'nin İran sınırları içerisinde işgal edilen önemli merkezlerde de gazete yayımı yapılmaktaydı. Kazvin'de *İzvestiya Soveta Soldatskih, Krestyanskih i Raboçih Deputatov* (1917), Hamadan'da *Vestnik Persidskogo Fronta* (1917), Urmiye'de *Naş Golos* (1917) gibi askerî gazeteler kısa süreliğine de olsa yayımlanmaktaydı.

Yayımlanan askerî gazeteler genellikle dört-altı sayfa aralığında ve iki kısımdan oluşmaktaydı. Resmi haberleri aktaran birinci bölümde üst komutanlığın raporları, askerî harekâtlar hakkında bilgiler ve telgraf ajansının mesajları yer almaktaydı. Resmi olmayan ikinci kısımda ise kısa hikâyeler, resimler, mektuplar bulunmaktaydı. Bunun dışında ilave edilen eklerde madalya alan subay ve erlerin fotoğrafları, elde edilen ganimetlerin resimleri, düşman yöneticilerinin karikatürleri yayımlanırdı. Askerî gazetelerin basım işlerinde redaktör, yazar, dizgici, baskıcı gibi çalışanlar olmak üzere 25-30 personel bulunmaktaydı.²⁵³ Askerî gazete araştırmacısı D. G. Gujva dönemin askerî periyodik içeriklerinin Rus askerlerinin kahramanlıkları ve cesaretleri konusunda yapılan milliyetçi propaganda yazıları, ülke halkının cephelelerdeki askerlere yaptığı yardım ve destekler neticesinde oluşan bağ, düşmana karşı “nefret” duyguları besleme, müttefik kuvvetlerinin askerî teknolojilerine, yöneticilerine ve başarılarına değinme, Rus Ortodoks kilisesinin motivasyon çalışmaları gibi temel başlıklarda toplandığını aktarmaktadır.²⁵⁴

1917 yılı Şubat Devrimi'nden sonra ordu içerisinde çeşitli siyasî görüşlere sahip kesimler legal askerî gazeteler çıkarmaya başladı. Kadet Partisi taraftarları *Voyna i Mir*, Eserler *Narodnaya Armiya*, Menşevikler *Krasnoe Znamya*, Sosyal-

²⁵³ D. G. Gujva, “Voennie Gazeti i Jurnalı v Godı Pervoy Mirovoy Voynı Kak Osnovnoe Sredstvo Informirovaniya Russkoy Armii”, **Russkaya Publitsistika i Periodika Epohi Pervoy Mirovoy Voynı: Politika i Poetika. İssledovaniya i Materialı**, Moskova, İMLİ RAN, 2013, s. 548-549.

²⁵⁴ Gujva, **a.g.e.**, s. 82-100.

Demokratlar ise *Soldatskaya Pravda*, *Okopnaya Pravda*, *Raboçiy i Soldat*, *Okopny Nabat* ve *Soldat* gibi askerî temalı gazeteler yayımlanıyordu. 1917 yılının sonbaharına doğru Bolşevikler 15 askerî gazeteye sahipti.²⁵⁵ Ağustos ayından sonra bütün askerî gazeteler ordu ve cephe komitelerinin adlarıyla çıkarılmaya başladı. Teknik nedenlerden dolayı düzensiz yayımlanmaya devam eden askerî periyodiklere ekim ayından sonra değişik aralıklarla yayımlarına son verildi. Ekim Devrimi ile birlikte yeni yönetimin günlük askerî gazetesi *Raboçaya i Krestyanskaya Krasnaya Armiya i Flot* oldu.²⁵⁶

Birinci Dünya Savaşı yılları boyunca yayımlanan askerî periyodikler merkezi, cephe ve ordu yayınları olmak üzere üç kısma ayrılmaktaydı. Askerî gazeteler genel olarak cephelerdeki ve ülke içeresindeki gelişmelerden haber verme, askerler arasında milliyetçilik duygusunu geliştirme ve zafere olan inancı pekiştirme gibi görevler üstlenmişti.

1.7. 3. Basına Uygulanan Askerî Sansür

Birinci Dünya Savaşı'na katılan ülkelerin yöneticileri askerî planlarını yapmadan, ordularını ve silahlarını hazırlamadan önce basının haber sınırlarını belirlemiş ve savaş anında basın faaliyetlerini kontrol altına almak için kanunlar hazırlıyordu. Karargâh merkezleri ve sivil yönetimler savaşın ilk zamanlarında cephelerden gelen haberlerin yanı sıra basının konumuna da önem vermekteydiler.²⁵⁷ Savaşa 1 Ağustos 1914 tarihinde dahil olan Çarlık Rusya önceki dönemlerde basına uyguladığı sansür programlarını Birinci Dünya Savaşı'na katılan diğer devletlerde olduğu gibi yeniden düzenlenerek yürürlüğe koydu.

Çarlık Rusya'da savaş döneminde uygulanacak olan sansür programının esasları 1912 yılında olası bir savaş durumu düşünülerek düzenlenmişti. Devletin güvenliği ve menfaatlerini gözetken sansür programında İçişleri Bakanlığı, askerî gücü

²⁵⁵ A.g.e., s. 38.

²⁵⁶ A.g.e., s. 49-51.

²⁵⁷ Jilyakova, a.g.e., s. 190.

ve tesisleri dış tehditlere karşı korumak maksadıyla basına yasak uygulama yetkisine sahip olmaktaydı.

Büyük Savaş'ta uygulanacak olan askerî sansürün ilk kuralları 28 Ocak 1914'te ilan edildi. 16 Temmuz 1914'te yeni eklemelerle devam eden askerî sansür programı, 20 Temmuz 1914 tarihinde Çar II. Nikolay tarafından "Askerî Sansürde Geçici Hüküm" kararnamesi (1914 № 30, 32, 44, 45) başlığında onaylanarak hukuk periyodiği olan *Pravo* dergisinde yayımlandı. Genişletilmiş bu güncel kararnamenin de yetersiz olduğu anlaşılnca 26 Temmuz 1914 tarihinde yeni bir kararname yürürlüğe girdi.²⁵⁸ Kararnamelere ek olarak yeni yasak listeleri de hazırlanmaktaydı. Çarlık Rusya'nın savaşa dahil olmasından bir gün sonra 2 Ağustos 1914 tarihinde İçişleri Bakanı N. A. Maklakov tarafından Çarlık Rusya'nın güvenliği için 18 maddelik yeni bir yasak listesi imzalanarak kısa bir süre sonra 25 maddeye çıkarıldı. 13 Ağustos 1915 tarihinde 30 maddelik sansür listesi daha ilan edildi.²⁵⁹

Askerî Sansür Programını 1914 yılında Genel Kurmay Karargahı'nda kurulan Askerî-Sansür Genel Komisyonu belirlemekteydi. Başkanlığını Genel Kurmay Merkezi'nden bir generalin üstlendiği komisyonun üyelerini ise Dışişleri, Savaş ve Deniz Bakanlıklarından birer, Adalet ve İçişleri Bakanlıklarından üçer, Yayın İşleri Genel Yönetim Merkezi'nden, Posta ve Telgraf Genel Yönetiminden ve Polis Dairesinden birer temsilci oluşturmaktaydı. Ayrıca Yerel Askerî Sansür Komiteleri de kurulmuştu. Yerel komisyonlarda ise Genel Komisyonda bulunan üyelerin yerel temsilcileri görev almaktaydı. 1914 yılının sonbaharında Petrograd'da toplanan komisyon, 1915 yılının ilkbaharında Moskova'ya taşındı²⁶⁰

Askerî sansür programı dahilinde periyodik yayınlar üzerinde uygulanmak istenen kontrol kendini apaçık göstermekteydi. Nitekim programın 31. maddesinde devletin askerî menfaatlerine aykırı gelen her türlü bilginin yayımına izin verilmemesi

²⁵⁸ Jirkov, *Ot «Narodnoy» Voynı k Narodnoy Tragedii, İstoriya Russkoy Jurnalistiki 1914-1917 godov*, s. 321-323.

²⁵⁹ D. G. Gujva, "Voennaya Tsenzura Russkoy Periodičeskoj Peçati v Godı Pervoy Mirovoy Voynı", *Russkaya Publitsistika i Periodika Epohi Pervoy Mirovoy Voynı: Politika i Poetika. İssledovaniya i Materyalı*, Moskva, İMLİ RAN, 2013, s. 524.

²⁶⁰ N. G. Patruşeva, "Pervaya Mirovaya Voyna i Tsenzurnie Uçrejdeniya Rossii", *Vek İnformatsii Jurnalistika i Voynı k 100-Letiyu Pervoy Mirovoy Voynı, Mater. 53-y Mejdunar....*, St. Petersburg, İn-t, Vıss. Şk. Journ. i Mas. Kommunikatsii, 2015, s. 156-157.

konusunda bir hüküm yer almaktaydı. Esasında askerî sansürün gayesi her ne şekilde olursa olsun askerî sırların ifşa edilmesine engel olabilmektir. Bunun için hem devlet içerisinde hem de savaş meydanında gidişata olumsuz tesir edebilecek bilgilerin ordu kademelerinde ordudan sızmasını önlemek, suçluların yani ordu veya halk arasında casusluk ve propaganda yapanların bulunması için istihbarat yapan kurumlara yardım etmek idi. Askerî sansür kararnamesinin kurallarına göre basımevleri sansürden geçmemiş ve izin almamış yayınları çıkarma yetkisine sahip değildi. Sadece “*Askerî Sansür Tarafından İzin Verilmiştir*” ibaresi bulunan periyodikler yayımlanabilmekteydi.²⁶¹ Çarlık Rusya’nın her yerinde uygulanan askerî sansür dahilinde Petrograd, Moskova ve ülkenin diğer yerlerinde çıkarılan günlük gazetelerin basımından en geç iki saat öncesine kadar incelenip onay verilmesi gerekmekteydi.²⁶²

Askerî sansür komisyonu uygun görmediği yayını yasakladığı gibi cezai işlem uygulayabiliyordu. Yoğunlaşan askerî sansür neticesinde Liberal görüşteki birçok yayıncı cezai işleme maruz kalmasının yanı sıra yayımlanmış periyodik sayıların toplatılması ve basımının durdurulması gibi yaptırımlara da maruz kalmıştı. Askerî sansür savaşın ilk günlerinde etkisini göstererek başkent ve taşra gazetelerinde seksene yakın dergi ve gazetenin kapatılmasına neden oldu.²⁶³

Genel Kurmay Karargâhı Basın Bölümü’nde görev alan M. L. Lemke kendisine 1915 Eylül ayında verilen emirde Çarlık Rusya tarafından başlatılan ve devam edilen ileri harekât planlarının düşman tarafından tespit edilmemesi için bu operasyonların yazılmayacağı, Rusların her türlü başarısı detaylı anlatılırken başarısızlıkların ise genel ve anlamsız cümleler ile ifade edileceği, kayıplar ve başarısız operasyonlar konusunda tamamen sessiz kalınacağı, Almanlara karşı alınan zaferlerde Almanlar için “Germantsev” Avusturyalılar için ise “Düşman” tabiri kullanılması gerektiğini, Ruslar tarafından ele geçirilen esir sayılarının değişik

²⁶¹ G. A. Saltık, A. A. Stroyeva, “Pervaya Mirovaya Voyna: K İstorii Voennoy Tsenzuri”, **Uçenie Zapiski. Elektronnyy Nauçnyy Jurnal Kurskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, (3(19)), Kursk, 2011, s. 29-32.

²⁶² N. G. Patruşeva, “Zakonodatelstvo o Peçati” **Kniga v Rossii 1895-1917**, Sankt-Peterburg, Red. İ. İ. Forlova, 2008, s. 46.

²⁶³ Ahmadulin, Ovsepyan, **a.g.e.**, s. 117.

tarikhlerde verilerek daha başarılı gösterilmesi gibi alınan kararları dile getirmektedir.²⁶⁴

Askerî Sansür Programı gazete ve dergilerin cephelere gönderdikleri muhabirlere de uygulanmaktaydı. 1914 yılı temmuz ayında muhabirlerin cephelere kabul edilmeyeceği ilan edilse de ağustos ayında bazı büyük gazeteler göndermek istediklerini bildirmişlerdi. Çarlık yönetimi bunun üzerine on Rus on yabancı olmak üzere toplam yirmi muhabir ve fotoğrafçıyı cephelere gönderme kararı aldı. Kimliklerinin yazıldığı özel bir kartla cephelere giden muhabir ve fotoğrafçılar Genel Kurmay Merkezi'nin izni olmadan hiçbir şekilde haber ve bilgi gönderme yetkisine sahip değildi. İki nüsha olarak hazırladıkları metinlerin bir nüshasını askerî-sansür bölümüne verdikten ve onay aldıktan sonra diğer kopyasını postaya verebiliyorlardı. Yabancı muhabirler ise Almanca dışında Fransızca veya İngilizce metin hazırlamak zorunda idiler. Kurallara uymayan muhabirler ise suçlarına göre para ve hapis cezasına çarptırılabilmekteydi.²⁶⁵

Petrograd Telgraf Ajansı'nın çıkardığı bültenlerdeki haberlerin özel gazeteler tarafından da yayımlanmasına izin veriliyordu. Devlet gazetelerinde yayımlanan telgraf haberlerinin özel gazetelerde de halka duyurulması ve askerlere ile köylü halka bedava dağıtılması yönetim merkezli haberlerin daha da yayılmasını sağlamaktaydı. Ajans, haberleri dağıtım gidecek yerlere göre hazırlamaktaydı. Nitekim gazete gönderimini yaptığı posta paketlerinde “herkes için” ve “bizimkiler için” ifadeleri yer almaktaydı. Petrograd Telgraf Ajansı böylelikle sadece cephelerdeki olaylar ve yurtdışında yaşanan gelişmelerin bilgisini vermiyor aynı zamanda yönetimin siyâsî düşüncelerini topluma yansıtmakta başarılı oluyordu.²⁶⁶ Çarlık yönetimi ayrıca ordu ve filonun asker kayıplarını bildirmeyi yasaklamış, ordudan gönderilen mektupların postada bekletilme zorunluluğu getirmiş ve telgrafların içerikleri hakkında yazı yazmayı engellemişti.²⁶⁷ Böylelikle toplum üzerinde etkisini daha da arttırıyordu.

²⁶⁴ M. Lemke, **250 Dney v Tsarskoy Stavke (25 Sent. 1915-2 İyulya 1916)**, Peterburg, Gosudartsvennoe İzdatelstvo, 1920, s. 50-51.

²⁶⁵ Gujva, “Voennaya Tsenzura Russkoy Periodyçeskoy Peçati v Godı Pervoy Mirovoy Voynı”, s. 532-535.

²⁶⁶ Ahmadulin, Ovsepyan, **a.g.e.**, s. 118.

²⁶⁷ Jirkov, **Ot «Narodnoy» Voynı k Narodnoy Tragedii, İstoriya Russkoy Jurnalistiki 1914-1917 godov**, s. 321-323.

1917 Şubat Devrimi ile birlikte basın üzerinde uygulanan sansür ortadan kaldırdı. 27 Nisan 1917’de Geçici Hükümet’in basın hakkında ilan ettiği kararda idarenin cezai işlem uygulaması yasaklanarak basına özgürlük yolu açılmış oldu. Basın İşleri Genel Yönetimi, Basın İşleri Yerel Yönetimleri ve Yabancı Sansür Komiteleri kapatılarak yerlerine Geçici Hükümet’e bağlı merkezi ve yerel idareciler getirildi. Bütün kitaplar, broşürler, gazeteler, dergiler, haritalar v.b. yayınlar yayımlandıkları gün içerisinde Geçici Hükümet’in yerel idarecisine sunulması gerekmekte idi.²⁶⁸ Çarlık Rusya’da Şubat Devrimi ile başlayan basında özgürlük ortamı Bolşeviklerin Ekim Devrimi ile kısa bir süre daha devam etmiş, muhalefetin yazılarından sonra sansür kendini tekrardan göstermiştir. Böylelikle Rus basın tarihinde Çarlık sansürünün yerini Sovyet sansür kararları aldı.

1. 7. 4. Basın Üzerinden Yapılan Propaganda Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı yıllarında çeşitli şekillerde yapılan propaganda uygulamaları askerî faaliyetler kadar önem taşımaktaydı. Gelişim gösteren kitle iletişim araçları bu dönemde propaganda amacıyla yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Nitekim kitle iletişim araçlarıyla etkili ve çeşitli tekniklerle yapılan büyük çaplı algı yönetimi ilk defa Birinci Dünya Savaşı’nda uygulandı. Sistemli olarak sürdürülen propaganda faaliyetleri milli bilinci etkin kılma, halkın moralini yüksek tutma ve düşmana “kötü” tasviri oluşturma gibi maksatlar taşımaktaydı.²⁶⁹ Savaşa dahil olan büyük devletler dışişleri bakanlıkları ve ordu karargahlarında oluşturdukları propaganda komisyonları tarafından dönemin ünlü yazar, gazeteci, tasarımcı ve sanatçılarına genel propaganda stratejisine uygun olarak afiş, resim, karikatür ve broşürler hazırlatıyordu.²⁷⁰ Basılı yayıncılığın yanı sıra film, telsiz telgraf, fotoğraf gazeteciliği ve gramofon gibi yeni enformasyon araçlarının da bu dönemde önem

²⁶⁸ Patruşeva, **a.g.e.**, s. 46-47.

²⁶⁹ S. Ü. Kurt, “Birinci Dünya Savaşı’nda Propaganda”, **İletişim ve Propaganda**, ed. M. Karaca, C. Çakı, Eğitim Yayınevi, Konya, 2018, s. 159-161.

²⁷⁰ V. D. Dajina, “İskusstvo i Vizualnaya Propaganda”, **Pervaya Mirovaya Voyna i Sudbn Yevropeyskoy Tsivilizatsii**, Moskva, red. L. S. Belousova, A. S. Manikina, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 2014, s. 299-300.

kazanmasına ve kullanılmasına rağmen en etkin propaganda uygulamaları geleneksel yöntem olan gazete ve dergilerde görülmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı'nda Amerika ve Avrupa devletlerinin uyguladığı propaganda ve antipropagandanın önemini Çarlık Rusya'da anlamış ve gazeteciliği toplumu yönetmede etkili bir araç olarak görüyordu. Fakat Çarlık Rusya'da propaganda faaliyetleri sistemsiz, plansız ve tek merkezli kontrol sağlanamadan yürütüldü. Savaşın başlarında ordunun büyük bölümünde ajitasyon ve propaganda yapacak matbaa donanımı ve profesyonel bir ekip bulunmuyordu. Genel Kurmay Merkezi'nin ve Savaş Bakanlığı'nın çeşitli ajitasyon yayınlarının yanı sıra çıkarılan askerî gazetelerin düşük kalitede olmaları askerler arasında yeteri güveni ve beğeniye kazanamadı. Propagandayı organize etmek amacıyla 1915 yılında Başkomutanlık Karargahı'nda Basın Bürosu kuruldu. Basın Bürosu'nun görevleri arasında ise İtilaf Devletleri ve onların düşmanları hakkında yapılan ajitasyon yayınlarıyla birlikte genel bilgileri toplamak bulunmaktaydı. Derlenen bilgilerle karşı bir ajitasyon programı uygulanarak Çarlık Rusya geneline yaymak hedeflenmişti. Fakat çalışan kadronun profesyonel olmayışı ve gazetecilerin yönetime karşı mesafeli yaklaşımları nedeniyle ülke siyasetini basın aracılığıyla tek elde toplamayı ve yönetmeyi amaçlayan büronun Şubat Devrimi'ne kadar Rus periyodikleri üzerinde sistemli bir etkisi olamadı.²⁷¹ Bunun yanı sıra propaganda faaliyetlerinin Avrupa devletlerinde olduğu gibi tek merkezden değil de İçişleri, Dış İşleri ve Savaş Bakanlıkları tarafından ortak yürütülmesi, Çarlık Rusya içerisinde farklı etnik unsurlardan dolayı ulus kimliğinde yaşanan sıkıntılar, okuma-yazma oranının düşük olması ve Çarlık Rusya coğrafyasının büyüklüğünden dolayı yapılmaya çalışılan propaganda faaliyetlerinde istenilen sonuca ulaşamamıştır.²⁷² Buna rağmen önceki dönemlerde olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı'nda da Çarlık Rusya yönetiminin toplum üzerindeki kontrolü sansür, basın,

²⁷¹ E. G. Abdrašitov, "Formirovanie Propagandistskogo Apparata v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (Opıt Rossii i Zarubejnih Stran)", **Gumanitarnie i Yuridiçeskie İssledovaniya, Vıpusk 3 (7)**, Stavropol, FGAOU VPO «Severo-Kavkazskiy Federalnyıy Universitet» 2015, s. 6.

²⁷² Kurt, **a.g.m.**, 182-184.

tiyatro, film ve görsel-çizili sanatlar (tablo, afiş, lubok, fotoğraf albümleri, kartpostal, gazete ve dergi resimleri) üzerinden devam etti.²⁷³

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus propaganda faaliyetleri genel olarak kendi halkına ulaşma çabası, Balkan halklarıyla etnik ve dini alanlarda bağ kurma, tarafsız devletlerde olumlu intiba oluşturma ve Çarlık Rusya'ya karşı savaşan ülkelerin halklarında sosyo-politik ve sosyo-ekonomik konularda sempati kazanma gibi eylemlerde gerçekleşmekteydi.²⁷⁴

Rus toplumunun mücadele amacını anlamadan girdiği bu yeni Büyük Savaş'a Çarlık Rusya yönetimi tarafından "İkinci Anavatan Savunması" propagandası yapılıyordu. Fakat 1812 yılında olduğu gibi bütün askerî gelişmelerin Çarlık Rusya taşrasında veya sınırları içerisinde değil de dışında gerçekleşmesi savaşı hayat ve davranış faktörü olarak toplumun bilincine yerleştiremedi. Dolayısıyla savaşın başlarında bir propaganda unsuru olarak kullanılan ve 1812 yılında Napolyon'a verilen mücadeleyi hatırlatan "evini koruma" sloganı toplumda karşılık bulamayacaktı.²⁷⁵ General A. A. Brusilov hatıralarında halkın zihnini savaşa hazırlamanın zor olduğunu ve tamamen olumsuz karşılandığını, savaş ilanından sonra bile Çarlık Rusya'nın içlerinden gelen insanların savaşı anlamadıklarını dile getirmektedir.²⁷⁶

Savaşın başlarında yapılan en önemli propaganda faaliyetlerinden bir diğeri ise ideolojik hazırlığının savaştan önce başladığı Almanya'ya karşı gerçekleşti. Yönetimde ve halkta yoğun tepkiye yol açan Almanya'nın savaş ilanından bir gün sonra 2 Ağustos 1914 tarihinde II. Nikolay'ın yayımladığı manifestoda yer alan "Slav

²⁷³ YU. A. Jerdava, "İllyustirovannaya Pressa Kak Istochnik Formirovaniya Obraza Voyni v 1914-1918", **Rossiia i Pervaya Mirovaya Voyna: Ekonomičeskie Problemy, Obščestvennie Nastroyeniya, Mejdunarodnie Otnoşeniya**, Moskva, red. Yu. A. Petrov, İnstitut Rossiyskoy İstorii RAN, 2014, s. 159-160.

²⁷⁴ A. B. Astaşov, **Russkiy Front v 1914-Naçale 1917 Goda: Voennyi Opyt i Sovremennost**, Moskva, İzdatelstvo Noviy Hronograf, 2014, s. 545.

²⁷⁵ L. O. Gorbaceva, "Ofitsialnaya Propaganda i Formirovanie Obraza Vraga v Rossiyskom Obščestvennom Soznanii v Godı Pervoy Mirovoy Voyni", **Dokument. Arhiv. İstoriya. Sovremennost**. Vıpusk 13, Ekaterinburg, İzdatelstvo Ural. Un-ta, 2013, s. 172-173. Birinci Dünya Savaşı'na Çarlık Rusya'da "İkinci Anavatan Savaşı", "Büyük Anavatan Savaşı" ve resmi olmayan "Büyük Savaş", "Büyük Avrupa Savaşı", "Almanya Savaşı" gibi tanımlamalar yapılırken Ekim 1917 devriminden sonra Sovyet Rusya'da 1938 yılına kadar "Emperyalistler Savaşı" denilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın gölgesinde kalan Birinci Dünya Savaşı Sovyetler Birliği döneminde ideolojik nedenlerden dolayı detaylı olarak incelenmemiştir. Başlangıcının yüzüncü yılı dolayısıyla 2014 yılından itibaren çeşitli açılardan ele alınan savaşa günümüzde sıkça "Unutulan Savaş" tabiri kullanılmaktadır.

²⁷⁶ A. A. Brusilov, **Moi Vospominaniya**, Moskova, Voenizdat, 1963, s. 81-82.

kardeşlerin Almanlara karşı korunacağı” mesajı propaganda faaliyetlerinin yönünü belirleyerek basında sıkça Alman karşıtlığı ve Panslavizm haberleri yazılmasına zemin hazırladı.²⁷⁷ Almanya’ya karşı yürütülen propaganda faaliyetleri halk tarafından karşılık bulurken, ülke içerisinde bir çok siyasetçinin arzu ettiği bütün Slavları Çarlık Rusya’ya bağlama isteği ve Slav kardeşliği üzerinden yapılan propaganda ise ülke dışındaki Slav haklarının büyük çoğunluğunda anlaşılmadığı gibi Rus askerleri ve köylüleri tarafından da karşılık bulmuyordu. Sırbistan’ın nerde olduğunu bilmeyen asker ve köylüler ellerine verilen konuyla ilgili ajitasyon broşürlerini az bir şekilde idrak ediyorlardı.²⁷⁸

Çarlık Rusya’nın sınırları içerisindeki propaganda faaliyetlerinde resmi ve özel gazetelerin önemli bir yeri vardı. Köylülere ulaşmak için 1914 yılında İçişleri Bakanlığı Basın İşleri Genel Müdürlüğü ve Tarım-Arazi Genel Yönetimine bağlı olarak Halk Yayınları Komitesi kuruldu. “Yararlı yayınların” basımının yayın-dağıtım gibi organizasyonlarının yanı sıra içeriklerinin kontrolü komite tarafından sağlanacaktı.²⁷⁹ Yönetimin destekleriyle iki katı bütçeye ulaşan²⁸⁰ fakat tirajları ve okunma oranları yüksek olmayan propaganda faaliyetlerinin yürütüldüğü resmi periyodiklerin öne çıkanları arasında ise *Pravitelstvenny Vestnik*, *Selskiy Vestnik*, *Armiya i Flot* bulunurken; eyalet, şehir ve polis gazeteleri de savaş döneminde propaganda amaçlı kullanılmaktaydı. Ayrıca *Golos Russkogo*, *Zaşçita*, *Velikaya Oteçestvennaya Voyna*, *İlya Muromets*, *Voyna* v.b. gibi muhafazakâr dergi ve gazeteler milliyetçi içerikli temalarla propaganda açısından önemli rol oynayarak ajitasyon uygulamalarına katkı sağlıyorlardı.

Periyodik yayınlardaki şiir, makale, analiz ve haber içeriklerinin yanı sıra sayfaları dolduran karikatürler de yoğun bir şekilde kendini göstermekteydi. “Biz” ve “Öteki” merkezli çizilen karikatürlerde Ruslara dair olumlu özellikler geleneksel

²⁷⁷ S. G. Nelipoviç, “Antinemetskaya Propaganda v Rossii v Pervie Mesyatsy Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1918 gg”, *Voprosı Germanskoy İstorii, Sbornik Nauçnih Trudov*, red. S. İ. Bobileva, İzdadelstvo Lira, Dnepropetrovsk, 2015, s. 82-87. Milliyetçiliğin yükseldiği ve Almanlara yönelik tepkilerin arttığı bu dönemde 31 Ağustos 1914 tarihinde kelime olarak Almanca dil özelliğini yansıtan başkent St. Petersburg’un adı Slavca özellik taşıyan “Petrograd” olarak değiştirilmiştir.

²⁷⁸ Abdraşitov, *a.g.m.*, s. 9.

²⁷⁹ Jirkov, *Ot «Narodnoy» Voynı k Narodnoy Tragedii, İstoriya Russkoy Jurnalistiki 1914-1917 godov*, s. 338.

²⁸⁰ *A.g.e.*, s. 324-325.

motiflerle tasvir edilirken İttifak Devletlerine yapılan olumsuz algı ise Rusların tarihsel bakış açılarıyla birlikte sunulmaktaydı. “Ülkenin savunmasında” önemli rol oynayan karikatürler sadece Çarlık Rusya’da değil savaşa katılan diğer büyük devletler tarafından da propaganda amaçlı tercih edilmekteydi.²⁸¹ Ayrıca 19. yüzyılda popülerleşen ve Rus düşüncesini yansıtarak düşmanı tanımlama açısından toplumda tarihi önemi olan Lubok çizimleri²⁸² de periyodik yayınlarda, afişlerde sıkça yer almaktaydı. Etkin propaganda yöntemlerinden biri de cephelerdeki asker fotoğrafları ve çizimlerinin gazete ve dergi sayfalarında sıkça sunulması idi. Rus ordusunun başarılarını fotoğraflamak ve çizmek için 1915 yılının mayıs ayında bütün cephelere askerî-sanat müfrezeleri gönderildi. Yapılan fotoğraf çekimleri ve ressamların çizimleri periyodik yayınlara aracılığıyla bütün ülkeye yayılmaktaydı.²⁸³

Dönemin reklam ve afişlerinde tecrübe sahibi özel yayın evleri de savaşla ilgili afişler, kartpostallar, hiciv sayfaları, resimli askerî almanaklar ve lubok kitapları yayımlamaktaydı. Afiş hazırlamada dönemin ünlü Rus sanatçıları görev almaktaydı. Afişler ve lubok resimlerinin büyük bir kısmı savaşın başlarında yayımlanmıştı.²⁸⁴

Dış siyasete yönelik propaganda uygulamalarında ise tarafsız ülkelere gazetecilik alanında yapılan faaliyetler dikkat çekmekteydi. “Rusya ve Rus ordusunun faaliyetleri hakkında gerçek ve olumlu haberleri” tarafsız ülkelere bildirmek amacıyla olan Bakanlar Kurulu bu iş için savaş yılları boyunca bir milyon rubleye yakın bütçe ayırdı. Dışişleri Bakanlığı’nın organize ettiği ve 1914 yılının ağustos ayında ilgili bakanlık ve St. Petersburg Telgraf Ajansı temsilcilerinin katıldığı toplantıda; Stockholm, Kopenhag, Bern, Bükreş, Roma, Washington ve Lahey gibi şehirlerde antipropaganda faaliyetleri yürütmek, yurtdışı basınını Çarlık Rusya yararına kullanma ve bunun için yabancı gazetecilere maddi destek verme gibi kararlar alındı.²⁸⁵ Bir yıl sonra Rus Genel Kurmay Merkezi kontrolüyle St. Petersburg merkezli kurulan Budapeşte, Stockholm ve Kopenhag’da temsilcilikleri açılan “Nord-Sude”

²⁸¹ D. E. Tsikalov, “Karikatura Kak Orudie Propagandy v Pervoy Mirovoy Voyni”, Volgograd, **Vestnik Volgogr. Gos. Un-ta**, Seriya 4, İst, № 1(21), 2012, s. 85-89.

²⁸² Lubok çizimleri için bk. Kezban Acar, **Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Baskı, 2004.

²⁸³ Abdraşitov, **a.g.m.**, s. 7.

²⁸⁴ Dajina, **a.g.m.**, s. 308-309.

²⁸⁵ Jirkov, **a.g.e.**, s. 316-317.

Telgraf Ajansı ise Çarlık Rusya'nın pozisyonunu güçlendirme çalışmalarına başladı. Ayrıca Almanya ve Avusturya hakkında haber toplayıp Rus Genel Kurmay Merkezi'ne gönderme gibi görevi olan "Nord-Sude"un haberleri Danimarka ve İsveç taşrasına kadar ulaşmayı başardı.²⁸⁶ Yurt dışına haber servis etme ve propaganda görevinde en önemli rolü Çarlık Rusya sınırları içerisinde de başarılı olan Petrograd Telgraf Ajansı üstleniyordu. *Novoe Vremya* ve *Rossiya* gibi büyük gazetelerde çalışan profesyonel ekip ile üst rütbeli askerlerden oluşan kadrosuyla "yalan haberleri" çürütmek için faaliyetler yürütüyordu. Petrograd Telgraf Ajansı en yeni haberleri tarafsız ülkelerin yanı sıra dünyadaki birçok haber ajansına göndermekteydi.²⁸⁷

Yabancı devletlere karşı yapılan diğer bir propaganda faaliyeti ise Rus birlikleri tarafından işgal edilen bölgelerde halka yapılan sosyo-ekonomik ve sosyo-politik uygulamalar idi. Bu uygulamalardan birisi Galiçya Cephesi'nde gerçekleştiriliyordu. Nitekim Cephede propaganda için görevlendirilen komutanlara bölgeyi tanıtıcı broşürler verilmekteydi. Bu broşür bölümlerinde Rusların eline geçen bölgelerdeki halka nasıl davranılacağı, Çarlık Rusya'nın dostu veya düşmanı olarak kimlerin görüleceği, siyasî sırları öğrenme teknikleri, bildirilerin oluşturulması ve dağıtılması hususunda bilgiler, Çarlık Rusya taraftarlarının hangi şarkıları söyledikleri ve nasıl giyindikleri gibi her türlü jandarma kuralı bulunmaktaydı. Dağıtılan bildirilerde ise *"bölge halkını esir olarak değil de öz kardeşi gibi gören Slav askerlerine silahların teslim edilmesini"* ifade eden yazılar bulunmaktaydı. Askerler kendilerine ekmek almaya gelen yaşlı ve çocuklara bu bildirileri vermek zorunda idiler.²⁸⁸

Çarlık Rusya yönetimi benzer propagandayı Kafkas Cephesi'nde de yapıyordu. Nitekim 1917 yılında Rus birlikleri tarafından Türk mevzilerine bırakılan bildirilerde teslim olacak Türk askerlerinin *"yiyecek bakımından sıkıntı çekmeyecekleri, medeni şehirlerde yaşayacakları ve iyi bir hayatın onları beklediği, Almanların Osmanlıyı kullandığı v.b."* gibi beyanlar yer almaktaydı. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra ise

²⁸⁶ E. M. Kunjarov, "Rossiyskaya Gosudarstvennaya Propaganda Pervoy Mirovoy Voynı v Oteçestvennoy İstoriografii", Bratsk, **Problemi Sotsialno-Ekonomičeskogo Razvitiya Sibiri**, № 3 (13), BRGU, 2013, s. 91.

²⁸⁷ Jirkov, **a.g.e.**, s. 319-320.

²⁸⁸ Kunjarov **a.g.e.**, s. 92.

Çarlık Rusya’da ihtilal olduğu ve esaret altındaki bütün halkların özgürlüğe kavuşacağı gibi sosyalist söylemler eklenmişti.²⁸⁹

²⁸⁹ Servet Avşar, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rus Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti”, Ankara, **OTAM**, Sayı: 14, 2003, s. 79-127.

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞIN BAŞLAMASI VE KAFKAS CEPHESİ'NİN İLK YILLARI (1914-1915)

2. 1. Birinci Dünya Savaşı'nı Hazırlayan Sürec

Fransız İhtilali ile birlikte düşüncenin yanı sıra sosyal ve siyasal değişimin yaşandığı Avrupa devletlerinde yeni bir döneme girildi. Milliyetçiliğin etkisi ile Avrupa toplumlarında milli birlikler kuruldu. Nitekim 19. yüzyılın ortalarında Avrupa diplomasisinin en önemli konularından ikisi İtalyan ve Alman birliklerinin kuruluşu idi. İtalya birliğinden daha ön plana çıkan gelişme ise Avrupa'nın dengesini değiştiren Almanya İmparatorluğu'nun ortaya çıkması oldu.²⁹⁰

1870-1871 Prusya-Fransa savaşından sonra Versay Sarayı'nda büyük bir törenle güney Alman devletlerini de içine alan Alman İmparatorluğu'nun kuruluşu ilan edildi. I. Wilhelm Almanya İmparatoru, Otto von Bismarck ise Şansölye unvanı aldı.²⁹¹ Almanya İmparatorluğu'nun kurulma sürecinin tamamlanması ile Avrupa devletleri arasında yeni bir düzen oluşmaya başlıyordu. Avrupa'nın merkezinde askerî ve ekonomik olarak kendini ispatlayan Almanya, 1870-1880'li yıllarda Otto von Bismarck'ın (1871-1890) uluslararası alanda uyguladığı siyaset sayesinde ön plana çıkan devlet haline geldi. Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Bismarck'ın siyasî etkisinin 1906 yılında dahi devam ettiğini “*Fincan hala Bismarck'ın bıraktığı posalarla dolu.*” ifadeleri ile açıklıyordu.²⁹²

Avrupa'da Bismarck'ın etkisi devam ederken 1879 yılında Almanya ve Avusturya arasında ittifak anlaşması yapıldı. Askerî ve siyasî alanda imzalanan anlaşma sadece bu alanlarda kalmayarak ayrıca iki devlet arasında kader birliğinin de

²⁹⁰ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914**, İstanbul, Timaş Yayınları, 14. Baskı, 2014, s. 303-304.

²⁹¹ **A.g.e.**, s. 329.

²⁹² James Joll, Gordon Martel, **Birinci Dünya Savaşı Neden Çıktı?**, Çev. Orhan Dinç Tayanç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 55.

temelini atıyordu. Nitekim anlaşmaya göre iki ülkeden birine yapılacak Rus saldırısında devletler birbirini destekleyeceklerdi. 19. yüzyılın son çeyreğinde Almanya-Avusturya-Macaristan yakınlaşmasının yanı sıra Çarlık Rusya-Fransa birlikteliği de dikkat çekiyordu. 1892 yılında Çarlık Rusya ile Fransa arasında yapılan anlaşmadan bir yıl sonra askerî ittifakın ortaya çıkışı Avrupa'nın iki kampa ayrılmasına neden oldu. Çarlık Rusya ve Fransa yakınlaşmanın diğer blokta olduğu gibi taraflara faydası vardı. Nitekim Fransa, Almanya'ya karşı Çarlık Rusya'yı yanına alırken Çarlık Rusya'nın da Fransa ile siyasî ve askerî olarak menfaatleri birleşiyordu. Avrupa'da önemli bir devlet olan İngiltere ise gelişen uluslararası düzene göre "yalnızlık" politikasını değiştirme yoluna giderek tarafını Fransa ve Çarlık Rusya tarafında seçecekti.²⁹³

19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında 1877-1878 yıllarında Türk-Rus Savaşı yaşanıyordu. Rus Ordusu batıda Balkanlardan Edirne'ye, doğuda ise Kafkaslardan Kars, Batum ve Ardahan'a kadar ulaştı. Osmanlı Devleti iki taraftan ilerleyen Rus orduları karşısında barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı. Çarlık Rusya ve Osmanlı Devleti arasında yapılan Ayastefanos Anlaşması'nda Osmanlı Devleti için ağır hükümler içeren maddeler bulunuyordu. 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nın sonuçları ve yaşanan diğer olumsuz gelişmelere rağmen Osmanlı Devleti'nin yönetiminde bulunan Sultan II. Abdülhamid'in uyguladığı başarılı uluslararası siyaset ise dikkat çekiyordu.²⁹⁴

20. yüzyıla gelindiğinde Avrupa ülkelerinde oluşan bloklaşmalar belirgin bir şekilde kendini göstermekte idi. Bu bloklaşmadan oluşan uluslararası menfaat çatışması Balkanlardaki savaşlardan sonra Büyük Savaş'ın yaşanmasına neden olacaktı.²⁹⁵ Avrupa devletlerinde 20. yüzyılın başlarında ön plana çıkan düşünce hareketlerinin yanı sıra ekonomik menfaatler devletler arasındaki ilişkileri derinden

²⁹³ Joll, Martel, **a.g.e.**, s. 61-78. 1893-1894 yılında Fransa ve Rusya arasında imzalanan anlaşmaya göre "Eğer Fransa, Almanya'nın ya da Almanya'nın desteklediği İtalya'nın saldırısına uğrayacak olursa Rusya silah altındaki bütün güçlerini Almanya'ya karşı kullanacaktır. Eğer Rusya, Almanya ya da Almanya'nın desteklediği Avusturya'nın saldırısına uğrayacak olursa Fransa da silah altındaki bütün güçlerini Almanya'ya karşı kullanacaktır." Joll, Martel, **a.g.e.**, s. 66.

²⁹⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, s. 97-99.

²⁹⁵ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 452.

etkiliyordu. Günlük gazetelerin sayıca artış göstermesi ile yayılan milliyetçilik akımı çok uluslu devletlere dışardan müdahale imkânı sağlayarak düzenin bozulmasına neden olurken hammadde ve pazar arayışları her geçen gün artarak devam ediyordu.²⁹⁶ Uluslararası ilişkiler devamlı olarak değişime uğruyordu. Nitekim 1912 yılında yapılan Birinci Balkan Savaşı'nda Çarlık Rusya, Fransa ve İngiltere kendi menfaatleri çerçevesinde yeni kararlar alıyorlardı.²⁹⁷ Bir yıl sonra yapılan İkinci Balkan Savaşı'ndan sonra ise Osmanlı Devleti Balkanlarda büyük toprak kaybına uğrayarak bölge ile sınırını Meriç Nehri'ne kadar geriletmek zorunda kaldı. Balkan savaşları ile birlikte Osmanlı Devleti'nin askerî şartlar bakımından zayıf bir durumda olduğu anlaşıyordu. Nitekim Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu durum Büyük Savaş esnasında Avrupalı devletler tarafından topraklarının paylaşılması için birtakım anlaşmalar yapılmasına neden olacaktı.²⁹⁸

Avrupa devletleri arasında yapılan ittifaklar 1914 yılına gelindiğinde bir düzen halinde değildi. Avusturya-Macaristan ve Çarlık Rusya Balkanlar'da ortaya çıkan kriz ve İstanbul konusunda ittifak yaptıkları ülkelerden gerekli desteği göremediklerini düşünüyorlardı. İtalya'nın durumu belirsizliğini sürdürürken İngiltere ve Fransa bu dönemde müttefikliğine devam ediyordu.²⁹⁹

Netice itibariyle Fransız İhtilali ile değişime başlayan Avrupa'daki siyasî dengelerin 19. yüzyıl boyunca Liberalizm ve Milliyetçilik ile farklılık göstermesi, Almanya ve İtalya milli birliklerinin kurulması, Avrupa'da oluşan bloklaşmalarda meydana gelen sömürge ve silahlanma yarışları, 1908-1909 Bosna-Hersek sorunu ve 1912-1913 Balkan savaşlarında oluşan siyasî rekabet Büyük Savaş'ın ortaya çıkmasındaki önemli sebepleri oluşturmaktaydı.³⁰⁰ Avrupa'da uzun yıllar boyunca oluşan bu süreç yeni ve büyük bir savaş için adeta bir kıvılcım bekliyordu. Nitekim Basil Liddel Hart'ın kapsamlı çalışması olan “Birinci Dünya Savaşı Tarihi” adlı eserinde aktardığı “*Avrupa'yı patlamaya hazır hale getirmek için elli yıl harcandı.*

²⁹⁶ Pierre Renouvin, **1. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004, s. 151-156.

²⁹⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi, Balkan Savaşları Cilt: II, Kısım II**, Ankara, TTK Basımevi, 3. Baskı, 1991, s. 45-54.

²⁹⁸ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 671-673.

²⁹⁹ Joll, Martel, **a.g.e.**, s. 95-96.

³⁰⁰ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 19. Baskı, 2014, s. 94-95.

İnfilak ettirmeye ise beş yıl yetti.”³⁰¹ ifadeleri Avrupa’nın durumunu anlatmaya yetiyordu.

1914 yılının haziran ayına gelindiğinde dünyanın kaderini değiştirecek olan hadise gerçekleşti. Avusturya-Macaristan Veliahdı Arşidük Franz Ferdinand’ın 28 Haziran 1914 tarihinde Saraybosna’da Princip adlı milliyetçi bir Sırp tarafından öldürülmesi daha önce görülmemiş uluslararası krize neden oldu. Avusturya-Macaristan 28 Temmuz 1914 tarihinde Sırbistan’a karşı savaş açarak Belgrad’ı bombalamaya başladı.³⁰² Sırbistan’ı destekleyen Çar II. Nikolay ise önce 26 Temmuz 1914 tarihinde “Savaşa hazırlık dönemi” uygulamalarını başlatarak Moskova, Kazan, Kiev ve Odesa askerî bölgelerinde kısmi olarak ardından 31 Temmuz 1914’te ise Çarlık Rusya’nın her yerinde genel seferberlik ilan etti. Avusturya-Macaristan’ın müttefiki Almanya ise Çarlık Rusya’nın kararına karşılık vermekte gecikmedi ve “savaş tehlikesi hali” ilan ederek 1 Ağustos 1914 tarihinde Çarlık Rusya’ya, 3 Ağustos 1914’te ise Fransa’ya,³⁰³ 4 Ağustos 1914 tarihinde ise Belçika’ya savaş ilan ettiğini duyurdu. İngiltere ise 4 Ağustos 1914’te Almanya’ya, 6 Ağustos 1914 tarihinde ise Avusturya-Macaristan, Çarlık Rusya’ya savaş açtı.³⁰⁴

Avrupa devletleri birbirlerine karşı birkaç gün içerisinde savaş ilanı yaptıktan sonra Almanya daha önce yaşanan Napolyon tecrübesinden dolayı ilk etapta Çarlık Rusya’nın derinliklerine ilerlemekten çekindiği için Rus öncü birliklerini uzakta tutuyordu. Almanya’nın planında ilk önce Fransa’yı etkisiz hale getirdikten sonra Çarlık Rusya’ya yönelmek vardı.³⁰⁵

Fransa’ya karşı saldırı planı yapan Almanya’nın Belçika üzerinden ilerlemesi gerekiyordu. Fakat 1839 yılında Çarlık Rusya, Fransa, İngiltere, Prusya ve Avusturya devletleri tarafından Belçika’nın tarafsızlığı garanti altına alınmıştı. Almanya, Belçika üzerinden ordularının geçmesi talebinde bulundu günlerde 1 Ağustos 1914 tarihinde Fransa seferberlik ilan etti. Almanya savaşın kıvılcımını başlatan tarafın her ne kadar

³⁰¹ Basil Liddell Hart, **Birinci Dünya Savaşı Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014, s. 1.

³⁰² Rifat Uçarol, **Siyasî Tarih 1789-2014**, İstanbul, Der Yayınları, 2015, s. 599.

³⁰³ Hart, **a.g.e.**, s. 33-34.

³⁰⁴ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, s. 99. Çarlık Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı’na giriş süreci için bk: Sean McMeekin, **I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 17-125.

³⁰⁵ Hart, **a.g.e.**, s. 54.

Çarlık Rusya ve Fransa olduğunu göstermeye çalışsa da Fransa'ya ulaşmak için Belçika topraklarına girmesi İngiltere'nin tepkisine neden oldu. 4 Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş ilan eden İngiltere, Fransa'ya destek amacı ile birliklerini 6 Ağustos 1914'te Fransa'ya gönderme kararı aldı.³⁰⁶

Avrupa devletleri arasında başlayan Büyük Savaş'ta Merkezi Devletler olan Almanya ve Avusturya-Macaristan kara silahları bakımından üstün durumda olsalar da denizlerdeki hakimiyet İtilaf Devletlerinin elinde idi. Almanya yıllar önce yaptığı savaş planını harekete geçirerek Fransa üzerine yürümeye başladı. Fransa'nın etkili bir savunma yapması sonucu taarruzlarını durduran Almanya yönünü Çarlık Rusya'ya çevirdi. Alman orduları ağustos ayı içerisinde Tannenberg'de, eylül ayının sonlarında ise Polonya'da Rus birliklerini ağır bir şekilde yenilgiye uğrattı. Merkezi devletlerin diğer üyesi olan Avusturya-Macaristan Sırlara ve Ruslara karşı etkili olamadı.³⁰⁷

2. 2. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Dahil Olması

Avrupa'da 19. yüzyılın son çeyreğinde oluşan ittifaklar karşısında Osmanlı Devleti yalnız kalmamak için birtakım faaliyetlerde bulunuyordu. Osmanlı Devleti ilk etapta 1911 yılında İngiltere'ye müttefiklik teklifi yapmasına rağmen İngiltere'den beklediği cevabı alamadı. İkinci teşebbüs olarak 1913 yılında Bulgaristan ile anlaşma isteğinde olan Osmanlı Devleti'nin gelişen siyasî dengelerden dolayı bu girişimi de sonuçsuz kaldı. Üçüncü olarak ise 1914 yılında Fransa'ya müttefiklik teklif eden Osmanlı Devleti, yine siyasî dengelerden dolayı Fransa'dan da olumsuz cevap aldı. İtilaf Devletleri tarafından beklediği ilgiyi göremeyen Osmanlı Devleti için geriye Almanya ve dolayısı ile İttifak Devletleri kalıyordu. İttifak Devletleri'nden Osmanlı Devleti'ne anlaşma teklifi gelince 27 Temmuz 1914 tarihine İstanbul'da görüşmeler başladı.³⁰⁸ Devam eden görüşmeler kısa bir süre sonra sonuçlanarak 2 Ağustos 1914 tarihinde Türk-Alman gizili ittifak anlaşması imzalandı. Yapılan anlaşmada tarafların

³⁰⁶ Joll, Martel, **a.g.e.**, s. 37-45.

³⁰⁷ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, s. 100-101.

³⁰⁸ **A.g.e.**, s. 101-103. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki ittifak arayışları için bk. Ali Kaşığıuşun, **Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015, s. 137-274.

birbirlerine askerî destek vereceklerine dair maddeler bulunuyordu.³⁰⁹ İttifak anlaşmasının imzalanmasından sonra Başkomutan Vekilliği görevini yürüten Enver Paşa'nın yetkilerinin artmasının yanı sıra Harbiye Nezareti'nde Başkumandanlık Karargâhı kuruldu.³¹⁰

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dahil olma sürecinde sadece uluslararası düzeyde yalnız kalma düşüncesi değil ayrıca dönemin büyük devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışması sonucunda Osmanlı elitleri ve Türk basınında devamlı dile getirilen “*uyaniş hareketi*” fikri de etkili oluyordu. Osmanlı Devleti'ni askerî ve siyasî liderleri devletin ayakta kalması için vatanperverlik vurgusu yapıyorlardı. Balkan Savaşlarında Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesi kamuoyundaki duyarlılığı artırıyordu.³¹¹ Osmanlı Devleti işte bu şartlarda 1914 yılını karşılamakta idi.

İtilaf Devletleri ise yapılan Türk-Alman anlaşmasından haberdar olmadıklarından dolayı savaşın başladığı ilk günlerde kendi menfaatleri için Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasına yönelik faaliyette bulunuyorlardı. Fakat Osmanlı Devleti'nin teklifleri İtilaf Devletleri tarafından kabul görmedi.³¹²

Avrupa cephelerinde başlayan Büyük Savaş, Çarlık Rusya'nın merkez ve taşra gazete sayfalarında önemli bir hadise olarak gündemi oluşturunuyordu. Gazeteler cephelere gönderilen muhabirlerden gelen haberleri, siyasî analizleri ve çarlık yönetiminin resmî duyurularını her gün Rus kamuoyuna duyuruyorlardı. Bu dönemde basın-yayın organları birbirlerini kaynak göstererek siyasî, askerî ve diğer konular ile ilgili haber, yorum ve değerlendirme yazılarını sayfalarına taşıyorlardı. Petrograd ve Moskova'da yayımlanan büyük tiraja sahip gazeteler Kafkasya'da gelişen hadiseleri yerel basını kaynak göstererek sayfalarına aktarıırken, bölge basını ise büyük tirajlı gazetelerde yayımlanan haber, yorum ve analizleri kamuoyuna duyurmakta geç kalmıyordu. Bunun yanı sıra merkez ve taşra yayın organlarında Londra, Berlin, Paris,

³⁰⁹ Yavuz Özgüldür, “İttifaktan Savaşa: 2 Ağustos 1914 Tarihli Osmanlı-Alman İttifak Anlaşması ve Yansımaları”, **Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi**, Cilt: 76, Sayı: 2, 2021, s. 483.

³¹⁰ Mustafa Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde, Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 120.

³¹¹ **A.g.e.**, s. 25-30.

³¹² Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, s. 103-104.

Stockholm, Bükreş, Kopenhag ve Sofya gibi Avrupa merkezlerindeki gelişmelere de yer veriliyordu.

Almanya'nın Çarlık Rusya'ya savaş ilan etmesinden sonra Avrupa cephelerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin de tutumunu yakından takip eden Rusça gazeteler Osmanlı Devleti ile ilgili gelişmeleri sayfalarına taşımaktaydı. Türk-Alman yakınlaşmasını aylar öncesinden kamuoyuna duyuran gazeteler aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin tarafsız tutumu ile ilgili haber ve yorumlara yer vermekteydi. *Peterburgskiy Kuryer* gazetesi 19. yüzyılda yapılan Türk-Rus savaşlarını hatırlatarak “*bu savaşlardan sonra Osmanlı Devleti'nin her zaman toprak kaybettiğine*” dikkat çekiyordu.³¹³ *Kavkaz* gazetesi de Türk basınını kaynak gösterdiği makalede Osmanlı Devleti'nin “*Avrupa'da çıkan yangın*” karşısında sakinliğini koruması ve savaşla ilgili söylentileri dikkate almaması gerektiğine vurgu yapmaktaydı.³¹⁴ *Tiflisskiy Listok* gazetesi ise Sultan II. Abdülhamid'in “*uzun yıllar süren tecrübesine*” dikkat çekerek onun İttihat ve Terakki yönetimine hitaben yazdığı mektubunu sayfalarına taşıyordu. Gazetede yer alan bu mektupta Sultan II. Abdülhamid Çarlık Rusya ile savaşa girilmesi fikrinin Osmanlı Devleti açısından iyi olmayacağı görüşünü belirtiyordu. Sultan II. Abdülhamid'in mektubundan sonra Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın (1874-1921) gazetelere verdiği demece yer veriliyordu. Talat Paşa'nın verdiği demeçte Osmanlı Devleti'nin Almanya safında Çarlık Rusya ile savaşa gireceği söylentilerine şaşırdığını belirterek Çarlık Rusya ile herhangi bir çatışmanın söz konusu olamayacağı ifade ediliyordu.³¹⁵ Osmanlı Devleti'nin “*tarafsızlığı*” konusunu gündeme sıkça

³¹³ “Opasnie Uvleçeniya Turtsii”, **Peterburgskiy Kuryer**, 23 Temmuz 1914 (5 Ağustos 1914), № 177, Çarşamba, s. 2.

³¹⁴ “V Turtsii”, **Kavkaz**, 5 Ağustos 1914 (18 Ağustos 1914), №177, Salı, s. 2.

³¹⁵ “V Turtsii”, **Tiflisskiy Listok**, 18 Eylül 1914 (1 Ekim 1914), № 211, Perşembe, s. 2. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi 3 Mart 1915 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in İttihat ve Terakki'ye yapmış olduğu yeni bir çağrıya daha dikkat çekmekte idi. Gazetenin haberine göre Sultan II. Abdülhamid'in çağrısında, “*İtilaf devletleri ile barış yapılması gerektiği aksi taktirde Türklerin ne devletlerini ne de İstanbul'u ellerinde tutamayacaklarını*” belirttiğine vurgu yapılmaktaydı. Gazetede ayrıca İttihat ve Terakki'nin eski sultanı hiçbir şekilde dinlemediği ve İttihatçıların kendi doğru bildikleri konularda ilerlediklerini, “*Sultan II. Abdülhamid'in ise uluslararası arenalarda yapmış olduğu hamlelerin Avrupa'da önde gelen diplomatlarca bile itiraf edildiğini güncel hadisede de yüksek akıl ve derin bir milliyetçiliği*” olduğuna vurgu yapılmaktaydı. “Mneniya o Pagubnosti Germanskago Soyuzu Bıvşago i Buduşçago Sultana”, **Kavkazskoe Slovo**, 18 Şubat 1915 (3 Mart 1915), № 39, Çarşamba, s. 4.

taşıyan Rusça gazeteler Avrupa ve Petrograd'daki Türk misyonlarının tarafsızlık konusundaki istekli beyanlarından da bahsetmekteydi.³¹⁶

Rusça gazetelerin Osmanlı Devleti'nin tarafsızlık durumuna yönelik haber ve yorumlarının devam ettiği günlerde Osmanlı topraklarında Rusça gazetelerin beklentisi dışında bir gelişme yaşanıyordu. Nitekim Avrupalı devletlerin birkaç gün içerisinde seferberlik kararı alarak birbirlerine karşı savaş ilanı yapmalarına kayıtsız kalmayan Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914 tarihinde genel seferberlik ilan etti.³¹⁷ Dönemin Osmanlı gazetelerinde de geniş yankı bulan³¹⁸ 3 Ağustos 1914 günü resmen başlayan seferberlik programında 20 ile 45 yaş aralığında askerlik yapabilecek bütün erkekler silah başına çağrılıyordu. Harbiye Nezareti'nin aldığı karara göre ikinci bir emre kadar askerlik hizmeti süresiz olarak uzatılmakta idi.³¹⁹

Osmanlı Devleti içerisinde yaşanan gelişmeleri yakından takip eden Rusça gazeteler seferberlik ilanı ile ilgili haberleri Rus kamuoyuna duyurmakta geç kalmıyordu. Nitekim seferberlik ilanından sonra Osmanlı Devleti içerisinde görülen ticari ürünlerdeki pahalılığı³²⁰ *Tiflissskiy Listok* gazetesi birçok üründe fiyat artışı olduğu şeklinde sayfalarına taşıırken Osmanlı şehirlerinde bekçilerin “*Askerler seferberlik var!*” şeklinde bağırarak sokaklarda gezdiklerini aktarıyordu.³²¹

Seferberlik ilanına kadar Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması konusunda sürekli olarak haber ve içeriklere yer veren Rusça gazeteler seferberlik ilanından sonra Osmanlı Devleti ile ilgili yayımlanan haber ve makalelerde daha farklı bir dil kullanmaya başladı. Nitekim Rusça gazetelerde Osmanlı Devleti'nin aleyhinde yayımlanan yazılara her geçen gün daha sıklıkla rastlanmakta idi. *Kavkazskoe Slovo*

³¹⁶ “Ostanetsya li Turtsiya Neytralnoy”, *Peterburgskiy Kuryer*, 13 Ağustos 1914 (26 Ağustos 1914), № 198, Çarşamba, s. 4.

³¹⁷ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, 1. Cilt: Savaş'a Giriş*, Ankara, TTK Yayınları, 2014, s. 130.

³¹⁸ Kaşıyugun, *a.g.e.*, s. 400-402.

³¹⁹ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 116-117.

³²⁰ Kaşıyugun, *a.g.e.*, s. 412.

³²¹ “Virajebniya Vıstupleniya Turtsii”, *Tiflissskiy Listok*, 14 Ağustos 1914 (27 Ağustos 1914), № 184, Perşembe, s. 3. *Peterburgskiy Kuryer* gazetesi muhabiri ise pahalılığa neden olan seferberlik ilanı sonucunda ekmek, gazyağı ve şekerin zor bulunduğunu aktarırken bazı yerlerde açlığın olduğunu devlet memurlarının evlere girerek ordunun ihtiyacı olan eşyaları aldıklarını iddia etmekteydi. “Pismo İz Turtsii”, *Petrogradskiy Kuryer*, 22 Ekim 1914, (4 Kasım 1914), № 268, Çarşamba, s. 3.

gazetesi muhabiri Osmanlı Devleti içerisindeki seferberlik ilanından sonra asker ve silah taşınması için bütün demir yollarının hükümete devredildiğinden dolayı ticaretin sekteye uğrayarak Osmanlı topraklarının çoğu yerinde “açlığın baş gösterdiğini” iddia etmekte idi.³²² *Batumskiya Vesti* gazetesi ise Batum’a giden Mustafa Suphi (1882-1921) ile yapılan bir röportaja yer veriyordu. Mustafa Suphi gazeteye verdiği demeçte ilan edilen seferberlik neticesinde hasat yapılamayan bütün tarım ürünlerinin tarla ve ambarlarda çürüdüğünü, iş yapan hayvanlara devlet tarafından el konulduğunu, ticaretin yapılmaz hale geldiğini, bakkal ve manifatura dükkanlarının yağmalandığını iddia etmekteydi. Röportajın sonunda Mustafa Suphi’nin Batum veya Rus sahil şehirlerinin birinde Müslümanlara yönelik Türkçe bir gazete çıkarmak arzusunda olduğunu, bu gazetede Jön Türkler’in politikaları ve Osmanlı Devleti’nin güncel gelişmelerini halka duyurmak istediği belirtiliyordu.³²³

Balkan savaşlarından sonra Osmanlı ordusunda düzenleme yapıldığını aktaran *Kavkazskoe Slovo* gazetesi ise Almanya’nın Çarlık Rusya’ya savaş ilan etmesinden hemen sonra Erzurum’daki askerî birliklere de seferberlik emri verildiğini hatırlatmakta idi. Gazete İttihat ve Terakki yönetiminin her zaman Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm’e (1888-1918) “sadık” olduğu ifadelerine yer veriyordu. Haberin devamında II. Wilhelm’in Osmanlı Devleti’ne yönelik “emirlerini” Liman von Sanders (1855-1929) aracılığı ile Türk yönetimine bildirdiği aktarılmakta idi. Enver Paşa’nın (1881-1922) yeni bir “kahraman” olarak ortaya çıktığını vurgulayan gazete seferberlik ilanı ile Osmanlı topraklarında 20-45 yaş arasındaki “kör, topal, sağır, akılsız, veremli” demeden bütün erkeklerin silah altına alındığı iddiası ile haberine son veriyordu.³²⁴

Kavkazskoe Slovo gazetesinde seferberlik ilanından günler sonra yayımlanan bir başka haberde ise 24 Ağustos 1914 günü Erzurumlu kadınların seferberlik ilanını protesto ettikleri iddiasına yer veriliyordu. Habere göre valilik çevresinde toplanan Erzurumlu kadınların valilik binasına taşlar atarak camları kırdıkları ve vali ile görüşmek istedikleri aktarılmakta idi. Haberin devamında dışarı çıkan Erzurum valisi

³²² Tigr. Devo, “V Turtsii” *Kavkazskoe Slovo*, 19 Ekim 1914 (1 Kasım 1914), № 29, Pazar, s. 3.

³²³ “Polojenie Turtsii”, *Batumskiya Vesti*, 4 Ekim 1914 (17 Ekim 1914), № 1452, Cumartesi, s. 2.

³²⁴ “Turetskaya Armiya Nakanune Voyni” *Kavkazskoe Slovo*, 19 Kasım 1914 (2 Aralık 1914), № 56, Çarşamba, s. 2.

ile birkaç saat boyunca görüşen kadınların savaş istemedikleri, askerlerin aç ve açıkta olduklarını söyledikleri ifade ediliyordu. Haberin sonunda ise İslam dininde kadına el kalkmasının mümkün olmadığı için bir şey yapamayan valinin onları teselli edici sözler söylemesinden sonra kadınların dağıldıkları yazmakta idi.³²⁵ Gazetenin bu iddiasına rağmen savaş çıktıktan sonra Erzurum halkı kadın ve çocuk demeden “*devlet var olsun*” ifadeleri ile büyük bir fedakarlıkla askeri birlikler için sırtlarında erzak taşıyacaktı.³²⁶

Tiflisskiy Listok gazetesi ise seferberlik ilanından uzun bir süre sonra konu ile alakalı habere yer veriyordu. Haberde seferberlik ilanı esnasında Trabzon’da bilimsel araştırma için bulunan bir Rus arkeolog ile röportaja yer veriliyordu. Rus arkeoloğun demecinde “*Türklerin savaştan ve askerlikten korkmadığına*” vurgu yaptıktan sonra Türk düzenli ordusunun iyi bir görünümde olduğunu ve Türk askerlerinin hepsinde silah bulunduğunu bu şekilde 350 bin askerin görev yaptığını yedek birliklerin ve diğerlerinin ise hepsinde silah olmadığına değinmekteydi.³²⁷

Avrupa devletleri arasında başlayan Büyük Savaş karşısında Osmanlı Devleti’nin başlarda sergilediği tarafsızlık tutumunun ardından ilan edilen seferberlik kararını yakından takip eden Rusça gazeteler için yeni gelişmeler daha ilginç bir hal alıyordu. Nitekim Akdeniz’de İngiliz ve Fransız filoları tarafından takip edilen Almanya’ya ait Goeben ve Breslau kruvazörleri Çanakkale Boğazı’na sığındılar. 4 Ağustos 1914 günü Enver Paşa bu gemilerin boğazlara girmesine izin verdi. Bu karar kısa sürede Avrupalı devletlerin tepkisine neden olurken 14 Ağustos 1914 tarihinde İstanbul’a ulaşan Goeben ve Breslau kruvazörleri İtilaf Devletleri tarafından Osmanlı Devleti’nin Büyük Savaş’taki tarafsızlığını ihlal ettiğine dair açıklamaların gelmesine neden oluyordu. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bu kruvazörlerin İngiltere’nin daha önceden satın alınmasına rağmen el koyarak vermediği Osmanlı savaş gemileri için tazminat olarak alındığını duyurdu. Goeben’e Yavuz Selim I, Breslau kruvazörüne ise Midilli adı verildi. Gemilerin Alman subayları ve mürettebatı Osmanlı donanmasına

³²⁵ “Nastroenie v Turtsii”, **Kavkazskoe Slovo**, 27 Kasım 1914 (12 Aralık 1914), № 62, Perşembe, s. 2.; “Bunt Turčanok v Erzurume”, **Peterburgskiy Kuryer**, 30 Kasım 1914 (13 Aralık 1914), № 307, Pazar, s. 3.

³²⁶ Tuncay Ögün, **100 Soruda Sarıkamış Harekâtı**, İstanbul, Rumuz Yayınevi, 2019, 89-90.

³²⁷ “Peşkom Po Turtsii”, **Tiflisskiy Listok**, 9 Kasım 1914 (22 Kasım 1914), № 254, Pazar s. 3.

dahil olurken Amiral Souchon bu iki gemi ile Osmanlı donanmasının komutanı oldu.³²⁸

İki Alman savaş gemisinin Osmanlı Devleti donanmasına dahil edilmesi kısa sürede Rusça gazetelerin gündemini oluşturdu. Nitekim *Peterburgskiy Kuryer* gazetesi Akdeniz’de zor duruma düşen Goeben ve Breslau kruvazörlerinin teknik özelliklerine vurgu yaptıktan sonra savaş gemilerinin Osmanlı Devleti’ne satıldığını belirtmekteydi. Gazete, gemilerin bu satışının koruma amaçlı olmadığına değinerek II. Wilhelm’in Avrupa’da çıkan savaşı Osmanlı Devleti ve Karadeniz’e taşıma düşüncesinde olduğunu Rus kamuoyuna duyuruyordu.³²⁹ *Tiflisskiy Listok* gazetesi de Almanya’nın “*muhtemel müttefiki*” olan Osmanlı Devleti’ne verdiği bu savaş gemileri ile kendi filosunu zayıflattığı ifadelerine yer veriyordu. Haberin devamında Goeben ve Breslau gemilerinin Osmanlı Devleti tarafından Yunanistan veya Çarlık Rusya’ya karşı kullanılabileceğine dikkat çekilerek her iki ihtimalde de Türk Filosu’nun yine zayıf olduğu iddia ediliyordu.³³⁰ Gazete, diğer sayılarında ise son zamanlarda kamuoyunun bütün dikkatini bu gemi satışına çevirdiğine vurgu yaparak savaşan bir ülkeden uluslararası kurallara uymadan alınan bu kruvazörlerin Almanlara hizmet edeceğine dikkat çekerken³³¹ Osmanlı Devleti’nin asıl amacının ilerleyen günlerde Çarlık Rusya’ya yönelik bir operasyon olduğunu ve çok önceden Almanya ile Avusturya tarafından savaşa katıldığını belirten geniş bir değerlendirme haberini sayfalarına taşıyordu.³³²

Goeben ve Breslau kruvazörlerinin Osmanlı filosuna dahil olmasından sonra Rusça gazeteler Osmanlı Devleti’nde yaşanan gelişmelere dair haberlere ve durumu değerlendiren makalelere her geçen gün daha sıklıkla yer vermeye başladı. Nitekim uzun bir süre Osmanlı Devleti’nin tarafsız kalması gerektiğini sayfalarına taşıyan Rusça gazeteler bir süre sonra kamuoyunun dikkatini Çarlık Rusya sınırındaki gelişmelere çekiyordu. Rusça gazeteler Osmanlı Devleti’nin Erzurum ve Van

³²⁸ Shaw, **a.g.e.**, s. 555-570.

³²⁹ “Prodaja Germaniyei Dvuh Kreysarov Turtsii”, **Peterburgskiy Kuryer**, 31 Temmuz 1914 (13 Ağustos 1914), № 185, Perşembe, s. 4.

³³⁰ “Goeben i Breslau”, **Tiflisskiy Listok**, 2 Ağustos 1914 (15 Ağustos 1914), № 175, Cumartesi, s. 2.

³³¹ “Peçat o Voyne”, **Tiflisskiy Listok**, 12 Ağustos 1914 (25 Ağustos 1914), № 182, Salı s. 2.

³³² “Neytralnaya Turtsiya”, **Tiflisskiy Listok**, 20 Ağustos 1914 (9 Eylül 1914), № 188, Çarşamba, s. 2.

çevresinde askerî hareketliliğe başladığını, bu bölgelerde Türk askerlerinin Alman tüfeklerine sahip olduklarını, Erzurum'da altmış, Van'da ise yirmi Alman subayının bulunduğunu,³³³ Erzurum'a yapılan sevkiyatta yüzlerce mavzer tüfeği ve binlerce mermi, Erzurum'dan Van'a ise üç yüz deve silah ile askerî malzeme gönderildiği bilgilerine dikkat çekiyordu.³³⁴ *Kavkaz* gazetesi ise Van ve Erzurum'un dışında Trabzon, Giresun ve Samsun gibi Karadeniz şehirlerinde çok fazla asker bulunduğunu Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya'ya saldırıda bulunmasa bile Rus ordusuna karşı hazırlık yaptığını, Çarlık Rusya sınır bölgelerinde yaşayan zengin Türk ailelerinin İç Anadolu'ya doğru göç etmeye başladıklarını, Hristiyan tebaanın ise bulundukları yerlerde kaldıklarını aktarmakta idi.³³⁵

Rusça gazetelerin Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip ettiği günlerde Almanya, Osmanlı Devleti'ni biran önce savaşa dahil etmek için büyük çaba sarf ediyordu. Osmanlı Devleti ile Almanya'nın çıkarlarının örtüşmesine rağmen Türk ordu yönetiminin ileri gelen subayları bir yıl daha tarafsızlığın sürdürülmesini istiyorlardı. Fakat Almanya ile Osmanlı Devleti arasında 2 Ağustos 1914 tarihinde gizli anlaşmanın imzalandığı iki gün sonra Alman Genel Kurmay Başkanı General von Moltke Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta şu ifadelerle yer vermişti:

“İngiltere, belki bugün belki yarın de yarın bize harp ilan edecektir. İngilizlerin tutumunun etkisiyle Bâb-ı Âli'nin son dakikada bizi bırakmasına meydan vermemek için Türkiye'nin mümkünse hemen bugün Rusya'ya harp ilan etmesinin büyük önem taşıdığı görülüyor.”³³⁶

Almanya, Osmanlı Devleti'ni savaşa dahil etmek için her geçen gün daha da fazla baskı yapıyordu. Nitekim 7 Eylül 1914 tarihinde Almanya şansölyesinin Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi von Wangenheim'a gönderdiği telgrafta ise *“İngiltere'nin direncini kıracak her türlü müsait imkânı kullanmaya mecburuz. Bu yüzden majesteleri ilk planda Türkiye'nin Rusya'ya yapacağı ani bir taarruzu sağlamak için her şeyi yapacaktır.”* cümleleri ile başlayan bir telgrafi göndermişti.³³⁷

³³³ “Vesti iz Turtsii” **Birjevie Vedomosti**, 1 Eylül 1914 (14 Eylül 1914), № 14346, Pazartesi, s. 3.

³³⁴ “Turetskiya Prigotovleniya na Russkoy Granitse”, **Peterburgskiy Kuryer**, 31 Ağustos 1914 (13 Eylül 1914), № 216, Çarşamba, s. 1.

³³⁵ “Batumi, Vesti iz Turtsii”, **Kavkaz**, 15 Ağustos 1914 (28 Ağustos 1914), № 185, Cuma, s. 3.

³³⁶ Kaşiyuğun, **a.g.e.**, s. 514-515.

³³⁷ **A.g.e.**, s. 524.

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni savaşa dahil etme çabaları devam ederken bir taraftan Alman subayları Osmanlı Devleti'ne geliyordu. Nitekim Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı ordusunda revizyon yapmak için Almanya'dan askerî heyet talebinde bulunulmuştu. Yapılan görüşmeler sonucunda 1913 yılında Almanya'dan olumlu yanıt ulaşmış ve General Liman von Sanders başkanlığında askerî bir heyet Osmanlı Devleti'ne gelmişti. General Sanders'in askerî heyeti başlangıçta 42 kişi iken sonradan gelenler ile bu sayı 70 kişiye kadar ulaşıyordu. Bu dönemde askerî heyetin dışında ayrıca kara ordusunda 130, donanmada ise 60 olmak üzere toplamda 190 Alman subayının Osmanlı ordusunda görev yapıyordu. 1913 yılına kadar Osmanlı Devleti'ne gelen Alman subaylar padişahların istekleri ve orduyu revize etmek maksadını taşıırken 1913'te gelen Alman subaylar Almanya'nın çeşitli menfaatlerini korumak ve gerçekleştirmek amacını taşıyordu.³³⁸

Rusça gazeteler Osmanlı Devleti'ne gelen Alman subaylarını ve Türk-Alman ilişkilerini çok farklı değerlendirmeler ile gazete sayfalarına taşıyordu. *Tiflisskiy Listok* gazetesi kara ve deniz subayları ile birçok alanda teknik donanımına sahip olan Almanya vatandaşının devamlı olarak İstanbul'a geldiğine ve bu Almanların Çarlık Rusya ile savaşa hazırlandıklarına yönelik haberlere yer veriyordu.³³⁹ *Peterburgskiy Kuryer* gazetesi diplomatik kaynaklardan edindiği bilgiyi Rus kamuoyuna duyuruyordu. Gazetenin haberinde Enver Paşa'nın etkisi ile Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaştığına dikkat çekilerek İngiltere'nin İstanbul büyükelçisinin Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığı konusunda ümitsiz olduğuna dair görüşü olduğunu aktarmakta idi.³⁴⁰ Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak istediğine dikkat çeken *Kavkazskoe Slovo* gazetesi ise yeni bir Alman askerî heyetinin İstanbul'a geleceğini ve Türk ordu yönetimini “*ellerine alacaklarını*”, Osmanlı Devleti'nin Berlin'den “*sinyal beklediğini*” iddia ediyordu.³⁴¹ Bir başka haberde ise Çanakkale Boğazı'nı

³³⁸ Veli Yılmaz, **1 nci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul, Cem Ofset Matbaacılık, 1993, s. 48-49. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında Alman subay ve sağlık subaylarının yanı sıra memurların sayısının toplamı 800'e kadar ulaşmıştır. Yılmaz, **A.g.e.**, s. 49.

³³⁹ “Plenienie Turtsii Nemtsami”, *Tiflisskiy Listok*, 3 Eylül 1914 (16 Eylül 1914) № 199, Çarşamba, s. 3. Birinci Dünya Savaş'ında Türk-Alman ilişkileri ve Almanya'nın Kafkasya politikası için bk. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Ankara, TTK, 2014.

³⁴⁰ “Na çto Rasçitvaet Turtsiya”, *Peterburgskiy Kuryer*, 9 Eylül 1914 (22 Eylül 1914), № 225, Salı, s. 2.

³⁴¹ “Telegram eki № 12” *Kavkazskoe Slovo*, 28 Eylül 1914 (11 Ekim 1914), Pazar, s. 1.

kapatan Osmanlı Devleti'nin günden günde savaşa yaklaştığı, ilk hedefin ise Yunanistan veya Çarlık Rusya olabileceğinin altı çizilirken böyle bir durum karşısında ise Çarlık Rusya'nın İtilaf Devletleri ile birlikte “*sert bir cevap*” vereceğine dair bir habere yer veriliyordu.³⁴²

Ağustos ve eylül ayları boyunca Osmanlı Devleti'nin tarafsızlık durumunu, kısmî seferberlik ilanını, Alman savaş gemilerinin satın alınma hadisesini, Çarlık Rusya sınırındaki Türk askerî birliklerinin hareketliliğini ve Türk-Alman ilişkilerini yakından takip eden Rusça gazeteler ekim ayından itibaren Osmanlı Devleti'nin Büyük Savaş'a katılacağına dair haber ve makale sayılarını artırmaya başladılar. *Batumskie Vesti* gazetesinde 1 Ekim 1914 tarihinde yayımlanan “*Türk Macerası*” başlıklı haberde Enver Paşa'nın sabaha kadar yaptığı bir toplantıda gündeminin savaş olduğuna dikkat çekiliyordu. Haberin devamında bu toplantının sonucunda Türk filosunun Karadeniz'e açılacağı, 700 bin askerden oluşan bir ordunun Kafkaslara gönderileceği ve 300 bin kişiden oluşan askerî birliklerin sınırı koruyacağı kararının alındığı ifade ediliyordu. Haberde ayrıca Çanakkale'de 80 bin, İzmir'de 40 bin, Suriye'de ise 150 bin asker bulunduğu aktarılıyordu.³⁴³

Rusça gazetelerin Osmanlı Devleti'nin Büyük Savaş'a gireceğine dair haber ve yorumlara yer verdiği günlerde Osmanlı donanması Karadeniz'de harekâta başlamak için hazırlıklar yapıyordu. Nitekim aralarında Almanya'dan yakın dönemde satın alınan Yavuz ve Midilli'nin de bulunduğu Osmanlı donanmasına ait savaş gemileri 27 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz'e açıldı. Donanmaya kısa bir süre sonra Çarlık Rusya'nın Karadeniz kıyısında bulunan şehirlerini bombalama emri verildi. Emre göre Yavuz Sivastopol'ü, Midilli Kerç'i, Hamidiye Yalta ve Kefe'yi, Berk Novorossisk'i, Gayret ise Odesa'yı bombardımanına tutacaktı. Çarlık Rusya'nın Karadeniz kıyı şehirlerinin açıklarına ulaşan Osmanlı donanması 29 Ekim 1914 tarihinde verilen emri uygulayarak Sivastopol'u, Kerç'i, Kefe'yi, Novorossisk'i ve Odesa'yı bombaladı.³⁴⁴

³⁴² “Na Blijnem Vostoke”, *Peterburgskiy Kuryer*, 17 Eylül 1914 (30 Eylül 1914), № 233, Çarşamba, s. 3.

³⁴³ “Turetskaya Avantyura”, *Batumskiya Vesti*, 18 Eylül 1914 (1 Ekim 1914), №143, Pazar, s. 2.

³⁴⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı, Cilt: III, Kısım: I*, Ankara, TTK Basımevi, 1991, s. 237-245. Türk filosunun Karadeniz baskını hakkında detaylı bilgi için bk. D. Yu. Kozlov, *Karadeniz'de “Garip Bir Savaş” (Ağustos-Ekim 1914)*, Çev. Altan Aykut, Ankara, TTK, 2021.

30 Ekim 1914 tarihinden itibaren Çarlık Rusya'nın merkez ve taşra gazetelerinde Osmanlı Devleti'nin Karadeniz baskını haberleri yer almaktaydı. Rusça gazeteler, “*Uzun zamandır beklenen hadise gerçekleşti; Türkiye, Rusya'nın düşmanları ile birleşti*”,³⁴⁵ “*Türkiye Rusya'ya karşı savaş başlattı*”³⁴⁶, “*Halkların Savaşı*”³⁴⁷, “*Türk-Rus Savaşı*”³⁴⁸ ve “*Türk Macerası*”³⁴⁹ gibi başlıklar ile birinci sayfalarına taşıdıkları haberlerde Türk-Rus savaşının başladığını Rus kamuoyuna duyuruyorlardı. Karadeniz baskını haberlerinde Hamidiye kruvazörünün Novorossisk kıyılarını bombaladığı, şehirdeki Türk konsolosun ve subayların tutuklandığı aktarılmaktaydı. Bir diğer baskın haberinde ise Midilli gemisinin Feodosya (Kefe) şehrine sabah 9:30-10:30 saatleri arasında açtığı ateş sonucunda tren garının, bir katedralin, Yunan kilisesinin, liman ambarları ve dalgakıranlarının zarar gördüğü, bir bankanın yandığı ve askerlerin yaralandığı bilgisine yer veriliyordu.³⁵⁰

Yavuz kruvazörünün ise Sivastopol Limanı'na sabah saat 5:00 sularında mayın bıraktıktan sonra 6:30'da şehre yaptığı yirmi dakikalık bombardıman sonucunda bir kömür deposunun ve demiryolunun tahrip olduğu, deniz askerî hastanesi yakınına düşen bir bomba ile 2 askerin öldüğü 8 askerin yaralandığı haberi gazete sayfalarına taşınıyordu. Sivastopol'u bombalıktan sonra denize açılan Yavuz'un karşısına çıkan Prut isimli savaş gemisi ile açılan karşılıklı ateş sonucunda ise Prut gemisinde 2 subay, din adamı, 26 deniz erinin öldüğü, Leytenant Puşçin torpidosunda 7 deniz erinin öldüğü ve 7 deniz erinin yaralandığı, Kubanets gemisinde 7 deniz erinin yaralandığı, Donets gemisinde ise 1 doktorun öldüğü haberlerinin yanı sıra Yavuz tarafından bırakılan mayına çarpan Yalta ve Kazbek adında iki vapurun battığı bilgileri gazetelere yansımakta idi.³⁵¹ *Birjeviya Vedomosti* gazetesi Karadeniz hadisesinden günler sonra

³⁴⁵ “V Turetskom Posolstve”, *Peterburgskiy Kuryer*, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 263, Cuma, s. 3.

³⁴⁶ “Turtsiya Naçala Voynu Protiv Rossii”, *Birjeviya Vedomosti*, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 14438, Cuma, s. 1.

³⁴⁷ “Voyna Narodov”, *Tiflisskiy Listok*, 18 Ekim 1914 (31 Ekim 1915), № 236, Cumartesi, s. 1.

³⁴⁸ “Russko-Turetskaya Voyna”, *Priazovskaya Reç*, 28 Ekim 1914 (10 Kasım 1914) № 119, Salı, s. 1.

³⁴⁹ “Turetskaya Avantyura”, *Birjeviya Vedomosti*, 19 Ekim 1914 (1 Kasım 1914), № 14442, Cuma, s. 1.

³⁵⁰ “Turtsiya Naçala Voynu Protiv Rossii”, *Birjeviya Vedomosti*, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 14438, Cuma, s. 1.

³⁵¹ “Podrobnosti Nabega Turok”, *Birjeviya Vedomosti*, 26 Ekim 1914 (8 Kasım 1914), № 14456, Pazar, s. 1.

Novorossisk ve Kefe limanlarını bombalama emrini Enver Paşa'nın verdiğini aktarıyordu.³⁵²

Karadeniz baskınından iki gün sonra dönemin bütün gazetelerinde Çar II. Nikolay'ın Osmanlı Devleti'ne karşı yayımladığı manifesto birinci sayfalarda büyük yazılarla Rus kamuoyuna duyurulmaktaydı. Manifesto içeriğinde Çarlık Rusya'nın tarihi hedeflerinin de ifade edildiği ve sonraki günlerde çoğu gazetede yorum ve değerlendirmelere ilham olacak metin şu şekilde idi:

“Tanrı inayetiyle biz, bütün Rusya'nın İmparatoru ve mutlak hükümdarı, Polonya Çarı, Finlandiya Büyük Beyi ve saire, ve saire ve saire, İkinci Nikolay, bütün sadık tebaamıza (şu bildiriği) yayınlıyoruz.

Almanya ve Avusturya, kudretlerini bütün vasıtalarla arttırmayı amaç edindiklerinden, Rusya'ya karşı şimdiye kadar yaptıkları başarısız mücadelede Osmanlı hükümetinin yardımına baş vurmuşlar ve gözü görmez olan Türkiye'yi bizimle harbe sokmuşlardır.

Almanlar tarafından yönetilmiş olan Türk donanması, hainane bir şekilde, bizim Karadeniz kıyılarına hücum etmek küstahlığında bulunmuştur. Bunun üzerine biz Çargrad (İstanbul)'daki Rus elçisini ve bütün elçilik erkani ile konsolosluk memurlarının Türkiye sınırlarını terk etmelerini emrettik.

Hristiyan dininin ve bütün Slav kavimlerinin eski ezicisinin, kendisine karşı bu yeni çıkışını Rusya tam bir sükûnetle ve Tanrı'nın yardımına güvenerek karşılamaktadır.

Yiğit Rus Silahlı Kuvvetleri'nin Türk yığınlarını yenmesi ilk defa olmadığı cihetle, vatanımızın bu küstah düşmanına bu defa da cezasını verecektir. Türkiye'nin akılsızca harp hareketlerine bu tarzda baş vurmasının, kendisi için mukadder olan gelişmeleri hızlandıracağını ve Karadeniz kıyılarında ecdadımız tarafından vasiyet edilen tarihi emellerimize ulaşmamızı çabuklaştıracığına bütün Rus halkı ile tam bir kanaatımız vardır.”

NİKOLAY³⁵³

Karadeniz baskınından bir gün sonra Çarlık Rusya'nın başkentinde Osmanlı Devleti aleyhinde gösteriler yapıldı. Başkent Petrograd'ın en işlek bulvarlarında ve Kışlık Saray etrafında toplanan insanlar Osmanlı Devleti aleyhinde “İstanbul'u

³⁵² “V Turtsii”, **Birjeviya Vedomosti**, 21 Ekim 1914 (3 Kasım 1914), № 14446, Salı, s. 1.

³⁵³ Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, s. 246-247.; “Visoçayşiy Manifest”, **Pravitelstvenniy Vestnik**, 21 Ekim 1914 (3 Kasım 1914), № 249, Salı, s. 1. Çar II. Nikolay'ın Osmanlı Devleti'ne yönelik manifestosu Türk basınında da yankı bulmakta idi. Nitekim İkdâm ve Sabah gazetelerinde çarın manifestosu ve Osmanlı Devleti'nin politikasına yönelik yazılar kaleme alınmaktaydı. Süleyman Tekir, **Beyaz Harp, Kafkas Cephesi, Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları**, İstanbul, Kronik Kitap, 2021, s. 142.

alacağız, Ayasofya'ya haç geçireceğiz!"³⁵⁴ gibi sloganlar söyleyerek Rus milli marşını söylediler. Galejana gelen topluluklar başkentte bulunan Osmanlı Devleti Büyükelçiliği binası önünde birleştiler. Büyükelçilik çevresinde toplanan başkentlileri burada şehrin valisi General Prens A. N. Obelenskiy (1872-1924) karşılayarak Osmanlı Devleti'nde yaşayan Çarlık Rusya vatandaşlarına istenmeyen hadiselerin gelmemesi için büyükelçiliğe zarar verilmemesini halktan rica etti. Petrograd valisinin sözünü dinleyen topluluklar İngiltere ve Fransa büyükelçiliklerine yönelerek onları destekleyici sloganlar atmaya devam ettiler.³⁵⁵ Bir gün sonra ise İstanbul'daki Çarlık Rusya Büyükelçiliği'ne Osmanlı Devleti'nde bulunan bütün Çarlık Rusya misyonlarının çalışmalarını durdurması yönünde emir gönderildi. Ayrıca İngiltere ve Fransa Büyükelçilikleri ile alınan ortak ultimatoma kararında Alman subaylarının Türk ordusunu, Yavuz ve Bresleu gemilerinin ise Türk sularını terk etmeleri isteniyordu.³⁵⁶

Rusça gazeteler Çarlık Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği konusundaki gelişmelere yer vermeye devam ediyordu. Nitekim sonraki günlerde yayımlanan bir haberde Osmanlı Devleti Bakanlar Kurulu'nun Çarlık Rusya İstanbul Büyükelçisi M. N. Giers'i (1856-1932) İstanbul'da tutmak için girişimde bulunduğu bunu kabul etmeyen büyükelçinin padişah ve sadrazam temsilcilerinin katılımları ile Çarlık Rusya'ya döndüğü, büyükelçilik arşivinin ve önemli güncel belgelerinin ise daha önceden tahliyesinin yapıldığı ifade ediliyordu.³⁵⁷

Karadeniz baskınının ardından Moskova ve Petrograd gazeteleri kadar Kafkasya gazeteleri de yoğun bir şekilde Osmanlı Devleti ve genel durum hakkında haberler yayımlamaya başladılar. Kafkasya gazeteleri Osmanlı Devleti'nin resmî olarak savaş ilanı yapmadan baskın yapmasının uygun olmadığına üzerinde duruyordu. Nitekim *Tiflisskiy Listok* gazetesi "*Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni provoke ettiğini*" ifade ediyordu. Haberin devamında ise Osmanlı Devleti'nin savaş ilanı etmeden Çarlık Rusya'nın Kırım ve Kafkasya limanlarını bombalamasının

³⁵⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, s. 240-241.

³⁵⁵ "Manifestatsii Na Ulitsah Stalitsi" **Birjeviya Vedomosti**, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 14438, Cuma, s. 3.

³⁵⁶ "Pravitelstvennoe Soobşçenie, Ultimatum Turtsii", **Birjeviya Vedomosti**, 19 Ekim 1914 (1 Kasım 1914), № 14442, Pazar, s. 1.

³⁵⁷ "Za Granitseyu", **Pravitelstvenny Vestnik**, 28 Ekim 1914 (10 Kasım 1914), № 256, Salı, s. 2.

uluslararası kurallara uygun olmadığı aktarılıyordu. Gazete ayrıca Osmanlı Devleti'nin yakın zamanda İtalya, Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan karşısında yenilerek Avrupa'daki topraklarını büyük oranda kaybettiğini hatırlatırken Osmanlı Devleti'nin “*Alman maceracılara uymaması gerektiğini*” ifade ediyordu.³⁵⁸ *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede ise yazar o günlerde çoğu kişinin “*Almanlar tarafından yönetilen Türk kruvazörlerinin Türk yönetiminin izni olmadan sivil limanları ve savunmasız şehirleri bombalığını ve bu yöntemin Alman tarzı*” olduğunu, Türklerin Almanya'nın provokasyonuna gelerek Çarlık Rusya'ya karşı ultimatoma bile vermeden Karadeniz saldırısını gerçekleştirdiğini aktarmakta idi.³⁵⁹

Karadeniz baskını ile başlayan Türk-Rus savaşı Tiflis gazetelerini endişelendirmeye başladı. Nitekim Tiflis gazeteleri başta Gürcüler olmak üzere Kafkasya'da yaşanan diğer toplumların Çarlık Rusya tarafında yer alacaklarına dair haberlere ve değerlendirme makalelerine yer veriyorlardı. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Osmanlı Devleti'nin ilk darbeyi Kafkas halklarına vuracağını, yüzyıldan fazla bir zamanda Ruslar ile aynı kültür hayatını yaşayan; Puşkin, Dostoyevski ve Tolstoy ile “*milli ruh terbiyesinden*” geçen bu toplumların tekrardan Türklerin yönetimine girmek istemeyeceklerini iddia ederek³⁶⁰ Gürcülerin daha ilk günden itibaren seferberliğe hazır olduklarını belirtiyordu.³⁶¹ *Tiflisskiy Listok* gazetesi ise tarihte Türk-Gürcü ilişkileri üzerinden gündemi değerlendirmeye çalışmaktaydı. Gazete Gürcülerin Türkler ile ilk defa savaşmayacaklarını, geçmişte Türklerin devamlı surette Gürcüleri taciz ettiklerini, Gürcistan'ın ise kaderini Çarlık Rusya'ya bırakarak dil ve inanç özgürlüğüne kavuştuğunu iddia etmekteydi. Müslüman Gürcülerin durumlarını da sayfalarına taşıyan gazete Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Gürcülerin ise Müslümanlığı seçmelerine rağmen dillerini ve geleneklerini koruduklarını yakın zamanda Çarlık Rusya'nın “*güvenilir vatandaşları*” olacakları iddiaları ile haberine son veriyordu.³⁶²

³⁵⁸ “Voyna Narodov”, **Tiflisskiy Listok**, 18 Ekim 1914 (31 Ekim 1914), № 236, Cumartesi, s. 3.

³⁵⁹ P. D-ov, “Turetskie Neofiti”, **Kavkazskoe Slovo**, 22 Ekim 1914 (4 Kasım 1914), № 32, Çarşamba, s. 2.

³⁶⁰ Aleksandr Yujny, “Mıslı Vsluh” **Kavkazskoe Slovo**, 19 Ekim 1914 (1 Kasım 1914), № 29, Pazar, s. 3.

³⁶¹ “Gruzini” **Kavkazskoe Slovo**, 22 Ekim 1914 (4 Kasım 1914), № 32, Çarşamba, s. 2.

³⁶² “Voyna i Gruzini”, **Tiflisskiy Listok**, 1 Kasım 1914 (14 Kasım 1914), № 248, Cumartesi, s. 2.

Rusça gazeteler Gürcülerin Çarlık Rusya'ya verdiği “*desteği*” kanıtlamak için Rus ordusundaki Gürcülere dikkat çekerken birçok Gürcü'nün de savaşmak için harekete geçtiğini aktarmakta idi. Nitekim *Batumskiya Vesti* gazetesinin haberinde Moskova'da bulunan iki yüz kadar Gürcü'nün Osmanlı Devleti karşısında savaşa katılmak için Kafkasya'ya hareket ettiği vurgulanırken Rus ordusunda hali hazırda 200 bine yakın Gürcü askerin bulunduğu dikkat çekiliyordu.³⁶³ *Peterburgskiy Kuryer* ise Vladikavkaz'da Osmanlı Devleti aleyhinde yapılan gösterilerden bahsettikten sonra Çeçen, Kabardin ve İnguşların Türklere sempati beslemediklerini ve bu toplumların Çarlık Rusya için ölmeye hazır olduklarını iddia ederken bölgede atlı birlikler oluşturdukları bilgisine yer veriyordu.³⁶⁴

Büyük Savaş'ın başlaması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin tutumuna yönelik haber ve içeriklere yer veren Rusça gazeteler Osmanlı Devleti'nin savaşa İttifak Devletleri tarafında girmesi ile Osmanlı Devleti aleyhinde çok çeşitli konularda propaganda içerikli haber ve yorumları artırmaya başladılar.

2. 3. Osmanlı Devleti'ne Yönelik Askerî ve Siyasî Yorumlar

Merkez ve taşra gazeteleri Çarlık Rusya'nın savaştığı Avrupa cephelerinden gelen haberlere ek olarak Osmanlı Devleti ile ilgili gelişmeler ve bu buna bağlı olarak yorum ve değerlendirme yazılarına her geçen gün daha geniş anlatımla yer vermeye başladı. Rusça gazetelerde İttihat ve Terakki hakkında tanıtıcı bilgiler, Türk ordusu ve filosuna dair sayısal veriler, düzensiz Kürt birlikleri, Türk tarihi, tarih boyunca Rus-Türk ilişkileri, boğazlar meselesi, Türk-Alman ilişkileri, Ermeni meselesi ile Osmanlı Devleti hakkında menfi bakış açısı gibi konular ile propaganda içerikli yazılar Rus kamuoyuna duyurulmakta idi.

Aylar öncesinden İttihat ve Terakki hakkında çeşitli haberleri sayfalarına taşıyan Rusça gazeteler Büyük Savaş'ta Türk-Rus savaşının başlamasından itibaren

³⁶³ “Sredi Gruzın”, *Batumskiya Vesti*, 29 Ekim 1914 (11 Kasım 1914), № 1474, Çarşamba, s.3.

³⁶⁴ “V Tılu Kavkazskoy Armii”, *Peterburgskiy Kuryer*, 24 Ekim 1914 (5 Kasım 1914), № 269, Perşembe, s. 3.

yorum ve değerlendirme makaleleri ile Osmanlı Devleti'nin yönetim kademesini Rus kamuoyuna tanıtmaya çalışıyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi İttihat ve Terakki'nin önceleri merkez olarak Selanik'i seçtiklerine dikkat çektikten sonra Osmanlı Devleti içerisindeki parti mensupları ve Avrupa'ya sürgün edilen siyasetçilerin birlikte çalışarak anayasa çalışmaları yaptıklarını aktarmakta idi. İstanbul'da bulunan parti merkezinin yirmi bir kişiden oluştuğundan bahseden gazete İttihat ve Terakki'nin üst düzey yöneticileri Talat Bey, Enver Paşa, Cemal Paşa, Rahmi Bey, Cavit Bey, Ahmet Rıza Bey ve Halil Bey gibi devlet adamlarının kısa öz geçmişleri ve güncel görevlerinden bahsederken diğer önemli isimlerin Nazım Bey, Mithat Bey, Niyazi Bey, Azmi Bey ve Karabağlı Ali Bey Hüseyinzade olduğunu sayfalarına taşımaktaydı. Gazete ayrıca İstanbul'da bulunan İttihat ve Terakki parti merkezinin Osmanlı Meclisi de dahil olmak üzere bütün bürokrasi, Bakanlar Kurulu ve siyasetçiler üzerinde çok etkili olduğuna dikkat çekiyordu.³⁶⁵ *Batumskiya Vesti* gazetesi ise Sultan II. Abdülhamid'den sonra İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele geçirdiğini ve Osmanlı hanedanının hızla gücünü kaybettiğini, yönetimin “*Enver Paşa diktatörlüğüne*” dönüştüğünü iddia etmekteydi.³⁶⁶

Türk-Rus savaşının başlamasından sonra Rus kamuoyunun Osmanlı Devleti'nin askerî gücüne ve askerî sistemine ilgisinin artmasına neden oldu. Rusça gazeteler ise Rus halkının bu merakına karşılık olarak Türk ordusu hakkında her gün yeni bir bilgiyi sayfalarına taşıyordu. *Birjevie Vedomosti* gazetesinde yayımlanan makalede Osmanlı ordusunda 1908 yılından itibaren bazı reformların yapılmaya başlanıldığına değinerek piyade, süvari, topçu ve ihtiyat birlikleri hakkında bilgiler verilmekteydi. Makalede ayrıca son on yıl içerisinde aralıksız olarak savaşlara katılan Türk askerlerinin fiziki şartlarının oldukça kötü durumda olmasına rağmen askerlerin morallerinin yüksek olduğuna dikkat çekiliyordu.³⁶⁷ Büyük Savaş'tan aylar önce 1 Mart 1914 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti'nin yeni bir yapılanmaya gittiğine değinen *Tiflisskiy Listok* gazetesi ise nizami ve ihtiyat birlikleri olarak düzenlenen

³⁶⁵ Gasan Lordkipanidze, “Politiceskiya Partii v Turtsii”, *Kavkazskoe Slovo*, 6 Kasım 1914 (19 Kasım 1914), № 45, Perşembe, s. 3.

³⁶⁶ “Tsena Turtsii”, *Batumskiya Vesti*, 31 Ekim 1914 (13 Kasım 1914), № 1476, Cuma, s.2.

³⁶⁷ Georgievskiy, “Suhoputniya Silı Turtsii”, *Birjeviya Vedomosti*, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 14438, Cuma, s. 1-2.

Türk ordusunun 13 kolordu, 2 ayrı tabur, gönüllü milis kuvvetleri, silahlı Kürt aşiret güçleri ve eskiden kalma Hamidiye Alaylarından oluştuğuna vurgu yapıyordu. Gazete ayrıca Türk ordusunun komutasında ise Liman Von Sanders Paşa'nın olduğunu iddia ediyordu.³⁶⁸ Türk ordusunda tifüs ve kolera salgın hastalıklarına sıkça rastlanıldığını aktaran *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri ise Karadeniz sahil şehirlerindeki asker sayılarına yer veriyordu. Muhabir Ereğli, Zonguldak ve Sinop'ta hemen hemen asker bulunmadığını, Samsun'da bir kolordunun olduğunu ve bu kolordunun Çarlık Rusya sınır hattına Sivas üzerinden geçeceğini vurguluyordu. Haberin devamında Hopa ve Fatsa'da yaklaşık olarak 13.000, Ordu'da 3.000, Giresun'da 10.000, Giresun yakınlarındaki Taşhan'da 4.500, Gümüşhane, Trabzon ve Rize'de ise çok az askerin bulunduğu bilgisine yer veriliyordu. Ayrıca muhabirin aldığı duyumlara göre Erzurum'da çok miktarda askerin konuşlandığı ve yüze yakın Alman subayının Erzurum'da görev yaptığı aktarılıyordu.³⁶⁹

Rusça gazeteler Osmanlı Devleti'nin kara gücüne duyduğu ilgiyi deniz kuvvetlerine de gösteriyordu. Nitekim *Tiflisiskiy Listok* gazetesi Osmanlı Devleti'nin deniz gücü hakkında da çeşitli bilgilere yer veriyordu. Türk donanmasında Yavuz ve Midilli gemilerinden önce Barbaros Hayrettin ve Turgut Reis gibi 1910 yılında Almanya'dan satın alınan zırhlı gemilerin olduğuna dikkat çeken gazete Hamidiye ve Mecidiye kruvazörlerinin teknik donanımları hakkında detaylı bilgilere yer veriyordu. Gazete ayrıca mayın gemilerinden de bahsettikten sonra Türk donanmasının en güçlü gemilerinin ise Yavuz ve Midilli olduğunu Karadeniz limanlarını bombalayan bu gemilerin yönetiminde Türk denizcilerinin yanı sıra "*kendilerini büyük okyanuslarda ispatlayan Alman deniz subaylarının da önemli bir yerinin olduğunu*" belirtmekteydi.³⁷⁰ Gazetenin bir başka sayısında ise Yavuz ve Midilli dışında Osmanlı Devleti'nin ciddi bir deniz kuvveti bulunmadığı iddia ediliyordu.³⁷¹

Osmanlı Devleti'nin nizami birliklerinin dışında bulunan gayri nizami kuvvetleri de Rusça gazetelerin dikkatini çekiyordu. Kafkas Cephesi'nde çatışmalar

³⁶⁸ "Svedeniya o Turetskoy Armii", *Tiflisiskiy Listok*, 31 Ekim 1914 (13 Kasım 1914), № 247, Cuma, s. 3.

³⁶⁹ Tigr. Devo, "V Turtsii", *Kavkazskoe Slovo*, 19 Ekim 1914 (1 Kasım 1914), № 29, Pazar, s. 3.

³⁷⁰ "Turetskiy Flot", *Tiflisiskiy Listok*, 19 Ekim 1914 (1 Kasım 1914), № 237, Pazar, s. 4.

³⁷¹ "Vistuplenie Turtsii", *Tiflisiskiy Listok*, 18 Ekim 1914 (31 Ekim 1914), № 236, Cumartesi, s. 3.

başladıktan sonra Osmanlı ordusunun yanında Rus Kafkas Ordusu'na karşı savaşan Kürt Aşiret Alayları³⁷² hakkında çok çeşitli bilgiler gazetelerde yerini alıyordu. Rusça gazetelerde Köprüköy savaşları esnasında ve sonrasında Kürtleri ve silahlı birliklerini tanıtan haber ve makalelere geniş bir şekilde yer veriliyordu. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri tarafından Kürtleri konu alan bir makaleyi sayfalarına taşıyordu. Muhabir kaleme aldığı makalede Kürtlerin Osmanlı yönetimini kabul etmeyerek kendi başlarına yaşadıklarını, son yıllarda isyan çıkarmaya çalıştıklarını, savaşa kadar olan dönemlerde bir kısım Kürtlerin Şeyh Hüseyin Ali önderliğinde Çarlık Rusya, başka bir kısmının ise Rezzak ve Kemal Beylerin önderliğinde İngiltere'nin koruyuculuğu altında olduklarını aktarmakta idi. Muhabir, kendi aralarında ortak bir paydada buluşamayan ve liderlik mücadelesi veren aşiretlerin Hristiyan ve Ermenilere saldırdıklarını iddia ediyordu.³⁷³

Kavkazskoe Slovo gazetesi ilerleyen günlerde Türk-Rus sınırında bulunan Kürt atlı birliklerini konu alan bir başka makaleyi sayfalarına taşıyordu. Atlı aşiret birliklerinin Kafkas Cephesi'nde etkin rol oynadıklarına değinen makalede bu kuvvetlerin sınır şehirlerinde Rus Kafkas Ordusu'na karşı mukavemet gösterdikleri aktarılmakta idi. Makalede bu birliklerin Türk ordusu içerisinde düzensiz ve kendine özgü bir yapıda oldukları, 19. yüzyılda Çarlık Rusya ile Doğu Anadolu'da yapılan bütün savaşlarda kullanıldıkları hatırlatılıyordu. Makalenin devamında 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'ndan sonra Sultan II. Abdülhamid'in orduda yaptığı reformlar esnasında bu düzensiz aşiret birliklerine de yeni düzenlemeler getirdiğine değiniliyordu. Makale yazarı ayrıca 1914 yılına gelindiğinde Büyük Savaş'ın başlarında 64 alay ve 277 bölüğe sahip olan bu birlikleri Osmanlı Devleti yönetiminin toplamakta zorlandığına dikkat çekerek ve Kafkas Cephesi'nin açılmasından sonra

³⁷² Sultan II. Abdülhamid döneminde Doğu ve Güneydoğu'da bulunan aşiretlerden askerî manada insan gücünden yararlanmak maksadı ile Hamidiye Hafif Süvari Alayları (Hamidiye Alayları) kuruldu. Çarlık Rusya'da görev yapan Kozak Alaylarından esinlenerek oluşturulan Hamidiye Alayları Osmanlı Devleti'ne sadık olan Kürt aşiretlerden seçiliyordu. Düzensiz milis kuvveti niteliğinde olan bu birliklerin ayrıca sosyo-politik bir özelliği bulunuyordu. Hamidiye Alayları 1908 yılından itibaren bazı küçük değişikliklere uğrasa da varlıklarını sürdürdüler. 1910 yılında "Hamidiye" ifadesi kaldırılarak "Aşiret Hafif Süvari Alayları" adını aldılar. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden sonra bu birlikler özellikle Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu'ya ve Irak-Mezopotamya Cephesi'ndeki Türk birliklerine destek olmalarının yanı sıra muharip olarak da görev yaptılar. Kafkas Cephesi'nde bu birliklerin 20.000 kişi kadar oldukları tahmin edilmektedir. Beşikçi, **a.g.e.**, s. 196-198.

³⁷³ Tigr. Devo, "Kurdi", **Kavkazskoe Slovo**, 31 Ekim 1914 (13 Kasım 1914), № 40, Cuma, s. 2.

sadece 25 alayın organize edildiğini bu kuvvetlerin nizami Türk birliklerine kayda değer yardımlarının olduğunu aktarmaktaydı. Makalenin sonunda ise Rus Kafkas Ordusu'nun ele geçirdiği bölgelerde atlı Kürt aşiret birlikleri ve Türk milis güçleri ile gireceği çatışmalara hazır olması gerektiğine vurgu yapılıyordu.³⁷⁴

Pravitelstvenny Vestnik gazetesi de Hamidiye Alaylarını konu alan uzun bir makaleyi sayfalarına taşıyordu. Makalede, Rus Kafkas Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde çatıştıkları ilk kuvvetlerin Kürtler tarafından oluşturulan Hamidiye atlı birlikleri olduklarına vurgu yapılıyordu. Makalenin devamında ise Kürtler hakkında dil, sosyo-kültürel, demografik, tarihsel bilgiler verildikten sonra atlı bir Kürt süvarisinde kılıç, hançer, tüfek, tabanca bazen de mızrak bulunduğu aktarılmakta idi. Makalede ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in Hamidiye Alaylarının komutanlarına nişan ve madalyalar vererek onları “İslam'ın güvenilir koruyucuları” olarak tanımladığını ve bu alayların üç ayda bir toplanarak eğitim gördüklerine değiniliyordu.³⁷⁵

Rusça gazetelerin uzun bir dönem düzensiz Kürt birliklerine ilgi göstermesine rağmen bir süre sonra bu kuvvetlerin cephede fazla bir etkinlik gösteremedikleri anlaşıldı. Nitekim Köprüköy Muharebesi'nden önce sayıları 18.000'e kadar ulaşan Kürt atlı birlikleri muharebeler başladıktan sonra dağılarak yaşadıkları yerlere dağıldılar. Köprüköy Muharebesi'nden sonra ise geriye sadece 2.800 kişi kaldı.³⁷⁶ Kürt birliklerinin cepheyi terk etmeleri Rusça gazetelere de yansıyor. *Kavkazskoe Slovo* gazetesinin cephedeki muhabiri ve Rus komutanlarına göre Kürt birlikleri Rus Kafkas Ordusu'nun taarruzları karşısında mukavemet göstermeden silahlarını bırakarak geri çekiliyordu.³⁷⁷ Rus-Türk sınırında yaşanan muharebelerde Kürt birliklerinin etkin bir rolünün olmadığını anlayan Rusça gazeteler bu birliklere yönelik haber ve yorumlara bir süre sonra yer vermemeye başladı.

Rusça gazeteler Osmanlı Devleti ile ilgili güncel askerî yorum ve haberlerin yanı sıra Türk tarihi ve Osmanlı-Rus ilişkilerini geniş bir şekilde sayfalarına taşıyordu.

³⁷⁴ D., “Kurdsкая Konnitsa”, *Kavkazskoe Slovo*, 7 Kasım 1914 (20 Kasım 1914), № 46, Cuma, s. 2.

³⁷⁵ M. T-ov, “Turetskaya Konnitsa Gamidie”, *Pravitelstvenny Vestnik*, 16 Aralık 1914 (29 Aralık 1914), № 305, Çarşamba, s. 3-4.

³⁷⁶ N. G. Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Moskva, Voennoe İzdatelstvo Ministerstva Voorujennih Sil Soyuz SSR, 1946. s. 31. s. 30.

³⁷⁷ Tigr. Devo, “Turetskaya Voyna, Bayazet”, *Kavkazskoe Slovo*, 9 Kasım 1914 (22 Kasım 1914), № 48, № 48, Pazar, s. 2.

Karadeniz baskınından hemen sonra bu konu ile ilgili yazılara sıklıkla rastlanılmakta idi. Nitekim Karadeniz baskınıni eski dönemlerde yaşanan olaylara benzeten *Birjevie Vedomosti* gazetesi, 4-5. yüzyıllarda Alman-Got ve Türk-Moğol halklarının Slav kavimlerine yönelik saldırılarda bulunduklarını ve 1914 yılında da aynı saldırıların devam ettiğini aktarıyordu.³⁷⁸

Türklerin eski dönemlerinden bahseden *Peterburgskiy Kuryer* gazetesinde yayımlanan makalede Türklerin atalarının Moğol kabilelerinin içerisinde “*Oğuzlara*” dayandığı ve “*Altay Dağları*”nda sakin bir hayat sürerken 9. yüzyılda “*Türk*” adını alıp güneybatı istikametinde ilerleyerek “*Turan*” (Türkistan) coğrafyasına yerleştikleri aktarılıyordu. Makalenin devamında 10. yüzyıldan itibaren batıya doğru yönlerini çeviren Türklerin “*Buhara*”, “*İran*” ve “*Anadolu*” coğrafyası gibi büyük bir alana kadar yerleştikleri, 14. yüzyıldan sonra ise “*Yunan kültürüyle birlikte*” güçlü bir devlet oldukları sonrasında ise Balkanlarda hızlı bir şekilde ilerledikleri ifade ediliyordu.³⁷⁹

Batumskiya Vesti gazetesinde ise Türklere ve Osmanlı Devleti’ne ağır ithamlarda bulunan uzun bir makaleye yer veriliyordu. A. Yaşçenko adlı yazar tarafından “*Türk Yoktur!*” başlıklı kaleme alınan makalede, “*Türkiye’de*” Türklerin olmadığı savıyla başlayan yazar, 14. yüzyılda tarih sahnesine çıkan “*Osmanlıların*” Bursa’dan sonra Balkan devletlerini, İstanbul’un fethinden sonra 16. yüzyılda ise Arap ülkelerini aldığını, bu tarihlerde Karadeniz’in “*Türk gölü*” haline geldiğini ve Avrupa’da Türk askerlerinin Viyana’ya kadar ulaştığını anlattıktan sonra bu güçlü imparatorlukta bir “*milli duygunun*” oluşmadığını, egemenlik kurulan halkların kendi vatanlarında yaşadıklarını bunun “*Tatar boyunduruğu*” tarzında olduğunu iddia etmekteydi. Makalenin devamında yazar bu egemenlik sisteminin ordunun kontrolünde “*despot*” bir yönetim şeklinde varlığını sürdürdüğünü, Osmanlı Devleti’nin çekildiği Balkan ve Arap ülkelerinde Türk’e rastlanmadığını, sadece

³⁷⁸ N. V. Yastrebov, “Slavyanstvo i Turki-Mongolı”, *Birjeviya Vedomosti*, 20 Ekim 1914 (2 Kasım 1914), № 14444, Pazartesi, s. 2.

³⁷⁹ “İz Proşlago Turtsii”, *Peterburgskiy Kuryer*, 30 Ekim 1914 (12 Kasım 1914), № 276, Perşembe, s. 3.

Ankara, Konya ve Kayseri platolarında yaşayan Türklerin ise Anadolu’da “*milli bir devlet*” kuramayacakları iddiası ile makalesine son vermektedir.³⁸⁰

Rusça gazeteler Türk tarihinin yanı sıra tarihte Türk-Rus ilişkilerini de yoğun bir şekilde sayfalarına taşımaktaydı. *Birjeviya Vedomosti* gazetesinde yayımlanan “*Rusya Tarihi’nde Türk Problemi*” başlığını taşıyan makalede Türk-Rus ilişkilerinin Kiev Knezliği dönemine kadar dayanan bir geçmişe sahip olduğunu, Kırım Hanlığı yönetiminin Türklerin eline geçmesinden sonra Karadeniz’de oluşan “*Türk hakimiyeti*” neticesinde Çarlık Rusya’nın güney sınırlarının genişleyemediği ve açık denizlere inemediği ifade ediliyordu. Sonraki yüzyıllarda Türk-Rus ihtilaflarına örnekler verilerek devam eden makalede Türkler ile yapılan her savaştan sonra bir Balkan devletinin bağımsızlığa kavuştuğundan ve Çarlık Rusya’nın Balkan halkları üzerindeki nüfuzundan, Çariçe II. Ekaterina’nın gerçekleşmeyen “*Türkleri Avrupa’dan atarak kuracağı Yunan İmparatorluğu*” hayalinden, I. Nikolay’ın Osmanlı Devleti için kullandığı “*Hasta Adam*” tabirinden bahsetmekteydi.³⁸¹ *Batumskiya Vesti* gazetesi ise Çarlık Rusya’nın Osmanlı Devleti ile on üçüncü savaşa girdiğini, yapılan ilk büyük savaş olan Çehrin seferinden (1676-1681) 242 yıl sonra “*Doğu Sorunu*” politikası ile Çarlık Rusya’nın tekrardan Osmanlı Devleti ile savaşacağını aktarmaktaydı. Makalenin devamında ise on üçüncü savaşın Türk halkının “*kökünün*” olduğu “*Türkiye’nin kalbi Anadolu*” ile “*Türkiye’nin başı*” olan başkent İstanbul’a yönelik yapılacağı aktarılmakta idi.³⁸² *Peterburgskiy Kuryer* gazetesi de Avrupa medeniyetinin ve Hristiyan dünyasının savunucusu olduğunu iddia ettiği Çarlık Rusya’nın “*Doğu*” ile devamlı mücadele ettiğini, ortaya çıkan bu savaşta da Hristiyanları korumaya devam edeceği vurgulamaktaydı.³⁸³

Çarlık Rusya’nın tarihi hedeflerinden biri olan sıcak sulara ulaşma meselesi de Büyük Savaş’ın başlaması ile yeniden gündemde yerini almaktaydı. *Tiflisiskiy Listok* gazetesi, Karadeniz’de Çarlık Rusya’nın etkin olmadığı dönemlerde Osmanlı

³⁸⁰ A. Yaşçenko, “Turok Net!”, **Batumskiya Vesti**, 8 Kasım 1914 (21 Kasım 1914), № 1483, Cuma, s. 3.

³⁸¹ V. Butenko, “Turetskaya Problema v Russkoy İstorii”, **Birjeviya Vedomosti**, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 14438, Cuma, s. 1.

³⁸² “Russkiy İnvaid o Voyne s Turtsiey”, **Batumskiya Vesti**, 29 Ekim 1914 (11 Kasım 1914), № 1474, Çarşamba, s.3.

³⁸³ “Turetskoe Nasledie”, **Peterburgskiy Kuryer**, 31 Ekim 1914 (13 Kasım 1914), № 277, Cuma, s. 2.

Devleti'nin rahat hareket ettiğini ancak Çarlık Rusya'nın Karadeniz'in kuzey kıyılarını ele geçirdikten sonra boğazlardan geçişin hayati önem arz ettiğini ve bu konunun 18. yüzyılın sonlarından itibaren her iki taraf için tartışma alanı oluşturduğunu hatırlatıyordu. Haberin devamında Türk-Rus ilişkilerinde boğazlar sorununun tarihinden önemli detaylara yer verilerek “denizde başlayan” bu savaşın yine bu denizde Çarlık Rusya lehine “özgürlüğe kavuşacağı” iddia ediliyordu.³⁸⁴ *Kavkaz* gazetesi ise bu konu ilgili sayfalarında yer verdiği uzun makalede boğazların Çarlık Rusya açısından ekonomik önemine değindikten sonra “sadece çıkış” olmayan boğazların aynı zamanda “Balkanların doğusuna, Kafkaslara, Anadolu'ya ve İran'a giriş” olduğuna dikkat çekiliyordu. Makalenin sonunda Karadeniz'in “Rus gölü”ne dönüşmesi ve Çarlık Rusya'nın boğazları ele geçirmesi gerektiği iddia ediliyordu.³⁸⁵ *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesi ise bu konu ile bağlantılı olarak Anadolu'nun Karadeniz kıyı şeridinde bulunan yerleşim yerlerinin iklimleri, ekonomileri, yeraltı ve yerüstü kaynakları, nüfusları ve tarihlerine yer veren uzun bir makaleyi sayfalarına taşımakta idi.³⁸⁶

Rusça gazetelerde dikkat çeken bir konuda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Rus vatandaşlarına yapılan “kötü muamele” ve Çarlık Rusya'ya karşı yürütülen olumsuz tavırların olduğu iddiaları idi. *Tiflisский Listok* gazetesinde yayımlanan bir haberde Almanya'nın Çarlık Rusya'ya savaş ilan etmesinden sonra Türk polislerinin caddelerde gördükleri Rus vatandaşlarını karakola götürdükten sonra “kaçak muamelesi” yaparak Alman Konsolosluğu'na gönderdikleri buradan da “pasaportları yüzlerine atılarak” serbest bırakıldıkları iddia edilmekte idi.³⁸⁷ Türklerin Ruslara karşı hiçbir zaman sıcak duygular beslemediğini aktaran *Petrogradskiy Kuryer* gazetesi de son zamanlarda Çarlık Rusya'ya karşı tavrını saklamayan Türk yönetiminin özendirmesiyle Çarlık Rusya'nın Erzurum Konsolosluğu çalışanı Sekreter Klerme'nin eşi ve kızı ile sokakta yürürken hakarete uğradıklarını, Klerme'nin Rusya'ya gönderilmesi esnasında ise toplanan kalabalık tarafından

³⁸⁴ “Voyna s Turtsiey i Prolivı”, *Tiflisский Listok*, 24 Ekim 1914 (6 Kasım 1914), № 241, Cuma, s. 2.

³⁸⁵ “Turetskie Prolivı”, *Kavkaz*, 25 Ekim 1914 (7 Kasım 1914), № 242, Cumartesi, s. 3.

³⁸⁶ N. Şadrov, “Çernomorskoe Pobereje Maloy Azii”, *Pravitelstvenny Vestnik*, 24 Ekim 1914 (6 Kasım 1914), № 253, Cuma, s. 2-3.

³⁸⁷ “Virajebniya Vstupleniya Turtsii”, *Tiflisский Listok*, 14 Ağustos 1914 (27 Ağustos 1914), № 184, Perşembe, s. 3.

taşlandığını iddia etmekteydi.³⁸⁸ Osmanlı Devleti içerisindeki günlük haberleri takip eden Rusça gazeteler İstanbul tiyatrolarında Çarlık Rusya aleyhinde oyunlar sergilendiğini ve halkta Çarlık Rusya'ya kin ve nefret uyandırabilecek bu propagandanın İttihat ve Terakki yönetiminin bilgisi dahilinde olduğunu ifade etmekte idi.³⁸⁹

Rusça gazetelere yansıyan önemli bir konu da İstanbul'da bulunan Rus Arkeoloji Enstitüsü idi. İstanbul'da 1894 yılında kurulan Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün amaçları arasında ilmi araştırmaların yanı sıra siyasi, ideolojik ve kültürel hedefleri de vardı.³⁹⁰ Savaş ilanından sonra Petrograd'a giden Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün Müdürü F. İ. Uspenskiy, enstitünün Orta Doğu'da bulunan yegâne Rus Kültür Merkezi olduğunu, burada çalıştıkları yirmi yıl içerisinde büyük bir kütüphane ve fevkalade bir müze oluşturduklarını ve bunların “*Türklerin eline geçmesinin iyi olmayacağını*” ifade ediyordu.³⁹¹

Büyük Savaş'ın başlamasının ardından Rusça gazetelerde Osmanlı Devleti hakkında sık aralıklar ile yer alan bir diğer önemli konu ise Ermeni meselesi idi. Ermeniler ile ilgili haber, yorum ve değerlendirme yazılarına yoğun bir şekilde yer veren Rusça gazeteler savaş öncesi dönemlerde Ermeni tarihi, kültürü ve siyasi konularında bilgiler verirken Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olacağını anlaşılmamasından sonra Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri konu alan daha fazla içeriği sayfalarına taşımaya başladı. Nitekim Çarlık Rusya'nın Orta Doğu'da “*boğazlar*” ve “*Ermenilerin kaderi*” gibi iki sorunu olduğunu aktaran *Peterburgskiy Kuryer* gazetesi Karadeniz baskını henüz gerçekleşmeden önce Ermenilerin kendi kaderlerini belirlemelerinde Çarlık Rusya'nın onlara yardım edeceğini aktarmaktaydı.³⁹² Çarlık Rusya'nın diğer bölgelerine kıyasla Ermeniler ile ilgili daha fazla haberi sayfalarına taşıyan Kafkasya gazetelerinde yayımlanan yorumlarda da Osmanlı vatandaşı Ermenilerin Çarlık Rusya'ya yakınlaştıkları, Çarlık Rusya'nın ise

³⁸⁸ “Turetskiya Vıhodki”, **Peterburgskiy Kuryer**, 12 Eylül 1914 (25 Eylül 1914), № 228, Cuma, s. 3.

³⁸⁹ “V Turtsii”, **Tiflisskiy Listok**, 18 Ekim 1914 (31 Ekim 1914), № 236, Cumartesi, s. 2.

³⁹⁰ Fatih Ünal, **Ruslar Bizansın Peşinde**, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015, s. 31.

³⁹¹ “V Konstantinopole Nakanune Voynı”, **Petrogradskiy Kuryer**, 7 Kasım 1914 (20 Kasım 1914) № 284, Cuma, s. 4.

³⁹² “Turtsiya i Armyane”, **Peterburgskiy Kuryer**, 19 Ağustos 1914 (1 Eylül 1914) № 204, Salı, s. 2.

Ermenilerin hamiliğini yaparak onları bağımsızlığa kavuşturacağını, Ermenilerin Çarlık Rusya'ya olan bağlılıklarını gizlemedikleri ve Çarlık Rusya için kiliselerde dua ettiklerini hatta Çarlık Rusya tarafında savaşa katıldıkları aktarılmakta idi.³⁹³

Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olması ile birlikte Rusça gazetelerde Ermenileri konu alan haber içerikleri her geçen gün artarak devam ediyordu. Nitekim gazetelerde yayımlanan Ermenilerin bağımsızlık iddiaları³⁹⁴ ve özerklik tartışmalarının³⁹⁵ yanı sıra Doğu Anadolu'nun ekonomisi ve ticari hacmi,³⁹⁶ bölgenin demografik özellikleri,³⁹⁷ Ermeni okullarının durumları,³⁹⁸ Çarlık Rusya'nın çeşitli şehirlerinde yaşayan Ermenilerin gönüllü askerî birliklere katılmaları³⁹⁹ gibi çeşitli konulardaki haber, yorum ve makaleler devamlı olarak gazete sayfalarına taşınmaktaydı.

Seferberlik ve savaş ilanı dönemlerinde Ermeniler hakkında çeşitli konularla ilgili haber, yorum ve analizlere yer veren Rusça gazeteler Doğu Anadolu'ya taşınan

³⁹³ M. Berberyan, "Voyna i Armyasnkij Vopros I", **Kavkazskoe Slovo** 7 Ekim 1914 (20 Ekim 1914), № 18, Salı, s. 2. Çarlık Rusya'nın Ermenilerin yanında olduğunu belirten haber ve içerikler gazetelerde sıklıkla geçmekte idi. Mesela bu haberlere örnek olarak Duma Meclisi Vekili M. S. Acemov'un basına verdiği demeç gösterilebilir. M. S. Acemov demecinde Çarlık Rusya'nın Ermenileri tarih boyunca desteklediğini, Osmanlı Devleti'ne reformlar konusunda devamlı baskılar yaptığını, Osmanlı Ermenilerinin Çarlık Rusya'ya büyük muhabbet beslediklerini ifade ediyordu. "Armyane i Rossiya", **Birjevie Vedomosti**, 29 Ekim 1914 (11 Kasım 1914), № 14462, Çarşamba, s. 3.

³⁹⁴ "Armeniya i Russko-Turetskaya Voyna", **Petrogradskiy Kuryer**, 1 Kasım 1914 (14 Kasım 1914), № 278 Cumartesi, s. 3.; "Gruzini Ob Armyanskom Voprose v Turtsii", **Kavkazskoe Slovo**, 9 Aralık 1914 (22 Aralık 1914), № 72, Salı, s. 2.

³⁹⁵ "Sudbı Armenii", **Priazovskaya Reç**, 11 Aralık 1914 (24 Aralık 1914), № 155, Perşembe, s. 3.

³⁹⁶ "Turetskaya Armeniya i Ekonomiçeskie İnteresı Rossii", **Kavkazskoe Slovo**, 6 Kasım 1914 (19 Kasım 1914), № 45, Perşembe, s. 3.

³⁹⁷ Tigr. Devo, "Armyane v Turtsii I, Nemnogo Statistiki", **Kavkazskoe Slovo**, 14 Kasım 1914 (27 Kasım 1914), № 52, Cuma, s. 2.

³⁹⁸ Tigr. Devo, "Armyane v Turtsii II, Narodnoe Obrazovanie", **Kavkazskoe Slovo**, 15 Kasım 1914 (28 Kasım 1914), № 53, Cumartesi, s. 2.

³⁹⁹ Başkent Petrograd'dan "Armyanskaya Molodej i Voyna", **Birjevie Vedomosti**, 25 Ekim 1914 (7 Kasım 1914), № 14454, Cumartesi, s. 3. Odesa'dan, "Armyane-Dobrovoltı", **Tiflisiskiy Listok**, 5 Kasım 1914 (18 Kasım 1914), № 251, Çarşamba, s. 2., Ekaterinodar'dan, "Armyane-Dobrovoltı", **Tiflisiskiy Listok**, 7 Kasım 1914 (20 Kasım 1914), № 253, Cuma, s. 2., Merv'den, "Merv" **Kavkazskoe Slovo**, 4 Kasım 1914 (17 Kasım 1914), № 43, Salı, s. 2. *Kavkaz* gazetesi sonraki günlerde Rus ordusundaki gönüllü Ermeni birlikleri ile ilgili haberde Çar I. Petro döneminden itibaren Ermenilerin Rus devleti ile bağlarının olduğunu, Rusların Ermenileri Müslüman yönetimlerinden kurtarmak için antlaşmalar yaptıklarını, 19. yüzyıldaki Rus-İran ve Rus-Türk savaşlarında Rus ordusunda Ermeni gönüllü birliklerin yer aldıklarını hatırlatan uzun bir makaleyi sayfalarına taşımaktaydı. "Armyanskaya Dobrovolçeskiya Drujini v Russkoy Armii", **Kavkaz**, 4 Kasım 1914 (17 Kasım 1914), № 250, Salı, s. 2. Bunun yanı sıra Ermeni gençlerini motive edici şiirlerden ve vecizelerden oluşan vatanperverlik yazıları da Rusça gazeteleri yer almaktaydı. "O Naşey Molodeji i O Naşih Dobrovolçeskih Drujinah", **Kavkazskoe Slovo**, 25 Kasım 1914 (12 Aralık 1914), № 60, Salı, s. 2.

Türk-Rus savaşında Tiflis gazeteleri ağırlıklı olmak üzere bölgedeki Ermenilere yönelik gelişmeler propaganda maiyetine dönüşerek savaşın sonunda kadar gazetelerde yerini alıyordu. Nitekim savaşın başlaması ile birlikte Türk yönetiminin “*Ermenileri yok etmek istediği*”⁴⁰⁰ ve “*Kürtlerin Ermenileri öldürdükleri*”⁴⁰¹ gibi propaganda içerikli iddialar sıkça gazete sayfalarına taşınmaktaydı. Ermenilerin Doğu Anadolu’dan Çarlık Rusya’ya göç etme haberi ise özellikle Tiflis gazetlerinde yerini alıyordu. Göç eden Ermenileri gün gün sayfalarına taşıyan Rusça gazeteler onlar için yardım kampanyaları düzenlemekteydi.⁴⁰²

Dönemin Rusça gazetelerinde Ermeniler ile ilgili dikkat çeken önemli bir konu da Ermenice yayımlanan periyodikler idi. Gazete sayfalarında Osmanlı Devleti ve Türklerin aleyhinde devamlı olarak yorum ve makalelere yer veren Ermenice gazetelerin haberleri Kafkasya, Petrograd ve Moskova periyodiklerinde kaynak gösterilerek yayımlanmaktaydı. Rusça gazetelerde haberleri ile en fazla ön plana çıkan Ermenice gazeteler ise *Mşak* ve *Orizon* idi. Savaş öncesi dönemlerde Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermeniler ile ilgili haberler yapan Ermenice gazeteler, Osmanlı Devleti’ndeki seferberlik ilanından sonra bölgeyi iyi bilen muhabirleri sayesinde İstanbul ve Doğu Anadolu’daki güncel gelişmeleri ve askerî hareketliliği yanlı bir şekilde Rusça gazetelere ve Rus kamuoyuna yansıtmaktaydı.

Çarlık Rusya’da propaganda amaçlı içeriklere yer veren Ermenice gazetelerin yanı sıra Osmanlı Devleti sınırları içerisinde faaliyet yürüten Ermenice gazetelerde dikkat çekmekte idi. Nitekim Erzurum’da yayımlanan *Araç*, *Yerkid* ve *Harac* gibi gazeteler Müslümanlar ve Ermeniler arasında kışkırtma yapma, adliye ve polis memurlarına iftira etme gibi nedenlerden dolayı Meclis-i Vükelâ kararı ile 1914 yılında süresiz olarak kapatıldılar. Osmanlı Devleti ayrıca “*bozguncu fikirler*” yayan Tiflis merkezli Ermenice gazetelerin ülke içine sokulmasını da yasakladı.⁴⁰³

⁴⁰⁰ “Voyna s Turtsiey”, *Tiflisskiy Listok*, 18 Kasım 1914 (1 Aralık 1914) № 263, Salı, s. 3.

⁴⁰¹ “Voyna s Turtsiey”, *Tiflisskiy Listok*, 10 Aralık 1914 (23 Aralık 1914) № 280, Çarşamba, s. 2.

⁴⁰² “Bejentsı, Jiteli Kavkaza!”, *Kavkazskoe Slovo*, 10 Ocak 1915 (23 Ocak 1915), № 7, Cumartesi, s. 5.

⁴⁰³ Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1996, s. 30-31.

Büyük Savaş'ın başlamasından itibaren Rusça gazetelerde Osmanlı Devleti hakkında yer alan bir başka önemli konu ise Türk-Alman ilişkileri idi. Osmanlı Devleti'nin savaşa Almanya tarafında katılması ile Rusça gazeteler bu konuya daha fazla önem vermeye başlayarak sık aralıklar ile gündemde tutuyordu. Nitekim *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesinde yayımlanan makalede Osmanlı Devleti'nin savaşın en başından itibaren seferberlik faaliyetlerinde bulunarak gücünü topladığı, orduda revizyonlar yaptığı, Çanakkale Boğazı'nı kapatarak sağlam istihkâmlar oluşturduğu ifade ediliyordu. Makalenin devamında Osmanlı Devleti içerisinde gün geçtikçe Almanların teknik gücü ve nüfuzunun arttığı, Karadeniz saldırısıyla birlikte “*Türklerin Avrupalıların gözünden düştüğü*” aktarılmaktaydı. Almanların yakın zamanda Romanya, Sırbistan, Bulgaristan ve Hırvatistan üzerinde de siyasî ve ekonomik etkisinin olduğunu ancak en fazla nüfuzunun Osmanlı Devleti üzerinde olduğuna dikkat çekiliyordu. Makalede ayrıca Almanların uzun yıllar öncesinden Türkleri “*kolonileri*” haline getirmek istedikleri ve son 30-40 yıldır bu emellerine yaklaşılarak 1914 yılında gerçekleştirdikleri iddia ediliyordu. 1882 yılında yapılan ilk resmî yakınlaşmalar sonrasında Almanya'dan 12 askerî misyon subayının Osmanlı Devleti'ne gelmesi, içlerinden Fon der Goltz'un revizyon ve askerî eğitim faaliyetlerinin olduğu vurgulanmakta idi. Ayrıca Alman silah pazarının Osmanlı Devleti'ni ele geçirmesinin bu sürece katkı sağladığı aktarılıyordu. Makalenin sonunda ise Alman yazarların Osmanlı Devleti'ni “*kolonileri*” olarak gördükleri, demiryolu hattını Almanların aldığı, okullardaki öğrencilerin “*Alman etkisinde*” kalarak Almancanın popüler olduğu iddialarına yer veriliyordu. Osmanlı Devleti'nin bu kadar etki altında kalmasından sonra Çarlık Rusya'ya beklenmedik saldırı yapmasının normal olduğu aktarılıyordu.⁴⁰⁴

Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olması ve Kafkas Cephesi'nde mücadelelerin başlamasıyla birlikte Rusça gazeteler Osmanlı Devleti'nin “*sonunun yakınlığına*” dair çok sayıda haber, makale ve yorumları da sayfalarına taşıyordu. Nitekim Rusça gazeteler Osmanlı Devleti'ni yıkılma sürecine götüren en önemli sebeplerden birini devlet ve bürokrasi üzerindeki “*Alman etkisi*”ne bağlamaktaydı. Gazeteler

⁴⁰⁴ N. D., “Turtsiya i Germaniya”, *Pravitelstvenny Vetsnik*, 18 Kasım 1914 (1 Aralık 1914), № 277, Salı, s. 3-4.

“Türkiye’nin Kaderi”, “Türkiye’nin Sonu”, “Türk Devleti’nin Yıkılışı”, “Türkiye’nin Finali” gibi başlıklar ile görüşlerini sayfalarına taşıyordu. *Batumskiya Vesti* gazetesi İngiliz basınında Osmanlı Devleti’nin yıkılışı konusunun tartışıldığını gündeme getiriyordu. Gazete ayrıca Büyük Savaş’ın başlarında İngiliz yöneticilerinin Osmanlı Devleti’nin tarafsız kalması ve Alman diplomasisinin etkisinden çıkmasına karşılık İngiltere’nin Avrupa devletlerine karşı Osmanlı Devleti’ne garantör olacağını söylediğini hatırlatıyordu. Büyük Savaş’a kadar olan dönemde Çarlık Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya’nın Osmanlı Devleti’ni kendi aralarında paylaşmaya çalıştıklarını ancak Almanya ve Avusturya’nın en fazla bölgeyi istedikleri iddia ediliyordu. Haberin devamında Almanya ve Avusturya’nın kendi aralarında da Osmanlı Devleti’ni paylaştıklarını, Almanya’nın Anadolu’yu, Avusturya’nın ise Trakya’yı aldığı ifadelerine yer veriliyordu. Gazete ayrıca Almanya’nın Asya’ya kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurma hayalinin olduğu iddiasıyla devam ederken Hindistan’da bulunan İngiltere’nin Almanya’nın karşısına çıktığına vurgu yapmaktaydı. Haberin sonunda ise Osmanlı Devleti topraklarında İtilaf Devletleri’nin hakimiyetinin olacağı iddia ediliyordu.⁴⁰⁵

Golos Rusi gazetesinde yayımlanan makalede ise “*maceracı*” Jön Türkler’in Avrupa tarzı bir anayasayı Osmanlı Devleti’ne “*hediye eden*” Sultan II. Abdülhamid’in dönemine son verdikleri hatırlatılmakta idi. Makalede Osmanlı Devleti’nin Çarlık Rusya’nın güney komşusu olarak uzun yıllar boyunca siyasî ve ekonomik gibi birçok alanda ilişkilerinin olduğuna vurgu yapılarak son zamanlarda Osmanlı Devleti’nin siyasetinin değiştiğine dikkat çekiliyordu. Makalede ayrıca yakın zamanda iki devrim ve iki isyan yaşayan Osmanlı Devleti’nin yönetimini Jön Türkler, Alman oligarşisi ile Enver Paşa’nın arkadaşları olan Golts Paşa ve Sanders Paşa gibi Alman generallerin “*ele geçirdiği*” aktarılmakta idi. Makalenin devamında Osmanlı ekonomisi üzerinde Almanların etkili oldukları, orduda fes yerine Alman şapkasının takıldığı, flamalarda ise Almanya’nın sembollerinden olan kartal figürünün kullanıldığı iddia ediliyordu. Makalenin sonunda yazar, Osmanlı Devleti’ndeki Alman

⁴⁰⁵ “K Sudbe Turtsii”, *Batumskiya Vesti*, 21 Kasım 1915 (4 Aralık 1914), № 1494, Cumartesi, s. 2.

etkisinin devletin sonunu getireceğini iddia ederek “*Asyalılar Asya’ya! Avrupa Türkiye’sinin sonu*” ifadelerine yer veriyordu.⁴⁰⁶

Znak Tiflisa gazetesinde yayımlanan makalede “*Avrupalı devlet*” olan Osmanlı Devleti’nin varlığının sonuna geldiğini, Alman etkisinde kalan Türk yöneticilerinin “*meşruiyetlerini kaybettikleri*” iddia ediliyordu. Osmanlı Devleti tarihinden örnekler veren yazar, “*göçebe fütuhatıyla*” gelişen ve uzun yıllar boyunca iç karışıklar ile yönetim sorunları yaşayan Osmanlı Devleti’nin “*sonunun yakın olduğunu*” iddia etmekteydi.⁴⁰⁷ *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede ise Osmanlı sultanını sadece Hristiyanların değil Müslüman Kürtlerin, Arapların hatta köylü Türklerin bile sevmediği, ekonomik zorluklar yaşayan halkın Kafkasya ve Çarlık Rusya’nın Karadeniz sahil şehirlerine çalışmaya gittikleri iddia edilmekte idi.⁴⁰⁸ Sonraki günlerde yayımlanan makalenin devamında yabancı eğitim kurumları sayesinde Arap aydınlarının Avrupa ve Amerika’ya daha yakın oldukları ve bağımsızlık istedikleri Yezidilerin Türklerin baskısında Kafkasya’ya kaçtıkları ifade ediliyordu.⁴⁰⁹

Rusça gazetelerde Osmanlı Devleti hakkında çeşitli haber, yorum ve propaganda içerikleri yazılara yer verilmesinin yanı sıra Köprüköy ve Sarıkamış Muharebelerinden sonra Osmanlı Devleti’ne karşı yeni bir propaganda argümanı kullanılmaya başlanıyordu. Nitekim cephelerden gelen esir Türk askerlerinin “*görüşlerine*” yer verilmekte idi. *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan haberlerde Türklerin kayıplarının çok miktarda olduğunu yanı sıra esir Türk askerlerinin Çarlık Rusya ile savaştıklarını bilmedikleri, din için savaşmadıkları ve esirler arasında donarak ölenlerin çok olduğu iddia edilmekteydi.⁴¹⁰ Gazete ilerleyen günlerde Bağdat ve Musul bölgelerinden getirilen Arap askerlerin demeçlerine de yer

⁴⁰⁶ Vladimir Yesipov, “Konets Turstsi”, **Golos Rusi**, 23 Kasım 1914 (6 Aralık 1914), № 318, Pazar, s. 3.

⁴⁰⁷ Viktor Ogolevets, “Razval Turetskoy Gosudarstvennosti”, **Znak Tiflisa**, 27 Kasım 1914 (10 Aralık 1914), № 326, Perşembe, s. 3.

⁴⁰⁸ Atrpet, “Nastroeniya v Turtsii II”, **Kavkazskoe Slovo**, 3 Aralık 1914 (15 Aralık 1914), № 67, Çarşamba, s. 2.

⁴⁰⁹ Atrpet, “Nastroeniya v Turtsii III”, **Kavkazskoe Slovo**, 4 Aralık 1914 (16 Aralık 1914), № 68, Perşembe, s. 2.

⁴¹⁰ “Sobstvenniih Korrespondentov, Poluçeni 25 Noyabrya”, **Kavkazskoe Slovo**, 26 Kasım 1914 (9 Aralık 1914), № 61, Çarşamba, s. 3.

vermekteydi. Kafkas Cephesi'ne getirilen Arap askerler Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya ile savaştığını Muş'ta duyduklarını, cephede yiyecek ve giyecek kıtlığı olduğunu, taburlarında bulunan bir doktorun yaralılara kaba davrandığını ve yaralıların hepsine yetişemediğini, ordu içerisinde tifüs hastalığının yayıldığını Arapların soğukta savaşmadığı iddia edilmekte idi.⁴¹¹ *Tiflisskiy Listok* gazetesinde yayımlanan bir başka haberde ise Sarıkamış Rus revirinde yatan Türk esirin demeci yer alıyordu. Türk esire göre Türk askerleri kötü besleniyor, ekmek dahi bulamayan askerler, Köprüköy Muharebelerinde çekilen Rus askerlerin ekmeklerini topluyorlardı.⁴¹²

Sarıkamış Muharebesi'nden sonra Tiflis'e gelen esirleri görmek için tren garına giden *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri, Doğu Anadolu'nun değişik yerlerinden Türk, Kürt ve Suriye'den gelen Arap askerlerin varlığından bahsettikten sonra kıyafetlerinin yırtık ve eski olduğunu, hepsinin ekmek istediğini, onlarla konuştuktan sonra ise savaşmak istemediklerini cepheye zorla getirildiklerini söylediklerini iddia ediyordu.⁴¹³ *Pravitelstvennyy Vestnik* gazetesinde yayımlanan bir haberde ise esir Türk subaylarının Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya'ya karşı başarılı olacağına inanmadıklarını ve Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya ve İngiltere ile her savaştan sonra güç kaybettiğini söylediklerini iddia etmekteydi.⁴¹⁴

Rusça gazetelerde az da olsa Osmanlı Devleti ile ilgili müspet haberlere yer veriliyordu. Nitekim Rusça gazetelerde Türk askerlerinin Rus esirlere yaklaşımı da yansımakta idi. Köprüköy'de esir düşen bir Rus askerinin ifadesine göre Türk askerleri ona iyi davranarak ekmek ve çay vermişlerdi. Rus askeri Hasankale yakınlarına getirildikten sonra yapılan çatışmalarda vücuduna isabet eden şarapnel parçaları sonucunda yaralandığını ifade ederek pansumanı yapıldıktan sonra kendi hastanesine gitmesi için serbest bırakıldığını aktarmakta idi.⁴¹⁵ Bir başka haberde ise Sarıkamış'a yaralıları almak için giden № 2 adlı sıhhiye treninde bulunarak Türklere esir düşen

⁴¹¹ "Razskaz Plennago Araba", *Kavkazskoe Slovo*, 3 Aralık 1914 (15 Aralık 1914), № 67, Çarşamba, s. 2.

⁴¹² "Voyna s Turtsiey", *Tiflisskiy Listok*, 11 Aralık 1914 (24 Aralık 1914), № 281, Perşembe, s. 3.

⁴¹³ "Mejdu Plennim", *Tiflisskiy Listok*, 24 Aralık 1914 (7 Ocak 1915), № 293, Perşembe, s. 2.

⁴¹⁴ "Plennie Turki", *Pravitelstvennyy Vestnik*, 9 Aralık (22 Aralık 1914), № 298, Salı, s. 2.

⁴¹⁵ "Okolo Ranenih", *Kavkazskoe Slovo*, 12 Kasım 1914 (25 Kasım 1914), № 50, Çarşamba, s. 2.

hemşire A. Pogosova'nın yaşadıkları dikkat çekmekteydi. A. Pogosova, Türklere esir düştüğü üç günlük süreyi uzun bir anlatımla *Kavkaz* gazetesinde yayımlamıştı. Cephe hattından gelen yaralı askerleri 28 Aralık 1914 günü aldıktan sonra dönüşü geçen trenlerine Türk birliklerinin saldırdıklarını ve kendilerini esir aldıklarını aktaran A. Pogosova, Türk askerlerinin kendisi de dahil diğer hemşire, doktor ve yaralıları bir köye götürdüklerini ifade etmekte idi. Köyde bir eve yerleştirildikten sonra kendilerine iyi davranan Türk subayının yiyecek verdiğini bir gün sonrasında Türk subayının isteklerine bağlı olarak Kızılay'da görev teklifi yaptığını kabul etmezler ise de ülkelerine dönmelerine izin vereceklerini söylediğini aktarmakta idi. Bir gün sonra Türklerin Rus esirleri köye bırakıp gittiklerine değinen A. Pogosova, Müslüman köy halkının da kendilerine iyi davranarak ekmek ve peynir verdiklerini, ilerleyen saatlerde Kozak birliklerin köye gelerek Rus esirleri kurtardıklarını aktarmaktaydı.⁴¹⁶ İlerleyen günlerde *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde Türklere esir düşen bu sağlık çalışanlarından Anastasiya Popova adlı hemşirenin kendilerine iyi davranan Türk subayının Tiflis tren garında görüp esir düştüğünü fark ettikten ona içten teşekkürünü ilettiği haberine yer verilmekte idi.⁴¹⁷

2. 4. Cihad İlanı ve Çarlık Rusya Müslümanları

Osmanlı Devleti'nin üst düzey askerî ve siyasî çevrelerinde Çarlık Rusya içerisinde yaşayan Türk ve Müslüman halklarının Ruslara karşı ayaklanacaklarına dair inanç yaygın bir şekilde kendini gösteriyordu. Çarlık Rusya'nın Balkan devletlerine yönelik yaptığı Slav propagandasının benzerini Osmanlı Devleti yöneticilerinin Çarlık Rusya içerisindeki Türk ve Müslüman halklar üzerinde Müslümanlık ve Türklük düşüncesi ile uygulamaya koyma planı vardı. Fakat Osmanlı Devleti'nin Odesa, Novorossisk, Taganrog, Batum ve Tiflis konsoloslarının gönderdikleri raporlarında halkın Çarlık Rusya'ya olan desteğinin tam olduğu bilgisine yer veriliyordu. Özellikle Başkent Petrograd Maslahatgüzarı Fahrettin Bey'in gönderdiği telgrafta Çarlık Rusya

⁴¹⁶ A. Pogosova, "Tri Dnya v Plenu u Turok", *Kavkaz*, 23 Aralık 1914 (5 Ocak 1915), № 291, Salı, s. 3.

⁴¹⁷ "Sestra Miloserdıya Anastasiya Popova", *Kavkazskoe Slovo*, 11 Ocak 1915 (24 Ocak 1915), № 8, Pazar, s. 3.

içerisinde nüfusları 25 milyona ulaşan Müslümanların Osmanlı Devleti ile olası bir savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında yer almalarının aksine 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda olduğu gibi Çarlık Rusya ordusu içerisinde Türklere karşı savaşabilecekleri aktarmakta idi. Fahrettin Bey uzun telgrafının devamında Çarlık Rusya içerisinde yaşayan Müslümanların fakirlik içerisinde oldukları ve Osmanlı Devleti'ne sempati besleyenlerin ise ellerinden bir şey gelemeyeceğini söylediklerini aktarmakta idi. Çarlık Rusya'dan gelen raporlara rağmen Enver Paşa Kafkasya Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne destek vereceklerine inanıyordu.⁴¹⁸ Osmanlı Devleti'nin gündeminde olan cihad ilanı ile Müslümanları ayaklandırma düşüncesi müttefiki olan Almanya'nın da planları içerisinde bulunuyordu. Almanya, İngiltere ve Çarlık Rusya içerisindeki Müslümanları bu devletlere karşı kullanmayı amaçlıyordu. Bunun için bizzat Kayser II. Wilhelm tarafından Enver Paşa'ya cihad ilan edilmesine yönelik gönderilen telgrafta “... *Sultan hazretleri aynı zaman da halife olarak Asya'daki, Hindistan'daki, Afrika'daki ve Mısır'daki Müslümanları “cihad”a çağırmalıdır.*” ifadeleri kullanılmakta idi. Böylece Osmanlı Devleti ve Almanya Müslüman halkların ayaklanması için işbirliği yaptı.⁴¹⁹

Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya Müslümanlarına yönelik propaganda faaliyetlerine başladığı günlerde Rusça gazeteler Çarlık Rusya Müslümanlarının Osmanlı Devleti'nin çalışmalarına sempati duymamaları için bu Müslüman halkların “*sadık*” olduklarına dair haber, makale ve mülakatlara yer vermeye başladı.

Karadeniz baskınıyla birlikte Osmanlı Devleti savaşa dahil olunca Rusça gazetelerin Çarlık Rusya içerisinde yaşayan Müslüman halklara yönelik “*Kutsal*

⁴¹⁸ Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, s. 240-241. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda cihad ilanı genellikle Anadolu'nun dışındaki Müslüman halklara yönelik algılansa da Osmanlı hükümeti Anadolu Müslümanlarına yönelik cihad retoriğine başvurma gereği duymuştur. Geniş bilgi için bk. Mehmet Beşikçi, “Osmanlı Cihadının Yurtiçi Boyutu: Dinî Motiflerin ve Din Adamlarının Osmanlı Ordusu'nun Seferberliğindeki Rolü”, **Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat ve İslam**, Çev. Ayşen Gür, Der. Erik Jan Zürcher; İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 85-103.

⁴¹⁹ Çolak, **a.g.e.**, s. 29. Dünya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanlara yönelik cihad düşüncesi Almanya'nın da gündeminde idi. Nitekim 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti ile Almanya arasında yapılan gizli antlaşmadan sonra Almanya'nın Genel Kurmay Başkanı General von Moltke tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen yazıda “... *En önemlisi... Hindistan, Mısır, ve Kafkasya'daki ayaklanmalardır. Türkiye ile imzalamış olduğumuz anlaşma sayesinde Dışişleri bu düşünceleri gerçekleştirebilecek durumda olmalı ve İslâm fanatikliğini teşvik etmelidir...*” ifadelerine yer verilmekte idi. Çolak, **a.g.e.**, s. 28-29.

Savaş” hakkındaki yazılarında artış görülüyordu. Yakın bir zamanda Osmanlı Devleti’nin cihad ilan edeceğini anlayan gazeteler, Çarlık Rusya Müslümanlarının Osmanlı Devleti’nin yanında yer almamaları için “*Kutsal Savaş*” ve cihadın meşruiyetinin olmadığına dair yazılara yer veriyordu. Sadece Çarlık Rusya’da değil dünya Müslümanlarının da bu çağrıya ilgi göstermeyecekleri iddiaları günlerce gazete sayfalarına taşınmaktaydı.

Çarlık Rusya Müslümanlarının ilan edilmesi muhtemel “*Kutsal Savaş*”a sempati duymalarından endişelenen Rusça gazeteler Müslümanların kanaat önderlerinin cihad aleyhindeki görüşlerini gazete sayfalarına taşıyordu. *Petrogradskiy Kuryer* gazetesi Kafkasyalı Senatör N. A. Sultan Kırım Giray’ın cihad hakkındaki düşüncelerini aktarmakta idi. N. A. Sultan Kırım Giray Osmanlı Devleti’nin uzun bir süre boyunca Çarlık Rusya Müslümanları arasında isyan çıkarmak istediğini ve gizli faaliyet yürütenlerin sadece Kafkasya’da değil Kırım’da da görüldüklerini belirtiyordu. Röportajın devamında N. A. Sultan Kırım Giray Kafkasya Müslümanlarının Türklerle aralarındaki mezhep farkından dolayı ilan edileceği muhtemel olan cihad çağrısına uymayacaklarını ve Kafkasya’nın en kötü ihtimalle tarafsız kalacağını ifade ediyordu.⁴²⁰

Rusça gazeteler sadece Kafkasya Müslümanlarının değil Türkistan ve diğer ülkelerde yaşayan Müslümanların da ilan edilmesi muhtemel “*Kutsal Savaş*”a karşı tepkilerini dikkate almaktaydı. *Tiflisiskiy Listok* gazetesi Osmanlı Devleti’nin Hindistan Müslümanlarına yönelik Panislamizm faaliyetlerinden bahsetmekteydi. Gazete, Osmanlı siyasetçilerinin kendi yayın organlarında 66 milyonluk Hindistan Müslümanının “*tek bir vücut gibi birleştğini*” ve padişahın bir emri ile harekete geçeceklerini iddia ettiklerini ve bununla övündüklerini ancak bir süre sonra Hindistan devlet başkanı yardımcısının İngiltere’ye bağlılık bildirgesini yayımladığını sayfalarına taşımaktaydı.⁴²¹

⁴²⁰ “Bezopesen li dlya Rossii Russkih Musulmanskij Mire”, *Petrogradskiy Kuryer*, 18 Ekim 1914 (31 Ekim 1914), № 264, Cumartesi, s. 4.

⁴²¹ “Otnoşenie Musulman k Vıstupleniyu Turtsii”, *Tiflisiskiy Listok*, 6 Eylül 1914 (19 Eylül 1914), № 202, Pazartesi, s. 3.

Peterburgskiy Kuryer gazetesi ise Afganistan Müslümanlarına yönelik haberlere değinmekteydi. Afganistan ile İstanbul arasında ticaret yapan Türkistanlı bir tüccarın görüşlerine göre Türk vaizlerin Afganistan’da ileride ilan edilecek cihad hakkında halkı yönlendirdiği vurgulanmaktaydı. Makalede Hz. Muhammed’in yeşil sancağıyla birlikte ilan edilecek cihad çağrısının Afgan Müslümanlarda karşılık bulabileceği ancak ülke üzerindeki İngiltere nüfuzunun buna müsaade etmeyeceği tespitine yer veriliyordu. Röportajın devamında ise Osmanlı Devleti ile İran arasındaki mezhep farkı ve siyasî anlaşmazlıklardan dolayı İran’ın da bu çağrıya destek vermeyeceğinden bahsedilmekteydi.⁴²² *Birjevie Vedomosti* gazetesinde yayımlanan makalede Osmanlı yönetiminin son üç ay içerisinde birkaç kere Çarlık Rusya ve müttefiklerine karşı İslam Dünyası’nı harekete geçirmeye çalıştığı vurgulanıyordu.⁴²³

Rusça gazeteler yakın bir zamanda duyurulacak cihad ilanının Çarlık Rusya ve dünya Müslümanlarında karşılık görmeyeceği iddialarının yanı sıra çeşitli değerlendirme yazılarına da yer veriyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi gezgin ve Türkistan uzmanı P. K. Kozlov’un cihad ile ilgili makalesine yer vermekte idi. Kozlov’un kaleme aldığı makalede Asya Müslümanlarının Kafkasya, Türkistan ve Hindistan olmak üzere üç gruba ayrılabilceğini ifade ediyordu. Kafkasya Müslümanlarının; Osmanlı Devleti’nin yok olmaya başladığını ve Çarlık Rusya’nın onların koruyuculuğunu yaptığını düşündüklerini aktarırken Asya Müslümanlarının ise barışçıl oldukları, çiftçilikle hayatlarını sürdürdüklerini ve dindar olmadıklarını savunmaktaydı. Türkistan Müslümanları arasından “*Kutsal Savaş*” ilanına cevap verecek fanatik bir kesimin çıkabileceğini belirten Kozlov bu küçük kesimin ancak “*okyanustaki bir damla kadar etkili olabileceği*” vurgusuyla yazısına devam etmekteydi. Hindistan Müslümanlarının ise İngiltere’ye sadakatle bağlı oldukları için Osmanlı Devleti’nin bu çağrısına cevap vermeyecekleri iddiasında bulunmaktaydı.⁴²⁴

⁴²² “Gazavat (Svyaşçennaya Voyna) ” **Peterburgskiy Kuryer**, 18 Ağustos 1914 (31 Ağustos 1914), № 203, Pazartesi, s. 1.

⁴²³ “Musulmanskie Narodı Azii Pered Litsom Svyaşçennoy Voynı”, **Birjeviya Vedomosti**, 20 Ekim 1914 (2 Kasım 1914), № 14444, Pazartesi, s. 3.

⁴²⁴ P. K. Kozlov, “Musulmanskie Narodı i Svyaşçennaya Voyna”, **Kavkazskoe Slovo**, 29 Ekim 1914 (11 Kasım 1914), № 38, Çarşamba, s. 2.

Rusça gazeteler Osmanlı Devleti içerisinde yürütülen Panislamizm ve Pantürkizm fikir akımlarını da sayfalarına taşımaktaydı. *Tiflisский Listok* gazetesinde yayımlanan makalede Osmanlı Devleti'nin yöneticilerinde “*Türk halklarının dirileceğine, Haliç'ten Hindistan'a, kavurucu Mısır'dan Sibiry tundralarına kadar sultanın hükmünün olacağına*” dair inancın olduğunu ve bunun “*Türkler için boş hayal olmadığını*” Rus kamuoyuna duyurmaktaydı. Makalenin devamında ise Osmanlı Devleti içerisindeki Panislamizm'in önemli savunucularından Ahmet Ağaoğlu hakkında bilgi verildikten sonra Ağaoğlu'nun İstanbul'dan yayılan bu akımın Mısır, Hindistan, Kafkasya ve başka ülkelerde de karşılık bulduğunu aktaran ifadelerine yer verilmekteydi.⁴²⁵ Bakü'de yayımlanan *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesi ise *Russkoe Slovo* gazetesi muhabirinin yazısını aktarmakta idi. Muhabir, “*Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya Müslümanlarının din, dil hatta aynı köken ve tarihlerinin bir olmalarına*” rağmen Osmanlı Devleti'nin savaş girişimine olumsuz baktıklarını iddia etmekteydi. Makalenin devamında muhabir ortaya çıkan bu savaşın “*hilalle haçın mücadelesi değil*” tamamen politik nedenlerden oluştuğuna vurgu yapmaktaydı. Muhabir ayrıca Çarlık Rusya ordusu içerisinde 300 bin Müslüman askerin olduğuna değinirken önceki savaşlarda tarafsız kalan Müslümanların bu savaşta da tarafsız kalacaklarını iddia etmekte idi.⁴²⁶

Rusça gazeteler Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü cihad faaliyetlerine karşılık olarak bir taraftan etkisinin olmayacağını iddia ederken diğer taraftan ise Çarlık Rusya Müslümanlarının yönetimlerine “*sadık*” oldukları haberlerini gazete sayfalarına sıklıkla taşıyordu. Nitekim Tiflis Şehir Meclisi'nde yapılan olağanüstü toplantıdaki konuşmalarda söz alan Müslüman temsilci Gasanzade, Çarlık Rusya'da yaşayan Müslümanların “*vatanlarını kanlarının son damlasına kadar koruyacaklarını*” ifade etmekte idi.⁴²⁷ Bir diğer açıklama da Duma Meclisi'nin Kafkasya vekillerinden gelmekte idi. M. YU. Cafarov, tarihten örnek vereceğini belirterek 1855 ve 1877

⁴²⁵ “Turetskiya Meçti”, **Peterburgskiy Kuryer**, 9 Ekim 1914 (22 Ekim 1914), № 255, Perşembe, s. 3.

⁴²⁶ “Musulmane”, **Kavkazskaya Kopeyka**, 6 Kasım 1914, (19 Kasım 1914), № 303, Perşembe, s. 4.

⁴²⁷ “Çrezviçaynoe Zasedanie Gorod. Dumı”, **Kavkazskoe Slovo**, 20 Ekim 1914 (2 Kasım 1914), № 30, Pazartesi, s. 3. Kafkasya gazeteleri Müslümanların Çarlık Rusya için savaşmalarına yönelik haberleri daha önce de sayfalarına taşımaktaydı. Rus ordusunda çok fazla Müslüman askerin olduğunu vurgulayan *Kavkaz* gazetesi, “*Vatan sevgisi imandandır*” hadisini hatırlatarak Müslüman halklara Çarlık Rusya için mücadele çağrısı yapmaktaydı. “Sredi Musulman”, **Kavkaz**, 2 Ağustos 1914 (15 Ağustos 1914), № 175, Cumartesi, s. 2.

yıllarında Çarlık Rusya Müslümanlarının Çarlık Rusya adına savaşmak için gönüllü birlikler oluşturduklarını hatırlatmakta idi. M. YU. Cafarov ayrıca yakın zamanda başlayan Büyük Savaş'ta da vatanları olan Çarlık Rusya'yı savunacaklarını iddia ediyordu.⁴²⁸ *Batumskie Vesti* gazetesi ise Çarlık Rusya kanunlarının Müslümanlara “bireysel ve toplumsal anlamda dini yaşam özgürlüğü” sunduğunu aynı zamanda “onlara ekonomik gelişim” imkânı tanıdığını belirterek Müslümanların Osmanlı Devleti'nin cihad çağrısına cevap vermeyecekleri iddiasını sayfalarına taşımaktaydı.⁴²⁹ *Petrogradskiy Kuryer* gazetesi de Hindistan'da, Akdeniz'in Afrika kıyılarında, Türkistan'da, Kafkasya'da, İdil-Ural'da yaşayan Müslümanların buralarda hakimiyetleri olan İngiltere'ye, Fransa'ya ve Çarlık Rusya'ya sadakatli ve onlar adına savaşmaya hazır olduklarını, “*Osmanlı Devleti'nin maceracı yöneticilerinin kendi politik ve kişisel çıkarları için İslam dinini kullandıklarını*” iddia etmekteydi.⁴³⁰

Rusça gazetelerin uzun bir dönem boyunca gündemde tuttuğu Osmanlı Devleti tarafından duyurulması artık kesinlik kazanan “*Kutsal Savaş*”a davet çağrısı nihayet kasım ayında gerçekleşti. Osmanlı Devleti ilk önce aralarında padişahın da bulunduğu devlet erkânı arasında 11 Kasım 1914 tarihinde daha sonra ise 14 Kasım 1914 tarihinde kamuoyuna duyurulması ile cihad ilan etti. Toplamda üç farklı belgede yazılan cihad metni Türkçe, Farsça, Arapça, Tatarca ve Urduca olmak üzere dünya Müslümanları ile Osmanlı askerlerine yönelik idi. İlan edilen “*Kutsal Savaş*” çağrısı için İstanbul'un yanı sıra Anadolu'nun taşra vilayetlerinde de mitingler yapıldı.⁴³¹

Osmanlı Devleti'nin cihad ilanından sonra Başkomutanlık Vekâleti Çarlık Rusya'nın Kafkasya'daki Türk sınır bölgeleri ile Mısır ve İran'da yerli halkı ayaklandırmak için birtakım girişimlerde bulundu. İttihat ve Terakki'nin genel merkezi üyelerinden Bahaeddin Şakir Bey, Rıza Bey ve Nail Beyler çetecilik

⁴²⁸ “Kavkazskie Deputatı o Turetskoy Voyne”, **Kavkazskaya Kopeyka**, 22 Ekim 1914, (4 Kasım 1914), № 288, Çarşamba, s. 2.

⁴²⁹ “Sredi Musulman” **Batumskie Vesti**, 22 Eylül 1914 (5 Kasım 1914), № 1441, Perşembe, s. 2.

⁴³⁰ “Musulmanskiy Mir i Evropa”, **Petrogradskiy Kuryer**, 29 Ekim 1914 (11 Kasım 1914), № 275, Çarşamba, s. 3. Gazete öncedeki günlerde de Osmanlı Şeyhülislamı'nın cihad ilanı yapmaya karşı olduğunu iddia etmekteydi. “Ministerskiy Krizis v Turtsii”, **Petrogradskiy Kuryer**, 22 Ekim 1914 (4 Kasım), № 268, Çarşamba, s. 3.

⁴³¹ Beşikçi, **a.g.e.**, s. 68-70.

faaliyetleri yürütmek ve Acaralı Müslümanları Çarlık Rusya aleyhine ayaklandırmak için Kafkasya sınırına gönderilirken Çerkez Eşref Bey ise Mısır'a görevlendirildi. Bunun yanı sıra Bahriye Binbaşı Rauf Bey grubu ise İran sınırını geçerek burada askerî faaliyetlerde bulanacaktı. İran'a giden bu grubun bir kolu Musul-Savuçbulak-Tebriz istikametinde diğeri ise Bağdat-Kirmanşah-Tahran yönünde ilerleyecekti.⁴³²

Osmanlı Devleti'nin cihad ilanı ile en fazla önem verdiği Kafkasya bölgesine gönderilen Teşkilat-ı Mahsusa'ya mensup kişiler özellikle Kafkasyalılardan seçiliyordu. Nitekim Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti çeşitli vilayetlere gönderdiği telgraflarda duruma uygun Laz ve Çerkezlerin bildirilmesini talep ediyordu. Kafkasya'ya gönderilen Osmanlı Devleti'nin casusları Çarlık Rusya'da yaşayan Müslümanları ayaklandırma ve savaşa maddi yardım toplama faaliyetleri yürütüyorlardı. Osmanlı Devleti ajanlarının dağıttıkları broşürlerde şu ifadeler yer veriliyordu:

“İnançsız Rus idaresinden kurtulmanın zamanı gelmiştir ve halifenin güçlü müttelikleri bulunmaktadır. Gücünüz yettiğince yardım ediniz. Bu fırsatlar Müslümanlara bizzat Allah tarafından ihsan olunmuştur; bu sebeple yardımda bulunmaktan sakınan kimse Allah'ın düşmanı olacaktır. Eğer hürriyetimize kavuşmak için şimdi kuvvete başvurulmayacak olunursa bir daha asla hür olamayacağız demektir.”⁴³³

Günler öncesinden cihad konusunu gündemde tutan Rusça gazeteler Osmanlı Devleti'nin cihad ilanından sonra gazete sayfalarında halifeliği ve cihadı izah edici yorum ve yazılar yayımlamaya başladı. *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yer alan makalede halifeliğin ortaya çıkışı anlatıldıktan sonra bu makamın Osmanlı padişahlarına Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi'nden sonra geçtiği hatırlatılmakta idi. Osmanlı sultanlarında bulunan halifelik makamına Buhara, Fas ve Hindistan'da itiraz edildiğine vurgu yapılırken halife olacak kişinin ise sadece “*Arap kökenli bir kişiden olabileceği*” savunuluyordu. Makale yazarı ayrıca halifeliğin Osmanlı Devleti'nde sadece Sultan II. Abdülhamid döneminde siyasi görev gördüğünü ifade

⁴³² Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990, s. 168.

⁴³³ Sadık Sarısan, “Cihad-ı Ekber İlanının Kafkaslardaki Yankıları”, Ankara, **100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu**, 2015, s. 712-714.

etmekte idi.⁴³⁴ *Tiflisskiy Listok* gazetesinde yayımlanan bir başka makalede ise halifelüğün ortaya çıkışı ve Osmanlı Devleti'ne geçiş süreci anlatıldıktan sonra Şii mezhebindeki Müslümanların halifelüğün Sünnilere ait olduğunu savunarak bu makamı kabul etmedikleri aktarılmakta idi.⁴³⁵

İslam dininde cihad anlayışını anlatan *Kavkaz* gazetesinde yayımlanan makalede Kuran-ı Kerim'de cihad hakkında bilgi veren ayetlerden örnekler verilerek cihadın yalnızca İslam'ı yaymak için ilan edilebileceği, Hz. Muhammed'in hiçbir zaman ilahi dinlere savaş açmadığı, Hristiyan halklara karşı böyle bir savaşın olamayacağı iddia ediliyordu. Makalenin devamında Enver Paşa ile İttihat ve Terakki yönetiminin ulemaya cihad ilan etmesi için baskı yaptığı fakat Çarlık Rusya, Hindistan ve Tunus Müslümanlarının İstanbul ulemasının bu kararına uymayacakları iddia ediliyordu.⁴³⁶

Kavkazskoe Slovo gazetesi de cihadla ilgili uzun bir değerlendirme yazısını sayfalarına taşımakta idi. Makalede ilk olarak 1898 yılında II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaret ele alınıyordu. II. Wilhelm'in 300 milyon Müslümanın halifesi olarak kabul ettiği Sultan II. Abdülhamid'in gerekli zamanda "*Kutsal Savaş*" ilan edebileceğini ve bütün Müslümanların "*bir kılıç altında*" toplanabileceğini aktardığına değiniliyordu. Makale yazarı bu ifade ile II. Wilhelm'in gerçek düşüncesini ortaya koyduğunu nitekim 1906 yılında II. Wilhelm'in İstanbul elçisi aracılığıyla Sultan II. Abdülhamid'e Kuzey Afrika Müslümanlarının Fransa ve İngiltere'ye karşı ayaklanmalarını istediğini aktarmakta idi.⁴³⁷

Çarlık Rusya Müslümanlarının İslam'ı rahatça yaşadığını ve "*Kutsal Savaş*"a ihtiyaç olmadığını iddia eden Rusça gazeteler Güney Kafkasya Şeyhülislamı'nın demecine de yer veriyordu. Kuran-ı Kerim ayetlerinden örnekler veren şeyhülislam "*Çarlık Rusya'nın Müslümanlara şeriata uygun yaşam sunduğunu*" vurgulayarak bu

⁴³⁴ "V Kakom Smysle Turetskiy Sultan Halif?", *Kavkazskoe Slovo*, 2 Kasım 1914 (15 Kasım 1914), № 42, Pazar, s. 2.

⁴³⁵ "Şçitaetsya-li Turetskiy Sultan Halifom Vseh Musulman?", *Tiflisskiy Listok*, 12 Kasım 1914 (25 Kasım 1914), № 257, Çarşamba, s. 3.

⁴³⁶ N. Karaulov, "Djigat, İli Voyna za Veru", *Kavkaz*, 14 Kasım 1914 (27 Kasım 1914) № 259, Cuma, s. 2.

⁴³⁷ Leo, "Svyaşçennaya Voyna I", *Kavkazskoe Slovo*, 13 Aralık 1915 (26 Aralık 1914), № 76, Cumartesi, s. 2.

çağrının Çarlık Rusya Müslümanlarını ilgilendirmediğini belirtmekteydi.⁴³⁸ Bir başka gazetede de Çarlık Rusya'nın hiçbir zaman Müslümanlara dini baskı yapmadığını ve bunu Kırım, Kafkasya, Türkistan ve İdil-Ural Müslümanlarının iyi bildiğini bu nedenle Türk-Rus savaşının Çarlık Rusya Müslümanlarında “*dini karşılık bulmayacağı*” iddia edilmekteydi. Yapılan savaşın “*Osmanlı halkına yönelik değil yöneticilerine ve Almanlara karşı*” olduğu aktarılmakta idi.⁴³⁹ *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesi ise Çarlık Rusya Müslümanlarına yönelik haberlerde Rostov ve Sivastopol Müslümanları imamlarının da Çarlık Rusya'yı destekleyici konuşmalarına yer veriyordu.⁴⁴⁰

Tiflisskiy Listok gazetesi ise İran'ın Tiflis başkonsolosu ile Osmanlı Devleti'nin cihad ilanı hakkında röportaja yer veriyordu. Başkonsolos, Sünniler ile Şiiler arasında uyuşmazlığın olduğunu ve Türk şeyhülislamının ilan ettiği cihad çağrısının İranlılarda bir karşılık bulmayacağını açıklamakta idi. Bunun yanı sıra başkonsolos Tahran'dan İran'daki bütün büyük merkezlere Osmanlı Devleti'nde ilan edilen cihad çağrısına karşılık verilmemesine dair telgraf gönderildiğini belirtiyordu. Başkonsolos röportajının devamında İttihat ve Terakki tarafından İran'da propaganda yapıldığını fakat İran halkının buna ilgi duymadığını, yönetimin ise bununla aktif olarak mücadele ettiğini aktardıktan sonra İran'ın savaş istemediğini ve bunun için çaba sarf ettiğine dikkat çekiyordu.⁴⁴¹

Çarlık Rusya Müslümanlarının Çarlık Rusya'ya ve çara bağlı olduklarını göstermek amacı ile Rusça gazetelerde sistematik olarak propaganda dili kullanılmaktaydı. Cami ve mescitlerde Çarlık Rusya ve çar ailesine dua edildiğine dair haberler gazetelerde sıkça görülmekteydi. *Birjevaya Vedomosti* gazetesi Petrograd Müslümanları dini lideri Muhammed Safa Bayazitov'un çara ve Çarlık Rusya'ya bağlılığını dile getiren habere yer vermekte idi. Bunun yanı sıra Bakü'de bir camide toplanan çok sayıda Müslümanın Çarlık Rusya için dua ettiği haberini sayfasına

⁴³⁸ “U Şeyh-ul-İslama”, *Kavkazskoe Slovo*, 5 Kasım 1914 (18 Kasım 1914), № 44, Çarşamba, s. 3.

⁴³⁹ P. Bulgakov, “Voyna i Malaya Aziya”, *Tiflisskiy Listok*, 25 Ekim 1914 (7 Kasım 1914), № 242, Cumartesi, s. 3.

⁴⁴⁰ “Sredi Musulman”, *Kavkazskaya Kopeyka*, 1 Kasım 1914, (14 Kasım 1914), № 298, Cumartesi, s. 4.

⁴⁴¹ “Persiya i Turetskiya Vıstupleniya, Beseda s Generalnim Persidskim Konsulom v Tiflise”, *Tiflisskiy Listok*, 13 Kasım 1914 (26 Kasım 1914) № 258, Perşembe, s. 2.

taşıyordu.⁴⁴² Bir başka gazetede ise Çar II. Nikolay'ın Rus askerlerine ve çar ailesine dua eden Orenburg Müslümanlarına gönderdiği teşekkür telgrafı yayımlanmakta idi. Ayrıca Kazan⁴⁴³ ve Kırım'da⁴⁴⁴ da Çarlık Rusya için dua edildiğine dair bilgiler Rusça gazetelere yansımaktaydı.

Rusça gazetelerde Müslümanların Çarlık Rusya'ya ve çara bağlı olmalarına yönelik haberlerin yanı sıra Müslüman halkların Çarlık Rusya adına savaşmaya hazır oldukları iddiaları da gündemde idi. *Birjevie Vedomosti* gazetesi ünlü Ermeni Şarkiyatçı N. Marr'ın Kafkasya halklarıyla ilgili uzun bir makalesine yer veriyordu. N. Marr'ın kaleme aldığı makalede Kafkas halklarının dini ve milli aidiyetlerine bakılmaksızın “*tek bir Kafkas kimliği altında toplandığı*” ifade edilmekte idi. Makalenin devamında Kafkasya'da yaşayan “*Türk-Tatarların*” yanı sıra onlarca farklı halkın daha yaşadığı ve bunların aralarında kan bağından başka ortak bir özelliklerin bulunmadığı savaş halinde ise hepsinin birlikte hareket ederek Çarlık Rusya lehine savaşacakları iddia edilmekte idi.⁴⁴⁵ *Tiflissskiy Listok* gazetesi ise Kuban Çerkezleri dini liderinin ve Çerkez köylerinin çoğu beylerinin General M. P. Babıç'ı ziyaret ettiklerini, Kuran-ı Kerim'den örnek vererek “*her Çerkez'in vatanlarını ve çarı korumaya borçlu olduklarını*” ifade eden cümlelere yer vermekteydi. Gazete ayrıca Çerkezlerin Türklerle ortak özelliklerinin sadece İslam dini olduğunu bunun dışında kültür ve dil gibi hiçbir alanda bağlarının bulunmadığını ve bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nde çok fazla Çerkez'in olduğuna dikkat çekmekte idi.⁴⁴⁶

Tiflis gazeteleri ise Batum bölgesinde yaşayan Müslüman Acaralıların Türklere yakınlıklarını dile getirerek onlar hakkında haber ve yorumları sıkça sayfalarına taşıyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makaleye göre Batumlu bir devlet adamı Türk-Rus savaşı başlamadan önce genç Acaralı ve

⁴⁴² “Duhovnyy Glava Musulman o Russko-Turetskoy Voyne”, **Birjeviya Vedomosti**, 22 Ekim 1914 (4 Kasım 1914), № 14448, Çarşamba, s. 1.

⁴⁴³ “Russkie Musulmane i Voyne”, **Birjeviya Vedomosti**, 25 Ekim 1914 (7 Kasım 1914), № 14454, Cumartesi, s. 5.

⁴⁴⁴ “Krimskie Tatarı i Voyna”, **Petrogradskiy Kuryer**, 2 Kasım 1914 (15 Kasım 1914), № 279, Pazar, s. 2.

⁴⁴⁵ N. Marr, “Kavkaz i Voyna”, **Birjeviya Vedomosti**, 21 Ekim 1914 (3 Kasım 1914), № 14446, Salı, s. 4.

⁴⁴⁶ “Kubanskıe Çerkesı i Voyna s Turtsıey”, **Tiflissskiy Listok**, 29 Ekim (11 Kasım 1914), № 245, Çarşamba, s. 3.

Müslüman Gürcülerden müteşekkil bir alay oluşturulması gerektiği fikrini paylaşmıştı. Bu alayın Alman cephelerine gönderilmesi konusunda teklif yapmış ancak bu teklifin yoğun tepkilere ve protestolara neden olduğu dile getiriliyordu. Makalenin devamında ise Acara Müslüman toplumunun kendilerini her zaman Türklerin yanında görerek Türk kültürü yaşadıkları, sultana karşı muhabbet besledikleri ve Balkan Savaşları'nda Türklerden yana oldukları vurgusu yapılıyordu.⁴⁴⁷

Acaralılar konusunu devamlı gündemde tutan Tiflis gazeteleri Acaristan, Batum, Ahıska ve Tiflis çevresinde yaşayan Müslüman Gürcü nüfusunun 200 bine yakın olduğunu belirterek Çarlık Rusya'nın Batum bölgesini ele geçirdikten sonra Osmanlı Devleti'ne sığınanların da çok fazla olduğunu vurgulamaktaydı. Osmanlı Devleti'ne gelenlerin yoğun olarak Trabzon ve Sinop çevresine bir bölümünün de Bursa ve İstanbul'a yerleşerek askerlik ve yöneticilikle meşgul olduklarına değinilmekteydi.⁴⁴⁸ *Kavkazskoe Slovo* gazetesinin Gürcü dilinde yayımlanan gazetelerden derlediği haberlere göre Kutaisi şehri ve civarında halka Türk yönetimini destekleyici bildirilerin dağıtıldığını ve bu bildirilerin Batum ve Artvin üzerinden gelebileceğine dikkat çekiliyordu. Bu haberin hemen ardından Müslüman bir Acaralının Çarlık Rusya yanlısı demecine yer verdikten sonra Acaralıların Müslüman olmalarına rağmen milli kimliklerine de bağlı oldukları aktarılıyordu.⁴⁴⁹

Rusça gazeteler Osmanlı Devleti'nin cihad ilanının sadece Rusya Müslümanlarında değil Hindistan, Mısır ve Türkistan Müslümanlarında da “*karşılık bulmayacağına*” yönelik haber ve içeriklere yer vermekte idi. Kavkaz gazetesi Hindistan Müslümanları Birliği Başkanı Ağa Han'ın görüşlerini sayfalarına taşıyordu. Ağa Han, Osmanlı Devleti'nin ilan ettiği savaş kararının Alman subaylarının etkisiyle olduğunu, Avrupa'daki savaşın İslam diniyle ilgili olmadığını, Hindistan ve Çarlık Rusya Müslümanlarının kendi devletleri için savaşacaklarını iddia etmekteydi.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Ven. Pavloviç, “Voyna i Gruzini-Musulmane”, *Kavkazskoe Slovo*, 23 Ekim 1914 (5 Kasım 1914), № 33, Perşembe, s. 2.

⁴⁴⁸ “Nadejdi Gruzini”, *Kavkazskoe Slovo*, 13 Kasım 1914 (26 Kasım 1914), № 51, Çarşamba, s. 2.

⁴⁴⁹ “Yeşce o Gruzinah-Musulmanah”, *Kavkazskoe Slovo*, 19 Kasım 1914 (2 Aralık 1914), № 56, Çarşamba, s. 2.

⁴⁵⁰ “K Musulmanam İndii”, *Kavkaz*, 18 Kasım 1914 (1 Aralık 1914) № 262, Salı, s. 2. Bu haberden bir ay öncesinde *Tiflisskiy Listok* gazetesi Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne destek verdiğini, Türk-Rus ve Balkan Savaşları'nda Türkler için yardım topladıklarına dikkat çekmekte idi. “Turetskaya İntriga v Persii”, *Tiflisskiy Listok*, 11 Ekim 1914 (24 Ekim), № 230, Cumartesi, s. 2.

Mısır kanaat önderlerinin görüşlerini aktaran *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesi ise Müslümanları “barışa ve sakinliğe davet etme” içerikli haberlere yer veriyordu. Gazete, El-Ezher Üniversitesi rektörü ve 27 din adamının imzasının bulunduğu bildiriye değinmekte idi. Bu bildiride ise “Almanya’nın sözünü dinleyen Osmanlı Devleti’nin İslam Dünyası’nın sempatisini kaybettiği” vurgulanıyordu.⁴⁵¹ *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesinde ise Türkistan Müslümanlarının görüşleri yer almaktaydı. Gazete, Semerkant dini önderlerinden Molla Sattar Batırbekov’un görüşlerine yer veriyordu. Batırbekov, Çarlık Rusya ve çara olan bağlılığına değindikten sonra ilan edilen “Kutsal Savaş”ın ortak değerleri olmadığını ve İslam dininde cihadın ancak Müslümanların zarar gördükleri zaman ilan edilebileceğini, “Türkistan’da Müslümanların İslam’ı rahat yaşadıklarından dolayı bu çağırışı dikkate almayacaklarını” belirtiyordu.⁴⁵²

Netice itibarıyla Osmanlı Devleti’nin Çarlık Rusya Müslümanlarına yönelik uygulamak istediği cihad politikası ile taraf kazanma isteği bazı yerlerde başarıya ulaşsa da genel olarak sonuçsuz kaldı. Nitekim Rus Kafkas Ordusu Kafkas Cephesi’nde ilerleyen aylarda başarı elde etmeye başlayınca cihad konusu Rusça gazetelerin gündeminden çıktı.

2. 5. Rus Kafkas Ordusu’nun Türk Sınırını Geçmesi

Çarlık Rusya 1877-1878 Türk-Rus Savaşı’ndan sonra Doğu Anadolu’da Ermenilere yönelik reform isteğinde bulunmuş gerçekleşmediği halde bölgeyi işgal

⁴⁵¹ “Vozzvanie Ulemov k Musulmanam Egipta”, *Kavkazskaya Kopeyka*, 8 Kasım 1914, (21 Kasım 1914), № 305, Cumartesi, s. 4.

⁴⁵² “Musulmane Samarkandskoy Oblasti o Voynе”, *Pravitelstvenny Vestnik*, 10 Aralık 1914 (23 Aralık 1914), № 299, Çarşamba, s. 2. Rusça gazeteler Osmanlı Devleti’nin cihad ilanına karşı propaganda içerikli yazılara yer verirken Osmanlı gazetelerinde ise tam tersi propaganda içeriklere yer veriliyordu. Nitekim Osmanlı gazeteleri 1914 yılının eylül ayından itibaren Kafkasya bölgesinde halkın Çarlık Rusya’ya kin ve nefret duyduğunu, Güney Kafkasya’nın birçok şehrinde Müslümanlara ait cami ve medresenin kapatıldığını ve Müslümanların zorla orduya alındığına dair haberlere yer veriyorlardı. Osmanlı gazeteleri Çar II. Nikolay’ın Tiflis ziyaretindeki cami ziyaretlerini Müslümanların sempatisini kazanmak için yaptığı bir faaliyet olarak nitelendiriyordu. Rusça gazetelerde sıklıkla yer alan Acaralı Müslümanlar Osmanlı gazetelerinin de gündeminde idi. Nitekim Acaralı Mercan Çavuş isimli bir kişi 1915 yılının ocak ayında Acara bölgesindeki insanların Türk ordusunu görmek istediklerine dair gazetelere demeç vermişti. Tuncay Ögün, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 34 (1), 97, 2018, s. 84-97.

etmeye yönelik niyetini ortaya koymuştu. 1913 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'ne yönelik reform baskısını artırmaya başlarken Dışişleri Bakanı Sazonov Hristiyanlara karşı şiddet olması halinde Doğu Anadolu'ya yönelik askerî bir harekât yapmayı açıkça dile getiriyordu. Çarlık Rusya sadece Ermenileri desteklemekle kalmıyor ayrıca Van Gölü çevresinde bir kısım Kürt ahaliye yönelik bağımsızlık vaadinde de bulunuyordu. Harbiye Nazırı V. A. Suhomlinov ise Kafkasya'daki askerî birliklerin Erzurum'a ilerlemesini bile önermekte idi.⁴⁵³ Dolayısıyla 19. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Anadolu bölgesine yönelik Çalık Rusya tehdidi Büyük Savaş'ın arifesinde de devam ediyordu.

Karadeniz baskınından hemen sonra Rusça gazeteler Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'nın denizden başka nerelerde mücadele vereceği konusunu gündemde tutuyordu. Nitekim Türk-Rus savaşının Doğu Anadolu bölgesinde devam edeceğini bilmek Rusça gazeteler için zor bir konu değildi. Rusça gazeteler bu konuda dikkatini Doğu Anadolu'daki Türk-Rus sınırına çevirerek bölge hakkında çeşitli bilgilere yer vermeye başladı. Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumunun öneminden bahseden *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesi Türk-Rus kara sınır hatlarının özelliklerini anlattıktan sonra bu hattın 500 km olduğunu, Kafkaslara sınır olan dağlarla çevrili bölgenin uzun süre karlarla kaplandığını, Osmanlı Devleti'nin bu bölgede demir yoluna bile sahip olmadığını belirterek Türklerin buradan savaşı başlatmalarının mümkün olmayacağını iddia etmekteydi.⁴⁵⁴ *Peterburgskiy Kuryer* gazetesinde yayımlanan makalede ise Büyük Savaş'ta geçen ilk üç aylık süreçte gözlemlendiğine göre yükseklik, iklim, nüfus, nehir ve göller gibi şartların dikkate alınması gerektiğine vurgu yapılıyordu. Makalede Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya sınırında yüksek dağlar ve derin vadilerin olduğu, karların erimesi ile nehirlerin taşıdığı ve sadece köprülerin kullanılması gerektiğine dikkat çekiliyordu. Bu gibi fiziki şartların Çarlık Rusya için fırsat

⁴⁵³ Aksakal, **a.g.e.**, s. 82-86.

⁴⁵⁴ "Turtsiya", **Kavkazskaya Kopeyka**, 24 Ekim 1914, (6 Kasım 1914), № 290, Cuma, s. 3. Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu üzerinden Çarlık Rusya'ya saldırı düzenleme haberleri aylar öncesinden Rusça gazetelere yansımıştı Nitekim *Batumskiya Vesti* gazetesinin 24 Eylül 1914 tarihli haberinde Enver Paşa'nın Erzurum'dan harekete başlama planının olduğu aktarılmakta idi. Ancak buralardaki yolların 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'ndaki durumdan farklı olmadığından ve Erzurum'a yapılacak ikmalin birkaç ay sürebileceğinden dolayı buradan başlatılabilecek olası bir saldırı için en az altı ay önceden hazırlanılması gerektiğine dikkat çekilmekte idi. "Planı Envera", **Batumskiya Vesti**, 11 Eylül 1914 (24 Eylül 1914), № 1430, Perşembe, s. 3.

olduğunu aktaran makale yazarı bölgede Türk, Ermeni ve Kürtlerin yaşadığını, yerli halkın tarım ve hayvancılıkla uğraştığını, tarımda fazla verim alınmadığını dolayısıyla ekmek ve yemek ihtiyacının çok olduğuna ancak yeteri miktarda etin bulunabileceğine değinmekteydi. Makalede ayrıca Erzurum'un bölgedeki stratejik önemine dikkat çekildikten sonra Erzurum'un, Sivas ve İstanbul'a ulaşmak için "yegâne anahtar" olduğunu vurgulanmakta idi.⁴⁵⁵ *Batumskie Vesti* gazetesi ise diğer gazetelerin aksine savaşın Erzurum ve Van'da olacağını ve hatta Bitlis, Muş ve Diyarbakır'a yansayacağını, buralardaki Hristiyan nüfusun milis güçler oluşturacağını ve Rus Kafkas Ordusu'nu büyük bir coşkuyla karşılayacağını sayfalarına taşımaktaydı.⁴⁵⁶ Rusça gazeteler ayrıca Rus Kafkas Ordusu'nu öven yazılara yer veriyordu. *Tiflisskiy Listok* gazetesinde yayımlanan makalede Rus Kafkas Ordusu'ndan övgüyle bahsedildikten sonra "Kafkasya'nın Rus ordusu için önemli bir kale olduğu" ve bu bölgede Bagration, Yermolov, Tsitsianov ve Paskeviç gibi generallerin başarılar elde ettiği ile 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda Rus Kafkas Ordusu'nun Doğu Anadolu'daki askerî faaliyetleri aktarılıyordu.⁴⁵⁷

Rusça gazetelerde Türk-Rus sınır hattına dair haber ve yorumlar yapılırken Çarlık Rusya yönetimi Türk birliklerinin Tiflis ve İran'ın Culfa şehrine yönelik operasyonlar yapacağını ön görmekte idi. Nitekim hazırlanan askerî raporda Türk birliklerinin Tiflis'e; Poti-Suram-Tiflis, Erzurum-Oltu-Ardahan-Ahıska-Mihaylovo-Tiflis, Erzurum-Oltu-Ardahan-Ahılkelek-Hram-Tiflis, Erzurum-Soğanlık-Kars-Aleksandropol-Tiflis, Bitlis-Ağrı Dağı-Aleskandropol-Tiflis, Van-Ağrı Dağı-Erivan-Tiflis güzergâhından, Culfa'ya ise Başkale-Kotur-Hoy-Culfa, Başkale-Dilman-Hoy-Culfa, Urmiye-Dilman-Hoy-Culfa güzergâhından operasyon yapılacağı aktarılmakta idi.⁴⁵⁸

Çarlık Rusya'da Osmanlı Devleti'nin Türk-Rus sınırını geçerek ilerleme ihtimaline yönelik raporlar hazırlanırken Osmanlı Devleti ise benzer hamleyi Çarlık

⁴⁵⁵ Boris Filatoviç, "Turetskaya Avantyura", *Peterburgskiy Kuryer*, 18 Ekim 1914 (31 Ekim 1914), № 264, Cumartesi, s. 4.

⁴⁵⁶ "K voyne s Turtsiey", *Batumskiy Vesti*, 23 Ekim 1914 (5 Kasım 1914), № 1469, Perşembe, s.2.

⁴⁵⁷ "Kavkazskaya Armiya", *Tiflisskiy Listok*, 7 Kasım 1914 (20 Kasım 1914) № 253, Cuma, s. 2-3.

⁴⁵⁸ "No: 27, Veroyatnie Plani Voyni, Kotorimi Mogut Rukovodstvovatsya Turki", *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voyni 1914-1917 Sbornik Dokumentov*, Red. A. N. Artizov, Moskva, Fond Svyaz Epoh, 2020, s. 71-72.

Rusya tarafından beklemekte idi. Nitekim Başkomutanlık Vekâlet'inin 3. Ordu'ya⁴⁵⁹ gönderdiği takirde Kafkasya'da bulunan Rus birliklerinin harekâta başlama ihtimaline yönelik askerî birliklerin hazırlanmasın isteniyordu.⁴⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'nde olası bir operasyonunun farkında olan Çarlık Rusya yönetimi Karadeniz baskınından hemen sonra harekete geçen ilk taraf oldu. Nitekim 31 Ekim 1914 günü Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı General İllarion İvanoviç Vorontsov Daşkov'a (1837-1916),⁴⁶¹ Rus Genel Kurmay Başkanlığı'ndan telgraf ulaştı. Telgrafta, Çarlık Rusya'nın Osmanlı Devleti ile savaş içerisinde olduğu ve gerekenin yapılması istenmekteydi. Aynı günün akşam saatlerinde General Nikolay Nikolayeviç Yudenîç (1862-1933)⁴⁶² Türk-Rus sınırında

⁴⁵⁹ Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde görev yapan 3. Ordu'nun Karargâh Merkezi Manastır'da olmak üzere 6 Eylül 1843 tarihinde kuruldu. 3. Ordu, 1853-1856 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda "Plevne Müdafaası"nda görev yaptı. 1880 yılında karargâhı Selanik'e taşındı. 1897 yılında 1. ve 2. Ordu birlikleri ile "Alasonya Ordusu" ve "Yanya Kolordusu" adıyla oluşturulan ordu Yunan birliklerini Epir ve Teselya çevrelerinde yenilgiye uğrattı. 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'te önemli görev üstlenen 3. Ordu, 1909 yılında gerçekleşen 31 Mart Vakası'nın bastırılması amacı ile kurulan "Hareket Ordusu"na birlikleri ile katkı sağladı. 1910 yılında düzenlenen Askeri Nizamname ile Karargâh Merkezi Erzincan olmak üzere Doğu Anadolu'nun savunulması ile görevlendirildi. Erzincan'a gönderildikten sonra çeşitli birlikleriyle Balkan Savaşlarına katıldı. Birinci Dünya Savaşı'nda 3. Ordu'ya Mirliva Hasan İzzet Paşa (1914-18.8.1914), Mirliva Enver Paşa (19.12.1914-8.1.1915), Mirliva Hafız Hakkı Paşa (8.1.1915-12.2.1915), Mirliva Mahmut Kâmil Paşa (2.3.1915-23.2.1916), Mirliva Abdülkerim Paşa (5.1.1916-29.1.1916 vekil), Mirliva Vehip Paşa (23.2.1916-8.6.1918), Mirliva Mustafa Fevzi Paşa (18.3.1917-5.7.1917 vekil), 1. Ferik Mehmet Esat Paşa (8.6.1918-15.11.1918) komuta etmişlerdir. Ahmet Kösem, **Osmanlı Devleti 3'üncü Ordu Faaliyet ve Komutanlığı Tarihçesi (1843-2000)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan, 2019, s. 1-22.

⁴⁶⁰ Tekir, **a.g.e.**, s. 143-144.

⁴⁶¹ Kont General İllarion İvanoviç Vorontsov Daşkov 1837 yılında St. Petersburg'da doğdu. Çarlık Rusya'daki büyük toprak sahiplerinden biri olan Daşkov, Moskova Üniversitesi'nde eğitim gördükten sonra 1856 yılında ilk askeri görevine başladı. 1859-1862 Kafkasya ve 1865 Türkistan savaşlarında görev aldı. 1866 yılında Türkistan Oblastı'nda vali yardımcısı olarak görev yaptı. Askeri birliklerde subaylık yaparken 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'na katıldı. Çar III. Aleksandr'a yakın isimlerden biri olan Vorontsov Daşkov, 1905 yılında Kafkasya Naibliği, Kafkasya Askeri Bölgesi Başkomutanlığı ve Kafkasya Kozak Birlikleri Atamanlığı görevine getirildi. Kafkasya'da yaptığı yöneticilikle dikkat çeken Daşkov, 1914 yılında Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı görevini üstlendi. Fakat Kafkas Cephesi'nde askeri operasyonları ondan ziyade başlarda General A. Z. Mıslayevskiy, daha sonra ise General N. N. Yudenîç yürüttü. 23.08.1915 tarihinde Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı görevini bıraktı. 1916 yılında Alupka'da hayatını kaybetti. K. A. Zaleskiy, **Kto Bıl Kto v Pervoy Mirovoy Vayne**, Moskva, Astrel, 2003, s. 128-129.

⁴⁶² General Nikolay Nikolayeviç Yudenîç 18.7.1862 tarihinde Moskova'da doğdu. Askeri eğitiminden sonra Varşova ve Türkistan Askeri Bölgelerinde görev yaptı. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda katılarak ağır bir şekilde yaralanarak madalya aldı. 1907 yılından itibaren Kazan Askeri Bölgesi'nde görev yapmaya başladı, 1912'de Kazan Askeri Bölgesi, 1913 yılından itibaren ise Kafkasya Askeri Bölgesi Karargâh Komutanı olarak görev yaptı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Rus Kafkas Ordusu Karargâh Komutanı olarak görev yapmaya devam etti. Sarıkamış Muharebesi'nde II. Türkistan Kolordusu Komutanlığı görevindeki başarılarından dolayı 1915 yılının ocak ayında 4. Dereceden Aziz George Nişanı'na layık görüldü. 24.1.1915 tarihinde Başkomutanlığını General Vorontsov Daşkov'un

görev yapan birliklere harekete geçmeleri yönünde emir verdi.⁴⁶³ 1 Kasım 1914 tarihinde Rus Kafkas Ordusu'na bağlı birlikler sabah saatlerinden itibaren Başköy-Pasin Karakilisesi, Başköy-Eleşkirt, Çilligöl-Beyazıt, Zorgediği-Muson, Sarıkamış-Kötek, Oltu-Narman, Oltu-Kaleboğazı bölgeleri olmak üzere yedi mıntıkadaki Türk karakollarına baskın yaptı.⁴⁶⁴

Rusça gazeteler 3 Kasım 1914 tarihinde Rus Kafkas Ordusu'nun Türk sınırını geçtiğini General Vorontsov Daşkov'un orduya yönelik emrini yayımlayarak kamuoyuna duyurmakta idi. Rus Kafkas Ordusu'na verilen emirde şu ifadeler yer veriliyordu:

“Türkler sahil şehirlerimize ve Karadeniz Filosu'nun gemilerine haince saldırdılar. En yüksek makamdan bana bildirildiğine göre Rusya ile Türkiye savaş halindedir. Maiyetimde olan Kafkas Ordusu askerî birliklerinin sınırı geçerek Türklere taarruz yapmasını emrediyorum.

General Adyutant Kont Vorontsov Daşkov”⁴⁶⁵

Karadeniz baskınından sonra Türk-Rus sınır hattında görev yapan Rus birliklerinde hareketlilik başlarken Rus askerleri her an gelecek saldırı emiri için hazırlıklarını sürdürüyordu. *Golos Rusi* gazetesine mektup gönderen bir Rus subayı Karadeniz baskını günü Türk sınırında hareketlilik yaşandığını ve sınırı geçmek için emir beklediklerini, gelen emirle birlikler içerisinde sevinç gösterileri yaşandığını aktarmaktaydı.⁴⁶⁶ *Kavzskoe Slovo* gazetesi muhabiri ise Iğdır'a giderken Rus askerî birliklerine rastladığını ifade ediyordu. Muhabir, şarkı söyleyerek hızlı adımlarla

yaptığı Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı'na atandı. Erzurum Operasyonu'nda bütün sorumluluğu üzerine alarak şehre yönelik taarruzu gerçekleştirdi. Erzurum'un düşmesinden sonra 15.2.1916 tarihinde 2. Dereceden Aziz George Nişanı verildi. Kafkas Cephesi'ndeki diğer bütün operasyonlarda önemli bir yeri olan General Yudenich, 1917 yılının mart ayında Başkomutan Grandük Nikolay Nikolayevich'in görevi bırakmasından sonra kısa bir süreliğine Rus Kafkas Ordusu'nun Başkomutanı oldu. Bolşevik Devrimi'nden sonra 1918 yılının kasım ayında Avrupa'ya gitti. 1919 yılında Kuzey-Batı Cephesi'nde Sovyet Ordusu'na karşı mücadele etti. 1920 yılında tutuklanıp serbest bırakıldıktan sonra İngiltere'ye gitti, 1933 yılında Fransa'da hayatını kaybetti. Zaleskiy, **a.g.e.**, s. 716-720.

⁴⁶³ D. G. Martirosyan, “Koprikoyskoe Vstreçnoe Srajenie (23 Oktyabrya-11 Noyabrya 1914 g.)”, **Voенно-İstorіçeskiy Jurnal**, № 11, 2012, s. 9.

⁴⁶⁴ Bâki Vandemir, **Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamışa (Hariç) kadar**, C.2, İstanbul, Askerî Matbaa, 1933, s. 11.

⁴⁶⁵ “Prikaz Kavkazskoy Armii”, **Listok Voynı**, 21 Ekim 1914 (3 Kasım 1914), № 55, Salı, s. 1.

⁴⁶⁶ B. B., “S Turetskago Teatra Voynı (Pismo Ofitsera)”, **Golos Rusi** 1 Kasım 1914 (14 Kasım 1914), № 296, Cumartesi, s. 3. Cepheden gelen askerlere göre Türk-Rus sınırında irili-ufaklı çatışmalar Karadeniz baskınından önce de yaşanmaktaydı. Tiflis'e getirilen ilk yaralı Rus asker kafilesinden bir asker, eylül ayının ortalarından sonlarına doğru Urmiye sınırında Osmanlı Kürtleriyle sık sık çatışmalar yaşandığını aktarmaktaydı. “U Ranenih”, **Kavkaz**, 26 Ekim 1914 (8 Ekim 1914), № 243, Cuma, s. 3.

yanından geçen Rus askerlerinin morallerinin yüksek olduğunu, ellerinde silah olmasa savaşa değil de “*eğlenceli bir bayram yerine*” gittiklerini aktarmakta idi.⁴⁶⁷

Rus Kafkas Ordusu’nun Kafkas Cephesi’ndeki ilk görevleri için şu plan yapılmıştı; temel kuvvetlerden oluşan Sarıkamış ve Oltu birlikleri Erzurum yönünde ilerlerken, Erivan birlikleri Ağrı Dağı üzerinden geçerek Beyazıt, Eleşkirt ve Karakilise’yi (Ağrı) ele geçirecekti. Geri kalan birlikler ise sınırı kapatacaklardı.⁴⁶⁸ Türk sınırını geçen Rus Kafkas Ordusu’nun Oltu, Sarıkamış ve Erivan birlikleri böylece Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde Türk-Rus mücadelesinin ilk çatışmalarını başlatıyordu.⁴⁶⁹

1-2 Kasım 1914 tarihlerinde Rus Kafkas Ordusu’nun birinci kolu Oltu Çayı üzerinden, ikinci kolu Kars-Erzurum yolundan, üçüncü kolu Eleşkirt Vadisi’nden, dördüncü kolu ise Iğdır’dan Diyadin yoluna doğru Türk sınırını geçerek ilerlemeye başladı.⁴⁷⁰ 2 Kasım 1914’te Oltu müfrezesi, İd (Narman)-Ekrek-Sivri gediği hattına, 1. Kafkas Kolordusu Kalender-Ardes-Horasan hattına ilerledi. 3 Kasım 1914 tarihinde Narman’ı işgal eden Rus birliklerinin Aras Kuzey Grubu Bedrevans-Heran, Aras Güney Grubu Emrekom-Yağan hattına kadar ilerdi.⁴⁷¹ 3 Kasım 1914’te Diyadin’i ele geçiren Rus Kafkas Ordusu’nun aynı gün Beyazıt’ı da işgal ettiği haberi Rus kamuoyuna duyurulmakta idi.⁴⁷²

Rusça gazeteler Beyazıt bölgesinde yaşayan Ermenilerin Rus askerlerini büyük bir coşku ile karşıladıklarını aktarıyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Beyazıt bölgesinde yaşayan Ermenilerin Rus askerlerini çan sesleri ile karşılayıp askerlere ekmek verdiklerini sayfalarına taşımaktaydı.⁴⁷³ Gazetenin bir başka sayısında ise

⁴⁶⁷ Tigr. Devo, “S Turetskago Teatra Voynı”, *Kavkazskoe Slovo*, 24 Ekim 1914 (6 Kasım 1914), № 34, Cuma, s. 2.

⁴⁶⁸ A. M. Zayonçkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, Sankt-Petersburg, Poligon, 2002, s. 374.

⁴⁶⁹ A. O. Arutyunyan, *Kavkazskiy Front 1914-1917*, Erevan, Ayastan, 1971, s. 136.

⁴⁷⁰ “Turetskaya Voyna, Naçalo Voyna” *Kavkazskoe Slovo*, 19 Kasım 1914 (2 Aralık 1914), № 56, Çarşamba, s. 2.

⁴⁷¹ **Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt I, Birinci Kitap**, Haz. Hakkı Altınbilek, Naci Kır, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1993, s. 103-104.; Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1964, s. 105-106.

⁴⁷² “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii”, *Tiflisskiy Listok*, 23 Ekim 1914 (5 Kasım 1914), № 240, Perşembe, s. 2.

⁴⁷³ “Voyna s Turtsiey”, *Kavkazskoe Slovo*, 27 Kasım 1914 (10 Aralık 1914), № 62, Perşembe, s. 2.

bölgede yaşayan Ermenilerin Çarlık Rusya'ya ile Çar II. Nikolay'a teşekkür ettikleri ve Rus askerlerine evlerinde yemek ve içecekler sundukları bilgisine yer veriliyordu.⁴⁷⁴

Beyazıt'ın işgalinden sonra bölgedeki son gelişmelere yer veren Rusça gazeteler bölgede yıllar öncesinde de Türk-Rus mücadelelerin yaşandığını kamuoyuna aktarıyordu. Nitekim *Birjevie Vedomosti* gazetesi Beyazıt'ın 1828, 1854 ve 1877-1878 Türk-Rus savaşlarında Çarlık Rusya tarafından ele geçirildiğini o dönemlerin savaşlarını anlatarak hatırlatmakta idi.⁴⁷⁵ *Pravitelstvenniy Vestnik* gazetesi ise Erzurum ve Van yolları üzerinde ve İran sınırı hattında bulunan Beyazıt'ın Osmanlı Devleti açısından stratejik bir noktada bulunduğu dikkat çekmekte idi.⁴⁷⁶

Beyazıt'ın ele geçirilmesinden hemen sonra bölgede Rus yönetimi oluşturularak polis teşkilatı ve amirliği kuruldu. Beyazıt polis amiri ile röportaj yapan *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri bölgede Türk ve Ermenilerin yaşadığını, Rus birliklerinin bölgeye yaklaşması esnasında Türk ahalinin Anadolu'nun içlerine doğru göç ettiklerini Ermenilerin ise Rus askerlerini sevinçle karşıladığını aktarmakta idi. Muhabir ayrıca Beyazıt'ta kalan altı köy ağası Mirza Ağa'nın ise daha sonra Hamidiye Alaylarına dahil olduğu anlaşıncı tutuklandığına dikkat çekiyordu.⁴⁷⁷

4 Kasım 1914 tarihinde 1. Kafkas Kolordusu Komutanı General Georgiy Eduardoviç Berhman (1854-1929),⁴⁷⁸ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'ne gönderdiği raporda Türk birliklerinin zayıf kuvvetler ile karşılık verdiğini aktarmaktaydı. General Berhman ayrıca Zivin'in fazla kayıp verilmeden alındığını, Pasinler Vadisi ve Oltu güzergâhında hedeflenen yerlerin ele geçirildiği bilgisine yer veriyordu.⁴⁷⁹ Böylece Rus Kafkas Ordusu 4 Kasım 1914 akşamı Narman-Ekrek-

⁴⁷⁴ "Sobstvenniy Korrespondentov, Poluçenı 28 Noyabrya", **Kavkazskoe Slovo**, 29 Kasım 1914 (12 Aralık 1914), № 64, Cumartesi, s. 3.

⁴⁷⁵ "K Vzyatiyu Bayazeta", **Birjevie Vedomosti**, 23 Ekim 1914 (5 Kasım 1914), № 14450, Perşembe, s. 2.

⁴⁷⁶ "Russkie v Bayazet", **Pravitelstvenniy Vestnik**, 28 Ekim 1914 (15 Kasım 1916), № 256, Salı, s. 4.

⁴⁷⁷ Z., "V Bayazete, Naşe İntervyu", **Tiflisskiy Listok**, 21 Ocak 1915 (3 Şubat 1915), № 16, Pazar, s. 2.

⁴⁷⁸ General Georgiy Eduardoviç Berhman 1854 yılında doğdu. Askeri eğitimini 1881 yılında tamamladıktan sonra 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda katıldı. Çeşitli birliklerde komutanlık yaptıktan sonra 1907 yılında Kafkas Askeri Bölgesi Karargâh Komutanı oldu. 1914 yılında 1. Kafkas Kolordu Komutanlığı'na atandı ayrıca Sarıkamış Grup Komutanlığı görevini yürüttü. 4.2.1915 tarihinde Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı tarafından ordudan gönderildi. 13.11.1916 tarihinde orduya tekrar alındı. 1929 yılında Fransa'da hayatını kaybetti. Zalesskiy, **a.g.e.**, s. 61-62.

⁴⁷⁹ D. G. Martirosyan, **a.g.m.**, s. 9.

Horasan-Velibaba hattına ve bazı yerlerde daha da ileriye ulaşarak planlarını gerçekleştirmiş oluyordu.⁴⁸⁰

Türk-Rus sınırında görev yapan Türk sınır birlikleri ise kendilerine önceden verilen talimat gereğince çekilmeye başladılar. 3. Ordu planında Rus Kafkas Ordusu'nu Erzurum'un doğusunda karşılamak vardı. Bunun için 1-2 Kasım günlerinde Hasankale çevresinde bulunan 11. Kolordu Erzurum'un doğusuna ulaştı. Daha sonra 2. Süvari Tümeni ise Hasankale-Köprüköy yönünde hareket ederek bölgede keşfe çıktı.⁴⁸¹ Ayrıca, Erzurum'un batısındaki kuvvetler şehrin doğusu ve kuzeyine hareket edecek, birlikler fazla miktarda yiyecek maddeleri yanlarına alacaktı. Rusların ilerleyişinden dolayı telaşa kapılmayan 3. Ordu Karargâhı taarruz hazırlıklarına başlıyordu.⁴⁸²

Türk-Rus sınırında hareketlilik yaşanırken Rusça gazeteler sınırdaki Türk birliklerinin durumları hakkında çeşitli değerlendirmelere yer veriyordu. *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesi, Türk-Rus sınırında Türk birliklerini Alman subayların komuta ettiğini iddia ediyordu. Gazete, sınırdaki Türk kuvvetlerin sayısı ve yapısı hakkında bilgi verdikten sonra disiplinsiz Kürt birliklerinin de olduğuna vurgu yapıyordu. Türk askerlerinin iyi donanımda askerî teçhizata sahip olduğunu ekleyen gazete, yakın dönemde bu birliklerin Alman subaylar tarafından reorganize edildiği bilgisine yer veriyordu.⁴⁸³ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi ise Karakilise ve Diyadin arasında 13 alayı Kör Hüseyin Paşa'nın, 2 Kürt alayını Mehmet Emin Bey ve Tahir Efendi'nin komuta ettiğini aktarırken Eleşkirt Hamidiye Alaylarını ise Mehmet Bey ve Ali Beylerin komuta ettiğine değinmekte idi.⁴⁸⁴

Rusça gazeteler Türk-Rus sınır hattında bulunan Türk birliklerinin sayısını ve durumunu bir süre daha gündemde tutuyordu. Nitekim sınırdaki çatışmalardan bir ay

⁴⁸⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 104.**

⁴⁸¹ Yarbay Selahattin, **Kafkas Cephesi'nde 10 ncü Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonunda Kadar Olan Harekâtı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2006, s. 41.

⁴⁸² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 105-107.**

⁴⁸³ "Posledniya İzvestiya", **Pravitelstvenny Vestnik**, 20 Ekim 1914 (2 Kasım 1914), № 248, Pazartesi, s. 1.

⁴⁸⁴ "Tigr. Devo, "Turetskaya Voyna, Pisma sobstv. Korrespond. Kavk. Slova.", **Kavkazskoe Slovo**, 24 Ekim 1914 (6 Kasım 1914), № 34, Cuma, s. 2.

sonra *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri Erzurum’da seferberlik ilanıyla birlikte askere alınan bir Ermeni ile röportaj yapmıştı. Savaşın başladığı zamanlarda Erzurum’da 120 tabur olduğunu (muhabire göre bir tabur bin askerden oluşmaktaydı), 40 taburda silah bulunmadığını ve Trabzon’dan silah beklediklerini, askere alınan silah verilmeyen Ermeni vatandaşlara ise cephe kazma ve yol yapımı gibi görevler verdiklerini aktarmaktaydı. Ermeni vatandaş, Beyazıt ile Hasankale arasındaki bölgede muharip asker bulunmadığını sadece Hamidiye Alaylarının olduğuna vurgu yapmakta idi.⁴⁸⁵

Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı General Vorontsov Daşkov tarafından Türk sınırını geçen Rus birliklerine bölge halkına yönelik iyi davranılmasına dair kararname yayımlandı. Rusça gazetelerde yayımlanan kararnamede şu ifadeler yer veriliyordu:

“Bizim bütün silahlı gücümüz sadece düşmanın silahlı kuvvetlerine karşı kullanılacaktır. Hangi milletten olursa olsun sivil halk bizim himayemizden istifade edecektir, bu hususta herhangi bir istisna olmayacaktır. İnançlar arasında ayırım yapılmayacaktır. Müslüman ahali Hristiyanlarla aynı şartlarda olacaktır. Tarafımızdan ele geçirilen bölgelerde yağma, cinayet, eşkıyalık, başkasının hakkını ihlal etme gibi vakalara müsaade edilmeyecektir. Bu tarz suçlara karışanlar milliyet gözetmeksizin askerî mahkemede hesap verecektir. Ordu komutanları tarafımızdan ele geçirilen yerlerdeki sivil işlere ve halkların karşılıklı ilişkilerine müdahale etmeyecektir. Bölgelerin sivil yönetimi özel amirler tarafından gerçekleştirilecektir. Sivil halktan hiçbir vergi ve haraç alınmayacaktır, müsadere edilen her şey değeriyle geri ödenecektir. Alışverişlerde karşılıklı rızaya dayalı nakit paraya ağırlık verilip, müsadereye ancak olağanüstü hallerde müracaat edilecektir.

Kafkas Ordusu Başkomutanı General Vorontsov Daşkov”⁴⁸⁶

Türk-Rus sınırında yaşanan ilk çatışmalardan itibaren Petrograd, Moskova, Kafkas gazeteleri başta olmak üzere Çarlık Rusya’da yayımlanan bütün gazetelerde Osmanlı Devleti ile ilgili çıkan yoğun haberlerin yanına bir de resmi askerî haberler ekleniyordu. Rus Genel Kurmayı ve Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından Türk-Rus cephe hattında yaşanan gelişmeler günlük olarak kamuoyuna duyurulmakta idi. Askerî sansür programından geçen ve savaşın sonuna kadar devam edecek olan bu resmî duyurular “*Telegram*”, “*Savaş*”, “*Türk Savaşı*” ve “*Kafkas Ordusu*

⁴⁸⁵ “Tigr. Devo, “Turetskaya Voyna, Pisma sobstv. Korrespond. Kavk. Slova.”, *Kavkazskoe Slovo*, 18 Kasım 1914 (1 Aralık 1914), № 55, Salı, s. 2.

⁴⁸⁶ “Prikaz Po Kavkazskoy Armii”, *Kavkazskoe Slovo*, 13 Kasım 1914 (26 Kasım 1914), № 51, Perşembe, s. 3.

Karargahı'ndan” gibi başlıklarla gazete sayfalarında yerini almaya başlıyordu. Duyurularda Rus Kafkas Ordusu’nun kazanımlarına geniş yer verilirken, 3. Ordu’nun başarılarına ise fazla değinilmiyordu.

2. 6. Köprüköy ve Azapköy Muharebeleri

General Berhman’ın Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi’ne gönderdiği raporda Köprüköy’ü ele geçirerek Rus Kafkas Ordusu’nun Pasinler Vadisi’ndeki yerini sağlamlaştırmak ve gelecekte yapılacak operasyonlar için bir üs oluşturmak gerektiği aktarılıyordu. General Berhman ayrıca Oltu Müfrezesi’nin yakın zamanda ele geçirdiği pozisyonlarda savunma yapacağını, yaklaşan kış mevsiminde Rus birliklerinin daha da güçleneceği görüşünü dile getirmekte idi. General Berhman’ın sunduğu planın onaylanmasından sonra Köprüköy’ü işgal etmek için birliklerine 5 Kasım 1914 tarihinde taarruz emrini verdi.⁴⁸⁷

General Berhman, tarafından hedef gösterilen Köprüköy bölgesi, stratejik bir öneme sahipti. Köprüköy çevresinde Çarlık Rusya sınırından Erzurum’a kadar dokuz farklı yol bulunmaktaydı. Bunun dışında Karaderbent Geçidi, Karakilise, Diyadin, Beyazıt üzerinden İran’a kadar ulaşan transit bir yol vardı.⁴⁸⁸ Rusça gazeteler ise Köprüköy bölgesinin önemini Rus kamuoyuna anlatmaya çalışmaktaydı. Nitekim *Batumskiya Vesti* gazetesi bölgenin önemini vurgulayan bir haberde “*Köprüköy’ün doğudan batıya doğru açılan kapı*” olduğuna dikkat çekmekte idi.⁴⁸⁹

Rus Kafkas Ordusu’nun Köprüköy bölgesine taarruz emrini aldığı 5 Kasım 1914 gününden bir gün önce 3/4 Kasım 1914 gecesi Türk Başkomutanlık Vekâleti de 3. Ordu’ya aşağıdaki taarruz emrini verdi:

“Bu ana kadar bütün subay, erlerin tarafımızdan belirlenecek şekilde hareketleri takdire değerdir. Hepsine selam ederim. Geniş bir cephede ilerlemekte olan düşman şimdilik sizden üstün görünmüyor. 10. Kolordu’nun Erzurum civarına ulaşması iki veya üç hafta sürecektir. Bu zamanı kazanabilmek ve bazı

⁴⁸⁷ Martirosyan, **a.g.m.**, s. 10.

⁴⁸⁸ **A.g.m.**, s. 10.

⁴⁸⁹ “Turetskiy Teatr Voynı”, **Batumskiya Vesti**, 13 Kasım 1914 (26 Kasım 1914), № 1487, Perşembe, s. 2.; İ. Kazbekov, “Boy Pod Keprikeem”, **Petrogradskiy Kuryer**, 4 Kasım 1914 (17 Kasım 1914), № 281, Salı, s. 2.

başarılarla ordunun moralini takviye etmek için mümkün olduğu takdirde düşmanın ayrı ayrı kollarını ezmeye gücünün yeteceğini düşünüyorum. Süvari tümenleri ve üç sınıftan oluşan müfrezelerle düşmanın harekâtını uzun süre durdurma ve düşman hakkında, alınan esirlerden detaylı bilgi edinmek istenmektedir. Azerbaycan istikametine ve sınırın İran tarafında Ruslara şiddetli taarruzlar yapılması için oradaki aşiretler ile piyade kuvvetlerinin şiddetle ileriye sevki uygundur.

Başkumandan Vekili

Enver⁴⁹⁰

3. Ordu kuvvetlerinin Erzurum bölgesinde taarruz için toplanmasına devam ederken Rus 1. Kafkas Kolordusu Komutanı General Berhman, Köprüköy yönünde bulunan Hasankale'yi almak istiyordu. Erzurum'da iki kolordusu bulunan 3. Ordu Komutanlığı ise iki günlük hazırlıktan sonra 7 Kasım 1914 günü taarruza geçecekti.⁴⁹¹ Böylelikle her iki ordu birbirinin planından haberdar olmadan taarruz yapmayı amaçlarken Rus Kafkas Ordusu Hasankale'yi, 3. Ordu ise Köprüköy'ü ele geçirmek istiyordu.⁴⁹²

6 Kasım 1914 günü sabahın erken saatlerinde Rus 1. Kafkas Kolordusu'na bağlı birlikler üç koldan Köprüköy yönünde ilerlemeye başladı. Öğleden sonra Aras Vadisi'nde tüfek ve makineli tüfek seslerinden sonra top atışları da duyuluyordu.⁴⁹³ Muharebenin ilk gününde Aras Vadisi'ndeki Türk birlikleri 153. Bakü Alayı'na güçlü bir direniş gösterince gece geç vakitlerde 156. Yelizavetpol Alayı'ndan yardım için iki tabur geldi. 7 Kasım 1914 sabah vakitlerinde ise Türk birliklerinin Miyadin-Üğümü hattına çekilmesi ile Köprüköy'ün bütün mevzileri ve köprü Rus kuvvetleri tarafından alındı.⁴⁹⁴ 1. Kafkas Kolordusu Komutanı General Berhman, Köprüköy başarısını Rus Kafkas Ordusu Karargâhı'na bildirdi. Fakat Karargâh bu başarıya temkinli yaklaşıyordu. General Yudenic'in, General Berhman'a gönderdiği telgrafta sonraki

⁴⁹⁰ Yarbay Selahattin, a.g.e., s. 45.; **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 120; Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 107. Aynı gün Van'da bulunan Jandarma Tümen Komutanlığı'na da aşiret güçleri ve bütün askerî kuvvetler ile Azerbaycan yönündeki Rus birliklerine taarruz emri verildi. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 120.

⁴⁹¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 123-125.

⁴⁹² Fevzi Çakmak, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da İran'da**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, Yayına Hazırlayan: Ahmet Tetik 2011, s. 45.

⁴⁹³ E. V. Maslovskiy, **Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategiçeskiy Oçerk**, Paris, Vozrojdienie-La Renaissance, 1933, s. 53.

⁴⁹⁴ E. V. Maslovskiy, a.g.e., s. 53.; **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 130-131.; Çakmak, a.g.e., s. 45.

ilerleme için Başkomutanlıktan mutlaka izin alınması gerektiği isteniyordu. Nitekim 1. Kafkas Kolordusu'nun öncü birliklerinin, taarruz için hazırlığını tamamlamış olan 3. Ordu'nun 9. ve 11. Kolorduları yönüne yaklaşımları General Yudenich'in endişesinin yerinde olduğunu gösteriyordu.⁴⁹⁵ Ordu yönetiminin temkinli yaklaşmasına rağmen Köprüköy mevzilerinin ele geçirilmesi kamuoyuna duyurulmaktaydı. Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin yaptığı açıklamada Erzurum yolu üzerinde Türk birliklerinin sağlam müstahkemler oluşturduğu Köprüköy bölgesinin Rus birlikleri tarafından ele geçildiği aktarılmaktaydı.⁴⁹⁶

Cephe hattında ve Rus komuta kademesinde bu gelişmeler yaşanırken Tiflis gazeteleri yaralı Rus askerlerin ilk kafilesinin 6 Kasım 1914 tarihi itibarıyla şehre ulaştığını kamuoyuna duyurmaktaydı. *Kavkaz* gazetesi 6 Kasım 1914 tarihinde 10'u ağır olmak üzere 32 yaralı ilk Rus asker kafilesinin Tiflis'e geldiğini, tren garında şehir yöneticilerinin ve halkın çiçeklerle karşıladığı askerlerin Aleksandrovskiy Hastanesi'ne gönderildikleri bilgisine yer vermektedir.⁴⁹⁷ *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde ise Türk-Rus savaşında önemli bir yere sahip olan Tiflis'e gelen yaralı askerlere iyi davranılması gerektiğine dair bir yazı kaleme alınıyordu.⁴⁹⁸ Cepheden gelen ilk yaralı asker kafilesinin şehre intikal etmesiyle birlikte Tiflis gazetelerinde yeni bir haber sütunu oluştu. Gazeteler yaralı asker haberleri ile onlarla yapılan röportajlar yayımlamaya başlıyordu. Sansüre ve askerî gizliliğe tabi tutulan bu röportajlarda çoğu zaman olayın anlatıldığı bölgenin sadece ilk harfi, anlatan askerin ismi ise kısaltılarak aktarılıyordu.

7 Kasım 1914 tarihinde sabahın erken vakitlerinde 1. Kafkas Kolordusu'nun merkez ve sağında kalan Badicivan tepelerini ele geçirmek için çeşitli alaylardan oluşan beş tabura görev verildi. Türk kuvvetleri bu taarruzu şiddetli bir mukavemet göstererek yoğun topçu ve piyade ateşi ile karşılıyordu.⁴⁹⁹ Aras Nehri'nin kuzeyinde, iki ordu birlikleri yoğun sis etkisi ve kar yağışı gibi zorlu hava şartlarında çatışyordu.

⁴⁹⁵ Allen ve Muratov, **a.g.e.**, s. 228.; E. V. Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 54-55.

⁴⁹⁶ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 26 Oktyabrya", **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 6 Aralık 1914 (19 Aralık 1914), № 16, s. 29.

⁴⁹⁷ "Perviy Poezd Ranenih", **Kavkaz**, 25 Ekim 1914 (7 Kasım 1914), № 242, Cumartesi, s. 3.

⁴⁹⁸ Yuliy Semenov, "V Polzu Kavkazskih Voinov", **Kavkazskoe Slovo**, 2 Kasım 1914 (15 Kasım 1914), № 42, Pazar, s. 2.

⁴⁹⁹ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 55-56.; Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 228.

Yoğun sis nedeniyle Sansor sırtlarında bulunan 3. Ordu'nun 18. Tümen birliklerinin bir kısmında yoğun sisten dolayı dağılmalar yaşanırken, Hasankale-Köprüköy yolunun kuzeyinden ilerleyen 34. Tümen de etki gösteremiyordu. 2. Nizamiye Süvari Tümeni ise yolların çamurlu olması ve birlikler arasında yaşanan irtibatsızlıktan dolayı düşman karşısında iyi bir direnç sergileyemiyordu. Tümenlerin başarısızlıkları 11. Kolordu komutanı Galip Paşa ve Karargâh subaylarının morallerini bozmasına rağmen komutanların üstün gayretleri neticesinde 11. Kolordu birlikleri akşam saatlerinde toplanmayı başardı.⁵⁰⁰ Aras Nehri'nin güneyinde ise hava şartlarından dolayı 33. Tümen muharebe bölgesine geç intikal etti, 82. Piyade Alayı ise 11. Kolordu emrine gönderildi. 7 Kasım 1914 günü Başkumandanlık Vekâlet'ine gönderilen telgrafta 11. Kolordu'nun düşmana açıldığı, mevzilerin güçlü olmasından dolayı taarruzun durdurulduğu haberi verilmekteydi.⁵⁰¹ Böylece 3. Ordu birlikleri Köprüköy'deki ilk fırsatı kaçırmış oluyordu.⁵⁰²

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 7 Kasım 1914 muharebeleri hakkında yaptığı duyuruda çok sayıda Türk kuvvetinin ağır toplar ve Kürt süvarileri ile Hasankale'den Rus birlikleri tarafından önceden alınan Köprüköy pozisyonuna yöneldiği aktarılmakta idi. Duyuruda Rusların sağ kanadına saldırıya geçen Türk birliklerinin Kozak topçularının ateşi sonrasında başarılı olamadıkları aktarılıyordu.⁵⁰³

7/8 Kasım 1914 gecesi 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa 11. Kolordu'nun durumunu gözlemleyerek askerlerin morallerini yükseltmeye çalışırken 8 Kasım 1914'te taarruz etmeyi düşünmüyordu. Fakat sabah saatlerinde kolordu öncü birliklerinin başarılarından sonra 11. Kolordu'ya taarruz etme serbestliği verildi. Aras Nehri kuzeyinde kalan 34. Piyade Tümeni gün boyunca yaptığı taarruzlarda Köprüköy'ün batısında kalan sırtların hepsini ele geçirdi. 18. Piyade Tümeni'ne bağlı

⁵⁰⁰ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 133-138. 18. Tümen'in 53. Alayı'nın keşif kolu beklenmedik bir şekilde Rus piyade ve topçu atışına maruz kaldı. Bazı askerler telaşa kapılıp silahlarını ve çantalarını bırakarak dağıldı. Bu durum Tümenin diğer alaylarına ve 34. Tümen birliklerine de yansarak geri çekilmelerine neden oldu. Öğleden sonra kolordu merkezinin çabaları ile birlikler toplanmayı başarsa da Ruslara karşı etkili olunamadı. 33. Tümen ise henüz muharebe alınana bile ulaşamamıştı. Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 137.

⁵⁰¹ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 139-142.

⁵⁰² Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 113.; Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 137-139.

⁵⁰³ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii", **Tiflisskiy Listok**, 28 Ekim 1914 (10 Kasım 1914), № 244, Salı, s. 2.

alayların şiddetli süngü taarruzları neticesinde ise Rus birlikleri Badicivan'ın doğu sırtlarına çekildi. 11. Kolordu'nun kuvvetleri bugün büyük bir moral ile savaşıyor ve başarılı oldular.⁵⁰⁴ Aras Nehri güneyinde ise 28. Tümen birlikleri görevlerine devam ederken 11. Kolordu'nun taarruzlarını kolaylaştırıyordu. 33. Tümen Ekrek Köyü çevresinde kalarak diğer birliklerle irtibata geçemedi ve 8 Kasım 1914 muharebelerine önemli bir destek sağlama imkânı olduğu halde etkisiz kaldı. 11. Kolordu 8 Kasım 1914'te genel olarak Rus birliklerinin geri çekilmesini sağladı. 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa birliklere teşekkür ederek durumu Başkomutanlığa bildirdi.⁵⁰⁵ Süngü dövüşlerinin yaşandığı 8 Kasım 1914 günü Rus birliklerinde ağır kayıplara neden oldu. Nitekim 156. Yelisavetpol Alayı çok fazla yıprandığı için akşam vakitlerinde 154. Derbent Alayı ile değiştirildi.⁵⁰⁶

Türk birliklerinin 8 Kasım 1914 günü başarılarına rağmen 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Kurmay Başkanı Guze'nin tavsiyesi üzerine Erzurum'un doğusunda bulunan tahkimatı yapılmış mevzilere çekilme kararı aldı. Çekilme kararının temelinde Türk ordusunun bu mevzilerde Rus birliklerini daha rahat yenebileceği düşüncesi vardı. 3. Ordu kurmayları bu düşünceye karşı çıkmalarına rağmen planı değiştirmekte başarılı olamadılar. 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa durumu öğrenip bu planın gerçekleşmesi halinde görevinden affını isteyince 3. Ordu komutanı bu karardan vazgeçti.⁵⁰⁷

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin yaptığı açıklamada 8 Kasım 1914 günü sabahın erken saatlerinde çatışmaların tekrar başladığı ve cephe hattındaki Türk birliklerine yeni kuvvetlerin eklendiği bilgisine yer veriliyordu. Türk taarruzlarının başarılarına yer verilmeyen açıklamada Türk birliklerini Alman subayların komuta ettiği iddia edilirken ve Rus kuvvetlerinin kanatlarına yapılan taarruzların başarısızlıkla sonuçlandığı duyurulmaktaydı.⁵⁰⁸

⁵⁰⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 144-147.

⁵⁰⁵ **A.g.e.**, s. 147-151.

⁵⁰⁶ E. V. Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 55.; **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 153.

⁵⁰⁷ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 115.; **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 153.

⁵⁰⁸ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 29 Oktyabrya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 6 Aralık 1914 (19 Aralık 1914), № 16, s. 30.

9-10 Kasım 1914 günleri Köprüköy bölgesinde önemli bir gelişme yaşanmazken 3. Ordu yönetimi 10 Kasım 1914'te büyük bir taarruzun plan ve hazırlıklarını yapıyordu. Aras Nehri'nin kuzeyi ve güneyinde 3. Ordu birlikleri yerlerini aldı. 10. Kolordu ise Bayburt'a yaklaşmış fakat cepheye henüz ulaşamamıştı. 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, "3. Ordu, Allah'ın yardımına, subay ve erlerin gayret ve fedakârlığına güvenerek yarın taarruza başlayacaktır." cümlesi ile 11 Kasım 1914 günü için taarruz emri verdi. 3. Ordu birliklerinden 38. Tümen ve bir topçu taburunu Ahmet Fevzi Paşa, 18. ve 34. Tümenler ile 4 topçu taburunu Galip Paşa, 29. Tümeni Albay Arif, 2. Nizamiye Süvari Tümeni'ni Yarbay Yusuf İzzet Paşa, İhtiyat Süvari Kolordusu'nu ise Fazıl Paşa komuta edecekti. 3. Ordu Komutanı'nın Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderdiği raporda birliklerin konumlarına dair bilgilere yer verilirken Türk askerlerinin morallerinin yüksek, esir bilgilerine göre Rus askerlerinin morallerinin ise düşük olduğu aktarılmaktaydı. Başkomutanlıktan gelen cevapta şu cümlelere yer veriliyordu:

"Yarınki muharebede yalnız harbin değil Osmanlılığın ve İslamlığın geleceği de belli olacaktır. Subay ve er evlatlarımdan bunu göz önünde bulundurarak, bütün fedakarlıkları ile muharebe etmelerini rica ederim. Allah hepimizi başarılı kılsın."⁵⁰⁹

Diğer taraftan Rusça gazeteler 10 Kasım 1914 günü Türk esirlerinin ilk kafilesinin Tiflis'e ulaştığını duyurmaktaydı. Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan açıklamada sabah saatlerinde 250 asker, 8 subay, gece vakitlerinde ise 900 asker, 48 subay şehre ulaşmıştı. Ayrıca esirler arasında 14 Alman ve 1 generalin olduğu aktarılmaktaydı.⁵¹⁰ Tiflis'e getirilen esir Türklerin haberleri gazetelere yansıyınca Tiflis halkı esir askerleri görmek için büyük bir merakla tren garında toplanmaya başladı.⁵¹¹ Gazeteler ise esirler ile röportajları sayfalarına taşıyordu. *Petrogradskiy Kuryer* gazetesi esir Türklerin "Bizi iyi besliyorlar, Allah Rusların merhametini ve iyiliğini görüyor, askerlerine yardım ediyor." dediklerini iddia ederek propaganda malzemesi haline getiriyordu.⁵¹²

⁵⁰⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 158-164.

⁵¹⁰ "Pribitie v Tiflis Pervih Eşelonov Plennih s Turetskago Teatra Voynı", **Kavkazskoe Slovo**, 29 Ekim 1914 (11 Kasım 1914), № 38, Çarşamba, s. 2.

⁵¹¹ "Jdut Plennih", **Kavkazskoe Slovo**, 30 Ekim 1914 (12 Kasım 1914), № 39, Perşembe, s. 3.

⁵¹² "Plennie Turki", **Petrogradskiy Kuryer**, 2 Kasım 1914 (15 Kasım 1914), № 279, Pazar, s. 2.

11 Kasım 1914 sabahı 3. Ordu kuvvetleri Aras Nehri'nin güneyi ve kuzeyinden taarruza geçti. Aras Nehri'nin kuzeyinde akşama kadar devam eden muharebede Köprüköy'ün doğu sırtlarında bulunan Rus birlikleri kuzeydoğu yönüne çekildi. 83. Piyade Alayı Çobandede Tepesi'nin batı sırtlarını ele geçirdi. Aras Nehri'nin güneyinde ise gün boyu yaşanan muharebede 33. Tümen'in bütün alayları ağır kayıplar yaşadı. Rus Süvari Tümeni Aras Nehri'nin güneyinde hakimiyet sağladı. 33. Tümen'in dağılması 9. Kolordu'nun bölgeye intikal etmesini geciktiriyordu. Diğer taraftan 28. Piyade Tümeni 83. Alayı'nın askerleri havanın soğuk olmasına rağmen Rus birliklerinin ateşi altında Aras Nehri'nden geçerek 1905 Rakımlı Tepe'yi aldıktan sonra Köprüköy'e girdi.⁵¹³ Çok sayıda kuvvetle taarruz yapan 3. Ordu, Rus Kafkas Ordusu'nun birliklerine ağır kayıplar verdirdi. Türk kuvvetleri her iki kanatta da Rus birliklerini zor duruma düşürdü.⁵¹⁴ Fakat Türk kuvvetlerinin dağılması ve birliklerin tam olarak toplanmadan az kuvvetle taarruz yapması hava şartları gibi etkenlerden dolayı⁵¹⁵ Rus birliklerini iki kanattan kuşatma planı başarıyla sonuçlanmadı.⁵¹⁶

Köprüköy cephe hattında görev yapan yaralı bir Rus askerine göre 11 Kasım 1914 sabahında başlayan çatışmaların akşamında “*Türklerin ısrarlı saldırıları bütün hat boyunca geri püskürtüldü.*”⁵¹⁷ Bir başka yaralı askerin ifadesine göre ise Köprüköy Muharebesi'nin gerçekleştiği 1-11 Kasım 1914 günlerinde Türk birlikleri sabahın erken saatlerinden akşama kadar şiddetli hücumlar yapmıştı.⁵¹⁸ Köprüköy bölgesinden Sarıkamış'a getirilen bir başka yaralı askerin ifadesinde ise “... *Altı gün boyunca düşmanın bütün gücüyle yaptığı dehşetli saldırılarına dayanabildik. ...*”⁵¹⁹ cümlesine yer veriliyordu. Bakü'ye getirilen bir başka yaralı Rus askeri de Köprüköy cephe hattında Türklerin müstahkemlerinin iyi olduğunu, dağlara yerleşen Türk birliklerinin Rus askerlerini her taraftan görebildiklerine dikkat çekerek makineli tüfek atışlarına

⁵¹³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 168-172. Köprüköy Muharebesi'nden sonra Enver Paşa tarafından 83. Alay sancağına nişan verileceği, alayın kahraman asker ve subaylarına ise muharebe liyakat madalyası gönderileceği bildirildi. Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 124.

⁵¹⁴ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 55; Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 152-153.

⁵¹⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 118-120.

⁵¹⁶ Yarbay Selahattin, **a.g.e.**, s. 52.

⁵¹⁷ “U Ranenih”, **Kavkaz**, 4 Kasım 1914 (17 Kasım 1914) № 250, Salı, s. 3.

⁵¹⁸ “U Ranenih”, **Kavkaz**, 5 Kasım 1914 (18 Kasım 1914) № 251, Çarşamba, s. 3.

⁵¹⁹ “Sarıkamış” **Kavkazskoe Slovo**, 9 Kasım 1914 (22 Kasım 1914), № 48, Pazar, s. 2.

rağmen Türk askerlerinin gün boyunca taarruza geçtiklerini aktarmaktaydı.⁵²⁰ Köprüköy Muharebesi'ne katılan bir Rus komutanın Karargâh Merkezi'ne gönderdiği mektupta ise iki Türk kolordusuna karşı altı Rus alayının mücadele ettiği Köprüköy bölgesinde Rus birliklerinin çok fazla sayıda asker kaybettiğine değinilmekte idi. Rus komutan muharebelerde kayba uğrayan Yelizavetpol, Kabardin, Derbent ve Bakü alaylarını tamamen yok olmaktan 14. Türkistan Alayı tarafından yapılan süngü taarruzlarının kurtardığına dikkat çekmekte idi. Rus komutan ayrıca Bakü Alayı'ndan geriye sadece Karaorgan'a getirilen sancağın kaldığını aktarıyordu.⁵²¹

11 Kasım 1914'te Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan açıklamada ise Türk birliklerinin Köprüköy bölgesinde yaptıkları taarruzlarda büyük kayıplar vererek başarısız olduğu duyurulmaktaydı. Açıklamanın devamında Rusların sol kanadına ulaşan Türk birliklerinin Rus topçuları tarafından dağıtıldığı ve süvari birliklerinin ise takip harekâtı başlattığı aktarılmakta idi. Karargâh Merkezi ayrıca Erzurum çevresinde bulunan Türk kuvvetlerine Trabzon üzerinden askerî ikmal yapılığın dikkat çekiyordu.⁵²²

12 Kasım 1914 günü soğuk olan hava şartlarında sis devam ederken görüş mesafesi düşüktü. Aras Nehri'nin kuzeyinde sabahın erken saatlerinden itibaren başlayan 11. Kolordu'nun topçu ateşleri şiddetini artırıyordu. 34. Piyade Tümeni'ne bağlı birlikler Köprüköy'ün kuzeyi yönünde ve Homigi sırtlarına doğru taarruz yaparak bu bölgede başarılı oldu. Rus kuvvetleri ise Aşağı Çakmak-Haran-Azap yönüne çekildi. 18. Tümen'e bağlı alaylar ise Pazaçur-Menevürt sırtlarına sancaklarıyla birlikte süngü taarruzu yaparak Rus birliklerini püskürttü. En önde ilerleyen ve sancağı kurşun yarası alan 102. Piyade Alayı'nda çok sayıda asker yaralandı. Geceyi kar üstünde geçiren 29. Piyade Tümeni Çermiksu-Hizardereköy hattının kuzeyine gönderilmesine rağmen fazla bir etki sağlayamadı. Aras Nehri'nin güneyinde, 33. ve 37. Piyade Tümenleri fazla bir etki gösteremediğinden dolayı planlanan sonuç alınamıyordu. 3. Ordu tarafından Başkomutanlık Vekâleti'ne gün

⁵²⁰ "Boy u Kepri-Keya", **Znak Tiflisa**, 29 Kasım 1914 (12 Aralık 1914), № 328, Cumartesi, s. 2.

⁵²¹ "Vıpiska İz Pisma S. Stoyakina, Sarıkamış, 4 Noyabrya 1914 Goda, E. V. Stoyakinoy v Tiflis" **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 93.

⁵²² "Ot Ştaba Kavkazssoy Armii", **Kavkazskoe Slovo**, 31 Ekim 1914 (13 Kasım 1914), № 40, Cuma, s. 2.

boyu gönderilen raporlarda muharebelerin bütün şiddeti ile devam ettiğinden dolayı kesin bir neticenin söylenemeyeceği ve Rus birliklerinin birçok mevzide geri çekildikleri aktarılmaktaydı. Fakat gün boyu gelen raporlar Rus birliklerinin büyük bir kısmının kuşatıldığı veya yok edildiği gibi haberleri bekleyen Başkomutanlık Vekâleti'ni fazla memnun etmiyordu.⁵²³ Bütün gün süren muharebelerde 3. Ordu kuvvetleri Rus birliklerini Köprüköy-Homigi-Menevürt'ün güney sırtlarından uzaklaştırdı ve sonraki gün için takip kararı alındı.⁵²⁴ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 12 Kasım 1914 günü için yayımladığı ilk duyuruda sadece “*Köprüköy bölgesi pozisyonlarında muharebe devam ediyor*” cümlesi bulunuyordu. İkinci duyurusunda ise Karakilise'nin güneyinde çok sayıda görülen Kürt süvari ataklarının sonuçsuz kaldığı aktarılmaktaydı.⁵²⁵

13 Kasım 1914'te 3. Ordu'nun genel takip harekâtı başladı. Rus Kafkas Ordusu çekildiği bazı mevzilerde direnmeye devam ederken Türk tümenlerinin ayrı ayrı takip kolları kalan az sayıdaki bu Rus birlikleri ile mücadeleye giriyordu. 3. Ordu'nun Tümenleri olumsuz hava şartlarından ve Rus birliklerine güçlü olmayan takip harekâtı yaptıklarından dolayı önemli fırsatları kaçırdı. Rusların bıraktığı az sayıdaki birlikleri bütün kuvvetle takip etmek daha etkili bir yöntem olacaktı. Nitekim Başkomutanlık Vekâleti'nden gelen emir ile Rus kuvvetlerinin tamamen yok edilmesi isteniyordu. Başkomutanlık Vekâleti ayrıca Rus Kafkas Ordusu'na cephe gerisinden de darbe vurmak istiyordu. Rus Kafkas Ordusu'na Kafkasya üzerinden gelecek yardımları geciktirmek için Fazıl Paşa'nın komuta ettiği aşiretler aracılığı ile Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ile İran'dan gelen demiryolunun tahrip edilmesi emredilmişti. Gün içerisinde Rus birliklerinin artçıları ile küçük çaplı çatışmalar oldu.⁵²⁶ 13 Kasım 1914 günü yapılan muharebelerde Rus birliklerinin yaralı ve zayıfatı 4 bin kişiden fazla tahmin edilirken esir sayısı ise 50 kişi idi. Rus birlikleri çekilirken çok sayıda çadır ve cephanenin yanı sıra karyola, kazma ve kürek gibi malzemeleri de bırakıyorlardı.⁵²⁷

⁵²³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 177-192.

⁵²⁴ Yarbay Selahattin, **a.g.e.**, s. 54.

⁵²⁵ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 3 Noyabrya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 6 Aralık 1914 (19 Aralık 1914), № 16, s. 31.

⁵²⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 194-207.

⁵²⁷ Tekir, **a.g.e.**, s. 178.

Diğer taraftan 13 Kasım 1914 günü, 11. Kolordu birliklerinde ilk tifüs vakasına rastlanıldı.⁵²⁸

14 Kasım 1914 tarihinde 11. Kolordu bulunduğu bölgede dinlenerek yeni bir taarruz için kuruluş hazırlık kararı aldı. Kolorduya bağlı 18., 33. ve 34. Tümen birlikleri Homigi-Epsemce hattının güney ve doğusunda, 9. Kolordu'ya bağlı 17., 28. ve 29. Tümen birlikleri ise bu hattın kuzeyi ve batısındaki yerlerde bulunacaktı. Rus 1. Kafkas Kolordusu ise 4 Kasım 1914'te ele geçirdiği Sanamer-Ardos-Horasan hattına çekilmişti. Türk birlikleri 1. Kafkas Kolordusu'nun iki kanatta çekilen birliklerinin yollarını kapatmaya çalışıyordu. 1. Kafkas Kolordusu ise her geçen gün yeni birlikler ile güçleniyordu. 1. Kafkas Kolordusu'na yardım için Tiflis'ten hareket eden 2. Türkistan Kolordusu'nun bazı birlikleri 11 Kasım 1914'te Karaorgan'da toplanmaya başlamasıyla birlikte 1. Kafkas Kolordusu'nu iki kanattan kuşatma tehlikesi ortadan kalkıyordu.⁵²⁹

Köprüköy Muharebesi'nden önce 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Rus birliklerini Erzurum'un doğusunda tahkimli mevziide karşılamayı planlayarak hazırlıklarını buna göre yapmıştı. Fakat Başkomutanlık Vekâleti'nden gelen ısrar üzerine Rus birliklerine nihai darbe vurmak için ileri çıkma kararı aldı. Hasan İzzet Paşa bu harekâta 3. Ordu kuvvetlerini temkinli olarak parça parça kullandı. 3. Ordu birlikleri harekâtın ilk zamanlarında bütün gücüyle 1. Kafkas Kolordusu'na kuşatıcı taarruzlar yapsaydı Rus birlikleri karşısında çok etkili olabilirdi.⁵³⁰

Diğer taraftan askerlerin tamamında ağır geçen kış şartlarına uygun giysiler bulunmuyordu. Bir kısım askerler yazlık kıyafetler ile cephe hattına gönderilmişti. Arazi şartlarının zorluğu önceden dikkate alınmamış ve ilerleyen birliklerin gereksiz yerlerden yürütülmesi askerleri yormuştu. Birliklerde yeterince yiyecek olmasına rağmen araç eksikliğinden dolayı cephe hattına taşınamıyordu. Ayrıca 3. Ordu'daki bazı birlikler düzen ve uyum sorunları yaşıyordu. 11. Kolordu'ya bağlı 33. Tümen'in birlikler arasında Van bölgesinde seferberlikle askere alınan Ermeni vatandaşlarda vardı. Harekât esnasında bu askerler bölgede dağılmış hatta Çarlık Rusya'ya

⁵²⁸ Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II.** Cilt, s. 154-155.

⁵²⁹ **Birinci Dünya Harbinde,** Cilt I., s. 209-218

⁵³⁰ **A.g.e.,** s. 219.

kaçmışlardı. Bağdat'tan getirilen 13. Kolordu'nun birlikleri ise yaptıkları uzun yolculuktan sonra yorulmalarının yanı sıra Doğu Anadolu'nun iklim şartlarına uyum sağlayamamışlardı.⁵³¹

3. Ordu Komutanlığı 14 Kasım 1914 günü Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderdiği raporda Köprüköy bölgesinde düşmanın nihai olarak yenilmediğinden, iklim ve arazi şartlarından dolayı birliklerin harekât kabiliyetinin kısıtlandığından, çete faaliyetlerine geç başlandığı için fayda alınmadığından, bölgede yiyecek ve cephane ikmalinin zorluğundan bahsedildikten sonra tam donanımlı obüs bataryaları talebinde bulundu. 3. Ordu komutanı ayrıca Rus 2. Türkistan Kolordusu'nun da cepheye katılabileceği haberini veriyordu.⁵³² Köprüköy Muharebesi'nden sonra Enver Paşa 3. Ordu'yu tebrik ederek Hasan İzzet Paşa'yı liyakat madalyası ile taltif etti. Enver Paşa taltiftten sonra *"Bu defa müessir bir ihata hareketi ile düşmanın perişan edileceğini ümit ediyorum. Cenabı Hak muininiz olsun."*⁵³³ cümlesi ile kesin bir sonuç beklediğini bildiriyordu.

Köprüköy Muharebesi'nin üç gün devam eden ilk safhası 7, 8 ve 9 Kasım 1914 günlerinde, iki gün süren ikinci safhası ise 11-12 Kasım 1914 günlerinde gerçekleşti, 13-14 Kasım 1914 günleri Rus birliklerini takip harekâtı olarak devam etti. Aras Nehri'nin kuzeyi ve güneyinde gerçekleşen muharebelerden sonra Rus kuvvetleri Türk birliklerini oyalayarak istedikleri zamanda daha güçlü mevzilere çekilme fırsatı buldular.⁵³⁴ Netice itibarıyla 3. Ordu kuvvetini parça parça kullandığı ve iyi bir kuşatma harekâtı yapamadığı için Rus kuvvetlerine büyük bir darbe vuramadı.⁵³⁵

15 Kasım 1914 günü cephe hattındaki 9. ve 11. Kolordularda önemli bir gelişme görülmezken 3. Ordu 16 Kasım 1914 için hazırlıklarına devam ediyordu. Türk keşif kolları Rus birliklerinin Sanamer-Azap-Horasan hattında olduklarını tespit etti.⁵³⁶

⁵³¹ A.g.e., s. 208.

⁵³² A.g.e., s. 220-223.

⁵³³ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s. 124.

⁵³⁴ Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt*, s. 155-156.

⁵³⁵ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s. 123.

⁵³⁶ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.*, s. 224-230.

16 Kasım 1914'te Türk birliklerine taarruz emri verildi. Rus birliklerinin mevzilerinin 3. Ordu Komutanlığı tarafından verilen bilgiye göre daha yakında olmalarından dolayı Türk birlikleri beklenmedik bir direnişle karşılaşarak çok fazla kayıp verdiler. Diğer taraftan uzun bir yürüyüşten sonra Azap sırtlarındaki taarruzda 11. Kolordu'ya bağlı 18. ve 34. Tümenler Rus birlikleri tarafından durduruldu.⁵³⁷ Türk birlikleri 16 Kasım 1914'te çoğunlukla tüfek atışları yaparken, hâkim tepelere konuşlanan ve cephane sıkıntısı yaşamayan Rus topçuları yoğun ateş etmekteydi.⁵³⁸ 16 Kasım 1914'te yapılan Türk taarruzlarında istenilen hedefe varılamadı. Cepheye yaşanan şiddetli çatışmalar *Kavkaz* gazetesindeki haber içeriğinde kendini göstermekteydi. Gazetede Tiflis'e ulaşan yaralı askerlerden bahsederken “*Düşmanın sebatkar hücumları sonucu yaralanan*”, “*şiddetli çatışmaların olduğu Köprüköy ve Hasankale'den*” gibi ifadelerle yer veriliyordu.⁵³⁹

17 Kasım 1914'te 3. Ordu taarruza devam ederken Rus Kafkas Ordusu'na bağlı 2. Türkistan Kolordusu cephe hattında yerini alıyordu. 3. Ordu'nun 9. Kolordusu'na bağlı 29. Tümen Rus birliklerini kuşatma imkânı bulamasa da Hoşap'ın batı sırtlarını almayı başardı. 17. Tümen ise Azap'ın doğu ve kuzeydoğu sırtlarını ele geçirdi fakat tümenin bu başarısında yaklaşık bin kişi kaybedildi.⁵⁴⁰ Türk birliklerinin bağırarak ve hedefsiz atışlar ile yaptığı şiddetli taarruzda Yelizavetpol birliklerinde panik havası oluşarak dağılmalara neden oldu. Bunun üzerine General N. N. Baratov, bölgeye yeni birliklerin gitmesini emretti.⁵⁴¹ 11. Kolordu'ya bağlı 34. Tümen, Azap'ın doğusuna ilerleyerek 17. Tümeni'n hizalarına ulaştı. 33. Tümen ise yaptığı taarruzda başarı elde edemedi ve dağılan tümen birlikleri Yüzveren yönünde ancak toplanabildi.⁵⁴² 3. Ordu birliklerinin bir kısmının başarı elde etmesine rağmen 17 Kasım 1914 günü de kesin bir sonuç alınamadı. Rus birlikleri ile yakın mesafede yapılan bu muharebe de Türk birlikleri gereksiz yere çok fazla cephane harcadı.⁵⁴³ Nitekim 7-16 Kasım 1914 tarihleri arasında Türk topçu alayı ortalama 1.000 top mermisi kullanırken piyade

⁵³⁷ **A.g.e.**, s. 229-244.

⁵³⁸ Martirosyan, **a.g.m.**, s. 12.

⁵³⁹ “U Ranenih”, **Kavkaz**, 4 Kasım 1914 (17 Kasım 1914), № 250, Salı, s. 3.

⁵⁴⁰ Yarbay Selahattin, **a.g.e.**, s. 62-63

⁵⁴¹ Martirosyan, **a.g.m.**, s. 13.

⁵⁴² Yarbay Selahattin, **a.g.e.**, s. 63-64.

⁵⁴³ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Çev. Hakkı Akoğuz, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2007 s. 29.

alayları ise ortalama olarak 250-300 sandık cephane harcamıştı. Alay başına kullanılan şarapnel kullanımı ise 1.200'ü buluyordu.⁵⁴⁴

Tiflis gazeteleri Köprüköy cephe hattındaki gelişmeleri şehre ulaşan yaralılar üzerinden duyurmaya devam ediyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi 17 Kasım 1914 günü gelen yaralı Rus askerlerinin genelinde el ve ayaklarında yaralanmalar olduğuna değiniyordu.⁵⁴⁵ Başkent gazetelerinden *Petrogradskiy Kuryer* ise bölgedeki kaynaklarından aldığı haberlere “*Köprüköy’de inatçı ve kanlı bir savaş gerçekleşti*” cümlesi ile Köprüköy’deki durum hakkında Rus kamuoyunu bilgilendiriyordu.⁵⁴⁶

18 Kasım 1914 günü taarruza devam etmeyen 3. Ordu savunmada kalarak mevzilerin güçlenmesi, birliklere cephane ikmali yapılması, askerlerin toplanması ve dinlenmesi kararı aldı. 3. Ordu’nun 9. ve 11. Kolorduları küçük çaplı Rus taarruzlarıyla karşılaşmalarına rağmen mevzilerini korumayı başardılar.⁵⁴⁷ 19-20 Kasım 1914 günleri cephe hattında küçük çaplı çatışmalar devam ederek fazla bir gelişme yaşanmadı. 3. Ordu Komutanlığı’ndan tahkimata devam edilmesi yönünde birliklere emir gitti.⁵⁴⁸

3. Ordu’nun 16-17 Kasım 1914 günleri yaptığı başarısız taarruzları Rus birliklerinin beklenmedik direniş göstermeleri, İd bölgesinde büyük bir Rus kuvvetinin varlığı gibi nedenlerden dolayı 3. Ordu komutanı 21 Kasım 1914 günü birliklere kontrollü çekilme emri verdi. 3. Ordu birliklerinin çekilme kararı aldığı gün tipi şeklinde kar yağışı olmaya başladı. Olumsuz hava şartlarında çekilen askerler yaşananlara anlam veremezken birlikler içerisinde düzen bozulmuş herkes dondurucu soğuktan korunmaya çalışıyordu.⁵⁴⁹ 22 Kasım 1914 günü 3. Ordu dağılan ve birbirine karışan birlikleri düzenlemekle meşgul oldu. 3. Ordu’nun daha geniş bir vakitte çekilme imkânı varken fırtınalı bir günde çekilerek bütün bir ordunun perişan duruma düşürülmesi birlik komutanlarını memnun etmemişti. Bu konuda üzüntüsünü dile

⁵⁴⁴ Tekir, **a.g.e.**, s. 187.

⁵⁴⁵ “Okolo Ranenih”, **Kavkazskoe Slovo**, 5 Kasım 1914 (18 Kasım 1914), № 44, Çarşamba, s. 2.

⁵⁴⁶ İ. Kazbekov, “Boy Pod Keprikeem”, **Petrogradskiy Kuryer**, 4 Kasım 1914 (17 Kasım 1914), № 281, Salı, s. 2.

⁵⁴⁷ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 262-278.; Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 160-161.

⁵⁴⁸ Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 161.

⁵⁴⁹ Yarbay Selahattin, **a.g.e.**, s. 66-67.

getiren ve harbe erken girildiğinden bahseden 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa emekliye sevk edildi.⁵⁵⁰

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi 23 Kasım 1914'te 3. Ordu'nun çekildiğini kamuoyuna duyurmaktaydı. Açıklamada Erzurum yönünde Türk ordusunun bütün cepheden çıkarıldığı ve Rus birlikleri tarafından takip harekâtının yapıldığı aktarılmakta idi.⁵⁵¹

Azap Muharebesi, Köprüköy Muharebesi'nde tam olarak yenilmemiş Rus birliklerinin daha güçlü müdafaa mevzileri olan Azap sırtlarına ve Horum düzlüklerine çekildiği bölgede gerçekleşti. Diğer taraftan Köprüköy'den sonra 3. Ordu'da asker gücü zayıflamasına rağmen yeni birlikler ile destek yapılamazken cephe ve erzak sıkıntıları yaşanmaya başladı. Rus Kafkas Ordusu ise yeni kuvvetler ile güçlendiriliyordu. Köprüköy'de Rus birlikleri önemli bir darbe alarak çekilseydi Azap'ta çok büyük kayıplar verebilirdi.⁵⁵² Ayrıca 20-21 Kasım 1914 günleri Rus birlikleri cephe hattında panik yaşamış, 1. Rus Kafkas Kolordusu Komutanı General Berhman, kurmay başkanı ile birlikte Sarıkamış'a kaçarak Türk kuvvetlerinin üstün geldiğini Karargâh Merkezi'ne aktarmışlardı. 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa çekilme kararı almasaydı cephede durum çok farklı olabilirdi.⁵⁵³ Böylece Köprüköy bölgesinde meydana gelen muharebelerde 3. Ordu eline geçen son fırsatı farkında olmadan kaçırmış oluyordu.

Köprüköy ve Azap Muharebeleri Türk sınırları içerisinde olduğu için bütün zararı Türk tarafında oldu ve bu yönden Rus askerlerinin moralini yükseltti. Diğer taraftan Rus kuvvetleri 3. Ordu'yu yirmi gün kadar oyalamayı başararak yeni kuvvetlerin bölgeye ulaşmasına kadar zaman kazandı. Bu sürede Rus Kafkas Ordusu, 3. Ordu'nun eksik ve zayıf yönlerini öğrenerek ordunun uzun bir süre taarruz

⁵⁵⁰ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 134-135.

⁵⁵¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 12 Noyabrya", **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 3 Ocak 1915 (16 Aralık 1915), № 20, s. 35.

⁵⁵² Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 161-162.

⁵⁵³ Çakmak, **a.g.e.**, s. 59.

kabiliyetini kırdı.⁵⁵⁴ Muharebeler Rus Kafkas Ordusu'na birçok avantaj sağlamasına rağmen Rus tarafı da beklediği sonucu tam manasıyla alamadı.⁵⁵⁵

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 26 Kasım 1914 tarihli açıklamasında Türk ordusunun dağılan temel kuvvetlerini takip harekâtının devam ettiği, çok sayıda esir, silah ve mühimmat sandıklarının ele geçirildiği bilgisine yer verilmekteydi. Yol üzerinde donmuş Türk askerlerine rastlanıldığını aktaran Karargâh Merkezi Türk esirlerden alınan bilgiye göre çekilen birliklerin Deveboynu Tabyası'nı güçlendirdiğini duyurmakta idi.⁵⁵⁶ 27 Kasım 1914'te yapılan duyuruda ise takip harekâtının son bulduğuna dair açıklama yapıldı.⁵⁵⁷

Rusça gazeteler Köprüköy ve Azap Muharebelerinin devam ettiği günlerde fazla malumata yer vermediler. Bunun sebepleri arasında askerî sansür ve gizlilik ile cephe hattında Rusların aleyhine yaşanan gelişmeler gösterilebilir. Rus kamuoyu muharebeler boyunca genel olarak Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin resmî duyurularından bilgi alıyordu. Ayrıca cepheden gelen yaralı Rus askerler ile esir Türk askerlerin röportajları gazete sayfalarına yansıyor. Yaralı ve esir askerlerin ifadeleri cephe hattındaki çatışmaların her iki taraf için kanlı ve şiddetli geçtiğinin göstergesi idi. Muharebelerin gazetelerde yer almamasının bir diğer önemli nedeni ise savaşın yeni başlamış olmasından dolayı Rusça gazetelerin gelişmelere karşı henüz bir söylem geliştirememesi idi. Köprüköy ve Azap Muharebelerinde istediği sonucu alamayan Başkomutanlık Vekâleti Rus Kafkas Ordusu'na yönelik büyük bir kuşatma harekâtının planlarına başladı.

2. 7. Sarıkamış Harekâtı

3. Ordu birliklerinin Köprüköy ve Azap Muharebelerinde başarı kazanmalarına rağmen Rus Kafkas Ordusu'na yönelik istenilen sonuç elde edilemedi. Başkomutanlık

⁵⁵⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 322.**

⁵⁵⁵ Korsun, **a.g.e.**, s. 31.

⁵⁵⁶ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 13 Noyabrya”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 3 Ocak 1915 (16 Aralık 1915), № 20, s. 35.

⁵⁵⁷ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 14 Noyabrya”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 3 Ocak 1915 (16 Aralık 1915), № 20, s. 35.

Vekâleti bundan dolayı Rus birliklerine nihai bir darbe vurmak için geniş çaplı kuşatma harekâtının planlarını yapmaktaydı. Bu planda Sarıkamış'ın doğusunda bulunan Selim (Novoselim) Köyü'ne kadar sol kanat üzerinden Rus kuvvetlerine kuşatma yapılacak, Ardahan'dan gelecek olan Rus birlikleri bu güzergâhta tutularak Kars Kalesi ele geçirilecekti. Ayrıca Karadeniz'den Van Gölü'ne kadar uzanan Kafkas Cephesi'nin diğer cephe hatlarında da operasyonlar yürütülecekti. Karadeniz üzerinden Batum'a çıkarma yapılacak, İran'ın iç bölgelerine girilerek bu bölgede yaşayan halklar Ruslara karşı ayaklandırılacaktı.⁵⁵⁸ Diğer taraftan Enver Paşa'ya göre Çarlık Rusya ordularının Lehistan'da durumunun iyi olmadığından dolayı Kafkas Cephesi'ne takviye birlik göndermeleri mümkün değildi.⁵⁵⁹ Nitekim Tannenberg'de Alman ordularının kuşatma operasyonu ile Rus kuvvetlerini bozguna uğratması, Avusturya-Macaristan'ında Rus ordularının sol kanadına yönelik başarıları Türk basınında geniş bir yankı buluyordu. Türk basını yakın bir zamanda Rus ordularının yenileceğini gazete sayfalarına taşıyordu.⁵⁶⁰ Dönemin şartları bu durumda iken yönünü Kafkas Cephesi'ne çeviren Enver Paşa, Rus Kafkas Ordusu'na büyük bir darbe vuracak, Türk ordusu Tiflis'e kadar ulaşarak Güney Kafkasya'yı ele geçirecekti.⁵⁶¹

Nitekim Rus Kafkas Ordusu'nun bir kısım birlikleri daha önce Batı Cephesi'ne gönderilmişti. 3. Ordu ise 10. Kolordu'nun Kafkas Cephesi'ne gelmesi ile birlikte daha da güçlenecekti. Dolayısıyla Enver Paşa'nın kuşatma şeklindeki taarruz planının başarıya ulaşması için uygun bir ortam oluşuyordu. Fakat yoğun kar yağışı ve soğuk hava gibi mevsim şartları ulaşım imkânlarını zorlaştırırken askerlerin kıyafetleri kış şartlarına uygun değildi.⁵⁶² Ayrıca ordunun gerilerinde lekeli tifo ve hummai racia (Dönek Ateş) gibi salgın hastalıklar görülüyordu.⁵⁶³

⁵⁵⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 347-350.

⁵⁵⁹ Yavuz Özdemir, **Sarıkamış Harekâtı Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, İstanbul, Historia Yayınları, 2018, s. 240.

⁵⁶⁰ Öğün, **a.g.e.**, s. 66-67.

⁵⁶¹ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 234.

⁵⁶² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 355. Kafkas Cephesi'nde görev yapan 3. Ordu birlikleri için İstanbul'dan çok sayıda kışlık giysi, cephane ve silah ile başka malzemeler Trabzon Limanı'na gönderilmek üzere yola çıkmıştı. Bu malzemeleri taşıyan Bahr-i Ahmer, Mithat Paşa ve Bezm-i Alem isimli vapurlar 7 Kasım 1914 günü Ereğli açıklarında Rus Karadeniz Filosu tarafından batırılmış, gemilerde bulunan 224 asker esir alınmıştı. Böylece Sarıkamış Harekâtı için önemli ihtiyaçlardan biri olan kışlık giysilerden 3. Ordu birlikleri mahrum kaldı. Öğün, **a.g.e.**, s. 83.

⁵⁶³ Tevfik Sağlam, **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul, Askerî Matbaa, 1941, s. 10.

Sarıkamış Harekâtı'nın hazırlıkları devam ederken Enver Paşa 12 Aralık 1914 tarihinde Erzurum'a geldi. Enver Paşa'nın Erzurum'a geliş sebebi aslında 3. Ordu'nun yönetimini eline almak değil önceki muharebelerde Rus Kafkas Ordusu'na nihai darbe vurulamadığı için yapılacak büyük operasyonda birlikleri kontrol etmek ve harekâtı yakından takip etmek idi. Enver Paşa cephe hattını ziyaret ettikten sonra askerlere hitaben yayınladığı beyannamede özetle şu ifadeleri kullanıyordu:

“Askerler hepinizi ziyaret ettim, ayağınızda çarığınız, sırtınızda paltonuz olmadığını da gördüm. Lâkin karşınızdaki düşman sizden korkuyor, yakın zamanda taarruz ederek Kafkasya'ya gireceksiniz. Siz orda her türlü nan-ü nimete kavuşacaksınız. Âlem-i İslâm'ın bütün ümidi sizin son himmetinize bakıyor ...ilah”⁵⁶⁴

Enver Paşa'nın cepheyi ziyaretinden bir gün sonra ise Çar II. Nikolay, askerlerine moral vermek amacıyla Kars ve Sarıkamış'a bir ziyaret gerçekleştiriyordu. Rusça gazeteler 13 Aralık 1914 tarihinde saat 11.00'da Çar II. Nikolay'ın Kars'a geldiğini sayfalarına taşıyordu. Çar II. Nikolay Kars Askerî Katedrali, şehirdeki diğer kilise ve camilerinden sonra Kars Kalesi'ni de ziyaret etti.⁵⁶⁵ 14 Aralık 1914 günü ise sabah saatlerinde Sarıkamış Tren Garı'na gelen Çar II. Nikolay Sarıkamış'ta bulunan askerî kilise ziyareti sonrasında otomobil ile Osmanlı Devleti sınırına gelerek buradaki Rus askerlerine madalya ve nişan takdiminde bulundu. Çar II. Nikolay sınırdaki askerlere hitaben yaptığı konuşmada şu ifadelere yer veriyordu:

“Buraya Rusya sınırına gelerek yaşadığımız bu savaşta gösterdikleri kahramanca davranışları için yiğit Kafkas Ordusu'na bizzat teşekkür etmekten ve ödül vermekten mutluluk duyuyorum. Bütün askerî birliklerin şanlı ataları gibi Rusya'ya ve bana kahramanca çalışacaklarından eminim. Vatanî hizmetiniz için hepinize gönülden teşekkür ederim.”⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Özdemir, **a.g.e.**, s. 246-251. Enver Paşa cephe hattını teftiş ettikten sonra 17 Aralık 1914 tarihinde 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'ya hitaben “*Ben Erzurum'a gidiyorum, ya oradan İstanbul'a dönerim veya seyirci sıfatıyla harekâtınıza bakarım*” şeklinde düşüncesini dile getirmişti. 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa kısa bir süre sonra Sarıkamış Harekâtı'nın stratejik olarak erken olduğunu bahar aylarını beklemenin daha uygun olacağını dile getirdikten sonra Enver Paşa'nın taarruz emri için “*Taarruz emrinizi yerinde görmüyorum*” ifadelerini kullandı. Bunun üzerine Enver Paşa “*Hocam olmasaydınız sizi idam ettirirdim*” şeklinde karşılık verdi. Netice itibarıyla iki paşanın birlikte çalışma imkânı kalmadığından dolayı görevinden istifa eden Hasan İzzet Paşa'nın yerine Enver Paşa 3. Ordu komutanlığını kendi üzerine aldı. Ögün, **a.g.e.**, s. 95-97.

⁵⁶⁵ “Gosudar İmperator v Karse”, **Kavkaz**, 4 Aralık 1914 (17 Aralık 1914), № 275, Perşembe, s. 2.

⁵⁶⁶ “Gosudar İmperator v Deystvuyuşçey Kavkazskoy Armii”, **Golos Rusi**, 3 Aralık 1914 (16 Aralık 1914), № 328, Çarşamba, s. 3. Tiflis gazeteleri günler öncesinden Çar II. Nikolay'ın Tiflis'e yapacağı ziyareti sayfalarına taşımaktaydı. Vorontsov Daşkov'un “*Yakın günlerde Tiflis şehri İmparator Hazretlerinin ziyaretleriyle bahtiyar olacaktır*” büyük harfleri ile başlayan duyurusu gazetelerin birinci sayfalarında yerini almaktaydı. Daşkov bildirisinin devamında din ve milliyet fark etmeksizin bütün

Çar II. Nikolay'ın sınır hattına gerçekleştirdiği bu ziyaret Rus askerlerinin morallerini yükseltti. Ziyaret esnasında ilginç bir hadise gerçekleşiyordu; Çar II. Nikolay Sarıkamış sınır hattına otomobili ile giderken yol üzerindeki ormanlık alanlarda bulunan Türk keşif birliklerine yakın bir yerden geçti. Fakat Türk keşif birlikleri tarafından çarın konvoyuna herhangi bir saldırı düzenlenmedi.⁵⁶⁷

Kafkas Cephesi'nin ilk aylarında önemli bir ikmal merkezi olan Sarıkamış ile ilgili haberler Türk birliklerinin bölgeye taarruz yapmasından günler öncesinde Rusça gazetelerin sayfalarına taşınıyordu. Tiflis'te hazırlanan kalın giysi ve çeşitli askerî malzemelerin Sarıkamış üzerinden cephe hattına dağıtıldığı bilgileri⁵⁶⁸ ile cephedeki yaralı askerlerin Sarıkamış Tren İstasyonu'na getirilerek buradan Kars, Gümrü ve Tiflis'e nakledildiği gibi haberlere gazetelerde sıkça rastlanılmaktaydı.⁵⁶⁹

Türk ordu yönetimi Sarıkamış Harekâtı'nın 21 Aralık 1914 tarihinden itibaren başlatılmasına karar verdi. Yapılan plana göre 3. Ordu'nun güçlü kuvvetleri Rus mevziisinin kuzey yanına ve gerisine kuşatıcı bir taarruz yaparken zayıf kuvvetleri ise diğer Rus birliklerinin Erzurum yönünde yapacağı taarruzları önleyecekti. Diğer taraftan Artvin bölgesinde bulunan Ştanke Bey Müfrezesi ile başka kuvvetler Oltu-Vartanik yönünde ilerleyerek 10. Kolordu'ya yardımcı olacaktı. Rus Kafkas Ordusu ise Türk taarruzu karşısında savunma stratejisi uygulayacaktı. Bunun için Sarıkamış

Tiflis halkının aynı coşku ve sevgi ile imparatorlarını karşılayacaklarını aktarmaktaydı. Vorontsov Daşkov, "Ot Namestnika Yego İmparatorskago Veliçestva na Kavkaza", **Kavkaz**, 21 Kasım 1914 (4 Aralık 1914), № 265, Cuma, s. 1. 10 Aralık 1914 günü ise *Kavkaz* gazetesi Çar II. Nikolay'ın Tiflis'e geldiğini manşetten duyurmaktaydı. Gazete, birinci sayfanın tümünü çarın Tiflis ziyareti haberine ayırmakta idi. Haberde, tren garında Vorontsov Daşkov, General Yudenic ve Tiflis şehir yöneticilerinin hazır bulunduğu karşılama töreninden sonra renkli bayraklar ve çiçeklerle süslenen caddelerden otomobil ile geçen Çar II. Nikolay'ı Tiflis halkı büyük merak ve coşkuyla selamladığı aktarılmakta idi. Çar II. Nikolay şehrin katedral ve camilerinden sonra yaralıların bulunduğu hastaneye ziyaret gerçekleştirdi. Haberde ayrıca Tiflis'te yaşayan Gürcü, Ermeni, Malakan ve Müslüman ahalinin çara karşı muhabbetlerine yer verilmekte idi. Kadim başkentlerine yapılan bu ziyarette Gürcülerin çok memnun kaldıkları, Ermenilerin kendilerini bağımsızlığa kavuşturacak Rus çarını kutsal ve dokunulmaz olarak gördükleri, Kuran ayetleri ile hadislerden örnekler verilen Müslümanların ise yöneticilerine olan sadakatlerinin imandan olduğu ve çara bağlı oldukları, Malakanların da diğer toplumlar gibi çarı sevdiklerine yönelik yorumlar yapılmakta idi. "Gosudar İmperator v Tiflise", **Kavkaz**, 27 Kasım 1914 (10 Aralık 1914), № 269, Perşembe, s. 1-2. 17 Aralık 1914 günü Vladikavkaz'a giden Çar II. Nikolay, burada da birtakım ziyaretlerden sonra Kafkasya'dan ayrıldı. "Gosudar İmperator na Kavkaze", **Golos Rusi**, 6 Aralık 1914 (19 Aralık 1914), № 331, Cumartesi, s. 2.

⁵⁶⁷ Maslovskiy, **a.g.e.**, 74-76.

⁵⁶⁸ "Hronika, Gorod i Voyna", **Kavkazskoe Slovo**, 20 Kasım 1914 (3 Aralık 1914), № 57, Perşembe, s. 2.

⁵⁶⁹ "V Sarıkamış", **Kavkazskoe Slovo**, 21 Kasım 1914 (4 Aralık 1914), № 58, Cuma, s. 2.

birliklerine önceden takviye yapılmıştı. Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı General Vorontsov Daşkov'un hasta olmasından dolayı Rus Kafkas Ordusu'nun komutanlığını yardımcısı General Aleksandr Zahareviç Mışlayevskiy (1856-?)⁵⁷⁰ yaparken, Enver Paşa ise 18 Aralık 1914 tarihinde 3. Ordu komutasını üzerine aldı.⁵⁷¹

18 Aralık 1914 günü Enver Paşa, Kurmay Başkanı General Bronzart, 1. Şube Müdürü Yarbay Feldman ve 3. Ordu Kurmay Başkanı Guze Erzurum'dan Hasankale'ye geldiler.⁵⁷² Komutanların Alagöz'e gelmelerinin ardından Türk müstahkemlerinden duyulan sevinç sesleri ve bağırışlarına Rus birliklerinin öncü kuvvetleri bir mana veremiyordu. 20 Aralık 1914 gününde generallerin buraya gelişinin Ruslar tarafından öğrenilmesi ve Türk birliklerinin Oltu güzergâhından taarruza geçmesinden sonra Rus komutanlarının Türklerden büyük bir harekât beklemelerine neden oldu. *Kavkazskiy Telegraf* gazetesine göre 130 bin ile 150 bin arasında askeri bulunan Erzurum Garnizonu birlikleri Oltu ve Sarıkamış yönünde hareket ediyordu.⁵⁷³ 20 Aralık 1914 günü için Rus Kafkas Ordusu Karargâh

⁵⁷⁰ General Aleksandr Zahareviç Mışlayevskiy askeri eğitimini 1877 yılında tamamladı. Genel Kurmay Merkezi'nde yürüttüğü önemli görevlerden sonra 1913 yılında Kafkasya Naibliği'nin askeri alandaki yardımcısı oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Yardımcılığı görevini üstlenerek askeri operasyonları yürüten kişi oldu. Kafkas Cephesi'nin Sarıkamış Muharebelerine kadar olan dönemdeki operasyonları yönetti. Sarıkamış Muharebelerinde telaşa kapılmasından sonra komutanlığı General Yudeniy'e devretti. 31.3.1915 tarihinde hastalığından dolayı emekli olsa da daha sonra tekrar askeri görevlerde bulundu. Zaleskiy, *a.g.e.*, 429-431.

⁵⁷¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 356, 367. Türk ordu yönetimi tarafından 3. Ordu'nun kolordularının gerçekleştireceği kuşatma harekâtı için yapılan plan şu şekilde idi:

"1. 11. Kolordu bütün kolorduların ve kalenin (Erzurum Müstahkem Mevkii) sahra bataryalarıyla birlikte evvela şimdiki mevziinde savunmada kalacak.

2. 9. ve 10. Kolordular Narman ve Oltu istikametlerinde birkaç koldan ilerleyerek Narman'daki düşman kuvvetini kuşatmalı ve yok etmelidirler.

3. Ardahan istikametinde ilerleyen çeteler de düşmanın gerideki irtibat yollarını kesecekler ve bu suretle kuşatma harekâtına katılacaklardır.

4. Narman'daki düşman perişan edildikten sonra, Rusların asıl kuvvetlerine karşı taarruza başlamalı ve bu taarruzda muhtelif kolların aynı zamanda muharebe temasına gelmeleri sağlanmalıdır. 9. ve 10. Kolordular düşmanın yan ve gerilerine taarruz etmeli ve bu taarruz harekâtı etkisini göstermeye başlayınca 11. Kolordu da cepheden taarruza başlamalıdır. Eğer düşman bu sırada 11. Kolordu'ya cepheden taarruz ederse bu kolordu sonuna kadar savunmada kalmalıdır. Şayet düşman, bu kuşatma harekâtı etki yapmadan geri çekilmeye başlarsa 11. Kolordu hemen şiddetle taarruza geçerek onu yerinde tutmaya çalışmalıdır." Özdemir, *a.g.e.*, s. 240-241.

⁵⁷² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 370.

⁵⁷³ "Dvijenie Erzerumskago Garnizona", *Kavkazskiy Telegraf*, 22 Aralık 1914 (4 Ocak 1915), № 64, Pazartesi, s. 2. 3. Ordu'nun Sarıkamış Harekâtı'nın başlarındaki asker mevcudu konusunda basının aktardığı bu sayılara yakın rakamlar daha sonra yabancı kaynaklar tarafından da verilmekteydi. 3. Ordu'nun 9., 10. ve 11. Kolorduları ile 2. Nizamiye Süvari Taburu'nda toplamda 75.660 asker, muharip olmayanlar ise 37.000, 11. Kolordu'ya verilen 6.000 ikmal askeri olmak üzere toplam 118.660 askeri bulunmaktaydı. 3. Ordu'da ayrıca 73 makineli tüfek ile 228 top vardı. Rus Kafkas Ordusu'nun

Merkezi'nden yapılan açıklamada Sarıkamış güzergâhında küçük çaplı çatışmalar olduğu duyuruluyordu.⁵⁷⁴

22 Aralık 1914 günü 3. Ordu'ya bağlı birlikler karlı ve sisli bir havada Sarıkamış yönünde yürüyüşlerine başladılar. Narman ve Kaleboğazı bölgelerinde İstomin Müfrezesi ile karşılaşan Türk birlikleri şiddetli taarruzlar yaparak bu müfrezenin çekilmesine neden oldu.⁵⁷⁵ 3. Ordu birliklerinin bir kısmı Oltu istikametinde diğer büyük bir kuvvet ise Sarıkamış'a doğru hareket ediyordu. Akşam saat 19:00'da Rus birlikleri ile çatışmalara başlayan Türk birlikleri Bardız'ın yüksek kesimleriyle Soğanlı Ormanları üzerinden Sarıkamış yönünde ilerliyordu.⁵⁷⁶

General Vorontsov Daşkov, Rus Orduları Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolatyeviç'e gönderdiği raporda 22 Aralık 1914 günü çok fazla kar ile kaplı olan Ahıska ve Ardahan bölgesinde kardan dolayı geçitlerin kapandığı ve piyadelerin çalışma yürütmeden ilerleyemediklerini bildirmekteydi. Raporda ayrıca Oltu yönünden Türklerin büyük bir kuvvetle harekete geçtiği, Sarıkamış bölgesinde ise Yüzveren ve Ardi civarında sabahın erken saatlerinden itibaren çatışmaların başladığına değinilmekteydi.⁵⁷⁷ Rus Kafkas Ordusu yönetimi kış şartlarında ve ulaşım imkânının olmadığı Sarıkamış bölgesine Türk birliklerinin taarruza geçebileceğine inanmazken 3. Ordu'yu ciddi bir tehlike olarak algılamıyordu. General Mışlayevskiy harekâtın ilk gününde taburların Sarıkamış yönüne harekete geçirilmesini bile hatalı bulmakta idi.⁵⁷⁸

22 Aralık 1914 günü için Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan birinci açıklamada Oltu güzergâhında Türk birliklerinin güçlü bir etkinlik gösterdikleri, Sarıkamış güzergâhında ise Türk birliklerinin sonuçsuz taarruzlar

Sarıkamış Grubu'nda ise 100.000'in üzerinde askeri vardı. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I,** s. 384-385.

⁵⁷⁴ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 9 Dekabrya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 3 Ocak 1915 (16 Ocak 1915), № 20, s. 40.

⁵⁷⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I,** s. 394-395.

⁵⁷⁶ V. K. S.-v, "S Teatra Voyni", **Voennya Letopis**, 15 Ocak 1915 (28 Ocak 1915) № 63, Perşembe, s. 3.

⁵⁷⁷ "№ 59. Raport glavnokomanduyuşego Kavkazskoy armiey..., № 2859, 9 Dekabrya 1914 g." **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voyni 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 101.

⁵⁷⁸ O. R. Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyni 1914**, Moskva, Kuçkovo Pole,, 2014, s 382.

yaptıkları bilgisine yer verilmekteydi. İkinci açıklamada ise Oltu güzergâhında muharebelerin genişlediği, Sarıkamış güzergâhında ise Rus birliklerinin Türklerin öncü kuvvetlerini cephenin geniş bir bölümünde yendiği duyurulmaktaydı.⁵⁷⁹

Kars'ta bulunan Rus askerî yönetimi 3. Ordu birliklerinin Sarıkamış yönünde ilerlemesi ile bölgede yaşayan Müslüman ahalinin Türk birliklerine yardım etmelerinden çekiniyordu. Nitekim Sarıkamış Harekâtı'ndan önce gerçekleşen Köprüköy Muharebelerinde Kars'ta yaşayan Müslüman ahali Türk ordusuna yardımcı olmak için Rus Kafkas Ordusu'nun Sarıkamış Müfrezesi'ne çeşitli saldırılar düzenlemişti.⁵⁸⁰ Kars Oblastı Askerî Yönetimi Köprüköy Muharebelerinde yaşanan hadiselerin tekrarlanmaması için Sarıkamış Harekâtı'ndan beş gün önce 17 Aralık 1914 günü Türklere yardım edenlere ceza verileceğine dair bildiri yayımladı. Yayımlanan bildiride Türk birliklerine katılanların ve onlara giyecek, yiyecek, silah yardımı yapanların, Rus askerî sahaları hakkında bilgi verenlerin, telgraf, telefon hatlarına, köprü ve yollara zarar verenlerin ölüm cezasına çarptırılacağına vurgu yapılmaktaydı.⁵⁸¹ Kars Askerî Valisi Sarıkamış Harekâtı'nın başladığı günlerde Müslüman halka hitaben bir bildiri daha yayımladı. Bildiride Çarlık Rusya'nın sivil Türk halkıyla değil Türk yöneticilerle ve askerleri ile savaştığını, Çar II. Nikolay'ın ele geçirilen Türk bölgelerinde Müslüman halkın zarar görmesini istemediğini ve huzurun hâkim olmasını istediğini belirtmekte idi.⁵⁸²

23 Aralık 1914 günü 3. Ordu'nun devam eden yürüyüşünde Rus birliklerinin Narman Müfrezesi daha geriye çekilerek 3. Ordu Karargâhı Narman'da kuruldu. Diğer taraftan 10. Kolordu Rus Kafkas Ordusu'nun Oltu birliklerine yaptığı taarruzlarda başarılı olarak Oltu'yu ele geçirdi. Böylece Rus birliklerinin Oltu'dan çekilmesi ile birlikte buradan gelebilecek tehlike ortadan kalkıyordu.⁵⁸³ Türk birlikleri Oltu'da iki top ve dört makineli tüfek ele geçirirken 800'den fazla Rus askerini esir aldı.⁵⁸⁴ Rus

⁵⁷⁹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 12 Dekabrya I, II," **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 3 Ocak 1915 (16 Ocak 1915), № 20, s. 40.

⁵⁸⁰ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 141

⁵⁸¹ Podgurskiy, "Obyavlenie Naseleniyu Karsskoy Oblasti", **Bakinets**, 22 Aralık 1914 (4 Ocak 1915), № 65, Pazartesi, s. 2.

⁵⁸² Zor, "Sarıkamış", **Kavkazskoe Slovo**, 9 Kasım 1914 (22 Kasım 1914), № 48, Pazar, s. 2.

⁵⁸³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I**, s. 399-403.

⁵⁸⁴ Özdemir, **a.g.e.**, s. 314.

Kafkas Ordusu için stratejik önemi olan Sarıkamış için endişelenen Başkomutan Yardımcısı General Mışlayevskiy, Kurmay Başkanı General Yudenıç ve Albay Maslovskiy incelemelerde bulunmak için Mecingert'e geldi.⁵⁸⁵

Voennaya Letopis gazetesi Türk ordusunun bu ilerleyişini günler sonra sayfalarına taşıyarak 3. Ordu'nun bir kısmının Oltu istikametinde başka büyük bir kuvvetin ise Sarıkamış'a doğru hareket ettiğini aktarmaktaydı. Gazete Oltu istikametine ilerleyen Türk birliklerinin Oltu'yu ele geçirdikten sonra Ardahan yönünde yürüdüğüne vurgu yaparken Sarıkamış yönünde ilerleyen Türk asker sayısının ise 50 binden az olmadığını vurgulamaktaydı.⁵⁸⁶

24 Aralık 1914 günü yoğun kar ve kış şartları altında ilerleyen 3. Ordu birliklerinden 29. Tümen Bardız'ı ele geçirdi. 3. Ordu'nun Karargâh Merkezi ise birliklerin en önünde hareket ediyordu.⁵⁸⁷ Diğer taraftan Başkomutanlık emrini üzerinde taşıyan 10. Kolordu Kurmay Başkanı Nasuhi Bey Ruslara esir düştü. Böylece Türk ordusunun en yüksek makamına ait belge Rusların eline geçti.⁵⁸⁸ General Mışlayevskiy Türk ordusu içerisinde Sarıkamış'ın hedef gösterildiğı emri gördükten sonra paniğe kapılarak Rus Kafkas Ordusu'nun tamamının yok edileceğini düşündü.⁵⁸⁹ General Mışlayevskiy Sarıkamış birliklerinin komutasını üzerine alarak yeni savunma ve taarruz emirleri verdi. 24 Aralık 1914 akşam vakitlerinde 2. Türkistan Kolordusu ve Oltu birliklerinden Türklerin ilerlemekte olduğuna dair endişeli haberler gelince General Mışlayevskiy verdiği emirlerde bazı değışiklikler yaparak Sarıkamış'a hareket etti⁵⁹⁰ ve birliklerinin komuta yönetiminde yeni görevlendirmeler yaptı.⁵⁹¹

Sarıkamış Harekâtı ile ilgili *Kavkazskoe Slovo* gazetesine demeç veren bir Rus generali ise birlikleri ile beraber Köprüköy bölgesinde bulunurken beklenmeyen bir emirle Sarıkamış'a doğru yola çıktığı güzergâhın çok zor şartlarda olduğunu, soğukla mücadele eden askerlerinin 36 saat boyunca rakımı düşük yerlerde çamura, yüksek

⁵⁸⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 404-405.

⁵⁸⁶ V. K. S.-v, "S Teatra Voynı", *Voennaya Letopis*, 15 Ocak 1915 (28 Ocak 1915), № 63, Perşembe, s. 3.

⁵⁸⁷ **A.g.e.**, s. 407-412.

⁵⁸⁸ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 153.

⁵⁸⁹ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 145.

⁵⁹⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 416-417.

⁵⁹¹ Ayrapetov, **a.g.e.**, s. 383.

yerlerde ise göğüslerine kadar karlara battığını aktarmaktaydı. 24 Aralık 1914 günü 10. Kolordu'nun ileri taarruza geçmesi ve 30. Tabur'un hareketlenmesin Türklerin planlarının gerçekleştiği izlenimi verdiğine değinmekteydi.⁵⁹²

25 Aralık 1914 günü 3. Ordu Karargâhı Bardız'da kuruldu. 9. Kolordu'ya çok sayıda erzak ve diğer ikmal malzemelerinin bulunduğu Bardız'da bunların toplatılması, hastane oluşturulması gibi görevler verildi. 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, Enver Paşa'ya kolordu birliklerinin yoğun karda yürüdüğünü ve dinlenmesi gerektiğini, sabah erken saatlerinde Sarıkamış'a taarruz etme fikrini söylemişse de Sarıkamış bölgesinde az sayıda Rus birliği olduğu ve destek beklendiğinden dolayı 9. Kolordu'nun Sarıkamış yönünde ilerlemesi konusunda emir verildi. İhsan Paşa 29. Tümen'e Sarıkamış'a girerek tren istasyonu ve diğer önemli binaları ele geçirilmesi ve Karaorgan yolunu tutulması emrini verdi. Netice itibariyle 29. Tümen süngü taarruzu yaparak Rus birliklerini geri püskürtmesine rağmen tümen birliklerinin yorgun olmasından dolayı ileri mevzilerde kalmaları yönünde yeni bir karar alındı.⁵⁹³ Türk birliklerinin Bardız'dan Sarıkamış yönünde ilerlemesi Sarıkamış'ta bulunan Rus kuvvetlerinde panik havası oluşturdu. Rus Sarıkamış Garnizonu komutanının erzak ve cephane depolarını imha etme teklifi General Mıslayevskiy tarafından reddedildi.⁵⁹⁴

25 Aralık 1914'te yaşanan muharebeler sert kış şartlarında her iki taraf açısından da zor geçiyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesine demeç veren bir Rus komutan kar yağışının olduğu bir havada taarruza geçen Türk askerlerine ateşle karşılık verdiklerini mermileri bitince de süngü takarak hücumla geçtiklerini aktarıyordu. Rus komutan ayrıca taarruza geçtikten sonra Türk askerleri ile karşılaştıkları yerlerde hem kendilerinin hem de Türklerin göğüslerine kadar battıkları karda birbirleriyle dövüşemediklerine dikkat çekiyordu.⁵⁹⁵

⁵⁹² F. Sibirskiy, "Boy u Sarıkamışa", **Kavkazskoe Slovo**, 24 Ocak 1915 (6 Şubat 1915) № 19, Cumartesi, s. 2. Muhabirin bir gün sonra yazmış olduğu makalenin General P.'ye, Yüzbaşı K.'nin sunduğu rapordan alındığını bildirerek yanlış yazılan tarihlerin doğrusunu aktarmakta idi. "Eşçe o Boe u Sarıkamışa", **Kavkazskoe Slovo**, 25 Ocak 1915 (7 Şubat 1915), № 20, Pazar, s. 2

⁵⁹³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 419-425

⁵⁹⁴ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 159.

⁵⁹⁵ V. A-yan, "Stradnie Dni Sarıkamışa, Pisma Sobstvennih Korrespondetov Kavkazskago Slova", **Kavkazskoe Slovo**, 11 Ocak 1915 (24 Ocak 1915), № 8, Pazar, s. 3.

Kavkazskoe Slovo gazetesinin muhabiri Sarıkamış Harekâtı'nı anlatırken 25 Aralık 1914 muharebelerine yer veriyordu. Muhabir Türk kuvvetlerinin Bardız'ı ele geçirdikten sonra 25 Aralık 1914 günü akşam saat 19:00 sularında Sarıkamış zirvelerini ele geçirdiklerini, Rus birliklerinin yoğun ateşleri karşısında gece saat 24:00'da Türk askerlerinin sayılarının 15-20 bine kadar ulaştığını aktarmaktaydı.⁵⁹⁶ Muhabir gazetede yayımlanan başka makalede sayıları artan Türk askerlerinin derin karlı yollardan geçtiğini, çoğunun aç olduğu için hızlı taarruzlar yaparak bir an önce erzakla dolu olan Sarıkamış'ı ele geçirme niyetlerinde olduklarını iddia etmekteydi. Muhabir ayrıca Türk birliklerinin iki-üç saat süren hızlı taarruzların ardından dinlendikten sonra tekrar enerji dolu saldırılara geçtiklerine vurgu yapıyordu.⁵⁹⁷ *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri ise Türklerin sayıları hakkında kesin bir kanıya ulaşamadığını aktardıktan sonra Türk ordusunun dağlardan geçme isteğiyle kendisini güçlü göstermeye çalıştığını dile getiriyordu.⁵⁹⁸ 25 Aralık 1914 günü Türk ordusu Sarıkamış eteklerinde ve demir yolu hattında Sarıkamış'tan Novo Selim'e kadar geniş bir cephe hattına yayılmıştı.⁵⁹⁹ Sarıkamış'ın yakınlarına ulaşılmasına rağmen taarruz yapılmaması önemli bir fırsatın kaçırılmasına neden oldu.⁶⁰⁰

10. Kolordu'ya bağlı birlikler Pernek bölgesinde geniş çaplı süngü hücumu yaparak Rus birliklerini mevzilerinden çıkardı. 10. Kolordu'ya bağlı bazı birliklere ayrıca Bardız yönünde ilerleyerek 9. Kolordu'ya destek olmaları istenmekteydi. 11. Kolordu'ya bağlı birlikler ise taarruzlarına devam ederek Azap Deresi'nin batı sırtları ile Mollamelik-Maslahat hattına ilerledi. Böylelikle 25 Aralık 1914 günü 3. Ordu'nun ilk kuşatma kuvvetinin öncü birlikleri Bardız'ı ele geçirerek Kızılkilise bölgesine ulaştı. Bu durum karşısında General Mışlayevskiy Sarıkamış birliklerini geri çekme kararı aldı.⁶⁰¹

⁵⁹⁶ Zor, "Pisma Sobstv. Korrespond. Kavk. Slova. Dekabrskie Boi, Kars", *Kavkazskoe Slovo*, 6 Ocak 1915 (19 Ocak 1915), № 4, Salı, s. 2.

⁵⁹⁷ Zor, "Pisma Sobstvennih Korrespondentov, Kavkazskago Slova, Sarıkamış", *Kavkazskoe Slovo*, 19 Aralık 1914 (1 Ocak 1915), № 81, Cuma, s. 2.

⁵⁹⁸ Atrpet, "Sarıkamış-Selim", *Tiflisskiy Listok*, 23 Aralık 1914 (5 Ocak 1915), № 291, Salı, s. 3.

⁵⁹⁹ V. A-yan, "Stradnie Dni Sarıkamışa, Pisma Sobstvennih Korrespondetov Kavkazskago Slova", *Kavkazskoe Slovo*, 1 Ocak 1915 (24 Ocak 1915), № 8, Pazar, s. 3.

⁶⁰⁰ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s. 155.; Yarbay Guze, *a.g.e.*, s. 36.

⁶⁰¹ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.*, s. 419-429. Fahri Belen, 25 Aralık 1914 gününe kadar 3. Ordu'nun kuşatma cephesini uzatarak ilk planı uygulamaması, Sarıkamış'ın 25 Aralık 1914 günü ele

26 Aralık 1914 günü sabahtan öğleye kadar yoğun sis etkili olurken soğuk hava ise bütün şiddeti ile devam ediyordu. Bazı birliklerde donma olaylarında artış görülüyordu. 11. Kolordu'nun olduğu bölgede önemli bir gelişme yaşanmadı. 9. Kolordu'ya bağlı birlikler Sarıkamış-Kızılkilise yolunun her iki yönünden açılarak taarruza başladılar fakat askerlerin büyük bir kısmı uzun yürüyüşlerden ve soğuk havadan dolayı zayıf düştü bir kısmı ise dağıldı. 9. Kolordu'nun birçok birliğinde çok sayıda azalma görülüyordu. Taarruz yapan 29. Tümen birliklerinin toplanıp bir gün sonra taarruza devam etme kararı alındı. 28. Tümen'den haber alınmazken 17. Tümen de Sarıkamış'ın kuzeybatısındaki orman içerisinde yoğun kardan dolayı dağ bataryalarını kullanamadı.⁶⁰² Gün boyunca Rus topçularının yoğun atışı devam ederken top atışından korunmak isteyen Türk birliklerinin orman içlerine doğru yayılarak gece ve sabahında tekrar taarruza geçiyordu.⁶⁰³ Soğuk hava şartlarından etkilendiklerini Ruslardan saklamayan Türk birlikleri orman içlerinde bütün gün ve gece boyunca büyük çaplı ateşler yakıyordu.⁶⁰⁴ Fakat orman içlerinde dağılan 9. Kolordu birliklerinin yaptığı bu taarruzalar neticesinde önemli bir sonuç elde edilemedi.⁶⁰⁵ 10. Kolordu birliklerinin bir kısmı Allahuekber Dağı'ndan geçerken çok sayıda kayıp verdi. Başköy'e ulaşan bu taburların mevcudu yüz askerden daha azdı.⁶⁰⁶ *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde demeci yayımlanan bir Rus komutan ve muhabir Sarıkamış etrafındaki bütün beyaz yamaçlarda yarı çıplak halde donmuş Türk

geçirilmemesi, 10. Kolordu komutanının birlikleri Kosor-Allahuekber yolundan geçirmeye çalışarak zor duruma düşürmesi gibi üç büyük hata yaptığını aktarmaktadır. Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 156.

⁶⁰² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 437.

⁶⁰³ Zor. "Pisma Sobstv. Korrespond. Kavk. Slova. Dekabrskie Boi, Kars", **Kavkazskoe Slovo**, 6 Ocak 1915 (19 Ocak 1915), № 4, Salı, s. 2. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 444.

⁶⁰⁴ Ayrapetov, **a.g.e.**, s. 385.

⁶⁰⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 446.

⁶⁰⁶ **A.g.e.**, s. 432-439. 26 Aralık 1914 tarihinde gece saatlerinde başlayan ve sabaha kadar devam eden Allahuekber Dağı'na tırmanış yapan 10. Kolordu doktorlarından biri şu ifadelerle yer veriyordu:

"27 Aralık 1914

Şafak söktü. Sabahın ayazı her tarafı yakıyor. En son gücümüzü sarf ederek gidiyoruz. Bu sırada yolumuz kuytu bir yere düştü. Rüzgâr nispeten azalmış, etrafın sisi kaybolmuştu. Yolumuz üstünde portatif küreklere, mataralara, kırılmış cephane sandıklarına rastladık. Bunlar kısmen karla örtülmüştü. Bunlar iyi işaret değildi. Alayın geçtiği yol üzerindeydik. Biraz daha ilerledik: bazı askerlerin kucaklarında silahları olduğu halde kıvrılarak yattıklarını, karın kefen gibi üzerlerini örttüğünü; yalnız ayakkabı, kaput, kabalık gibi bazı eşyalarının dışarıda kaldığını gördük. Bunların önlerinden azap duyarak geçtik. Biraz daha yürüdük yine bir yerde saman kırıntılarına, at torbalarına, kâğıtları dağılmış evrak sandıklarına, ölmüş hayvanlara rastladık. Halimiz feciydi. Bembeyaz dağ silsilesi uzayıp gidiyor, canlı bir mahluk göremiyorduk." Ögün, **a.g.e.**, s. 132-133.

askerlerini gördüklerini belirtiyorlardı. Muhabir dağların donmuş binlerce Türk askeri ile kaplı olduğunu, orman içlerinde ise Türk ordusunun kullanmaya fırsat bulamadığı ağır toplar ve diğer mühimmatların ele geçirildiğinden bahsetmekteydi.⁶⁰⁷ General Voropanov, telefon istasyonundan yaptığı bilgilendirmede Sarıkamış bölgesi cephe hattındaki devlet kurumları ile bütün yöneticilerin Kars'a gittiğini Türk birliklerinin 26 Aralık 1914 günü tren istasyonunu ele geçirdiğini aktarmaktaydı.⁶⁰⁸

27 Aralık 1914 günü 11. Kolordu birlikleri Azap-Ardos-Zanzak-Sanamer-Gerek hattında Rus kuvvetleri ile muharebelere devam ederken soğuk hava şartları askerler arasında donma olaylarının artmasına neden oluyordu. Allahuekber Dağı'nda zor şartlar altında yaptıkları yürüyüşten dolayı dağılma ve donma yaşayan 10. Kolordu birliklerinin bir kısmı ise Başköy'e ulaştı. Birliklerin toplanmaya ve dinlenmeye ihtiyacı vardı. 9. Kolordu mücadele verdiği bölgede asker sayısı azaldığından dolayı 10. Kolordu'nun gelmesi beklenerek bulunduğu yerden muharebelere devam ediyordu. Akşama kadar yapılan muharebelerde 9. Kolordu'nun bazı birlikleri Sarıkamış ve demiryolunun kuzeyinde kalan sırtları ele geçirdi.⁶⁰⁹ *Voennaya Letopis* gazetesinin muhabiri gün boyu yapılan muharebelerde top atışlarının Sarıkamış üzerinde yağmur gibi görüldüğünü, Türklerin taarruzlarının şiddetlendiğini, top ve makineli tüfek atışlarının Türkleri durduramadığını aktarıyordu. Sipersiz bir şekilde soğuk havada yaralananlara bile yardım edemeden ileri taarruz yapan, soğuktan elleri ve ayakları uyuşan Türk askerlerinin mermiyi süngüye takma fırsatları olmadan şehit olduklarına değinmekteydi.⁶¹⁰ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri ise 27 Aralık 1914 günü iki taraf arasındaki çatışmaların daha da yoğunlaştığını, taarruz yapan Türk askerlerinin "Ya Allah Ya Allah" sesleriyle tekrar orman içlerine çekildiklerini aktarıyordu. Muhabir ayrıca Türk askerlerinin yenilenen ileri taarruzlarında süngülerini bırakarak çatışmaların göğüs göğüse ve iki tarafın birbirlerini boğazlayarak devam ettiğini, mücadeleler sonrasında ormanın içlerindeki 1.500 Türk

⁶⁰⁷ V. A-yan, "Stradnie Dni Sarıkamışa, Pisma Sobstvennih Korrespondetov Kavkazskago Slova", **Kavkazskoe Slovo**, 11 Ocak 1915 (24 Ocak 1915), № 8, Pazar, s. 3.

⁶⁰⁸ "№ 61. Jurnal Voennih Deystviy Sarıkamışskogo Otryada, 13-14 Dekabrya 1914 g." **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voyni 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 104.

⁶⁰⁹ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 442-452.

⁶¹⁰ V. K. S.-v, "S Teatra Voyni", **Voennaya Letopis**, 15 Ocak 1915 (28 Ocak 1915) № 63, Perşembe, s. 3.

askerinin esir alındığını aktarmaktaydı.⁶¹¹ 9. Kolordu'nun temel kuvvetlerinin dışında başka birlikler ise demiryoluna doğru ilerleyerek köprüye ve demiryoluna zarar vermeye çalışıyordu.⁶¹² Türk süvarileri olduğu anlaşılan bu birlikler Novo Selim ve Benli Ahmet bölgesinde görülüyordu. Böylelikle Karaorgan-Kars yolunda Rus kuvvetlerinin güvenliği kalmıyordu. Bu durum General Mıslayevskiy'i endişelendirerek birliklerini tekrar çekme kararı almasına neden oldu. Fakat General Yudenich bu kararın erken olduğu konusunda ısrar ediyordu.⁶¹³ General Yudenich zor şartlar altında muharebelere giren Türk birliklerinin birkaç gün içerisinde mücadele edemeyeceklerini belirtiyordu.⁶¹⁴

General Mıslayevskiy ve General Berhman 3. Ordu birliklerinin manevrasından sonra telaşa kapılarak yenilgiyi kabul etmişlerdi.⁶¹⁵ General Mıslayevskiy Sarıkamış bölgesinde durumun kötüye gittiğini düşünerek 28 Aralık 1914 sabahı Tiflis'e dönmeye karar verdi.⁶¹⁶ Nitekim Tiflis askerî yönetimi içerisinde Türk ordusunun Tiflis'e kadar ulaşacağı söylentileri her geçen gün yayılıyordu. General F. T. Ryabinkin, Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Vorontsov-Daşkov'a hitaben sunduğu raporda muharebe meydanındaki olumsuz durumdan dolayı Tiflis şehrindeki devlet kurumlarının tahliye konusunu tavsiye ediyordu. Bunun üzerine Askerî-Tarih Müzesi Müdürü S. S. Esadze harekete geçerek müzedeki malzemeleri Stavrapol'a göndermek üzere toplatma emri verdi.⁶¹⁷

Sarıkamış Harekâtı'nın başlamasına yakın ve ilk günlerinde Kafkas Cephesi'nin Tiflis'e kadar genişleyeceği söylentileri şehir ahalisinin de gündemini

⁶¹¹ Zor. "Pisma Sobstv. Korrespond. Kavk. Slova. Dekabrskie Boi, Kars", **Kavkazskoe Slovo**, 6 Ocak 1915 (19 Ocak 1915), № 4, Salı, s. 2.

⁶¹² V. K. S.-v, "S Teatra Voynı", **Voennyya Letopis**, 15 Ocak 1915 (28 Ocak 1915), № 63, Perşembe, s. 3.

⁶¹³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I**, s. 446-453.

⁶¹⁴ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 250.

⁶¹⁵ **A.g.e.**, s. 234.

⁶¹⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I**, s. 454. General A. Z. Mıslayevskiy, Kars'a giderken Türk askerleri tarafından otomobiline silah atışları gerçekleştirdiler. Bu durum generalin daha da telaşlanmasına neden oldu. Ayrapetov, **a.g.e.**, s. 386.

⁶¹⁷ A. N. Maksimçik, "Evakuatsiya Kulturnıh i İstoriçeskıh Tsennostey iz Tiflisa v 1915 g.: Priçini i Posledstviya", **Pervaya Mirovaya Voyna v İstoriçeskıh Sudbah Yevropı: Sb. Materialov Mejdunar. Nauç. Konf. G. Vileyka 18 Okt. 2014 g.**, Minsk, BGU, 2014., s. 351-353.

oluşturuyordu. “*Kahraman*”⁶¹⁸ olarak anılan Enver Paşa’nın Türk basınında yayımlanan “*Önce Kutaisi’yi sonra Tiflis’i alacağım*” şeklindeki demeci⁶¹⁹ ile Erzurum’daki birliklerde görev yaparken Ruslara esir düşen bir Türk askerinin “*Türk ordusu Sarıkamış’ı aldıktan sonra Kars’a oradan da Tiflis’e ulaşacak*” gibi söylentiler⁶²⁰ gazete sayfalarında yerini alıyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi 23 Aralık 1914 tarihinde Tiflis’e Oltu güzergâhından endişeli bir haber geldiğini, 30 Aralık 1914’te ise şehrin tahliye edilmesine yönelik resmi bir haber iletildiğini aktarmaktaydı. Haberin devamında söylentiler ve resmi mesajlar sonrasında Tiflis halkının tren garına akın ettiğini vagonların genç, yaşlı, çocuk demeden her kesimden insanlarla dolduğunu, halkta oluşan bu panik havasını sakinleştirme görevini ise Tiflis basınının üstlendiğine vurgu yapılmaktaydı.⁶²¹ Gazetenin başka bir haberinde ise Tiflis’teki bazı gazetelerin 23 Aralık 1914 Sarıkamış bölgesinde Türklerin ileri taarruz haberlerini vermesinin toplumun ruh halini değiştirdiğini 30 Aralık 1914 günü genel bir panik havasının yaşandığı bilgisine yer verilmekteydi.⁶²²

⁶¹⁸ “Turetskaya Armiya Nakanune Voyni” **Kavkazskoe Slovo**, 19 Kasım 1914 (2 Aralık 1914), № 56, Çarşamba, s. 2.

⁶¹⁹ “Rojdestvenskiy Podarok”, **Tiflisliki Listok**, 24 Aralık 1914 (6 Ocak 1915), № 292, Çarşamba, s. 2. Sarıkamış Harekâtı öncesinde Enver Paşa’dan çekinen ve Türklerin taarruz planlarından bahsetmeyen Rusça gazeteler ancak Sarıkamış Harekâtı başarısızlıkla sonuçlanınca bu planları sayfalarına taşımaya başladılar.

⁶²⁰ “Russkiy Ofitser o Turetskoy Armii”, **Petrogradskiy Kuryer**, 24 Aralık 1914 (6 Ocak 1915), № 331, Çarşamba, s. 3.

⁶²¹ “Tiflis, 19 Dekabrya”, **Kavkazskoe Slovo**, 19 Aralık 1915 (1 Ocak 1916), № 268, Cumartesi, s. 2.

⁶²² Yu. Semenov, “Mestnaya Peçat Za Dva Goda Voyni III”, **Kavkazskoe Slovo**, 22 Temmuz 1916 (4 Ağustos 1916) № 164, Cuma, s. 3. 30 Aralık 1914 akşamı Tiflis basınının temsilcileri ve başkent Petrograd gazetelerinin bazı muhabirleri acil bir toplantı yaptı. Toplantıda telaşlı geçen son günlerde bu konuyla ilgili yazı yazılmayacağı ve halkın sakinleşmesi adına çalışmalar yapılacağı gibi kararlar alındı. Alınan bir diğer karar maddesinde ise basın mensuplarınca oluşturulan bir heyetin şehir yönetimi ve üst yönetim askerî mercilerine basına daha detaylı ve açık bilgi verilmesinin istenmesi idi. Yu. Semenov, “Mestnaya Peçat Za Dva Goda Voyni III”, **Kavkazskoe Slovo**, 22 Temmuz 1916 (4 Ağustos 1916) № 164, Cuma, s. 3. Rus tarafının Sarıkamış Harekâtı’nda yaşadığı telaş savaşın ikinci yılı münasebeti ile Rusça gazeteler yayımlanan makalelerde daha geniş bir bakış açısı ile değerlendirilmekteydi. Nitekim *Kavkaz* gazetesinde Sarıkamış ile ilgili yayımlanan bir makalede Enver Paşa ve Alman subaylar tarafından yapılan plan dahilinde Türk ordusunun büyük hedeflerle gerçekleştirdiği Sarıkamış Harekâtı’nın, Çarlık Rusya açısından önemli olan ve cepheye iase sağlayan Tiflis-Kars-Sarıkamış tren yolunun olduğu yere yapıldığına dikkat çekilmekte idi. Gazete, Türk Ordusu’nun Sarıkamış’ı ele geçirmesi durumunda Rus Kafkas Ordusu’nun ana kuvvetleri için felaket olacağına, Rusların ikmal yolu ve önemli bir üssünü kaybedeceğine vurgu yapmaktaydı. Rus Kafkas Ordusu’nun cephe gerisinde bu manevralara karşı koyacak yeterince askerinin olmadığını aktaran gazete, Enver Paşa’nın zafere olan inancının çok fazla olduğunu hatırlatmaktaydı. Gazete, Türk ordusunun öncü birliklerinin Sarıkamış’a ulaştıklarını, 26 Aralık 1914-1 Ocak 1915 tarihleri arasında geçen zamanın Rus birlikleri için oldukça sıkıntılı günler olduğuna değinmekteydi. Sarıkamış’a ulaşan yeni Türk birliklerinin ve komutanlarının coşkuları ile durmayan taarruzları devam ederken özellikle Sarıkamış-Kars yoluna çıkan 10. Kolordu’nun bir bölümünün haber hattını keserek Kars’ı tehdit etmesinin Rus birlikleri açısından

Tiflis halkında bu söylentiler ile panik havası yaşanırken şehir yönetimi de telaşlanıyordu. Tiflis valisi basın açıklaması yapma gerekliliği duymuştu. Savaşın Batum ve Kars bölgelerinde olduğuna ve Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden alınan bilgide çatışmaların Doğu Anadolu'da devam edeceğine vurgu yapan vali, Tiflis'in tehlikede olmadığına ve halkın bu tür söylentileri dikkate almaması gerektiğine değiniyordu.⁶²³

Sarıkamış Harekâtı'nın ilk günlerinde Çarlık Rusya tarafında yaşanan telaş sadece Tiflis'te değil, Rusların Doğu Anadolu'da işgal ettikleri Beyazıt bölgesinde bulunan birliklerde de görülmekteydi. Bölgede bulunan üst rütbeli bir komutan bölgeyi tahliye emri gittiğini fakat kısa bir süre Türk ordusunun yenilgi haberi gelince bu karardan vaz geçildiğini aktarmakta idi.⁶²⁴

28 Aralık 1914 günü 11. Kolordu'ya bağlı birlikler bulundukları Azap-Ardos-Zanzak hattında muharebelere devam ediyordu. 9. Kolordu bölgesinde yapılan muharebelerde önemi bir gelişme olmamış birlikler bulundukları yerlerden ileriye geçememişlerdi. 10. Kolordu'nun bazı birlikleri Selim Tren İstasyonu bölgesinde muharebelerde başarılı olurken bazı birliklerinde dağılmalar devam etti.⁶²⁵ Bu yönde ilerleyen Türk birlikleri 28 Aralık 1914 günü Selim'i kısa süreliğine ele geçirdi.⁶²⁶ Böylelikle Sarıkamış bölgesinin kuzeyinde 25 Aralık 1914'te başlayan muharebe bölgesine 10. Kolordu 29 Aralık 1914 günü sabahı ulaşmış oluyordu. General

durumun daha da kötüye gittiğini aktarmaktaydı. Bu sırada Rus birliklerine yeni takviyeler ulaşarak 2 Ocak 1915 tarihinde Rus Kafkas Ordusu Sarıkamış'ta tam başarıyı elde ettiğini aktarmaktaydı. "Dva Goda Voynı Na Kavkazskom Fronte", **Kavkaz**, 18 Ekim 1916 (31 Ekim 1916), № 233, Salı, s. 1. *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan savaşta ikinci yıl değerlendirme haberinde de aynı şekilde Sarıkamış yönünde ilerleyen Türk birliklerinin karşısında Rus kuvvetlerinin geri çekilmesinin sonucunda 10. Kolordu'nun bir kısmı Merdenek'i, 9. Kolordu'nun bir kısmı ise Sarıkamış'ı ele geçirdiğini aktarılmakta idi. Durumun oldukça zorlaştığını ifade eden gazete, 11. Kolordu'nun ise güneyden ilerleyerek Ardahan'a ulaştığını ve Gümrü-Tiflis yolunu tehlikeye soktuğunu ifade ediyordu. N. Yevdokiyeve, "Dva Goda Voynı s Turtsiey 1914-20 Oktyabrya-1916" **Kavkazskoe Slovo**, 20 Ekim 1916 (2 Kasım 1916), № 232, Perşembe, s. 3.

⁶²³ Gubernator Strahovskiy, "Ot Tiflisskago Gubernatora", **Tiflisskiy Listok**, 20 Aralık 1914 (2 Ocak 1915), № 289, Cumartesi, s. 3. Tiflis valisinin 3 Ocak 1915 tarihinde yayımladığı yeni bir bildiri de ise halkta paniğe neden olabilecek söylemler yapanların hapis ve 3.000 Ruble para cezasına çarptırılacağını belirtmekteydi. Ayrapetov, **a.g.e.**, s. 390.

⁶²⁴ Z., "V Bayazete, Naşe Intervyu", **Tiflisskiy Listok**, 21 Ocak 1915 (3 Şubat 1915), № 16, Pazar, s. 2.

⁶²⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I**, s. 460-461.

⁶²⁶ V. K. S.-v, "S Teatra Voynı", **Voennyya Letopis**, 15 Ocak 1915 (28 Ocak 1915), № 63, Perşembe, s. 3

Mıslayevskiy Tiflis'e dönerken çekilme kararını resmi olarak birlik komutanlarına gönderildi. Fakat General Yudenich'in, Sarıkamış Grup Komutanı Berhman'a çekilmenin 30 Aralık 1914 gününe kadar ertelenmesi konusunda ricası kabul edildi.⁶²⁷ General Mıslayevskiy Türk birliklerinin Sarıkamış'ı kuşatması yönündeki endişesine devam ederken Sarıkamış bölgesine yeni ulaşan 1. Plaston Tugay Komutanı General Mihail Alekseyeviç Prjevalskiy (1859-1934),⁶²⁸ Sarıkamış Müfrezesi'nin komutanı oldu.⁶²⁹ Sarıkamış'ın savunulması görevi verilen General Prjevaskiy'nin bundan sonraki muharebelerde önemli bir yeri olacaktı.⁶³⁰

29 Aralık 1914 günü 10. Kolordu'ya bağlı 18. ve 34. Tümenler bulundukları bölgede dağılan askerlerini toplamak, erzak ve cephane eksiklerini gidermek için çalışmalar yürütürken 33. Tümen taarruzları ise kısa bir ilerleme göstermişti. Diğer taraftan 3. Ordu Komutanlığı tarafından 9. Kolordu ile 10. Kolordu'nun Sarıkamış bölgesinde birleşip Rus birliklerine büyük darbe yapma planı yapıldı.⁶³¹ Fakat kolorduların her ikisinin de askerlerinde çok fazla sayıda kayıp olmuştu. 9. Kolordu'da 700, 10. Kolordu'da ise 1.800 kişi kalmıştı.⁶³²

Sabahın erken saatlerinden itibaren başlayan taarruzlarda Türk birlikleri Kars yolunu keserek Sarıkamış'ın etrafını çevirmekte başarılı olmalarına rağmen Rus kuvvetlerinin öğleden sonraki inatlı savunmasıyla geri çekilmek zorunda kaldılar.

⁶²⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 462-463.

⁶²⁸ General Mihail Alekseyeviç Prjevalskiy 1859 yılında Belgrad'da doğdu. Topçu subaylığında aldığı askeri eğitiminin ardından çeşitli birliklerde komutanlık yaptıktan sonra 1891 yılı itibariye Kafkasya Askeri Bölgesi Komutanlığı'nda görev aldı. 1892 yılında Çarlık Rusya'nın Erzurum Başkonsolosluğu'nda çalışmaya başladı. 9 yıl boyunca Erzurum'da görev yapan Prjevalskiy, bölge hakkında çeşitli bilgiler topladı. 1901 yılından sonra Rus Kafkas Ordusu'nda çeşitli birliklere komutanlık yaptı. Sarıkamış Muharebesi'nde önemli görevler üstlenerek 3.2.1915 tarihinde II. Türkistan Kolordusu Komutanı oldu. Komuta ettiği II. Türkistan Kolordusu Erzurum Operasyonu'nda temel taarruzu yaparken ilerleyen dönemlerde Erzincan-Harput Operasyonu'nu da gerçekleştirdi. Muharebe alanlarındaki faaliyetlerinden dolayı 3. ve 4. Dereceden Aziz George Nişanı'na layık görüldü. 3.4.1917 tarihinde Rus Kafkas Ordusu Komutanı, 31 Mayıs 1917'den sonra ise Başkomutan oldu. 18 Aralık 1917 tarihinde *Zakafkas Komiserliği Başkanı* olarak Erzincan Mütarekesi'ne imza attı. Kısa bir süre sonra Rus Kafkas Ordusu'ndan ayrılarak Beyaz Ordu'ya katıldı, 1919 tarihinde ülkeyi terk etti, 1934 yılında hayatını kaybetti. Zaleskiy, **a.g.e.**, s. 495-496.

⁶²⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 167.

⁶³⁰ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 146.

⁶³¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 464-466.

⁶³² **A.g.e.**, s. 476. 9. Kolordu komutanın, 3. Ordu Komutanlığına 30 Aralık 1914'te gönderdiği raporda kolordunun 22 Aralık 1914 günü muharip piyade sayısının 21.000, kollar ile genel mevcudunun ise 28.000 olduğu, bazı birliklerin geride bırakılması, soğuk hava şartları ve yapılan muharebeler sonucunda 30 Aralık 1914 günü itibariyle bu sayının ortalama olarak 1.000 kişiye düştüğü bildiriliyordu. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 477.

Akşam vakitlerinde Türk birlikleri 155. Yelisavetpol alayı kışlasına ve tren istasyonuna tekrardan süngü taarruzu yaparak bir kez daha başarıya yaklaştılar. Fakat General Prjevalskiy son askerî rezervini kullanarak akşam yapılan taarruzu da püskürttü.⁶³³

9. Kolordu birlikleri gün boyu yaptığı kanlı ve inatlı çatışmalar sonucunda önemli bir başarı elde edemedi. 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, 3. Ordu Komutanlığı'na yazdığı raporda kolordu birliklerinin çok fazla kayba uğradığını, tümenlerde her gün birkaç yüz askerin eksildiğini rapor ediyordu. 10. Kolordu birliklerinin bir kısmı toplanmak amacı ile Çatak ve Divik bölgelerinde kalırken, 31. Tümen Sarıkamış yönünde taarruzda bulundu. Tümen birlikleri Sarıkamış'a girmeyi başarmalarına rağmen takviye gelen Rus kuvvetleri karşısında kuzeyde kalan orman içlerine çekilmek zorunda kaldılar. 32. Tümen bölgesinde de şiddetli muharebe sonucunda her iki tarafta da büyük kayıplar oldu. Sarıkamış bölgesinde yapılan muharebelerde Rus kuvvetleri ağır kayıplar vererek Türk birliklerinin taarruzlarını inatlı bir şekilde karşılamıştı.⁶³⁴ 29 Aralık 1914 günü yapılan muharebeler sonucunda General Yudenich Türk birliklerinin durumunun daha kötüye gittiğini anlayarak⁶³⁵ birliklerine Sarıkamış'ı ele geçirdiklerini belirterek yerlerinde kalmalarına yönelik emir verdi.⁶³⁶

30 Aralık 1914 günü 11. Kolordu birlikleri bulundukları Aras Nehri bölgesinde muharebelere devam ediyordu. 11. Kolordu'nun 3. Ordu Komutanlığı ile bağlantı kuramaması ve çekilen Rus birliklerinin takibi konusunda etkili olamayışı Sarıkamış Harekâtı'nda önemli bir eksiklik oluşturdu. 30 Aralık 1914 günü itibariyle taarruz yeteneğini kaybeden 9. Kolordu ise fazla bir etkinlik gösteremedi. Çok sayıda kaybı olan 10. Kolordu birlikleri de bulundukları hatlarda muharebeye devam ederken önemli bir gelişme yaşanmadı.⁶³⁷ Sarıkamış bölgesinin bazı yerlerinde Türk birliklerinin bir kısmı geri çekilirken Selim hattında yaşayan Hristiyan ahali ve

⁶³³ Ayrapetov, **a.g.e.**, s. 387.

⁶³⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I**, s. 465-473.

⁶³⁵ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 254.

⁶³⁶ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 145.

⁶³⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I**, s. 476-483.

Malakanların Rus kuvvetlerine önemli yardımları oluyordu.⁶³⁸ Devam eden çatışmalarda çoğu gönüllülerden oluşan ve ısınma talep eden iki bin Türk askeri esir düşerek her geçen saat teslim olanların sayısı daha da artıyordu.⁶³⁹

Sarıkamış bölgesinde Rus Kafkas Ordusu'nda General Berhman ile General Yudenich arasında çekilme konusundaki fikir ayrılıkları devam ediyordu. General Yudenich Rus ordusuna kaçan Ermeniler ve esir Türk askerlerinden 3. Ordu birliklerinin gerçek durumunu öğrenerek Sarıkamış bölgesine yeni gelen Rus birlikleri ile muharebeye devam etmek istiyordu. Netice itibariyle Rus birlikleri sınır hattında kalarak Soğanlı Dağları'ndan Başköy'e kadar olan bölgeyi ele geçirdiler.⁶⁴⁰ 30 Aralık 1914 günü için Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan birinci açıklamada, Oltu güzergâhında Rus birliklerinin Merdenek'i ele geçirdiği, Sarıkamış bölgesinde kuzeybatıdan ilerleyen Türk birliklerine yönelik karşılama muharebesinin başarılı geçtiği duyurulmaktaydı.⁶⁴¹ Karargah Merkezi'nin sonraki günlerde 30 Aralık 1914 günü için yaptığı bir diğer açıklamada üç gündür Türk birlikleri tarafından inatlı savunması yapılan Yukarı Sarıkamış Köyü'ne Rus topçuların atışı sonrasında süngü taarruzu yapılarak Türk birliklerinin aralarında bir generalinde olduğu büyük kayıp yaşadığı bildirilmekteydi. Ayrıca 20'den fazla subayın, 1.500 askerin esir alındığı duyurulmaktaydı.⁶⁴² General Berhman'ın Tiflis'e gönderdiği esirler ile ilgili bu bilgiler gerçeği yansıtmazken, Kafkas Ordusu Başkomutanlığı Türk esirler konusunda fazla meşgul olmamasını bildirdi.⁶⁴³

31 Aralık 1914 günü 11. Kolordu birlikleri Veklibaba-Aliceyrek bölgesinde Rusların öncü kuvvetlerini takip harekâtına devam etti. 9. Kolordu'nun bulunduğu cephe hattında da önemli bir gelişme olmazken Rus birlikleri 9. Kolordu'nun sağ kanadına yönelik taarruzlarında artış görülmüyordu. 10. Kolordu ise geride kalan askerlerin toplanması ile Sarıkamış yönünde küçük çaplı çatışmalara devam

⁶³⁸ Atrpet, "Sarıkamış-Selim", **Tiflisskiy Listok**, 23 Aralık 1914 (5 Ocak 1915), № 291, Salı, s. 3.

⁶³⁹ V. K. S.-v, "S Teatra Voyni", **Voennyya Letopis**, 15 Ocak 1915 (28 Ocak 1915), № 63, Perşembe, s. 3.

⁶⁴⁰ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 483-484.

⁶⁴¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 17 Dekabrya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 40.

⁶⁴² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 19 Dekabrya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 40.

⁶⁴³ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s. 173.

etmekteydi. 31 Aralık 1914 günü Rus birlikleri Türk kuvvetlerinin bütün taarruzlarını durdurdu. General Berhman'ın çekilme fikri devam ederken General Yudenic ise Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'ne gönderdiği raporda Türk birliklerinin durumunun kötü olduğunu ve taarruz yaparak darbe vurulması gerektiğini bildirdi.⁶⁴⁴ 31 Aralık 1914 günü için Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan açıklamada Sarıkamış bölgesinde fazla sayıda olan Türk birlikleri ile muharebelerin devam ettiği, Rus topçularının yaptığı atışlarda Türk birliklerinin bir bölümünün yarısını kaybederek çekildiği duyurulmaktaydı.⁶⁴⁵

1 Ocak 1915 tarihinde 11. Kolordu'nun takip harekâtı devam ederken 33. ve 34. Tümenler kanlı muharebeler yaşadı. Sarıkamış bölgesinde 3. Ordu birlikleri için durum daha da zorlaşıyordu. 11. Kolordu'ya Sarıkamış bölgesine yardım etme çağrısı yapılmışsa da 11. Kolordu bunu tam olarak sağlayamadı. 9. Kolordu'nun sağ kanadına Rus birliklerinin taarruzları aralıksız devam ediyordu. 28. ve 29. Tümenlerde piyade birlikleri azalmasından dolayı Rus taarruzlarına karşılık verilemiyor, askerler arasında dağılmalar görülmüyordu. Kolordunun asker sayısı bugün de çok fazla bir şekilde azaldı. Kendi aralarında yardımlaşmaya çalışan kolordular birbirlerine asker ve cephane takviyesi yapmaya çalışıyordu. 10. Kolordu'nun 32. Tümeni, yaptığı muharebeler sonucunda gücünü kaybederek bazı yerlerden çekilerek Bardız ve çevresini tehlikeye soktu.⁶⁴⁶ 1 Ocak 1915 günü için Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan açıklamada Sarıkamış bölgesinde çok şiddetli bir muharebenin sonucunda Rus tarafının kayda değer bir başarı elde ettiği duyurulmaktaydı. Türk birliklerinin inatlı direniş göstermesine rağmen 15. Alay'ın tamamının, 15 subay, 6 dağ topu ve 14 makineli tüfeğin ele geçirildiği, genel olarak 5.000 asker, 40 subay ile birkaç doktorun esir alındığı bilgisine yer veriliyordu.⁶⁴⁷

2 Ocak 1915 günü Enver Paşa 9. ve 10. Kolorduları bir grup olarak birleştirerek komutayı Hafız Hakkı Paşa'ya devretti. 11. Kolordu birlikleri Sarıkamış bölgesinde

⁶⁴⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 484-491.**

⁶⁴⁵ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 18 Dekabrya", **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 41.

⁶⁴⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 491-496.**

⁶⁴⁷ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 22 Dekabrya", **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 42.

muharebelere devam ederken önemli bir gelişme yaşanmadı. 9. Kolordu Sarıkamış'ın kuzeybatısında bulunan ormanlık alanda Rus birlikleri ile muharebelere devam etti. 9. Kolordu'nun 2 Ocak 1914 tarihi itibarıyla mevcudu 344 piyade askerine düştü ve bulunduğu cephe hattını savunma gücünü kaybetti. 9. Kolordu birliklerin daha geri çekilip dağılan askerlerini toplaması gerekirken Enver Paşa ısrarla yerinde kalmasını istiyordu. 10. Kolordu bölgesinde de önemli bir gelişme olmadı. Rus Kafkas Ordusu'nun çeşitli takviye birlikleri ise Sarıkamış'a ulaşmış bulunuyordu. General Yudenich, takviye kuvvetlerle desteklenen Rus birlikleri ile çekilme belirtileri gösteren Türk birliklerinin durumunu karşılaştırarak General Berhman'a taarruz konusundaki görüşünde daha da ısrarlı davranıyordu.⁶⁴⁸ 2 Ocak 1915 günü için Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan açıklamada muharebenin devam ettiği, Rus birliklerinin birkaç Türk mevziisini ele geçirdiği duyurulmaktaydı. 2 Ocak 1915'te gün boyu muharebenin bütün şiddeti ile devam ettiğine değinen Karargâh Merkezi, Sarıkamış'ta yaşanan iklim şartları için şu ifadeleri kullanıyordu: *“Birlikler, kuvvetli bir ayazda ve derin karda on bin futa kadar yükseklikte zor şartlar altında mücadele veriyorlar. Askerlerin moralleri yüksek ve savaşıyorlar.”*⁶⁴⁹ Bugün devam eden çatışmalarda ise 3 makineli tüfek, 4 dağ topu ele geçirilirken 700 Türk askerinin ise esir alındığı duyurulmaktaydı.⁶⁵⁰

Tiflisskiy Listok gazetesinde Sarıkamış Muharebeleri esnasında 2 Ocak 1915 günü bölgeyi tanıtıcı bir makale yayımlanmakta idi. Makalede, Kars Oblastı'nın en güzel ve dikkat çeken bir yeri olarak bahsedilen Sarıkamış'ta hali hazırda 156. Yelisavetpol Piyade Alayı Karargâh Merkezi'nin bulunduğu dikkat çekiliyordu. Kars-Erzurum yolu üzerinde bulunan Sarıkamış'ın Rus askerleri tarafından her zaman *“Anadolu'nun kalbi, Erzurum'a giden yol”* gibi ifadeler ile anıldığını ve stratejik öneme sahip olduğuna değinilmekteydi. 7.860 fund yüksekliğe sahip Sarıkamış'ın coğrafi ve bitki örtüsü özelliklerinden bahsettikten sonra 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda Muhtar Paşa'nın birliklerine karşı başarıların kazanılmasında Yelisavetpol

⁶⁴⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 498-503.**

⁶⁴⁹ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 22 Dekabrya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 42.

⁶⁵⁰ “Turetskaya Voyna, Ot Ştaba Kavkazskoy Armii,” **Kavkazskoe Slovo**, 23 Aralık 1914 (5 Ocak 1915), № 84, Salı, s. 2.

Piyade Alayı'nın önemli rolü olduğuna değinilmekteydi.⁶⁵¹ Sarıkamış'taki gelişmeler Rus kamuoyunun dikkatini bu bölgeye çekmeye devam ediyordu.

Pravitelstvenny Vestnik gazetesinde 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda Çarlık Rusya'nın Doğu Anadolu'da ele geçirdiği bölgeleri tanıtıcı bir makale yayımlanmakta idi. Batum, Artvin Kars ve Ardahan vilayetlerinin coğrafi konumu ve fiziki özellikleri ile başlayan makalede bu şehirlerin nüfusları, demografik yapıları, tarihleri, iklimleri, bitki örtüleri, yer altı kaynakları, ekonomileri ve ticari hacimlerine yer veriliyordu. Makalenin sonunda ise bu bölgenin tekrardan önemli askerî bir rol üstlendiğini, Karadeniz'de Sinop'a, Anadolu'da ise Sivas'a kadar gelecek vadettiğini iddia etmekteydi.⁶⁵²

3 Ocak 1915 günü 9. Kolordu'ya 90 kişilik bir piyade bölüğü desteği sağlandı. Bardız'dan çekilen 32. Tümen'den sonra Başköy'ün güvenliği sağlamaya çalışılıyordu. Ayrıca Enver Paşa'nın karargâhının bulunduğu Divik'e de Rus piyade taarruzu yapılıyordu. 10. Kolordu'nun destek birlik göndermesi ile buradaki mücadele kontrol altına alındı. Fakat Kızılkilise bölgesindeki muharebelerde Rus birlikleri başarılı oldular.⁶⁵³ General Yudenîç Rus birliklerin genel bir taarruzun yapılması gerektiği konusunda ısrarına devam ediyordu. General Berhman'a hitaben çektiği telgrafta genel taarruzun gecikmesi halinde Türk birliklerinin kurtulacağını aktarmaktaydı.⁶⁵⁴

3 Ocak 1915 günü için Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan birinci açıklamada Sarıkamış'ta şiddetli muharebelerin devam ettiği, Türklerin Oltu güzergâhında yaptığı harekâtın durduğu duyurulmaktaydı. İkinci açıklamada ise Sarıkamış'ta muharebenin önceki sertliğinde devam ettiği bilgisine yer verilmekteydi.⁶⁵⁵ Sonraki günlerde 3 Ocak 1915 günü için Rus tarafı açısından olumlu

⁶⁵¹ D. Natisev, "Sarıkamış, Mihailograd, Karsskoy Oblasti", *Tiflisskiy Listok*, 20 Aralık 1914 (2 Ocak 1915), № 289, Cumartesi, s. 3.

⁶⁵² N. Şavrov, "Russkiy Ugolok Maloy Azii", *Pravitelstvenny Vestnik*, 22 Ocak 1915 (4 Şubat 1915), № 17, Perşembe, s. 3.

⁶⁵³ *Birinci Dünya Harbinde*, Cilt I., s. 504-507.

⁶⁵⁴ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s. 179-180.

⁶⁵⁵ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 21 Dekabrya, I, II", *Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel*, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 41.

geliştiği, Rus birliklerinin Ardahan’a akşam vakti taarruz yaptığı, büyük kayıplar veren Türk birliklerinin mevzilerden çekildiği duyurulmaktaydı.⁶⁵⁶

4 Ocak 1915 günü, Divik’te bulunan 3. Ordu Karargâhı Bardız üzerinden Norşin’e taşındı. Rus birlikleri büyük bir kuvvetle 9. ve 10. Kolordular üzerine taarruza başladılar. Binlerce askerini kaybetmiş 9. Kolordu’nun mevcudu 200 askere kadar düşerken karargâhında ise İhsan Paşa ile birkaç subay ve asker kalmıştı. Sarıkamış’ın kuzeyinde kalan ormanda mevzileri bulunan 10. Kolordu bölgesinde ise az sayıdaki Türk birlikleri sayıca üstün Rus kuvvetleri karşısında mücadelesine devam ediyordu.⁶⁵⁷ Erzurum’dan ikmal yapılan 11. Kolordu ise Karaorgan ve Horum Dağ bölgelerine top atışlı taarruzlar düzenleyerek Rus kuvvetlerinin öncü birliklerini yarmaya çalışıyordu. *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesi Enver Paşa’nın 11. Kolordu taarruzlarını bizzat kendisinin yönettiğini aktarmaktaydı.⁶⁵⁸

Cephe hattına gelen Hafız Hakkı Paşa durumun vahametini görerek “*Artık her şey bitmiştir. Kalanı kurtarmak lazımdır.*” cümlesi ile 9. ve 10. Kolordulara çekilme emri verdi. 9. Kolordu çekilirken kolordu komutanı İhsan Paşa ise karargâhıyla birlikte teslim olmak zorunda kaldı.⁶⁵⁹

General Berhman 4 Ocak 1915 günü Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Vorontsov Daşkov’a gönderdiği telgrafta büyük bir mutlulukla Sarıkamış “*zaferini*” kutladığını bildiriyordu.⁶⁶⁰ General Berhman 5 Ocak 1915 günü yayımladığı ilanda ise Sarıkamış Muharebesi’nde iki hafta boyunca görev yapan Rus askerlerine teşekkür ediyordu. General Berhman, “*ev çatısının ne olduğunu unutan*” Kafkas ve Türkistan birliklerinin -20 derece soğukta karlar üzerinde ateşsiz bir şekilde gecelediklerine dikkat çekiyordu. General Berhman ayrıca Rus askerlerinin çarın güvenine layık olduklarına değinerek esir Türk subay ve askerlerinden bahsetmekte idi. İlan metninin sonunda ise Suvorov’un Alplerden geçişini hatırlatan General Berhman “*Sarıkamış’ta*

⁶⁵⁶ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 23 Dekabrya”, *Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel*, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 42.

⁶⁵⁷ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.*, s. 508-511.

⁶⁵⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii”, *Pravitelstvenny Vestnik*, 20 Ocak 1915 (2 Şubat 1915), № 15, Salı, s. 5.

⁶⁵⁹ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.*, s. 512.

⁶⁶⁰ Ayrapetov, *a.g.e.*, s. 390.

*görev yapan Rus askerlerinin elde ettikleri zafer ile Rusya tarihi sayfalarında yeni bir parlak sayfa açtıklarını” ifade ediyordu.*⁶⁶¹

5 Ocak 1915 günü Rus Kafkas Ordusu 3. Ordu’ya yönelik genel takibe devam etti. Rus birlikleri önceki mevzileri olan Koçotdağ-Sanamer-Ardos-Zars-Yüzveren hattına kadar ulaşarak buraları işgal etti.⁶⁶² 5 Ocak 1915 günü için Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi’nden yapılan açıklamada Sarıkamış Harekâtı Türk tarafının askerî planı ilk günlerinden itibaren anlatılıyordu. Duyurunun devamında dağ yolları üzerinden ikmal sağlanan ve zor iklim koşullarında geçen Sarıkamış Muhaberelelerinde Rus birliklerinin “kahramanlıklarından” bahsedildikten sonra kendilerine düşen “çok zor bir görevi” yerine getirdiklerine vurgu yapılıyordu.⁶⁶³

6 Ocak 1915 tarihinde Rusça gazeteler Sarıkamış bölgesinde Rus Kafkas Ordusu’nun kazandığına dair haberlere yer veriyorlardı. Gazetelerde yayımlanan Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi’nin Sarıkamış ile ilgili duyurusu şu şekilde idi:

“ZAFER

Kafkas Ordusu Karargahı’ndan

Sarıkamış yakınlarında Türk ordusu tamamıyla yenilgiye uğratıldı. 9. Kolordu yok edildi. Kolordu komutanı İhsan Paşa, 17., 28., 29. Tabur komutanları ve iki komutan yardımcısı, yüzden fazla subay, çok sayıda ast rütbeli subay esir alındı. Türklerin ölü ve yaralı sayısı çok fazla sayıda. Elimize çok sayıda top, makineli tüfek, askerî erzak geçti. Kahraman (Rus) alayların bir bölüğü, 9. Kolordu’nun üst kademesinin hepsini ele geçirdi. Muzafer askerlerimiz 10. Kolordu’nun kaçıışı esnasında toplamaya çalıştıklarını takip ediyor. Ardahan’ın tarafımızca alınması esnasında Sibirya alaylarından biri atlı hücumlarıyla iki Türk piyade bölüğünü kılıçlarla vurdu, bu alayın (Sibirya) 4. Bölüğü ise İstanbul Alayı’nın 8. Piyade Bölüğü’nün sancağını ele geçirdi. Türkler Ardahan’dan aceleyle çeşitli yönlerde kaçıyorlar.”⁶⁶⁴

Sibirya Kozak Süvari Birliği’nin Ardahan muharebelerinde ele geçirdiği 8. Piyade Alayı’nın sancağı 8 Ocak 1915 tarihinde Tiflis’e getirildi. Şehirdeki bir kilisede sergilenmeye başlanan 8. Piyade Alay sancağı şehir ahalisi tarafından yoğun ilgi

⁶⁶¹ “No: 80, Prikaz Naçalnika Sarıkamışskogo Otryada G. E. Berhmana s Obyavleniem Blagodarnosti Voyskam v Svyazi s Oderjannoy u Sarıkamışa Pobedoy”, **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 151.

⁶⁶² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 518-519.

⁶⁶³ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 25 Dekabrya”, **Letopis Voynı, Offitsialnyy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 42.

⁶⁶⁴ “Pobeda, Ot Ştaba Kavkazskoy Armii” **Kavkaz**, 24 Aralık 1914 (6 Ocak 1915), № 292, Çarşamba, s. 3.

gösterilerek ziyaret ediliyordu.⁶⁶⁵ *Tifliskiy Listok* gazetesinde ilerleyen günlerde 8. Piyade Alayı sancağını Tiflis'e getiren birliklerin komutanı ile röportaja yer verilmekte idi. Askerî sansür olduğundan dolayı isminin baş harfinin yazıldığı komutan N., Rus birliklerinin yoğun ateşlerine rağmen Türk askerlerinin bütün güçleriyle taarruza geçerek sonuna kadar mücadele etme isteklerinin olduğunu ve dayanaklı olan Türklerin korkusuzca savaştıklarına vurgu yapıyordu. Komutan N. Türk askerlerinin cesurluğuna bir örnek olarak ise 8. Piyade Alay sancağının bulunduğu karargâhı işaret ediyordu. Nitekim Rus askerlerinin sancağın etrafını çevreleyen alanda Türk asker naaşlarının olduğunu ve hiçbirinin bulunduğu yeri terk etmeyerek sancağın çevresinde can verdiklerini aktarmakta idi.⁶⁶⁶

Tiflisskiy Listok gazetesi “*Zafer*” başlığıyla duyurduğu haberde Enver Paşa tarafından yapılan bu hızlı taarruzun iyi düşünülmeyen gerçekleştirildiğini, Sarıkamış'a getirilen büyük bir orduya Rusların kuvvetli mukavemet gösterdiğini, Türk ordusunda ise çok fazla ölü, yaralı ve esir olduğunu aktarmaktaydı. Haberin devamında Oltu, Ardahan ve Sarıkamış bölgelerindeki bütün Türk birliklerinin esir alınarak Türklerin stratejik planlarını gerçekleştiremediklerine vurgu yapılmıyordu. Bu gelişmenin Rus Kafkas Ordusu'nda büyük bir sevinç oluşturduğunu ve buna benzer başarıların Avrupa cephelerinde de devam edeceğine değinilmekteydi.⁶⁶⁷

Rus Kafkas Ordusu'nun “*Sarıkamış başarısı*” Karargâh Merkezi'nin bulunduğu Tiflis'te büyük bir coşku ve heyecanla kutlanmaya başlandı. Bütün devlet kurumları ve evlere bayraklar asılarak Tiflis caddelerinde halk arasında vatanperverlik üzerine söylemler duyuluyor, gazete haberleri ile resmi telgraf duyuruları cadde ve sokaklarda seslice okunuyordu.⁶⁶⁸

6 Ocak 1915 tarihinde Aleksandr Nevskiy Askerî Katedrali'nde Fransa ve İngiltere konsolosluk temsilcileri ile birçok katılımcı Çar II. Nikolay'a, ailesine ve Rus

⁶⁶⁵ “Vzyatoe v Boyu Pod Ardaganom Turetskoe Znamya”, *Tiflisskiy Listok*, 28 Aralık 1914 (10 Ocak 1915), № 294, Pazar, s. 3.

⁶⁶⁶ “Posle Nedavniy Boev, Beseda s Naçalnikom N-skago avtomobilnago Otryada Ş- vim, Kak Derutsya Turki”, *Tiflisskiy Listok*, 5 Şubat 1915 (18 Şubat 1915), № 28, Cumartesi, s. 3.

⁶⁶⁷ “S Teatra Voennih Deystviy, Pobeda!”, *Tiflisskiy Listok*, 24 Aralık 1914 (6 Ocak 1915), № 292, Çarşamba, s. 2.

⁶⁶⁸ “Okolo Pobedi” *Kavkaz*, 24 Aralık 1914 (6 Ocak 1915), № 292, Çarşamba, s. 3.

askerlerine dua etti.⁶⁶⁹ Diğer taraftan Belçika, Fransa ve İngiltere'den tebrik mesajları gelmekteydi. Belçika Kralı Albert, Fransız Orduları Başkomutanı General Joseph Joffre ve İngiliz Orduları Başkomutanı John French, Çarlık Rusya Orduları Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç'e hitaben kutlama telgrafları gönderdiler.⁶⁷⁰

Rusça gazeteler Sarıkamış bölgesinde yaşanan gelişmelere yer verirken Rus askerlerinden övgüyle bahsediyordu. Birçok gazetede yer alan haber ve yorumlarda *"Rus askerlerinin insanüstü bir gayretle"* mücadele vererek savaşı kazandıkları duyurulmakta idi. *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesinde yer alan bir haberde *"Kahramanlarımız büyük bir mucizevi cesaret sergilediler, dünyaya Rus askerinin kahramanlığını, kararlılığını, özverisini bir kez daha göstermiş oldular."*⁶⁷¹ cümlesine yer veriyordu.

Sarıkamış Muharebeleriyle ilgili olarak Rusça gazetelerde daha çok General Yudenîç ve General Prjevalskiy gibi iki üst düzey komutanın adı ön plana çıkıyordu. *Znak Tiflisa* gazetesinde yayımlanan bir haberde cephe hatlarının en tehlikeli yerlerinde bulunan General Yudenîç'in planı sayesinde Rus birliklerinin birçok muharebeyi kazandığı aktarılmakta idi. General Prjevalskiy'nin ise kendisine bağlı birlikler ile karlı dağ yollarından 36 saat boyunca yürüyerek 28 Aralık 1914 günü Sarıkamış'a ulaştığına vurgu yapılıyordu. Haberin devamından ayrıca General Prjevalskiy'nin karargâh subaylarının tüm engellemelerine rağmen askerleri ile birlikte süngü taarruzlarında ön sırada yer aldığı bilgisine yer verilmekte idi. Haberin sonunda ise her iki generalin faaliyetlerinin de Rus askerleri arasında sıkça konuşulduğu ifade ediliyordu.⁶⁷² General Mışlayevskiy ve General Berhman'ın ise Rus Kafkas Ordusu içerisinde prestiji kalmamıştı. Nitekim cephede bulunan bir

⁶⁶⁹ "Po Rossii, V Tiflis" **Pravitelstvenny Vestnik**, 25 Aralık 1914 (7 Ocak 1915), № 314, Perşembe, s. 3.

⁶⁷⁰ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 153-154.

⁶⁷¹ "Podrobnosti Boya u Sarıkamışa", **Pravitelstvenny Vestnik**, 11 Ocak 1915 (24 Ocak 1915), № 8, Pazar, s. 3.

⁶⁷² "Generalı Yudenîç i Prjevalskiy", **Znak Tiflisa**, 1 Şubat 1915 (14 Şubat 1915), № 29, Pazar, s. 2.

askerin kaleme aldığı mektupta General Mışlayevskiy'nin Türklerin yoğun saldırıları esnasında Sarıkamış'ı terk ederek Tiflis'e “*kaçtığı*” vurgulamakta idi.⁶⁷³

7 Ocak 1915 günü Sarıkamış bölgesinde Bardız çevresinde mücadeleler devam ederken dağılan 9. ve 10. Kolordu birlikleri Bardız'da toplanmaya çalışıyordu. Enver Paşa Sarıkamış'ta gerçekleşen muharebeler sonrasında 3. Ordu Komutasını Hafız Hakkı Paşa'ya bırakarak İstanbul'a dönmeye karar verdi. Enver Paşa'nın Başkomutanlığa gönderdiği telgrafta Sarıkamış Harekâtı'nın gizli tutulmasını istiyordu.⁶⁷⁴

Enver Paşa 7 Ocak 1915 tarihinde bütün ordu birliklerine yönelik gönderdiği mesajda şu ifadelerle yeriordu:

“Arkadaşlar!

Hemen bir ay oluyor ki içinizde bulunarak günlerce devam eden muharebelerde düşmana nasıl saldırdığınızı gördüm. Havanın, yerin düşmanın gösterdiği mukavemetleri her yoksuzluğa bakmayarak kırdınız. Düşmanı ana toprağından sürüp götürdünüz, düşmandan yerler aldınız. Bu uğurda sarf ettiğiniz emekler hiçbir vakit gaib olmayacaktır. Bundan dolayı sizi padişahımız başta olduğu halde bütün millet tebşir ediyor. Ben yine İstanbul'a dönüyorum. İnşallah büyük muvaffakiyetler kazanarak düşmanı bir daha başkaldıramayacak derecede kahreder ve şehitlerimizin ruhunu şad edersiniz, sizi Allah'ın birliğine emanet ediyorum.

Başkumandan Vekili

Enver”⁶⁷⁵

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 11-12 Ocak 1915 günleri için yayımladığı açıklamada yoğun tipiye rağmen çatışmaların derin karlar üzerinde devam ettiğine vurgu yapılmaktaydı. Karargâh Merkezi Altın Bulak'ta bir Türk alayının tamamının yok edildiğini, Türkler tarafından sağlam müstahkemler oluşturulan Zivin bölgesinin de ele geçirildiğini, beş gün süren çatışmalarda 52., 54. ve 92. Alayların komutanlarıyla birlikte, 97., 98. ve 99. Alaylardan geriye kalan birliklerinde esir

⁶⁷³ “No: 134, Vıpiska İz Pisma Soldata Krestinskogo K. L. Krestinskoy O Roli Generalov...”, **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 221.

⁶⁷⁴ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 521-523. Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı ile ilgili gizli tutulmasına yönelik bu talebi dönemin Türk basınında da uygulanıyordu. Nitekim savaşın sonuna kadar Sarıkamış ile ilgili konular gazete sayfalarında taşınmadı. Tekir, **a.g.e.**, s. 423.

⁶⁷⁵ Tekir, **a.g.e.**, s. 312.

alındıklarını ve çok fazla ganimet elde edildiğini duyurmaktaydı.⁶⁷⁶ Nitekim Rus birlikleri 16 Ocak 1915 tarihinde yaptıkları takip harekâtı neticesinde sadece Sarıkamış-Bardız-Çatak güzergâhında 5.000 esir, 14 top, çeşitli cephane ve sayıları 10.000'e kadar ulaşan hayvan ele geçirdi.⁶⁷⁷ Rus Kafkas Ordusu 18 Ocak 1915 itibarıyla 3. Ordu birliklerini takip harekâtına son verdi.⁶⁷⁸

21 Ocak 1915 günü Çar II. Nikolay Rus Kafkas Ordusu Komutanı Vorontsov Daşkov'a gönderdiği telgrafta komutanları ve askerleri tebrik ediyordu.⁶⁷⁹ Başka bir telgrafta ise Çar II. Nikolay başta General Yudenîç olmak üzere Sarıkamış Muharebesi'ne katılan bütün subaylara madalya takdim edilmesini emretmekte idi.⁶⁸⁰

Sarıkamış Muharebesi'nden sonra Rus Kafkas Ordusu içerisinde yeni düzenlemeler yapıldı. Rus Kafkas Ordusu'nun Doğu Anadolu'daki konuşlanması şu şekilde idi: Sarıkamış, Zivin ve Çermuk pozisyonlarında 5. Kafkas Kolordusu; İd, Narman, Oltu bölgelerinde 2. Türkistan Kolordusu; Eleşkirt, Beyazıt, Iğdır ve İran'ın Hoy bölgesinde 4. Kafkas Kolordusu; Başköy, Karakilise ve Delibaba bölgelerinde 1. Kafkas Kozak Tümeni; Kars, Aleksandropol bölgelerinde 1. Kafkas Kolordusu bulunmakta idi. Rus Kafkas Ordusu bu konuşlanması ile ana hat olan Oltu yönünde savunma ve taarruz kabiliyetine sahip olmasının yanı sıra kanatlara da hâkim durumda idi.⁶⁸¹

Sarıkamış Muharebesi'nden bir süre sonra “*Rus birliklerinin büyük bir başarı elde ettiklerini*” anlayan Rusça gazeteler bu zaferi motive kaynağı olarak kullanmaya başladı. Rusça gazeteler muharebeleri daha geniş bir bakış açısı ile ele alarak sonuçlarının askerî ve siyasî yansımalarını değerlendirmeye çalışıyordu.

⁶⁷⁶ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii”, **Pravitelstvenny Vestnik**, 20 Ocak 1915 (2 Şubat 1915), № 15, Salı, s. 5.

⁶⁷⁷ “No: 121, Raport Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey Grafa İ. İ. Vorontsova-Daşkova...”, **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 210.

⁶⁷⁸ “No: 130, Raport Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey Grafa İ. İ. Vorontsova-Daşkova...”, **A.g.e.**, s. 219.

⁶⁷⁹ “Prikaz Po Kavkazskoy Armii”, **Tiflislikiy Listok**, 28 Aralık 1914 (8 Ocak 1915), № 294, Cuma, s. 2.

⁶⁸⁰ “Vısoçayşaya Blagodarnost Pobeditelyam Turok”, **Listok Voynı**, 9 Ocak 1915 (22 Ocak 1915), № 133, s. 1.

⁶⁸¹ “No: 129, Raport Naçalnika Polevogo Ştaba Kavkazskoy Armii N. N. Yudenîça...”, **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 218.

Tiflisskiy Listok gazetesi “*Enver Paşa’nın Sarıkamış’a büyük bir askerî kuvvet ve donanımlı silahlarla yıldırım taarruzu*” planladığını sayfalarına taşıyordu. Haberin devamında coğrafyanın zorluğuna rağmen Bardız Geçidi’nde ele geçirilen savaş ganimetlerinden anlaşıldığı üzere “*Enver Paşa’nın çok büyük bir hevesle*” savaşa hazırlandığına vurgu yapılıyordu. Haberin sonunda ise “*yoğun kar yağışı ile -25 derece soğuk havanın bile durdurmadığı Türk komutanlarının hedeflerinin Sarıkamış’ı geçerek Kafkasya’nın içlerine gitmek*” olduğuna değinilmekteydi.⁶⁸²

Rusça gazeteler Sarıkamış ve Karaorgan Muharebelerinden sonra Türk ordusunun dağıldığını doğal olarak Erzurum’a giden yolun açıldığını sayfalarına aktarmakta idi. Den gazetesi Türk ordusunun Sarıkamış, Karaorgan ve Ardahan’da beşten fazla kolordu ile var olduğunu, son zamanlarda dört kolordunun yok edildiğini bunların ise toplarının az ve zayıf olduklarını iddia etmekteydi. Gazete ayrıca Sarıkamış yenilgisinin ardından Türk ve Alman subaylarının “*Rus Ordusu’nu dağıtma ve Kafkasya’nın fethedileceğine*” dair beyanatlara inanan Türk askerleri arasında “*büyük sonuçlara yol açarak psikolojik krize neden olacağına*” vurgu yaptıktan sonra Karaorgan yenilgisinden sonra da “*Türklerin itibarı İslam dünyasında düşüreceği*” iddialarını eklemekteydi.⁶⁸³

Listok Voynı gazetesinde yayımlanan makalede ise Çarlık Rusya’nın önceki savaşta ele geçirdiği topraklarını geri almak ve Kafkasya’ya ulaşmak isteyen Osmanlı Devleti’nin girişiminin başarısızlıkla sonuçlandığına vurgu yapılmaktaydı. Sarıkamış Harekâtı sonrasında Osmanlı Devleti’nin artık taarruz yerine kendi topraklarını korumaya ve savunmaya geçtiğine dikkat çeken makalede “*Müslümanları Çarlık Rusya’ya karşı ayaklandırma ümidinin yok olduğuna*” değiniliyordu. Makalede ayrıca Çarlık Rusya’nın bu galibiyetinin bütün cephelerde büyük bir motive kaynağı olduğu, “*başkent İstanbul’un bile artık geleceğinden kaygı duyulduğu*” iddia edilmekte idi. Makalenin sonunda ise “*sıradan bir Türk askerinin bile Almanları suçladığı, Türk*

⁶⁸² “Sarıkamışskie Boi”, Tiflisskiy Listok, 21 Ocak 1915 (3 Şubat 1915), № 16, Çarşamba, s. 3.

⁶⁸³ “Na Kavkazskom Fronte”, Den, 5 Ocak 1915 (18 Ocak 1915), № 4 (802), Pazartesi, s. 1.

yönetimi ile Almanların arasının açıldığı, Türklerin yakında barış teklifi yapacağı” ifade ediliyordu.⁶⁸⁴

Kavkaz gazetesinde yayımlanan makalede Rusların bu bölgelerdeki başarıları “Anadolu’nun kalbi” olarak nitelendirilen Erzurum’a ileri harekâtın başlangıcı sayılmaktaydı.⁶⁸⁵ Gazetede ilerleyen günlerde “Sarıkamış Harekâtı ile Türk ordusunun bozguna uğratarak bütün askerî malzemelerin ele geçirildiği, askerler ve halk arasında moral bozukluğunun yüksek seviyede olduğu” iddia ediliyordu.⁶⁸⁶ Golos Rusi gazetesinde yayımlanan bir başka makalede de Erzurum hedef gösterilerek Sarıkamış Muharebelerinin Kafkas Cephesi’nin genelinde “dönüm noktası” olduğu vurgulanmakta idi.⁶⁸⁷ Kavkazskaya Kopeyka gazetesi ise “Kafkas savaşlarında tarihe geçecek bu taarruzun” gazete sayfalarında yeterince yer verilmediğine dikkat çekiyordu.⁶⁸⁸

Rusça gazeteler Sarıkamış Muharebelerinin siyasî ve askerî sonuçlarının yanı sıra esir düşen Türk askerleri ile ilgili bilgileri de devamlı olarak gündemde tutmakta idi. Gazeteler Türk askerlerinin Çarlık Rusya’daki akıbetleri ile ilgili haber ve röportajlara yer veriyordu. Esir Türk subayları ile röportaj yapan Tiflissskiy Listok gazetesi muhabiri, Türk birliklerinin Narman’dan Bardız’a kadar aceleyle geldiklerini üç gün boyunca uyumadıklarını sabah akşam yürüdüklerini soğuk, açlık ve Rusların artçı saldırılarına karşı mücadele ettiklerini aktardıklarına vurgu yapıyordu.⁶⁸⁹

Kavkazskiy Telegraf gazetesi muhabiri ise Sarıkamış bölgesinde bulunan Türk birliklerinin 1914 yılının aralık ayı boyunca sıcak bir yemek yemediklerini askerlere günlük olarak sadece küçük bir dilim kara ekmek ve yanında kavrulmuş tahıl verildiğini aktarmakta idi. Muhabir ayrıca uzun süren çatışmalardan sonra esir düşen askerlerin birkaç günden beri bir şey yemediklerini, dağıtılan Rus ekmekleri için

⁶⁸⁴ V. Alşanskiy, “Rossiya i Turtsiya”, **Listok Voynı**, 16 Şubat 1915 (29 Şubat 1915), № 140, Perşembe, s. 2.

⁶⁸⁵ Gik, “Voennıya Zametki”, **Kavkaz**, 13 Ocak 1915 (26 Ocak 1915), № 9, Salı, s. 2.

⁶⁸⁶ N. N., “Voennıya Zametki”, **Kavkaz**, 20 Ocak 1915 (2 Şubat 1915), № 15, Salı, s. 2.

⁶⁸⁷ Vilnev, “Voyna, Turetskiy Front”, **Golos Rusi**, 24 Aralık 1915 (6 Ocak 1915), № 248, Perşembe, s. 2.

⁶⁸⁸ “Voyna s Turtsiey, Sarıkamışskiy Boy”, **Kavkazskaya Kopeyka**, 13 Şubat 1915 (26 Şubat 1915), № 43, s. 2.

⁶⁸⁹ Atrpet, “Sredi Plennih Turok”, **Tiflissskiy Listok**, 4 Şubat 1915 (17 Şubat 1915), № 27, Çarşamba, s. 3.

birbirleri ile kavga ettiklerini iddia etmekteydi. Muhabir, dağlarda -30'a kadar ulaşan soğuk havada aç, ayakkabı ve giysisi olmayan bıçare askerlerin toplu halde donarak şehit oldukları bilgisine yer veriyordu. Bu durumun Türk birliklerinde düzen ve disiplinin bozulmasına neden olduğunu ve savaşıma istekleri kalmayan askerlerin teslim olduklarına değinmekte idi.⁶⁹⁰

Birjevie Vedomosti gazetesinde yayımlanan haberde Sarıkamış'ta esir düşen Türklerin Avusturya ve Alman askerleriyle birlikte Ekaterinburg üzerinden Sibiry'a gönderildikleri bilgisi yer almakta idi. Ekaterinburg aktarma merkezinde elbise ve ayakkabıları yırtık, hatta birçok Türk esirinin ise ayakkabıları bile olmadığına dikkat çekiliyordu. Gazete ayrıca Rusçayı iyi bilen bir Türk subayı ile röportaja yer vermekte idi. Türk subayının aktardığına göre bu askerlere önceden ayakkabı dağıtılmıştı. Fakat yoğun geçen taarruzlar sonucunda askerler ayakkabılarını kaybetmişlerdi. Gazetenin iddiasına göre ise esir düştükten sonra ayakkabısı olamayan bu esirlere Ruslar tarafından çizme verilmesine rağmen Türk askerleri çizmeleri giyemedikleri için onları da çıkarmışlardı.⁶⁹¹ Gazetenin bu haber içeriği ile Türk askerlerinin çizme giyemedikleri iddiasını propaganda malzemesi olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Rusça gazeteler bir taraftan Türk askerlerinin erzak ve giysi sıkıntıları çektiklerini aktarırken diğer taraftan Rus askerinin imkânlarının daha iyi olduğuna dair haberlere yer vermekte idi. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde Şehirler Birliği Komitesi'nin kasım ayında Tiflis'ten Sarıkamış bölgesine beslenme istasyonları kurmak için bir ekip gönderdiği bilgisi yer almakta idi. Aralık ayının başlarında ise Sarıkamış bölgesinin değişik yerlerine kurulan istasyonlarda her 4 km boyunca askerler çay veya sıcak su torbasına ulaşabiliyordu.⁶⁹² *Kavkaz* gazetesi muhabirlerine göre ise Sarıkamış Muharebeleri esnasında Rus askerleri çatışmalardan sonra günde

⁶⁹⁰ "Kak Voyuyut Turki, Ot Naşego Voennago Korrespondenta", *Kavkazskiy Telegraf*, 27 Aralık 1914 (9 Ocak 1915), № 65, Cumartesi, s. 2.

⁶⁹¹ "Plennie Turki i Arabı", *Birjevie Vedomosti*, 8 Ocak 1915 (21 Ocak 1915), № 14594, Perşembe, s. 3.

⁶⁹² "Soyuz Gorodov v Sarıkamışa", *Kavkazskoe Slovo*, 18 Ekim 1915 (31 Ekim 1915), № 230, Pazar s. 3.

bir kez yemek yiyebiliyordu⁶⁹³ ve muharebeler sonrasında Rus askerlerine kalın elbiseler, kazaklar, temiz iç çamaşırları ve tütün dağıtımı yapılmaktaydı.⁶⁹⁴

Sarıkemiş Muharebeleri ile ilgili birçok konuya değinen Rusça gazeteler Türk ordusunun askerî taktiklerine de vurgu yapmakta idi. Nitekim *Kavkazskiy Telegraf* gazetesi muhabiri Türk birliklerinin Sarıkemiş Muharebelerinde “*Almanların etkisiyle askerî alışkanlık ve taktiklerinde değişiklik yaptıklarını*” savunmakta idi. Muhabir Türk askerlerinin birer sıra halinde birbirlerine sokularak ilerlediklerini hedeflerine ulaştıktan sonra ise birbirlerinden ayrıldıklarını aktarıyordu. Ateş altına düşen bu sıralı grupların öndeki şehit olan arkadaşlarından sonra birbiri ardına devam ettiklerini ifade ettikten sonra Rusların bunlara “*Türkler tüm güçleri ile geliyorlar, sonu bitmez duvar gibi geliyorlar*” dediklerine dikkat çekiyordu. Muhabir Türk birliklerine çok kayıplar verdiren bu taktiği esir Türk subay ve askerlere sorunca cevap olarak, “*sıra halinde ilerlemenin üstünlük sağlayan ve tercih edilen askerî bir düzen olduğunu, büyük sıralar halinde ilerleyen insanların kendilerini birbirlerine karşı yakın hissettiklerini, omuzunu yanında gördüğü arkadaşından cesaretlenip coşkulandığını bu taktiğin içlerindeki korku ve telaşı bastırdığını*” duyduğunu aktarmakta idi. Bu stratejiyi anlatan Türk subayının bu taktiği tecrübe ederek gözlemlediğini vurgulamakta idi. Muhabir ayrıca sistemli olarak hareket eden Türk birliklerinin hava kararır kararmaz durduklarını, muharebe pozisyonlarına nöbetçi birlikler bırakarak yakın köylere ve vadilere çekildiklerini sabah güneşi çıkınca da tekrar ateş açarak taarruz yaptıklarını aktarmaktaydı.⁶⁹⁵ *Listok Voynı* gazetesi muhabiri ise Türk askerlerinin kullandıkları tüfeklerin Rus tüfeklerine kıyasla mekanizma düzensizliği ve ağırlığı bakımından daha kötü olduğunu, süngülerini normal atışlarda kullanmayıp taarruza geçtikleri zamanlarda taktiklerine dikkat çekmekte idi.⁶⁹⁶

Rusça gazetelerde kamuoyuna duyurulan önemli konulardan biri de şehit düşen Türk askerleri idi. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Sarıkemiş Muharebelerinden sonra ilerleyen günlerde Sarıkemiş’te şehit olan Türk askerlerinin naaşlarının gömülmesi,

⁶⁹³ Svoy, “S voynı, Vpeçatleniya Poezdki II”, **Kavkaz**, 11 Ocak 1915 (24 Ocak 1915), № 8, Pazar, s. 3.

⁶⁹⁴ “S Kavkazkago Fronta”, **Kavkazskoe Slovo**, 10 Ocak 1915 (23 Ocak 1915) № 7, Cumartesi, s. 2.

⁶⁹⁵ “Kak Voyuyut Turki, Ot Naşego Voennago Korrespondenta”, **Kavkazskiy Telegraf**, 27 Aralık 1914 (9 Ocak 1915) № 65, Cumartesi, s. 2.

⁶⁹⁶ “Boy Pod Sarıkemişem”, **Listok Voynı**, 28 Ocak 1915 (10 Şubat 1915), № 152, Çarşamba, s. 2.

bölgenin salgın hastalıklara karşı dezenfekte edilmesi ve esir Türk askerlerinin bölgede bir süre izole halde tutulmaları için özel bir ekip kurulduğu haberine yer veriyordu.⁶⁹⁷ Aynı gazetede 14 Mart 1915 tarihinde yayımlanan bir başka haberde ise bölgede ocak ayının sonlarına kadar devam eden yoğun tifüs salgınının azaldığı, şubat ayında yaklaşık olarak 10 bin Türk asker naaşının toprağa verildiği, kar tabakasının altında 5 bin kadar daha naaşın olduğu bilgisine yer verilmekte idi. Haberin devamında savaş sonrasında gerçekleşen yoğun kar yağışının Türk asker naaşların üstünü kapladığından dolayı çalışmaların zorlaştığı, önceleri naaşların yakılmasına karar verildiğini ancak Güney Kafkasya Şeyhülislamı'nın Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Vorontsov Daşkov'a hitaben ricasında naaşların yakılmasının İslam dininde yasaklandığını belirtmesinden sonra bu isteğin Vorontsov Daşkov tarafından kabul edildiği belirtilmekte idi. Haberin devamında ayrıca tifüs salgını neticesinde vaka sayısında azalma görülmesinden sonra bölgede tutulan hasta ve yaralı Türk askerlerinin ise Sarıkamış yakınlarında bulunan Hamamlı adındaki Müslüman köyüne gönderildiği ve iyileşene kadar burada tutulacakları belirtilirken sağlıklarına kavuşunca Bakü'de bulunan Nargin Adası'na gönderilecekleri aktarılmakta idi.⁶⁹⁸ Bir başka gazete ise Sarıkamış'ta bulunan Türk asker naaşlarının Kuzey Kafkasya'da bulunan esir Alman ve Avusturyalı askerler tarafından defnedildiğini ve bu çalışmalarda en az 5 bin işçinin görev aldığını aktarmaktaydı.⁶⁹⁹

Voennaya Letopis gazetesinin 28 Ocak 1915 tarihli sayısında Sarıkamış Muharebelerinde şehit düşen Türk askerlerinin sayısından bahsediyordu. Gazete muhabiri Sarıkamış Muharebelerinde 10 bine yakın Türk askerinin esir alındığını Sarıkamış çevresinde 30 binden fazla Türk asker naaşının olduğunu aktarmakta idi.⁷⁰⁰ Sarıkamış Muharebelerine tanıklık eden Türk ve Rus kaynakları da *Voennaya Letopis* gazetesinin sayfalarına taşıdığı bu bilgiyi doğrulamaktadır. Nitekim 3. Ordu Komutanı

⁶⁹⁷ "K sanitarnomu Uluşçeniyu Sarıkamışa i Ego Okrestnostey", **Kavkazskoe Slovo**, 15 Ocak 1915 (28 Ocak 1915), № 11, Perşembe, s. 5.

⁶⁹⁸ P-n, "Sarıkamış, Ot Naşego Korrespondenta", **Kavkazskoe Slovo**, 1 Mart 1915 (14 Mart 1915), № 49, Pazar, s. 2. Bölgeye bulunan *Kavkaz* gazetesi muhabiri, 9. Kolordu'ya dahil askerlerin bir kısmının orman içlerine dağılarak esir düştüklerini, bir kısmının yollarda vurulduğunu çoğunun ise yoğun karın üstünde donduğunu belirtmekte idi. Svoy. "S Voyni, Vpeçatleniya Poездki", **Kavkaz**, 8 Ocak 1915 (21 Ocak 1915), № 5, Perşembe, s. 3.

⁶⁹⁹ "V Sarıkamışe" **Batumskiy Den**, 13 Şubat 1915 (25 Şubat 1915), № 484, Cuma, s. 2.

⁷⁰⁰ V. K. S.-v, "S Teatra Voyni", **Voennaya Letopis**, 15 Ocak 1915 (28 Ocak 1915), № 63, Perşembe, s. 3.

Hafız Hakkı Paşa'nın 8 Ocak 1915 tarihinde ordunun kayıplarını tespit ettikten sonra 22 Ocak 1915'te Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderdiği raporda “... yalnız son ay içerisinde meydan muharebeleri dahil olmak üzere 30 bin şehit gömdüğümüz topraklarda ...” ifadelerini kullanmakta idi. Diğer taraftan Sarıkamış Harekâtı'na katılan 3. Ordu Kurmay Başkanı Yardımcısı Felix Guze'de 30 bin askerin şehit düştüğünü teyit etmektedir. 1915 yılının nisan ayında karların erimesinden sonra şehit naaşlarının görülmesi üzerine 23 bin şehit cenazesinin defnedildiğine dair resmi bilgi Rus makamlarınca kayıt altına alınmıştır. Rus tarafında 23 bin şehit naaşının defnedilmesi ve Türk topraklarında da şehit olan askerler ile toplam 30 bin Türk askerin şehit düştüğü anlaşılmaktadır. Sarıkamış Muharebeleri 3. Ordu birliklerinde olduğu gibi Rus Kafkas Ordusu'nda da büyük kayıplara neden oldu. General Yudenitş Rus birliklerinde toplam 26 bin asker kaybı olduğunu aktarırken Harekât Şubesi Başkanı General Maslofsiy'e göre ise bu sayı 29 bin idi.⁷⁰¹

Netice itibariyle Türk ordu yönetiminin Rus Kafkas Ordusu'na karşı 22 Aralık 1914 tarihinde başlattığı Sarıkamış Kuşatma Harekâtı sonucunda bölgede faaliyet gösteren 3. Ordu çok fazla kayıp verdi. 3. Ordu birlikleri Rus birlikleri ile yapılan muharebelerin yanı sıra soğuk geçen iklim şartları, salgın hastalıklar, ikmal ve iâşe sıkıntıları gibi bir çok sorunla karşı karşıya geldi. Rusça gazetelerin Büyük Savaş'ın başlamasından itibaren Türk ordusuna yönelik temkinli yaklaşımı Sarıkamış Muharebeleri sırasında da devam etti. Nitekim Türk ordusunun Sarıkamış üzerinden Tiflis'e kadar ilerleyeceği söylentileri neticesinde endişe duyan Tiflis halkını Rusça gazeteler yaptıkları haberler ile sakinleştirmeye çalışıyordu. Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlanması ile Rus Kafkas Ordusu Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu topraklarında ilerleme imkânı elde ederken Rusça gazeteler ise savaşın ilk dönemlerinde gösterdikleri temkinli yaklaşımı terk ederek Kafkas Cephesi ile ilgili

⁷⁰¹ Ögün, **a.g.e.**, s. 167-170. Sarıkamış Muharebelerinde 90 bin askerin şehit düştüğüne dair iddialar dile getirilse de bu sayı gerçeği yansıtmamaktadır. Kafkas Cephesi araştırmalarında önemli çalışmaları bulunan Prof. Dr. Tuncay Ögün bu konuda şu ifadelere yer vermektedir: “*Sarıkamış'ta 90 bin şehit verildiği sıklıkla dile getirilse de herhangi bir kanıta dayanmayan bu iddia asılsız ve mesnetsizdir. Harekâta katılanların bir bölümünün geri döndüğü, hatırı sayılır bir kısmının esir düştüğü ve bazılarının da etraftaki köylere dağılarak hayatta kaldığı gerçeğini göz ardı eden Köprülü Şerif Bey gibi Enver Paşa muhaliflerinin yarattığı “bütün ordu donarak şehit oldu” algısının ürettiği bir efsaneden ibarettir.*” Ögün, **a.g.e.**, s. 167. Sarıkamış Harekâtı'nda şehit düşen asker sayılarında farklı tespitler için bk. Tekir, **a.g.e.**, 314-323. Sarıkamış çevresinde bulunan şehitlikler için bk. Songül Alşan, **Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Şehitlikleri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014.

haber ve içeriklere daha özgüvenle yer vermeye başladılar. Gazeteler Türk ordusunun Sarıkamış Harekâtı gibi tekrar büyük bir operasyon yapamayacağını okurlarına aktarıyorlardı.

2. 8. Osmanlı Devleti’nin 1914 Yılı İran Harekâtı

Çarlık Rusya 19. yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya’da hakimiyet sağladıktan sonra İran’ın bazı bölgelerinde askerî, iktisadî ve siyasî olarak varlık göstermeye başladı. 20. yüzyılın başlarında İran üzerindeki nüfuzunu sağlamlaştırmak isteyen Çarlık Rusya İngiltere ile 1907 yılında bir antlaşma imzalayarak İran Azerbaycanı’nı nüfuz bölgesine kattı. İran’daki iç karışıklıklardan faydalanan Çarlık Rusya’nın İran’ın bazı bölgelerinde gerçekleştirdiği ticari faaliyetler bir süre sonra askeri olarak kendini gösteriyordu.⁷⁰² Nitekim Çarlık Rusya’nın İran Azerbaycanı’na gösterdiği ilgi Rusça gazetelere de yansımakta idi. *Tiflisskiy Listok* gazetesi Tebriz hakkında çeşitli bilgileri sayfalarına aktarmaktaydı. Gazete, “Azerbaycan” olarak tanımladığı coğrafyanın yüksek ve dağlık alanlardan oluştuğunu, ticaret ve sanayi bölgesi olduğuna vurgu yapmaktaydı. Bir milyon nüfusa ulaşan İran Azerbaycanı’nın batısında bulunan Urmiye Gölü çevresinde Kürtlerin diğer yerlerde ise “*Tatarların*” (Türklerin) yaşadığını ve Türkçenin yaygın olarak konuşulduğuna vurgu yapmaktaydı. Gazetede Azerbaycan’ın “*Ateş Ülkesi*” olarak anıldığı hatırlatılarak tarih boyunca bölgede Fars, Ermeni ve Türklerin yaşadığına dikkat çekiliyordu. Haberin sonunda ise İran’ın ve bölgenin en önemli şehirlerinden olan Tebriz’de 200 bin insanın yaşadığını ve buranın önemli bir ticaret merkezi olduğuna değinilmekte idi.⁷⁰³

İran Azerbaycanı 20. yüzyılın başlarında birçok sebepten dolayı Osmanlı Devleti, Almanya, Çarlık Rusya ve İngiltere açısından stratejik bir bölge konumunda idi. Bundan dolayı Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce 1913 yılında Enver Paşa’nın amcası Halil Bey (Halil Kut Paşa) liderliğinde Kazım Bey (Karabekir) ve Ömer Naci

⁷⁰² Kamuran Karabalık, “Birinci Dünya Savaşı’nda Güney Azerbaycan’ın Önemi ve Tebriz’in Osmanlı Birlikleri Tarafından Zaptı (1915)”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 47, s. 159.

⁷⁰³ “Azerbeydjan”, *Tiflisskiy Listok*, 21 Ocak 1915 (3 Şubat 1915), № 16, Çarşamba, s. 2.

Bey gibi İttihat ve Terakki mensupları İran coğrafyasında keşif amaçlı faaliyetler yürütmüşlerdi.⁷⁰⁴

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Rus mücadelesi başlamadan önce Türk-İran sınırında hareketlilik yaşanıyordu. Nitekim Çarlık Rusya, Türk-İran sınırına asker sevk etmesinin yanı sıra bölgede yaşayan Kürt ve Nesturileri silahlandırarak Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıyordu. Çarlık Rusya bunlarla da yetinmeyerek sınırdaki bazı bölgelere saldırıda bulunuyordu.⁷⁰⁵ Türk-İran sınırında bu gelişmeler yaşanırken Türk-Rus savaşının başlaması ile İran Azerbaycanı Osmanlı Devleti açısından daha önemli bir konuma geldi. Osmanlı Devleti İran coğrafyasına askeri bir operasyon kararı aldı. Türk birliklerinin İran'a yönelik harekâtının sebepleri arasında sadece Rusların iç bölgelerde bulunan lojistik unsurlarına zarar verme ve propaganda faaliyetleri bulunmuyordu. Ayrıca Rus ve İngiliz kuvvetlerinin Osmanlı Devleti'ni gerilerden çevirmenin önüne geçme düşüncesi vardı.⁷⁰⁶ Çünkü İran coğrafyasındaki Tebriz, Culfa, Reşt ve gerilerde kalan Bakü bölgelerindeki Rus varlığı Kafkas Cephesi'ndeki Rus ilerleyişini kolaylaştırabilirdi.⁷⁰⁷ Türk ordusunun İran stratejisi aslında Enver Paşa'nın Sarıkamış üzerinden Kafkasya'ya ilerleme planının bir parçası idi. Bu planın içerisinde Doğu Karadeniz'de Batum bölgesine yönelik hedeflerde vardı. Türk ordusu merkezde Sarıkamış üzerinden kuşatma harekâtı yaparken Rusları sol cenahta Karadeniz kıyılarında sağ cenahta ise İran coğrafyasında genel bir tehdit altına almayı planlıyordu.⁷⁰⁸

Türk ordusu Sarıkamış Harekâtı'nın hazırlıklarına devam ederken diğer taraftan 3 Aralık 1914 tarihinde Yarbay Halil Bey (Halil Kut Paşa)⁷⁰⁹ komutanlığında

⁷⁰⁴ Karabalık, **a.g.m.**, s. 160-161.

⁷⁰⁵ Kaşyugun, **a.g.e.**, s. 454-455.

⁷⁰⁶ Halit Baş, "Birinci Dünya Savaşı'nda 13. Kolordunun İran Harekâtı ve Menzil Hizmetleri", **İran ve Turan Araştırmaları Dergisi**, C. 2, Sayı 3, Aralık 2019, s. 19-20.

⁷⁰⁷ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 170.

⁷⁰⁸ Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 173-174. Ali İhsan Sabis, Kuvve-i Seferiye birliklerinin hazırlanmasında ve yapacağı harekâtlar konusunda Türk Karargâh Merkezi'nin haberinin olmadığını sonradan duyulduğunu aktarmaktadır. Sabis, İran'a yapılacak olan harekâtın önceden planlandığını, böyle bir düşüncenin görünürde iyi olduğu fakat sınır birliklerinin güçlerini dağıtılarak zayıf kuvvetler ile operasyon düzenlemesinin modern muharebe tekniklerine ters düşeceği fikrini savunmaktadır. Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 211-212.

⁷⁰⁹ Halil Kut Paşa 1882 yılında İstanbul'da doğdu. Enver Paşa'nın amcası olan Halil Paşa, Kuleli Askerî Lisesi'nden sonra Hap Okulu'ndan 1904 yılında mezun oldu. 1911 yılında Binbaşı, 1913'te Kaymakam (Yarbay), 1915'te Miralay (Albay), 1916'da Mirliva (Tuğgeneral), 1918'de ise Birinci Ferik

Mürettep Tümen oluşturuldu. 5. Kolordu birlikleri arasından eğitimli ve disiplinli askerlerden seçilerek kurulan bu tümen Harbiye Nezareti tarafından 5. Kuvve-i Seferiye adını aldı. Aynı şekilde 11 Aralık 1914 günü Yarbey Kâzım Bey (Karabekir) komutasında 1. Kuvve-i Seferiye tümeni oluşturuldu. Bir süre sonra Enver Paşa 5. Kuvve-i Seferiye Tümen Komutanı Yarbey Halil Bey'e Tebriz'den geçerek Dağıstan'a kadar ulaşma ve oradaki halkı Çarlık Rusya'ya karşı kışkırtma, Ruslara ait demir yolları ile telgraf hatlarını tahrip etme, Rus birliklerini Hazar Denizi'nin batısına çekilmesini sağlama gibi görevler verdi. Enver Paşa benzer emirleri Yarbey Kazım Bey'e de ilettili. Fakat Sarıkamış yenilgisinden sonra yakın zamanda oluşturulan Kuvve-i Seferiye tümenleri yeni kuvvetlere ihtiyaç duyan 3. Ordu emrine girdi.⁷¹⁰ Dolayısıyla Kuvve-i Seferiye birlikleri bu dönemde hedefleri olan Tebriz ve Tahran'a gidemedi.⁷¹¹

Sarıkamış Harekâtı'nın devam ettiğı günlerde Rus Kafkas Ordusu'nun Azerbaycan Müfrezesi İran'daki Urmiye bölgesini ele geçirdi. Türk birlikleri ise Türk-İran sınırında az bir kuvvetle varlık gösteriyordu. General Mışlayevskiy'nin, Sarıkamış'ta devam eden muharebelerden etkilenerik Azerbaycan birliklerine çekilme emri vermesi ile taarruz fırsatı bulan⁷¹² Ömer Naci Bey'in Müfrezesi, Bacirge Hudud Taburu ile Kerkük Mutasarrıfı Halit Efendi komutasındaki birlikler 4 Ocak 1915 tarihinde Urmiye'yi ele geçirdi.⁷¹³ Kısa bir süre sonra Muhtar Bey komutasındaki birlikler 9 Ocak 1915 tarihinde Tebriz'e girdi. Tebriz halkı Osmanlı askerlerini büyük

(Orgeneral) rütbelerinde görev yaptı. Birinci Dünya Savaşı başladığında Yarbey rütbesinde olan Halil Paşa Kuvve-i Seferiye birliğı ile İran coğrafyasında Rus Kafkas Ordusu birliklerine karşı mücadele verdi. Fakat İran coğrafyasında istenilen sonuç elde edilemedi. Kuvve-i Seferiye birliğı daha sonra 3. Ordu'ya dahil oldu. Devam eden muharebelerde görev alan Halil Paşa Albay rütbesine terfi edildi. Kuzeyde Rus Kafkas Ordusu'nun taarruzlar yaptığı dönemlerde güney bölgelerde Irak'ta ise İngilizlerin taarruza başlaması üzerine Halil Paşa 9 Ekim 1915 tarihinde Irak'a görevlendirildi. Irak'ta Dicle Grubu Komutanı olan Halil Paşa Kûtü'l Amare'deki muharebenin Osmanlı birlikleri lehine dönmesinde etkili oldu. Halil Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri 29 Nisan 1916 tarihinde İngiliz birliklerini kuşatarak esir aldı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında Türk ordusunun Gence ve Bakü ileri harekâtında önemli görevler üstlendi. Mondros Mütarekesi gereğince çekilmek zorunda kaldı. 1957 yılında hayatını kaybetti. Volkan Marttin, "Halil Paşa'nın Hatıralarının Tarihî Kıymeti", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXIII / 1, 2018, s. 70-80.

⁷¹⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 570-579.

⁷¹¹ Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 257.

⁷¹² Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 153-154. Türk-İran sınır hattındaki Türk-Rus mücadelesi Sarıkamış Muharebesi'nden önce başladı. Nitekim az sayıdaki Rus birlikleri Güney Azerbaycan'dan hareket ederek Türk kuvvetleri ile çatışmalara giriyordu. Zayonçkovskiy, **a.g.e.**, s. 374-375.

⁷¹³ Sadık Sarısanman, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt 4, Sayı 16, 1995, s. 501.

bir coşku ile karşıladı. Ömer Naci Bey'e bağlı birliklerin 12 Ocak 1915 günü Tebriz'e ulaşması ile Tebriz halkı ellerindeki Osmanlı ve İran bayrakları ile Türk birliklerini heyecanlı bir şekilde karşılamaya devam etti. Tebriz halkının sevinç gösterileri iki gün boyunca devam ederken Rus idareciler bölgeyi terk etmeye başladı.⁷¹⁴ Bölgede hakimiyet sağlandıktan sonra İran Azerbaycanı'nda Türkler tarafından Çarlık Rusya aleyhinde propagandalar yapılmaya başlandı.⁷¹⁵ Fakat Türklerin Çarlık Rusya aleyhinde yaptığı faaliyetler karşılık bulmadı. Bölge halkının desteği tam olarak gerçekleşmezken paralı asker toplama düşüncesi de başarısız oldu.⁷¹⁶

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi Türk birliklerinin İran coğrafyasında yaptığı başarılı operasyonları kabul etmeyerek propaganda amaçlı duyurular yapıyordu. Karargâh Merkezi'nin yaptığı açıklamalarda Türk birliklerinin İran coğrafyasında yaptığı operasyonların başarılı olduklarına dair haberlerin “asılsız” oldukları ifade ediliyordu.⁷¹⁷ 16 Ocak 1915 tarihli yapılan açıklamada ise İran'da bulunan Rus birlikleri hareketlerinin yanlış anlaşıldığı ve bölgede bir yeri bırakmanın söz konusu olmadığı belirtiliyordu. Bölgede bulunan Türk kuvvetlerinin herhangi bir etkisi olmadan Rus birliklerinin önceki pozisyonlarına çekildiklerinin altı çiziliyordu.⁷¹⁸

Tebriz'in Türk birlikleri tarafından ele geçirilmesi Rusça gazeteler tarafından gündemde yeterince tutulmuyordu. *Kavkaz* gazetesinde yayımlanan makalede Türklerin Tebriz'i ele geçirmesinin Rusların temel amaçlarından biri olan “*Erzurum'a ulaşarak Anadolu'nun içlerine kadar ulaşma hedeflerine*” bir zarar getirmeyeceği aktarılıyordu. Makalenin devamında Tebriz'in alınmasının stratejik bir manasının

⁷¹⁴ Karabalık, **a.g.e.**, s. 167-168.

⁷¹⁵ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 154.

⁷¹⁶ Baş, **a.g.m.**, s. 20. General Mıslayevskiy'nin İran Azerbaycanı'ndaki Rus birliklerine çekilme emri vermesi Çarlık Rusya'nın bölgedeki yerel halkta oluşturduğu imaja zarar verdi. Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 276. Osmanlı Devleti'nin İran coğrafyasındaki faaliyetleri için bk. Tuncay Ögün, “Osmanlı Basınında Cihad-ı Ekber: İran Örneği”, **Türkiyat Mecmuası**, c.28/1, 2018, s. 91-114.

⁷¹⁷ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 30 Dekabrya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 43.

⁷¹⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 3 Yanvary”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 44.

olmadığı ancak Türk ordusu tarafından cephenin genişletildiği vurgusu yapılmaktaydı.⁷¹⁹

Rusça gazeteler Türk birliklerinin İran’da yürüttüğü operasyonların askerî bir “ *fayda sağlamayacağı*” iddialarına yer verirken Türk birliklerinin başarılarını dini, ekonomik ve stratejik bir yaklaşımla ele almaya çalışıyorlardı. Gazeteler yaptıkları haberlerde Türk birliklerinin başarılarını propaganda içerikli yazılar ile “olumsuz” bir etki oluşturmaya çalışıyorlardı. Nitekim *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesi Türk birliklerinin Tebriz’i ele geçirmesini dini açıdan değerlendirerek “*Hindistan Müslümanlarının olumlu karşılamadığını, İran’ın tarafsızlığına müdahale edilmesinin bir mana ifade etmeyeceğini*” aktarıyordu. Haberin devamında Çarlık Rusya Müslümanları tarafından da bu durumun iyi karşılanmadığı aktarılırken Petrograd Müslüman Cemiyeti Lideri Muhammed Safa Bayazıt’ın demecine yer veriliyordu. Bayazıt demecinde “*Tebriz’in alınması ve İran’ın tarafsızlığının ihlal edilmesinin Almanya’nın etkisinde kalınarak yapıldığını*” aktarıyordu. Osmanlı Devleti’nin Müslüman bir ülkeye yaptığı bu harekâtın savaşın başlarında ilan edilen cihadın meşruiyetini iyice kaybetmesine neden olduğunu iddia eden Bayazıt, İran’ın kültürel olarak büyük etkisinin olduğu Hindistan coğrafyasındaki Müslümanların buna “*sıcak bakmayacaklarını*” aktarmakta idi.⁷²⁰ *Kavkazskiy Kray* gazetesi ise Türk birliklerinin İran operasyonlarını ekonomik ve stratejik olarak ele almakta idi. Gazetede yayımlanan haberde Çarlık Rusya-İran ticari ilişkilerinin merkezi konumunda yer alan Tebriz’in Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesinin Çarlık Rusya’ya askerî açıdan bir şey kaybettirmeyeceğine ancak Almanların ilerleyen dönemlerde bu bölgeden ayrılması durumunda Türk ve Fars din adamlarının birleşip Hristiyanlara karşı tavır alarak Çarlık Rusya aleyhine çalışabileceklerine dikkat çekiyordu.⁷²¹

Tebriz’de Türk birliklerinin hakimiyeti devam ederken General Yudenic’in Rus Kafkas Ordusu’nda kontrolü eline alınca yaptığı ilk faaliyetlerden biri de İran

⁷¹⁹ Gik, “Turetskiy Front”, **Kavkaz**, 13 Ocak 1915 (26 Ocak 1915), № 9, Salı, s. 2.

⁷²⁰ “Russkie Musulmane o Zanyatii Turkami Tavriza”, **Kavkazskaya Kopeyka**, 8 Ocak 1915 (21 Ocak 1915), № 8, Perşembe s. 4.

⁷²¹ “Turki Zanyali Tavriz”, **Kavkazskiy Kray**, 15 Ocak 1915 (28 Ocak 1915), № 11, Perşembe, s. 2. Tebriz, Rus-İran ticareti açısından çok önemli bir şehirdi. İran Azerbaycanı’nın kuzey ve güneyini bağlayan, Rus-İran ticaretinin en önemli güzergâhı Tebriz-Culfa arasındaki şose yolu Rus mühendisler tarafından yapılmıştı. Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Vayne 1914**, s. 396.

bölgesinde oldu.⁷²² Rus Kafkas Ordusu'nun İran coğrafyasında Mergemir'den Tebriz'e kadar olan cephe hattında 4. Kafkas Kolordusu'nun bölgeye yayılmış müfrezeleri bulunmaktaydı. Bu kuvvetler Tebriz'de bulunan Türk birliklerine taarruza geçerek şubat sonuna kadar Tebriz ve Dilman bölgesini tekrar ele geçirdi.⁷²³ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin İran bölgesi ile yaptığı yeni bir açıklamada 30 Ocak 1915 tarihinde Rus birliklerinin Tebriz'i ele geçirdiği bilgisi kamuoyuna duyurulmaktaydı. Duyuruda ayrıca Türk birliklerinin dört dağ topu ile birçok askerî malzemeyi bırakarak çekildikleri aktarılmaktaydı.⁷²⁴

Rusça gazeteler de Rus birliklerinin Tebriz'i ele geçirdiğini kamuoyuna duyurmakta idi. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Çarlık Rusya'nın İran ile yapmış olduğu antlaşma gereği 1914 yılının aralık ayında İran Azerbaycanı'ndan çekildikten sonra Türk askerleri ile Kürt birliklerinin Rus kuvvetlerinin ayrıldıkları yerlerden Tebriz'i ele geçirdiklerini hatırlatarak buradaki İngiliz, Fransız ve Rus konsolosların Tiflis'e gittiklerini aktarmaktaydı. Gazete ayrıca Rus birliklerinin bu bölgeye ilk defa 1827 yılında Nahçıvan ordusunu yendikten sonra geldiklerini hatırlatmakta idi.⁷²⁵ Netice itibarıyla Osmanlı Devleti'nin İran coğrafyasında uyguladığı propaganda faaliyetleri sonuçsuz kalmış, Türk birliklerinin askerî başarıları Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra etkisini kaybederek bölgede Rus hakimiyetinin devam etmesine neden olmuştur.

⁷²² Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 276.

⁷²³ Korsun, **a.g.e.**, s. 41.

⁷²⁴ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 19 Yanvarya”, **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 28 Şubat 1915 (10 Şubat 1915), № 28, s. 51. İran Azerbaycanı'nda Rus birliklerinin Tebriz'i ele geçirmelerine rağmen Ömer Naci Bey Müfrezesi'nin faaliyetleri devam etti. Nitekim Farsçayı çok iyi bilen Ömer Naci Bey'e Enver Paşa tarafından önemli görevler verilmişti. Bu görevler arasında İran Azerbaycanı'nda yaşayan halkı Ruslara karşı ayaklandırmak ve Musul-Tahrân arasındaki haberleşmeyi sağlamak bulunuyordu. Fakat 1915 yılının son aylarında Cizre bölgesinde Ermenilerin çıkardığı isyanı bastırma görevi Ömer Naci Bey Müfrezesi'ne verildi. İsyanın çözüme kavuşmasından sonra Ömer Naci Bey biran önce İran'a harekât yapmak istiyordu. 21 Ocak 1916 tarihinde Rus birliklerinin Savuçbulak bölgesinde Ömer Naci Bey kuvvetlerine yaptıkları taarruzda müfreze toplamda 300 kayıp verdi. Ömer Naci Bey'in takviye birlik isteği 6. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir tarafından karşılanmasa da Musul Grubu Komutanı Vali Haydar Bey tarafından olumu karşılanarak 900 kişilik aşiret birlikleri ve 500 piyade askeri desteği sağlandı. 10 Mart 1916 tarihinde yapılan Rus taarruzu püskürtüldü ve müfreze Meyandub'ın güneyine ilerleyerek 8 Nisan 1916'da Savuçbulak'ı ele geçirdi. Müfreze 1916 yılının yaz aylarına kadar Rus kuvvetlerine karşı çeşitli başarılar elde etti. Ömer Naci Bey Rus birliklerine karşı mücadelesine devam ederken yakalandığı Tifüs hastalığından dolayı 31 Temmuz 1916 tarihinde hayatını kaybetti. Müfrezesinde bulunan askerler çeşitli birliklere görevlendirildi Sarıaman, **a.g.m.**, s. 503-512. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki önemli kişilerden biri, iyi bir hatip, Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın arkadaşı ve iyi bir vatanperver olan Ömer Naci Bey'in hayatı ve askeri faaliyetleri için bk. Fethi Tevetoglu, **Ömer Naci**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

⁷²⁵ “Tavrız”, **Tiflissskiy Listok**, 20 Ocak 1915 (2 Şubat 1915), № 15, Salı, s. 2.

2. 9. Doğu Karadeniz Cephe Hattının Açılması ve Bölgedeki Muharebeler

Köprüköy bölgesinde muharebelerin devam ettiği günlerde Türk-Rus sınırının olduğu Batum bölgesinde de çatışmalar yaşanıyordu. Büyük çapta olmayan bu mücadeleleri Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi ilk defa 10 Kasım 1914 günü “*Batum Oblastı’nın sınırında bulunan Çoruh Vadisi’nde küçük çaplı çatışmalar oldu.*” cümlesi ile duyurmaktaydı.⁷²⁶ Baskın şeklinde gerçekleşen bu çatışmaları bölgede yaşayan halkın oluşturduğu gönüllü birlikler ve hudut kuvvetleri ile birlikte yapıyordu.⁷²⁷ Yusuf Rıza Bey’in komutasında üç guruba ayrılan Türk kuvvetleri 13 Kasım 1914 tarihinde sınırı geçerek Çarlık Rusya topraklarına girdi.⁷²⁸ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi’nin 17 Kasım 1914 günündeki duyurusunda ise fark edilir derecede çoğalan Türk kuvvetleri ile Batum sınırında küçük çaplı çatışmalara devam edildiği bilgisine yer veriliyordu.⁷²⁹

Türk kuvvetleri Murgul Vadisi’nden ilerlemeye devam etti. Rusların Murgul’da bulunan bakır madenini korumak için bölgeye yeni birlikler göndermelerine rağmen Türk birlikleri Murgul’u ele geçirdi. Çatışmaların devam

⁷²⁶ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 31 Oktryabrya”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 6 Aralık 1914 (19 Aralık 1914), № 16, s. 29. Berlin Antlaşması’ndan sonra Osmanlı Devleti’nin Batum şehri ile Batum Sancağı içerisinde bulunan Artvin, Ardauç, Borçka, Şavşat ve Hopa’nın Kemalpaşa bölgesi Çarlık Rusya’ya bırakıldı. Çarlık Rusya bu bölgelerde idari olarak Batum ve Kars Oblastları (Vilayet) kurdu. Çarlık Rusya’nın idari yönetim şekli olan *oblast* askerî vali tarafından yönetilirken diğer vilayetlere ise *guberniya* deniliyordu. Batum Oblastı idarî ve askerî bakımdan Kafkasya Genel Valisi’ne bağlı idi Batum Oblastı içerisinde idarî birim olarak Batum Okrugı (Sancak) ile Artvin Okrugı (Sancak) bulunuyordu. Resul Turan, **Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019, s. 26-30.

⁷²⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 599. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Doğu Karadeniz’de Türk-Rus sınır hattında Türk tarafını Hut ve Hopa Hudut Taburları korumaktaydı. Kafkas Cephesi’nin açılmasından sonra bu bölgede yeni oluşturulan jandarma kuvvetleri ile gönüllü birlikler eklendi. Batum Çevresi Müfrezeler Komutanı Yusuf Rıza Bey teşkilatlanma faaliyetleri yürütürken, Çoruh Nehri batısı ile Batum hareketini Ziya Bey komuta ediyor, Artvin bölgesinde ise Bahattin Şakir Bey Müfrezesi ile Milo Hudut Taburu bulunuyordu. Sınırın diğer tarafında ise müstahkem mevki durumunda olan Batum bölgesinde Rusların biri istihkam olmak üzere yedi taburdan oluşan askerî kuvveti bulunuyordu. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 600.

⁷²⁸ Mehmet Bilgin, **Teşkilat-ı Mahsusa’nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s. 193.

⁷²⁹ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 6 Noyabrya”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 6 Aralık 1914 (19 Aralık 1914), № 16, s. 29.

ettiği günlerde Karadeniz’de hakimiyeti sağlayan Rus donanması Trabzon’u bombardımana tuttu. Ayrıca sahil hattında Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinde silah ve subay eksikliği ortaya çıktı. Türk kuvvetleri silah ve koordinasyon konusunda sorun yaşamalarına rağmen Kâmil Bey komutasında sahil hattında ilerleyerek 25 Kasım 1914 günü Çarlık Rusya idaresi altındaki Borçka’ya girdi. Bölge halkı büyük bir coşku ile Türk birliklerini karşıladı.⁷³⁰

Başkomutanlık Vekâleti ve Alman Genel Kurmayı tarafından Batum’un ele geçirilmesi planlanmıştı. 3. Ordu’nun Kars yönünde ilerleyerek Rus birlikleri karşısında tam başarı elde edebilmesi için denizden yardıma ihtiyacı vardı. Bunun için Batum’un kontrolünün Türk ordusunun elinde olması gerekiyordu.⁷³¹ Bölgede kısa sürede başarı elde eden Yusuf Ziya Bey İstanbul’dan gelecek alay ve Yakup Cemil’in birlikleri ile denizden gelecek yardımla Batum’a taarruz yapmayı planlamıştı. Fakat nakliye yetersizliği ile bölgeye gelecek birlik sayısının kısıtlı olması ve gönüllülerden oluşan kuvvetlerde ortaya çıkan koordinasyon sorunu durumu zorlaştırıyordu. Nitekim bir süre sonra Başkomutanlık Vekâleti Batum’un alınması fikrinden vazgeçerek gelen kuvvetlerin Sarıkamış’a gönderilmesi kararını aldı. Buna rağmen gönüllülerden oluşan Kâmil Bey Müfrezesi sahilden ilerleyerek Batum’u doğudan kuşattı. Fakat asker takviyesi yapılan ve güçlü topraklarla desteklenen Batum’un böyle küçük kuvvetlerle ele geçirilmesinin imkânı yoktu.⁷³² Netice itibarıyla Batum Kalesi’nin çevresine kadar ulaşan Türk kuvvetleri Rus birliklerinin Çoruh Nehri’nin sağ cenahına çekilmesine neden oldu.⁷³³

Türk birliklerinin Batum çevresindeki başarılı faaliyetleri karşısında Batum yöneticilerinde panik havası hâkim oldu. Bölge yöneticilerinde oluşan telaş Tiflis’e de yansarak kısa süreliğine korku oluşturdu.⁷³⁴ Bu telaşlı günlerde Rus askerî yönetimi

⁷³⁰ Bilgin, **a.g.e.**, 195-204. Ali İhsan Sabis, İstanbul’dan Batum’un ele geçirilmesi için gönderilen 1. Ordu’ya bağlı bazı birliklerin ve oluşturulan çetelerin gizli bir şekilde organize edilmeye çalışıldığını, bu gelişmelerden Karargâh Merkezi Harekât Şubesi’nin ve hatta Hafız Hakkı Paşa’nın bile haberinin olmadığı bilgisine yer vermektedir. Sabis ayrıca Karadeniz’de hakimiyetin tam olarak Türk tarafında olmadan ve Rus birliklerinin sağ kanadına önemli bir darbe vurulmadıkça Batum’un ele geçirilmesinin zor olduğunu aktarmaktadır. Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 164-167.

⁷³¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 263-264.

⁷³² Bilgin, **a.g.e.**, 209-211.

⁷³³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 599-600.

⁷³⁴ A. A. Kersnovskiy, **İstoriya Russkoy Armii, Tom Çetvertiy 1915-1917 gg.**, Moskva, Golos, 1994, s. 129.

Batum Müstahkem Mevkii ve Çevresi Komutanı General Yelşin'in buradaki görevine son vererek yerine Doğu Anadolu'da başarı gösteren General Vladimir Platonoviç Lyahov (1869-1920)⁷³⁵ getirildi.⁷³⁶

Rusça gazeteler Doğu Karadeniz hattındaki askerî gelişmeleri kamuoyuna duyurmaya devam ediyordu. *Kavkaz* gazetesi bölgede faaliyet gösteren bir subayın mektubuna yer veriyordu. Mektupta Türk kuvvetlerinin ileri taarruzunda Batum'a yakın yüksek tepelerin ele geçirildiği aktarılmaktaydı. Rus subay ayrıca Batum-Tiflis demir yolu hattının tehlikeye düştüğüne vurgu yapıyordu. Yüksek yerlerde sağlam istihkâmlar kuran Türk birliklerinin Aşağı Acaristan'ın tamamını, Yukarı Acaristan ve Artvin Okrug'u'nun bir kısmını ele geçirerek Batum'un etrafını sardığına dikkat çekiyordu. Rus subay mektubunun sonunda ise Türk birliklerinin erişilmesi zor yerlere çıktıkları, yüksek yerlere daha önceden yerleştirdikleri top ve makineli tüfeklerle devamlı yer değiştirerek taarruz yaptıklarına değinmekte idi.⁷³⁷ *Petrogradskiy Kuryer* gazetesi yüksek dağlarda geçen Doğu Karadeniz sahil savaşlarında yerli Müslüman halkın gönüllü olarak savaştıklarını, dağlarda ulaşım zor olmasından dolayı taşınamayan topların yerine Rus birliklerinin denizden savaş gemileriyle destek alındığını belirtmekteydi.⁷³⁸

⁷³⁵ General Vladimir Platonoviç Lyahov 1869 yılında Batum'da doğdu. Askerî eğitimini 1896 yılında tamamlayan Lyahov, Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde görev aldı. 1915 yılında Mihaylovsk Kale Komutanlığı ile Kafkas Cephesi'ndeki çeşitli birliklerin komutanlığını yaptı. Sahil Müfrezesi'ni komuta ederek Trabzon Operasyonu'nda aktif görev aldı. 22.5.1916 tarihinde 1. Kafkas Kolordusu'na bağlı 39. Piyade Tabur Komutanlığı görevini üstlendi. 4. Dereceden Aziz George Nişanı almaya hak kazandı. 12.2.1917 tarihinde 1. Kolordu Komutanı oldu. Kafkas Cephesi'nin kapanmasından sonra Beyaz Ordu'ya katıldı. 1920 yılında hayatını kaybetti. Zalesskiy, **a.g.e.**, s. 379-380.

⁷³⁶ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 231.

⁷³⁷ "S Voynı u Çoroha, Pismo Uçastnika", **Kavkazskoe Slovo**, 10 Şubat 1915 (23 Şubat 1915), № 32, Sahı, s. 3. Artvin, Berlin Antlaşması'ndan sonra Çarlık Rusya'ya bırakılan bölgelerden biri idi. Çarlık Rusya yönetimi Artvin'i Batum Oblastı'na (Vilayet) bağlı *okrug* (sancak) merkezi olarak belirledi. 1916 yılı itibarıyla idari birim olarak Artvin Okrug'u'nda (Sancak) Artvin Uçastok'u (Kaza), Ardanuç Uçastok'u (Kaza) ve Şavşat-İmerhev Uçastok'u (Kaza) ile Zansul Pristavlığı (Polis şefi idaresindeki bölge) yapılanması vardı. Turan, **a.g.t.**, s. 29.

⁷³⁸ Boris Filatoviç, "Dnevnik Voynı, Na Kavkaz, Voenniya Deystviya Posle 18 Yanvary", **Petrogradskiy Kuryer**, 4 Mart 1915 (17 Mart 1915), № 398, Çarşamba, s. 4. 23 Ocak 1915'te Sinop açıklarında 16 uçağı taşıyan "Germaniu" adlı gemi batırıldı. "Potoplen Vozduşnyy Flot Turtsii", **Listok Voynı**, 11 Ocak 1915 (24 Ocak 1915) № 135, Pazar, s. 1. 24-26 Ocak 1915 tarihlerinde Rus mayın gemilerinin Karadeniz'e bıraktığı mayınlar sonucunda birkaç tane Türk gemisi batmış, 27 Ocak 1915 günü Samsun yakınlarında Midilli ve Mecidiye savaş gemileri ile çatışmaya girilmiş, 28 Ocak 1915 günü Trabzon'a denizden baskın yapılmış, Rize'de ise iki tabur bombardımana tutulmuştu. Ayrıca Anadolu'daki askerî birliklere erzak ve mühimmat taşıyan Türk gemileri Rus gemileri tarafından

Tiflisskiy Listok gazetesi ise muharebelerin arttığı Karadeniz sahil hattını tanıtıcı bilgilere yer veriyordu. Doğu Karadeniz bölgesinin coğrafi zorluğuna vurgu yapan gazete bölgenin kuzeyinde geçilmesi zor olan Çoruh bataklığı ve yüksek “*Pontus Dağlarının*” olduğunu, güneyinde ise yine Bayburt yükseltilerinin bulunduğu dikkat çekmekte idi. Gazete ayrıca Doğu Karadeniz bölgesinde Osmanlı Devleti yönetimi altında bulunan bölgenin tarihi ve kültüründen bahsettikten sonra bu bölgenin de “*aynı Kafkasya gibi Çarlık Rusya’ya bağlanacağı günü beklediğini*” iddia etmekte idi.⁷³⁹ Karadeniz sahil hattında yaşanan muharebeler ile Kafkas Cephesi’ndeki Rus-Türk mücadelesi böylece Osmanlı sınır hattını oluşturan Karadeniz kıyılarından Ağrı Dağı’na kadar olan bölgede gerçekleşmekteydi.⁷⁴⁰

Doğu Karadeniz’de Türk birliklerinin başarısı devam ederken Başkomutanlık Vekâleti yeni planlar yapıyordu. Yeni plana göre bir piyade alayı Rize’ye çıkarıldıktan sonra Hopa ve Ardanuç üzerinden Artvin’e geçecek oradan da Ardahan’da bulunan Türk çeteleri ile Narman’da bulunan Rus birliklerini geriden kuşatacaktı. Trabzon’a çıkarılacak başka çete birlikleri ise Artvin ve Ardahan üzerinden Kars-Tiflis Demir yoluna ilerleyecekti. Bu plan dahilinde 3. Piyade Tümeni’nin 8. Alayı Alman Topçu subayı Yarbay Ştanke Bey komutasında 9 Aralık 1914 tarihinde Rize’ye çıkarıldı.⁷⁴¹

21 Kasım 1914’te Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetleri tarafından ele geçirilen Artvin’in kontrolü Türklerin elinde idi.⁷⁴² Ştanke Bey Müfrezesi’nin bir an önce Artvin’e ulaşması gerekiyordu. Fakat güzergâh üzerinde çok zorlu yollar bulunmaktaydı. 16 Aralık 1914’te Hopa’ya varan müfreze 17 Aralık 1914 günü yoğun yağmur altında ve zor şartlarda Borçka’ya ulaştı. Ştanke Bey Müfrezesi’nden sonra İstanbul’da oluşturulan 450 kişilik Yakup Cemil Müfrezesi de Borçka’ya geldi. Ştanke

batırılmakta idi. “Podrobnosti Boya u Sarıkamışa”, **Pravitelstvenny Vestnik**, 19 Ocak 1915 (1 Şubat 1915), № 14, Pazartesi, s. 4.

⁷³⁹ Sergey Maresseviç, “Ot Batuma Do Trapezonda”, **Tiflisskiy Listok**, 16 Mayıs 1915 (29 Mayıs 1915), № 109, Cumartesi, s. 2.

⁷⁴⁰ “Turetskiy Teatr Voyni”, **Batumskiya Vesti**, 13 Kasım 1914 (26 Kasım 1914), № 1487, Perşembe, s. 2.

⁷⁴¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 601. Ştanke Bey Müfrezesi’nin harp ceridesi için bk. Hatice Yalçın, **Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2008.

⁷⁴² Bilgin, **a.g.e.**, 226-227. Türk birliklerinin Artvin’i ele geçirmesi şehirde yaşayan Türklerde büyük bir sevinç yaşattı. Artvin’in Müslüman ahalisi Türk birliklerini kurbanlar keserek karşıladı. Adil Özder, **Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları**, Ankara, Ay Matbaası, 1971, s. 114.

Bey Müfrezesi 21 Aralık 1914 günü Artvin'e ulaştı. Bölgedeki diğer birliklerin komutası Ştanke Bey'in emrine verildi.⁷⁴³

Artvin çevresinde bulunan Ştanke Bey Müfrezesi'ne bölge halkı barınma ve kılavuzluk gibi birçok konularda destek veriyordu. 28 Aralık 1914 günü dondurucu bir havada Ardahan yönünde ilerleyen Ştanke Bey Müfrezesi 29 Aralık 1914 günü zorlu bir muharebeden sonra Çarlık Rusya yönetimindeki Ardahan'ı ele geçirdi. Türk kuvvetleri insanüstü bir gayretle mücadele etti. Rus birlikleri ise Ardahan'dan çekilirken Müslümanlara ait evlere zarar veriyordu.⁷⁴⁴ Ardahan'da Ruslardan geriye kalan çok fazla erzak, ulaşım araçları, telgraf-telefon malzemeleri ve silah Türk birliklerinin kontrolüne geçti. Bölgede faaliyet gösteren müfrezeye uzun zaman yetecek derecede erzak kaldı.⁷⁴⁵ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi Türk birliklerinin bölgede yaşayan Müslüman ahali ile birlikte Yalnızçam Geçidi yönünden Ardahan'a taarruz yaptığını, 29-30 Aralık 1914 günleri yapılan inatlı çatışmalarda Ardahan Rus Garnizonu'nun doğuya çekildiğini aktarmaktaydı.⁷⁴⁶

Ardahan'ın ele geçirilmesinden birkaç gün sonra Rus Kafkas Ordusu Sarıkamış bölgesinde başarı elde etti. Sarıkamış Muharebelerinden sonra fırsat bulan bir kısım Rus birlikleri Ardahan çevresinde bulunan Ştanke Bey Müfrezesi'ni Kars ve Ahılkelek yönlerinden kuşatmaya başladı. 3 Ocak 1915 tarihinde Kars, Şavşat ve Oltu yönlerinden taarruza geçen Rus birlikleri Ardahan'ı ele geçirdi. Ştanke Bey Müfrezesi sebatlı bir mücadele göstermesine rağmen 500 yaralıyı 3 doktorla bırakarak Ardahan'a çekilmek zorunda kaldı.⁷⁴⁷ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan

⁷⁴³ Bilgin, **a.g.e.**, 245-257.

⁷⁴⁴ **A.g.e.**, 258-266. Ştanke Bey Müfrezesi'nde 58 subay, 2.896 asker, 1.000-1.500 kadar gönüllü Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ile 398 hayvan, 3 top, 2 makineli tüfek bulunuyordu. Müfreze, Ardahan'ın ele geçirilmesi esnasında 149 şehit (3 Subay), 411 yaralı (7 subay) ve 15 kayıp verdi. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 603-604. Türk birlikleri soğuk kış şartlarında Ardahan taarruzunu gerçekleştirdi. Don olaylarının sıkça yaşandığı bu günlerde askerlerin elbiselerinde bile donmalar görülüyordu. Nitekim soğuk hava o kadar etkileyici seviyeye ulaşıyordu ki askerler konuşmak için çenelerini bile açamaz hale geliyordu. Yalçın, **a.g.t.**, s. 40.

⁷⁴⁵ Yalçın, **a.g.t.**, s. 25

⁷⁴⁶ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 25 Dekabrya, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 42. Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi, Türk kuvvetlerinin 29 Aralık 1914 tarihinde Ardahan'ı ele geçirmesi haberini ancak Rus birliklerinin 3 Ocak 1915 tarihinde Ardahan'ı tekrar işgal etmesinden sonra 5 Ocak 1915 tarihinde kamuoyuna duyurmuş, muharebelerin detaylarına ise 7 ve 9 Ocak 1915 tarihinde yapılan açıklamalarda yer verilmişti.

⁷⁴⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 604-605.

açıklamada 3 Ocak 1915 günü Ardahan çevresinde yapılan inatçı muharebede “*Türk birliklerinin tamamen yok edildiği*” aktarılmakta idi.⁷⁴⁸ Karargâh Merkezi’nin sonraki günlerde yaptığı yeni açıklamada Ardahan bölgesinde mücadele veren çok sayıda gönüllü birlik vardı. Yapılan resmi duyuruda bu milis kuvvetlerine “*başbozuk*” tabiri kullanılmakta idi. Çok sayıdaki bu “*başbozukların Avrupa Türkiye’sinden getirildiğini ve bunların yanı sıra bölgede Acaralılar da olduğu*” bildirmekteydi.⁷⁴⁹

Rusça gazeteler bölgedeki yaşanan son gelişmeleri kamuoyuna aktarmaktaydı. *Den* gazetesinde yayımlanan uzun bir değerlendirme makalesinde Sarıkamış yenilgisi ve Ardahan’ın tekrardan Rusların eline geçmesiyle birlikte Türk birliklerinin stratejik önemini yitiren Oltu bölgesini korumaya başlayarak yeni bir cephe olan Çoruh Vadisi’nde de çatışmalarını devam ettireceğine değiniliyordu. Makalede, “*Çoruh bölgesinde Sarıkamış’ta olduğu gibi büyük bir taarruzun asla gerçekleşemeyeceğine*” dikkat çekiliyordu.⁷⁵⁰

Rusça gazeteler Doğu Karadeniz sahil hattı ve iç kesimlerinde Rus-Türk mücadelesini yakından takip ederek bölgede gerçekleşen askerî gelişmeleri kamuoyuna duyurmaya devam ediyordu. *Armeyskiy Vestnik* gazetesi muhabiri Sarp bölgesinde 24 Aralık 1914’te başlayan çatışmalarda Türk kuvvetlerinin yüksek yerlerde çok iyi müstahkemler oluşturduğunu ve her iki tarafında birbirine sekiz yüz adım kadar yakın bir şekilde çatışmalara girdiklerine dikkat çekiyordu. Gazete

⁷⁴⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 23 Dekabrya, **Letopis Voynı, Offitsialnyy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 42.

⁷⁴⁹ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 27 Dekabrya III, **Letopis Voynı, Offitsialnyy Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 42. Başkomutanlık Vekâleti’nin planı gereğince Yakup Cemil Bey emrinde İstanbul’dan Trabzon’a 450 kişilik çete birliği gönderildi. Trabzon’a ulaşan Yakup Cemil Bey Müfrezesi daha sonra Ardahan’a hareket etti. Ayrıca Ardahan-Artvin arasında 3.000 kadar Teşkilat-ı Mahsusa ve gönüllü milis kuvveti bulunuyordu. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 601. İstanbul’dan gönderilen resmi ve gönüllü kuvvetlere bölge halkı “*İstanbul Askeri*” demektedir. Özder, **a.g.e.**, s. 112. Yerli halktan oluşan gönüllü kuvvetlerde görülen disiplin eksikliği, silah kullanma becerilerinin olmayışı, yoğunlaşan çatışmalarda cepheyi terk etme gibi sebeplerden dolayı tam olarak yararlanılamıyordu. Müfreme komutanı Ştanke Bey zaman zaman bu kuvvetlerden yakınmakta idi. **Yalçın, a.g.t.**, s. 42. Doğu Karadeniz’in bir kısmında Rus birliklerinin hakimiyeti olduktan sonra Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi, bölgedeki askerî gelişmeleri anlatan uzun bir açıklama yayımladı. Karargâh Merkezi’nin bu açıklamasında bölgede faaliyet gösteren milis kuvvetlerin önemine değinilmekte idi. Sarıkamış ve Karaorgan yenilgilerinden sonra Türklerin, Batum bölgesinde yaşayan Müslümanları ayaklandırarak Batum Oblastı’nın büyük bir kısmını ele geçirdiklerine vurgu yapılırken, aynı şekilde Kars Oblastı’nda yaşayan Müslümanları da Çarlık Rusya aleyhinde ayaklandırdıklarına dikkat çekiliyordu. “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 31 Marta”, **Letopis Voynı, Offitsialnyy Otdel**, 25 Nisan 1915 (8 Mayıs 1915), № 36, s. 68.

⁷⁵⁰ “Kampaniya 1914 Goda, v Maloy Azii”, **Den**, 3 Ocak 1915 (16 Ocak 1915), № 2, Cumartesi, s. 4.

muhabiri bölgedeki muharebelerin 15 Ocak 1915 tarihine kadar devam ettiğine vurgu yapmaktaydı.⁷⁵¹

Ardahan'ın Rus birliklerinin eline geçmesinden sonra sahil hattında Ruslar için yeni hedef Hopa oldu. Hopa, Doğu Karadeniz'de yürütülen mücadelelerde sahil ve iç kesimlerde bulunan Türk kuvvetleri için önemli bir ikmal merkezi idi. Hopa'da iç kesimlerde mücadele eden müfrezeler için erzak ve çeşitli malzemeler bulunuyordu.⁷⁵² Hopa'nın Türk kuvvetleri açısından önemini önceden anlayan Ruslar, Karadeniz filosu aracılığıyla bölgeyi denizden devamlı bombardımana tutuyordu. Rus gemileri Hopa'yı 19 Kasım 1914'te bombardımana tutarak limanın, kışlaların, gümrük bölümünün ve limanda bulunan malzemelerin patlayarak yanmasına sebep oldu.⁷⁵³ Hopa'ya denizden yapılan saldırılar 23 Aralık 1914'te,⁷⁵⁴ ve 6 Ocak 1915'te⁷⁵⁵ devam etti. 19-20 Ocak 1915'te Hopa ve Rize bölgesine yapılan bombardımanda bir kışlada yangın çıktı, deniz feneri zarar gördü ve bir köprü yıkıldı.⁷⁵⁶ Rus gemileri Doğu Karadeniz sahil hattındaki bombardımanlarını 28 Ocak 1915'te Rize'ye,⁷⁵⁷ 6 Şubat 1915'te Hopa'ya,⁷⁵⁸ 8 Şubat 1915'te Rize ve Trabzon'a⁷⁵⁹ olmak üzere devam etti. Nitekim, bu bombardımanlar ile erzak sıkıntısı yaşanan Hopa'da birliklerde iâşe sorunları yaşanıyordu.⁷⁶⁰

Denizden yapılan yoğun top atışları neticesinde askerler daha iç kesimlere çekilirken Hopa ahalisinin bir kısmı bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Denizden gelen atışların yanı sıra Batum'a getirilen takviye Rus kuvvetleri bölgede mücadele veren

⁷⁵¹ S. Litovtsev, "V Batumskoy Oblasti", *Armeyskiy Vestnik*, 19 Şubat 1915 (4 Mart 1915), № 83, Perşembe, s. 3.

⁷⁵² Bilgin, *a.g.e.*, s. 328.

⁷⁵³ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 8 Noyabrya", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 6 Aralık 1914 (19 Aralık 1914), № 16, s. 29.

⁷⁵⁴ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 10 Dekabrya", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 3 Ocak 1915 (16 Ocak 1915), № 20, s. 40.

⁷⁵⁵ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 29 Dekabrya", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 43.

⁷⁵⁶ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 10 Yanvary, II", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 46.

⁷⁵⁷ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 18 Yanvary", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 28 Şubat 1915 (13 Mart 1915), № 28, s. 48.

⁷⁵⁸ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 26 Yanvary", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 28 Şubat 1915 (13 Mart 1915), № 28, s. 48.

⁷⁵⁹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 30 Yanvary", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 28 Şubat 1915 (13 Mart 1915), № 28, s. 49.

⁷⁶⁰ Yalçın, *a.g.t.*, s. 45.

Türk birliklerinin moralini bozarak firarların başlamasına sebep oldu. Trabzon Vilayeti'nden Hopa'ya takviye kuvvet ve silah göndermek için Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey büyük çaba göstermekteydi. Karadeniz'de Rus üstünlüğü olduğu için birlikler zorlukla karadan gönderilmeye çalışılıyordu.⁷⁶¹

Karadeniz ile Çoruh Nehri arasında bulunan Pehlivan Köyü kuzeyi ile Sultan Selim tepelerini savunma yapan Yusuf Rıza Bey Müfrezesine yönelik Rus taarruzları şiddetlenmeye başladı.⁷⁶² 19 Ocak 1915 tarihinde Sultan Selim tepelerine yapılan Rus taarruzlarında gönüllü kuvvetleri komuta eden bir subayın şehit olması birliklerin moralini bozarak dağılmalarına ve bölgedeki stratejik tepelerin Rusların eline geçmesine neden oldu.⁷⁶³ Sultan Selim bölgesinin yüksek kesimlerinde üç gün süren kanlı ve inatçı muharebelerde Ruslar çok sayıda çadır, konserve, mermi, sancak-flama

⁷⁶¹ Bilgin, a.g.e., s. 328-332. Doğu Karadeniz'de bu gelişmeler yaşanırken Karadeniz genelinde Karadeniz Rus Filosu Türk kıyıları ve denizdeki gemiler üzerinde üstünlük sağlamaya çalışıyordu. 6 Kasım 1914 günü Karadeniz Rus Filosu İstanbul için büyük bir öneme sahip olan Zonguldak Limanı'na bombardıman yaparak kömür dekovil hatlarını ve şehirdeki birkaç binaya zarar verdi. Ayrıca iki kömür gemisi ile Trabzon'a gitmek üzere yola çıkan Mithatpaşa, Bezm-i Alem ve Bahri Ahmet gibi büyük gemileri batırıldı. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII. Cilt, Deniz Harekâtı**, Haz. Saim Besbelli, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1976. s. 87. Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi ise Karadeniz Türk sahil şehirlerinin bombalanması haberlerini devamlı olarak yayımlamakta idi. Karargâh Merkezi'nin 8 Kasım 1914 günü yaptığı açıklamada Karadeniz Rus Filosu'nun Zonguldak Limanı'ni bombalayarak 4 Türk gemisini batırdığı duyurulmakta idi. "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 8 Oktyabrya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 6 Aralık 1914 (19 Aralık 1914), № 16, s. 29. Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi ayrıca 7 Kasım 1914 sabahında Midilli kruvazörünün Çarlık Rusya'nın Karadeniz'deki sahil şehri Poti'yi bombardımana tuttuğu bilgisine de yer veriyordu. Şehrin değişik yerlerine, limana, tren garına ve deniz fenerine yaklaşık olarak 150 top mermisi atan Midilli kruvazörüne makineli tüfeklerle yapılan karşılık sonrasında Midilli'nin sahilden hızla uzaklaşarak Suhum şehri yönünde devam ettiği açıklanmakta idi. "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii", **Kavkaz**, 28 Ekim 1914 (10 Kasım 1914), № 37, Salı, s. 2. Rus Karadeniz Filosu'nun bu kez 17 Kasım 1914 gün doğumunda Trabzon Limanı'ni ve kışlaları bombardımana tuttuğu ve sahilde büyük patlamalara neden olduğunu duyurulmaktaydı. "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 7 Noyabrya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 6 Aralık 1914 (19 Aralık 1914), № 16, s. 29. Rus savaş gemileri Karadeniz'de Yavuz'un izini sürerken 17 Kasım 1914 tarihinde sabah saat 10.00'da Trabzon'a gelerek şehrin limanını ateş altına aldı. Otuza yakın yapılan top atışında sahildeki petrol tankları ile birçok gemide yangın çıktı. Bir gün sonra Yavuz ve Midilli ile karşılaşan Rus savaş gemileri arasında karşılıklı ateş açıldı On dört dakika süren çatışmalarda Rus gemilerinden Sv. Yevstafiya'da ve Yavuz'da yangınlar çıkınca taraflar birbirlerinden uzaklaştı. Çarlık Rusya Deniz Kuvvetleri Karargâhı'nın verdiği bilgiye göre ise Sv. Yestafiya gemisinde 29 ast, 5 üst rütbeli subay ölmüş, 24 deniz eri ise yaralanmıştı. "Bombardirovka Trapezunda i Boy s Gebenom", **Petrogradskiy Kuryer**, 19 Kasım 1914 (2 Aralık 1914), № 296, Çarşamba, s. 2. Karadeniz Rus Filosu'nun Trabzon'u bombalamasının çok büyük önemi olduğunu vurgulayan *Kavkazskoe Slovo* gazetesi bu saldırının Osmanlı Devleti'nin Batum bölgesine karşı yapacağı operasyonları oyalayacağını vurgulamaktaydı. Haberin devamında Trabzon'un nüfusu ve coğrafi konumunun önemi hakkında bilgi vermeye devam edilirken Trabzon çevresinde çok fazla güçlü Türk müstahkemlerinin olduğunu aktarıyordu. "Bombardirovka Trapezunda", **Kavkazskoe Slovo**, 7 Kasım 1914 (20 Kasım 1914), № 46, Cuma, s. 1.

⁷⁶² **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 606.

⁷⁶³ Bilgin, a.g.e., s. 332.

ele geçirdi.⁷⁶⁴ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan açıklamada 18 Ocak 1915 tarihinde Çoruh Vadisi'nde yapılan operasyonların Rus birliklerin lehine devam ettiği ve Türk birliklerinin büyük kayıplar vererek Sultan Selim tepelerindeki mevzilerinin Rus kuvvetleri tarafından işgal edildiği bilgisine yer veriliyordu.⁷⁶⁵

Kavkaz gazetesi Sultan Selim'de gerçekleşen muharebelerde yaralanan bir Rus askerinin mülakatını sayfalarına taşıyordu. Çoruh Vadisi'ndeki savaşı en başından beri katılan yaralı Rus askeri Türklerin müstahkemlerini geçmenin kolay olmadığını burada gördüğü ateşi başka yerlerde görmediğine dikkat çekmekteydi. Rus askeri ayrıca çatışmaların üçüncü gününde Türk birliklerinin orman içlerine dağılarak gruplar halinde taarruza geçtiklerini, kayaların arkalarına saklanarak ilerleyen Türk askerlerinin çok fazla kayıp verdiklerini aktarmaktaydı.⁷⁶⁶ *Znak Tiflisa* gazetesinde yayımlanan bir haberde ise stratejik değere sahip olan Sultan Selim tepelerinin Çoruh Vadisi'nde savaşın başından beri Ruslara karşı yapılan operasyonlarda önemli bir yeri olduğuna vurgu yapılıyordu. Haberin devamında ormanlarda çevrili yüksek bu tepelerin alınması ile Çoruh Vadisi'nde Ruslar açısından savunma ve ilerlemenin daha kolay olacağına değinilmekte idi.⁷⁶⁷ Sultan Selim tepelerinin düşmesinden sonra Yoldere-Çavuşlu-Başköy bölgelerinde yenir bir savunma hattı oluşturulması kararı alındı. Sultan Selim tepelerinden sonra Ştanke Bey Batum-Hopa yolu üzerinde bulunan köprülerin patlatılmasını ve Hopa'daki erzak ve cephanenin Borçka'ya götürülmesi emrini verdi.⁷⁶⁸

Artvin bölgesinde bulunan Ştanke Bey Müfrezesi ve Yusuf Rıza Bey kuvvetlerine takviye olarak Trabzon Seyyar Jandarma Alayı ile Giresun Jandarma

⁷⁶⁴ S. Litovtsev, "V Batumskoy Oblasti", *Armeyskiy Vestni*, 19 Şubat 1915 (4 Mart 1915), № 83, Perşembe, s. 3.

⁷⁶⁵ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 8 Yanvarya, II", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 45.

⁷⁶⁶ G. A-ç., "Srajenie Sultan Selima, Razskaz Ranenago", *Kavkaz*, 1 Şubat 1915 (14 Şubat 1915), № 25, Pazar, s. 3.

⁷⁶⁷ "Sultan Selim", *Znak Tiflisa*, 11 Ocak 1915 (24 Ocak 1915), № 9, Pazar, s. 2.

⁷⁶⁸ Bilgin, *a.g.e.*, s. 332.

Taburu Arhavi ve Hopa'ya gönderildi.⁷⁶⁹ Fakat bölgedeki Rus ilerleyişi devam ediyordu. Rus birlikleri 19 Ocak 1915 tarihinde Ardanuç'u ele geçirdi.⁷⁷⁰

Hopa bölgesinde devam eden çatışmalar neticesinde denizden destek gören Rus birlikleri, Türk kuvvetlerinin inatlı direnişine rağmen 25 Şubat 1915 tarihinde Hopa'yı işgal etti. Hopa Kaymakamı Abdurrahman Bey Hopa'nın işgal edilmesinden duyduğu üzüntüyü şu cümleler ile dile getiriyordu:

“Şu son telgrafım ile Hopa'nın sukutu haber-i mü'essifini arz etmekle kendimi pek bedbaht addediyorum Son kalan Ab-ı Islah müfrezesiyle biz de gözyaşları dökerek ve fakat bi'lahere düşmanın kahr ve tenkilini emin du'a ederek Hopa'dan şu dakikada ayrılıyorruz.”⁷⁷¹

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin yaptığı duyuruda Türk birlikleri için önemli bir yer olan Hopa'nın ele geçirildiği bilgisine yer veriyordu.⁷⁷² Gerçekten de önemli bir konuma sahip olan Hopa'da Türk birliklerine ait çok sayıda cephane ve erzak bulunuyordu ve Türk kuvvetlerinin bunları taşıyacak araçları yoktu.⁷⁷³ Nitekim Rus birlikleri Hopa'yı işgal ettikten sonra çok fazla kahve, pirinç, kuru meyve ele geçirdi.⁷⁷⁴

Hopa'nın Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi Rusça gazeteler tarafından kamuoyuna duyurulmaktaydı. Rusça gazeteler Doğu Karadeniz'e yansıyan çatışmalar sonucunda Rus Kafkas Ordusu'nun Hopa'yı ele geçirdiği bilgisine yer veriyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesinin haberine göre Hopa, Türk askerleri tarafından üs olarak kullanılıyordu. Türk kuvvetlerinin bundan sonra ise Arhavi'yi üs olarak kullanmak zorunda kalacaklarına dikkat çekilmekteydi. Haberin devamında dağın yamaçlarında kurulu güzel bir yer olan Hopa'da ticaretin önemli bir yeri olduğuna vurgu yapılarak

⁷⁶⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 607.**

⁷⁷⁰ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 9 Yanvarya, II”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 31 Ocak 1915 (13 Şubat 1915), № 24, s. 46.

⁷⁷¹ Bilgin, **a.g.e.**, s. 342. Mehmet Bilgin'in çalışmasında 8. Alay'ın Harp Ceridesi ile Yusuf Rıza Bey ve Hopa Kaymakamı'nın gönderdiği telgraflara göre Hopa'nın 25 Şubat 1915 tarihinde işgal edildiği aktarılmaktadır. Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin duyurusuna göre ise bu tarih 28 Şubat 1915'tir. Bu çalışmada Türk kaynakları esas alınarak Hopa'nın işgal tarihi olarak 25 Ocak 1915 esas alınmıştır. Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin duyurusu için bk. “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 17 Fevralya”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 28 Şubat 1915 (13 Mart 1915), № 28, s. 50.

⁷⁷² “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 17 Fevralya”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 28 Şubat 1915 (13 Mart 1915), № 28, s. 50.

⁷⁷³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 606.**

⁷⁷⁴ “Hopa”, **Batumskiya Vesti**, 24 Şubat 1915 (9 Mart 1915), № 1570, Salı, s. 3.

Türklerin bu bölgedeki limanlardan mahrum kaldıklarına değinilmekteydi.⁷⁷⁵ Bir başka gazete ise Hopa'nın bölgede önemli bir merkez olduğunu hatırlatarak zengin bakır madeni yataklarına sahip olduğunu aktarmakta idi.⁷⁷⁶

Hopa'nın işgalinden sonra çeşitli gazetelerin muhabirleri bölgeye gelerek izlenimlerini okuyucuları ile paylaşıyordu. *Kavkaz* gazetesi muhabiri yaklaşık bir ay sonra geldiği *"Hopa'da artık bir tane bile fes ve çarık görülmediğini bunların yerine askerî kasket ve kalpaklarının olduğunu her yerde Rusça konuşulduğunu"* sayfalarına taşımaktaydı.⁷⁷⁷ 30 Nisan 1915 tarihinde Hopa'ya gelen *Golos Rusi* muhabiri ise buranında diğer sahil hattı gibi askerî bölge ilan edilerek yabancıların girişlerine izin verilmediğini ve ticaretin yapılmadığına değiniyordu. Muhabir izleniminin devamında Hopa'nın denizden itibaren yükselen dağların yamaçlarında sokak ve yolları olmayan plansız bir şekilde kurulduğuna dikkat çekmekteydi. Birbirlerine uzak mesafede yapılan evlerin en güzellerinin ise yüksek katlı ve bahçeli yapılar olduğunu aktarmakta idi. Yerli halktan kimsenin görülmediğine ancak dağ yamaçlarında kadın ve çocukların kaldığını ve her yerde Rus askerlerinin olduğunu aktaran muhabir Türk ürünlerinin artık kalmadığını her şeyin Çarlık Rusya'dan getirildiğine dikkat çekiyordu. Bir Rus subayı ile röportaj yapan muhabir yerli halkın çalışkan insanlar oluşunu ve onlara hiçbir kaba davranışın yapılmadığını, bölgedeki evlerin hepsinin ekonomik durumlarının iyi olduğunu, Rus askerlerinin buna çok şaşırdıklarına vurgu yapmaktaydı.⁷⁷⁸

Kavkazskoe Slovo gazetesi sonraki günlerde Hopa yakınlarında Hemşin bölgesinde yaşayan Müslüman Ermenileri de sayfalarına taşıyordu. Makalede bir önceki 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'ndan sonra yapılan antlaşma gereği göçebe Hemşinlilerin hayvanlarını yazları Çarlık Rusya topraklarında kışları ise Osmanlı Devleti'nin topraklarında otatabilecekleri hatırlatıyordu. Makalenin devamında Hemşinlilerin bazılarının Müslümanlığı kabul etmiş Ermenilerden oluştuğu, genellikle

⁷⁷⁵ N. K., "K Telegrammam, Hopa", *Kavkazskoe Slovo*, 18 Şubat 1915 (3 Mart 1915), № 39, Çarşamba, s. 2.

⁷⁷⁶ "Hopa", *Batumskiya Vesti*, 24 Şubat 1915 (9 Mart 1915), № 1570, Salı, s. 3.

⁷⁷⁷ Ven. Pavloviç, "V Russkoy Anatolii", *Kavkaz*, 7 Nisan 1915 (20 Nisan 1915), № 77, Salı, s. 3.

⁷⁷⁸ K. M., "S Kavkazskoy Voyni, V Lazistane", *Golos Rusi*, 17 Nisan 1915 (30 Nisan 1915), № 456, Cuma, s. 2.

Ermenice konuştukları ve dillerinde eski Ermenice'den çok fazla kelime kaldığı, kendi aralarında evlendikleri, Osmanlı Devleti'nde yaşayan diğer Ermenilerden çok farklarının oldukları bilgisine yer veriliyordu.⁷⁷⁹

Hopa'nın işgalinden sonra Türk birliklerinin yeni savunma hattı Ceyha-Kayınbaba, Tagisti Dağ, Balıklı Tepeleri-Murgul hattı oldu.⁷⁸⁰ Bir süre sonra Murgul bölgesinin de savunulmasının zor olduğu anlaşıncı Guze Bey, Ştanke Bey ile yaptığı görüşmelerden sonra Ştanke Bey'in buradaki birlikler ile Arhavi'ye gitmesini emretti. Ştanke Bey, Artvin'den ayrılırken Artvin komutanlığını Melo Hudut Taburu Komutanı Yüzbaşı Hakkı Bey'e verdi.⁷⁸¹ Böylece Türk birlikleri Murgul'dan da çekiliyordu.

Arhavi Müfreze Komutanı olan Ştanke Bey 3. Ordu Komutanlığı'na hitaben gönderdiği raporda bölge insanlarından oluşan hudut erleri ve çetelerin bir kısmının firar ettiğini söyleyerek takviye kuvvet istiyordu. 1-2 Mart 1915 tarihinde Zalona ve Hopa bölgesinden Rus taarruzu tekrar başladı.⁷⁸² 2 Mart 1915 günü Balıklı Tepesi'ni ele geçiren Rus birlikleri bölgeye yeni tahkimatlar yapmaya devam etti. Hopa ve Murgul'un işgalinden sonra Türk birlikleri arasında ise irtibat kopmuştu. Ştanke Bey, 3. Ordu Karargahı'na gönderdiği raporda dağınık kuvvetler ile savunmanın iyice zorlaştığını bildirdi. Buna rağmen Balıklı Tepelerinde bulunan Seyyar Jandarma ve Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri zor şartlar altına büyük bir gayretle mücadeleye devam ediyordu. Türk kuvvetlerinin inatlı ve sebatlı direnişine rağmen Rus birlikleri 14 Mart 1915'te Arhavi'yi de işgal etti.⁷⁸³ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi diğer önemli gelişmeler gibi Rus birliklerinin Arhavi'yi de ele geçirdiği bilgisini kamuoyuna duyurmaktaydı.⁷⁸⁴ Bölgedeki hadiseleri gün gün gazete sayfalarına taşıyan Rusça gazeteler Hopa'dan sonra Arhavi'nin de ele geçirildiğini aktarmakta idi. *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde Arhavi ile ilgili yayımlanan haberde stratejik öneme sahip olan

⁷⁷⁹ İosif Ris, "Armyane-Magometane Bliz Hopı", *Kavkazskoe Slovo*, 25 Şubat 1915 (10 Mart 1915), № 45, Çarşamba, s. 2.

⁷⁸⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s.612.

⁷⁸¹ Bilgin, **a.g.e.**, s. 353-355.

⁷⁸² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s.612.

⁷⁸³ Bilgin, **a.g.e.**, s. 358-369.

⁷⁸⁴ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 5 Marta", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 28 Şubat 1915 (13 Mart 1915), № 28, s. 51.

çevresinde 27 köy bulunan Arhavi’de gümrük, posta ve telgraf gibi resmi devlet dairelerinin yanı sıra yapımı üç yıl süren bir kışlanın bulunduğu dikkat çekilmekteydi. Gazete ayrıca Arhavi’deki erkek nüfusun çoğunun Çarlık Rusya ve Romanya’ya mevsimlik işçi olarak gittiklerine vurgu yapmaktaydı.⁷⁸⁵ Arhavi işgalinden iki gün sonra Ruslar denizden gelen koruma desteği ile bölgeye en az bir tabur asker takviyesi daha yaptı.⁷⁸⁶

Bölgede faaliyet gösteren Rus kuvvetleri yeni birlikler ile desteklenerek Borçka ve Ardanuç yönlerinden Artvin’e doğru yürüyüşüne devam ediyordu. Artvin’de bulunan Türk birliklerin de ise karışıklık ortaya çıkmış ve cephane sıkıntısı yaşanıyordu.⁷⁸⁷ 20 Mart 1915 tarihinde Rus birlikleri Artvin yönünde taarruza başladı. Bölgede yaşanan şiddetli çatışmalardan sonra Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi 27 Mart 1915 günü Rus kuvvetlerinin Türk birliklerini nehrin sol yanına attığını duyurdu.⁷⁸⁸ Şehirde kalarak ve son savunmayı yapan Halid Bey komutasındaki Türk kuvvetleri ise Rus birliklerine sezdirilmeden çekilme kararı aldı. Türk kuvvetleri 28-29 Mart 1915 gecesi şehri tamamen boşaltarak Türk-Rus sınırına çekildi.⁷⁸⁹ Rus birlikleri Artvin’e giriş yaparken şehrin Müslüman ahalisi top atışları eşliğinde şehri terk ediyordu. Artvin’de yaşayan Ermeniler ise Rus kuvvetlerini büyük bir neşe ile karşılıyordu.⁷⁹⁰

Kavkazskoe Slovo gazetesi 28 Mart 1915 tarihinde Artvin’in Ruslar tarafından ele geçirildiği haberlerini kamuoyuna duyurmaktaydı. Gazete Artvin çevresinde gerçekleşen dört günlük çatışmalar sonucunda Türk birliklerinin güneye doğru çekildiğine vurgu yapıyordu.⁷⁹¹ Gazetenin ilerleyen günlerde yayımlanan bir haberinde 1914 yılının sonlarından itibaren Türklerin elinde bulunan Artvin’in geri

⁷⁸⁵ İosif Ris., “Arhave”, *Kavkazskoe Slovo*, 6 Mart 1915 (19 Mart 1915), № 53, Cuma, s. 2.

⁷⁸⁶ *Birinci Dünya Harbinde*, Cilt I., s. 613.

⁷⁸⁷ Bilgin, *a.g.e.*, s. 373-375.

⁷⁸⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 17 Marta”, *Letopis Voyni, Offitsialny Otdel*, 25 Nisan 1915 (8 Mayıs 1915), № 36, s. 65.; Çakmak, *a.g.e.*, s. 122.

⁷⁸⁹ Bilgin, *a.g.e.*, s. 398-399. Artvin’den çekilen Binbaşı Halid Bey Çoruh Vadisi’nin yukarı kısımlarına kadar gelerek ve Milo bölgesinde mücadelesini sürdürdü. Çoruh Vadisi’nde Rus birliklerine karşı direnmeye devam eden Halid Bey’in Müfrezesi yaklaşık bir sene boyunca burada kaldı. Halid Bey’in faaliyetleri Rusların bile takdirini kazandı. Yarbay Guze, *a. g. e.*, s. 56.

⁷⁹⁰ Özder, *a.g.e.*, 137.

⁷⁹¹ “K Zanyatiyu Artvina”, Hopa”, *Kavkazskoe Slovo*, 18 Mart 1915 (31 Mart 1915), № 63, Çarşamba, s. 1.

alındığına vurgu yapılıyordu. Haberin devamında Türk birliklerinin Artvin'den çekilirken şehre fazla zarar vermediğine, sadece Rusların geçeceği bir köprüyü yıktıklarına ve çok az erzak bıraktıklarına dikkat çekiliyordu. Türk birlikleri arasında çok fazla tífuse rastlandığına değinen gazete Batum'dan dezenfekte ekibinin şehre geleceğini aktarmaktaydı. Gazetede ayrıca Artvin halkına erzak yardımı olarak 3.000 ruble dağıtılacağına vurgu yapılırken Batum şehir yöneticilerinin Ekaterinodar ve başka şehirlere giden Artvinli muhacirlerin şehirlerine dönmeleri için telgraf gönderdiği bilgisine yer veriyordu.⁷⁹²

Kavkazskoe Slovo gazetesi Artvin'i tanıtıcı bir makaleye yer vermekte idi. Makalede Çoruh Vadisi'nin en önemli şehri olan Artvin'in denizden yüksek olmasına rağmen yeşil bir doğasının olduğuna, yaz aylarında zeytin, dut, üzüm ve incir gibi sıcak ülkelere özgü olan başka meyvelerin de yetiştiğine vurgu yapılıyordu. Makalenin sonunda Artvin'in Türk birlikleri tarafından ele geçirildiği hatırlatılarak 1914 yılının kasım ayının başlarından itibaren Rus ordusunun şehirden tahliye edildiğine değinilmekte idi.⁷⁹³

Rusça gazeteler Doğu Karadeniz sahil hattı ve iç kesimlerindeki gelişmeleri gündemde uzun bir süre tutmaya devam ediyordu. *Birjevaya Vedomosti* gazetesinde yer alan bir haberde Kafkas Cephesi'ndeki Sarıkamış ve Ardahan bölgelerinde Türk birliklerinin yaşadığı yenilgilerden sonra Rusların sağ kanadındaki çatışmaların Çoruh Vadisi'ne taşındığı bilgisine yer veriliyordu. Rus kuvvetlerinin Çoruh Vadisi'nde sol kanatta Oltu güzergâhından, sağ kanatta ise sahil hattında Trabzon yönüne ilerlediklerine vurgu yapılmaktaydı. Haberde Çoruh Vadisi'ndeki yüksek kesimlerde çatışmaların ağır kış şartlarına rağmen devam ettiği hatırlatılırken, Alman ordusunun Doğu Prusya'da yaptığı taktiklerin burada uygulandığı iddiasına yer veriliyordu.⁷⁹⁴

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi Doğu Karadeniz bölgesinde açılan yeni cephe hattının Çarlık Rusya lehine gelişme göstermesinden sonra bölgede yaşanan askerî olayları anlatan geniş bir açıklama yayımladı. Karargâh Merkezi Türk

⁷⁹² Ya. G-ov, "Artvin", *Kavkazskoe Slovo*, 27 Mart 1915 (9 Nisan 1915), № 68, Cuma, s. 2.

⁷⁹³ İ. Rista, "Artvin", *Kavkazskoe Slovo*, 18 Mart 1915 (31 Mart 1915), № 63, Çarşamba, s. 1.

⁷⁹⁴ K. Şumskiy, "Pyat Turetskih Armii", *Birjevaya Vedomosti*, 20 Mart 1915 (2 Nisan 1915), № 14738, Cuma, s. 3.

birliklerini Çoruh Vadisi'nden geriye atmak için Rus birliklerinin iki gruba ayrıldıklarına değinmekteydi. Rus birliklerinin bir grubunun Batum'dan sahil boyunca ve Çoruh Vadisi'nden, diğer grubunun ise Yalnızçam'dan Ardahan yolu üzerinden muharebelere girdikleri bilgisi hatırlatılmaktaydı. Açıklamanın devamında Rus birliklerinin bu bölgede farklı yükseltilerden, geçitlerden ve dağ zirvelerinden adım adım güneye ilerlediklerinin çok zor oluğu bilgisine yer veriliyordu. Karargâh Merkezi bölgede zor geçen operasyonları şu ifadeler ile dile getirmekteydi: “... *Birliklerimiz böylece, binbir güçlüğün üstesinden gelerek, karlara batarak ve birçok şeyden kendilerini mahrum eden olumsuz hava şartlarına sabır göstererek mart sonunda görevini yerine getirdi. Çoruh Vadisi ve Artvin bölgesinin düşman birliklerinden tamamen temizlendiği kabul edilebilir.*” Karargâh Merkezi ayrıca Acara ve Şavşat'ta ayaklanan Müslüman ahalinin ise silahlarını bırakarak teslim olduklarına değinmekteydi.⁷⁹⁵

Doğu Karadeniz'deki muharebelerden sonra bölgede mücadele veren Türk birlikleri yeni bir teşkilatlanma sürecine girdi. Kıyı ve seyyar kuvvetlerinden oluşan Lazistan ve Havalisi Komutanlığı adında oluşturulan bu birliğin komutanlığına 3. Ordu Müfettişi Mirliya Avni Paşa getirildi. Bölgede mücadele veren müfrezelerin çoğu Gürcülerden oluştuğu için Lazistan ve Havalisi Komutanlığı'na atanan Gürcü asıllı Avni Paşa 5 Nisan 1915 tarihinde Trabzon'da göreve başladı.⁷⁹⁶ Ştanke Bey'e bağlı birlikler Lazistan Müfrezesi adı altında 9 Nisan 1915'te yeni kurulan Lazistan Komutanlığı'nın emrine verildi.⁷⁹⁷

Rus birliklerinin Artvin, Ardahan, Hopa ve Arhavi'yi ele geçirmesinden sonra bu bölgede 1915 yılı boyunca önemli bir gelişme olmadı. 1916 yılının ilk aylarından itibaren Erzurum'un işgal edilmesi ile birlikte Rus Kafkas Ordusu açısından oluşan yeni stratejik hedefler doğrultusuna bölgede Rus ilerleyişi yeniden başladı.⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 31 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 25 Nisan 1915 (8 Mayıs 1915), № 36, s. 68. Bölgedeki Müslüman ahalinin Ruslara karşı isyan etmesi, Rus birliklerini zor duruma düşürdü. 3 Plaston taburu, 16. ve 17. Türkistan Alaylarından oluşan Rus kuvvetleri yaklaşık üç ay burada ayaklanan Müslüman ahali ile mücadele etmek zorunda kaldı. Çakmak, **a.g.e.**, s. 124.

⁷⁹⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 615.

⁷⁹⁷ Yalçın, **a.g.t.**, s. 33.

⁷⁹⁸ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 275.

2. 10. Tortum Muharebeleri

Sarıkamış Muharebesi'nden sonra Türk birlikleri Aras Vadisi'nde Azap-Kalender ve İd hattına çekildi. Büyük kayıpların yaşandığı 3. Ordu bu bölgede toparlanma sürecine girdi. Çalışmalara başlayan 3. Ordu mevzileri kuvvetlendirirken birliklerde düzenlemeler yapıyordu. Orduya asker temini için bütün imkânlar seferber edildi.⁷⁹⁹ Orduya çağrılan acemi askerler için eğitim merkezleri açıldı. Askerlerin eğitimleri az sayıdaki silahlar ile yapılırken merkezlerde iskân, iâşe ve sıhhiye faaliyetlerinde sıkıntılar yaşanıyor. Ordu içerisinde bulaşıcı hastalıklar artış gösteriyordu. Yetersiz olan hastane ve doktor sayıları ihtiyaca cevap veremiyor, hastaların nakliyesinde sıkıntılar yaşanıyor. Bulaşıcı hastalıklar 3. Ordu'nun en üst kademesini bile etkiledi. Yaklaşık altı hafta 3. Ordu'yu komuta eden Hafız Hakkı Paşa tifüs hastalığından dolayı hayatını kaybetti. Bir süre sonra yerine atanan Mahmut Kâmil Paşa mart ayında 3. Ordu'ya dahil oldu.⁸⁰⁰

⁷⁹⁹ Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, Ankara, Büyük Erkanıharbiye Matbaası, 1934, s. 32.

⁸⁰⁰ Yarbay Guze, **a. g. e.**, s. 51-54. Mart ayı boyunca 3. Ordu içerisinde kara humma'dan 1.243 hasta ve 654 vefat, lekeli tifo'dan 2.109 hasta ve 1.116 vefat, hummayı racia'dan 2.102 hasta ve 622 vefat, dizanteri'den 2.250 hasta ve 846 vefat, nezleyi müstevliye'den 677 hasta ve 50 vefat kayıtlara geçti. Mart ayında ordunun %45'i hastalandı, %11'i ise vefat etti. Ordu Sıhhiye Başkanlığı'nın raporunda salgın hastalıkların yanı sıra beslenme eksikliğinin de büyük kayıplara neden olduğu şu cümleler ile ifade edilmekte idi: "*Ordunun bir ayda hemen nısfının hasta düşmesi hastaların %84'nün adı hastalıklardan oluşu ordunun şeraiti sıhhiyesinin pek bozuk olduğunu gösterir. Ahvali sıhhiyenin bu halde bulunmasının sebebi askerın aylardan beri noksan tegaddi halinde bulunması ve şedaidi hariciyeye karşı noksan mücehhez olması, efradın her türlü tecdidihava vesaitinden ve ziyadan mahrum mesakinde ikamet etmek mecburiyetinde bulunmasıdır. Orduda erata kafi derecede kalori ve mevadı albüminiye vermek lüzumu henüz teessüs etmemiştir. Efradın noksan istihkaka tahammülünü görenler bu halin uzun müddet devam edebileceğini zannetmişlerdir. Fakat gayrimahsüs bir surette ayda vücudundan birkaç kilo kaybeden bir nefer kaç ay sonra nezleye tutulsa birkaç gün içinde terki hayat edip gitmektedir. Hastaneye girenlerin kadit halini almış kahtzedegan manzarasında oluşu buna şahittir.*

Baladaki erkamdan pek güzel anlaşılacağı veçhile bugün orduyu tahrip eden dert sari hastalıklar değil aylardan beri efradın mahrumiyet ve açlık içinde kalmış olmasıdır. Bu halin izalesi efradın aylarca mükemmel, hatta gıdayı tabiiden fazla beslenmesine iyi bakılmasına mütevakıftır ki, şeraiti hazıra ile bunun temini muhtemel değildir.

Bu istatistikte depo kıtaatı dahil değildir. Depo kıtaatında ahvali sıhhiyenin pek bozuk olduğunu yollarda görmüştüm. Bu halin temadi etmekte olduğu şüphesizdir. Bu hususta en büyük hata efradın ishar edilmemiş karargahlara zabitsiz ve tabipsiz doldurulmuş olması ve gönderilen etibbanın lekeli tifo çekmiş olmaları hasabıyla kısmi azamanın gelir gelmez hasta olmalarıdır. Hastalıkla mülevvez iyi beslenmemiş, iyi giydirilmemiş efradın orduya iltihakında ahvali sıhhiyenin daha fenalaşacağı tabidir." Sağlam, **a.g.e.**, s. 18-19. 3. Ordu'da 1915 yılının mart ayı ile 1918 yılının eylül ayları arasında hazırlanan sıhhiye raporları için bk. Sağlam, **a.g.e.**, s. 131-251.

3. Ordu'da toparlanma faaliyetlerinin devam etmesine rağmen Osmanlı Devleti'nin kaynaklarının yetersiz oluşu, Sivastopol ve Odesa'da toplanan Rus birliklerinin İstanbul'a çıkarma yapacağı söylentileri ve Çanakkale Muharebeleri Kafkas Cephesi'ne asker, silah ve erzak ikmalinin yapılmasını yavaşlatıyordu.⁸⁰¹ Nitekim Avrupa'dan getirilen az miktardaki top mühimmatı Çanakkale'de harcanmaktaydı. 3. Ordu'ya bir sene boyunca topçu mühimmatı ikmal yapılamadı. Hatta Erzurum'dan Çanakkale Cephesi'ne top mermisi gönderiliyordu.⁸⁰²

Sarıkamış Muharebesi'nden sonra Rus kuvvetleri Koçutdağ-Sanamer-Şenkaya-Yüzveren hattına kadar ilerledi.⁸⁰³ 3. Ordu'nun sol kanadı olan Doğu Karadeniz sahil hattı ve Çoruh Vadisi bölgesinde Ştanke Bey Müfrezesi ile Jandarma, Hudut birlikleri ve Teşkilat-ı Mahsusa müfrezeleri bulunmaktaydı. Merkez hat olan Erzurum'un ilerisinde Tortum bölgesinde 10. Kolordu, Köprüköy mevzilerinde 11. Kolordu, sağ kanatta ise 2. Nizamiye Süvari Tümeni, 3. İhtiyat Süvari Tümeni, Van Jandarma Tümeni ve İran'ın Revandiz bölgesinde 1. Kuvve-i Seferiye birlikleri bulunuyordu.⁸⁰⁴

3. Ordu'nun toparlanma sürecini fırsat bilen Rus Kafkas Ordusu Sarıkamış Muharebesi'nden sonra nisan ayının ortalarına kadar bir taraftan dağlık alanlarda karışmış olan birliklerini toplama ve düzenleme süreci geçirirken diğer taraftan kanatları emniyete almak için çalışmalar yürüttü.⁸⁰⁵ Bu dönemde büyük bir taarruz planı yapmayan General Yudenic ayrıca cephe gerisindeki çalışmalara ağırlık verdi.⁸⁰⁶ Cephe gerisinde en önem verilen unsurlardan biri telgraf hattının inşası idi. Yerel koşullar dikkate alınarak bütün cephe boyunca telgraf hattı kuruldu. Osmanlı Devleti topraklarındaki ilerleyiş Rus Kafkas Ordusu'nda ulaşım sorunlarını ortaya çıkardı. Bu sebepten dolayı Rus birliklerinin hareket sahasındaki yolların durumu iyileştirilirken yeni köprüler inşa ediliyordu. Ordunun ulaşım hizmetleri işleri için seksenden fazla nakliye müfrezesi ve ekibi kuruldu. İlk defa otomobil birlikleri oluşturuldu. Oltu,

⁸⁰¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 619-620.

⁸⁰² Yarbay Guze, **a. g. e.**, s. 59.

⁸⁰³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 623.

⁸⁰⁴ **A.g.e.**, s. 619.

⁸⁰⁵ "No: 172, Raport Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey Grafa İ. İ. Vorontsova-Daşkova...", **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 312.

⁸⁰⁶ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 149.

Merdenek, Sarıkamış, Kağızman, Iğdır ve Kars'a çok fazla sayıda mühimmat ikmali yapıldı. Bir diğer önemli konu da cephe hattının güçlendirilmesiydi. Sarıkamış, Ardahan, Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Tiflis ve Bakü gibi merkezlere yeni sağlam müstahkemler yapıldı. Bütün bunların yanı sıra Malazgirt, Karakilise ve Adilcevaz'da gıda malzemeleri satan mağazalar açıldı.⁸⁰⁷

1915 yılının başlarında Kafkas Cephesi'nde yapılan bütün bu hazırlıklar bölgeye çok önem verildiğini göstermektedir. Fakat Kafkas Cephesi'ne yapılan asker, mühimmat ve malzeme ikmali genellikle Kafkasya bölgesindeki yerel kaynaklardan temin edilmekteydi.⁸⁰⁸

Sarıkamış Muharebesi'nden sonra Kafkas Cephesi'nde Rusların tarafında oluşan olumlu şartlar sonucunda ordu teşkilatında birtakım değişiklikler yapıldı. Rus Kafkas Ordusu'ndaki bazı birlikler Batı Cephesi'ne gönderilirken,⁸⁰⁹ bazı birlikler ile Kafkas Cephesi'ne takviye yapılıyordu. Netice itibariyle Rus Kafkas Ordusu'nda yapılan değişikliklere rağmen ordu mevcudu eski durumuna ulaştı.⁸¹⁰ Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı General Vorontsov Daşkov, General Yudenic'in cephedeki başarılarını takdir etmekteydi. Bir süre sonra General Yudenic'in askerî planlarına saygı göstererek aldığı kararlara müdahale etmezken kendisi ise idari kısmı üzerinde tutmaya devam ediyordu.⁸¹¹ Ayrıca Sarıkamış Muharebesi'nde başarı gösteren General Prjevalskiy Türkistan Kolordusu Komutanlığı'na, Ardahan bölgesinde başarı gösteren General Kalitin ise Birinci Kafkas Kolordusu Komutanlığı'na atandı.⁸¹² 1915 yılının başlarında Rus Kafkas Ordusu'nun aktif karargâh merkezi Tiflis'ten Kars'a taşındı. Kars bölgesinde daha önce Operasyon Merkezi, İstihbarat Departmanı ve Genel Kurmay Servisi bulunmaktaydı.⁸¹³

Rus Kafkas Ordusu'nun 1. Kafkas Kolordusu Pasinler Vadisi'nde konuşlanırken şubat ayından itibaren bu kolordunu sağ cenahına 2. Türkistan

⁸⁰⁷ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 162.

⁸⁰⁸ **A.g.e.**, s. 163.

⁸⁰⁹ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 188-189.

⁸¹⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 621.

⁸¹¹ Kersnovskiy, **a.g.e.** s. 135.

⁸¹² Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri, İkinci Cilt**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1964, s. 92.

⁸¹³ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 162.

Kolordusu yerleşerek mayıs ayında her iki kolordu arasında irtibat sağlanır hale geldi. Rus Kafkas Ordusu'nun sol kanadını oluşturan Eleşkirt ve Diyadin ovalarında ise 4. Kafkas Kolordusu bulunmaktaydı.⁸¹⁴

Sarıkamış Muharebesi'nden sonra taarruz yapamayacak durumda olan 3. Ordu savunmada kalırken Rus Kafkas Ordusu ise Erzurum'un doğusunda bulunan Türk kuvvetlerini kuzey ve güneyden kuşatarak büyük darbe vurmayı planlıyordu. Hazırlıklarını tamamlayan Rus birlikleri 14 Nisan 1915 tarihinden itibaren Kaleboğazı bölgesinde tahkimat yapmaya başlayarak Tortum bölgesine taarruz hazırlıkları için çalışmalar yürütüyordu. 10. Kolordu ise Rus taarruzuna karşı gerekli önlemleri alarak birliklerin görev dağılımını belirlemekteydi.⁸¹⁵ 10. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa İd'i tahliye ettikten sonra Rus birliklerini karşılamayı düşündüğü Sivridağ bölgesine çekildi.⁸¹⁶

Rusça gazeteler bu dönemde bölgedeki güncel gelişmeleri sayfalarına taşımazken Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından resmî duyurular seyrek aralıklarla da olsa kamuoyuna duyurulmaktaydı. Rus kuvvetleri Tortum bölgesine genel taarruz yapmadan önce cephe hattındaki küçük çatışmalar Karargâh Merkezi tarafından aktarılıyordu. Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi Erzurum yönündeki gelişmelere "*Oltu İstikameti*" tabirini kullanmaktaydı. Bölgedeki hadisler için 9 Nisan 1915 tarihli duyuruda Türklere ait sağlam müstahkemlerin ve esirlerin ele geçirildiği bilgisine yer verilmekte idi.⁸¹⁷ Karargâh Merkezi ayrıca 10 Nisan 1915'te operasyonların devam ettiğini,⁸¹⁸ 16 Nisan 1915'te ise Rus keşif kollarının çatışmalara girdiklerini aktarmakta idi.⁸¹⁹ 26 Nisan 1915 Türklere ait ön sıralardaki bir takım önemli mevzilerin ele geçirildiği duyuruldu.⁸²⁰

⁸¹⁴ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 150-151.

⁸¹⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 622, 626-628.

⁸¹⁶ Yarbay Guze, **a.g.e.**, s. 58.

⁸¹⁷ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 27 Marta", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 25 Nisan 1915 (8 Mayıs 1915), № 36, s. 67.

⁸¹⁸ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 28 Marta", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 25 Nisan 1915 (8 Mayıs 1915), № 36, s. 68.

⁸¹⁹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 3 Aprelya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 23 Mayıs 1915 (5 Haziran 1915), № 40, s. 73.

⁸²⁰ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 16 Aprelya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 23 Mayıs 1915 (5 Haziran 1915), № 40, s. 75.

Tortum cephe hattında yaşanan küçük çaplı operasyonlardan sonra 5 Mayıs 1915 günü sabahın erken saatlerinden itibaren harekete geçen Rus birlikleri Kaleboğazı bölgesinde Türk 10. Kolordu mıntıkasına taarruza başladı. Gün içiresinde Rus kuvvetlerinin Akdağ gediğini ele geçirmesine rağmen Kigik istikametindeki Rus taarruzu durduruldu. 3. Ordu, Kigik bölgesine takviye kuvvet göndermesine rağmen 6 Mayıs 1915 günü yoğun kar ve tipi şartlarında devam eden taarruzlar neticesinde Rus birlikleri Kigik Köyü yakınlarına kadar geldi. 10. Kolordu'nun sebatlı direnişine rağmen Rus birlikleri Tortum-Erzurum istikametini tehdit edici bir duruma ulaştı. Bundan dolayı 3. Ordu bölgeye yeni kuvvetler göndermeye devam ediyordu. 7 Mayıs 1915 günü 10. Kolordu komutanı Tortum-Erzurum yolunu elde tutmak için birtakım kararlar aldı.⁸²¹ Bölgedeki muharebelerden iki gün sonra Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin açıklamasında Rus birliklerinin Türklerin güçlü müstahkemlerinin bulunduğu Erzurum istikametine şiddetli taarruzlar yaptığı duyurulmaktaydı.⁸²²

Tortum bölgesinde devam eden muharebelerde 7-8 Mayıs 1915 gecesi çekilen 29. ve 30. Tümen birliklerinde dağılmalar görülmekteydi. 8 Mayıs 1915 gününe kadar Türk birlikleri ağır kayıplar verdi. 3. Ordu Komutanlığı bunun üzerine bölgedeki 10. Kolordu'nun emrine yeni birlikler vermesinin yanı sıra 5. Kuvvet-i Seferiye Birliği'ni ise ihtiyat kuvveti olarak bulunduruluyordu. 9 Mayıs 1915 günü itibariyle 10. Kolordu Ziyarettepe-Sivrigediği-2500 Rakımlı tepeyi; 9. Kolordu ise 10. Kolordunun sol cenahını savunacaktı. Fakat birbirleri ile temas kuramayan her iki kolordu arasında açıklık bulunuyordu. Bunun yanı sıra soğuk hava şartlarından dolayı birlikler arasında firarların sayısı artmaktaydı.⁸²³

11 Mayıs 1915 günü Rus birliklerinin sabah vakitlerinde yapmak istediği taarruz durdurulmasına rağmen muharebeler 9. Kolordu bölgesinde devam etmekteydi. Yüksek, karlı ve don olaylarının görüldüğü bir mevziide mücadele veren 9. Kolordu birliklerinde kaputsuz askerler vardı. Tahkimat yapamayan eğitimsiz bazı askerlerde atış kabiliyeti bile bulunmuyordu. 11 Mayıs 1915 akşamı yapılan şiddetli çatışmalarda mevzilerde karışıklıklar görülürken Rus birlikleri iki kolordunun arasına

⁸²¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 628-634.**

⁸²² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 24 Aprelya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 23 Mayıs 1915 (5 Haziran 1915), № 40, s. 77.

⁸²³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 635-644.**

girmek için yaptığı taarruzlarda başarılı oldu. 9. ve 10. Kolordular arasında ise haberleşme sorunu devam ediyordu. Tortum bölgesinde yapılan muharebeler 3. Ordu'nun kaderini etkileyeceğinden dolayı ordu komutanı bölgeye geldi.⁸²⁴ 11 Mayıs 1915 günü Rus birlikleri Sivrigedik'e taarruz yapmaya başladı. 11. Kolordu bölgesinde ise sessizlik devam etmekteydi.⁸²⁵

12 Mayıs 1915 günü devam eden muharebelerde 9. Kolordu'ya bağlı 17. Tümen askerleri ciddi bir tehlike olmamasına rağmen disiplin ve moral eksikliğinden dolayı mevzilerinden çekilmeye başladılar. Cephe hattında bugün de karışıklıklar ortaya çıkarak birlikler arasında tam olarak irtibat sağlanamıyordu. 13 Mayıs 1915 günü sabahı 10. Kolordu mıntıkasında bulunan Sivrigediği bölgesine atışlara başlayan Rus topçuları öğleye doğru atışlarını şiddetlendirirken bir taraftan da Rus piyade alayı bölgeye taarruza geçiyordu. Bunun üzerine 10. Kolordu birlikleri düşmanı karşılamak için Sivrigediği gerilerine toplanma emri aldı. İlerleyen Rus birlikleri Sivrigediği bölgesinde durduruldu.⁸²⁶ 3. Ordu Komutanlığı görevini sürdüren Mahmut Kâmil Paşa muharebelerin olduğu Tortum bölgesinde operasyonları yakından takip etmişti. Rus birliklerinin karşısına beş tümendenden fazla kuvvet çıkaran Mahmut Kâmil Paşa Sarıkamış Muharebelerindeki geniş kuşatmadan ders çıkararak birlikleri muharebe alanında toplamaya çalışarak başarı elde etti. Diğer taraftan Türk birliklerinin Tortum bölgesinde toplanması Rusların Murat Havzası'nda planladıkları operasyonlar için kolaylık sağlayacaktı.⁸²⁷

Bölgedeki hava ve arazi şartları Rus birliklerinin taarruzlarını yenilemesine engel olmaktaydı. Nitekim yüksek yerlerde eriyen karlardan sonra vadilerin su ve çamur kütleleri ile dolması sonucu arazi geçilemez hale gelerek silah ve malzeme ikmali durdu. Rus birlikleri çok zor şartlar altına taarruza başlasalar da devamını getiremediler.⁸²⁸ 14-15 Mayıs 1915 günleri az bir kuvvetle Erzurum yönüne taarruz yapan Rus birlikleri Tortum'un doğu ve kuzeyinde durduruldu.⁸²⁹ Böylelikle Birinci

⁸²⁴ A.g.e., s. 644-647.

⁸²⁵ Çakmak, a.g.e., s. 136.

⁸²⁶ Birinci Dünya Harbinde, Cilt I, s. 647-652.

⁸²⁷ Belen, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri, s. 101.

⁸²⁸ Yarbay Guze, a. g. e., s. 58.

⁸²⁹ Sabis, Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt, s. 422.

Tortum Muharebesi adını alan bu Rus taarruzu püskürtüldü.⁸³⁰ Tortum Muharebesi 3. Ordu'nun Kafkas Cephesi'nde kazandığı muharebelerden biri oldu.⁸³¹ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi 14 Mayıs 1915 günündeki gelişmelere yönelik yaptığı duyuruda Tortum cephe hattı için *"1 (14) Mayıs'ta Oltu ve sahil istikametlerinde önemli olmayan atışlar gerçekleşti"* cümlesine yer vermektedir.⁸³²

Başkomutanlık Vekâleti 14 Mayıs 1915 günü 3. Ordu Komutanlığı'ndan Ştanke Bey Müfrezesi'nin taarruz ederek Tortum bölgesinde Rus baskısının azalmasını istedi. Ştanke Bey ise kendisine bağlı birliklerin silah ve teçhizat bakımından yetersiz olduğunu yapılacak bir taarruz neticesinde denizden Rus donanmasının etkili olacağını bahane göstererek taarruz teklifini olumsuz karşıladı. Cephe hattının güneyinde ise Kuvvet-i Seferiye'den birlik takviyesi yapıldı.⁸³³

15 Mayıs 1915 günü Sivrigediği bölgesinde Rus birliklerinin tahkimat yapması üzerine 10. Kolordu'ya hazır bulunmasına yönelik emir verildi. 10. Kolordu ise az birlikler ile savunma yapabilmek için stratejik taktik planları hazırlayarak birliklerde bazı düzenlemeler yapıyordu. 15 Mayıs 1915'ten sonra cephe hattı hareketsizlik sürecine girdi. Cephe hattında yaşanan bu durgunluk döneminde Türk birlikleri atış talimleri ile hazırlıklarına devam ederken keşif faaliyetleri devam ediyordu.⁸³⁴

Haziran ayının başlarında Tortum bölgesinde arazi şartlarının uygun hale gelmesi ile birlikte 10. ve 11. Kolordular arasında geçilmesi mümkün olmayan dağlık arazi geçilir hale geldi.⁸³⁵ Rus komuta kademesi bu fırsatı değerlendirmek istiyordu. Rusların planında her iki kolordunun arasındaki 20 km bu aralıktan girerek Türk birliklerini dağıtmak vardı. Diğer taraftan Rus birlikleri Van Gölü kuzeyinden Muş yönüne yapacakları temel taarruz için Türk kuvvetlerini Erzurum bölgesinde tutmak istiyordu.⁸³⁶

⁸³⁰ Çakmak, **a.g.e.**, s. 137.

⁸³¹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 101.

⁸³² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 3 Maya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 23 Mayıs 1915 (5 Haziran 1915), № 40, s. 79.

⁸³³ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 653-656.

⁸³⁴ **A.g.e.**, s. 656-659.

⁸³⁵ Yarbay Guze, **a.g.e.**, s. 59.

⁸³⁶ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 106, 108.

5 Haziran 1915 itibariyle 3. Ordu'nun 10. Kolordu'ya bağlı 32. Piyade Tümeni Kotmar'ın kuzey ve doğusunda bulunan tepelerdeki mevzilerde iken 31. Piyade Tümeni Sivrideresi'ne giden sırtlarda ve Çiçenur'un kuzeydoğusundaki tepede bulunuyordu. 9. Kolordu'ya bağlı 17. ve 29. Piyade Tümenleri ise 2500 rakımlı tepe, Ahsipor yaylası, Azort kuzeyi ile Tortum gölü hattında konuşlanmıştı.⁸³⁷ 11. Kolordu ise Aras havzasında Yüzveren-Heran-Koziçan Tepesi hattında bulunuyordu. Bu konuşlanma ile 3. Ordu 250 km'lik bir alana yayılmış durumda idi. 3. Ordu kuvvetinin büyük bir kısmı Tortum bölgesinde yer alırken diğer ikinci derece kuvvet ise Murat havzasında mevziinin güney ve kuzey kanatlarında yerleşmişti.⁸³⁸

Bölgede faaliyet gösteren Rus Kafkas Ordusu'nun 2. Türkistan Kolordusu'na bağlı Sibiry Kozak Tugayı Şekerli bölgesinde, 5. Avcı Tugayı Narman'da bulunuyordu. 4. ve 14. Türkistan Avcı Tugayları Sivrideresi'nin doğusunda Şamhı civarında, 13. ve 16. Türkistan Avcı Alayları ise Sivrideresi'nin batısına konuşlanmıştı.⁸³⁹

6 Haziran 1915 günü Sivridere doğusunda 10. Kolordu 31. Tümeni'nin piyade bölüğünün Rus mevzilerine yaptığı taarruzda Ruslara ait siperler süngü hücumu ile ele geçirildi. Mevzilerde başlayan çatışmalar her iki tarafın topçularının dahil olması ile birlikte kısa bir süre sonra geniş bir alana yayıldı. Bir gün sonra Rus birlikleri mevzileri tekrar ele geçirdi. 9. Kolordu bölgesinde ise sadece bir Rus bölüğü ile muharebe olurken önemli bir gelişme yaşanmadı. 10 Haziran 1915 günü Rus birliklerinin Sivrigediği bölgesinde 31. Tümen'in ileri mevzilerini işgal ederek başlayan muharebeler devam etti.⁸⁴⁰ Rus keşif birliklerinin Erzurum yolu üzerinde görünmeleri ve 2800 rakımlı tepenin işgal edilmesi cepheyi tehlikeli duruma düşürdü.⁸⁴¹ Erzurum'a yönelik olası bir Rus tehdidi karşısında 11 Haziran 1915'te şehir ahalisinden oluşturulan milis kuvvetleri ile Seyyar Jandarma taburları ile tabyalar emniyete alındı. Cephe hattının sağ kanadındaki artan tehlikeye karşı sol kanattaki kuvvetler parça parça sağ kanada kaydırıldı. Tüm şiddeti ile devam eden muharebelerde 82. Piyade

⁸³⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 660.**

⁸³⁸ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 106-107.

⁸³⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 660.**

⁸⁴⁰ **A.g.e., s. 660-664.**

⁸⁴¹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 109.

Alayı subayları kılıç ve silahları ile en önde taarruza geçti. 82. Piyade Alayı'nın birçok subayı ile alay komutanı şehit düştü. Diğer birliklerde de çok sayıda şehit, yaralı ve kayıp oldu.⁸⁴² Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan açıklamada 11 Haziran 1914 günü Türk birliklerinin birkaç kez yaptığı taarruzların Rus atışları ile durdurulduğu aktarılmaktaydı.⁸⁴³

12 Haziran 1915 günü Rus birlikleri 10. Kolordu cephesini yarma amaçlı girişimlerde bulundu. 30. ve 31. Tümenlerin mevzilerine ve 28. Piyade Tümeni bölgesine yapılan Rus taarruzları başarılı bir şekilde geri püskürtüldü. 12-13 Haziran 1915 günü itibarıyla ordu cephesinin her yerinde Rus taarruzları durduruldu. Rus birlikleri ise Şekerli-Narman bölgesinde hazırlanan mevzilerin kuzey kısımlarına çekildi. Yorgun düşen ve çok zayıf veren 3. Ordu'nun taarruz yapacak imkânı kalmamıştı.⁸⁴⁴ Nitekim 13 Haziran 1915 sabahı az bir kuvvetle yapılan takip hareketleri Narman'da bulunan Rus birlikleri tarafından durduruldu.⁸⁴⁵

Mayıs ayının başlarında Rus birliklerinin taarruzları ile başlayan Tortum Muharebeleri geniş bir sahada yapıldı. 3. Ordu birliklerinde personel ve malzeme eksikliği bulunmaktaydı. 3. Ordu asker eksikliğini Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ile karşılamaya çalışıyordu. Teşkilat-ı Mahsusa erleri ise hapisanelerden toplanan gönüllülerden oluşmaktaydı. Muharebe esnasında bu erlerin çoğu silahlarını bırakarak kaçtıklarından dolayı yeterince fayda sağlanamadı. Diğer taraftan haberleşme malzemelerinin yetersizliği birlikler arasında irtibatsızlığa neden olmaktaydı. Bunlara rağmen Tortum bölgesinde yapılan muharebeler Türk askerinin direnişi sayesinde Rus birliklerine zayıf verdirilerek kazanıldı.⁸⁴⁶

⁸⁴² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 664-671.**

⁸⁴³ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 31 Maya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 18 Haziran 1915 (31 Haziran 1915), № 48, s. 90.

⁸⁴⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 671-673.**

⁸⁴⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 109.

⁸⁴⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I., s. 674-676.**

2. 11. Van'ın İşgali ve Cephe Duraklayış

3. Ordu'nun sağ kanadında bulunan Van bölgesi ve gerilerinde bulunan Urmiye Gölü çevresi Kafkas Cephesi'nin başladığı ilk dönemlerden itibaren önemli bir konuma sahipti. Bölgenin her iki taraf için de ekonomik, politik ve stratejik değeri vardı. Türk askerî yönetimi İran ve Osmanlı Devleti arasında bulunan bölgeyi Çarlık Rusya'ya karşı kullanmak için büyük çaba sarf ederken Çarlık Rusya ise Eleşkirt Vadisi'nden itibaren güneyde bulunan Muş ve Bitlis bölgelerini Mezopotamya'ya açılan kapı olarak görmekteydi.⁸⁴⁷

Türk birliklerinin İran coğrafyasında 1914 yılının aralık ayından itibaren yürüttüğü faaliyetler Çarlık Rusya'nın bölgedeki menfaatlerini tehlikeye düşürdü. 1915 yılının ilk günlerinden itibaren hazırlıklarını büyük ölçüde tamamlayan Rus Kafkas Ordusu komuta kademesi Çarlık Rusya'nın İran'da sarsılan politik etkisini yeniden sağlamak için birtakım operasyon kararları aldı. Bunlar arasında 4. Kafkas Kolordusu'nu güçlendirerek Van ve Urmiye bölgelerindeki Türk birliklerine darbe vurmak, isyan eden Ermeni ve Nasturilere yardım etmek,⁸⁴⁸ Van bölgesindeki Osmanlı Kürtlerini etkisiz hale getirmek ve İran Azerbaycanı'nda halkı Çarlık Rusya'ya karşı kıskırtan Alman ve Türk istihbarat görevlilerini batıya itmek gibi başlıklar bulunmaktaydı.⁸⁴⁹ Bunun için General Yudenich 4. Kafkas Kolordusu'nu Eleşkirt Vadisi üzerinden Malazgirt ve Muş yönünde ilerletirken eş zamanlı olarak Beyazıt ve İran'dan ise Van'a doğru kanatlardaki muhafız birliklerini yürütmeyi uygun görmekteydi. General Yudenich böylelikle Rus birliklerinin sol kanadını kısaltırken Muş ve Bitlis gibi stratejik öneme haiz merkezlerin yakın bir vakitte işgalini sağlayacaktı.⁸⁵⁰

General Yudenich planını gerçekleştirmek için harekete geçti. Operasyon planına göre 2. Türkistan Kolordusu Tortum yönünde taarruzlarda bulunurken

⁸⁴⁷ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 177-178.

⁸⁴⁸ Korsun, **a.g.e.**, s. 41. Çarlık Rusya'nın Ermenilere yönelik destek faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı başlarından itibaren Rusça gazetelerde yerini almaktaydı. Nitekim Kafkas Cephesi'nde daha muharebeler başlamadan Rusça gazeteler "*Çarlık Rusya'nın Orta Doğu'da boğazlar ve Ermenilerin geleceği*" gibi iki önemli konu üzerinde ilgisinin olduğunu okuyucularına aktarmaktaydı. "Turtsiya i Armyane", **Peterburgskiy Kuryer**, 19 Ağustos 1914 (1 Eylül 1914) № 204, s. 2.

⁸⁴⁹ Korsun, **Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte**, s. 41.

⁸⁵⁰ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 278.

Karaköse-Beyazıt bölgesinde bulunan 4. Kafkas Kolordu ise Şıryan Dağı-Malazgirt-Ahlat-Van istikametinde yürüyüşe geçecekti.⁸⁵¹ Rus Kafkas Ordusu'nun sol kanadında görev yapan 4. Kafkas Kolordusu dört gruba ayrılmaktaydı. Bunlar General Abatsiev komutasında Erivan Müfrezesi, General Nikolayev komutasında Hazar Ötesi Kozak Tugayı, General Truhin komutasında Baykal Ötesi Kozak Tugayı ve General Çernozubov komutasında Azerbaycan Müfrezesi idi.⁸⁵² Nitekim Tortum bölgesinde muharebelerin devam ettiği günlerde 3. Ordu'nun sağ kanadında bulunan Van çevresinde ve Van'ın gerileri olan İran'ın Urmiye bölgesinin kuzeyi, batısı ve güneyinde hareketlilik yaşanmaktaydı.

Yapılan bu plan dahilinde 1915 yılının ilk günlerinden itibaren İran Azerbaycanı'nda gerçekleşen Türk-Rus mücadelesi mart ayında Osmanlı-İran sınırına kadar ulaştı. Tebriz'i ele geçirdikten sonra ilerleyen Rus kuvvetleri 4 Mart 1915 tarihinde Dilman'ı işgal ederek Van çevresini tehdit eder hale geldi. Diğer taraftan toplanma bölgesi olan Musul'da hazırlıklarını tam olarak tamamlamayan 1. Kuvve-i Seferiye Revandiz yönünde yürüyüşüne başladı. Türk ordu yönetimi 1. Kuvve-i Seferiye'nin İran topraklarındaki hareketinin hem Van'ın gerilerinin güvenliğini sağlayacağını hem de şehirde olabilecek Ermeni ayaklanmasının önüne geçeceğini düşünmekteydi. Fakat olumsuz hava ve arazi şartları ile iase sorunları 1. Kuvve-i Seferiye'nin yürüyüşünü zorlaştırıyordu. 1. Kuvve-i Seferiye Revandiz'de ancak 29 Mart 1915'te toplanabildi.⁸⁵³ Başkumandan Vekili'nin inisiyatifinde kurulan 1. Kuvve-i Seferiye'nin her bir taburunda binden fazla muharip asker bulunurken toplam mevcudu 13.000 asker idi. Birlikte her bir askere bir tüfek bulunması dikkati çekerken ayrıca 8 makineli tüfek, 8 cebel topu, 3.000 at ve katır, 800 deve bulunmaktaydı. Birliğin komutanlığını Yarbay Halil Bey yürütmekte idi.⁸⁵⁴

Van'ın gerilerindeki İran coğrafyasında bunlar yaşanırken Erivan, Beyazıt, Makin ve Azerbaycan olmak üzere dört müfrezeden oluşan 4. Kafkas Kolordusu

⁸⁵¹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 101.

⁸⁵² Korsun, **Alaşkertskaya i Hamadanskaya Operatsii Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915 Godu**, Moskva, Gosudarstvennoe Voennoe İzdadeltsvo Narkomata Oboronı Soyuz SSR, 1940, s. 33.

⁸⁵³ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 584-587.

⁸⁵⁴ Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 424.

birlikleri mart ayının başlarından itibaren değişik tarihlerde Van yönünde yürüyüşe başladı. General Abatsiyev yönetimindeki Erivan Müfrezesi Eleşkirt Vadisi'nden, General Nikolayev yönetimindeki Beyazıt Müfrezesi Teberiz (Çetenli) Geçidi'nden, General Truhin yönetimindeki Makin Müfrezesi ise Muradiye yönünden Van çevresine yürüyüşe geçti.⁸⁵⁵ Bölgede Kürt aşiret birliklerinden oluşan düzensiz ve disiplinsiz kuvvetler ile sınır taburlarının direnci zayıf olduğundan dolayı Rus birlikleri kolaylıkla ilerleme sağlıyordu.⁸⁵⁶

Van'da ise Ermeniler savaşın başlarından itibaren şehri ayaklanma merkezi kabul ederek seferberlik ilanından sonra çevre köylerden Van merkezine yerleştiler. Teşkilatlanarak silahlanma sürecini tamamlayan Ermeniler Rus birliklerinin Van çevresi yönünde ilerlediği haberini alınca cesaretlenerek Müslümanlara zarar vermeye başladılar.⁸⁵⁷ Ermeniler Van'da ayaklanma çıkararak Rus birliklerinin şehre girişini kolaylaştırma planı yapıyordu. Kısa bir süre Müslümanlara karşı faaliyetlerini artıran Ermeniler Van çevresindeki Müslüman köylerine baskın yapmaya başladılar.⁸⁵⁸

Ermenilerin 15 Nisan 1915'te Çatak'ta (Şatak) başlayan silahlı ayaklanması 20 Nisan 1915'te Van'a da yansıdı. Van Valisi Cevdet Bey, aşiret güçleri, 8 tabur asker ve 2 tabur gönüllü birlikten oluşan bir kuvvet ile Bargiri (Muradiye) ve Saray'da bulunan diğer kuvvetlerin toplamında 7.100 asker ve 6 top ile Van isyanını bastırmak için görevlendirildi.⁸⁵⁹ Van şehir merkezindeki birçok kamu binası isyan eden

⁸⁵⁵ Korsun, *Alaşkertskaya i Hamadanskaya Operatsii Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915 Godu*, s. 38-40.

⁸⁵⁶ Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt*, s. 423.

⁸⁵⁷ Dilek Akgümüş, *Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 51, 53.

⁸⁵⁸ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.*, s. 587-588.

⁸⁵⁹ Çakmak, *a.g.e.*, s. 139. Çarlık Rusya'dan temin ettikleri silahlar ile 20 Nisan 1915 tarihinde Aram Manukyan liderliğinde Van'da isyan etmeye başlayan Ermeniler kısa bir sürede Müslümanlara zarar vermeye başladılar. Şehirde yaşayan gençlerin askere alınması ile sadece kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan siviller ise silahlı Ermenilere karşı çaresiz durumda idi. Müslümanları iyice savunmasız hale getirmek isteyen isyancı Ermeniler Müslümanlara ait mahalleleri yakıyorlardı. Van'ın çevre köylerinden gelen eğitimli komitecilerin terör eylemleri gün geçtikçe şiddetini artırıyor. Akgümüş, *a.g.t.*, s. 59-61. Ermenilerin Van'da gerçekleştirdiği isyan hazırlıkları ve faaliyetleri, silahlanma süreci, mühimmat bilgileri ve Türk birlikleri ile yaşanan çatışmalar için bk. *Oborona Vana 7 Aprelya-4 Maya 1915 g.*, Moskva, İzdanie Armyanskago Natsionalnago Byuro № 1, 1917. Ermeni Meselesi'nin anlaşılmasında Türk arşivlerinin değerli bir yer vardır. Türk arşivlerinin önemi için bk. Mustafa Budak, "Ermeni Meselesi Açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl: 2018/2, Cilt: 17, Sayı: 34, s. 207-232.

Ermeniler tarafından tahrip edildi. Ermeniler Van'a giden yolları keserek yardım için gelen Türk birliklerini önlemeye çalışıyordu.⁸⁶⁰ Çok sayıda Ermeni kuvveti karşısında Türk birlikleri başarı elde ederek Ermenileri kuşatma altına aldı.⁸⁶¹ Fakat yaşanan yoğun çatışmalar ile birlikte Türk kuvvetlerinin zayıflığı gün geçtikçe artıyordu.⁸⁶² Vali Cevdet Bey'in Ermenilere teslim olmaları konusunda yaptığı çağrılara da olumlu cevaplar gelmiyordu.⁸⁶³ 3. Ordu komuta kademesi Van'ın durumundan endişelenerek 21 Nisan 1915'te Erzurum'dan takviye Jandarma kuvvetlerini Van bölgesine sevk etti. Ayrıca Bitlis, Diyarbakır ve Van vilayetlerinde olabilecek bir isyan durumunda 17-18 ve 45-50 yaşlarındaki kişilerin askere çağırılması yönünde karar alındı.⁸⁶⁴

Ermeni çetelerinin seferberlik ilanından sonra dokuz ay boyunca yaptıkları taşkınlıklar Van'da çıkarılan silahlı isyanla birlikte devam edince Osmanlı Hükümeti birtakım kararlar almaya mecbur oldu. Osmanlı Hükümeti Ermenilere silah dağıtan komite merkezlerinin kapatılarak evraklarına el konulması ve elebaşlarının tutuklanması için vilayet ve mutasarrıflıklara 24 Nisan 1915 tarihinde genelge gönderdi. Çıkarılan geçici bir kanun ile bütün vilayetlerde gayri Müslimlerin özellikle de Ermenilerin sahip olduğu silahların toplatılması istendi.⁸⁶⁵

⁸⁶⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 591. Van'da Müslümanlara ait yüzlerce ev, kamu binaları, Selçuklu ile Osmanlı döneminde yapılan tarihi yapılar 1896 ve 1915 Ermeni isyanları ve sonrasında gerçekleşen Ermenilerin şehre hâkimiyeti esnasında zarar gördü, bir kısmı tamamen yıkıldı. Ermeniler Müslümanlara ait yapıların altlarına lağım kazıp bomba yerleştirme ve diğer yöntemler ile yıkımına neden oldu. Ermeniler bir taraftan Müslümanlara zarar verirken diğer taraftan şehrin Müslüman kimliğini de yok etmeye çalışıyordu. Ermenilerin Van şehir yapısına verdikleri zararlar için bk. Sami Ağaoğlu, "Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü", Erzurum, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı 35, 2007, s. 311-339. Van işgalinden sonra *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesinde yayımlanan bir makalede ise bu zararın Türkler tarafından verildiği iddia edilmekteydi. Storonnii, "Vzyatie Vana", **Kavkazskaya Kopeyka**, 22 Mayıs 1915 (4 Haziran 1915) № 139, Cuma, s. 2.

⁸⁶¹ Guze, Ermeni isyancıların sayılarının 10.000 kişi olduğunu ifade etmektedir. Guze, **a.g.e.**, s. 56. Van'da çıkan isyanlarda görev alan Venezüella asıllı Osmanlı topçu subayı Rafael de Nogales isyancı Ermenilerin sayılarını 30.000 civarında olduğunu aktarmaktadır. Fakat Osmanlı arşiv belgelerine göre silahlı olarak çatışan Ermenilerin sayısı yaklaşık olarak 5.000-6.000 olduğu tahmin edilmektedir. Akgümüş, **a.g.t.**, s. 61. *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesi ise Ermeni isyancıların yaklaşık olarak 12.000 kişi olduğunu aktarmaktaydı. Storonnii, "Vzyatie Vana", **Kavkazskaya Kopeyka**, 22 Mayıs 1915 (4 Haziran 1915), № 139, Cuma, s. 2.

⁸⁶² Akgümüş, **a.g.t.**, s. 65.

⁸⁶³ **Oborona Vana 7 Aprelya-4 Maya 1915 g.**, s. 38-41.

⁸⁶⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 592.

⁸⁶⁵ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Haz. Ahmet Altıntaş v.d., Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 14, 1995, s. 6-7.

Ermeni çetelerinin Van'daki isyanı tehlikeli durum oluşturunca 1. Kuvve-i Seferiye 24 Nisan 1915'te Kerimabat-Kuşçu yönüne harekete geçti. Birlik komutanı Halil Bey'in planında 1. Kuvve-i Seferiye Dilman'a taarruz yaparken Van Jandarma Tümeni ise Kotur ve Hanık'teki Rus kuvvetlerini tutmaya çalışacaktı. Fakat Rus birlikleri 26 Nisan 1915'te Kotur'u işgal etti. 1. Kuvve-i Seferiye ise ancak 27 Nisan 1915'te Kuşçu'ya ulaşabildi. 29 Nisan 1915'te Türk birliklerinin Dilman taarruzu neticesinde Rus kuvvetleri Dilman'ın kuzeyine çekildi. 1. Kuvve-i Seferiye komutanının Van'ın gerilerini kontrol altında tutmak için Dilman'a yaptığı yeni bir taarruz girişimi sonuçsuz kaldı. Netice itibariyle birlik 2 Mayıs 1915'te Dilman'ın 10 km güneyine çekilmek zorunda kaldı. 1. Kuvve-i Seferiye'nin 1-2 Mayıs 1915'te yaptığı muharebede 15'i subay 453 askeri şehit olurken 28'i subay 1.200 askeri yaralandı.⁸⁶⁶ General Foma İvanoviç Nazarbekov (1855-1931)⁸⁶⁷ komutasındaki Rus Dilman Müfrezesi Türk birliklerine yönelik yoğun topçu ve makineli tüfek atışları yapmasına⁸⁶⁸ rağmen Türk askerleri insan üstü bir gayret gösterdi. Nitekim Rusça gazeteler Türk ordusunun en iyi askerlerinden seçilen 1. Kuvve-i Seferiye birliği hakkında *"Arazi şartlarının bütün olumsuzluklarına rağmen yiğitçe savaştılar"* cümlesine yer vermekteydi.⁸⁶⁹

Hoy-Dilman bölgesinde yapılan muharebe Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından kamuoyuna duyurulmaktaydı. Karargâh Merkezi bölgede üç gün süren çatışmalardan sonra Halil Bey kuvvetlerine önemli bir darbe vurulduğunu aktarırken çok sayıda kayıp veren Türk birliklerinin muharebe meydanında 3.500'den fazla asker naaşı bırakarak çekildiğini iddia etmekteydi. Açıklamanın devamında ayrıca Dilman'da bütün personeli ile birlikte Türk hastanesinin ele geçirildiği bilgisine

⁸⁶⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 592-597.

⁸⁶⁷ General Foma İvanoviç Nazarbekov 1855 yılında doğdu. Ermeni olan Nazarbekov, 1876 yılında askeri eğitimini tamamladı. 1877-1878 Türk-Rus ve 1904-1905 Rus-Japon Savaşlarına katıldı. 1914 yılında 66. Piyade Tümeni Komutanı oldu. 1915 yılında 2. Kafkas Avcı Tugayı ve Azerbaycan Müfrezesi Komutanı olduktan sonra 4. Dereceden Aziz George Nişanı aldı. 1917 yılında yeniden düzenlenen 7. Kolordu Komutanı olarak İran'da faaliyet gösterdi. 26.12.1917 tarihinde Kafkas Cephesi Başkomutanlığı'nın yaptığı düzenleme sonrasında *Ermeni Milli Kolordusu* Komutanı, 1918-1920 yılları arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkomutanı oldu. 1921 yılında tutuklanarak Bakü'ye oradan da Ryazan'a gönderildi. Zalesskiy, **a.g.e.**, s. 434-435.

⁸⁶⁸ "No: 185, Raport Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey Grafa İ. İ. Vorontsova-Daşkova...", **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 329.

⁸⁶⁹ Zor, "Ot Hanesura Do Vana", **Kavkazskoe Slovo** 20 Temmuz 1914 (2 Ağustos 1915), № 138, s. 2.

yer verilmekte idi.⁸⁷⁰ İki gün sonra yapılan başka bir duyuruda ise Türk birliklerinin dağlara çekilerek yeni müstahkemler yaptıklarına değinilmekteydi.⁸⁷¹ Fakat Şorgöl sırtlarına çekilen 1. Kuvve-i Seferiye'ye Ruslar tarafından takip ve taarruz harekâtı yapılmadı ve Ruslar dikkatlerini Van'a verdiler.⁸⁷² Türk kuvvetlerinin İran'da yenilgiye uğratılması sonucunda Ruslar için yeni hedef Van'ın ele geçirilmesi olurken⁸⁷³ Van'da ise Ermeni mevzilerinin bazılarında Rus bayrağı görülmekteydi.⁸⁷⁴

Ermeni çeteleri ile çatışmalar devam ederken 2. Baykal Ötesi Kozak Tugayı ile takviye edilen 4. Kafkas Kolordusu Ermenilere yardım etmek amacı ile Van yönüne birlik gönderdi. Rus birlikleri 7 Mayıs 1915'te Doğu Beyazıt-Muradiye yolundan taarruza geçti. Van'ın tehlikeye düşmesinin ardından şehir savunan Vali Cevdet Bey 1. Kuvve-i Seferiye komutanından yardım talebinde bulundu. 1. Kuvve-i Seferiye ise Van'a yardım için İran'da bulunduğu mevzilerden 12 Mayıs 1915'te çekilmeye başladı.⁸⁷⁵ İran'daki Türk birliklerinin hareketlerini gün gün kamuoyuna duyuran Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi 1. Kuvve-i Seferiye'nin Dilman'dan ayrılarak güney ve güneybatı yönünde çekildiğini aktarmaktaydı.⁸⁷⁶

Ermeni komiteciler 8 Mayıs 1915 günü Van şehir merkezine yaptığı taarruzlarda şehirde bulunan okulları, camileri, resmi binaları ve evleri yakmaya devam etti. Vali Cevdet Bey Van şehir merkezinde iyice artan Ermeni şiddetinden Müslümanları korumak için şehir ahalisinin göçüne yönelik karar aldı. Şehri terk

⁸⁷⁰ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 22 Aprelya", **Letopis Voynı, Offitsialnyı Otdel**, 23 Mayıs 1915 (5 Haziran 1915), № 40, s. 76.

⁸⁷¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 24 Aprelya", **Letopis Voynı, Offitsialnyı Otdel**, 23 Mayıs 1915 (5 Haziran 1915), № 40, s. 77. İran'daki mevzilerinden çekilen 1. Kuvve-i Seferiye'den sonra General Yudenic, Çarlık Rusya'nın buradaki imajını eski haline döndürmek için General Şarpante yönetiminde bir süvari birliğini bölgeye gönderdi. Top ve makineli tüfekler ile donatılmış birlik Tebriz'den yola çıkarak Urmiye Gölü etrafını dolandı. Üstlendiği misyonda başarılı olan birlik 31 Mayıs 1915'te Urmiye şehrini ele geçirdi. Disiplinli süvari birliğinin bölge insanları üzerinde bıraktığı etki için Çarlık Rusya'nın Urmiye Konsolosu V. P. Nikitin "... Kendimizi Azerbaycan'ın sahibi olarak gördük" ifadelerine yer veriyordu. K. R. Şarpante'nin süvari birliği daha sonra 19 Haziran 1915'te Van'a ulaşarak 4. Kafkas Kolordusu'na dahil oldu. O. R. Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voynı 1915**, Moskva, Kuçkovo Pole, 2014, s. 176.

⁸⁷² Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 433-434.

⁸⁷³ Zatoryannıy, "Vzyatie Vana", **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 21 Haziran 1915 (4 Temmuz 1915), № 25, s. 8.

⁸⁷⁴ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I, s. 598.

⁸⁷⁵ **A.g.e.**, s. 677-681.

⁸⁷⁶ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 4 Maya", **Letopis Voynı, Offitsialnyı Otdel**, 23 Mayıs 1915 (5 Haziran 1915), № 40, s. 79.

etmek zorunda kalan Müslümanlar Van Gölü üzerinde kayıklarda ve kara yolunda Ermeni komiteciler tarafından katledilmekteydi. Müslümanlar yol boyunca açlık ve hastalıklar ile mücadele etmek zorunda kaldılar.⁸⁷⁷ 14 Mayıs 1915 günü ise Vali Cevdet Bey, Halil Bey'in birliği ile birleşmek için şehri terk ederek Başkale'ye çekildi.⁸⁷⁸

16 Mayıs 1915 günü 1. Kuvve-i Seferiye Yüksekova'ya ulaştı. Birliği takip eden General Nazarbekov'a bağlı kuvvetler 1. Kuvve-i Seferiye'yi kuşatmaya çalışsa da dağlık arazinin uygun olmayışından dolayı başarılı olamadı fakat başka bir Rus kuvveti Van'a giden yolu kapattı.⁸⁷⁹ 17 Mayıs 1915'te Muradiye bölgesinden ilerleyen Beyazıt Müfrezesi⁸⁸⁰ aynı gün Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Erciş'i ele geçirdi.⁸⁸¹ Beyazıt Müfrezesi'ne karşı son defa direniş gösteren Türk birlikleri ve aşiret güçleri başarılı olamayarak Van'daki pozisyonlarından çekilmek zorunda kaldılar. 19 Mayıs 1915 günü Van'ı ele geçiren General Nikolayev komutasındaki Rus birlikleri⁸⁸² Van merkezine girdiklerinde büyük bir kısmı harap olmuş bir şehirle karşılaştılar.⁸⁸³ Aynı gün General Truhin birlikleri, General Çernozubov müfrezesi ile birleşerek Saray'ı işgal etti.⁸⁸⁴ Dolayısıyla 1. Kuvve-i Seferiye'nin bölgeye geç gelmesi Van'ı kurtaramadı.⁸⁸⁵

1. Kuvve-i Seferiye komutanı Dilman'da bulunan Rus birliklerinin tamamının Başkale'ye gelmesi ihtimali ve iaşe nedenlerinden dolayı sekiz günlük bekleme kararı aldı. Diğer taraftan mayıs ayının sonlarında Dilman bölgesinde bulunan General Nazarbekov komutasındaki kuvvetler ile Ermeni taburu ve Kozak alaylarının da olduğu çok sayıda birlik Başkale'nin doğusuna ulaştı.⁸⁸⁶ General Nazarbekov'a bağlı

⁸⁷⁷ Akgümüş, **a.g.t.**, s. 65-67.

⁸⁷⁸ Çakmak, **a.g.e.**, s. 139.

⁸⁷⁹ Korsun, **Alaşkertskaya i Hamadanskaya Operatsii Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915 Godu**, s. 42.

⁸⁸⁰ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 682.

⁸⁸¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 6 Maya, II", **Letopis Voynı, Offitsialny Otdel**, 23 Mayıs 1915 (5 Haziran 1915), № 40, s. 80.

⁸⁸² "No: 196, Raport Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey Grafa İ. İ. Vorontsova-Daşkova...", **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 338.

⁸⁸³ Ağaoğlu, **a.g.m.**, s. 321.

⁸⁸⁴ "No: 196, Raport Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey Grafa İ. İ. Vorontsova-Daşkova...", **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 338.

⁸⁸⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 104.

⁸⁸⁶ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 682-684.

Rus kuvvetleri çok zor şartlar altında Başkale bölgesine ulaşabildi. General Nazarbekov'un birliğindeki askerler zorlu dağ yollarından geçtikten sonra çok yorgun bir şekilde Başkale'ye ulaşırken birliğin kullandığı atlar ise açlıktan yürüyemez hale gelmişti. Yüksek yerlerden Başkale'ye ulaşan atlı Rus kuvvetleri ilerleyebilmek için üzerlerindeki elbise ve botları bile çıkarmak zorunda kalmışlardı.⁸⁸⁷

1. Kuvve-i Seferiye komutanının Dilman'da bekleme kararı aldıktan sonra zaman kaybının olması, Başkale'ye ulaşmak için muharebeye girmemesi ve Van'a gitmek için daha uzun yolu tercih etmesi gibi nedenlerden dolayı birlik Van'ın savunmasında etkinlik gösterememiştir. 1. Kuvve-i Seferiye Rus kuvvetlerinden önce Van'a ulaşıp Van seyyar Jandarma birliği ile beraber hareket edebilseydi Ruslar karşısında başarılı olabilirdi.⁸⁸⁸ Fahri Belen ve Ali İhsan Sabis 1. Kuvve-i Seferiye'nin İran'da kullanılmasının hatalı bir plan olduğunu aktarmaktadır.⁸⁸⁹

Van çevresinde gerçekleşen hadiseler Rusça gazeteler tarafından yakından takip edilmekte idi. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri Van'daki gelişmeleri kaleme alıyordu. Muhabir Van'ın kuşatılması esnasında on bir savaşın olduğunu, Türklerin ve Kürtlerin Van'ı korumak için mücadeleye verdiklerini fakat başarılı olmadıklarını aktarmaktaydı. Muhabir ayrıca "*isyancılar ile Rus askerlerinin ateşlerinin arasında kalan Türklerin önce siperlerde sonra gölün etrafında hırslı bir şekilde mücadele verdiklerine*" değinmekteydi.⁸⁹⁰ 20 Mayıs 1915 tarihinde Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan açıklamada Rus birliklerinin Saray, Van ve Başkale'yi işgal ettikleri kamuoyuna duyurulmaktaydı.⁸⁹¹

Van Valisi Cevdet Bey'e bağlı birliklerin Bitlis yönünde çekilmesinin ardından ilk olarak Ermeni gönüllü atlı birliklerinin lideri Heço sonrasında Vartan ve General Nikolayev Van'a giriş yaptı. Şehirdeki Ermeniler Rus askerleri ve Ermeni milis birliklerine ekmek ve tuz ikram ederken⁸⁹² Ermeni kilisesi başpiskoposunun da

⁸⁸⁷ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 176-177.

⁸⁸⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 685-686.

⁸⁸⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 103.; Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, s. 425.

⁸⁹⁰ Duhov, "Vzyatie Vana", **Kavkazskoe Slovo**, 17 Mayıs 1915 (30 Mayıs 1915), № 110, Pazar, s. 2.

⁸⁹¹ Voyna, Ot Ştaba Kavkazskoy Armii", **Kavkaz**, 9 Mayıs 1915 (22 Mayıs 1915) № 104, Cumartesi, s. 3.

⁸⁹² Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 176.

bulunduğu başka bir grup “*Tanrı Çarı Korusun*” sloganlarıyla Rus askerlerini selamlıyordu.⁸⁹³ Daha sonra Ermeni kızlarından oluşan bir grup ile şehir meydanında yürüyüşüne devam eden Rus askerlerini burada Ermeni gönüllüler, çok sayıda öğrenci ve Avrupalılardan oluşan gruplar karşıladı. Aram Manukyan, General Nikolayev’e kalenin anahtarını teslim ederken Rusça olarak “*Bizim ve sizin düşmanı olan Türklere karşı dört hafta savaştık. Gelmenize üç gün kala Türkler şehri ve kaleyi bize bırakarak çekildiler. Şimdi onları kahraman Rus askerlerine sunuyorum. Hoş geldiniz General!*” ifadelerini kullandı. General Nikolayev ise Ermenileri öven ve kısa bir teşekkür konuşması yaparak “*Yaşasın Ermeniler! Yaşasın Ermenistan*” ifadelerini kullandı. General Nikolayev’in ifadelerinin ardından Rus askerleri ile Ermeniler “*Ura*” bağırışları ile cevap verdiler.⁸⁹⁴

Van’ın işgalinden sonra Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı General Vorontsov Daşkov desteklerinin karşılığı olarak Ermenilere mükafat niteliğinde Aram Manukyan adındaki bir kişiyi Van’a geçici vali olarak görevlendirdi. Ayrıca şehirdeki davalar Ermenice olarak görülmeye, köylere ve kasabalara Ermeni memurlar gönderilmeye başlandı. Bu uygulama ile Ermenilerden oluşan geçici hükümete meşruiyet kazandırılması amaçlanıyordu. Fakat Rusların Ermenilere çeşitli haklar tanınması uzun sürmedi. Rus yönetimi bir süre sonra şehre dışardan gelmek isteyen Ermenilere izin vermezken⁸⁹⁵ bölgedeki Ermenileri Çarlık Rusya’ya göçe zorladı. Nitekim temmuz ve ağustos aylarında 3. Ordu’nun Malazgirt, Adilcevaz ve Karaköse’yi Rus hakimiyetinden kurtarmasından sonra General Yudenich bölgede rahat hareket edebilmek maksadıyla Ermenileri Kafkasya yönünde göç ettirdi. 1915 yılının ekim ayında ise Ermeni yöneticilerin yerine Ruslar atandı. Aram Manukyan’ın ardından Van Valiliğine General Pavel Voronov getirildi.⁸⁹⁶

⁸⁹³ Ayrapetov, *Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1915*, s. 175.

⁸⁹⁴ *Oborona Vana 7 Aprelya-4 Maya 1915 g.*, s. 45-46.

⁸⁹⁵ Akgümüş, *a.g.t.*, s. 70.

⁸⁹⁶ Nejla Günay, Güzin Çaykiran, “Rusların 1915 Yılında Van Vilayeti ve Çevresinden Ermenileri Kafkasya’ya Göç Ettirmesi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 14, Sayı 27, Kış 2020, s. 137. Ermeniler Rusların göç kararına “*Biz kimsenin yardımı olmadan zafer kazandık; ülkemizi savunacak azmimiz var*” gibi söylemler ile karşı çıksalar da Rusları aldıkları karardan vazgeçiremediler. Ermenilerin Van bölgesinden Rusya’ya göçü için bk. Günay, Çaykiran *a.g.m.* s. 133-150.

Van şehir merkezinde hakimiyeti sağlayan Ermeni komiteciler şehirde bulunan Müslümanlara karşı şiddet uygulamaya devam ediyordu. Ermenilerin yaptıklarına bazı Rus subaylar bile kayıtsız kalamayarak önlem almaya çalışıyordu. Nitekim Van'da bulunan Rus birlikleri komutanı General Nikolayev, General Vorontsov Daşkov'a gönderdiği telgrafta şu ifadelerle yer veriyordu:

“Ermeni gönüllüleri çalınmış ganimetleri götürürken bunları önlemeye memur Rus askerlerine Ermeniler tarafından ateş edilmiştir. Bundan başka gönüllüler de devamlı yağma yapmakta ve her türlü cinayetleri işlemekten zevk almaktadırlar. Bu çoğalan cinayetlere son vermek maksadıyla Van'da Divan-ı Harp kurulmuştur. Bunlara mâni olmak için ayrıca disiplin birlikleri teşkiline lüzum görülmüştür.”⁸⁹⁷

Kavkazskaya Kopeyka gazetesinde yayımlanan makalede Van işgalinin ayrıntılarına yer verilmekte idi. Gazete Van'ı işgal eden Rus birliklerinin komutanlardan birinin mektubuna yer ve veriyordu. Rus komutan Van'a taarruz yapan Rus birliklerinin İran üzerinden göğüslerine kadar ulaşan karlarla çevrili yüksek yerlerden geçerek geldiklerini aktarmakta idi. Yol üzerinde gönüllü Türk ve Kürt birliklerini fazla bir etkinliklerinin olmadığını bildiren komutan, Muradiye, Canik ve Çolpan gibi birkaç köyde büyük çatışmalara girdiklerini kadınların savaşan erkeklerle kayda değer yardımlarına şahit olduklarını aktarmaktaydı. Türk ordusunun özellikle Canik ve Çolpan köylerinde sağlam müstahkemler oluşturarak çok büyük direniş gösterdiklerini ve beş gün boyunca Rus birliklerini durdurabildiklerini aktarmaktaydı. Mektubunun devamından Rus komutan bu muharebelerden sonra Van'a ulaşan Rus birliklerinin şehir merkezini çatışma yaşamadan aldıklarını, Türk kuvvetlerinin ise bir gün önceden çekildiklerini ifade etmekte idi. Rus komutan ayrıca Rus birliklerinin şehre ulaşmadan önce 28 gün boyunca Ermenilerin Türk kuvvetleri ile savaştıklarını, etrafı kuşatılan Ermenilerin kendi mermilerini üretmek için fabrika kurduklarını aktarmaktaydı. Van'ın düşmesinden sonra şehirde ekmeğe ve yiyeceğe çok fazla

⁸⁹⁷ Abdulaziz Kardaş, “I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali ve Kurtuluşu (1915-1918)”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl:3, Sayı: 10, Mart 2015, s. 182-183. Van'ın işgalinden sonra ağustos ayında şehir kısa bir süreliğine Türk birliklerinin hakimiyetine geçti. Vali Cevdet Bey Van'a ulaştığında “İslam mahalleleri tamamen yakılmış, Ermeni mahallelerinin bir kısmı yine Ermeni kitaları tarafından yağmalanmıştır” ifadelerini içeren rapor hazırladı. Vali Cevdet Bey'in bir gün sonraki telgrafında ise şehrin içler acısı durumu daha detaylı anlatılıyordu. Tuncay Ögün, “Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü**, Yıl: 39, Ekim, 2001, s. 600. Vali Cevdet Bey'in Van'da toparlanma sürecine girerken Rus birliklerinin Van'ın kuzey ve güneyinden Bitlis yönünde ilerlemeleri üzerine Türk kuvvetleri 22 Ağustos 1915 tarihinde Gevaş'a çekildi. Kardaş, **a.g.m.**, s. 184.

ihtiyacın olduğuna aktaran Rus komutan fiyatların aşırı derecede pahalandığına dikkat çekmekteydi. Mektubun sonunda ise Van'ın ele geçirilmesinden ardından yeni hedefin Muş ve Bitlis olduğuna değinilmekte idi.⁸⁹⁸

Van işgalinde bulunan Kuban Kozak Birliklerinden başka bir subay ise Canık yakınlarında olan savaşın Van'ın düşmesinde önemli rol oynadığına dikkat çekmekte idi. Kozak komutan ayrıca kanlı çatışmalardan sonra Van'dan çekilen Türk birliklerinden geriye yüzlerce kilo barut ve 26 top, çok fazla çadır, silah, mermi, devlete ait kasalarda ise çok fazla önemli belge ve para kaldığına dikkat çekiyordu.⁸⁹⁹ Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı General Vorontsov Daşkov'un Rus Genel Kurmayı'na gönderdiği raporda Van'daki devlet kasasında 105 altın lira ile 140 bakır madeni para, postanede ise 3.000 madeni para ele geçirildiği aktarılıyordu.⁹⁰⁰

Kavkazskoe Slovo gazetesi Van'ın işgalinden sonra “*Türkiye Ermenistanı'nın kalbi, Asya Türkiyesi'nin önemli eyaletlerinden olan Van'a kahraman askerlerimiz ulaştı.*” ifadeleri ile şehrin işgalini Rus kamuoyuna duyuruyordu. Van'ın şehir güzelliğini “*Dünya'da Van, ahirette iman*” deyiimi ile aktaran gazete ayrıca şehrin tarihinden, nüfusundan, kültürel ve ticari hayatından, meyve bahçelerinden, eğitim kurumlarından ve stratejik öneminden bahsediyordu.⁹⁰¹ *Tiflisskiy Listok* gazetesinde

⁸⁹⁸ Storonniy, “Vzyatie Vana”, **Kavkazskaya Kopeyka**, 22 Mayıs 1915 (4 Haziran 1915), № 139, Cuma, s. 2.

⁸⁹⁹ Zatoryanny, “Vzyatie Vana”, **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 21 Haziran 1915 (4 Temmuz 1915), № 25, s. 8-9.

⁹⁰⁰ “No: 203, Raport Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey Grafa İ. İ. Vorontsova-Daşkova...”, **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 368.

⁹⁰¹ Gazete, Anadolu'nun önemli yerlerinden biri olan ve “*Asurlular döneminde inşa edilen*” Van Kalesi'nin çok meşhur olduğuna dikkat çekerken şehir merkezinde devlete ait eğitim kurumları, kışla ve pazar yerinin bulunduğu aktarmakta idi. Gazete şehrin doğu tarafında çok çeşitli meyve bahçelerinin bulunduğu değinirken şehirde Ermenilerin yaşadığı bölgelerde Avrupa ülkelerinin konsoloslukları ile misyoner okullarının olduğunu ayrıca bu bölgede yüksek duvarlı bir kışlanın da bulunduğu dikkat çekiyordu. Gazetede ayrıca Van'ın nüfusunun 50-60 bin civarında olduğu bilgisi aktarıldıktan sonra Türklerin genellikle devlet memurları olarak görev yaptıklarını “*çoğunlukta olan Ermenilerin*” ise ticaret ve kültürel faaliyetlerini ellerinde tuttuklarını aktarmakta idi. Şehirde Ermenilerin dört orta öğretim kurumu, öğretmen okulu ve kız okullarının bulunduğunu, bazı okullarda ise Rusça öğretildiğini aktarmaktaydı. Her kilisenin kendi eğitim kurumunun da olduğunu aktaran gazete Alman, Amerikan ve Katolik okullarının da varlığını bildirmekte idi. Gazete ayrıca Van'ın işgali ile birlikte Diyarbakır, Muş ve Bitlis yollarının açıldığını vurgulamakta idi. Duhov, “Van”, **Kavkazskoe Slovo**, 10 Mayıs 1915 (23 Mayıs 1915), № 105, Pazar, s. 2.

ise Van'ın Rus birlikleri tarafından ele geçirilişinin bütün Ermeniler de mutluluk oluşturduğuna vurgu yapılıyordu.⁹⁰²

Vali Cevdet Bey Van'da komiteci Ermeniler ile mücadele ederken Rusça gazeteler Van bölgesinde Ermenilerin Türk ve Kürt birlikleri tarafından öldürüldüklerine dair propaganda niteliğindeki haberlere yer veriyordu. 1915 yılının nisan ve mayıs aylarında başlayan ve Kafkas Cephesi'nin sona ermesine kadar devam eden bu tarz haber ve yorumlar genellikle Ermeni komitecilerin Ermenice yayımladıkları *Mşak* ve *Orizon* gazetelerinden Rusça gazetelerde alıntı olarak görülmekte idi. Ermenice gazetelerde yer alan Türklere yönelik her türlü asılsız haber Rusça basın içerisinde Tiflis gazetelerinde daha fazla görülmüyordu. Nitekim *Tiflisskiy Listok* gazetesi Ermenice gazete olan *Mşak*'tan alıntı yaptığı bir haberde Van'da Ermeni ve Türklerin arasındaki gerginliğin sebebinin Vali Cevdet Bey olduğunu iddia etmekteydi.⁹⁰³ Rusça gazetelere ve dolayısı ile Rus kamuoyuna yansıyan Ermeni komitecilerinin bu tarz propaganda haberleri günümüze kadar uzanan bir takım asılsız iddiaların köklerinin nelerere dayandığı konusunda önemli bir fikir vermektedir.

Ermeni çetelerinin Van'da başlattıkları silahlı ve kanlı eylemler devam ederken Enver Paşa Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği yazıda Ermenilerin isyan bölgesinden çıkarılmasını istiyordu. Enver Paşa'nın 2 Mayıs 1915 tarihinde Talat Paşa'ya hitaben gönderdiği yazıda şu ifadelerle yer veriliyordu:

“Van Gölü etrafında ve Van Valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu Komutanlığı'nın verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915 tarihinde kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda bahsettiğim amacı sağlamak için ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek veyahut bu Ermeni ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzuru yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine dışardan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim.”⁹⁰⁴

⁹⁰² “Van”, *Tiflisskiy Listok*, 16 Mayıs 1915 (29 Mayıs 1915), № 109, Cumartesi, s. 2.

⁹⁰³ “Voyna s Turtsiey”, *Tiflisskiy Listok*, 20 Haziran 1915 (3 Temmuz 1915), № 139, Perşembe s. 2.

⁹⁰⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 7.

Ermenilerin sevk edilmesi kararının ilk belirtisi olan bu yazı ile Talat Paşa Ermeni tehcirini başlattı. Talat Paşa'nın emri ile Van, Bitlis ve Erzurum çevrelerinde bulunan Ermeniler ilgili valilikler ile 3. ve 4. Ordu komutanlıklarının birlikte çalışmasıyla savaşın olmadığı yerlere gönderilecekti. İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya'nın baskıları sonucu Talat Paşa tarafından bu konu hakkında Sadarete tezkire verildi.⁹⁰⁵ Dahiliye Nezareti tarafından 26 Mayıs 1915 verilen tezkire üzerine Meclis-i Vükelâ 30 Mayıs 1915 tarihinde Ermenilerin tehcir edilmesine yönelik karar aldı.⁹⁰⁶ Bu kararın uygulanması sürerken Doğu Anadolu bölgesinde Rus ve Türk orduları kendi konumlarına takviye birlikler gönderiyordu.

Nitekim Van'ın işgalinden sonra Van bölgesi ve Murat havzasında bulunan Rus birliklerini geri atmak için haziran ayı itibariyle 3. Ordu'nun sağ kanadına 1. ve 5. Kuvve-i Seferiyeler ile 36. Tümen kuvvetleri toplanıyordu. Başkomutanlık Vekâleti bu birliklerden yeni oluşturulan Sağ Cenah Grubu Komutanlığı'na daha önce 1. Kuvve-i Seferiye'nin komutanlığını yarbay rütbesi ile üstlenen ve yakın zamanda albaylığa terfi eden Halil Bey'i görevlendirdi. 1. Kuvve-i Seferiye komutanlığına ise Yarbay Ali İhsan Bey atandı.⁹⁰⁷

Bu dönemde Rus Kafkas Ordusu'nda ise Eleşkirt Vadisi ve Van bölgesinde General Oganovskiy komutasında 4. Kafkas Kolordusu, merkez istikamet olan Erzurum yönünde General Prjevalskiy komutasında 2. Türkistan Kolordusu, Doğu Karadeniz bölgesinde General Lyahov komutasında sahil kuvvetleri ve İran Azerbaycan'ında General Nazarbekov komutasındaki kuvvetler bulunuyordu.⁹⁰⁸

3. Ordu'nun Sağ Cenah Grubu Bitlis bölgesinde toplanığı dönemde bölgede küçük boyutlu çatışmalar yaşanırken Rus birlikleri 25 Haziran 1915 tarihinde Adilcevaz'dan Ahlat'a, Malazgirt'ten Bulanık yönünde taarruza geçti. 1. ve 2. Kuvve-

⁹⁰⁵ **A.g.e.**, s. 8. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni olayları ve tehciri hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2021.

⁹⁰⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)**, Haz. Recep Karacakaya v.d., Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 91, 2007, s. 155-156.

⁹⁰⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 699. Başkomutanlık Vekâleti tarafından 4. Ordu'dan 3. Ordu'ya yeni birlikler gönderiliyordu. Kerkük ve Süleymaniye bölge halkından oluşturulan 36. Tümen'in, 15.000 insan mevcudu varken 3.000 hayvanı vardı. 36. Tümen komutanlığını ise Albay Ziya Bey yapıyordu. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 693.

⁹⁰⁸ A. V. Oleynikov, **Turetskiy Front 1914-1917**, Moskva, Veçe, 2016, s. 35.

i Seferiye bölgelerinde 30 Haziran 1915'e kadar olan muharebelerde önemli bir gelişme yaşanmadı.⁹⁰⁹ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi ise 23 Haziran 1915 günü için yaptığı duyurularda 3. Ordu'nun sağ kanadında önemli bir gelişme olmadığını,⁹¹⁰ 25 Haziran 1915'te Malazgirt bölgesindeki Rus taarruzlarında Türk birliklerinin batıya çekildiklerini aktarmaktaydı.⁹¹¹

Başkomutanlık Vekâleti Sağ Cenah Grubu'na yeni birlikler ile desteklemeye çalışıyordu. Türk ordu yönetimi diğer taraftan Rus ordularının Batı Cephesi'nde Lehistan'da yenilgilerinin devam ettiğini göz önünde bulundurarak Ruslara Kafkas Cephesi'nde darbe vurmaya düşünüyordu. Bu plan dahilinde 3. Ordu temmuz ayının sonlarında taarruz hazırlıklarını sürdürmekteydi. Türk tarafı bu planları yaparken Şiryan-dağı-Malazgirt-Adilcevaz hattında bulunan Rus 4. Kafkas Kolordusu da yeni bir taarruz için hazırlıklarına devam etmekteydi.⁹¹² Aslında geniş bir coğrafyayı elinde bulunduran 4. Kafkas Kolordusu için bu bölgede savunma ve taarruz yapmak kolay olmayacaktı. Çünkü kolordunun elinde fazla asker bulunmazken yolların bulunmadığı bölgede Rus askerlerinin patika geçitlerden ikmal yapmaya çalışması durumu güçleştiriyordu.⁹¹³

11 Temmuz 1915 tarihinde Rus kuvvetlerinin Van Gölü'nün güneyi, Ahlat-Pirhos-Nazik Gölü hattı ve Kop (Bulanık) yönünden taarruza başlaması ile iki ordu arasında muharebeler tekrar başladı.⁹¹⁴ Rus birlikleri Kop bölgesinde güçlü müstahkemlerin yanı sıra Türk birliklerinin sebatlı direnişiyle de karşılaştılar. General Oganovski Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı'na yazdığı raporda gece ve gündüz güçlü Kop müstahkemlerine taarruz yaptığını, arazi şartlarının zorluğundan dolayı binden fazla kayıp verdiğini, Plastun birliklerinin çok büyük kayba uğradıklarını ifade ederek 3.500 insan kadar yardım istiyordu. Netice itibariyle bu dönemde Rus birlikleri yaptıkları taarruzlarda sadece sağ cenahta başarı gösterebildi. Diğer cephe hatlarında

⁹⁰⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 704-712.

⁹¹⁰ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 10 İyunya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 18 Temmuz 1915 (31 Temmuz 1915), № 48, s. 92.

⁹¹¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 14 İyunya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 18 Temmuz 1915 (31 Temmuz 1915), № 48, s. 93.

⁹¹² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 720.

⁹¹³ Zayonçkovskiy, **a.g.e.**, s. 440.

⁹¹⁴ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi, III. Cilt**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990, s. 51.

ve Kop bölgesinde Türk birlikleri Rus taarruzlarını boşa çıkaran sebatlı bir dağ savunması gerçekleştirdi.⁹¹⁵

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 17 Temmuz 1915 günü için yaptığı duyuruda Muş bölgesindeki Kop Cephesi'nde her iki taraf içinde inatçı muharebelerin olduğu aktarılırken,⁹¹⁶ 19 Temmuz 1915'te ise Türk birliklerinin Kop Cephesi'nde silahlarını bırakarak düzensiz bir şekilde çekildikleri ifade ediliyordu.⁹¹⁷

Muharebelerin devam ettiği günlerde 3. Ordu yönetimi genişleyen cephe hattının idaresini kolaylaştırmak için 17 Temmuz 1915'te alınan bir kararla daha önce oluşturulan ve aynı adı taşıyan Sağ Cenah Grubu Komutanlığı'nı oluşturdu. Yeni teşkilatlanan gruba Pasinler Grubu Komutanı Mirliya Abdülkerim Paşa getirildi.⁹¹⁸ Nitekim cephe hattının genişlemesi Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından bile duyurulmaktaydı.⁹¹⁹ 1915 yılının temmuz ayı sonlarında 3. Ordu mevcudunun yarısı Sağ Cenah Grubunda yer almaktaydı.⁹²⁰

Taarruz hazırlıklarını tamamlayan Sağ Cenah Grubu'nun amacıyla Rus birliklerini Murat Nehri'nin güneyinden Van Gölü yönünde geri atmak vardı. 22 Temmuz 1915 günü Türk birliklerinin başlattığı taarruzda Rus kuvvetleri ilk gün direnç gösterdiler. Üç gün boyunca şiddetli geçen muharebelerde Türk birlikleri Rus kuvvetlerini Van Gölü yönünde püskürtmede genel olarak muvaffak olamadı.⁹²¹ Fakat Rus birliklerini sağ kanatlarından çevirerek Kozak piyadelerinin panikleyip kaçmalarını sağladılar. Çekilen Rus birlikleri Türk kuvvetlerine Kop ve Malazgirt

⁹¹⁵ Korsun, *Alaşkertskaya i Hamadanskaya Operatsii Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915 godu*, s. 71-75.

⁹¹⁶ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 5 İyulya", *Letopis Voynı, Offitsialny Otdel*, 15 Ağustos 1915 (28 Ağustos 1915), № 52, s. 98.

⁹¹⁷ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 6 İyulya", *Letopis Voynı, Offitsialny Otdel*, 15 Ağustos 1915 (28 Ağustos 1915), № 52, s. 98.

⁹¹⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I**, s. 741. 3. Ordu'ya bağlı Sağ Cenah Grubu'nda Mürettep Kolordu'ya dahil olarak 1. Kuvve-i Seferiye, 5. Kuvve-i Seferiye ile 36. Tümen bulunuyordu. Ayrıca 9. Kolordu, 2. Nizamiye Süvari Tümeni, 3. İhtiyat Süvari Tümeni, Sol Cenah Müfrezesi ve Van Güney Müfrezesi bu gruba dahildi. 3. Ordu'nun 1915 yılının temmuz ayındaki mevcudu 66.000 tüfek, 2.806 kılıç ve 130 topu bulunurken, toplamda insan sayısı 105.000 kişi idi. Rus Kafkas Ordusu'nda ise 151.000 tüfek, 36.000 kılıç, 350 topu varken toplam insan sayısı 439.000 kişiye kadar ulaşmaktaydı. Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 113-114.

⁹¹⁹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 14 İyulya I", *Letopis Voynı, Offitsialny Otdel*, 15 Ağustos 1915 (28 Ağustos 1915), № 52, s. 100.

⁹²⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I**, s. 753.

⁹²¹ **A.g.e.**, s. 755-766

yolunu açtı.⁹²² Malazgirt bölgesinde Rus birliklerinin zayıf olduğunu gören Ali İhsan Bey komutasındaki birlikler 26 Temmuz 1915 sabahı Malazgirt'e topçu atışları yaptıktan sonra süngü hücumu ile kasabayı ele geçirdi.⁹²³ Türk birlikleri Malazgirt'te çok sayıda silah, cephane, sağlık malzemeleri ile erzak ele geçirdi.⁹²⁴ 26 Temmuz 1915 günü dinlenen Türk birlikleri direnç göstermeden çekilen Rus birliklerini 30 Temmuz 1915 gününe kadar takibe devam etti.⁹²⁵

3 Ağustos günü itibariyle 1. Kuvve-i Seferiye Yoncalı'nın kuzey sırtlarında, 5. Kuvve-i Seferiye Cemikan-Çamurlu arasında, 17. Piyade Tümeni Karaköse-İranos yolu ve Karaköse-Basık yolu arasında idi. 3 Ağustos günü Türk birlikleri Karaköse'yi ele geçirdi. Ruslar Karaköse'den çekilirken erzak ve cephaneyi yakmaya çalışsa da Türk birlikleri zamanında ulaşarak çok miktarda arpayı kurtarmayı başardı. Ayrıca Ruslar ilk defa yaralı subay ve askerlerini bırakarak çekilirken⁹²⁶ Rus Kafkas Ordusu'nun sol kanadının tamamı için tehlikeli bir durum oluştu.⁹²⁷ Nitekim 4. Kafkas Kolordusu Komutanı General Oganovskiy bu çekilişte karargahını Türk-Rus sınırından geçirerek Çarlık Rusya topraklarına taşıdı.⁹²⁸

Sağ Cenah Grubu'nun Karaköse'yi ele geçirmesiyle birlikte Pasinler'deki 11. Kolordu ile arasında oluşan 70 km açıklığı dikkate alan Abdülkerim Paşa, ilerideki Rus birliklerini dikkate alarak 5 Ağustos 1915'te Karaköse'nin güneyinde bulunan Malhas-Hamzikan-Kılıç Gediği hattını müdafaayı uygun gördü.⁹²⁹ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin duyurusunda Rus birliklerinin çekilme haberine yer verilmezken 3 Ağustos 1915⁹³⁰ ve 5 Ağustos 1915 günleri için inatlı bir şekilde artçı muharebelerin devam ettiği aktarılmakta idi.⁹³¹ Netice itibariyle Malazgirt bölgesindeki muharebelerde Abdülkerim Paşa sayıca fazla olan Rus birliklerini iyi bir

⁹²² Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 286.

⁹²³ Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi, III. Cilt**, s. 57.

⁹²⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 772.

⁹²⁵ Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi, III. Cilt**, s. 58-59.

⁹²⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 790-792.

⁹²⁷ Kersnovskiy, **a.g.e.** s. 137.

⁹²⁸ Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1915**, s. 179.

⁹²⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 117.

⁹³⁰ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 21 İyulya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 15 Ağustos 1915 (28 Ağustos 1915), № 52, s. 102.

⁹³¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 23 İyulya II", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 15 Ağustos 1915 (28 Ağustos 1915), № 52, s. 102.

manevra taktikleri ile yendi. Fakat birlikler arasındaki mesafenin uzak olması ve irtibatsızlık gibi nedenlerden dolayı önemli fırsatlar burada da kaçırıldı.⁹³² Türk ordusu bu bölgede başarılı olmaya devam etseydi bölgeye çok yakın olan İğdır ve Erivan çevresini de ele geçirebilirdi.⁹³³

Rus birliklerinin Malazgirt Muharebesi'nde ağır bir yenilgiye uğratılması Türk ordu yönetiminde Kafkas Cephesi'nde umutların tekrar artmasını sağlarken⁹³⁴ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'ni ise telaşlandırıyor. Fakat General Yudenîç Sarıkamış'ta uyguladığı taktikleri bu bölgede uygulamak istiyordu. Bölgedeki Türk birliklerinin ilerlemesi ile birlikte diğer Türk kuvvetlerinin arası daha da açılacağından dolayı General Yudenîç bunu kendisi için fırsat olarak görüyordu. Bunun için yaptığı planı Karargâh Merkezi ve 4. Kafkas Kolordusu'ndan bile gizli tutuyordu. Sağ Cenah Gurubu Murat Nehri ve Şiran Suyu'nun kuzeyinde mevzilere tahkimat yaparken General Yudenîç ise Karakurt'a gelerek 5 Ağustos 1915 günü Rus birliklerine taarruz emri verdi.⁹³⁵

5 Ağustos 1915 günü General Baratov'a bağlı 30'dan fazla tabur, 24 bölük ve çok sayıda top ile Abdülkerim Paşa'nın başarılı olan birliklerine darbe vurmak amacı ile taarruza geçti.⁹³⁶ Sağ Cenah Grubu'nun muharip toplamı Rus birliklerinin üçte biri sayısına bile eşit değildi. Rus kuvvetleri başlattıkları taarruzlardan bir gün sonra 6 Ağustos 1915'te Tutak'ı ele geçirdi. Gerçekleşen muharebelerde 9. Kolordu sayıca üstün Rus kuvvetlerinin taarruzu karşısında ağır kayıplar veriyordu. Muharebelerin şiddetlenmesi sonucu 9. Kolordu 8 Ağustos 1915 günü Murat Nehri'nin güneyi yönünde çekilmeye başladı. 9. Kolordu'nun çekilmeye başlaması ile birlikte diğer Türk birlikleri de Sağ Cenah Grubu Komutanlığı'nın emri ile 8 Ağustos 1915 günü Patnos Katavin Dağı-Laladağ hattına çekilme emri aldı.⁹³⁷ Yapılan muharebeler ve çekilmeler sonucunda Sağ Cenah Grubu Sarıkamış yenilgisine benzer bir felakete uğradı.⁹³⁸ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin duyurusunda 7 ve 8 Ağustos 1915

⁹³² Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 118.

⁹³³ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 182.

⁹³⁴ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 287-288.

⁹³⁵ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 799-801.

⁹³⁶ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 183.

⁹³⁷ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt I., s. 806-821.

⁹³⁸ Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, III. Cilt, s. 62-63.

günlerindeki Rus taarruzunda Türk birliklerinden 8 subay ile 300 asker esir alındığı vurgulanırken ayrıca deve kervanlarının, yüzlerce büyükbaş hayvanın, telgraf istasyonlarının çok miktarda cephane ve askerî malzemenin ele geçirildiği bilgisine yer veriliyordu. Çekilen Türk birliklerinin ise Rus kuvvetleri tarafından takip harekâtının devam ettiğine değinilmekteydi.⁹³⁹ Birkaç gün sonra Karargâh Merkezi bölgedeki yeni gelişmeler ile ilgili bilgi vermeye devam etmekteydi. Yapılan acıkamaya göre Türk birliklerinden 19 subay ile 1.172 asker esir alınırken 200 at arabası barut, siper kazma ekipmanları, silah, mühimmat ve çadıra el konulduğuna vurgu yapılıyordu.⁹⁴⁰

Devam eden muharebelerde 12 Ağustos 1915 günü Ruslar Malazgirt'i tekrar ele geçirdi.⁹⁴¹ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi 3. Ordu'nun sağ cenahında başarı elde edince uzun bir değerlendirme açıklamasını Rus kamuoyuna duyuruyordu. Haziran ayının başlarından itibaren çok sayıda Türk kuvvetinin Van Vilayeti ve Fırat Vadisi boyunca Malazgirt ve Ahlat bölgesine geldiği bilgisi ile açıklamaya başlanmaktaydı. Kop Cephesi'nde Türk birliklerinin uzun zamandan beri hazırlıklar yaptığına ve güçlü müstahkemlerin bulunduğu Kop-Ahlat bölgesinde şiddetli muharebelerin yaşandığına vurgu yapılıyordu. Duyurunun devamında çok şiddetli muharebelerin yaşandığı 3. Ordu'nun sağ cenahında Rus birlikleri Malazgirt'i tekrar ele geçirerek Rus Kafkas Ordusu'nun sol cenahını yeniden kontrol altına alındığının bilgisine yer verilmekteydi. 15 Ağustos 1915 günü ise Rus birliklerinin Van'ı tekrar ele geçirdiği haberi veriliyordu.⁹⁴²

Netice itibariyle 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa'nın "*Düşmanı durdurma ve geri atma*" görevini verdiği Sağ Cenah Grubu; iletişim sıkıntısının yaşanması, birlik karargahlarının birbirlerinden uzak olması, süvari kuvvetlerinin etkinlik gösterememesi ve takip hareketlerinin etkili olamaması gibi nedenlerden

⁹³⁹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 27 İyulya II ", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 15 Ağustos 1915 (28 Ağustos 1915), № 52, s. 104.

⁹⁴⁰ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 30 İyulya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 12 Eylül 1915 (25 Eylül 1915), № 56, s. 105-106.

⁹⁴¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 2 Avgusta", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 12 Eylül 1915 (25 Eylül 1915), № 56, s. 106.

⁹⁴² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 4 Avgusta", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 12 Eylül 1915 (25 Eylül 1915), № 56, s. 107.

dolayı Malazgirt'te elde ettiği başarının devamını Kılıç Gediği Muharebelerinde sürdüremedi. Ruslar bu muharebelerde çekilmeleri esnasında telaşa kapılıp ağırlıklarını yollarda bırakarak 10 bin kadar insan zayıyatı verdi. General Yudenich ise büyük bir gizlilikle yürüttüğü planı gerçekleştirerek yeteri derece kuvveti bölgeye ulaştırmakta başarılı oldu. 22 gün boyunca taarruz, takip, savunma ve çekilme gibi bütün askerî taktikler bölgede uygulandı. Operasyonun sonunda ise Rus birlikleri Türk kuvvetlerinin ele geçirdikleri yerleri tekrar işgal etti. General Yudenich daha hızlı davranarak Abdülkerim Paşa'nın eline geçen fırsatı kendi lehine çevirmeyi başardı ve Çarlık Rusya'ya önemli bir kazanç sağladı.⁹⁴³ Rusların "*Eleşkirt Operasyonu*" adını verdikleri bu muharebelerde bölge ile Rus Kafkas Ordusu'nun temel güçleri arasında 100 km'den az bir mesafeye indirerek güçlü bir rezerv oluşması sağlandı. Ayrıca Ruslar Güney Kafkasya sınır hattını güvence altına aldı.⁹⁴⁴ Avrupa cephelerinde çekilen Rus kuvvetleri dikkate alındığında Rus Kafkas Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde Kılıç Gediği Muharebelerinde başarı elde etmesi Ruslara siyasî ve manevi bir başarı sağladı.⁹⁴⁵

Kafkas Cephesi'nde şiddetli devam eden çatışmalar ve görülen her türlü askerî faaliyet ağustos ayının ortalarından itibaren ve 1915 yılının sonlarına kadar devam edecek olan sükûnete bıraktı. Van bölgesinde, Pasinler Ovası'nda, Tortum'da ve İd bölgelerinde önemli bir hadise yaşanmıyordu.⁹⁴⁶ Bu durum Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin yaptığı duyurulara da yansımaktaydı. Nitekim 25 Ağustos 1915 günü için yapılan duyuruda sahil hattında Arhavi Deresi'ni geçen Rus birliklerinin bir Türk karakoluna el bombaları ile baskın yaptığı, Oltu hattında küçük çaplı silahlı çatışmaların yaşandığı diğer cephe hatlarında ise gelişme yaşanmadığı gibi haberler kamuoyuna duyurulmaktaydı.⁹⁴⁷

⁹⁴³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 849-852. Sağ Cenah Grubu'nun yapmış olduğu muharebelerde subay olarak 18 şehit, 90 yaralı, 28 esir veya kayıp varken asker olarak ise 804 şehit, 3.184 yaralı, 2.804 kayıp veya esir, 686 firar kayıtlara geçti. Rus Kafkas Ordusu'nun insan zayıyatı ise 10.000 kadar idi. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 552.

⁹⁴⁴ Korsun, **Alaşkertskaya i Hamadanskaya Operatsii Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915 godu**, s. 166-167.

⁹⁴⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, s. 123.

⁹⁴⁶ Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi, III. Cilt**, s. 67-68.

⁹⁴⁷ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 15 Avgusta", **Letopis Voynı, Offitsialny Otdel**, 12 Eylül 1915 (25 Eylül 1915), № 56, s. 110. Kafkas Cephesi'ndeki bu tarz küçük çaplı çatışma haberleri 1915 yılının son günlerine kadar devam etti. Hatta ekim, kasım ve aralık aylarında Karargâh Merkezi'nin

1915 yılının eylül ayından itibaren 3. Ordu birlikleri bu dönemde dinlenme ve yeniden düzenlenme sürecine girdi. Fazla sayıda olmasa da 3. Ordu'ya asker takviyesi yapılırken tüfek ve top mermisi eksikliği hala giderilemiyordu. 14 Eylül 1915 tarihi itibarıyla 3. Ordu'da 102.343 insan, 30.921 hayvan, 71.460 piyade tüfeği, 85 makineli tüfek, 74 sahra ve 104 dağ topu bulunmaktaydı. 3. Ordu'nun en kuvvetli olduğu cephe hattı ise şimdiye kadar en büyük mücadelelerin verildiği Kars-Erzurum ana istikameti idi.⁹⁴⁸

3. Ordu'nun yeni düzenlemeler yaptığı günlerde Rus Kafkas Ordusu da Doğu Anadolu'da işgal ettiği bölgeleri elde tutma ve aktif bir şekilde savunma görevi yürütmekte idi. Rus Kafkas Ordusu'nda yaklaşan sert kış mevsimi için gerekli hazırlıklara 1915 yılının eylül ayından itibaren başlama programı bulunuyordu. Bu program içerisinde yeni yollar ile birlikte şose yolları yapmak, genel olarak ordunun ikmalini sağlamak ve topçu mühimmatı tedarik etmek gibi konular vardı.⁹⁴⁹

1915 yılının sonlarına doğru gücünü toplamayı başaran Rus Kafkas Ordusu'nda 154.000 asker, 27.500 süvariden oluşan 111 tabur, 200 bölük, 8 gönüllü birliği varken, ağır silah olarak 373 top, 450 makineli tüfek bulunmaktaydı. Bunların dışında Rus Kafkas Ordusu'nda ihtiyat kuvvetleri ile toplam 5.300 subay ve 280.000 asker bulunmaktaydı.⁹⁵⁰

1915 yılında Rus Kafkas Ordusu Kafkas Cephesi'nde başarılar elde ederken Avrupa cephelerindeki Rus birlikleri ağır kayıplar vererek yenilgiye uğramaktaydı. Avrupa cephelerinden gelen haberler Çarlık Rusya içerisinde siyasî tartışmalara neden oluyordu. Duma Meclisi'nde görev yapan çeşitli görüşe sahip vekiller kötü gidişatın sebebini Sibiryalı keşiş olan Rasputin'in entrikalarına bağlamaktaydı. Böyle bir siyasî istikrarsızlık ve askerî yenilgilerin devam ettiği günlerde Çar II. Nikolay durumu

açıklamalarında Kafkas Cephesi ibaresinin altında çoğu zaman “*Gelişme Olmadı*” ibaresi yer almaktaydı.

⁹⁴⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt I.**, s. 853. 1915 yılının Eylül ayında Sağ Cenah Grup Komutanlığı kaldırıldı. Grup Komutanı Abdülkerim Paşa 11. Kolordu komutanlığına atandı. 9. Kolordu yeniden 3. Ordu'ya bağlandı ve komutan vekili olarak Ali İhsan Bey görevlendirildi. Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi, III. Cilt**, s. 70-73.

⁹⁴⁹ “No: 230, Raport İ. D. Naçalnika Obşçego Otdeleniya Upravleniya General-Kvartirmeystera Ştaba Kavkazskoy Armii ...”, **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 408.

⁹⁵⁰ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 200.

düzeltilmek için 23 Ağustos 1915 tarihinde Rus Orduları Başkomutanlığı görevini üzerine aldı. Bu görevi yürütmekte olan Grandük Nikolay Nikolayeviç Romanov'u (1856-1929)⁹⁵¹ ise Kafkasya Naibliği ve Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı'na atadı.⁹⁵²

Çar II. Nikolay'ın Grandük Nikolay Nikolayeviç'i Kafkasya'ya göndermesinin iki temel nedeni vardı. Bunlardan birincisi Rus Orduları Başkomutanlığı görevini yürüten Grandük'in bu görevden alındığında ona yeni bir görev verme gerekliliği, ikincisi ise iyi bir Monarşist olan ve çok uluslu Çarlık Rusya'nın menfaatlerini gittiği yerde her zaman gözetecek biri olması idi. Nitekim Grandük Nikolay Nikolayeviç çarın kendisine olan güvenini boşa çıkarmadı.⁹⁵³ Askerî ve sivil yönetim kontrolünü üzerine alan Grandük, Rus Kafkas Ordusu'nu daha sıkı bir kontrole tabi tutmaya başladı.⁹⁵⁴

Kafkasya'nın yöneticisi ve Rus Kafkas Ordusu'nun Başkomutanı olarak görevlendirilen Grandük Nikolay Nikolayeviç ve bu görevi yürüten General Vorontsov Daşkov ile ilgili gelişmeler Tiflis gazeteleri tarafından gün gün

⁹⁵¹ Grandük Nikolay Nikolayeviç Romanov 1856 yılında St. Petersburg'da doğdu. Kendisi Romanov Hanedanı'na mensup biri olarak Büyük Prens Nikolay Nikolayeviç'in oğlu ve Çar I. Nikolay'ın torunudur. Askerî eğitimini 1873 yılında tamamladı. 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'na katılarak buradaki faaliyetlerinden dolayı iki adet nişan sahibi oldu. Rus ordularının üst kademelerinde görev yaptı. 1914 yılında Rus Orduları Başkomutanı olduğu dönemde 3. ve 2. Dereceden Aziz George Nişanı'na layık görüldü. 23 Ağustos 1915 tarihinde Çar II. Nikolay'ın Rus Orduları Başkomutanlığı'nı üzerine almasının ardından Kafkasya Naibliği, Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı ve Kafkas Kozak Birlikleri Atamanlığı görevine getirildi. Kafkas Cephesi'ndeki askeri operasyonları eline almak istese de General Yudenîç bu operasyonları yönetme etkinliğine devam etti. Kendisi ise cephe gerisindeki idari faaliyetleri yürüttü. 11.3.1917 tarihinde görevinden alındı, 1919 yılında kadar Kırım'da kaldıktan sonra ülkeyi terk ederek Fransa'ya gitti. 1929 yılında hayatını kaybetti. Zalesskiy, **a.g.e.**, s. 447-450. Dönemin Rusça gazeteleri ve çağdaş Rus tarih yazımında Nikolay Nikolayeviç *Büyük Prens* tabiri ile anılmaktadır. Bu çalışmada ise Türk tarih yazımında kullanılan *Grandük* kavramı tercih edilmiştir.

⁹⁵² Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 213. Çarlık Rusya'da askerî ve siyasî açıdan kötü gelişen hadiseleri düzeltmek için Rusya Orduları Başkomutanlığını üzerine alan Çar II. Nikolay'ın daha ilk günlerden itibaren durumu düzeltmeyeceği anlaşılmaktaydı. Nitekim Çar II. Nikolay'ın günlüklerinden anlaşılaacağı üzere Rusya için zorlu geçen bu dönemde çocukları ile birlikte günü birlik gezilerine devam ediyor, av partilerine katılıyor, kabul günleri ile balolar düzenliyordu. Ayrıca bunların yanı sıra Başkomutanlık Karargâh Merkezi'nin Mogilev şehrinde olması Bakanlar Kurulu ve Duma Meclisi vekillerinin devletin önemli kararlarında söz sahibi olmalarını engellemekteydi. Kafkasya Naibliği ve Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı görevini sürdüren Vorontsov Daşkov bu konu hakkında Çar II. Nikolay'a bir mektup yazdı. Vorontsov Daşkov mektubunda, Rus ordularının yaşadığı durumun yakın bir zamanda düzeltilmesinin güç olduğunu, yenilgiye uğranılması halinde Çar II. Nikolay yönetiminin zor duruma düşeceğini ifade etmekteydi. Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 214.

⁹⁵³ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 215.

⁹⁵⁴ Kersnovskiy, **a.g.e.**, s. 180.

kamuoyuna duyurulmaktaydı. *Tiflisskiy Listok* gazetesi General Vorontsov Daşkov'un şehrin önde gelenleri, Hristiyan ve Müslüman din adamları ile birlikte vedalaşma töreni yaptıktan sonra 1 Ekim 1915 tarihinde eşiyile beraber törenle Tiflis şehrinde ayrılacağını sayfalarına taşımaktaydı.⁹⁵⁵ Gazete bir gün sonra on yıldan fazla bir süre Kafkasya'nın yöneticisi olan General Vorontsov Daşkov'un bölgenin ekonomik gelişiminde önemli rol oynadığını, eğitim kurumlarında ilerleme ve gelişmelerin olduğunu, tarım alanında zengin verimin alınmasına katkılar sağladığını aktarmakta idi. Bunun yanı sıra din ve millet ayrımı yapmadan halka eşit davrandığını ve geniş çevrelerce itibar sahibi olduğunu aktarıyordu.⁹⁵⁶ General Vorontsov Daşkov ise Tiflis'ten ayrılırken Rus Kafkas Ordusu'nu oluşturan Kafkas, Türkistan, Sibirya ve Baykal Ötesi birliklerine mutluluk temennisinde bulunarak “*gayretli ve kahramanca hizmetlerinden*” dolayı teşekkür ediyordu.⁹⁵⁷

General Vorontsov Daşkov'un Tiflis'ten ayrılmasından sonra Kafkasya yönetimine ve Rus Kafkas Ordusu'nun idaresine atanan Grandük Nikolay Nikolayeviç'in Tiflis'e geleceği haberi *Kavkaz* gazetesinin 6 Ekim 1915 tarihindeki sayısında birinci sayfadan büyük başlıklar ve resimlerle duyurulmakta idi. Gazete ayrıca Tiflis'te yayımlanan diğer gazetelerin savaşı değerlendiren yazılarından sonra Grandük'ü karşılama mesajlarına yer veriyordu.⁹⁵⁸ *Kavkaz* gazetesinin bir gün sonraki sayısında Grandük Nikolay Nikolayeviç'in 5 Eylül 1915 tarihinden itibaren Rus Kafkas Ordusu Komutanı ve Kafkas Kozak Birlikleri Atamanı olarak atandığına dair kararnameyi hatırlatarak Tiflis'e geldiği 6 Ekim 1915 tarihinden itibaren bütün askerî konuları üzerine aldığına dair yeni bir kararname yayımladığını duyurmaktaydı.⁹⁵⁹ Grandük Nikolay Nikolayeviç Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı'na görevlendirildikten sonra orduya hitaben yayımladığı emirnamede “*Kafkas Ordusu'nun yiğit birlikleri sizleri bütün kalbimle selamlıyorum. Her zaman ve şimdi,*

⁹⁵⁵ “Provodı Gen. Ad. Gr. Voronsova-Daşkova”, *Tiflisskiy Listok*, 16 Eylül 1915 (29 Eylül 1915), № 208, Çarşamba, s. 2.

⁹⁵⁶ “K Otyezdu Grafa İ. İ. Voronsova-Daşkova”, *Tiflisskiy Listok*, 17 Eylül 1915 (30 Eylül 1915), № 209, Çarşamba, s. 2.

⁹⁵⁷ “No: 237, Raport Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey Grafa İ. İ. Vorontsova-Daşkova...”, **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 414.

⁹⁵⁸ “Segodnya Ego Imperatorskoe Visočestvo Pribivaet v Tiflis”, *Kavkaz*, 23 Eylül 1915 (6 Ekim 1915), № 214, Çarşamba, s. 1.

⁹⁵⁹ “Prikaz Po Upavleniyu Kavkazskago Namestniçestva, № 1”, *Kavkaz*, 24 Eylül 1915 (7 Ekim 1915), № 215, Perşembe, s. 1.

çar ve Rusya sizlerle gurur duyuyor. Tanrı sizlere yardım etsin ve bizim büyük cihangir liderimize ve Rusya'ya sürur olarak yenmek, kahramanca zaferlere ve terakkiye ulaştırsın."⁹⁶⁰ ifadelerine yer veriyordu.

7 Ekim 1915 tarihi itibarıyla Rusça gazetelerde Grandük Nikolay Nikolayeviç'in Tiflis'e geldiği haberi yer almakta idi. Tren garından başlayarak yol güzergâhındaki bütün caddeler ile evlerin bayraklar ve çiçeklerle süslendiğini aktaran *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Grandük'ü tren garında Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Yudenîç, askerî erkân ile şehrin yöneticilerinin karşıladığını sayfalarına taşımaktaydı. Tren garından şehir merkezine hareket eden Grandük şehir merkezindeki kilise ve camileri ziyaret etti.⁹⁶¹ *Tiflisskiy Listok* gazetesi ise Grandük'ten övgüyle bahsederken eğitim hayatı ve askerî faaliyetlerinden bahsettikten sonra Büyük Savaş'ın başlamasından sonra 2 Ağustos 1914 yılında başkomutan olarak atandığını 5 Eylül 1915 tarihinden itibaren ise Rus Kafkas Ordusu'nun Başkomutanı olarak atandığını sayfalarına taşıyordu.⁹⁶²

Grandük Nikolay Nikolayeviç'in Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı'na görevlendirildikten sonra 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa Nikolay Nikolayeviç'in muhtemel yeni bir taarruzuna karşı 3. Ordu'nun yeterince gücünün olmadığını Başkomutanlık Vekâleti'ne bildiriyordu. 14 Ekim 1915 tarihinde bizzat Enver Paşa'dan gelen cevapta ise Rus ordularının Avrupa'da yenilgiye uğradıkları ve Kafkas Cephesi'ne yeterince takviye yapamayacakları ifadelerine yer veriliyordu. Dolayısıyla Enver Paşa 3. Ordu'ya takviye yapmayı uygun görmeyerek sadece cephe eksikliğinin giderileceğini aktarmıştı. Fakat uzun bir süre 3. Ordu'ya cephe bile gönderilemeyecekti.⁹⁶³

⁹⁶⁰ "No: 238, Prikaz Voyskam Kavkazskoy Armii i Kavkazskomu Voennomu Okrugı ...", **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 415.

⁹⁶¹ "Priezd Velikago Knyazya Namestnika v Tiflis", **Kavkazskoe Slovo**, 24 Eylül 1915 (7 Ekim 1915), № 215, Perşembe, s. 2.

⁹⁶² "Namestnik Kavkazskiy Ego İmperatorskago Velışestva Velikiy Knyaz Nikolay Nikolaeviç" **Tiflisskiy Listok**, 23 Eylül 1915 (6 Ekim 1915), № 214, Çarşamba, s. 2.

⁹⁶³ Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi, III. Cilt**, s. 48-49.

2. 12. Doğu Anadolu'ya Yönelik İlgi ve Savaşın Birinci Yıl Dönümünde Yapılan Değerlendirmeler

Türk filosunun Karadeniz baskını ile başlayıp Doğu Anadolu'ya yansıyan Türk-Rus savaşı Rusça gazetelerin bölgeye yönelik ilgisini artırıyordu. Gazeteler Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da yapılan savaşın zor şartlar altında gerçekleştiğini Rus kamuoyuna aktarırken⁹⁶⁴ bölgede bulunan şehirlerin tarihleri, ticari hacimleri, demografik yapıları ve kültürel yaşamları gibi çok çeşitli bilgilere yer veriyorlardı.⁹⁶⁵ Rusça gazeteler Kafkas Cephesi'nin harekât alanı olan Doğu Anadolu bölgesi için “*Türkiye Ermenistan'ı*” ve “*Batı Ermenistan*” tabirlerini kullanıyorlardı.

⁹⁶⁴ Kafkas Cephesi'nde yaşanan Türk-Rus mücadelesi çetin coğrafi şartlarda gerçekleşmekte idi. Dağlık alanlarda yolu olmayan bölgelerde yapılan muharebelerin zorluğu Rusça gazetelerde kamuoyuna aktarılmaya çalışılıyordu. Kafkas Cephesi'nin çetin coğrafyasında devam eden muharebeleri *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri şu ifadeler ile ifade etmekte idi: “*Büyük Savaş'ın hiçbir cephesinde orduların yer değiştirmesi Rus-Türk Cephesi'nde olduğu gibi inanılmaz derecede zorlu geçmiyor. Müttefikler Karpatlar'da özellikle Avusturya-İtalyan Cephesi'nde bizdeki gibi zorlu dağ savaşı yürütüyorlar, doğru. Ama oralarda bulunan çok fazla şose ve demiryolu hattı müttefik ordularının işini hafifletiyor. Oysa Kafkas Cephesi'ndeki hiç yol olmayan yayla geçitleri Rus Ordusu'nun cephane ve erzak ikmalini inanılmaz derecede zorlaştırıyor. Sınırlarımızdan Rus askerlerinin bulunduğu Türkiye'nin içlerine giden bütün yollar yüksek geçitlerden oluşuyor.*” V. Menak, “Pisma Korrespondent. Kav. Slova”, **Kavkazskoe Slovo**, 19 Ağustos 1915 (1 Eylül 1915), № 187, Çarşamba, s. 2. Oltu güzergâhında savaşlarda bulunan bir Rus askeri ise kaleme aldığı mektupta savaşçıları coğrafi şartların artık herkes tarafından iyi bilindiğine dikkat çekmekteydi. Rus askeri mektubunda Türk birlikleri ile yaptıkları mücadeleden daha fazlasını doğa şartlarıyla verdiklerine vurgu yapıyordu. Kış aylarında kardan geçilmez dağ yollarına kıyasla yaz aylarının biraz daha uygun olduğuna değinen asker, Türklerin savunma pozisyonlarında olmaları ve bölge coğrafyasını iyi bilmelerinden dolayı yine de savaşın kolay olmadığına dikkat çekiyordu. M. B., “S Voynı, Na Oltinskom Napravlenii, Pisma”, **Kavkaz**, 12 Haziran (25 Haziran 1915), № 132, Cuma, s. 2.

⁹⁶⁵ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi savaşın başlarında askerî operasyonların gerçekleştiği Van ve Erzurum şehirlerini konu alan bir makaleyi sayfalarına taşıyordu. Makalede Van'ın etrafındaki dağlar, göller ve doğal zenginliklerinden bahsedildikten sonra şehrin askerî ve idari yönetim merkezi olduğu vurgulanarak onlarca resmi kurumun olduğuna değiniliyordu. Makalenin devamında şehirdeki Türk ahalinin bahçe işleri ve balıkçılıkla uğraştıkları, Ermenilerin ise ticaret ve zanaat ile ilgilendikleri vurgulanmakta idi. Ermenilerin ticaretlerini genellikle Çarlık Rusya, İran ve İstanbul üzerinden Avrupa ülkeleri ile yaptığını değinilmekteydi. Şehirde beş bin kız ver erkek Ermeni öğrencinin bulunduğunu aktaran makale şehrin ayrıca Ermeniler için dini bir merkez olduğuna ve Ermeni Başpiskoposluk makamının burada bulunduğuna dikkat çekiyordu. Makalede ayrıca Asur döneminde kadar dayanan şehrin Medler, Farslar, Araplar, Çengiz Han, Emir Timur ve Türklerin hakimiyetine girdiği ve 17. yüzyılda yaşanan bir depremde çok fazla zarar gördüğü bilgisine yer veriliyordu. Makalenin sonunda tren yolu ile karayollarının merkezinde bulunan şehrin ticari hacminin çok büyük olduğuna değinilmekteydi. Ar. Safar, “Glavnie Goroda Turetskoy Armenii, I. Van”, **Kavkazskoe Slovo**, 2 Kasım 1914 (15 Kasım 1914), № 42, Pazar, s. 2. *Kavkazskiy Telegraf* gazetesinde yayımlanan bir makalede ise şehirde Müslüman ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelere dikkat çekilerek Aygistan bölgesinde Ermenilerin yaşadıklarına değinilmekte idi. Aygistan'ın bahçeli ve yeşillikler içerisinde olduğunu aktaran makale yazarı buradaki evlerin küçük kapılar ile birbirlerine bağlandıklarını ifade etmekte idi. İran ve Osmanlı coğrafyalarında yaşayan Ermenilerin genellikle bu tarz bir mimari ile evlerini yaptıklarına dikkat çekiyordu. Makale yazarı Ermenilerin bu şekilde evler yapmalarının nedeni olarak

Kafkas Cephesi'nde askerî gelişmelerin yaşandığı sıralarda Rusça gazeteler diğer haber türlerinin yanı sıra ekonomik kaygıların da dile getirildiği haber, yorum ve değerlendirme makalelerini sayfalarına yansıtmaktaydı. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede Doğu Anadolu'da gerçekleşen askerî operasyonlar kadar önemli olduğuna vurgu yapılan ekonomik konulara dikkat çekilmekte idi. Erzurum'un Çarlık Rusya ile ticarete önemli bir yeri olduğu ifade edilen makalede Erzurum'dan Çarlık Rusya'ya tahıl, kuru meyve, büyük ve küçük baş canlı hayvan, pamuk, ipek kumaş, deri, Çarlık Rusya'dan Erzurum, Van ve Bitlis'e ise gaz yağı, bez, demir, şeker, alkol, tomruk ve ahşap malzeme, cam ürünleri, taş kömürü, kibrit, tarım araçları, pirinç, arpa ve un ithalat-ihracatı yapıldığına vurgu yapılmakta idi. Çarlık Rusya'nın Erzurum ile yaptığı ithalat-ihracat rakamları 1908-1912 yılları arasında ruble olarak aşağıdaki gibiydi.⁹⁶⁶

Çarlık Rusya'dan gelen ürün

Çarlık Rusya'ya giden ürün

1908.....307.948.....208.628

ise herhangi bir tehlike anında birbirleri ile bağlantı halinde olma düşüncesine bağlamaktaydı. Aygestan bölgesinde ayrıca şehrin diğer kısımlarında yaşayan Türklerin yaşadıkları yerde ise yeşillikler olmayan sokakların dar ve çamurlu olduğunu iddia etmekteydi. Makale yazarı Türklerin yaşadığı bu kesimde resmi binaların ve Ermeni Başpiskoposluğu'nun bulunduğu değinmekteydi. Makalede son olarak Van'da çok miktarda üzüm yetişmesinin yanı sıra her türlü meyve ve sebzenin de olduğuna dikkat çekilmekte idi. "Van", **Kavkazkiy Telegraf**, 6 Aralık 1914 (19 Aralık 1914), № 60, Cumartesi, s. 3. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi ise Erzurum'u konu alan bir makaleyi sayfalarına taşıyordu. Makalede Erzurum'un Köprüköy Muharebelerinin yaşandığı bölgeye yakın olduğu vurgulanarak Palandöken Dağı'nın yamacına çıkılınca şehrin ortasındaki kale çevresinde uzun minarelerin görüldüğünü, çok sayıda cami, kilise, kervansaray ve büyük evler ile güzel bir panorama sergilediği aktarılmakta idi. Makale yazarı "*Türkiye Ermenistanı'nın başkenti*" olarak iddia ettiği ve önemli nehirlerin ortasında bulunan Erzurum'un bulunduğu yüksek platonun Karadeniz'i Anadolu ve İran'a bağlayan değerli bir ticaret merkezi olduğuna değinmekteydi. Makale yazarı ayrıca Rusların "*Doğu Anadolu harekâtında Erzurum'u hedeflediklerini*" vurguladıktan sonra Erzurum'un tarihinden kısa notlar aktararak şehrin tarih boyunca yönetim merkezi olduğuna dikkat çekmekte idi. Makalenin devamında 60.000 nüfusa sahip şehrin 20.000'in Ermenilerden oluştuğu, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda şehirdeki 80.000 kadar Ermeni'nin Çarlık Rusya'ya göçürüldüğü, 1843 ve 1859 yılında gerçekleşen depremde bu sayının daha da azaldığına vurgu yapılmıyordu. Makalede Erzurum'un askerî-politik önemini anlayan Türklerin 1877-1878 Savaşı sonrasında şehirdeki müstahkemleri sağlamlaştırdıkları, yakın zamanda başlayan Büyük Savaş'ta ise buraya büyük toplar getirildiğine dikkat çekiliyordu. Makalenin sonunda ise Erzurum'un 1828, 1855 ve 1878 yıllarında Ruslar tarafından ele geçirildiği bu seferde "*hedefin yine Erzurum olduğu*" ifade ediliyordu. Ar. Safar, "Glavnie Goroda Turetskoy Armenii, II. Erzurum", **Kavkazskoe Slovo**, 4 Kasım 1914 (17 Kasım 1914), № 43, Salı, s. 2.

⁹⁶⁶ "Ekonomiçeskie İnteresı Rossii v Turtsii", **Kavkazskoe Slovo**, 20 Şubat 1915 (5 Mart 1914), № 41, Cuma, s. 2. Gazetede sonraki günlerde yayımlanan başka bir makalede ise Van'ın Rusya ile ticari ilişkileri ele alınmıştı. Bk. "Ekonomiçeskie İnteresı Rossii v Turtsii", **Kavkazskoe Slovo**, 5 Mart 1915 (18 Mart 1915), № 52, Perşembe, s. 2.

1909.....	578.226.....	320.146
1910.....	619.599.....	535.791
1911.....	1.011.098.....	494.989
1912.....	1.308.079.....	328.989

Rusça gazeteler Doğu Anadolu ile ilgili çeşitli konulara yer vermeye devam ederken bölgedeki Osmanlı vatandaşlarına “*iyi davranıldığına*” yönelik propaganda içerikli yazıları sayfalarına taşıyordu. *Kavkaz* gazetesinde yayımlanan bir haberde Kars’ta bulunan bir kısım Hristiyan ahalinin birkaç sivil Müslümanı katlettiği bilgisine yer veriliyordu. Konu hakkında açıklama yapan Kars Valisi Zubov “*Çarlık Rusya’nın Türk yönetimi ve askerleri ile savaştığını sivil halka dokunmadığına*” vurgu yaparak böyle bir hadiseye Çarlık Rusya toprakları içerisinde izin verilmeyeceğini aktarmakta idi. Kars valisi ayrıca Osmanlı vatandaşları Müslüman ahalinin Rus kanunları çerçevesinde korunduğunu, Rus vatandaşların kendilerine göre infaz yapamayacaklarını ve mahkemede yargılanacaklarına değinmekteydi.⁹⁶⁷ Fakat Müslüman ahaliye dikkat çeken çok az sayıdaki Rusça gazetelerden biri olan *Zakavkazskaya Reç* gazetesi ise Kars valisinin Müslüman ahalinin öldürülmesine engel olamadığına dair eleştiriler yapmaktaydı.⁹⁶⁸

Rusça gazetelerde 1915 yılının son çeyreğinde dikkat çeken önemli konu da Türk-Rus savaşının başlamasının birinci yıl dönümünde geçen bir yılı değerlendirme yazıları idi. Rusça gazeteler Kafkas Cephesi’nde bir yıl boyunca yaşanan askerî, siyasî, kültürel ve ekonomik gelişmeleri geniş bir bakış açısı ile Rus kamuoyuna duyurmakta idi. *Kavkaz* gazetesi 2 Kasım 1915 günü manşetten ve birinci sayfadan Osmanlı Devleti ile savaşın birinci yılı olduğunu kamuoyuna hatırlatıyordu. Gazete Türk-Rus savaşının başlaması ile Çar II. Nikolay’ın “*Çarlık Rusya yönetiminin Karadeniz’deki tarihi misyonunu yerine getirmeye hizmet edeceğine*” dair sözünü hatırlatarak uzun bir değerlendirme makalesine yer veriyordu. Makalede savaşın başlamasına dair bilgiler

⁹⁶⁷ Zubov, “Rayon Voennih Deystviy, Kars”, *Tiflisskiy Listok*, 11 Ocak 1915 (24 Ocak 1915), № 9, Pazar, s. 3.

⁹⁶⁸ T-i, “O Musulmanah”, *Zakavkazskaya Reç*, 25 Ocak 1915 (7 Şubat 1915) № 20, Pazar, s. 3. Gazete ayrıca Ardahan çevresinin soğuktan ölen muhacir Müslüman yetişkin ve çocukların naaşlarıyla dolu olduğunu Çarlık Rusya’nın bu konu ile ilgilenmesi gerektiğine dikkat çekmekte idi. *A.g.m.*, s. 3.

ve Almanya'nın askerî operasyonlarından sonra İttihat ve Terakki yöneticileri üzerindeki “*Alman etkisinden*” bahsedilmekte idi. Yavuz ve Midilli'nin satın alınmasından sonra Türk filosunun Almanların “*oyuncağı*” haline geldiğini iddia eden gazete Alman mürettebata sahip bu savaş gemilerine Osmanlı bayrağı çekilerek Çarlık Rusya'nın Karadeniz limanlarını bombaladığını aktarmakta idi. Makalenin devamında Doğu Anadolu'daki askerî operasyonlara yer verilirken Sarıkamış'ta “*hezimete uğrayan*” Türk ordusunun bir yıldır toparlanamadığı, İtilaf Devletleri'nin Çanakkale “*kuşatması*” sonrasında Osmanlı Devleti'nde ekonomik sıkıntıların baş gösterdiği, savaş başlangıcında yapılan Panislamizm politikasına rağbet olmadığını, “*Türkler ile Ruslar arasında yapılan bu 13. savaşın Osmanlı Devleti'nin sonunu getireceği*” iddia edilmekte idi.⁹⁶⁹

Kavkazskoe Slovo gazetesinde yayımlanan makalede Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını ilan etmesine rağmen özellikle “*1913 yılından itibaren kendini gösteren Alman etkisi nedeni ile savaşa hazırlandığını, Yavuz ve Midilli hadisesi ile Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını kaybettiğine*” vurgu yapılmakta idi. Makalede Karadeniz saldırısının yapıldığı gün bile Osmanlı Devleti yönetiminde savaşa karşı ve tarafsızlık yönünde görüşlerin olduğuna dikkat çekiliyordu. Makalenin devamında Rus Kafkas Ordusu'nun ileri harekâtı neticesinde 3 Kasım 1914 tarihi itibarıyla Ardost, İd, Zivin, Horasan, Karaderbent Geçidi, Ahtı, Karakilise, Diyadin ve Beyazıt'ın ele geçirdiği hatırlatılırken kasım ayında ise “*güçlü müstahkemlere*” sahip Köprüköy'de başarı elde edildiği iddia edilmekte idi. Makalenin sonunda ise Kafkas Cephesi'ndeki muharebelerin Çoruh Vadisi, Sarıkamış-Oltu (Erzurum), Malazgirt-Van (Fırat) ve İran Azerbaycanı bölgelerinde yaşandığına vurgu yapılıyordu.⁹⁷⁰

Pravitelstvenny Vestnik gazetesinde yayımlanan makalede ise savaşın birinci yıl dönümünde Karadeniz'de gerçekleşen hadiselerle dikkat çekiliyordu. Yavuz ve Midilli gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan girmesi ve Türk filosunun Alman amirallerin yönetimine girmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olduğu hatırlatılıyordu. Makalenin devamında diğer taraftan Kafkasya üzerinden Çarlık

⁹⁶⁹ “God Voynı s Turtsiey” **Kavkaz**, 20 Ekim 1915 (2 Kasım 1915), № 236, Salı, s. 1.

⁹⁷⁰ N. R., “God Voynı s Turtsiey”, **Kavkazskoe Slovo**, 18 Ekim 1915 (31 Ekim 1915), № 230, Pazar s. 3.

Rusya'ya saldırı planları olan Alman ve Türk generallerin buraya ikmal yapmak için Karadeniz'i kullanmak istemelerinden dolayı Çarlık Rusya'nın Karadeniz filosunu etkisiz hale getirmek istediklerine dikkat çekiliyordu. Makalenin sonunda savaş ile geçen bir yıllık süreçte Karadeniz Rus Filosu'nun Türk gemilerini batırmasının yanı sıra Trabzon, Samsun, Amasra ve diğer limanlardaki askerî ikmal merkezlerine zarar verdiği bilgisine yer veriliyordu. Makalede ayrıca Çanakkale'de Türk filosunun Mesudiye ve Barbaros Hayrettin gibi gemilerini kaybettiği bilgisine yer verilirken Türk filosunun savaşta ikinci yıla iyi bir şekilde girmediği iddia edilmekte idi.⁹⁷¹

Kavkazskoe Slovo gazetesinde yayımlanan bir diğer birinci yıl değerlendirme makalesinde “*Jöntürklerin Osmanlı Devleti'ni Avrupa'da çıkan yangına dahil ederek devleti yıkıma doğru sürüklediği*” vurgulanmakta idi. Makalede Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasının “*Avrupa'daki taraflar arasındaki mücadelede bir şey değiştirmediydi*” iddia edildikten sonra savaşa dahil olmanın “*Osmanlı Devleti'nin bölünmesine*” neden olduğu aktarılıyordu. Makalenin sonunda savaşın birinci yıl dönümünde Osmanlı Devleti'nin “*can çektiği, yöneticilerinin meşruiyetini kaybettiği, halkın mücadele gücünün kalmadığı*” iddiasına yer veriliyordu.⁹⁷²

Tiflisskiy Listok gazetesi Türk-Rus savaşının birinci yılında İstanbul'u konu alan bir yazıyı sayfalarına taşımakta idi. Gazete Dostoyevski'nin “*Konstantinapol (Tsargrad) er veya geç bizim olacaktır*” sözüyle yazıya başlayarak Tyutçev, Homyakov, Potemkin ve Çariçe II. Ekaterina'nın da buna benzer söylemlerinin olduğunu hatırlatıyordu. Yazının devamında Rus aydınlarının İstanbul'u ticari bakımdan değerlendirirken Dostoyevski'nin ise sadece boğazlar ve limanları için değil en önemlisi olarak dünya tarihindeki yeri ve dini değeri açısından ele aldığına dikkat çekiliyordu. Gazete yazısında “*İkinci Roma*” olarak nitelendirilen kadim bir şehir olan İstanbul'un kendine özgü yapısıyla “*ölümsüz*” bir şehir olduğu ifade ediliyordu. Bizans ile eski Rusların tarihi bağlarına değinilen yazıda İstanbul'un Ortodoksluğun merkezi olduğu hatırlatılarak Ayasofya'nın yüzyıllar boyunca Rus halkı için bir “*değer*” olduğuna değinilmekte idi. Eski Rus ve Bizans kayıtlarında Rusların “*esir*”

⁹⁷¹ Vlad. E-n, “God Voynı s Turtsiey Na More”, *Pravitelstvenniy Vestnik*, 16 Ekim 1915 (29 Ekim 1915), № 235, Cuma, s. 4.

⁹⁷² Yu. Semenov, “Evolyuetsiya Turetskoy Voynı”, *Kavkazskoe Slovo*, 20 Ekim 1915 (2 Ekim 1915), № 231, Salı, s. 3-4.

Ayasofya'yı özgürlüğüne kavuşturacaklarını, *“İstanbul'u Konstantin adında bir hükümdarın kurduğu ve Konstantin adındaki başka bir hükümdar döneminde düştüğü, İstanbul'u ele geçiren hükümdarın ise Muhammed isminde olduğu ve yine Muhammed isminde başka bir Müslümanın liderin döneminde kaybedileceği”* inancının yaygın olduğu ifade edilmekte idi. Bunun yanı sıra eski inançlarda *“Çarlık Rusya'nın Doğu'nun kurtarıcısı olarak görüldüğü, Türklerin Batılılardan daha fazla “Moskov”lardan korktukları”* iddia edilmekte idi.⁹⁷³

Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya'ya karşı savaş ilan etmesinden sonra Kafkasya'daki Müslüman toplumlara yönelik propaganda içerikli yazılara yer veren Rusça gazeteler Gürcü ve Acaralılara yönelik yazılar yayımlamaya devam ediyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede Artvin ve Batum bölgelerinde yaşayan Müslüman Gürcülerin *“dillerine, dinlerine ve kültürlerine karışılmadığı ve Çarlık Rusya yönetimi tarafından saygı duyulduğu”* ifade ediliyordu. Makalede ayrıca Çoruh Vadisi'nde gerçekleşen Rus-Türk mücadelesinde bölgenin kısa süreliğine Türk birliklerinin eline geçmesinden sonra *“Müslüman Gürcülere yardım etmeyen Türklerin bu topluma baskı yaptığı”* iddia edilmekteydi. Makale *“Acarlı Müslümanların Türk birliklerinden kaçarak ormanlara ve dağlara sığındıklarını bir kısmının ise Tiflis'e kadar gittiği”* iddiası ile son bulmakta idi.⁹⁷⁴

Kavkaz gazetesi ise Cezayir basınında yayımlanan Çarlık Rusyalı Müslüman bir önderin haberini sayfalarına taşımaktaydı. Makalede Alman yanlısı İttihat ve Terakki yöneticilerinin özellikle Çarlık Rusya ve İngiltere himayesinde yaşayan Müslümanları *“Kutsal Savaş”* propagandası ile ayaklandırmaya çalıştığı ancak bu çağrının Müslümanlar tarafından karşılık bulmadığına değiniliyordu. Makalede *“Çarlık Rusya Müslümanlarının Çar II. Nikolay ve Rus askerlerine dualar ettiği ve Kızıl Haç'a yardımlar yaptıkları”* aktarılmakta idi. Sünni ve Şii Müslümanların ortak bir paydada buluştuklarına vurgu yapan makalede Kafkasyalı Müslümanların gönüllü askerî birlikler kurduğu, Buhara Emiri'nin Rus ordusuna para ve kalın elbise yardımı yaptığı, Kırım Müslümanlarının vakıf gelirleri ile revirler kurdukları, Stavropol

⁹⁷³ “Konstantinopol”, **Tiflisskiy Listok**, 18 Ekim 1915 (31 Ekim 1915), Pazar, № 235, s. 2.

⁹⁷⁴ Nar, “Turetskaya Voyna i Gruzinskoe Obsçestvo”, **Kavkazskoe Slovo**, 20 Ekim 1915 (2 Ekim 1915), № 231, Salı, s. 4.

Türkmenlerinin hastane yaptıkları, 1914 yılının aralık ayında Petrograd’da Müslüman önderleri tarafından yapılan kongrede Rus ordusuna yardım kararları alındığına vurgu yapılıyordu.⁹⁷⁵

Pravitelstvenny Vestnik gazetesi ise Kafkas Cephesi’nde 1915 yılı ekim ayına kadar gerçekleşen savaşların aralıklarla yapıldığını, savaşların en başından itibaren Rus Kafkas Ordusu’nun “savunma stratejisine karşı ileri taarruz” yaptığı vurgulamakta idi. Gazete yazısında ayrıca Rus Kafkas Ordusu’nun yer yer çetin mücadelelerle karşılaştığı fakat bunun planlanan operasyonlara etki etmediği iddia edilmekte idi. Yazıda ayrıca Türk birliklerinin güçlerini toplayarak aralıklarla geçtikleri ileri taarruzların faydasız olduğu savunularak bu taarruzların her defasında yeni bir askerî ve maddi kayba neden olduğu iddia ediliyordu. Küçük saldırılarla gerçekleşen bu taarruzların uzun vadede bütün Kafkas Cephesi operasyonlarını etkilediğine değinilmekte idi.⁹⁷⁶

Kavkazskoe Slovo gazetesi 1916 yılının ilk gününde Büyük Savaş’ın ekonomisi hakkında uzun bir rapora yer veriyordu. “Eski bir gerçek, savaşlar için her şeyden önce para, para ve para gerekmektedir. Lâkin dünyanın yaratılışından beri hiçbir zaman bu kadar para harcanmamıştı” cümlesi ile makaleye başlayan yazar 1916 yılına kadar geçen süreçte Fransa, İngiltere ve Almanya’nın sıradan vatandaşların algılayamayacağı kadar büyük paralar harcadıklarına dikkat çekiyordu. Savaşın ülkelerde yaşayan vatandaşların ortalama borç istatistiklerini aktaran makalede “insan kaynaklarını tüketen savaşın sanayi ve ticarete çok büyük zararlar verdiği” değinilmekte idi.⁹⁷⁷

Rusça gazeteler Büyük Savaş’ın birinci yıl dönümünde Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz’de yaşanan Türk-Rus mücadelesini daha geniş bir bakış açısı ile değerlendirmeye çalışıyorlardı. Savaşın birinci yılına önem veren gazeteler daha önce sayfalarına aktarılanların “gerçek olduğunu” göstermek adına propaganda içerikli yazılarına aynı üslup ile devam ediyorlardı. Savaşın başlangıcından itibaren Rus

⁹⁷⁵ “Voyna i Musulmane”, **Kavkaz**, 21 Ekim 1915 (3 Ekim 1915), № 237, Çarşamba, s. 2.

⁹⁷⁶ “Hod Voyni, Na Kavkaz”, **Pravitelstvenny Vestnik**, 1 Ekim 1915 (14 Ekim 1915), № 220, Perşembe, s. 2.

⁹⁷⁷ F. Sibirskiy, “Stoimost Voyni i Voennie Zaymı”, **Kavkazskoe Slovo**, 1 Ocak 1916 (14 Ocak 1916), № 1, Cuma, s. 4.

Kafkas Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde gösterdiği askeri kazanımlar Rusça gazetelerin propaganda argümanını güçlendirdiği anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAFKAS CEPHESİ'NİN SON YILLARI: RUS KAFKAS ORDUSU'NUN İLERİ HAREKÂTI (1916-1917)

3. 1. Anadolu'nun Anahtarı Erzurum

Kafkas Cephesi'nin açılmasından sonra Sarıkamış çevresinde, İran'ın Dilman bölgesinde ve Eleşkirt Vadisi'nde Türk birliklerinin yenilgiye uğraması Rus Kafkas Ordusu'nun Doğu Anadolu'daki varlığını güçlendirmişti.⁹⁷⁸ General Yudenich Rus Kafkas Ordusu'nun bu başarılarının devam etmesi için çeşitli planlar yaparken İngilizlerin Çanakkale Cephesi'nde Anafartalar ve Arıburnu'ndan 20 Aralık 1915 tarihinde çekileceğini bir ay önceden öğrenmişti. General Yudenich buna bağlı olarak 1916 yılının ilkbaharında Türk ordu yönetiminin Çanakkale Cephesi'nden Kafkas Cephesi'ne takviye kuvvet göndermesinden çekindiği için kendisi önce harekete geçerek kış mevsiminde zayıf durumda olan 3. Ordu'ya taarruz kararı aldı.⁹⁷⁹ “*Erzurum Operasyonu*” adını verilen bu taarruz harekâtının başlangıç zamanı olarak 1915 yılı aralık ayının son günleri kararlaştırıldı. Bu dönemin seçilme sebebi ise Rusların bu vakitlerde yeni yıl bayram coşkusu yaşamalarından dolayı Türk ordu yönetiminin böyle bir harekâtı bekleme ihtimalinin olmayışı idi.⁹⁸⁰

General Yudenich soğuk kış günlerine denk gelen bir dönemde taarruz yapacağını farkında olduğu için hazırlıklarını bu koşullara göre yapmaya özen gösteriyordu. Rus Kafkas Ordusu'nun askerleri kış şartlarına uygun giysi ve teçhizatlar ile donatılmaya başlandı. Her bir askere keçeden yapılmış çizme, kalın çorap, kısa kaban, pamuktan örülmüş içlik, boynu çevreleyen kalpak, eldiven ve uzun kalın palto dağıtıldı. General Yudenich bunların yanı sıra beyaz karların üzerinde kamuflaj olması

⁹⁷⁸ Korsun, **a.g.e.**, s. 198-199.

⁹⁷⁹ N. N. Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyny v 1915-1916 gg.**, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo Narkomata Oborony Soyuzu SSR, Moskva, 1938, s. 13-14.; Zayonchovskiy, **a.g.e.**, s. 517-518.; Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 232-233.; Yarbay Guze, **a.g.e.**, s. 68.; Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, Üçüncü Cilt, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1965, s. 2.

⁹⁸⁰ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 233.

için beyaz renkli kalpak temin edilmesini emretti. Ayrıca 1. Kafkas Kolordusu askerlerine kış şartlarına uygun güneş gözlükleri dağıtıldı. Taarruzlar karlı ve ağaçtan yoksun dağlık alanlarda yapılacağı için her bir Rus askeri geceleri ısınmak için yanında mutlaka iki ağaç parçası bulundurması gerekirken piyade birlikleri ise dağlarda bulunan donmamış su akıntılarından geçmeleri için kalın tahtalar taşımak zorunda idi.⁹⁸¹

Rus Kafkas Ordu yönetimi askerlerini teçhizat ve donanım bakımından güçlendirirken muharebelerin yaşandığı bölgelerin hava durumunu da öğrenmek için çaba sarf ediyordu. Nitekim General Slyusarenko yönetiminde 1915 yılı sonlarında Kafkas Cephesi'ne 17 meteoroloji istasyonu kurularak Rus birliklerine operasyon öncesi hava durumuna yönelik öneriler sunulmaktaydı.⁹⁸² Ayrıca Rus Kafkas Ordusu'na 10 uçak ve 150 yük taşıma kamyonu gönderildi.⁹⁸³ Ordu içerisinde yeni düzenlemeler yapılırken bazı birlikler takviye kuvvetler ile destekleniyordu. Bu hazırlıkların yanı sıra karla kaplı yolları temizlemek için yeni müfrezeler oluşturuldu, bozuk ve dağ yolları için deve kolları kuruldu. Orduya uzun bir süre yetecek çok miktarda erzak ile cephane cephe gerisinde hazır duruma getirildi.⁹⁸⁴

Rus Kafkas Ordusu'nda bu gelişmeler yaşanırken 3. Ordu'nun iase ve ikmali ise zor şartlar altında gerçekleşmekteydi. Karadeniz'de Rus donanmasının hakimiyeti olduğundan dolayı buradan yapılan ikmal ihtiyaca cevap veremiyordu. Ulukışla-Sivas-Erzincan'ın 700 km menzil hattında da nakliyatla sıkıntılar yaşanmaktaydı. Ayrıca ordu içerisinde diğer önemli bir konu ise salgın hastalıklar idi. Muharebelere daha fazla kayıp salgın hastalıklardan dolayı gerçekleşmekteydi.⁹⁸⁵

General Yudenich'in planladığı Erzurum Operasyonu, Erzurum şehir merkezi, Oltu ve Bitlis bölgelerini kapsamaktaydı. Bunun için 1. ve 2. Kafkas Kolorduları ile 2. Türkistan Kolordusu görev yapacaktı.⁹⁸⁶ 1915 yılının sonbaharında 2. Türkistan

⁹⁸¹ A. V. Şişov, **Polkovodtsı Kavkazkih Voyn**, Moskva, İzdatelstvo Tsentrpoligraf, 2001, s. 530-531.

⁹⁸² **A.g.e.**, s. 531.

⁹⁸³ O. R. Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnapryajenie**, Moskva, Kuçkovo Pole, 2015, s. 5.

⁹⁸⁴ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 6.

⁹⁸⁵ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, İkinci Kitap, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1993, s. 5.

⁹⁸⁶ Şişov, **a.g.e.**, s. 530.

Kolordusu'nun karşısında Türk 10. Kolordusu, Rus 1. Kafkas Kolordusu'nun karşısında ise Türk 9. ve 11. Kolorduları konuşlanmıştı.⁹⁸⁷

Taarruzun ilk aşaması için Aras Vadisi'ndeki Türk birliklerini yarma operasyonuna karar verildi. Taarruzun amacıyla Köprüköy ele geçirilerek Türk kuvvetlerinin kuşatılması vardı.⁹⁸⁸ Diğer taraftan Kafkas Cephesi'nin bütün hattı boyunca Rus birliklerinin aynı anda taarruza geçmesiyle Türk ordu yönetiminin dikkatini dağıtma planlanmakta idi.⁹⁸⁹ Nitekim Kafkas Cephesi'nde Rus-Türk mücadelesinin verildiği merkez bölge olan Erzurum önleri ile Rusların sağ kanadı Karadeniz kıyıları ve Çoruh vadisi, sol kanadı oluşturan Van ve İran bölgelerindeki çatışmalar küçük çaplı da olsa 1916 yılının ilk günlerinde de devam ediyordu.⁹⁹⁰

General Yudenich planladığı Erzurum Operasyonu'nu gizli tutmak için çok çaba sarf ediyordu. Mesela 4. Kafkas Avcı Tümeni'ne bağlı birlikler Türklerin görüş alanına giren dağ geçitlerinden geceleri geçiyor, gündüzleri ise çok az asker bulundurarak Rus kuvvetlerini bölgede zayıf göstermeye çalışıyordu.⁹⁹¹ General Yudenich'in uyguladığı gizlilik programı doğal olarak Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin resmî duyurularında da görülmekteydi. Nitekim Karargâh Merkezi'nin

⁹⁸⁷ E. V. Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 234. 1915 yılının aralık ayı itibariyle 3. Ordu birliklerinin Kafkas Cephesi'nde konuşu şu şekilde idi; Tatvan'ın doğusunda Van Gölü güneyi müfrezesi, Murat Nehri'nin güneyinde 2. Nizamiye Süvari Tümeni ve 36. Tümen Osman Bey Müfrezesi, Murat Nehri'nin kuzeyinde 3. İhtiyat Süvari Tümeni, 36. Tümenen bir alay, Çoruh Vadisi'nde Milo Müfrezesi, Arhavi Deresi'nin batısında ise Sahil Müfrezesi bulunuyordu. 3. Ordu'nun temel unsurlarını barındıran 3 kolordunun dağılımı ise şu şekilde idi; 9. Kolordu'ya bağlı 17., 28. ve 29. Tümenler Göksu ve Aras nehirleri arasında, 10. Kolordu'ya bağlı 30., 31. ve 32. Tümenler Narman'ın güneyi-Karadağ-Güllüdağ-Tortum Gölü hattında, 11. Kolordu'ya bağlı 18., 33. ve 34. Tümenler Aras Nehri ile Koziçan Dağı arasında bulunmaktaydı. Rus Kafkas Ordusu'nun konuşu ise şu şekilde idi; Batum Müstahkem Mevkii'nde Sahil Müfrezesi, Kaçkar-Koziçan Dağları arasında 2. Türkistan Kolordusu, Koziçan Dağı-Mirgemir Dağı arasında 1. Kafkas Kolordusu, Mirgemir Dağı'nın güneyi ile Van Gölü arasında 4. Kolordusu, İran Azerbaycanı ile Van çevresinde 1 Baykal Süvari Alayı, 2 Ermeni, 2 Drujin Taburundan oluşan Azerbaycan-Van Kolordusu bulunuyordu. Ayrıca Sarıkamış'ta 4. Avcı Tümeni, Kağızman'da 66. Tümen, Narman-Sarıkamış arasında Sibiry Kozak Tugayı, Kafkas Havan Taburu, 2 Süvari Alayı ile Kars merkezde Hava Müfrezesi ihtiyat olarak bulunmaktaydı. Rus Kafkas Ordusu'nda toplamda en az 220.000 kişi, 350 top bulunurken Türk 3. Ordusu'nda ise 83.000 kişi ve 169 top vardı. Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 3-5.

⁹⁸⁸ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 6.

⁹⁸⁹ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 14-15.

⁹⁹⁰ N. R., "Erzerumskaya Operatsiya", **Kavkazskoe Slovo**, 9 Şubat 1916 (22 Şubat 1916), № 31, Salı, s. 2.

⁹⁹¹ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 21.

yaptığı duyurularda 1915 yılının aralık ayı boyunca genellikle Karadeniz sahil hattı ve İran’da yaşanan küçük çaplı çatışmalara yer verilmesinin yanı sıra “*Gelişme Olmadı*” ibaresi de kullanılmaktaydı.⁹⁹² Böylece Türk ordu yönetiminin dikkati Erzurum yönüne çekilmemeye çalışılıyordu.

General Yudenich’in gizliliğe önem vermesi operasyon karargâhında bile kendini göstermekteydi. Fazla askerin bulunmadığı üç kısımdan oluşan operasyon karargâhının harekât bölümünde 3 subay, istihbarat ve iletişim bölümünde 4 subay, genel yazı işlerinde ise 3 subay görev yapıyordu. Ayrıca ikmal ve ulaşım temsilcileri olarak 5 subay ve memur ile karargâh komutanı olarak 1 subay bulunuyordu. Karargâh subaylarının az olmasına rağmen karargâh ile birlikler arasındaki haberleşme radyo, telefon ve telgraf gibi iletişim araçları ile hızlı bir şekilde sağlanmaktaydı. Ayrıca uzak ve iletişim araçlarının olmadığı bölgelerde atlı ve kayak takımı kuşanmış ulaklardan faydalanılmaktaydı.⁹⁹³

Rus birliklerinin devamlı yer değiştirmeleri ve yeni gruplandırmalar yapmalarına rağmen Türk tarafının yanı sıra Rus ordusu içerisinde dahi kimsenin aklına Erzurum’a taarruz yapma düşüncesi gelmiyordu.⁹⁹⁴ Nitekim bazı Rus subay ve askerleri cephede kutlanacak olan Noel Bayramı için aralık ayının son günlerinde alışveriş yapmak üzere Tiflis’e gönderildi.⁹⁹⁵ Yeni yılın ilk günlerinde de taarruz planının gizliliğini sürdüren General Yudenich 5 Ocak 1915 günü operasyon Komutanı Albay E. V. Maslovskiy ile birlikte Tiflis’e giderek Grandük Nikolay Nikolayeviç’e planının detaylarını sundu.⁹⁹⁶

Plan ve taarruz hazırlıklarını bitiren Rus Kafkas Ordusu’nun Oltu’da karargâhı bulunan 2. Türkistan Kolordusu 10 Ocak 1916 tarihinde gece saatlerinde bölgede konuşlu bulunan 10. Kolordu’ya yönelik taarruza başladı.⁹⁹⁷ Rus birlikleri gösteri

⁹⁹² **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 31 Aralık 1915 (12 Ocak 1915), № 72, s. 134-136.

⁹⁹³ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni v 1915-1916 gg.** s. 148.

⁹⁹⁴ Çakmak, **a.g.e.**, s. 186.; Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 242.

⁹⁹⁵ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 302-303.

⁹⁹⁶ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 243-244.

⁹⁹⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 9-10. 10 Ocak 1916 tarihinde Rus birliklerinin Erzurum yönüne taarruza başlaması ile birlikte Rus ordusunun Kafkas Cephesinde merkez yürüyüş hattı olan Erzurum bölgesi ile ilgili resmî açıklama uzun zamandan sonra Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından kamuoyuna duyurulmaktaydı. Açıklamada 10 Ocak günü sabahın ilk ışıkları ile Rus birliklerinin

taarruzları yaptıklarını bilmeden çatışmalara katılırken Türk kuvvetleri ise geride ihtiyat birlikleri bırakmadan savunma yapıyordu. Netice itibariyle kanlı çatışmaların yaşandığı 10 Ocak 1916 günü 2. Türkistan Kolordusu başarı elde edemedi. 10-11 Ocak 1916 günleri 2. Türkistan Kolordusu, 10. Kolordu'yu ileri geri hareketler ile meşgul ederken⁹⁹⁸ diğer taraftan 9. Kolordu cephe hattında da hareketlilik yaşanmaya başladı. 12 Ocak 1916 günü 1. Kafkas Kolordusu'na bağlı birlikler 9. Kolordu bölgesine taarruz gerçekleştirdi. Her iki cephe hattında da Rus kuvvetleri Türk birliklerinden sayıca üstün durumda idi.⁹⁹⁹

Çarlık Rusya sınırından Erzurum'a ulaşmak için Rus Kafkas Ordusu'nun kuzeyden Köprüköy, Hasankale, birinci ve ikinci Deveboynu geçitlerinden, güneyden ise Malazgirt bölgelerinden geçmesi gerekmekteydi. Birinci yolun daha kısa olmasından dolayı Rus birlikleri buraya ağırlık verdi.¹⁰⁰⁰ Köprüköy pozisyonlarındaki bu muharebeler yüksek dağ sıralarında -30 derece soğukta ve kar fırtınaları eşliğinde gerçekleşiyordu. Rus askerleri toprakları yolu olmayan kar yığınları arasından geçirerek ilerlemeye çalışıyordu.¹⁰⁰¹ Nitekim Rus birlikleri cephe hatlarında genellikle araziye hâkim yüksek tepeleri elde ederek sonraki operasyonlarını bu şekilde sürdürme taktiğini uygulamaktaydı.¹⁰⁰²

12 Ocak 1916 günü 11. Kolordu bölgesinde yapılan muharebelerde her iki tarafta insan ve malzeme zayıfına uğradı. 11. Kolordu'ya bağlı birlikler Rus taarruzunu insan üstü bir gayretle geri püskürtmede başarılı oldu. Fakat sert geçen iklim şartları 11. Kolordu birliklerinde iâşe sıkıntılarına neden olmaktaydı.¹⁰⁰³ Bugünkü muharebelerde en fazla kayıp Rus 1. Kafkas Kolordusu'nda yaşandı.

Tortum Gölü'nün kuzeyi yönünde çatışmalara başladığı bilgisi yer almaktaydı. "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 29 Dekabrya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 139.

⁹⁹⁸ Çakmak, **a.g.e.**, s. 187-193.

⁹⁹⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 10-12.

¹⁰⁰⁰ G. Klerje, "Voenniy Obzor, Na Fronte Kavkazskoy Armii", **Russkiy Invalid** 18 Ocak 1916 (30 Ocak 1916), № 17, Pazartesi, s. 3.

¹⁰⁰¹ Zayonçkovskiy, **a.g.e.**, s. 519.

¹⁰⁰² Çakmak, **a.g.e.**, s. 192.

¹⁰⁰³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 12-16.

Kolordu içerisinde 30 subay olmak üzere 1.600 yaralı asker ve subay ile kayıtlara geçti.¹⁰⁰⁴

13 Ocak 1916 günü Rus birlikleri Mirgemir Dağı'ndan Tortum Gölü'ne olan bütün cephe hattında yeni bir taarruz hareketinde bulundu. Zorlu kış şartlarında fırtınalı bir havada gerçekleşen muharebeler Azap bölgesinde şiddetlenmeye başladı. 11. Kolordu bölgesinde Türk birlikleri kendilerinden sayıca üstün Rus kuvvetlerine direnmeye devam ederken bazı yerlerden taarruz etmekteydi.¹⁰⁰⁵ Bu çatışmalarda Rus 153. Alayı iki gün içerisinde 2.000'den kayba uğradı. General Yudenich ise sayısı azalan birlikleri yeni kuvvetler ile destekliyordu.¹⁰⁰⁶ Türk birlikleri de yeni kuvvetler ile takviye yapıyordu. Nitekim muharebelerin şiddetli ve kanlı bir şekilde geçtiği bu günlerde 3. Ordu Komutanlığı Erzurum bölgesinden 1897 ve 1898 doğumluların askere çağırılması kararını aldı.¹⁰⁰⁷

Rus kuvvetleri 13 Ocak 1916 günü itibariyle Türk birliklerinin birinci savunma hattını ele geçirdi. Çarlık Rusya'nın kullandığı Jülyen takvimine göre yeni yıl gecesine denk gelen 13 Ocak 1916 gecesinde yakın zamanda cepheye ulaşan takviye birliklerine yeni bir taarruz emri verildi.¹⁰⁰⁸

Rus kuvvetleri Erzurum Müstahkem Mevkii'ne ulaşmak için Azapköy ve Köprüköy bölgelerinde Türk savunma hatlarına saldırırken Rusça gazeteler ise ordu birliklerinden bile gizli tutulan Erzurum bölgesinde başlayan muharebeler için çeşitli yorumlara yer veriyordu. *Tiflisskiy Listok* gazetesi Çarlık Rusya ve Osmanlı Devleti arasında ana istikamet olan ve temel kuvvetler arasındaki muharebelerin Erzurum yönünde tekrar yaşandığına dikkat çekmekteydi. Makalenin devamında Doğu Anadolu'da önemli bir yer olan Van'ın ele geçirilmesinin Osmanlı Devleti için hayati bir değer taşımadığı, "*Türklerin gücünü kırmanın ancak güçlü müstahkemlere sahip olan Erzurum'u almaktan geçeceğine*" vurgu yapıyordu. Makalede ayrıca diğer cephelere ve savaşın genel gidişatına yön verecek temel kuvvetlerin bulunduğu

¹⁰⁰⁴ Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* s. 77.

¹⁰⁰⁵ *Birinci Dünya Harbinde*, Cilt II., s. 16-19.

¹⁰⁰⁶ Çakmak, *a.g.e.*, s. 194.

¹⁰⁰⁷ *Birinci Dünya Harbinde*, Cilt II., s. 19.

¹⁰⁰⁸ Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* s. 78-79.

Sarıkamış-Erzurum istikametinde 1915 yılı boyunca büyük ve önemli bir muharebenin olmadığını ancak son zamanlarda Oltu bölgesinde yapılan muharebelerin büyük bir mücadelenin habercisi olacağına dikkat çekiliyordu.¹⁰⁰⁹ *Birjevie Vedomosti* gazetesinde yayımlanan makalede ise bir yıl boyunca önemli bir gelişmenin olmadığı Kars-Erzurum güzergâhında son zamanlarda gelişen hadiselerin “*yeni perspektifler oluşturacağına*” vurgu yapılıyordu. Makalenin devamında Türk ordusunun 1915 yılı boyunca sağ ve sol kanatlarda operasyonlar yürüterek ana hat olan Erzurum’u rahatlatma çabası içerisinde olduğuna değinilmekteydi.¹⁰¹⁰

14 Ocak 1916 günü Rus birliklerinin taarruzu şiddetli bir şekilde gece ve gündüz devam ederken Başkomutanlık Vekâleti bu saldırıları gösteriş taarruzu olarak kabul ediyordu. Türk ordu yönetimi, Rusların Avrupa cephelerinde şiddetli muharebeler yaptığından dolayı Kafkas Cephesi’ne yeterince destek veremeyeceğini dolayısıyla 3. Ordu birliklerinin bu taarruzu püskürtecekleri düşüncesine sahipti. Fakat Rus kuvvetlerinin sayıca fazla olması ve muharebelerin şiddetinden dolayı 3. Ordu komutanı aynı fikirde değildi ve durumu tehlikeli olarak görmekteydi.¹⁰¹¹ Nitekim Rus birlikleri karlı yollarda toplarını zor şartlarda ilerletiyor çok sayıdaki birlik ile yürüyüşüne devam ediyordu.¹⁰¹²

Rus taarruzlarının devam ettiği günlerde şiddetli muharebeler yaşanırken 9. ve 11. Kolordular arasındaki mesafe açıldı. 14 Ocak 1916 itibariyle muharebeler Karabıyık ve Koziçan tepelerinde yoğunlaştı. Türk 34. Piyade Tümeni bu muharebelerde insanüstü bir gayret gösterdi. Netice itibariyle 11-15 Ocak 1916 tarihlerinde beş gün boyunca devam eden muharebelerde 9. ve 10. Kolordu birliklerinin sebatlı bir savunma yapmalarına rağmen 11. Kolordu daha fazla kayba uğradı.¹⁰¹³ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi’nin 14 Ocak 1916 günü için yaptığı

¹⁰⁰⁹ V. K., “Kavkazskiy Front”, *Tiflisskiy Listok*, 9 Ocak 1916 (22 Ocak 1916), № 6, Cumartesi, s. 2.

¹⁰¹⁰ K. Şumskiy, “Pered Erzerumom”, *Birjevie Vedomosti*, 10 Ocak 1916 (23 Ocak 1916), № 8, Pazar, s. 1.

¹⁰¹¹ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 19-20.

¹⁰¹² Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* s. 80.

¹⁰¹³ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 20-25.; Türk birliklerinin sebatlı bir savunma yaptığını Korsun’da belirtmektedir. Bk. Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* s. 31.

açıklamada 300'den fazla Türk askerinin esir alındığı, 4 top ile çok sayıda mühimmat olan sandıkların ele geçirildiği bilgisine yer veriyordu.¹⁰¹⁴

16 Ocak 1916 günü 11. Kolordu cephe hattında tekrar başlayan Rus taarruzunda Türk birlikleri büyük bir sebatla Rus saldırılarını karşılamaya çalışıyordu. Artan Rus taarruzları karşısında 11. Kolordu çekilme kararı alarak Erzurum istikametini kapama ve savunma maksadıyla diğer kolordu birlikleri ile uygun mevzilerde konuşlanacaktı. Ayrıca Erzurum savunması için halktan da eli silah tutan herkes gereken yardımı gösterecekti. 11. Kolordu komutanı Rus birliklerinin Hasankale ve Sarıkamış-Erzurum yolunu ele geçirme ihtimalinden dolayı bu kararı almak zorunda kaldı. 3. Ordu Komutan Vekili Mirliya Abdülkerim Paşa bu çekilme kararı için *“Acı bir onur verici anı. Çünkü bütün ordu namusunun gerektirdiği yiğitliği, tarihlere altın harflerle yazılacak derecede gösterdi. En sonunda bu kararı aldı.”* cümleleri ile üzüntüsünü dile getirdi.¹⁰¹⁵

17 Ocak 1916 günü Rus birliklerinin Köprüköy'ü ele geçirme haberi Rusça gazeteler aracılığı ile kamuoyuna duyurulmaktaydı. *Tiflissskiy Listok* gazetesi Erzurum istikametinde yapılan muharebelerde Rus Kafkas Ordusu'nun kararlılıkla ilerlediğini aktarmaktaydı. Gazete bölgede bir yıl önce gerçekleşen muharebeleri hatırlatıyordu. Türk birliklerinin Hasankale müstahkemlerini yeni kuvvetlerle güçlendirip 1914 yılının kasım ayında çok büyük rol oynayarak Rus ileri taarruzlarını topçu atışları ile durdurmayı başardıklarını aktarmaktaydı.¹⁰¹⁶ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi ise Türk

¹⁰¹⁴ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 1 Yanvarya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 139.

¹⁰¹⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 29-32. Başkomutan Vekili Enver Paşa 1916 yılının bahar döneminde planlanan taarruz hareketlerini görüşmek üzere 3. Ordu Komutanı Mirliya Mahmut Kâmil Paşa'yı İstanbul'a çağırdı. Karayolu ile İstanbul'a gitmek üzere 7 Ocak 1916 tarihinde yola çıkan Mahmut Kâmil Paşa'nın yerine 3. Ordu komutanlığını 11. Kolordu Komutanı Mirliya Abdülkerim Paşa Vekâleten devraldı. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 5. Başkomutanlık Vekâleti Erzurum bölgesindeki muharebelerin zorluğu ve Rusların ilerleyişinden tam olarak haberdar değildi. Bundan dolayı 3. Ordu birliklerinin çekilmesine sıcak bakmıyordu. 3. Ordu komutan vekilliğini yapan Mirliya Abdülkerim Paşa Başkomutanlık Vekâletine Türk birliklerinin kendilerinden 10 misli fazla kuvvete sahip Rus birliklerine karşı insan üstü mücadele verdiklerine dair rapor gönderdi. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 41-42.

¹⁰¹⁶ V. K., “Kavkazskiy Front”, *Tiflissskiy Listok*, 10 Ocak 1916 (23 Ocak 1916), № 7, Pazar, s. 3. Yazar bir gün sonra yayımladığı makalede güçlü müstahkemlere sahip olan Oltu'da bulunan Türk birliklerinin Erzurum'un kaderini belirlediklerini, Oltu'nun sol kanadında bulunan Tortum Gölü'nün düşmesiyle Erzurum'un kuzey yolunun açıldığını vurgulamaktaydı. V. K., “Kavkazskiy Front”, *Tiflissskiy Listok*, 12 Ocak 1916 (25 Ocak 1916), № 8, Pazar, s. 2.

ordusunun sağlam müstahkemler yaptığı Köprüköy'ün Rus birlikleri tarafından ele geçirilmesinden sonra “*Anadolu'nun Başkenti*” olarak tanımladığı Erzurum'a ulaşmak için sadece Hasankale'nin kaldığına vurgu yapmaktaydı.¹⁰¹⁷

Türk birlikleri çekilirken geride çok sayıda cephane ve erzak malzemesi bırakıyordu.¹⁰¹⁸ Nitekim Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 16 Ocak 1916 gününde yaptığı duyuruda 1'i ağır olmak üzere 6 top, 8 makineli tüfek çok sayıda top, teknik ve askerî malzemenin¹⁰¹⁹ 17 Ocak 1916'da Horasan'ın kuzeybatısında yaklaşık olarak 1 milyona yakın tüfek mermisi ve birkaç bin top mermisinin,¹⁰²⁰ 18 Ocak 1916'te ise 1 top, çok sayıda mermi, çadır, ekmek fırınları ve çok miktarda un ele geçirildiği bilgine yer vermektedir.¹⁰²¹

Türk kuvvetleri çekilirken 18 Ocak 1916 günü Sibiryâ Kozak Tümeni'nin keşif kolları Hasankale'de görülüyordu. Bir gün sonra ise Rus süvarileri çekilen Türk artçılarını Deveboynu yükseltilerine kadar takip etti. Rus süvarileri çeşitli Türk birliklerinden 1.500 esir aldı. Aynı gün 1. Rus Kafkas Kolordusu'na bağlı birliklerin Hasankale'yi ele geçirmesi ile birlikte¹⁰²² 11. Kolordu Karargâhı Hasankale'den Erzurum'a taşındı. Karargâhın taşınmasının yanı sıra bölgede yaşayan halk zor şartlar altında Erzurum yönünde göç etmeye başladı.¹⁰²³

Tiflisskiy Listok gazetesi Hasankale müstahkemlerinin 18 Ocak 1916 tarihinde ele geçirildiğini, Türk birliklerinin ise Erzurum tabyalarına ve şehir merkezine çekildiğini aktarmaktaydı. Gazete ayrıca Rus kuvvetlerinin çekilen Türk birliklerini güçlü tabyaların bulunduğu Deveboynu bölgesine kadar takip ettiklerini bundan sonra

¹⁰¹⁷ “Na Puti k Erzerumu”, *Kavkazskoe Slovo*, 8 Ocak 1916 (21 Ocak 1916), № 5, Cuma, s. 4.

¹⁰¹⁸ Samih, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁰¹⁹ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 3 Yanvaryâ”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

¹⁰²⁰ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 4 Yanvaryâ”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

¹⁰²¹ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 5 Yanvaryâ”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

¹⁰²² Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni v 1915-1916 gg.* s. 31.

¹⁰²³ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 37-39.

ise Erzurum ve Rus Kafkas Ordusu arasında birkaç tabyadan başka bir gücün kalmadığına dikkat çekmekte idi.¹⁰²⁴

¹⁰²⁴ V. K., “Kavkazskiy Front”, **Tiflissskiy Listok**, 10 Ocak 1916 (23 Ocak 1916), № 7, Pazar, s. 3. Erzurum 19. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya tarafından değişik tarihlerde işgal edildiyse de yapılan anlaşmalar gereği Osmanlı Devleti’ne geri verilmişti. Çarlık Rusya ilk olarak 1828-1829 Türk-Rus Savaşı’nda Erzurum’u işgal etti. 14 Eylül 1829 tarihinde yapılan Edirne Anlaşması ile şehri terk etmişti. 1855 yılında Kırım Savaşı esnasında Kars’ın düşmesinden sonra şehrin durumunda tehlike olmuşa da 1856 yılındaki Paris Anlaşması sonrasında bu tehlike ortadan kalktı. Fakat Osmanlı Devleti Çarlık Rusya’dan gelebilecek yeni saldırılardan şehri korumak amacıyla 1867-1874 yılları arasında şehrin kalesi ve çevresini güçlendirmeye başladı. Erzurum’un çevresine Küçük ve Büyük Kiremitlik, Ahali, Mecidiye, Aziziye ve Nişan Tabyaları inşa edilmişti. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 52. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Erzurum’da Çarlık Rusya tehlikesi tekrar belirdi. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Rus taarruzları karşısında Kiremitlik, Ahali, Mecidiye ve Aziziye tabyalarına çekilmek zorunda kaldı. Aziziye Tabyası Erzurum halkının mücadelesi ile geri alınsa da 3 Mart 1878 Ayastefenos Anlaşması ile Rus kuvvetleri Erzurum’a girdi. 13 Temmuz 1879 Berlin Anlaşması ile Ruslar Erzurum’dan çekildi. **A.g.e.**, s. 53. Berlin Anlaşması ile Kars’ın Çarlık Rusya’nın eline geçmesinden sonra Erzurum Çarlık Rusya sınırında yer alan Osmanlı vilayeti haline geldi. Erzurum-Çarlık Rusya sınır hattı kuzey-doğuda Oltu, doğuda Sarıkamış, güney-doğuda Malazgirt ve Hınıs çevresinden oluşmaktaydı. Çarlık Rusya’dan Erzurum’a giden bütün yollar Erzurum’u çevreleyen yüksek dağlarda yer alan geçitlerden oluşuyordu. Oltu güzergâhında bulunan iki yol her zaman karla kaplı Gavur Dağı ile Kargapazar geçitlerinden, Sarıkamış güzergâhında bulunan üç yol Deveboynu zirvesi üzerinden, Hınıs güzergâhında bulunan iki yol ise ulaşılması zor olan Palandöken zirvesindeki geçitlerden ibaretti. “Vzyatie Erzeruma”, **Voennaya Letopis**, 11 Şubat 1916 (24 Şubat 1916), № 230, Perşembe, s. 2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Erzurum’un tahkimatına daha fazla önem verildi. Şehre 12-14 km uzaklıktaki doğu tarafında bulunan Deveboynu’nda Uzun Ahmet ve Uzun Ahmet ilavesi, Dolangez, Çobandede ile bunların batı yönüne Gez, Topalak, Ağzıncık, Sivişli tabyaları yapıldı. Şehrin güneyinde ise Palandöken Dağlarına 1 ve 2 numaralı Palandöken tabyaları eklenirken Gürcü Boğazı’nı korumak maksadı ile 25-40 km kadar uzak mesafeye Tafta ve Karagöbek tabyaları inşa edildi. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 53. 1877-1878 Türk-Rus savaşından sonra yapılan tabyalar Brialmont teknik anlayışını yansıtmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı tecrübesi bu savunma kalelerinin Avrupa’da kullanılan büyük toplara karşı dayanıklı olamayacağını gösterdi. Rus Kafkas Ordusu ise Avrupa’daki toplardan daha küçük kalibrede toplara sahip olduğundan dolayı Türk komuta kademesi bu konuda Ruslardan başarı beklemiyordu. Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 326. 1914 yılında Erzurum hazırlanmış mevki olarak iki hattın oluşan savunma tabyalarına sahipti. Birinci hatta Kaburga, Höyük, İlave Höyükler, Uzun Ahmet, Uzun Ahmet Karakolu, Dolangez Tabyaları varken ikinci hatta ise Gez, Toplak, Ağzıncık, Sivişli ve Çobandede Tabyalarından oluşmaktaydı. 1 ve 2 Nolu Palandöken Tabyaları ile Gürcüboğazı’nda bulunan Tafta ve Karagöbek Tabyaları ise hazırlanmış mevziinin güney ve kuzey yanlarından destek görevi görmekteydi. Bu tabyalarda çeşitli büyüklük ve kalibrelerde 235 top bulmaktaydı. Bu topların 36 tanesi 15 cm’lik iken geri kalanları ise 8 ve 9 cm’lik idi. Çakmak, **a.g.e.**, s. 200. 1914 yılının eylül ayında Erzurum çevresindeki tabyalara tabur kuvvetinde birlikler yerleştirildi. Bu taburların komutanlığını Albay Alaattin yürütürken tabyalara Bayburt, Bitlis, Gümüşhane, Diyarbakır ve Elazığ’dan Jandarma birlikleri getirildi. Tabyalar askerî birlikler ve yeni toplar ile desteklenirken fiziki olarak da güçlendirilmeye çalışılıyordu. Tabyaların etrafına tel örgüler çekilerek yeni siperler kazılıyordu. Mevlüt Yüksel, **I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşü**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2006, s. 183-184. 1916 yılının ocak ayında gerçekleşen Rus taarruzunda Erzurum Müstahkem Mevkii dört savunma hattından oluşuyordu. Bu hatların ikisinde siper bulunmazken birinde barınak yetersizliği sorunu yaşanmaktaydı. Erzurum Müstahkem Mevkiine çekilen 3. Ordu’ya bağlı 9. Kolordu, şehrin merkez savunma bölgesi olan Korucuk-Erzurum şosesi-Deveboynu-Paşapınarı-Kars Kapısı hattının güneyini, 10. Kolordu bu hattın kuzeyinde kalan Kargapazarı-Karagöbek-Gavur Dağı bölgesini, 11. Kolordu ise Kargapazarı Dağı-Mahoğlu Tepe-Hınıs (Dumlu) köyü de dahil olan hattın savunmasında görev yapıyordu. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 56-57. Rusça gazeteler şehrin savunmasında önemli bir konumda olan tabyalara çok fazla önem veriyor ve tabyaların yapılış tarihlerini, fiziksel

Rus kuvvetlerinin Erzurum yönünde ilerlemeleri Rusça gazeteleri heyecanlandırıyor ve buna göre yorumlara yer vermelerini sağlıyordu. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan “Erzurum Kalesi” başlıklı makalede Erzurum “Anadolu’nun Anahtarı” olarak tanımlanırken, şehrin coğrafi ve stratejik öneminin olduğu, “Erzurum’u ele geçirmeden Ankara, Trabzon ve Diyarbakır’a ulaşamayacağına” vurgu yapılmakta idi. Makalede Erzurum’un bu öneminden dolayı Osmanlı Devleti’ne karşı yürütülen bütün operasyonların Erzurum’a ulaşma amacıyla yapıldığı aktarılırken şehrin daha önce 1829 yılında General Paskeviç tarafından alındığını hatırlatılmakta idi. Makalenin devamında Erzurum’a ulaşmanın kolay olmadığını yüksek yerlerle çevrili Erzurum çevresinde Türklerin sağlam ve güçlü müstahkemler yaptıklarına vurgu yapılmaktaydı. Oltu tarafından Erzurum’a giden yol üzerinde bulunan Gürcü Boğazı denilen dar bir geçidin konumundan yararlanan Türklerin buraya çok sağlam bir kale yaptıklarını ve Erzurum yakınlarında başka sağlam müstahkemlerin ise Karagöbek’te bulunduğu dikkat çekilmekteydi. Erzurum’un doğu ve güneyinde bulunan Deveboynu ve Palandöken yükseltilerinin ise doğal koruma yerleri olduğuna değinen yazar şehrin “güçlü bir kale” gibi olduğunu vurguluyordu.¹⁰²⁵

18 Ocak 1916 itibariyle Köprüköy-Hasankale yolunun iki tarafından Rus süvari birlikleri ilerlerken üç piyade taburu ise Yeniköy ve Kızılviran’dan güneye yürüyüş halinde idi. 3. Ordu Komutanlığı’nın emrine göre Erzurum mevziisinin Palandöken-Hasankale ve Erzurum şosesini 9. Kolordu, Çobandede Dağı ve Köse

özelliklerini, mukavemet güçlerini, sayılarını ve birçok bilgilerini Rus kamuoyuna aktarıyordu. *Tiflisskiy Listok* gazetesi bu istihkamların ne kadar güçlü olduklarını anlamak için “*tarih kitaplarını okumanın gerekli olduğuna*” vurgu yapıyordu. Rus birliklerinin en son olarak Erzurum ve tabyalarını ele geçiren Paskeviç döneminden 1916 yılına kadar geçen süreçte çok fazla değişimin olduğuna değinmekteydi. V. K., “Kavkazskiy Front”, **Tiflisskiy Listok**, 31 Ocak 1916 (13 Şubat 1916), № 25, Pazar, s. 3. Askerî periyodik olan *Voenneya Letopis* gazetesi ise Erzurum’un çevresinde önceki yüzyıllarda kerpiçten duvarlar olduğunu fakat bunların 1877-1878 Türk-Rus Savaşı’nda çağdaş toplara karşı iyi bir savunma yapamadığını ve Türklerin şehri korumak için tabyaları güçlendirmeye ve yüksek yerlere yeni tabyalar yapmaya sevk ettiğine vurgu yapmaktaydı. Bu tabyaların Almanlar tarafından gece gündüz çalışılarak iki yıldan fazla bir sürede yapıldığını aktaran makalenin devamında Erzurum’a güçlü bir taarruzun sadece doğudan Pasinler Ovası’ndan yapılabileceğine yalnız burada iki hatlı 11 tabyadan oluşan Deveboynu Geçidi’nin bulunduğu dikkat çekiliyordu. Tabyaların her birinin kayalıklar üzerinde demir ve betondan yapıldığını buraların sadece dağın arkasındaki dar yollardan dolaşarak ele geçirilebileceğine değiniliyordu. “Vzyatie Erzeruma”, **Voennaya Letopis**, 11 Şubat 1916 (24 Şubat 1916), № 230, Perşembe, s. 2.

¹⁰²⁵ N. R., “Krepost Erzerum”, **Kavkazskoe Slovo**, 21 Ocak 1916 (3 Şubat 1916), № 16, Perşembe, s. 2.

Mehmet Gediği'nin kuzeyindeki tepeye kadar olan kısmı ise 11. Kolordu savunmasını yapıyordu. 10. Kolordu hali hazırda bulunduğu Han Ahmet-Boğakale doğusu-Kireçlidağ-Ziyarettepe-Sivrigediği-Kızıldağ hattındaki savunma görevine devam etmekteydi.¹⁰²⁶

Cepheden gelen haberleri gün gün gazete sayfalarına taşıyan Rusça gazeteler Hasankale müstahkemlerinin 18 Ocak 1916 tarihinde ele geçirildiğini, Türk birliklerinin ise Erzurum tabyalarına ve şehir merkezine çekildiklerini büyük bir sevinçle aktarmaktaydı. Rus kuvvetlerinin çekilen Türk birliklerini “*güçlü tabyaların bulunduğu Deveboynu bölgesine*” kadar takip ettiklerini bundan sonra ise Erzurum ve Rus Kafkas Ordusu arasında birkaç tabyadan başka bir gücün kalmadığına değinmekte idi.¹⁰²⁷ *Tiflisский Listok* gazetesi ise çevresinde böyle güçlü müstahkemlerin bulunduğu bir şehre en kısa zamanda hangi yoldan girileceğine iyi bir karar vermenin gerekli olduğuna dikkat çekmekteydi.¹⁰²⁸

3. Ordu'nun çekilme kararı alması ile birlikte Erzurum çevresinde hareketlilik yaşanmaya başladı. Erzurum Müstahkem Mevkii Komutanlığı Çeperli-Höyükler-Uzun Ahmet-Çobandede hattında bulunan tahkimatları güçlendirme kararı aldı. Ayrıca Erzurum'da eli silah tutan herkesi silahlandırma kararı alınarak “Müdafaa-yı Milliye Tümeni” oluşturuldu, komutanlığına ise Erzurum Valisi Tahsin Bey getirildi.¹⁰²⁹

Netice itibariyle Türk tarafında İkinci Azapköy Muharebesi adını alan Erzurum çevresindeki bu muharebelerde 3. Ordu Komutanlığı'nın bazı birlikleri yanlış yerde

¹⁰²⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 45-47.

¹⁰²⁷ V. K., “Kavkazskiy Front”, **Tiflisский Listok**, 10 Ocak 1916 (23 Ocak 1916), № 7, Pazar, s. 3.

¹⁰²⁸ V. K., “Kavkazskiy Front”, **Tiflisский Listok**, 31 Ocak 1916 (13 Şubat 1916), № 25, Pazar, s. 3. *Tiflisский Listok* gazetesi 1916 yılı itibariyle Erzurum'un doğudan; üç hatlı duvarlarının kalınlığı 5 arşına kadar genişlikte ve 12 arşına kadar uzunlukta olan ve sabit bir kale görünümü veren Mecidiye Tabyası'nın olduğuna değinmekteydi. Çevresindeki destek üsler olan Top Dağ ve Kiremetli Dağlarda ise 200 top ve 15 havan topu bulunduğu dikkat çekmekteydi. Yine birkaç hattan, sağ ve sol kanatlardan desteklenen güçlü bir müstahkem olan Deveboynu Tabyası'nın da bulunduğu dikkat çekmekteydi. Güneyden: Palandöken'in yükseltilerinden geçen dört yolun bulunduğunu bunlardan en önemlisinin Taşkesen Köyü'nden geçen Hınıs Kale olduğunu buralarda da tabyaların bulunduğu aktarılmaktaydı. Kuzeyden: Dumludağ yükseltileri ile örtülü olduğunu burada da Gürcü Boğazı ve Karagöbek geçitlerinde güçlü tabyaların olduğu hatırlatılmaktaydı. V. K., “Kavkazskiy Front”, **Tiflisский Listok**, 31 Ocak 1916 (13 Şubat 1916), № 25, Pazar, s. 3.

¹⁰²⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 33-34. Erzurum Müstahkem Mevki Komutanlığını Mirliya Fevzi Paşa, topçu komutanlığını Yunus Bey yürütürken istihkam subaylığını ise Albay Maşuk Bey üstlenmişti. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 46.

bulundurması, iyi bir savunma stratejisi uygulayamayışı, Rus birliklerinin harekâtına dair istihbaratı güçlü yapmaması, Rus taarruzlarına karşı savunma ve çekilmelerde planlı bir uygulamanın olmayışı gibi nedenlerden dolayı Rus Kafkas Ordusu'nun ilerleyişi durdurulamadı.¹⁰³⁰

N. N. Korsun'un Köprüköy Muharebesi olarak aktardığı bu muharebelerde Rus kuvvetleri Erzurum'a kısa bir sürede kuzeyden ilerleme imkânı buldular. Rus birlikleri bu ilerleyişi esnasında kanatlardan da saldırarak Türk birliklerinin direncini kırmayı başardılar.¹⁰³¹ İkinci Azapköy başarısı Rus Kafkas Ordusu'nda morallerin yükselmesini sağlarken Türk birlikleri içerisinde üzüntüye neden oldu.¹⁰³²

Türk askeri bu muharebelerde insanüstü bir gayret göstererek soğuk kış şartlarına rağmen kıyafet eksikliği ve yetersiz beslenme ile mücadele etti. Türk kuvvetlerinin Erzurum'a çekilişi esnasında birliklerde dağılmalar görülmekte idi. Kuvvetten düşen askerlerin elbiseleri iyice perişan bir hale geldi. Rus birlikleri ise bulundukları köylerde sabah vakitlerinde ısınma ve dinlenme imkânı bulduktan sonra tekrar taarruza geçiyordu. Ayrıca önceden hazırlandıkları gibi mevsime uygun kalın elbiseler giymişlerdi. 3. Ordu Kurmay Başkan Vekili Aziz Samih Bey esir alınan Rus askerlerinin kıyafetlerini şu cümleler ile anlatmaktaydı: *“Alınan esirlerin üzerindeki melbusat evvela sağlam bir kat elbise sonra yün çorapların üzerine giyilmiş mükemmel bir çizme ve onun üzerine geçirilmiş diğer bir keçe çizme ve kalın kaputtan mürekkeptir.”*¹⁰³³

Rusça gazeteler İkinci Azapköy Muharebesi için durumu değerlendirme yazılarını Rus kamuoyu ile paylaşıyordu. *Tiflisskiy Listok* gazetesinde yayımlanan *“Kafkas Cephesi”* adlı makalede Tortum Gölü'nden Malazgirt'e kadar uzanan cephe hattında iki hafta boyunca inatçı muharebelerin olduğu ve her iki tarafın büyük mücadeleler verdiğine değinilmekteydi. Ayrıca bu muharebelerin sonucunda dağılan

¹⁰³⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 49-50. 10 Ocak-22 Ocak tarihleri arasında 3. Ordu'ya bağlı 9., 10. ve 11. Kolordulardaki toplam zayıat subay olarak 37 şehit, 94 yaralı, 40 esir veya kayıp, er olarak 1.148 şehit, 2.674 yaralı, 5.498 esir veya kayıp ile 559 firar kayıtlara geçti. 3. Ordu'nun silah kaybı ise 9.477 piyade tüfeği, 4 makineli tüfek, 3 dağ topu idi.

¹⁰³¹ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 57-58.

¹⁰³² Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 318.

¹⁰³³ Samih, **a.g.e.**, s. 77.

Türk kuvvetlerinin kuzey ve güney olmak üzere iki kısma ayrıldığı, Erzurum çevresinde bulunan güçlü tabyaların çekilen Türk birliklerini tamamen yok olmaktan koruduğu aktarılmaktaydı.¹⁰³⁴

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi ise Rus birliklerinin İkinci Azapköy ve Köprüköy Muharebelerinde başarı elde etmelerinden sonra kamuoyuna daha geniş bilgilendirme yapıyordu. 19 Ocak 1916 günü yapılan duyuruda Erzurum Müstahkem Mevkii yolu üzerindeki Tortum Gölü'nden Malazgirt'in kuzeyine kadar olan 100 verstlik¹⁰³⁵ bir genişlikteki bölgede bulunan güçlü Türk müstahkemlerinin yenilenen Rus taarruzları karşısında etkisiz hale getirildiği bilgisine yer veriliyordu. Duyurunun devamında *“Türk kuvvetlerinin panik halinde çekildiği, birliklerin bazılarının tamamen yok edildiği ve takip harekâtında yerlerde yüzlerce Türk asker naaşının”* olduğu aktarılmaktaydı. Köprüköy'ün ele geçirildiği bilgisi ile devam edilen duyuruda *“Rus askerlerinin bütün bu başarılarını yüksek dağlık alanlardan geçerek, derin karlara bata-çık ve kar fırtınaları eşliğinde elde ettiğine”* yer veriliyordu.¹⁰³⁶

20 Ocak 1916 günü yapılan duyuruda ise zor arazi şartlarına ve Türk kuvvetlerinin güçlü mukavemetine rağmen Türk birliklerini takip harekâtının devam ettiği, çekilen *“Türk birliklerinde çok sayıda insan kaybının yanı sıra çok miktarda askerî malzemenin de eksildiği”* bilgisine yer veriliyordu. Duyurunun sonunda ise Çar II. Nikolay'ın Rus birliklerinin bu özverili başarısını büyük bir mutlulukla öğrendiği ve bu *“zaferi”* sonunda kadar götüreceklerinden emin olduğu aktarılmaktaydı.¹⁰³⁷

İkinci Azap Muharebesi'nden sonra 20 Ocak 1916 günü 1. Kafkas Kolordusu'na bağlı birliklerin Erzurum tabyalarına ulaşması ile¹⁰³⁸ Rus birlikleri için Erzurum şehir merkezinin işgal yolu açıldı. Rus Kafkas Ordusu Operasyon Şubesi Komutanı Şteyfon, Deveboynu mevzileri başta olmak üzere Erzurum'un diğer tabya

¹⁰³⁴ V. K., “Kavkazskiy Front”, **Tiflisskiy Listok**, 20 Ocak 1916 (2 Şubat 1916), № 15, Çarşamba, s. 3.

¹⁰³⁵ Çarlık Rusya'da kullanılan uzunluk ölçü birimidir, 1 verst, 1,06 km'dir.

¹⁰³⁶ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 6 Yanvarya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

¹⁰³⁷ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 7 Yanvarya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

¹⁰³⁸ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni v 1915-1916 gg.** s. 32.; “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 8 Yanvarya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

ve savunma hatlarını keşif için bölgede faaliyet gösteriyordu.¹⁰³⁹ *Tiflisskiy Listok* gazetesinde tabyalara çekilen Türk birliklerinin ağır bir topçu savunmasına hazırlandıklarına değinirken bütün ordunun tabyalar çevresinde konuşlandığını, Erzurum'un düşmesi halinde kanatlardaki operasyonlarında etkileneceğine dikkat çekiliyordu.¹⁰⁴⁰

Hazırlanan Rus taarruz planına göre ana kuvvetler ile Gürcüboğazı ve batı kısımlardan kuşatıcı bir taarruza geçilerek Kargapazarı Dağı ve güney yamaçlarından tahkimat bakımından en zayıf noktalar olan Çobandede-Tafta Tabyaları arasından Erzurum Ovası'na inmek ve çekilen 3. Ordu'nun yollarını kesmek vardı. Bunun için 2. Türkistan Kolordusu ile 1. Kafkas Kolordusu birliklerine gerekli görev dağılımları yapıldı. Bu kolordular Erzurum hazırlanmış mevziine taarruzda bulunurken Karadeniz kıyısı kesiminde konuşlanan General Lyahov Müfrezesi bulunduğu bölgeden taarruza geçerek 3. Ordu'nun dikkatini buraya çekecekti. Diğer taraftan Murat Havzası'nda bulunan diğer bir Rus kuvveti olan 4. Kafkas Kolordusu Erzurum'un güneyini tehdit ederek Muş-Bitlis bölgesindeki Türk kuvvetlerine saldırılar düzenleyecekti.¹⁰⁴¹

Erzurum tabyalarına ulaşan Rus öncü kuvvetlerinden oluşan Kozak birlikleri 22 Ocak 1916 gününden itibaren tabyalara küçük çaplı taarruzlarda bulunmaya başladı.¹⁰⁴² Bu günlerdeki muharebelere katılan bir Rus askeri yaşadıklarını *Kavkazskoe Slovo* gazetesine anlatmakta idi. Rus askerinin dikkat çeken aktarımına göre ilerleyen Rus kuvvetlerinin karşısına sayısı bir alaydan biraz fazla Türk muhafız piyade birliği çıkmıştı. Bu piyade birliğindeki askerlerin diğer Türk askerlerine benzemediğini aktaran Rus askeri, hepsinin uzun boylu, iyi giyimli olduklarını ve “*aslan*” gibi dövüştüklerine dikkat çekiyordu. Bir tepeyi savunan bu birliğin askerleri üzerine önce Rus topçuları atışta bulunmuş sonra ise Rus askerleri tepeye doğru süngü hücumu gerçekleştirmişlerdi. Tepedeki Türk askerlerinin makineli tüfek atışlarına rağmen Rus askerleri ilerleyerek tepeyi ele geçirmeyi başarmışlardı. Süngüleriyle

¹⁰³⁹ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 258-259.

¹⁰⁴⁰ V. K., “Kavkazskiy Front”, **Tiflisskiy Listok**, 14 Ocak 1916 (27 Ocak 1916), № 10, Perşembe, s. 3.

¹⁰⁴¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 67-68.

¹⁰⁴² “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 9 Yanvarya”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 141.

tepeye yaklaşan Rus askerlerini yakınlarında gören Türk askerlerinin ateşi kestiklerini, hayatta kalan muhafız birliklerinin yüksek tepelerde görünerek teslim olamamak için kendilerini kayalıklardan aşağı bıraktıklarını, “*vatana olan borçlarını*” ödeyen bu askerleri gören Rus askerlerinin ise “*akıl tutulması yaşayarak*” onlara müdahale etmediklerini aktarmaktaydı. Bir gün sonra yaklaşık olarak bir Türk taburunun savunduğu bu bölgeyi ele geçiren Rus birlikleri yakında bulunan köyde çok sayıda tüfek, erzak, askerî malzeme ve üç yüzden fazla küçükbaş hayvan ile çok sayıda altın ve gümüş paralar ele geçirdikleri bilgisine yer vermekteydi.¹⁰⁴³

Rus kuvvetleri Erzurum’a planladıkları büyük çaplı taarruza kadar bir yandan tabyalara saldırılar yaparken diğer yandan Van Gölü çevresindeki Türk kuvvetlerine taarruzlarda bulunarak 3. Ordu’nun dikkatini bu yöne çekme gayreti içerisinde idiler. Bunun için harekete geçen 4. Kafkas Kolordusu’na bağlı General Nazarbekov kuvvetleri 22 Ocak 1916 günü Hınıs Çayı üzerinden, General Abasiyev kuvvetleri ise 23 Ocak 1916 günü Murat Nehri’nin güneyinden yürüyüşe geçti. General Nazarbekov kuvvetleri 27 Ocak 1916’da Hınıs’ı, General Abasiyev kuvvetleri ise 11 Şubat 1916 günü ise Kop’u (Bulanık) ele geçirirken¹⁰⁴⁴ bazı Rus birlikleri Lazistan Cephesi’nde de yürüyüşe geçti.¹⁰⁴⁵ Böylelikle Rus birliklerinin Erzurum yönünde taarruzu öncesi Kafkas Cephesi’nin bütün bölgelerinde çatışmalar yaşanmaya başladı.

Kafkas Cephesi’nin merkez hattı ve kanatlara yayılan çatışmalarda elde ettiği başarılar ile birlikte Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi duyurularına aralıksız olarak devam ediyordu. 23 Ocak 1916 günü yapılan açıklamada takip harekâtı yapan Rus kuvvetlerinin çok sayıda top ve telefon istasyonları ele geçirdiği, yollar üzerinde donarak yaşamını yitiren Türk asker naaşlarına rastlanıldığı, Malazgirt’te Kürt birliklerinin yenilgiye uğratıldığı,¹⁰⁴⁶ 24 Ocak 1916’da 700 askerin esir alındığı, top taşıyan araçlar ile¹⁰⁴⁷ 26 Ocak 1916’da ekmek fırınlarının yanı sıra ambar depolarında

¹⁰⁴³ A. M-ov, “U Fortov Erzeruma, Vpeçatleniya Uçastnikov”, **Kavkazskoe Slovo**, 10 Şubat 1916 (22 Şubat 1916), № 32, Çarşamba, s. 2.

¹⁰⁴⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 70-76.

¹⁰⁴⁵ Yüksel, **a.g.t.**, s. 195.

¹⁰⁴⁶ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 10 Yanvary”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

¹⁰⁴⁷ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 11 Yanvary”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

çok miktarda un, ekmek, peksimet, konserve et, buğday ve arpanın ele geçirildiği bilgisine yer veriliyordu.¹⁰⁴⁸ Sonuç olarak Erzurum güzergâhında yapılan muharebelerde Rus birlikleri toplamda 12 top, 8 makineli tüfek, 80’den fazla subay ile 4.000’den fazla asker esir aldılar.¹⁰⁴⁹

Erzurum tabyalarına ulaşan Rus birliklerinin sayısı Türk kuvvetlerinden sayıca çok fazla idi. 10 Ocak 1916’dan itibaren yapılan muharebelerde 3. Ordu’nun piyade muharip askerinin toplamı 32 bin kişiden oluşurken şubat ayının başlarında bu sayı 22 bin kişiye kadar düştü. Bunun en önemli sebepleri arasında firar ve hastalıklar da vardı. 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa İstanbul’da Enver Paşa’dan takviye kuvvet talep ettiğinde “*Ruslar tazyik ederse Sivas’a kadar çekilebilirsin*” cevabını almıştı. 3. Ordu yönetiminin sonraki günlerde yinelenen takviye taleplerine 6 Ocak 1916 günü Başkomutanlık Vekâleti’nden bir kez daha olumsuz yanıt gelmişti.¹⁰⁵⁰ Dolayısıyla Erzurum bölgesindeki Türk kuvvetleri kendilerinden sayıca ve donanım bakımından üstün olan Rus kuvvetleri karşısında mücadele vermeye devam edecekti.

Rus birlikleri Erzurum tabyalarına ulaşana kadar geçen 21 günlük süreçte keşif operasyonları, ön hatlardaki pozisyonların işgali, diğer bölgelerdeki Türk birliklerinin Erzurum’a desteğini önleme amaçlı operasyonlar düzenleme, cephe gerisini hazırlama, birliklerin yeniden gruplandırılması, cephe hattına erzak ve mühimmat ikmal ile en önemlisi olarak ağır topların ve mermilerinin bölgeye çok zor şartlar altında taşınması gibi hareketli bir dönem geçirdi.¹⁰⁵¹ Bu dönemde Türk birlikleri Malazgirt-Hımıs hattından çekilmek zorunda kalırken Rus kuvvetleri 60 verstlik bir

¹⁰⁴⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 13 Yanvary”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

¹⁰⁴⁹ “No: 264, Reskript Namestnika E. İ. V. Na Kavkaze Velikogo Knyaza Nikolaya Nikolayeviça ...”, **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voyni 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 444.

¹⁰⁵⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 80-82. Fevzi Çakmak eserinde Erzurum savunmasında Türk kuvvetlerinin toplam sayısının 39.000 kişiye ulaştığını, bunun 29.500 kişisinin muharip piyade olduğunu aktarmaktadır. Çakmak, **a.g.e.**, s. 201. Fahri Belen ise 9 piyade tümeninden oluşan 3 kolordu ve Erzurum Müstahkem Mevkii’nde toplam 39.000 kişi ile 29.000 tüfek, 112 top 39 makineli tüfek olduğunu aktarmaktadır. Rus Kafkas Ordusu’nun ise 104 piyade taburu, 55 süvari taburu 244 top olmak üzere toplam muharip gücü 120.000 iken seyyar ordu toplamı ise 150.000 kişi idi. Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 15.

¹⁰⁵¹ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni v 1915-1916 gg.** s. 55.

ilerleme sağladı.¹⁰⁵² Cephe hattındaki gelişmeleri gün gün gazete sayfalarına taşıyan Rusça gazeteler 9., 10. ve 11. Kolorduların bir kısmının etkisiz hale getirilerek Rus kuvvetlerinin Erzurum'a yaklaştığını ve şehrin tabyalarını bombardımana tuttuğunu Rus kamuoyuna duyurmakta geç kalmadı.¹⁰⁵³

Hınıs'ı ele geçiren Rus birliklerinin Erzurum'a yaklaştıklarını aktaran *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri burada Türklerden geriye çok sayıda askerî malzeme ve erzak kaldığını aktarmaktaydı. Muhabir ayrıca Rus Kafkas Ordusu'nun yolu olmayan karlı yüksek yerlerden soğuk hava şartlarında ve savunmada olan Türk kuvvetlerine rağmen ilerlemeye devam ettiğine vurgu yapmaktaydı. Muhabir, 1916 yılının şubat ayı itibarıyla 3. Ordu'da yaşanan gelişmelere ve Türk birliklerinin dağılışına Rus Genel Kurmayı da dahil olmak üzere cephelerdeki savaş muhabirlerinin bir mana veremediklerine dikkat çekiyordu. Muhabir, 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa olmasına rağmen bütün birlikleri yöneten kişinin Abdülkerim Paşa olduğunu, bütün bir ordunun Erzurum'a toplandığını, bazı piyade alayı ile süvari birlikleri ve Kürt kuvvetlerinin sağ kanat olan Malazgirt ve Urmiye bölgesinde olduğunu, birkaç piyade alayından oluşan kuvvetlerin ise Çoruh Vadisi'nde bulunduğunu aktarmaktaydı.¹⁰⁵⁴

Erzurum'a taarruz yapacak Rus birliklerinin hazırlıklarını sürdürmelerinin yanı sıra Rus Kafkas Ordusu'na Meyer adındaki Sibiry Hava Müfrezesi dahil oldu. Hava Müfrezesi'nde üç pilota sahip Fransız menşeli Nieuport uçağı bulunmaktaydı. Taarruz hazırlıkları esnasında Hasankaleye'e getirilen bu uçak soğuk kış hava şartlarında ve tehlikeli arazide Deveboynu bölgesini fotoğraflamak için kullanıldı.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 18 Yanvary", *Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel*, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 142.

¹⁰⁵³ "Na Teatre Voyni", *Kavkazskoe Slovo*, 20 Ocak 1916 (2 Şubat 1916), № 15, Çarşamba, s. 2.

¹⁰⁵⁴ N. R., "Na Kavkazskom Fronte", *Kavkazskoe Slovo*, 23 Ocak 1916 (5 Şubat 1916), № 18, Cumartesi, s. 2. *Kavkazskiy Telegraf* gazetesi Erzurum Operasyonu başlamadan iki yıl önce Türklerin, Rusya sınırına olası Rus saldırısına karşı bilerek yol ve şose yapmadıklarına dikkat çekmekteydi. 100 km sınır hattında yol olmamasına rağmen ticaretin az etkilendiğine vurgu yapan makalede Rus tüccarların büyük bir zorlukla Erzurum'a şeker ve diğer ticari ürünleri getirdiğine değinmekteydi. "Erzerum", *Kavkazskiy Telegraf*, 22 Eylül 1914 (5 Ekim 1914), № 48, Pazartesi, s. 2.

¹⁰⁵⁵ Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni v 1915-1916 gg.* s. 105. Kafkas Cephesi'nde bu dönemde Türk ordusunda da uçak kullanılmaktaydı. Almanların desteği ile oluşturulan 7. Osmanlı Uçak Bölüğü 1916 yılının ocak ayı itibarıyla 3. Ordu emrine verildi. 4 uçaktan oluşan 7. Osmanlı Uçak Bölüğü'nün birkaç Alman personeli dışında geri kalanların hepsi Türklerden oluşmaktaydı. Bölük komutanlığını Üsteğmen Ali Rıza Bey'in üstlendiği Türk uçak bölüğü şubat ayının

General Yudenich çekilen Türk birlikleri ile Erzurum yakınlarındaki Türk müstahkemlerinin durumlarını öğrenmek için havadan destek alırken karadan ise Albay Maslovskiy'i ileri hatlara gönderdi. Albay Malovskiy Erzurum şehir merkezinin çevresinde siperlerde dahil olmak üzere yolların kar ile kaplı olduğunu, Türk ordusunun mühimmatlarının büyük bir kısmını Köprüköy ve Hasankale'de bıraktığını, mevzilere takviye birlik gönderilmediğini tespit etti.¹⁰⁵⁶ Ayrıca yolda karşılaştığı 300 Türk esir grubunun 15 farklı birliğe dahil olduğunu görünce Türk birliklerinin birbirine karıştığını anladı ve Türklerden başarılı bir savunma beklenemeyeceğini rapor olarak sundu.¹⁰⁵⁷

Türk ordu yönetimi Erzurum Müstahkem Mevkii'nde savunma hazırlıklarını yaparken kış şartlarında Kargapazarı Dağı'nın çok sayıda birlikle geçilemeyeceğini düşünerek bu bölgede herhangi bir savunma hattı oluşturmamış, Kargapazarı Dağı'nın gerisinde olan Karagöbek mevziilerini asıl savunma hattı olarak hazırlamıştı. Türk ordu yönetimi Kargapazarı Dağı çevresinde oluşan 10 km'lik açıklığı savunmak için 31. Tümeni görevlendirdi. 31. Tümen'in bölgeyi savunmakta yetersiz kalacağını fark eden General Yudenich için bu bölge fırsat haline gelerek ana kuvvetleri ile Kargapazarı-Gavur Dağı arasından Erzurum'un kuzeyine taarruz yapma kararı aldı.¹⁰⁵⁸ General Yudenich'in planında İstanbul'dan takviye kuvvetleri gelene kadar 3. Ordu'yu zayıflatmak varken Erzurum çevresinde gerçekleşen muharebeler şehrin ele geçirme fırsatını oluşturdu. General Yudenich Erzurum'un ele geçirilmesinin sadece siyasî ve moral olarak değil ayrıca maddi kazançlarının da olacağı görüşünde idi.¹⁰⁵⁹

General Yudenich Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum'a yapacak taarruzu için düşüncelerini şu ifadeler ile dile getirerek planını paylaştı:

“Deve Boynu mevzilerinin sol kanadına hâkim olan Kargapazar Dağları'nın ele geçirilmesi ile Çobandede ve Dolangez bölgesine hızlı bir darbe vuracak bu

sonlarına kadar Kafkas Cephesi'nde keşif uçuşları gerçekleştirdi. Yüksel, **a.g.t.**, s. 195. Türk uçakları ilerleyen aylarda da Kafkas Cephesi'nde kullanılmaya devam etti. Nitekim Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden 2 Temmuz 1916 yapılan açıklamada bir Türk uçağının Erzurum üzerinde keşif yaptığı bilgisi verilmekte idi. “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 19 İyunya”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s. 172.

¹⁰⁵⁶ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 318-319.

¹⁰⁵⁷ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 13.

¹⁰⁵⁸ **A.g.e.**, s. 16-18.

¹⁰⁵⁹ “No: 263, Raport Komanduyuşçego Kavkazskiy Armiey N. N. Yudenicha ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voyni 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 442.

sırada 2. Türkistan Kolordusu eş zamanlı olarak Gürcüboğazı Geçidi'nden Karagöbek mevzilerine ve sağ kanadında bulunan Deveboynu'ndan geçerek ... Düşman parçalanacak..."¹⁰⁶⁰

Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum'a taarruz yapması için gerekli bütün altyapı oluşturuldu. General Yudenich bir an önce taarruz yapmak için sabırsızlanıyordu. Fakat Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayevich'in Rus birliklerinin Köprüköy mevzilerinde tutulması dolayısıyla Erzurum Operasyonu'nun yapılmaması yönünde düşüncesi vardı. Geçen her dakikanın değerli olduğunu düşünen General Yudenich, Grandük'e telgrafla değil telefon aracılığıyla ulaşmayı uygun gördü. Yapılan görüşmede General Yudenich bütün sorumluluğu üzerinde alarak Erzurum Operasyonu için Grandük'ten onay aldı.¹⁰⁶¹

General Yudenich, Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı'ndan onay aldıktan sonra Erzurum taarruz planlarını görüşmek üzere karargâh toplantısı yaptı. Üst düzey komutanlar General Yudenich'ten taarruz tarihinin 11 Şubat 1916 olduğunu duyunca şaşırarak bir hafta sonra yapılmasının uygun olacağını ifade ettiler. General Yudenich bütün komutanları dinledikten sonra "*Ertelenmesini istiyorsunuz, çok güzel! Erteleme fikrinize katılıyor ve size süre veriyorum. Taarruz saat 8.00'da değil, 8.05'te başlayacak.*" cümlesiyle Erzurum hazırlanmış mevkiine taarruz için kesin emri verdi.¹⁰⁶²

General Yudenich'in Erzurum tabyalarına taarruz kararı almasından sonra Rus askerleri büyük bir gayretle dağlık, kayalık, karlı ve buzlu bölgelerden topları tabyaların çevrelerine taşımaya başladı. Rus askerleri yüksek kayalıklardan aşağıya doğru topları indirirken atların ve develerin hareket edemediklerini görüp kendileri bu işi üstelendiler. Top arabalarını üç parçaya ayıran askerler, yüzlerce kilo demirleri dikkatli ve yavaş bir şekilde kayalıklardan indirmeye çalışıyorlardı. Arazi şartlarının

¹⁰⁶⁰ Şişov, a.g.e., s. 534.

¹⁰⁶¹ Maslovskiy, a.g.e., s. 259-260. Grandük Nikolay Nikolayevich'in Erzurum'a taarruzuna sıcak bakmayışının birden fazla nedeni vardı. Bunların başında Avrupa Cephesi ve iklim şartları geliyordu. Avrupa'da mücadele veren Rus orduları çekilme sürecine girmiş ve cephaneleri azalmıştı. Dolayısı ile Kafkas Cephesi'nden asker ve cephane yardım talebi olabilirdi. Ayrıca kışın soğuk şartlarda Erzurum gibi müstahkem mevki durumunda olan bir kaleye taarruz yapmak pek uygun görülüyordu. Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 13.

¹⁰⁶² Kersnovskiy, a.g.e., s. 147. Erzurum Operasyonu'na sadece Rus Kafkas Ordusu komutanları değil uzun dönemler Rus Genel Kurmay Başkanlığı görevini yürüten General Palitsin'da sıcak bakmıyordu. General Palitsin, Rus birliklerinin Erzurum önlerinde yenilgiye uğramaları halinde şimdiye kadar elde ettikleri başarıları gölgede bırakacağını düşünmekteydi. Maslovskiy, a.g.e., s. 256.

zorluğuna, soğuğa ve tipiye rağmen Rus askerleri bir gün içerisinde topları indirmeyi başardılar.¹⁰⁶³

Rus topçuları 11 Şubat 1916 gününden itibaren büyük bir gayretle top ikmali yaptıkları Çobandede, Dolangez Uzun Ahmet Tabyaları ve civarını devamlı ateş altında tutmaya başladı.¹⁰⁶⁴ Rus topçularının atış yönlerini 3 Şubat 1916 günü Erzurum hazırlanmış mevkiindeki durumları içeren yazılı notlar ile Rus tarafına kaçan Teğmen Rifat'ın aktardığı bilgiler önemli rol oynamaktaydı. Rus birliklerinin uzun menzilli top atışlarına karşı 3. Ordu'nun toplarının menzili düşük olduğu için gerekli cevap verilemiyordu.¹⁰⁶⁵ General Yudenic, Teğmen Rifat hakkında düşüncelerini saklamıyordu. Subaylarına *“Bu alçağı yanınıza alın, bırakın elindeki bilgiler ile topçularımıza yardım etsin.”* cümleleri ile direktifler veriyordu.¹⁰⁶⁶

11 Şubat 1916 günü saat 20.00'ye kadar devam eden Rus topçu atışından itibaren 1. Kafkas Kolordusu Palandöken'den Uzun Ahmet Tabyası'na kadar 31 top ile destekli dört kol halinde çok sayıda asker ile taarruza geçerken 2. Türkistan Kolordusu ise Gürcüboğazı'nın iki tarafından saldırılarına başladı. Bir başka Rus kuvveti de Karapınar sırtlarından harekete geçti. 12 Şubat 1916 günü Çobandede ve Dolangez tabyalarında yoğunlaşan muharebelerde her iki tarafta ağır kayıplar verilmekteydi. Zorlu muharebelerin yaşandığı bir diğer bölge ise Kargapazarı'nda 4. Kafkas Avcı Tümeni ilerlemeye devam ediyordu. Don Plaston Tugayı'da Kargapazarı bölgesinden ilerlerken bir gece boyunca 500 asker donarak öldü.¹⁰⁶⁷ Rus askerlerinin Erzurum tabyalarına çok zor şartlar altında taarruz yapması Rusça gazeteler tarafından gündeme getirilmekteydi. Nitekim *Kavkazskiy Kray* gazetesi soğuk ve kar fırtınaları

¹⁰⁶³ Adyutant, “Na Erzerumskom Napravlenii, Naşa Artilleriya”, **Tiflisskiy Listok**, 15 Mart 1916 (28 Mart 1916), № 60, Salı, s. 2.

¹⁰⁶⁴ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 106. Rus birliklerinin çok güç şartlar altında Erzurum çevresine top ikmali yapması Rusça gazetelere yansımaktaydı. *Voennaya Letopis* gazetesi tabyalarda bulunan büyük kale toplarına karşılık verecek 250-300 kg ağırlığındaki topların sadece geniş şose yolu üzerinden taşınabileceğini hatırlatıyordu. Türk tarafının sınır hattına tekerlekli araç yolu yapmadığı için bu patika yollardan büyük kalibreli top nakliyatının zor olduğunu buralardan sadece dağ topları, piyade ve süvarilerin geçebileceği bilgisine yer veriyordu. “Vzyatie Erzeruma”, **Voennaya Letopis**, 11 Şubat 1916 (24 Şubat 1916), № 230, Perşembe, s. 2.

¹⁰⁶⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 87-93.

¹⁰⁶⁶ Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voynı 1916 god Sverhnapryajenie**, s. 5.

¹⁰⁶⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 93-96.

eşliğinde Türk birliklerinin inatçı savunma hatlarında dar boğazlardan geçmenin Rus askerlerini çok fazla yorduğuna değinmekteydi. Gazete Rus askerlerinin Erzurum taarruzunda Türk askerleriyle girilen muharebelerin yanı sıra iklim ve arazi şartlarıyla da mücadele edildiğine vurgu yapmaktaydı. Gazetede Erzurum çevresindeki yüksek yerlerin kayalıklara kaplı olduğu, kış şartlarından dolayı bu taşların üzerinde yoğun kar ve buzla kaplandığına dikkat çekiliyordu.¹⁰⁶⁸ Rus birlikleri bu kadar zorlu bir ilerleyiş yapmalarına rağmen cephe gerisinden gerekli yardımları görüyorlardı. Nitekim tabyalara taarruz esnasında cephenin hemen gerisinde doktor ve sıhhiye birlikleri hazır beklerken Rus askerlerine sıcak çay dağıtımı yapılıyordu.¹⁰⁶⁹

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin yaptığı duyuruda Erzurum bölgesinde -25 dereceye ulaşan soğukta, derin karlarda ve ulaşılması zor geçitlerde yapılan muharebelerde onlarca Türk subayı ve 600 askerinin esir alındığı, 7 top, çok sayıda makineli tüfek, mühimmat sandıklarının ele geçirildiği aktarılırken Rus topçu atışlarından sonra bir tabyada çok büyük patlamanın olduğu bilgisine yer veriliyordu.¹⁰⁷⁰

12 Şubat 1916 günü Erzurum hazırlanmış mevkiine çeşitli yönlerden yapılan Rus saldırıları karşısında Türk birliklerinde kayıplar artmaya başladı. Daha önceden başlayan ve genel taarruzla yoğunlaşan 10. Kolordu bölgesine yapılan Rus taarruzları karşısında 10. Kolordu yüzde elli zayıat verdi. 3. Ordu yönetimi 10. Kolordu'yu yeni birlikler ile desteklemeye çalışıyordu.¹⁰⁷¹ 14. ve 18. Türkistan Avcı Alayları ise insan üstü bir gayretle Karagöbek Tabyası yakınlarına ulaştırdıkları topları ile¹⁰⁷² Karagöbek Tabyası'nı 9 topu ile beraber ele geçirdi.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁸ “Kak Vzyali Erzerum”, **Kavkazskiy Kray**, 10 Şubat 1916 (23 Şubat 1916), № 32, Çarşamba, s. 2.

¹⁰⁶⁹ V. K., “V Erzeruma”, **Tiflisskiy Listok**, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, Çarşamba, s. 2.

¹⁰⁷⁰ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 31 Yanvarya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 145.

¹⁰⁷¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 96-100.

¹⁰⁷² N. Yevdoniyev, “Na Teatra Voyni, Voennoe Obozrenie”, **Kavkazskoe Slovo** 4 Şubat 1916 (17 Şubat 1916), № 27, Perşembe, s. 2.

¹⁰⁷³ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni v 1915-1916 gg.** s. 114. *Tiflisskiy Listok* gazetesi Karagöbek Tabyası taarruzunda yaşanan ilginç bir olayı sayfalarına taşımaktaydı. Gazetenin haberine göre tabyanın akşam saatlerinde Rus birlikleri tarafından bombalanması esnasında patlamalardan çıkan dumanda gök yüzünde büyük bir haç figürü belirdi. Gökyüzünde beklemedikleri bir anda kutsal saydıkları haç figürünü gören Rus askerlerinin moralleri bir anda yükselerek tabyaya büyük bir cesaretle saldırarak tabyayı ele geçirdiler. Asker ve subayların gördüğü bu haç figürü kısa sürede ordu içerisinde çok fazla kişi tarafından konuşulmaya başlandı.

Rus birlikleri 12 Şubat 1916 günü birçok tabya ve mevzilerden top ve tüfek atışları ile desteklenen Dolangez Tabyası'na da taarruz etti. Rus askerleri yoğun ateş altında yüksek yamaçlarda nefes nefese kalarak ve derin karlar arasından patika yollar açarak Deveboynu tepesine hâkim durumda olan Dolangez Tabyası'nı ele geçirdi.¹⁰⁷⁴

Dolangez Tabyası'nı ele geçiren 153. Bakü Alayı'ndan bu mevziyi geri almak isteyen Türk birlikleri tabyaya taarruzda bulundular. Her iki ordu için stratejik öneme sahip olan Dolangez Tabyası çevresinde şiddetli çatışmalar yaşanmaya başladı. 153. Bakü Alayı Komutanı Pirumov Türk askerlerinin tabyaya yaklaşmasına izin verdikten sonra makineli tüfekler ile karşılama yaptırdı. Bu çatışmalarda çok sayıda Türk kaybı meydana geldi. Fakat Türk birlikleri diğer tabyalardan yapılan top desteği ile tekrar saldırıya geçiyordu. Bir müddet sonra tabyada bulunan Rus birliklerinde mühimmat kalmayınca Türk taarruzlarını süngü ile karşılamaya başladılar. 12 Ocak 1916 günü Dolangez Tabyası'nda bu şekilde sekiz defa karşılıklı çatışma yaşandıktan sonra Rus birlikleri tabyayı savunmada muvaffak oldu.¹⁰⁷⁵ Rus birlikleri Dolangez Tabyası'ndan sonra bütün Deveboynu'nun en yükseğinde bulunan Çobandede Tabyası'nı da ele geçirdi. Hasankale ve Erzurum tabyalarının tamamının görüldüğü Çobandede Tabyası için strateji uzmanları “ulaşılmaz” tanımlamasını yapmaktaydı.¹⁰⁷⁶

Askerler arasında bu olay tanrının bir işareti olarak yorumlanarak Rus ordusunun Erzurum'u ele geçireceği inancı artmış ve Rus askerlerine mutluluk getireceği fikri oluşmuştu. Bu hadiseyi aktaran ve bir mana veremeyen makale yazarı ise “*bu olayı geleceğin tarihçileri elbette aydınlatacaktır*” ifadesiyle devam ederek önemli olanın ise bunun Rus askerlerin morallerini yükselterek hücumlarının etkilemesi olduğuna değinmekteydi. V. K., “V Erzeruma”, **Tiflisский Listok**, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, Çarşamba, s. 2. Karagöbek Tabyası taarruzunda gökyüzünde görülen haç simgesi projektörle yansıtma idi. Nitekim Rus ordusunun bu yöntemi Avrupa cephelerinde de kullandığı bilinmektedir.

¹⁰⁷⁴ “Ot Ştaba Verhovnago Glavno Komanduyuşçago”, **Kavkazskiy Kray**, 18 Şubat 1916 (2 Mart 1916) № 39, Perşembe, s. 3.

¹⁰⁷⁵ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 284-286.

¹⁰⁷⁶ “Ot Ştaba Verhovnago Glavno Komanduyuşçago”, **Kavkazskiy Kray**, 18 Şubat 1916 (2 Mart 1916) № 39, Perşembe, s. 3. *Tiflisский Listok* gazetesinde günler sonra yayımlanan bir haberde Çobandede Tabyası'nda Türk 108. Alay'ın bulunduğu bilgisine yer verilmekteydi. Rus birliklerinin taarruzu sonucunda alay komutanı da dahil olmak üzere 11 subay ve 480 er esir düştü. Rus komutanlar esir düşen alay komutanı ile yaptıkları görüşme gazete sayfalarına yansımıştı. Alay komutanının ifadesine göre Almanların her işte Türk birliklerine müdahale ettiği ve verilen birçok sözün tutulmadığını söylediği iddia edilmekteydi. Alay komutanı, uzun zamandır uçak ve iki otomobil bataryası beklediklerini, son zamanlarda ise üç kolordunun yardımı geleceği haberinin askerler içerisinde yayıldığını aktarmaktaydı. V. K., “V Erzerume”, **Tiflisский Listok**, 28 Şubat 1916 (12 Mart 1916), № 47, Pazar, s. 3

Erzurum Valisi Tahsin Bey 12 Şubat 1916 gecesi Talat Paşa'ya yaptığı bilgilendirmede yaşanan muharebeler ve son durum için şu ifadelerle yer veriyordu:

“Cephede muharebat bugün ve bu gece devam ediyor. Asker vecibeyi namusun ifası için bütün fedakarlığıyla çalışıyor. 10. Kolordu cephesi orduca şayan-ı endişe görülüyor. Karagöbek'ten hattı müdafaa Tafta'ya geçti. Yarınki gün muharebe bu hatta cereyan edecektir. İnşallah düşman tevkif olunur, olunmadığı halde fedakâr Erzurum'un mukadderatı karanlıktır. Seferberlikten bugüne kadar tarihin pek az kaydettiği müessir fedakarlığı gösteren şu muhterem Erzurum halkına ağlamak kabil değildir. Cenab-ı Hak şu bağı yanık millete acısın.”¹⁰⁷⁷

Kavkazskoe Slovo gazetesi birinci hatta bulunan Karagöbek, Tafta, Çobandede, Dolangez, Uzun Ahmet-Karakol, Uzun Ahmet № 1, Kaburga ve iki Orta Yük gibi dokuz tabyanın düştüğü haberini sayfalarına taşımaktaydı. Gazete birinci hattan sonra ikinci hat olarak dört güçlü istihkamdan oluşan fakat yüksek olmayan Deveboynu pozisyonunun geldiğini hatırlatmaktaydı. Gazete Erzurum taarruzunun Kafkas Cephesi'nin sahil hattı ve Rusların sol kanadındaki başarılarını ikinci plana attığını, Türkler için önemli hale gelen Erzurum savunmasının ise 3. Ordu'nun planlarını değiştirerek Erzurum'u güçlendirmek için İzmir'den ve Musul'dan yeni birliklerin alelacele bölgeye sevk edildiğini böylelikle Erzurum'da 60 bin yeni askerin olacağına dikkat çekmekteydi. Fakat bu birliklerin Erzurum'a gelmelerinin 2-3 hafta süreceğine vurgu yapılıyordu. Dolayısıyla Türklerin Erzurum'u başka birliklerin desteği olmadan sadece üç kolordu ile savunmaya devam edeceğine değinmekteydi.¹⁰⁷⁸

13 Şubat 1916 günü hava soğukluğunun -25 derecelerde devam etmesine rağmen Rus birlikleri 1,5 metre derinlikteki karlı alanlardan geçerek tabyalara saldırılarını sürdürüyordu.¹⁰⁷⁹ Rus kuvvetleri 9. Kolordu cephesindeki Güllüdağ-Höyükler hattında taarruza başlarken 11. Kolordu bölgesinde ise Ruslar Uzun Ahmet Tabyası'nı projektör ile aydınlatarak topçu atışı yapıyordu. Köse Mehmet Gediği bölgesine yapılan Rus taarruzlarında Türk topçusunun karşılık vermesi ve Türk 53. Piyade Alayı'nın süngü hücumu ile taarruz yapan Rus birlikleri geri püskürtüldü. 10. Kolordu cephe hattında ise Rus birlikleri Kızılziyaret tepesini ele geçirirken Rus 14.

¹⁰⁷⁷ Tekir, **a.g.e.**, s. 504.

¹⁰⁷⁸ N. Yevdoniyev, “Na Teatra Voynı, Voennoe Obozrenie”, **Kavkazskoe Slovo**, 4 Şubat 1916 (17 Şubat 1916), № 27, Perşembe, s. 2.

¹⁰⁷⁹ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 119.

Türkistan Alayı ise Güngörmez Köyü'nü işgal etti. Yaşanan muharebelerde 3. Ordu'da kayıplar her geçen gün artmaya devam ediyordu.¹⁰⁸⁰ Fakat 13 Şubat 1916 günü Türk kuvvetleri özellikle Pasinler-Uzun Ahmet-Höyükler cephe hattındaki Rus taarruzlarına karşı başarı elde ediyordu.¹⁰⁸¹

Erzurum tabyalarında muharebelerin devam ettiği günlerde şehirde yaşayan Müslüman ahalî Rus saldırıları karşısında telaşlanmasına rağmen ileri hatta bulunan tabyalara destek amacı ile mücadele vermeye başladı. Türk askerlerine yardım etmeye çalışan Erzurum halkı tabyalara giden yolları temizleyerek birliklere gerekli malzemelerin yetişmesini sağlıyordu. Diğer yandan devlete ait binaların tahliye edildiğini gören bir kısım Erzurumlu insanlar korkuya kapılıp şehri terk etmeye başladı.¹⁰⁸²

14 Şubat 1916 günü 3. Ordu'nun üç kolordu bölgesinde Rus taarruzları devam ederken 9. Kolordu bölgesinde Rus taarruzu etkili olamıyordu. En şiddetli muharebeler ise 10. Kolordu bölgesinde yaşanmaktaydı. Bu bölgede 4. Kafkas Avcı Tümeni'nin 34. Piyade Tümeni'ne, 2. Türkistan Kolordusu'nun ise Gürcü Boğazı ve batısına yaptığı taarruzlar şiddetli geçmekteydi. Türk birliklerinin sebatlı direnişine rağmen Rus kuvvetleri Tafta Tabyası'nı ele geçirdi. Sayıca fazla olan Rus birlikleri 10. Kolordu'ya kuşatıcı manevralar yaparak çekilmesini mecbur ettiler.¹⁰⁸³ Rus birlikleri Tafta Tabyası'nın çevresinde savunma yapan Türk kuvvetlerinden 1.500 esir ve 20 top ele geçirdi. Türk birliklerinin Gürcü Boğazı'ndan çekilmesi ile birlikte Rus kuvvetlerine Erzurum'un kuzeyinden işgal yolu açıldı.¹⁰⁸⁴

3. Ordu Komutanlığı sayıca üstün olan Rus birliklerinin şiddetli taarruzları ve ihtiyat Türk kuvvetinin olmayışından dolayı 10. Kolordu'nun artık yeterince savunma yapamayacağı kanısına vardı. Rus kuvvetleri 10. Kolordu cephe hattını yardıkları takdirde 9. ve 10. Kolorduların çekilen yollarını keseceklerdi. Erzurum Kalesi'ne sığınmak zorunda kalacak olan her iki kolordu için ancak bir-iki günlük erzak stoku

¹⁰⁸⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 102-104.

¹⁰⁸¹ Yüksel, **a.g.t.**, s. 220.

¹⁰⁸² **A.g.t.**, s. 220.

¹⁰⁸³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 104-106.

¹⁰⁸⁴ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 121.

bulunmaktaydı. Bu da 3. Ordu için felaket manasına gelmekteydi. Bunun için 3. Ordu Komutanı 14 Şubat 1916 tarihinde orduyu Erzurum'un 14 km kadar batısına çekme kararı aldı.¹⁰⁸⁵

14 Şubat 1916 tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Talat Paşa'ya saat 11:40'ta gönderdiği telgrafta Erzurum savunması ile ilgili son gelişmeler hakkında şu ifadelerle yer veriliyordu:

“Dün ve evvelki gece cephede vuku bulan muharebede düşman yalnız 9. ve 11. Kolordular cephesinde iki bin tüfek bırakmış ve bazı alayları bozulmuştur. Bu cephe düşmanın bugünkü taarruzunu da defetmeyecektir. Endişe edilen cihet 10. Kolordu cephesidir. Elde hiçbir taze kuvve-i imdadiye olmaması kumandanı da düşündürüyor. Her türlü mahrumiyetlere kışın şiddetine rağmen askerlerin gösterdikleri fedakârlık pek büyüktür. Ne çare ki boşlukları dolduracak ihtiyat kalmadı. Kayseri'de olan fıkra on beş gün evvel çıkmış olsa idi bugün Erzurum için tehlike kalmaz idi. Ordu vazife-i namusu fedakârlık ifa ediyor. Takdir-i ilahi inşallah yüzümüzü güldürür. Anadolu için esaslı düşünmek lazımdır. Çünkü bugün başlayan bir şey iki ay sonra fakr verir. Maazallah Erzurum'un sükût ederse Anadolu şarkı duçar-ı istila olur.”¹⁰⁸⁶

15 Şubat 1916 günü 4. Kafkas Avcı Tümeni ile 2. Türkistan Kolordusu'nun 3. Ordu'nun kaderini belirleyecek olan 10. Kolordu bölgesine taarruzları bütün şiddeti ile devam ederken farklı yerlerdeki Türk birlikleri bulundukları bölgelere artçı kuvvetler bırakarak çekilmeye başlamıştı. Nitekim 3. Ordu'nun çekilmesinin düzenli bir şekilde olması için 11. Kolordu Komutanı Mirliva Abdülkerim Paşa'ya “Umum Artçılar Komutanı” görevi verildi. 14-15 Şubat 1916 gecesi 9. ve 11. Kolordu birlikleriyle başlayan çekilme 15-16 Şubat 1916 gecesi bırakılan artçı kuvvetler ile devam etti.¹⁰⁸⁷ Çekilen Türk birlikleri geride bıraktıkları bütün cephanelikleri imha etmeye başladılar. İstanbul Kapı ile Harput Kapı çevresinde mühimmat depolarının patlatılması sonucu çevrede bulunan asker, subay ve yerli halktan çok sayıda kayıp verildi.¹⁰⁸⁸

Erzurum Valisi Tahsin Bey 14 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'dan Talat Paşa'ya gönderdiği son telgrafta Erzurum'dan çekilmeyi şu sözler ile anlatıyordu:

“Kan ağlayarak size Erzurum'dan son telgrafi çekiyorum. Bu acı akıbeti ne ben ne de ordu ve Erzurum'un fedakâr halkı layık değil idi. Ne yapayım takdirat

¹⁰⁸⁵ Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 107-108.

¹⁰⁸⁶ Tekir, a.g.e., s. 507.

¹⁰⁸⁷ Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 109-112.

¹⁰⁸⁸ Yüksel, a.g.t., s. 226.

böyle imiş. İnşallah Erzurum’u istirdat-ı ahz-ı intikam ederiz. Birçok seneden beri fedakârlık gösteren bu halktan ayrılmak istemiyorum. Onların son dakikalarına iştirakimi ve ölmek ise hemen ölürüm. İşte bu son saatler de kadın, çoluk çocuk orduya arkalarla arabalarla erzak taşıyor... Ordu ri’cat emrini verdi Erzurum’u terk ediyoruz.”¹⁰⁸⁹

3. Ordu birliklerinin Erzurum’dan zorunlu olarak çekilmeleri Erzurum Valisi’nde olduğu gibi Türk asker ve subaylarında da üzüntüye neden olmaktaydı. 3. Ordu Kurmay Başkan Vekili Aziz Samih Bey ise yaşadığı üzüntüyü şu cümleler ile dile getirmekteydi.

“... Tahliye kararı şehirde şayi olmuş ve Ordu Karargahı’nın çıkmasına mümanaat için ahali bazı yerlerde toplanmış olduğunu haber vermişlerdi. İmkânı mukavemet olsa ölüm pahasına bile kendilerini bırakmayacağımızı vatanperver Erzurumlular da pekâlâ bilirlerdi. Fakat yeis ve nevmidi bu tedbirde bir amildi. Bırakıp uzaklaştığımız meskenlerin kapılarında, pencerelerinde görülen ıstıraplı bakışlı gözlerden otomobilin en karanlık köşesine sığındım.”¹⁰⁹⁰

Erzurum’a yaklaşan Rus birliklerini ve şehrin işgal gününü Mehmet Ali Paşa’nın o günlerde 12 yaşında olan oğlu Şeref Tipi ise şu duygular ile dile getiriyordu:

“Bütün geçmişi ve geleceği ile bir şehrin düşmana terk edilmesinin nasıl bir acı olduğunu ancak ona tanık olabilenler bilebilirdi. Hele bu tanık on iki yaşında bir çocuk ise... Şehrin her geçen gün biraz daha boşalması... Sahipsiz, ıssız, sessiz kalması... Son giden atlılara, arabalara, askerlere acı acı bakılması... Şurada, burada düşmana kalmasın diye depoların, cephaneliklerin yakılması... Son gün... Son gece... Son şafak... Ve sonra ölüm sessizliği... Son gece gelmişti. Moskof’un ertesi gün şehre gireceği söyleniyordu. Öldürücü bir sessizlik vardı kentte. Çok uzaklarda ara sıra gelen top tüfek sesleri de sonradan yok oldu. Kahraman şehir yüzyıllardan beri kan, can verdiği kendi devletinden kopuyor, bir başka soyun, başka dilin, başka dinin alınmış, katılmış kenti olmaya sürükleniyordu. Yazık oluyordu bu Erzurum’a atalar ülkesine...”¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁹ Tekir, **a.g.e.**, s. 513.

¹⁰⁹⁰ Samih, **a.g.e.**, s. 94.

¹⁰⁹¹ Yüksel, **a.g.t.**, s. 232-233. Erzurum’un işgal edilmesi ile ortaya çıkan önemli konulardan biri de şehirden göç eden Müslüman ahalinin durumu idi. Erzurum ahalişi soğuk kış şartlarında evlerini terk ediyorlardı. Şehirden göç etmek zorunda kalan insanlar Aşkale-Tercan-Erzincan ve Aşkale-Bayburt-Suşheri yönünde ilerliyordu. Erzurum Valisi Tahsin Bey ve Bahaddin Şakir Bey Erzurumlu muhacirlerin sevkleri ile ilgileniyorlardı. Müslüman ahalinin göçünü 10. Kolordu’ya bağlı 2. Tabur doktoru Binbaşı Mehmet Derviş Bey şu ifadeler ile anlatmakta idi: “Zavallı Erzurumlular! Ordu karargahlarından sızan aldattıcı haberlere güvenerek bu kış da sıcak yuvalarında geçirmeyi ümit ederken Rusların ani taarruzu ve kalenin düşüş haberiyle şaşkına dönmüş, yükte hafif pahada ağır neleri varsa yüklenmiş, sırf namuslarını kurtarmak kaygısıyla karlı yollara düşmüşler... Biçare nenelerimiz, dedelerimiz, gelinlerimiz perişan, şaşkın, kimisi atlı, kimisi yaya, kimisi ineklerin kuyruğuna yapışmış, ağlaya ağlaya gidiyor... Manzaranın fecaatı yürekleri dağlıyor! Tercan Erzurum’dan kopup gelen ve Sivas’a kadar uzanan muhacerat akınıyla çalkalanıyor...” İşgalden sonra mart ayında Erzurum ahalisinin göçü daha anlaşılır hale geldi. Memur ve subaylar dahil Erzurum halkının %80’i, köylerde yaşayanların %90’ı şehirden göç etmişti. Erzurum’da 20.000 kişi kaldığı

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından 15 Şubat 1916 günü yapılan duyuruda 20’den fazla topun ele geçirilmesinin yanı sıra toplamda 9 tabyanın etkisiz hale getirildiği bilgisine yer veriliyordu.¹⁰⁹²

15 Şubat 1916’da Erzurum şehri merkezinin üzerinde keşif uçuşları yapan Meyer uçağı Hasankale’ye önemli bilgiler ile döndü. Meyer, Erzurum’un caddelerinde olağan dışı bir hareketliliğin yaşandığını, bazı grupların batıya doğru hareket ettiğini aktarmaktaydı. Pilot böylece şehrin tahliye edildiği bilgisini vermektedir.¹⁰⁹³ Erzurum’u 3. Ordu birliklerinin yanı sıra şehirde yaşayan Müslüman ahali de terk ederken devlet kurumları ise tahliye ediliyordu. Daha önce muharebelerin olduğu bölgelerden Erzurum’a gelen halk ile şehirde yaşayanlar gözyaşları içerisinde cadde ve sokaklardan yürüyüşe geçti. Türk birliklerinin cephanelikleri patlatmaları ile ortaya çıkan seslerin yanı sıra Rus uçaklarının bıraktığı bombalar, yanan kışla ve binaların olduğu bir günde asker ve sivil halk birbirine karışarak İstanbul Kapı’dan şehri tahliye ediyordu.¹⁰⁹⁴

tahmin edilirken şehirden ayrılanların sayısının diğer bölgelerden Erzurum’da daha önce gelen muhacirler ile birlikte 160.000’e kadar ulaştığı tahmin edilmekte idi. Tekir, **a.g.e.**, s. 521-528.

¹⁰⁹² Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 2 Fevralya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 145.

¹⁰⁹³ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni v 1915-1916 gg.** s. 121. *Otkliki Tiflisa* gazetesi Kafkas Cephesi’nden özellikle Erzurum bölgesinden uçuş bilgilerinin detaylarının başkent Petrograd askerî havacılar çevresine ulaştığını aktarmaktaydı. Gazete, Rus pilotlarının denizden 7-8 bin fit yükseklikte Erzurum üzerinde kötü hava şartları altında keşif uçuşları gerçekleştirdiğine dikkat çekmekteydi. Sert rüzgarların estiği, yoğun kar yağışının olduğu ve sık sık kendini gösteren fırtınaların eşliğinde uçuş gerçekleştiren uçakların birinin böyle bir anda acil iniş yaptığını aktarmaktaydı. Dağ buzullarının pilotlar için çok aldatici olduğunu aktaran gazete, Rus pilotların çeşitli nedenlerden dolayı defalarca buzlu yerlere iniş yapmak zorunda kaldıklarına dikkat çekmekteydi. Pilotların aktardığına göre hava savunması olmayan Türk tarafından kendilerine yönelik herhangi top veya tüfek atışı olmamıştı. Haberin devamında gazete, karlı havalarda Türk birliklerinin uçaklardan atılan bombalardan kaçamadıkları bilgisine yer verirken gökyüzüne çıkıldığında her yüz metrede hava sıcaklığının düştüğünü hatırlatarak Erzurum’da Rus pilotların için en zor olanın ise soğukla mücadele etmelerinin olduğunu aktarmaktaydı. “Letçiki Nad Erzerumom” **Otkliki Tiflisa**, 25 Şubat 1916 (3 Mart 1916), № 46, Perşembe, s. 2.

¹⁰⁹⁴ Yüksel, **a.g.t.**, s. 232. Rus birliklerinin Erzurum’a yaklaşmasından sonra şehrin tahliyesi 19 Ocak’ta gündeme gelmişti. O günlerde İstanbul’da olan Mahmut Kâmil Paşa, 3. Ordu Komutan Vekilliği görevini yürüten Abdülkerim Paşa’ya Erzurum’daki vilayet teşkilatı, para, yaralı ve hastalar ile önemli kişilerin Erzincan’a gönderilmesi emrini verdi. Fakat Abdülkerim Paşa tahliye işlemiyle birlikte şehirdeki düzenin bozulacağı düşüncesini bildirmesine rağmen muharebe şartlarından dolayı şehir boşatılmaya başlandı. Şehirdeki tahliye işlemi devlet kurumlarının önem derecesine göre gerçekleşiyordu. Öncelik Osmanlı Bankası’nın Erzurum şubesine verildi. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 1 Şubat 1916’da Erzurum Valisi’ne gönderdiği emirde banka şubesinin Erzincan’a taşınmasını istemesine rağmen bu tahliye işlemi ancak işgalden sonra 27 Şubat’a kadar devam etti. Ayrıca 3. Ordu Karargahı’nın çekilmesi ile birlikte Valilik, Belediye Başkanlığı, Posta Telgraf Müdürlüğü ve hastane gibi diğer devlet kurumlarının Erzincan yönünde taşınmasına başlandı. Yüksel, **a.g.t.**, s. 250-251.

Türk birliklerinin Erzurum'dan çekilmesi Rusça gazetelerde yerini almaktaydı. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Erzurum'da bulunan Türk komutanların Rus birliklerinin taarruzunda şehrin düşmesini beklemedikleri aktarmaktaydı. Gazetede ayrıca taarruzun ilk günlerinde Karagöbek ve Dolangez tabyalarının düşmesinden sonra bile Türk askerî yönetiminin şehirdeki askerî malzemelerin tahliye konusunu ve olası bir çekilmede bu malzemeleri imha edecek düzeneğin kurma fikrini bile gündeme almadıkları iddia ediliyordu. Tabyalarda bulunan Türk askerlerinin toplara zarar vermeden acele ile çekildikleri, cephaneliklerin el bombaları, kılıçlar ve mermiler ile dolu olduğunu aktarılmaktaydı. Sadece bazı tabyalarda çok az topun zarar gördüğüne değinen gazete Çobandede Tabyası'nı örnek göstermekte idi. Çobandede Tabyası'nda bulunan onlarca toptan sadece iki tanesinin zarar gördüğünü diğerlerinin ise yeni olarak durduğunu iddia edilmekte idi. Çekilen Türk birliklerinin sadece tabyalarda değil şehir merkezinde de hızlıca çekildikleri aktarılırken şehrin kapılarına, köprülerine ve levazım ambarlarının hiçbirine mayın tuzaklanmadığı bilgisine yer veriliyordu.¹⁰⁹⁵

3. Ordu'nun Erzurum'dan çekildiği bilgisini öğrenen Rus Kafkas Ordusu Komuta Merkezi 16 Şubat 1916 günü günün ilk ışıklarıyla birlikte cephe hattında bulunan 1. Kafkas Kolordusu ve 39. Piyade Tümen birliklerine Erzurum şehir merkezine doğru yürüyüş emri verdi. Şehirde bulunan son Türk artçı kuvvetlerinin İstanbul Kapısı'ndan şehri terk etmesiyle birlikte Rus kuvvetleri saat 7.00-7.30 itibarıyla Kars Kapısı'ndan şehre giriş yaptı.¹⁰⁹⁶ Saat 11.30'da gerilerdeki Rus birliklerinin de şehir merkezine ulaşması ile birlikte 10 Şubat 1916'da başlayan Erzurum taarruzu 16 Şubat 1916 tarihi çarşamba günü son bularak Rus birlikleri şehrin tamamını işgal etti.¹⁰⁹⁷ Bir süre sonra ise General Yudenîç, yaveri Lavrentyev ile Operasyon Merkezi Komutanı Maslovskiy ve İstihbarat Şube Müdürü Dratsenko otomobil ile şehre ulaştı. Erzurum'u gezmeye başlayan General Yudenîç yapılacaklar ile ilgili gerekli talimatları verdikten ve Amerikan Konsolosluğu'nda birkaç saat vakit

¹⁰⁹⁵ İzgoy, "Godovşina Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki", *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

¹⁰⁹⁶ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 113.; E. V. Maslovskiy, *a.g.e.*, s. 293.

¹⁰⁹⁷ "Posledniy Den Erzeruma", *Birjevie Vedomosti*, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 36, Pazar, s. 1.

geçirdikten sonra Hasankale'ye döndü.¹⁰⁹⁸ Üç-dört gün sonra ise Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Nikolay Nikolayeviç Erzurum'u ziyaret etti. Şehirde kalan ve 30 kişilik heyet oluşturan Müslüman ahali başkomutanı Kars Kapısı çevresinde tuz ve ekmek ile karşıladı. Nikolay Nikolayaeviç kendisini karşılan Müslüman ahaliye hitaben *"Devletler harp edebilirler, mağlup veya galip gelirler. Halkı suçlu saymak doğru olmaz."*¹⁰⁹⁹ ifadelerini kullandı.

Rusça gazeteler Erzurum'un ele geçirilmesinin çok zor şartlar altında olduğunu bir kez daha şu cümleler ile dile getirmekteydi:

"Birliklerimizin Erzurum'a ulaşmaları oldukça zor şartlar altında oldu; zor dağlara tırmanarak, -25 derece soğuk ve tipi altında. Kahraman birliklerimiz özellikle yüksek tabyaların bazılarını güçlü top atışlarına karşı top atışı yapmadan bir kısmını ise sadece dağ topraklarıyla aldı. Taarruzlar gündüz ve özellikle geceleri durmadan devam etti."¹¹⁰⁰

Türk birlikleri Erzurum'dan çekilmeye başladıkları 15 Şubat 1916'dan itibaren kışla ve silah depolarını ateşe vermişti. 3. Ordu Karargâh Merkezi olarak kullanılan bir bina tahrip edilirken Rus birlikleri bahçesinde yeni imha edilmiş yığınlarca kâğıt parçaları ile karşılaştı. 16 Şubat 1916 itibariyle cephane depolarından çıkan patlama sesleri şehrin her yerinden duyuluyordu. Ruslar Erzurum şehir merkezinde çok sayıda kale topu, ateşli silah, 20 otomobil ve radyo istasyonu ele geçirdi.¹¹⁰¹ Ayrıca tahliyesi yapılamayan ve hastanelerde kalmak zorunda olan 250 hasta ile yaralı askere refakatçi subay bırakıldı.¹¹⁰² Erzurum'u ele geçiren Rus Kafkas Ordusu tarafından yayınlanan beyannamede şehirde kalanların can ve mal güvenliklerinin sağlanacağı aktararak

¹⁰⁹⁸ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 293-294. Erzurum'da bulundan diğer ülkeler ait konsoloslukların taşınmasına rağmen Amerikan Konsolosluğu tahliye edilmemişti. Yüksel, **a.g.t.**, s. 235.

¹⁰⁹⁹ Tekir, **a.g.e.**, s. 516.

¹¹⁰⁰ "Vzyatie Erzeruma", **Batumskiy Den**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 772, Pazar, s. 1.

¹¹⁰¹ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 126. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri Rus birliklerinin Erzurum'da çok fazla erzak, on binlerce tüfek ve cephane ele geçirdiklerini aktarmaktaydı. S. K., "Na Turetskom Fronte", **Kavkazskoe Slovo**, 6 Şubat 1916 (19 Şubat 1916), № 29, Cumartesi, s. 2. Rus Genel Kurmay Merkezi'nin Erzurum'un düşmesinden dört gün sonra yaptığı açıklamada ise şimdilik 200'den fazla kale ile sahra toponun kayıt altına alındığını, çok fazla topçu malzemesi, tüfek, onlarca otomobil, kontrol edilmemiş telgraflar ele geçirdiği bilgisine yer verilmekteydi. "Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomanduyuşçago", **Kavkazskoe Slovo**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 30, Pazar, s. 2.

¹¹⁰² **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt II., s. 114

kapalı olan işyerlerinin açılması ve evlerde tutulan silahların Rus birliklerine verilmesi isteniyordu.¹¹⁰³

Kavkazkoe Slovo gazetesi Erzurum'un düşen bütün tabyalarından bahsederken ele geçirilen müstahkemlerin bir kısmının Rus topçu ateşleriyle bir kısmının ise Türklerin çekilirken imha ettikleri sırada yangınlar çıktığını ve hepsinde hasar olduğuna değinmekteydi. Türk kuvvetlerinin şehir merkezinden çekilirken askerî malzemeleri, erzakları ve topları imha etmeye çalıştıklarını fakat Rus askerlerinin hızlı davranmaları neticesinde birçoğunu ele geçirdiklerini aktarmaktaydı.¹¹⁰⁴

Türk kuvvetleri 18 Şubat 1916 tarihi itibarıyla çekildikleri Aşkale bölgesine tahkimat yapmaya başladı.¹¹⁰⁵ Bir süre daha Türk birliklerini takibe devam eden Rus kuvvetleri 22-23 Şubat 1916 gecesi Aşkale'yi, aynı vakitlerde Çoruh Vadisi'nden ilerleyen 3. Kuban Plaston Tugayı ise İspir'i işgal etti. Rus kuvvetlerinin İspir-Aşkale hattını ele geçirmesinden sonra General Yudenic takip harekâtına son verdi.¹¹⁰⁶

Erzurum Operasyonu'nun genelinde Rusların kaybı subay olarak 64 ölü, 336 yaralı, asker olarak 2.276 ölü, 14.460 yararlı ve donma vakası olarak kayıtlara geçti. Ruslar tarafından Erzurum'da 9 sancak ve toplamda 327 top ele geçirilirken; toplamda 235 subay ve 13.000 Türk askeri esir düştü.¹¹⁰⁷ Rus Genel Kurmay Merkezi'nin 2 Mart 1916 tarihinde yaptığı duyuruda ise Erzurum taarruzunda 235 subay ve 12.753 er esir alındığı bilgisi aktarılmakta idi.¹¹⁰⁸

Rus birlikleri tarafından ele geçirilen 9 sancaktan 6'sı muharip alaylara, 3'ü ise atlı Kürt Alaylarına aitti.¹¹⁰⁹ Muharip alaylara ait olan sancaklardan 3'ü ise

¹¹⁰³ Tekir, **a.g.e.**, s. 514.

¹¹⁰⁴ S. K., "Na Turetskom Fronte", **Kavkazskoe Slovo**, 6 Şubat 1916 (19 Şubat 1916), № 29, Cumartesi, s. 2.

¹¹⁰⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 115-118.

¹¹⁰⁶ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 22.

¹¹⁰⁷ "Kratkoe Opisanie Erzerumskoy Operatsii Kavkazskoy Armii s 28 Dekabrya 1915 Goda Po 10 Fevralya 1916 Goda", **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voyni 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 464.; Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni v 1915-1916 gg.**, s. 126.; A. O. Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 234.; E. V. Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 296.

¹¹⁰⁸ "Ot Ştaba Verhovnago Glavno Komanduyuşçago", **Kavkazskiy Kray**, 18 Şubat 1916 (2 Mart 1916), № 39, Perşembe, s. 3.

¹¹⁰⁹ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni v 1915-1916 gg.** s. 145.

Sarıkamış Muharebelerinde 29. Tümen Komutanı Arif Bey'in esir düşmesin diye Erzurum'a gönderdiği 85., 86. ve 87. Alayların sancakları idi.¹¹¹⁰

Fevzi Çakmak, Türk kuvvetlerinin Azapköy Muharebesi'nde yaklaşık olarak 22.000, Erzurum savunmasında 9.000, çekilme esnasında ise 4.500 kayıp verildiğini bunların toplamının ise 35.500 kişi olduğunu belirtmiştir. Çakmak, bunlardan 15.000 kişinin yaralandığını, 10.000 kişinin ise mevzilerde donduğunu veya hastanelerde öldüğünü, 4.000 şehit düştüğünü, 6.500 kişinin de esir düştüğünü aktarmaktaydı. Çakmak, Ruslarda ise bu kaybın 40.000 kişi kadar olduğunu aktarmıştır.¹¹¹¹

Ruslara esir düşen Türk askerleri Rusça gazetelerin gündeminde idi. *Tiflisский Listok* gazetesi Türk esir gruplarındaki askerlerde hastalık ve yorgunluk belirtilerinin yanı sıra yaygın bir şekilde öksürük görüldüğünü aktarmakta idi. Rus doktorların tespitine göre Türk askerlerinin çoğunda hastalık ve soğuk algınlığı vakası vardı. Gazete Türk askerlerinin elbiselerinin sezonluk olmadığına dikkat çekmekte idi. Bu kıyafetlerin yaz aylarındaki dağ havasına müsait olmasına rağmen soğuk ve ayaz için uygun olmadığını aktarmakta idi. Gazete ayrıca Türk askerlerinin giydikleri ayakkabılara da dikkat çekiyordu. Ayakkabıların kışlık olmasına rağmen Erzurum'daki derin kar için kullanışlı olmadığına vurgu yapıyordu. Rus doktorlar bu ayakkabıları görünce Türk birlikleri içerisindeki çok fazla askerin ayaklarının donma nedenlerini anladıkları gazete sayfalarına yansımakta idi.¹¹¹²

Netice itibarıyla Ruslar Erzurum Operasyonu'nu kendileri açısından başarılı bir şekilde sonlandırdı. Azapköy Muharebesi ile cephe hattındaki taktiklerini uygulamaya fırsat bulan Rus birlikleri planlarına uygun olarak İstanbul'dan takviye olarak gönderilen Türk kuvvetleri bölgeye ulaşmadan operasyonu bitirdi. Operasyonun başarıya ulaşmasının Ruslar açısından birden fazla sebebi bulunmaktaydı. Bunlardan en önemlilerinden birisi başlardan itibaren büyük bir itina ile yürütülen gizlilik süreci oldu. Ruslar, Türk tarafının dikkatini çekmeden operasyonlar yürütürken istihbarat bilgisi sızdırmamaya da dikkat etti. Diğer önemli bir konu ise Rus askerî birlikleri içerisinde emir komuta zincirinin çok iyi bir şekilde

¹¹¹⁰ Tekir, **a.g.e.**, s. 516.

¹¹¹¹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 223.

¹¹¹² V. K., "V Erzeruma", **Tiflisский Listok**, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, Çarşamba, s. 2.

çalışması idi. Birliklere verilen görevler zafiyet gösterilmeden uygulandı. Diğer önemli bir neden ise yine Azapköy Muharebesi'nden itibaren çekilen Türk birliklerine hiç bırakılmadan yapılan takip harekâtı idi. Rus birlikleri takip harekâtı ile Türk kuvvetlerinin yorulmalarını sağladılar. Sonuç olarak Erzurum Operasyonu iki temel harekâttan oluştu. Birincisi Azapköy'de Türk Ordusu'nu yok etme taarruzları ikinci olarak ise Erzurum tabyalarını sonrasında şehri ele geçirme süreci idi. Birbiri ile bağlantılı bu operasyonlar sonucunda Erzurum Müstahkem Mevkii işgal edildi.¹¹¹³

3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa, Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya Erzurum'un işgali ile ilgili yazdığı raporda işgal sürecinde yaşananları aktarmaktaydı. Mahmut Kâmil Paşa, Rus kuvvetlerinin elinde 90 bin tüfek olmasına karşılık 3. Ordu kuvvetlerinin muharip mevcudunun ise 22 bin kişi olduğunu bir kez daha hatırlatmaktaydı. Rus taarruzlarının şiddetlenmesi ile Erzurum çevresinden askere alınan erlerin dağılmasıyla ordu kaybının arttığını vurgulayan 3. Ordu komutanı, bir buçuk yıldır süren savaşta ordunun tecrübeli asker ve subayını kaybettiğini, eldeki eğitimsiz ve disiplinsiz askerler ile mücadele vermeye çalıştığını belirtiyordu. Daha önceleri defalarca yaptığı takviye talebini de yenilerken takviye yapılması halinde kaybedilen toprakların geri alınabileceğini vurgulamaktaydı.¹¹¹⁴ Mahmut Kâmil Paşa Erzurum işgali esnasında kendinden istenilen sorumluluğu yerine getirememesi ile 23 Şubat 1916 günü görevinden affını istedi. 3. Ordu Komutanlığı görevinden istifası kabul edilen Mahmut Kâmil Paşa'nın yerine Trakya'da 2. Ordu Komutanlığını yürüten Vehip Paşa görevlendirildi. Mahmut Kâmil Paşa ise Harbiye Nezareti Müsteşarlığı görevine getirildi.¹¹¹⁵ Enver Paşa'nın istediği özelliklere sahip olan Vehip Paşa Çanakkale Cephesi'nde başarılar göstermiş bir komutan olmasının

¹¹¹³ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 301-303. Fevzi Çakmak, Türk ordusunun Azap bölgesi ve Hasankale'de kaybetse dahi iyi bir savunma stratejisi uygulansaydı Erzurum'da başarılı olunabileceğini aktarmıştır. Çakmak, **a.g.e.**, s. 210.

¹¹¹⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 120-121.

¹¹¹⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 23-24. Mahmut Kâmil Paşa 3. Ordu Kurmay Başkan Vekili Aziz Samih Bey'e hitaben yaptığı bir konuşmada *"Ben Erzurum'u terk etmekle halk nazarında bu şehri düşmana vermiş olmak ithamı ile kâfi derecede lanete duçar oldum. Erzurum'un, Trabzon'un, Bitlis'in ziyai mesuliyeti de başkalarının omuzlarına yüklensin. Ben orduda bulundukça buraya Başkomutanlığın kuvvet ve malzeme göndermesi ihtimali yoktur. Çünkü Başkomutanlıknezdinde nüfuzlu değilim. Bilakis sınıf arkadaşlığımın verdiği laubalilikle sen her şeyi yaparsın diyerek beni ihmal ediyor. Bundan ordu ve memleket zarar ediyor. Binaenaleyh, herhalde benim ayrılmam memlekete faydalıdır."* ifadeleri ile duygu ve düşüncelerini dile getirmekteydi. Samih, **a.g.e.**, s. 98.

yanı sıra İttihatçıların da güvendiği bir isim olarak biliniyordu. 3. Ordu Komutanlığı'na şubat ayında tayin edilen ve 6 Mart 1916'da Erzincan'da fiilen 3. Ordu'nun başına geçen Vehip Paşa bu görevini 9 Haziran 1918 yılına kadar sürdürdü.¹¹¹⁶

16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'un Rus birlikleri tarafından ele geçirilmesinden bir gün sonra Rusça gazeteler "*Erzurum Düştü*" ve "*Erzurum Alındı*" gibi büyük başlıklarla şehrin işgalini büyük bir mutlulukla Rus kamuoyuna duyurmaktaydı. Rusça gazeteler Erzurum'un ele geçirilmesini uzun bir dönem gündemde tutarak başta askerî olmak üzere siyasî, stratejik, sosyal, idari, ekonomik ve tarihi olmak üzere birçok alanda değerlendirme haberleri yapmaya başladı.

Tiflisskiy Listok gazetesi "*Anadolu'nun Anahtarı*" olarak tabir ettiği Erzurum'un uzun mücadeleler sonucunda düştüğünü sayfalarına taşımaktaydı. Soğuk kış günlerinde güçlü bir kale olan Erzurum'un doğusundaki ilk hatlardan itibaren ilerleyen Rus piyadesinin ağır toplara karşı süngü taarruzu yaptığını aktarmaktaydı.¹¹¹⁷

Birjevie Vedomosti gazetesi de Rus birliklerinden övgüyle bahsederken şehri almanın çok zor olduğuna değinerek Kafkas Cephesi'ndeki bu başarıyı "*Alından Vuruş*" olarak tabir ediyordu.¹¹¹⁸ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Kafkas Cephesi'nde "*Türklerin önemli bir kalesi*" ve "*3. Ordu'nun merkez üssü*" olan Erzurum'un düştüğünü duyurmaktaydı. Erzincan ve Trabzon'a bağlanan ve buralara düzenli olarak ikmal yapılan önemli bir merkez olan Erzurum'un "*anahtar görevi*" gördüğü ve zengin Fırat Vadisi'ne açılan bir kapı olduğuna dikkat çekmekteydi.¹¹¹⁹ Gazetede bir gün sonra yayımlanan bir makalenin girişinde yazar sevincini: "*Erzurum düştü! Bu iki kelime bizler için ne kadarda tatlı duyuluyor!*" cümlesi ile dile getirmektedir.¹¹²⁰

Birjevie Vedomosti gazetesi Erzurum tabyaları ve kalesinin düşmesinin Sarıkamış "*zaferinden*" sonra çok büyük ve ciddi bir başarı olduğuna vurgu yapmaktaydı. Erzurum'un ele geçirilmesinin Osmanlı Devleti'ni Avrupa ve Arap

¹¹¹⁶ Yüksek Nizamoğlu, *Komutanlıktan Sürgüne Vehip Paşa*, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2013, s. 166-167.

¹¹¹⁷ V. K., "Padenie Erzeruma", *Tiflisskiy Listok*, 4 Şubat 1916 (17 Şubat 1916), № 27, Perşembe, s. 3.

¹¹¹⁸ "Udar v Lob", *Birjevie Vedomosti*, 4 Şubat 1916 (17 Şubat 1916), № 33, Perşembe, s. 1.

¹¹¹⁹ "Padenie Erzeruma", *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1916 (17 Şubat 1916), № 27, Perşembe, s. 2.

¹¹²⁰ P. D-ov, "Erzerum Pal", *Kavkazskoe Slovo*, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 28, Cuma, s. 3.

cephelerindeki planlarını değiştirmesinin yanı sıra arlık Rusya'nın müttefiklerinin stratejilerine katkı sağlayacağına dikkat çekilmekteydi.¹¹²¹

Duma Milletvekili M. Acemov'da şehrin düşmesi ile ilgili bir makale kaleme aldı. Erzurum işgalini Büyük Savaş'ın “*büyük gelişmelerinden*” biri olarak değerlendiren M. Acemov arlık Rusya'nın Avrupa'ya hiçbir ekonomik ve siyasi ilgisinin olmadığını bütün tarihi emellerinin Orta Doğu üzerinde olduğuna dikkat çekiyordu. Makalenin devamında M. Acemov, Almanya'nın İran ve bütün Doğu'da Panislamizm ve Pantürkizm entrikalarına karşı arlık Rusya'nın bölgeyi kontrol altında tutma bilinciyle hareket ettiğini ve bu nedenle “*Anadolu'nun kalbi*” olan Erzurum'un hiçbir zaman geri verilmemesi gerekliliğini savunuyordu. Erzurum'un alınmasının ayrıca “*Rusya'nın Dostları*”ndan olan Ermenileri sevindirdiğini ve onlara umut verdiğini aktarmaktaydı.¹¹²²

19. yüzyılın başlarından itibaren Birinci Dünya Savaşı'na kadar Türk-Rus mücadelesinde Ruslar için önemli bir hedef olan Erzurum'un düşmesi arlık Rusya üst yönetiminde şaşkınlığa neden oldu. Nitekim Erzurum'un işgal haberi ar II. Nikolay'a ulaştığında Erzurum şehir merkezinin değil de tabyalarından birinin düştüğü kanısında idi. ar II. Nikolay durumu öğrenmek için Grandük Nikolay Nikolayeviç'ten yeni bir rapor talebinde bulundu.¹¹²³ Nikolay Nikolayeviç ise Erzurum'un işgalini ar II. Nikolay'a “*Yüce tanrının yiğit Kafkas Ordusu'na büyük yardımı ile beş günlük benzersiz bir taarruz sonucunda Erzurum alındı. Bu zafer karşısında benzersiz bir şekilde mutluluk duyuyorum.*”¹¹²⁴ cümleleri ile yeniden haber verdi.

ar II. Nikolay ise Rus Kafkas Ordusu Komutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç'e hitaben gönderdiği telgrafta şu ifadelere yer veriyordu:

“İmparatorluk Majesteleri sizi ve Kafkas Ordusu'nu Erzurum'un alınması münasebetiyle tebrik ediyorum. Sizden, kahramanca mücadeleleri ve Türk

¹¹²¹ “Padanie Erzeruma, Udar”, **Birjevie Vedomosti**, 4 şubat 1916 (17 şubat 1916), № 33, Perşembe, s. 1.

¹¹²² M. Acemov, “Erzerum Pal”, **Birjevie Vedomosti**, 5 şubat 1916 (18 şubat 1916), № 34, Cuma, s. 1.

¹¹²³ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 300.

¹¹²⁴ “Soobşeniya Naşih Korrespond.”, **Tiflisskiy Listok**, 5 şubat 1916 (18 şubat 1916), № 28, Cuma, s. 2.

Kalesi'ne başarılı hücumları ile Rusya'ya mutluluk yaşatan yiğit askerlere içten şükranlarımı iletmenizi istiyorum.”¹¹²⁵

Çar II. Nikolay ile Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı'nın tebrik ve teşekkür mesajı Erzurum Operasyonu'na katılan bütün askerlere okundu. General Yudenic'in bizzat kendisi subaylara madalya takdiminde bulundu. Yüzden fazla alt rütbeli asker, Kozak ve astsubaya madalya verildi. General Yudenic ise 2. dereceden Aziz George Nişanı ile ödüllendirildi. Bu ödül Çarlık Rusya İmparatorluk Ordusu'nda verilen son en üst düzey madalya olarak tarihe geçti.¹¹²⁶

Erzurum'un düşmesi Çarlık Rusya'da büyük bir sevinç havası oluşturdu. Rus Kafkas Ordusu Harekât Merkezi olan Tiflis'te bu bayram havası daha fazla görülmektedir. Tiflis gazeteleri günlerce çeşitli kutlama mesajları, diğer gazetelerin Erzurum ile ilgili haberleri, yorum ve değerlendirme yazılarında yer vermektedir.

Erzurum'un düşme haberi Tiflis'e ulaştıktan sonra Aleksandr Nevskiy Askerî Katedrali'nde Grandük Nikolay Nikolayeviç, üst rütbeli komutanlar ve Tiflis'in sivil yöneticilerinin de katılımı ile kutlama ayini ve duası yapıldı. Şehrin ana caddelerine akın eden Tiflis halkı Grandük'ün sarayı önünde toplanarak zafer konuşmaları dinledikten sonra müzikli eğlenceler geceye kadar devam etti. Bir gün sonra Tiflis'in cadde ve sokakları bayraklarla donatılırken büyük katedrallerde kutlama ayinleri yapılmaya devam edildi. Enstrüman çalan insanlarla dolu araçlar şehrin her yerini dolaşıyordu. Adeta bayram havası oluşan şehirde bütün eğitim kurumları ve resmi dairelerin faaliyetlerine iki gün boyunca ara verildi. Nikolay Nikolayeviç Tiflis'in sivil yöneticilerine şehirdeki bu etkinlikler için teşekkür mesajı gönderdi. Tiflis yöneticileri ise General Yudenic'e hitaben şu cümlelere yer veriyorlardı:

“Sayın Ekselansları tarihi Türk kalesi olan Erzurum'u almanız münasebetiyle Tiflis halkı sizi selamlıyor. Sizin komutanız sayesinde şanlı birlikler en zor şartlar altında düşmana karşı zafer elde ederek, tarihteki benzersiz kahramanlıklarını ölümsüzleştirdiler. Tanrı sizinle ve askerlerinizle olsun. Ura.”¹¹²⁷

¹¹²⁵ “Telegramma Gosudarya İmperatora”, **Tiflisskiy Listok**, 4 Şubat 1916 (17 Şubat 1916), № 27, Perşembe, s. 3

¹¹²⁶ Şişov, **a.g.e.**, s. 535-536.

¹¹²⁷ “Padenie Erzeruma”, **Kavkazskoe Slovo**, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 28, Cuma, s. 5.

Tiflis bürokrasisinde karşılıklı resmi telgraflaşmalar birbiri ardına gelmekteydi. Ermeni Piskopos Mesrots, Grandük Nikolay Nikolayeviç'e hitaben gönderdiği telgraflarda şu ifadeleri kullanmakta idi:

“Büyük bir sevinçle zat-ı alinizi ve kahraman ordumuzu Erzurum'un alınmasından dolayı selamlıyorum. Bundan sonra Ermenistan korkunç Türk boyunduruğundan kurtulacaktır. Gelecekteki Ermeni nesiller sizin isminizi hayırdüa ile yad edeceklerdir. Tanrı zat-ı alinizi ve kahraman Rus ordusunu korusun”¹¹²⁸

Çarlık Rusya içerisindeki bürokrasinin yanı sıra Fransa Cumhurbaşkanı Raymond Poincare, İngiltere'nin Petrograd Büyükelçisi George Buchanan, Japonya'nın Petrograd Büyükelçisi Baron Motono'dan da tebrik ve kutlama telgrafları Grandük Nikolay Nikolayeviç'e şu ifadeler ile ulaşmaktaydı;

“İmparatorluk Majesteleri sizi ve komuta ettiğiniz cesur askerlerinizi Erzurum tabyaları ve kalesini almanız dolayısıyla içtenlikle kutluyorum.”

Raymond Poincare

“Erzurum'u almanız dolayısıyla en samimi ve saygılı bir şekilde zat-ı alinizi tebrik etmemi kabul buyurunuz. Bu parlak askerî kahramanlığın hali hazırdaki savaşta Rus ve İngiliz askerlerinin yakın zamanda ilk defa el ele ve ortak düşmana karşı göğüs göğse beraber yürümelerini ümit ediyorum.”

George Buchanan

“İmparatorluk majesteleri Erzurum'un alınması dolayısı ile en içten tebriklerimi kabul buyurunuz.”

Baron Motono ¹¹²⁹

Dış misyonlardan gelen tebrik mesajlarının yanı sıra Rus Genel Kurmayı Komutanlarından General Evert, General Pleve, General Brusilov, General Saharov, General Leçitskiy, Rus Filosu Amirali Ebergard, Don Birlikleri Atamanı General Pokotilo ve diğer üst düzey komutanlar tebrik telgrafı gönderdiler.¹¹³⁰

¹¹²⁸ “Padenie Erzeruma”, **Kavkazskoe Slovo**, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 28, Cuma, s. 5.

¹¹²⁹ “Pozdravleniya Po Sluçayu Vzyatiya Erzeruma”, **Kavkazskoe Slovo**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 30, Pazar, s. 2.

¹¹³⁰ “Pozdravitelnıya Ego İmperatorskomu Visočestvu Telegrammı Po Povodu Vzyatiya Erzeruma”, **Kavkaz**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 30, Pazar, s. 3.

Erzurum'un işgali özellikle Ermenileri çok sevindiriyordu. Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerden Grandük Nikolay Nikolayeviç'e kutlama ve tebrik telgrafları gönderilmekteydi.¹¹³¹ Fransa'daki Ermeni lobisi ise yayımladığı bildiride Erzurum'un düşmesinin "*Ermenileri dirilteceğine ve iyi bir geleceğin onları beklediğine*" dair ifadeler kullanmıştı.¹¹³²

Tiflis'te yaşanan "*bayram havası*" bütün Kafkasya'da görülmekteydi. Kars'ın her yerini bayraklarla süsleyen halk cadde ve sokaklarda şarkılar söyleyip, danslar ediyordu. Ermeni kiliselerinde ise bayram kutlamaları yapılarak şehrin alınmasında ölen Rus askerleri için dualar okunuyordu.¹¹³³ Erzurum'un düşmesi sadece Kafkasya'da değil Çarlık Rusya'nın diğer bölgelerinde de kutlanmaktaydı şehirlere bayraklar asılarak kiliselerde kutlama ayinleri icra ediliyordu.¹¹³⁴ Bakü'de de kutlama ve dualar yapılırken şehirde bayram görünümü oluşmuştu.¹¹³⁵

Erzurum'un alınması Kafkas Cephesi'nin gerilerindeki Rus birlikleri içerisinde büyük bir sevinçle karşılanmaktaydı. Cephe gerisindeki askerler yaşadıkları büyük bir sevinç ile birbirlerine sarılarak tebrik ediyor, din adamları sesli dualar yapıyor, doktor, hemşire ve sivil görevliler mutluluktan ağlıyordu.¹¹³⁶

Erzurum'un düşmesi sadece Çarlık Rusya şehirleri ve Kafkas Cephesi'nin gerilerinde değil Çarlık Rusya'nın savaştığı diğer cephelerde de büyük bir bayram havası oluşturdu. Letonya'nın Daugavpils şehrinde Almanlar ile savaşan Rus askerleri Erzurum'un düşmesi haberini aldıklarında siperlerde büyük sevinç yaşayarak "*Erzerum-Kaput*" yazsını Almanlara göstermeye çalışıyordu. Akşam saatlerinde ise Rus birlikleri havai fişek ve roketlerle kutlamalara devam ettiler. Esir düşen Alman askerlerin ifadelerine göre Alman subaylar Erzurum'un düştüğünü orduya duyurmamıştı. Bunun üzerine Rus uçakları Alman mevzilerine Almanca olarak

¹¹³¹ "Turetskaya Voyna", **Kavkazskoe Slovo**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 30, Pazar, s. 2.

¹¹³² "Telegrammı", **Kavkazskoe Slovo**, 9 Şubat 1916 (22 Şubat 1916), № 31, Salı, s. 2.

¹¹³³ "Kars", **Kavkazskoe Slovo**, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 28, Cuma, s. 2.

¹¹³⁴ "Turetskaya Voyna", **Kavkazskoe Slovo**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 30, Pazar, s. 2.

¹¹³⁵ "Baku", **Tiflisskiy Listok**, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 28, Cuma, s. 3.

¹¹³⁶ Dik, "Ot goloski poslednih sobitiy v Naşey Turtsii", **Tiflisskiy Listok**, 14 Şubat 1916 (27 Şubat 1916), № 36, Pazar, s. 3.

Erzurum'un düştüğüne dair bildiriler atmaya başladı.¹¹³⁷ Böylece Rus ordu yönetimi Erzurum işgalini Avrupa cephelerinde propaganda amaçlı kullanmaya çalışıyordu.

Rusça gazeteler Erzurum işgaline yönelik Çarlık Rusya içerisinde haberler vermesinin yanı sıra işgalinin Avrupa ve dünya basınına yansımaları da sayfalarına taşıyordu. İşgalin Avrupa basınında önemli yer tuttuğunu aktaran *Tiflisskiy Listok* gazetesi Erzurum işgalinin Paris, Londra, Stockholm ve birçok Avrupa merkezinde yayımlanan haberler özetlerini sayfalarına taşımaktaydı.¹¹³⁸

Erzurum'un ele geçirilmesinin Kafkasya'da oluşturduğu etki başkent Petrograd'a da yansımaktaydı. Petrograd'da bulunan Kazan Katedrali'nde kutlama duaları yapılıyordu.¹¹³⁹ 22 Şubat 1916 tarihinde Duma Meclisi Çar II. Nikolay. Genel Kurmay Merkezi komuta kademesi ve üst düzey bürokratlarında da katılımıyla saat 14:00'da Erzurum'un alınması ile ilgili dua yapılarak özel oturumu başlattı. Çar II. Nikolay Erzurum'un ele geçirilmesinden mutluluk duyduğu bir konuşma yaptıktan sonra "Ura" sözleriyle Duma Meclisi'nden ayrıldı.¹¹⁴⁰ 13 Mart 1916 günü ise Çar II. Nikolay'ın ikâmet ettiği Tsarskoe Selo'da bulunan Aleksandrskiy Sarayı'na Erzurum taarruzunu gerçekleştiren Rus Kafkas Ordusu'nu temsilen bir delegasyon geldi. Tsarskoe Selo Muhafız Birliği tarafından bando eşliğinde törenle karşılanan delegasyon üyeleri Erzurum'dan getirdikleri Türk sancakları ve Erzurum Kalesi'nin dört anahtarını Çar II. Nikolay'a sunmak için Aleksandr Sarayı'nın kütüphane salonunda beklemeye başladı. Bir süre sonra Çar II. Nikolay ve Romanov Hanedanı'na mensup prensler ile üst düzey komutanların birlikte salona gelmesiyle birlikte Erzurum'dan getirilen ganimetler Çar II. Nikolay'a sunuldu. Çar II. Nikolay ise Rus Kafkas Ordusu'nu tebrik ederek kendisine sancak ve anahtarları sunan askerlere madalya takdiminde bulundu.¹¹⁴¹

¹¹³⁷ "Vest o Padenii Erzeruma Na Dvinskoy Fronte", **Kavkazskaya Kopeyka**, 15 Şubat 1916 (28 Şubat 1916), № 45, Pazartesi, s. 3.

¹¹³⁸ "K Vzyatiyu Erzeruma", **Tiflisskiy Listok**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 30, Pazar, s. 3

¹¹³⁹ "Telegrammi", **Kavkazskoe Slovo**, 9 Şubat 1916 (22 Şubat 1916), № 31, Salı, s. 2

¹¹⁴⁰ "Gosudar İmperator v Gosudartvennoy Dume", **Kavkazskoe Slovo**, 12 Şubat 1916 (25 Şubat 1916), № 34, Cuma, s. 2.

¹¹⁴¹ "Po Rossii, Predstavlenie Gosudaryu İmperatoru Deputatsii Voysk, Vzyavşih Erzerum", **Kavkazskoe Slovo**, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, Çarşamba, s. 3.

Erzurum'un Rus birlikleri tarafından ele geçirilmesinden sonra Petrograd ve Kafkasya gazeteleri konuyu günlerce gündemde tutmaya devam ediyordu. İşgalden sonra geçen her gün gazeteler taarruz süreci ile ilgili yeni detaylara yer vermekteydi. Rus Genel Kurmay Merkezi 2 Mart 1916 tarihinde yayımladığı bildiride Rusça gazetelerde Erzurum Operasyonu hakkında çok fazla haber olmasına rağmen Rus Kafkas Ordusu'nun çektiği zorlukların gazeteler tarafından tam olarak yansıtılmadığını aktarmaktaydı. 11-16 Şubat 1916 tarihleri arasında tarihi beş gün yaşandığına vurgu yapan muhabir, manevra ile Erzurum'un alınamayacağına, teorik olarak kuzeyden ve güneyden saldırının uygun görüldüğüne fakat 1916 yılının şartlarının buna imkân vermediğine dikkat çekmekteydi. Rus Genel Kurmay Merkezi Erzurum'un alınması için geriye sadece abluka-muhasara ve hücum yapma seçeneklerinin kaldığını General Yudenic'in ise hücumla karar verdiğine vurgu yapmaktaydı. Fakat Erzurum tabyalarına hücumun zor olduğunu, coğrafi şartların ve bu mevzilerin bulundukları yerlerin dikkate alınmasını gerektirdiğine dikkat çekmekteydi. Erzurum'u çevreleyen üç yüksek tepenin en düşüğü olan Deveboynu'nun bile çok yüksekte olduğunu, üç metrelik karlarla dolu çıkılmaz sarp yamaçlarının varlığını hatırlatmaktaydı. Bunun yanı sıra Deveboynu'nu birkaç tabyanın daha ateş menzili olarak koruduğunu, her bir mevzide onlarca bataryanın bulunduğunu savunma anında bunun yüzlerce top atışı manasına geldiğini dolayısıyla buranın hiç de kolay bir yer olmadığına dikkat çekmekteydi.¹¹⁴²

Rusça gazeteler Erzurum'un işgalinin zor olduğunu aktardıkları gibi şehir hakkında çok çeşitli malumatlara yer vermekteydi. Erzurum'un “*Ön Asya'da*” bulunan en kadim şehirlerden biri olduğuna değinen *Kavkazskoe Slovo* gazetesi şehre Bizans kayıtlarında “*Feodosipolya*”, Orta Çağ'da Gürcü belgelerinde “*Karnu Kalak*” şeklinde geçtiğini, Ermenilerin “*Karin*”, Arapların ise “*Karikala*” olarak adlandırdıklarını “*Erzurum*” şeklinde kayıtlara geçmesinin ise Müslümanlar döneminde olduğunu aktarmaktaydı. Gazeteye göre “*Erzurum*” kelimesi önceleri “*Ardzen*” olarak anılırken

¹¹⁴² “Ot Ştaba Verhovnago Glavno Komanduyuşçago”, **Kavkazskiy Kray**, 18 Şubat 1916 (2 Mart 1916), № 39, Perşembe, s. 3.

1047’de Müslümanların şehri ele geçirmesiyle birlikte “Erzurum” şekline dönüşmüştü.¹¹⁴³

Rusça gazeteler şehrin tarihi hakkında bilgi verirken Erzurum’un birden fazla Rus işgaline uğradığını önemle hatırlatıyorlardı.¹¹⁴⁴ Gazeteler ayrıca Erzurum’un konumu ve stratejik önemine,¹¹⁴⁵ ticari ve ekonomik durumuna,¹¹⁴⁶ nüfusu ve

¹¹⁴³ S. K., “Erzerum”, **Kavkazskoe Slovo**, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 28, Cuma, s. 2.

¹¹⁴⁴ *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan bir makalede Erzurum’un II. Theodosius döneminde kurulduğu aktarılırken 6. yüzyılda Persler tarafından alındığı, 8. yüzyılda Arapların ele geçirdiği, Araplar ile Bizans arasında birkaç kez el değiştirdiği, 13. yüzyılın başlarında ise Selçuklu yönetimine daha sonra Moğol hakimiyetine girdiği II. Mehmet döneminde ise Osmanlıların eline geçtiği aktarılmaktaydı. Erzurum’un 19. yüzyılda iki defa Rus işgali yaşandığını hatırlatan makale yazarı bunlardan birincisinin General Paskeviç tarafından 1829 yılında ikincisinin ise Kars’ın düşmesinden sonra 1855 yılında olduğunu fakat Paris Antlaşması ile Erzurum ve Kars’ın geri verildiğini hatırlatmaktaydı. 1877 yılındaki Türk-Rus savaşında da Muhtar Paşa’nın ordusunun yenilmesinden sonra Deveboynu’na kadar gelen Rus birliklerinin şehri kuşattığını fakat Berlin Antlaşması’na binaen geri verildiğini aktarmaktaydı. Makale yazarı şimdi ise Erzurum’un üçüncü kez Rusların eline geçtiğine dikkat çekmekteydi. S. K., “Erzerum”, **Kavkazskoe Slovo**, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 28, Cuma, s. 2. *Birjevie Vedomosti* gazetesi ise 1877 yılında Muhtar Paşa’nın Sultan II. Abdülhamid’e yazdığı mektuptaki şu cümleleri hatırlatmaktaydı: “Rusların Erzurum’u zapt ettiğini Allah göstermesin. Erzurum, Türkiye’nin anahtarı ve umududur.” “Pod Erzerumom v 1877 g.”, **Birjevie Vedomosti**, 4 Şubat 1916 (17 Şubat 1916), № 33, Perşembe, s. 1.

¹¹⁴⁵ *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesi “denizden yüksekliği 1965 metre” olan Erzurum’un üç tarafının dağlarla çevrili olduğunu aktarmaktaydı. Kuzeyde Akbaba, Kara Kayalar ve Dumanlı Dağ güneyde Eyerli, Karakaya ve Palandöken doğuda ise Deveboynu dağlarının bulunduğu değinmekteydi. İkliminin ise çok soğuk ve kuru olduğundan dolayı Erzurum’a “Küçük Asya Sibiryası” denildiğini hatırlatmaktaydı. S., “Proşloe i Nastoyaşçe Erzeruma I”, **Kavkazskaya Kopeyka**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 38, Pazartesi, s. 3.

¹¹⁴⁶ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Erzurum’un Doğu Anadolu’nun ileri kalesi olduğuna dikkat çekerken şehrin askerî öneminin dışında büyük bir ekonomi ve ticari hacmi olduğuna vurgu yapmaktaydı. Gazete Trabzon-Tebriz ticari yolu üzerinde bulunan Erzurum’un Anadolu’nun içlerine uzanan ticari hacminin bulunduğunu hatırlatmaktaydı. Gazete ayrıca Karadeniz’de yapılan deniz ticaretinde büyük rol oynayan Trabzon-Erzurum-Tebriz hattının tarihte çok önemli bir yeri olduğuna değinmekteydi. S. K., “Erzerum”, **Kavkazskoe Slovo**, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 28, Cuma, s. 2. *Golos Kavkaza* gazetesi ise şehirde yaygın olarak kuyumculuk işlerinin yapıldığını, pamuk ticaretinin aktif olduğunu ve yerli üretim olan revolver tabancasının yapıldığının hatta bu tabancaların “Avrupa müzelerini süslediğini” aktarmaktaydı. Emigrant, “Erzerum”, **Golos Kavkaza**, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 2649, Cuma, s. 2. *Batumskiy Den* gazetesi ise eski zamanlarda Erzurum’da bakır ve çelikten yapılma ürünlerin çok meşhur olduğunu ancak Avrupa sanayi ürünlerinin yaygınlaşması ile el yapımı ürünlerin günden güne azaldığını aktarmaktaydı. Gazete Erzurum’un on yıl önce yıllık 30 milyon ruble ticari hacminin olduğuna dikkat çekmekteydi. G. S. “Erzerum”, **Batumskiy Den**, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 770, Cuma, s. 2.

demografik özelliğine,¹¹⁴⁷ mimarisine,¹¹⁴⁸ sıcak su kaynaklarına¹¹⁴⁹ ve ünlü Rus şairi A. S. Puşkin'in Erzurum seyahatine¹¹⁵⁰ geniş yer vererek Rus kamuoyuna şehri tanıtmaya çalışıyordu.

Erzurum'un düşmesinden sonra Rusça gazetelerde yayımlanan yorum ve durumu değerlendirme yazılarında bu işgalin Çarlık Rusya'ya kazanımlarından bahsedilmekteydi. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi operasyonların yürütüldüğü çok önemli bir üs olan Erzurum'un düşmesi ile Türk ordusuna “*korkunç bir darbe vurulduğu*”, aynı günlerde Hınıs-Muş hattının da ele geçirilmesinin Türkler tarafından yapılan “*Mezopotamya ve Suriye harekâtlarının bir fayda etmeyeceği*” iddiasına yer vermekte idi. Makalenin devamında ise 3. Ordu'da oluşan panik havası ve birliklerin çeşitli yerlere dağılmasıyla birlikte güneyde Irak Cephesi'nde Kut'ul Amare bölgesinde

¹¹⁴⁷ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi bir ticaret merkezi olan Erzurum'un tarih boyunca her zaman kalabalık bir nüfusu olduğunu, 1827 yılında 150 bin nüfusa sahip iken büyük bir çoğunluğunun Müslüman sadece 30 bininin Hristiyan olduğuna vurgu yapmaktaydı. Gazete Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'daki hakimiyetinin yayılması ve Güney Kafkasya demir yolunun yapılmasından sonra nüfusun büyük oranda azaldığını, 1916 yılı itibarıyla ise nüfusunun 80 bin civarında olduğu bunun %60'nın Müslüman, %25'nin Ermeni geri kalanın ise Yunan ve yabancılar olduğunu aktarmaktaydı. S. K., “Erzerum”, **Kavkazskoe Slovo**, 5 Şubat 1916 (18 Şubat 1916), № 28, Cuma, s. 2. *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesi ise 60 bin nüfustan fazla olmayan Erzurum'un 35 bine yakınının Müslüman, 16 binin Ermeni, 700 Rum olduğunu ayrıca çok az sayıda İranlıların yaşadığına değinmekteydi. Gazete ayrıca 19. yüzyılda şehirdeki Ermeni nüfusunun kayda değer bir şekilde azaldığını aktarmaktaydı. 1829 yılında yapılan Rus-Türk savaşında Erzurum Vilayeti'nden 90 bin Ermeni'nin Çarlık Rusya yönetimi tarafından Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü bölgelerine göçürüldüğünü hatırlatmaktaydı. S., “Proşloe i Nastoyaşçe Erzeruma I”, **Kavkazskaya Kopeyka**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 38, Pazartesi, s. 3.

¹¹⁴⁸ *Naşi Dni* gazetesi şehirdeki devlet kurumları binalarının güzel mimarilerinden bahsetmekteydi. Şehrin en güzel binalarının başında üç katlı “*Saray*” adındaki valilik binasının olduğunu sonrasında “*Şehir Meclisi*”, “*Adliye*”, “*Polis*” ve “*Jandarma*” binalarının birbirlerinden güzel mimarilerinin olduğuna değinmekteydi. Bu binalara yakın mesafede askerî karargâh binası olarak kullanılan “*Firga*”, 10-12 bin asker kapasiteli “*Mokrov Kışlası*”, 4 bin süvari kapasiteli “*Firdesoğlu Kışlası*”, askerî ve sivil malzemelerin koyulduğu şehrin en büyük binası olan “*Ambarlar*”, savaştan dolayı kışlaya çevrilen “*Çifte Minare*” ve eğitim kurumları olan “*Mekteb-i İdadî*”, “*Mekteb-i Rüştîye*”, “*Mekteb-i Saniye*” binalarının güzel bir mimariye sahip olduklarından bahsetmekteydi. Ervand Dilberyan, “Po Ulitsam Erzeruma V”, **Naşi Dni**, 28 Ocak 1916 (10 Şubat 1916), № 7, Perşembe, s. 3.

¹¹⁴⁹ *Kavkaz* gazetesi Rus kamuoyuna Erzurum'un tedavi amaçlı kullanılan doğal su kaynaklarını tanıtmaktaydı. Bu konuyla ilgili gazetede makalesi yayımlanan Mühendis İ. Kognovitskiy Erzurum çevresindeki Çermik, Hasankale, Arzati ve Soğuk Çermik bölgelerinde bulunan bu kaynak sularının kimyasal özelliklerinden bahsederek mineral bakımından çok zengin olduklarını ve incelenmeleri gerektiğini aktarmaktaydı. İ. Kognovitskiy makalesinin devamında bu doğal su kaynaklarının ilerleyen dönemlerde hasta ve yaralı Rus askerlerinin tedavisinde kullanılabileceğinden bahsederek buralara önem verilmesi gerektiğini aktarmaktaydı. İ. Kognovitskiy, “Mineralnie İstoçniki Passinskago Okrug a i Erzerumskoy Ravnini”, **Kavkaz**, 10 Şubat 1916 (23 Şubat 1916), № 32, Çarşamba, s. 3.

¹¹⁵⁰ *Kavkazskiy Kray* gazetesi Rus şair A. S. Puşkin'in 1829 yılında Erzurum'a yapmış olduğu seyahati hatırlatırken Puşkin'in Erzurum hakkında yazdıklarından kısa bir alıntı ile şehirle ilgili şiirini sayfalarına taşıymaktaydı. “A. S. Puşkin Ob Erzerume”, **Kavkazskiy Kray**, 12 Şubat 1916 (25 Şubat 1916), № 34, Cuma, s. 4.

mücadele veren İngilizlerin rahatlayacakları bilgisi aktarılmakta idi.¹¹⁵¹ *Listok Voynı* gazetesi ise Tarihçi ve aynı zamana subay olan General B. M. Kolyubakin'in Erzurum'un düşmesinin sonuçlarını anlatan makalesini sayfalarına taşıyordu. B. M. Kolyubakin'in birkaç maddede topladığı işgalin sonuçlarında şu tespitlere yer vermektedir:

- “- Trabzon bütün özelliğini kaybetti,
- Hali hazırda yürütülen Karadeniz kıyı şeridindeki muharebelerde batıya doğru ilerleme imkânı ortaya çıktı,
- Savaşın uzaması halinde İstanbul ve Akdeniz'e yol açıldı,
- İstanbul-Bağdat arası irtibat zorlaştığı için Türklerin Bağdat ve Musul'dan çekilme durumları oluştu,
- Rus Kafkas Ordusu için Kars sınırını korumak kolaylaştı ve Erzurum üzerinden batı ve güneye doğru serbestçe hareket etme imkânı oluştu.”¹¹⁵²

Nitekim Erzurum işgalinden sonra Rus Kafkas Ordusu Doğu Anadolu'nun batısı, güneybatısı ve kuzeydoğusu yönlerinde yapacağı operasyonlarda Erzurum'u üs olarak kullandı. 2. Türkistan, 1. Kafkas ve sonrasında 6. Kafkas Kolorduları için Erzurum önemli bir ikmal merkezi konumuna geldi. Ayrıca Rus Kafkas Ordusu'nun levazım, istihkam, ulaşım ve sıhhiye gibi sınıflarının üst düzey yönetim kurulları Erzurum'da bulunmaktaydı. Rus birlikleri Sarıkamış'tan Erzurum'a kadar uzanan şose yolu ile yüklerini hafifletiyordu.¹¹⁵³

Erzurum işgalinin ilk günlerinde Rus askerleri şehirdeki evlerde arama yaparak silah ve kesici alet gibi malzemeleri topladılar. Ruslar bu aramaları Erzurumlu Ermenilerin kılavuzluğunda gerçekleştirirken öncelikli olarak şehirde yaşayan önemli insanların evlerinden başlanıyordu. Bir gün süren ev aramaları esnasında sokağa çıkma yasağı uygulandıktan sonra yine Ermenilerin duyurusu ile yasak kaldırılarak Müslüman ahalinin günlük işlerine devam edebilecekleri duyuruldu. Aramalar esnasında şehirde kalan Müslüman erkekler camilere toplandıktan sonra bir kısmı yol

¹¹⁵¹ N. R., “Erzerumskaya Operatsiya”, **Kavkazskoe Slovo**, 9 Şubat 1916 (22 Şubat 1916), № 31, Salı, s. 2

¹¹⁵² B. M. Kolyubakin, “Znaçenie Erzeruma”, **Listok Voynı**, 9 Şubat 1916 (22 Şubat 1916), № 523, Salı, s. 1.

¹¹⁵³ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 235.

ve mevzi yapımı işlerinde çalıştırmak üzere seçilirken geri kalan büyük bir kısmı ise esir olarak Çarlık Rusya'ya götürüldü.¹¹⁵⁴

Çarlık Rusya Erzurum'un işgali konusunu Büyük Savaş'ta moral ve motive kaynağı olarak kabul ettiğinden dolayı şehrin işgalinden bir yıl sonra bile Erzurum Operasyonu'nu tekrar gündeme getirmekte idi. Nitekim 1917 yılının şubat ayında Rus Kafkas Ordusu Erzurum işgalinin birinci yıl dönümü kutlama mesajlarını Rusça gazetelerde kamuoyuna duyurmaktaydı. Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç Erzurum'un işgalinin birinci yıl dönümünde şu ifadelere yer veriyordu:

“Kafkas Ordusu Başkomutanlığı'ndan

3 Şubat 1917 (16 Şubat 1917) Yılı. Kafkas Ordusu

Bugün Erzurum'un alınışının birinci yıldönümü. Tanrıya bize bu zaferi bahsettiği için şükürler olsun. En güçlü Türk mevzileri olan Erzurum ve Deveboynu'ndaki müstahkemlerin surları önündeki harp meydanında toprağa düşen kahramanlarımız için dua ediyoruz.

Bu kahramanlar canlarını feda ederek Kafkas Ordusu'na tarih sayfasında yeni bir parlak zaferi yazmaya imkân sağladılar.

Kafkas Ordusunun fevkalade yiğit kahramanlarının bir harikası!

Güçlü mevzilere yapılan beş günlük hücumun sonunda Erzurum'un ele geçirilmesi Devletli Büyük İmparator Hazretleri tarafından muazzaz taltiflere layık görüldü. Erzurum'un ele geçirilmesi bütün Rusya'da coşkulu bir sevinçle karşılandı. Kafkas Ordusu minnet ve şükran ifadesi olarak çok sayıda beyanata mazhar oldu. Yiğit müttefiklerimiz coşkulu bir şekilde silah arkadaşlarını selamladılar. Kafkas Ordusu'nun zaferi bütün dünyada ses getirdi.

Bir yıl önce coşku ve şükranlarını ifade eden sözlerle birlikte orduya şu emri vermiştim: “Erzurum'u sıkı tutunuz”, siz daha da fazla iş yaparak Trabzon, Bayburt, Erzincan'ı bütün bir bölgeyi alarak muazzam zaferi korudunuz.

Sizin Başkomutanınız olmaktan büyük şeref duyuyorum. Yiğitliğinizi ve hizmetlerinizi fevkalade suretle takdir ediyor, bu şanlı zaferin kahramanı olan sizleri çok seven samimi kalbimden teşekkürlerimi sunuyorum.

Tanrının sizlere sıhhat ve kuvvet vermesi; onun kudretli yardımı ile iyi başlayan bu kutsal görevi zaferle sonlandırmanızı, Rusya'ya ve çara mutluluk, müttefiklerimize iyilik vermesi için dua ediyorum.

General-Adyutant Nikolay”¹¹⁵⁵

¹¹⁵⁴ Yüksel, a.g.t., s. 246-247.

¹¹⁵⁵ “Prikaz, Ot Ştaba Kavkazskoy Armii”, **Kavkazskoe Slovo**, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Çarşamba, s. 3.

Kafkas Cephesi'nde Sarıkamış Harekâtı kadar önemli bir dönüm noktası olan Erzurum'un işgal edilmesi Çarlık Rusya yönetiminde ve Rus Kafkas Ordusu'nda büyük bir motive kaynağı olarak kabul görüldü. Nitekim Rusça gazeteler bu işgali haber ve içeriklerinde “*bayram havası*” tarzında kamuoyu ile paylaştı. Bayraklar ile süslenen Çarlık Rusya'nın birçok şehrinde Rus halkı bu durumu sevinçle kutladı. Rusça gazeteler Rus halkının Erzurum'a olan ilgisine karşılık olarak şehrin daha önce de Rus birlikleri tarafından işgal edildiğini büyük bir özgüvenle hatırlatarak, şehirle ilgili çok çeşitli bilgileri kamuoyu ile paylaştı. 3. Ordu birliklerinin insanüstü bir gayretle savunmasına rağmen Erzurum'un işgal edilmesi ile Rus Kafkas Ordusu kanatlarda yapacağı ileri harekâtlarda önemli bir fırsat elde etti. Nitekim Erzurum'un işgalinden kısa bir süre sonra Rus Kafkas Ordusu sol kanadında Muş ve Bitlis ile sol kanadında ise Rize'yi ele geçirecekti.

3. 2. Doğu Anadolu'nun Kadim Şehri Muş

Rus Kafkas Ordusu Azapköy ve Köprüköy Muharebelerinden sonra Erzurum yönünde ilerlediği günlerde şehre yapacağı taarruzları güvenli bir şekilde yapmak ve Erzurum çevresindeki Türk kuvvetlerine Musul bölgesinden gelecek yardımı önlemek amacı ile Erzurum'un güneyindeki bölgelerde operasyon kararı aldı. Nitekim Muş Ovası ile Bitlis dağlarında bulunan geçitlerdeki yollar tarihi olmakla birlikte Musul ve Erzurum'u birbirine bağlayan yegâne transit yolu olma özelliğine sahipti.¹¹⁵⁶ Çok yüksek dağ ve tepelerin bulunduğu Muş Vadisi'nde kış aylarında ulaşım yapılamazken bu bölgede sadece Bitlis bölgesindeki açık yollar Mezopotamya ile bağlantı kurabiliyordu.¹¹⁵⁷ Bundan dolayı Muş ve Bitlis bölgelerinin stratejik bir önemi vardı.

Muş ve Bitlis çevresinde 1915 yılından itibaren konuşlanan 4. Kafkas Kolordusu'nda toplamda 16 tabur piyade, 43 bölük süvari birliği ile 42 top bulunurken Van Gölü çevresinde ise 2 Drujin ve 2 Ermeni taburu ile 1 Kozak Alayı vardı.¹¹⁵⁸ 4. Kafkas Ordusu'nun karşısındaki Türk birlikleri 1915 yılında devamlı hareket halinde

¹¹⁵⁶ Maslovskiy, a.g.e., s. 306.

¹¹⁵⁷ Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* s. 133-134.

¹¹⁵⁸ *Birinci Dünya Harbinde*, Cilt II., s. 70

idi. 3. Ordu'nun 1915 yılında yaptığı sağ kanat operasyonlarından sonra Erzurum'un güneyinde bulunan bazı Türk birlikleri ekim ayında Irak Cephesi'ne gönderilmişti. Aras Nehri'nin güney bölgelerinde yer değiştiren 9. Kolordu'nun ilerdeki birlikleri Ahlat-Kop-Karaçoban'da bölgesinde Rus kuvvetlerine karşı savunmada idi. Bölgede bulunan Rus 4. Kafkas Kolordusu 1915 yılının kasım ayına kadar Türk birlikleri ve silahlı Kürt milis grupları ile çatışmalara girmişti.¹¹⁵⁹

1916 yılının şubat ayı itibariyle Erzurum'un güneyinde kalan bölgelerde bulunan 36. Tümen, 2. ve 3. İhtiyat Süvari Tümenleri 7 tabur, 54 süvari bölüğü ve 20 toptan oluşan bir kuvvetle Hınıs'ın doğusunda toplandı. Osman Bey komutanlığında Muş'un Kop (Bulanık) bölgesinde kurulan Osman Bey Müfrezesi Dir, Bacirge Hudut Taburları, 3. İhtiyat Tugayı ile Hacı Musa Bey gönüllü birliklerinden oluşan toplam 1.500 kişilik kuvvet ise Murat Nehri'nin güneyinde konuşlanmıştı.¹¹⁶⁰ 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderdiği raporda bu bölgelerde bulunan zayıf Türk birliklerinin fazla sayıdaki Rus birliklerini durduracak bir seviyede olmadığını önceden aktarmaktaydı.¹¹⁶¹

Erzurum'un güneyi yönüne yürüyüş emri alan geçen General Nazarbekov birlikleri Hınıs Çayı üzerinden iki kol halinde Hınıs'a, General Abatsiyev birlikleri ise Murat Nehri güneyinden Bitlis'i işgal etmek maksadıyla harekete geçti. Muş Vadisi'nde ve Van Gölü batısında yaklaşık bir yıl önce yapılan Ermeni tehciri ve yakın zamanda Rus birliklerinin ilerlemesi ile Müslüman ahalinin bölgeyi terk etmesi sonucunda her iki koldan ilerleyen Rus birlikleri boş yerleşim yerleri ile karşılaşılıyordu. Bundan dolayı Rus askerleri soğuk iklim şartlarında dinlenme ve iâşe sıkıntıları yaşamaktaydı.¹¹⁶² Nitekim Rus 7. Kafkas Alayı'nın yürüyüş yolundaki askerlerinden 2.500 kişi donarak hayatını kaybetti.¹¹⁶³ Bu muharebelere katılan bir Rus askeri: "... yerli halk terk etmişti ve köyler harabe halinde idi. Çok soğuk tipi esiyordu, kar ise insan boyuna kadar ulaşıyordu. Düşman zayıf bir direniş gösteriyordu, lâkin

¹¹⁵⁹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 215-216.

¹¹⁶⁰ **A.g.e.**, s. 217-220.

¹¹⁶¹ Samih **a.g.e.**, s. 89.

¹¹⁶² Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 134.

¹¹⁶³ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 305.

doğa şartları ve olmayan yollar insanların bütün gücünü alıyordu."¹¹⁶⁴ ifadeleri ile çektikleri zorlukları dile getirmekteydi.

3. Ordu yönetimi bu bölgede bulunan 3. İhtiyat Süvari Tümen Komutanlığı'na Hınıs'ın mutlaka elde tutulmasını zorunlu bir hal durumunda ise Varto'ya (Gümgüm) çekilebileceği emrini verdi. 24 Ocak 1916 günü Kalimaksut-Yoncalı-Dedeviran hattında başlayan Rus taarruzuna Türk 106. Piyade Alayı askerleri insanüstü bir gayretle karşılık veriyordu. Fakat bir gün sonra 300'den fazla şehit veren Türk birlikleri dağılarak Tirkis (Erbeyli)-Varto hattına çekilmek zorunda kaldı. Böylece Rus birlikleri 27 Ocak 1916 günü Hınıs'ı ele geçirdi. Bu günlerde Van Gölü-Murat Nehri arasında ise bir hareketlilik yaşanmıyordu.¹¹⁶⁵

Rus taarruzlarının devam etmesiyle birlikte Muş Ovası'nın kuzeyinde Tekman'a kadar çekilen Türk birlikleri 3 Şubat 1916'da Tatos-Palandöken yolunda Taşkesen-Katranlı hattına kadar çekilmeye devam etti. Erzurum'un güneyinde bu gelişmeler yaşanırken Van Gölü'nün kuzey ve güneyinden yapılacak olan Rus taarruzuna karşı Türk ordu yönetimi önlemler almaya çalışıyordu. Başkomutanlık Vekâleti 4. Ordu'ya bağlı 13. Piyade Alayı'nı Ceylanpınar-Mardin-Bismil yolundan Bitlis'e gönderme kararı aldı. Rusların ilerlemesi durumunda Murat Cenup Mıntıka Komutanlığı Muş'u, Van Gölü Cenup Müfrezesi ise Bitlis'i savunacaktı. Malazgirt çevresinde hazırlıklarını tamamlayan General Abatsiyev birlikleri 7 Şubat 1916 günü Muş'un Kop (Bulanık) bölgesini, 11 Şubat 1916'da ise General Nazarbekov birlikleri Megalasar-Divanhüseyin-Görgü hattını ele geçirdi.¹¹⁶⁶

Erzurum tabyalarında başarı edilmesi ile 4. Kafkas Kolordusu'na Muş Vadisi ve Bitlis bölgelerindeki Türk kuvvetlerine nihai darbe vurma emri verildi.¹¹⁶⁷ Yapılan plana göre üç koldan ilerleyecek olan 4. Kafkas Kolordusu'na Van ve İran kuvvetlerinden takviye destek verilecekti. Muş ve Bitlis yönüne taarruz yapacak Rus birlikleri sağ kanatta Hınıs üzerinden Muş'a, merkez hatta Malazgirt üzerinden

¹¹⁶⁴ Ayrapetov, *Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnapryajenie*, s. 13-14.

¹¹⁶⁵ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 72-74.

¹¹⁶⁶ *A.g.e.*, s. 75-76.

¹¹⁶⁷ Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* s. 133.

Bitlis'e, sol kanatta ise Van Gölü'nün güneyinden destekleyici bir kuvvetle ilerleyecekti.¹¹⁶⁸ Bu günlerde Osman Bey komutasındaki Murat Cenup Müfrezesi yaklaşık 1.200 kişilik bir kuvvetle Muş'u, Yarbay Ali Bey komutasındaki Van Gölü Cenup Müfrezesi ise Bitlis'i kapatmak için harekete geçti.¹¹⁶⁹

Rus kuvvetlerinin sağ kanattan yürüyeceği yollarda bulunan Molla Halil ve Varto geçitlerini Türk 106. ve 107. Piyade Alayları ile süvari birlikleri kapatmışlardı. General Nazarbekov Molla Halil'deki Türk birliklerini oyalamak maksatlı operasyonlar düzenlerken başka Rus kuvvetlerine ise Türk mevzilerine genel bir kuşatma emir verdi. Sol kanatta, ana kuvvetlerden oluşan Rus birlikleri yürüyüş esnasında yollarını kaybederken Molla Halil çevresindeki Türk müstahkemlerinde çatışmalara başlayan Rus kuvvetleri burada üç gün durduruldu. Fakat Bingöl dağlarını aşarak yardıma gelen Rus 7. Alay'ına bağlı bir tabur buradaki Rus birliklerinin bölgeyi geçmelerini sağladı.¹¹⁷⁰ Böylece 13 Şubat 1916'da Türk birliklerinin Oğnut yönüne çekilmesi ile birlikte Rus kuvvetleri Varto'yu işgal etti.¹¹⁷¹

Rus kuvvetlerinin Erzurum'u işgal ettiği 16 Şubat 1916 günü itibariyle Van Gölü Cenup Müfrezesi ve Bitlis'te bulunan diğer Türk kuvvetleri Başhan'da toplanarak Bitlis Boğazı'nın kuzey girişini kapatmaya başladı. Muş'taki Türk birlikleri ise şehri tahliye ederek Bitlis-Muş arası boş bırakıldı. Hınıs yönünden gelen Rus birliklerine karşı Halil Bey'in komuta ettiği Muş Seyyar Jandarma Taburu, 150 jandarma askeri, 150 talimgah askeri ve 500 kişilik milis kuvvetlerden oluşan Çabakçur Müfrezesi kuruldu.¹¹⁷²

Muş yönünde çekilmeye başlayan Türk birlikleri Erzurum'un düşmesi sonucu moralleri iyice bozulunca Muş'a yaklaşan 1. Labinskiy Kozak Alayı'na mukavemet göstermediler.¹¹⁷³ Böylece Muş Vadisi Rus birliklerinin kontrolüne girdi.

Rusça gazeteler Erzurum'un düşmesi haberini sayfalarına yoğun bir şekilde taşıırken, şehrin güneyinde kalan Muş'a doğru Rus taarruzunun devam ettiğini de

¹¹⁶⁸ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 340.

¹¹⁶⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 109.

¹¹⁷⁰ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 340.

¹¹⁷¹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 220.

¹¹⁷² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 115.

¹¹⁷³ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 341.

kamuoyuna duyurmaktaydı. Rus Genel Kurmay Merkezi'nden ise 18 Şubat 1916 tarihinde Muş ve Ahlat'ın Rus birlikleri tarafından ele geçirildiği haberi yer almaktaydı.¹¹⁷⁴

Muş'u ele geçiren Rus birlikleri şehirdeki salgın hastalıklar ile karşı karşıya geldi. Nitekim Kafkas Cephesi'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Muş'ta da tifüs salgını yaşanıyor. Rus birlikleri Muş'u ele geçirdikten hemen sonra çeşitli önlemler almaya çalışmaktaydı. Nitekim General Nazarbekov Muş'ta kalan Müslüman nüfusu şehre gelen Rus askerleri ve Ermeni milislerden bir süre ayrı tutma gayreti içerisine girdi.¹¹⁷⁵

Muş'ta yaşayan Müslüman ahali Rus birliklerinin şehre yaklaşması ile şehri terk etmeye başlamıştı. Öyle ki General Abatsiyev'in birlikleri Bitlis yönünde ilerlerken 22-23 Şubat 1916 günleri Muş çevresini terk eden Müslüman halk eşyalar dolu at ve öküz arabaları ile uzun bir koridor boyunca birliklerinin önünden geçiyordu.¹¹⁷⁶ Muş'ta yaşayan Müslüman ahali Kafkas Cephesi'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi bir taraftan şehirdeki salgın hastalıklar ile mücadele verirken diğer taraftan soğuk kış günlerinde evlerini terk ederek yollara düşmüştü.

Rusça gazeteler Rus Kafkas Ordusu'nun Muş'u işgal etmesinden sonra şehri tanıtıcı bir takım kısa bilgiler ile Rus kamuoyuna tanıtmaya çalışıyorlardı. Rusça gazeteler Muş'un tarihi,¹¹⁷⁷ eğitim kurumları,¹¹⁷⁸ demografik yapısı,¹¹⁷⁹ ekonomik

¹¹⁷⁴ “Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomanduyuşçago”, **Kavkazskoe Slovo**, 9 Şubat 1916 (22 Şubat 1916), № 31, Salı, s. 2

¹¹⁷⁵ Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnapryajenie**, s. 13.

¹¹⁷⁶ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 136.

¹¹⁷⁷ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Muş'un “Doğu Anadolu'nun kadim şehirlerinden biri” olduğunu aktarırken 16. yüzyıldan itibaren şehirdeki Ermeni nüfus oranının azalarak Kürt nüfusun arttığını aktarmakta idi. Makale yazarı bunun nedeni olarak Osmanlı Devleti'nin Kürtleri bir hat halinde İran sınırına yerleştirme politikasına bağlamaktaydı. “Muş”, **Kavkazskoe Slovo**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 30, Pazar, s. 4.

¹¹⁷⁸ *Otkliki Tiflisa* gazetesi şehirde resmi Türk okulları ile Ermeni eğitim kurumlarının olduğunu belirttikten sonra 4 Gregoryen, 1 Katolik Ermeni kilisesi ve çok sayıda caminin bulunduğunu aktarmaktaydı. “Vzyatie Muşa”, **Otkliki Tiflisa**, 9 Şubat 1916 (22 Şubat 1916), № 32, Salı, s. 2.

¹¹⁷⁹ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi 1916 yılında şehrin %67'sinin Müslüman Kürt, %28'nin ise Gregoryan Ermeni olduğu ifade etmekteydi. “Muş”, **Kavkazskoe Slovo**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 30, Pazar, s. 4.

durumu,¹¹⁸⁰ stratejik önemi,¹¹⁸¹ ve mimari özellikleri¹¹⁸² gibi bir takım kısa bilgiler Rusça gazete sayfalarında yerini almakta idi.

Rus birlikleri Muş'u işgal ettikten bir gün sonra 18 Şubat 1916 tarihinde “*kadim yerleşim yeri olan Ahlat'ı*” da ele geçirdi. Rusça gazeteler Ahlat bölgesinin tarihi ve önemli bir yer olduğu vurgusunu yaparak bölge ile ilgili malumatları Rus kamuoyuna duyuruyordu.¹¹⁸³

Muş'un işgali Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum Operasyonu'nun bir bölümünü oluşturmakta idi. Nitekim Erzurum'un işgalinden sonra şerhin güvenliğini sağlamak

¹¹⁸⁰ *Golos Kavkaza* gazetesi Muş'ta yetişen meyvelerin ve burada yapılan helvanın Osmanlı Devleti içerisinde başka şehirlere gönderilmesinin yanı sıra Çarlık Rusya, İran ve Mısır'a ihraç edildiği bilgisine yer vermekte idi. Gazete ayrıca Muş'un yakınlarında bulunan tuz kaynaklarına dikkat çekiyordu. Gazetede tuz yatakları hakkında İngiliz bir seyyahın kaleme aldığı notları hatırlatılmakta idi. Nitekim Muş'a uğrayan bu İngiliz seyyah bölgedeki tuz kaynaklarının bütün Asya ve Avrupa'ya binlerce yıl yetecek kadar olduğunu aktarıyordu. Gazete ayrıca şehirdeki istihdam durumundan da bahsetmekte idi. Gazetede yazıya göre Muş'ta bazen genç birine rastlamanın zor olduğuna çoğu gencin çalışmak için Çarlık Rusya, Amerika ve başka ülkelere gittiği aktarılmakta idi. Öyle ki bu manada “*Ayağı kırık Muşlu kendini Çin'de bulur.*” atasözünün bile kullanıldığına dikkat çekiliyordu. Emigrant, “Muş”, **Golos Kavkaza**, 16 Şubat 1916 (29 Şubat 1916), № 2658, Salı, s. 2. *Otkliki Tiflisa* gazetesi ise geniş bir alana yayılmış ve içinde 5 kervansaray bulunduran Muş pazarının ise bölgede önemli bir ticaret merkezi olduğuna dikkat çekmekteydi. “Vzyatie Muşa”, **Otkliki Tiflisa**, 9 Şubat 1916 (22 Şubat 1916), № 32, Salı, s. 2. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi de şehrin yamaçlarındaki tepelerin arasında bahçelerin olduğuna ve şehrin çevresindeki küçük vadilerde tütün plantasyonlarının bulunduğu bilgisine yer veriyordu. “Muş”, **Kavkazskoe Slovo**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 30, Pazar, s. 4.

¹¹⁸¹ *Birjevie Vedomosti* gazetesi Muş'un Çarlık Rusya ve İngiltere için öneminden bahsediyordu. Gazete, Muş'un alınması ile Bitlis, Siirt ve Cizre'den sonra Bağdat'a ulaşma imkânının olacağına dikkat çekerek Rusların müttefiki olan İngilizlere birleşme bakımından bunun stratejik bir öneminin olduğuna vurgu yapıyordu. Bunun yanı sıra Türk birliklerinin Bağdat'a Siirt ve Muş üzerinden ikmal yaptıklarını hatırlatarak şehrin ele geçirilmesiyle birlikte İngilizlerin işinin kolaylaşacağı aktarılmaktaydı. K. Şumskiy, “Dabivanie 3-y Turetskoy Armii”, **Birjevie Vedomosti**, 8 Şubat 1916 (21 Şubat 1916), № 37, Pazartesi, s. 1.

¹¹⁸² *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Muş'taki evlerin klasik Asya stili kil ile sıvalı kırma taşlardan oluştuğunu, Avrupa tarzı evlerinde bulunduğu aktarılmaktaydı. “Muş”, **Kavkazskoe Slovo**, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 30, Pazar, s. 4.

¹¹⁸³ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Van Gölü'nün kuzey-batı kıyılarında yer alan Ahlat'ın çok zengin bir tarihi geçmişe sahip olduğuna dikkat çekiyordu. “*Ahlat tarihinin Doğu'nun yavaş yavaş fakir düşmesine örnek gösterilebileceğini*” vurgulayan gazete 1916 yılında Ahlat'ın 5 bölgeye ayrıldığını, kaymakamlık merkezinin ise Erkizan'da bulunduğunu aktarmakta idi. Gazete, kadim bir şehir olan Ahlat'ın 1916 yılında boş bir görünümde olduğunu, birkaç anıt mezarın şehrin geçmişteki büyüklüğüne şahitlik ettiğine dikkat çekiyordu. Şehrin 1916 yılındaki harap haline bakılınca tarihte önemli bir siyasî rol oynayan Ahlat'a “*değer biçmenin*” zor olduğuna değinen gazete, 13. yüzyılda Arap Tarihçi Abdulfeda'nın Şam ile kıyasladığı Ahlat'ın daha güzel olduğu bilgisine yer veriyordu. Gazete Ahlat'ta 11. yüzyılda Selçukların egemenliğinin başladığını aktarmaktaydı. Ahlat'ın Gürcü akınlarına maruz kaldığı bilgisine yer veren gazete zamanla Moğol, Emir Timur ve Akkoyunlu yönetimleri olduktan sonra Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı hakimiyetine girdiğini hatırlatıyordu. Gazete ayrıca Kanuni Sultan Süleyman ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde Ahlat'a kale yapıldığını aktarmaktaydı. Gazete yazısının sonunda ise Ahlat'ın eski yerleşim yerlerinde çok değerli Arapça yazılı mezar taşlarının olduğu ve tarihi bir yer olan Ahlat'ın bilimsel açıdan çok dikkat çektiğine vurgu yapıyordu. S. K., “Ahlat”, **Kavkazskoe Slovo**, 9 Şubat 1916 (22 Şubat 1916), № 31, Salı, s. 2

açısından çevresindeki şehirlerin ele geçirilmesi Rus Kafkas Ordusu'nun planı dahilinde oldu. Türk birliklerinin Muş Vadisi'nde kuvvetli bir direnç göstermelerine rağmen Erzurum'un düşmesi askerlerin morallerini düşürdü. Bunu fırsat olarak değerlendiren Rus birlikleri uzun ve karlı bir yürüyüşten sonra Muş Vadisi'ne ulaşarak şehri işgal ettiler. Muş'un düşmesi Rus Kafkas Ordusu'nun Bitlis şehrine yönelmesini kolaylaştırdı.

3. 3. Güneye Açılan Kapı Bitlis

1915 yılının mayıs ayında Van'ın işgal edilmesinin ardından Bitlis'in çevresinde gerçekleşen muharebelerde Bitlis'te işgal tehlikesi yaşamıştı. Türk kuvvetlerinin güçlü mukavemetinden sonra Rus birliklerinin 24 Temmuz 1915 tarihinde çekilmesi ile şehirdeki tehlikeli durum ortadan kalkmıştı. Rus birlikleri ve Ermeni milis çetelerinden çekinen Bitlisli Müslüman ahali ise tehlikeli durumun ortadan kalkması ile evlerine dönmüşlerdi.¹¹⁸⁴

1916 yılı itibariyle Bitlis, Türk birliklerinin Erivan yönünde yapacağı büyük operasyonlar için önemli bir üs olmasının yanı sıra Diyarbakır ve Musul'a açılan bir kapı olmasından dolayı Rus Kafkas Ordusu için de stratejik bir konuma sahipti.¹¹⁸⁵ Ayrıca General Yudenitç'in 1916 yılının ilk günlerinde Erzurum'a taarruz kararı almasından sonra Rus birliklerinin güneyinin kontrol altında tutulması zorunluluğundan dolayı Bitlis'in çevresinde Rus hakimiyetine gerek duyulmaktaydı. Bunun farkında olan Rus Kafkas Ordusu yönetimi Muş'a olduğu gibi Bitlis'e de operasyon kararı aldı. Rus birlikleri 1916 yılı ocak ayının son günlerinde Van Gölü'nün kuzeyinden yürüyüşe geçti.¹¹⁸⁶

General Nazarbekov'un komuta ettiği Rus birliklerinin Muş Vadisi'nde ilerlediği ve Muş şehrini işgal ettiği günlerde General Abatsiyev komutasındaki

¹¹⁸⁴ Adem Ölmez, "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi", **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, Yıl: 2014, s. 7-10.

¹¹⁸⁵ Zayonçkovskiy, **a.g.e.**, s. 517.

¹¹⁸⁶ V. Menak, "Bitlis, Ot Naşego Korrespondenta", **Kavkazskoe Slovo**, 14 Nisan 1916 (27 Nisan 1916) № 83, Perşembe, s. 3.

Malazgirt Müfrezesi ise Bitlis yönünde harekete geçti. Muş Vadisi'ndeki gibi Bitlis çevresine ulaşmaya çalışan Rus kuvvetleri derin kar ve terk edilmiş yerleşim yerleri ile karşılaşırken buna bağlı olarak yiyecek sorunu gibi büyük sıkıntılar yaşıyorlardı. Nitekim deve kervanları sadece askerlerin yiyebileceği az miktardaki erzakı taşıyabiliyordu. Taşıma yolunun uzak olmasından dolayı bu erzak hayvanlara verildi. Rus askerleri arasında yiyecek sıkıntısının artması sonucu General Abatsiyev süvarilerin büyük bir kısmı ile topçuları ve iki tekerlekli araçları geri gönderme kararı aldı.¹¹⁸⁷ Bu yürüyüşe katılan bir Rus subayı şu ifadelerle yer vermektedir:

“... Bulutların arkasına hiç saklanmayan güneş gözlerimizi kör edince hepimiz koyu renkli gözlük takmak zorunda kaldık. Gündüz güneş olduğunda hava sıcak olmasına rağmen gölgede ve özellikle geceleri oluşan soğuk hava kollar ve ayakların hareket etmesini kısıtlıyordu. ... Malazgirt'te artık her şeyin yokluğunu yaşıyorduk, özellikle de yemin. Tekerlekli arabalar getirdikleri yemleri yediler ve sadece develer bize biraz buğday taşıyabildi. Önümüze çıkan Türk birliklerini kolayca yendik. Zor arazi şartlarından güçlükle geçtik. Hiçbir şekilde yol yoktu, çevremizdeki her yer bakir karlar ile çevriliydi. ...”¹¹⁸⁸

General Abatsiyev yürüyüşün sonunda Bitlis'e taarruz için birliklerinin yeterli olmadığını anlayınca Van ve Muş'taki Rus birliklerinden yardım talebinde bulundu. Takviye olarak gelen 5 piyade taburu, 5 drujin ve 12 top desteği ile Bitlis şehir merkezi yönünde harekete geçti.¹¹⁸⁹ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi, Diyarbakır'dan Bitlis'teki Türk birliklerine takviye birliğin gönderildiği bilgisini paylaştığı günlerde General Abatsiyev askerlerini daha hızlı hareket ettirmeye başladı.¹¹⁹⁰ Nitekim Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin aktardığı bilgi doğrudur. Türk 5. Piyade Tümeni'ne bağlı 3 tabur, 1 makineli tüfek bölüğü ve 1 dağ bataryasından oluşan ve daha önce Çanakkale Cephesi'nde mücadele veren 13. Piyade Alayı Müfrezesi Bitlis'e ulaşmak için yola çıkmıştı.¹¹⁹¹

¹¹⁸⁷ Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* s. 135.

¹¹⁸⁸ P. N. Şatılov, “Bitlisskaya Operatsiya”, *Boenno- İstoriçeskiy Vestnik*, № 24, Noyabr 1964, s. 3-4

¹¹⁸⁹ Allen, Muratov, *a.g.e.*, s. 341.

¹¹⁹⁰ A. “Şturm Bitlisa”, *Pravitelstvenniy Vestnik*, 2 Nisan 1916 (15 Nisan 1916), № 75, Cumartesi, s. 2.

¹¹⁹¹ *Birinci Dünya Harbinde*, Cilt II., s. 209. Bitlis Boğazı'nın önemini bilen 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, 13. Piyade Alayı'nın komutanı ve subaylarına “*Bitlis Boğazı'nı tek bir er kalıncaya kadar kapamakla görevli*” oldukları emrini vermişti. Fakat günde 20 km kadar yol yürüten alay Bitlis'teki görev yerine gelmekte geç kaldı. *Birinci Dünya Harbinde*, Cilt II., s. 209.

Bitlis yönünde ilerleyen 4. Kafkas Kolordusu'nun General Nazarbekov ve General Abatsiyev'in sayıca üstün kuvvetlerine karşı 20 Şubat 1916 gününden itibaren savunma yapan Ali Bey komutanlığındaki Van Gölü Cenup Müfrezesi ise daha sağlam savunma yapabilmek için Rahova Boğazı'ndan ayrılarak Bitlis Boğazı'na çekilme kararı aldı.¹¹⁹² Türk birlikleri iki sıradağlar arasındaki bu boğaza sağlam müstahkemler yaparak savunmaya kararlı bir şekilde konuşlandı.¹¹⁹³ Destek alan General Abatsiyev kuvvetleri toplamda 12 piyade taburu, 12 süvari bölüğü ve 18 toptan oluşurken, savunmada olan Türk kuvvetleri ise Osman Bey ve Van Gölü Cenup Müfrezelerinin birleşmeleri ile oluşan 3.000 gönüllü, 2.000 tüfek ve 13 toptan ibaretti.¹¹⁹⁴

General Abatsiyev birlikleri 27 Şubat 1916 gününe kadar yürüyüşüne üç kol halinde devam etti.¹¹⁹⁵ Rus kuvvetleri birinci hatta Hınıs ve Muş'tan, ikinci hatta Van Gölü'nün kuzeyinde Erciş ve Ahlat'tan, üçüncü hatta ise Van Gölü'nün güneyi Vastan'dan ilerleyerek Bitlis önlerinde birleşti.¹¹⁹⁶ Rus birliklerinin Bitlis yönünde ilerlemeleri Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından kamuoyuna duyurulmaktaydı. Yapılan açıklamada Bitlis yönünde ilerleyen Rus kuvvetleri Kemah ve Bitlis'in 10 verst kuzeydoğusunda bulunan Nareka Vank Manastırı'nı ele geçirdikleri bilgisine yer verilmekteydi.¹¹⁹⁷

Bitlis önlerine ulaşan Rus kuvvetleri Türk birliklerinin Bitlis Boğazı'nda önceden hazırladıkları müstahkemlere karşı 28 Şubat 1916'da taarruza geçti. Birliklerin sağ kanadına Kürt milis güçleri tarafından yoğun bir baskı yapılırken 28 Şubat 1916 gecesı şiddetli bir kar fırtınasında General Abatsiyev kuvvetlerinin sağ ve sol kanatları birleşerek Türk kuvvetlerinin temel savunma hattına saldırıda bulundular.¹¹⁹⁸ Türk kuvvetlerinin direnci karşısında Rus birlikleri 300 kayıp verdi.¹¹⁹⁹

¹¹⁹² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 208-209.

¹¹⁹³ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 341.

¹¹⁹⁴ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 26.

¹¹⁹⁵ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 136.

¹¹⁹⁶ V. Menak, "Bitlis, Ot Naşego Korrespondenta", **Kavkazskoe Slovo**, 14 Nisan 1916 (27 Nisan 1916), № 83, Perşembe, s. 3.

¹¹⁹⁷ Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 2 Marta", **Letopis Voynı, Offitsialny Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 148.

¹¹⁹⁸ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 136.

¹¹⁹⁹ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 310-311.

Bu sırada Rus keşif birliklerinin Bitlis Boğazı'nda esir aldıkları bir Türk askerinden Bitlis'teki Türk Garnizonu hakkında önemli bilgiler edindiler.¹²⁰⁰

Bu muharebelerde Türk birliklerinin sebatlı bir şekilde savunma yapması Rusça gazetelerin dikkatini çekmekteydi. İki taraf arasındaki çatışmalara tanık olan *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri göğüslerine kadar kara batan fırtınalı bir gecede taarruza geçen Rus birliklerinin güçlerinin yarısını doğa şartlarına diğer yarısını ise Türklerin savunma ateşlerine harcadığını aktarmaktaydı. Muhabir bölgedeki Türk askerlerinin mücadelesini şu cümleler ile ifade ediyordu:

“... Bu arada düşmanın hakkını da vermek gerekiyor. Düşmanın maneviyatını ve fiziksel gücünü önemsemek, başarıya giden en önemli engeldir. Nasıl oluyor da aç ve ayakları çıplak Türk ordusu Erzurum'u kahramanca savunduğu gibi burayı da savunabiliyor, bunu söylemeye kendimde hak buluyorum...”¹²⁰¹

Muhabir, yüksek tepelerdeki çatışmaların şehir merkezine taşındığında bile çekilen Türk askerlerinin mevzilendikleri evlerden bir süre daha atışlarına devam ettiğine değinmekte idi.¹²⁰² Aynı gazetenin başka bir muhabiri ise Türk kuvvetlerinin bu dağlık alanlarda birlikleri toplamakta başarılı olduğuna dikkat çekmekteydi. Muhabir Bitlis taarruzunun çok kötü bir havada ve yolu olmayan arazide biriken derin karla ile Bitlis'in savunmaya müsait coğrafi şartlarında gerçekleştiğine vurgu yaparken şehrin kuzeyindeki tepelere yerleşen Türk topçu bataryasının isabetli atışlar yaptığını aktarmaktaydı.¹²⁰³

Bitlis savunmasına katılan ve o dönemde Topçu Asteğmen olan Rüştü Pakdemir şehir merkezinin işgalinden önce genel durumu şu şekilde anlatmaktaydı:

“1916 senesi başında Rus taarruzu başlayınca Türk ahalisi perişan bir halde batıya ve güneye göçe başladı. Halk ve ordunun iye ve giyecekleri ieler acısı durumda idi. Bitlis Valisi Mahmut Bey ve Polis Müdürü İrfan Bey büyük gayretler sarf ederek faydalı olmaya çalıştılar. Kış çok etkili idi, üşümemizi önleyecek bir giyeceğe sahip değildik. Savaş esnasında yaraları saracak doğru dürüst bir hastanemiz yoktu. Ancak şehrin doğusundaki Avih denen semtteki bir hastanemiz vardı. Yani bütün şartlar bizim aleyhimize idi. Ruslar her yönden bizden kuvvetli ve hazırlıklı idiler. Bitlis bölgesinde Ruslar ile yapılan savaş iki

¹²⁰⁰ P. N. Şatilov, “Bitlisskaya Operatsiya”, **Boenno- İstoriçeskiy Vestnik**, № 24, Noyabr 1964, s. 4.

¹²⁰¹ V. Menak, “Bitlis, Ot Naşego Korrespondenta”, **Kavkazskoe Slovo**, 14 Nisan 1916 (27 Nisan 1916), № 83, Perşembe, s. 3.

¹²⁰² **A.g.m.**, s. 3.

¹²⁰³ N. E-v., “Na Turetskom Fronte”, **Kavkazskoe Slovo**, 23 Şubat 1916 (7 Mart 1916), № 42, Salı, s.

safhada gerçekleşti. Birinci safhada; Türk ordusunun başında Yarbay Ali Bey (etinkaya) bulunuyordu. Van Cenup Müfrezesi’ni idare ediyordu. Ali Bey Tatvan’ın batısındaki sırtlara çekilirken Katum bölgesinde Yüzbaşı Rüstem Bey idaresinde küçük bir birliği bırakmıştı. Bu safhada Türk ordusunun kuvveti, subay ve erler ile yalnız 1.400 kişi idi. Ayrıca, 21 topu bulunuyordu. Rusların ise 15.000 mevcudu ve 14 topu bulunmakta idi. Rus ordusu 21 şubat’ta Tatvan istikametinde batıya doğru Nemrut Dağı eteklerini takip ederek ilerlemeye bağlamış, ancak kiş şartları ve kar yürüyüşlerini gleştirmişti. Düşman Taşlı Tepe’ye bir an önce varmak için büyük gayret sarf ediyordu. İlk mangaları tepeye çıkınca büyük bir ateşle karşılaşmış, 8 l bırakarak geri çekilmişlerdi.”¹²⁰⁴

Bitlis Boğazı’ndaki topçu bataryasının mukavemetini aşamayacağını ve şehri kuşatma ile alamayacağı kanısına varan General Abatsiyev Bitlis Boğazı’na ve ardından şehir merkezine baskın planı yaptı.¹²⁰⁵ Plana göre gece karanlığından faydalanılarak üç farklı yerden aynı anda hareket edilecekti.¹²⁰⁶ Rus birlikleri vakit kaybetmeden planı uygulamaya başladı. Nitekim 2-3 şubat 1916 gecesı saat 2:00’de Bitlis Boğazı nnde 8. Kafkas Avcı Alayı’nın tamamı ve 6. Kafkas Alayı’ndan 2 tabur toplanırken Labinskiy Alayı’ndan 2 bölük, 2 topla kervansaray çevresine yerleşti. Cephe gerisinde ise Andranik’in kontrollndeki Ermeni Gönüllü Birliği hazır durumda beklemeye başladı. Ayrıca Rus birliklerinin hareket halinde olduğunun anlaşılmaması için Bitlis Boğazı’nın çevresindeki Rus askerlerinin çadır ateşleri sabaha kadar yanık halde tutulmasına dair emir verildi.¹²⁰⁷

Hazırlıklarını tamamlayan Rus birlikleri saat 3:00’te harekete geçerek ateş açmadan birbirlerini destekleyerek Bitlis Boğazı’na ilerlemeye başladı. Birinci hattaki Türk nöbetçileri yaklaşan Rus askerlerini fark ettikten sonra başlayan süngü çatışmalarından sonra topçu bataryaları etkisiz hale getirilirken diğer taraftan Rus süvariler şehir merkezinde ve şehrin yakınındaki başka topçu bataryalarında kılıç hücumları yapmaya başladı.¹²⁰⁸ Türk topçuları Rus birliklerinin baskınında mevzilerini terk etmeyerek büyük bir cesaret ve kahramanlıkla silahlarının başında

¹²⁰⁴ Ergün z Akçora, Mehmet Kaya, “Bingöl ve Bitlis’in Birinci Dünya Harbindeki Yeri ve nemi”, **Bingöl Araştırmaları Dergisi**, cilt: 2., Sayı: 1, 2015, s. 21.

¹²⁰⁵ N. E-v., “Na Turetskom Fronte”, **Kavkazskoe Slovo**, 23 şubat 1916 (7 Mart 1916), № 42, Salı, s. 2.

¹²⁰⁶ A. “şturm Bitlisa”, **Pravitelstvenniy Vestnik**, 2 Nisan 1916 (15 Nisan 1916), № 75, Cumartesi, s. 2.

¹²⁰⁷ P. N. şatilov, “Bitlisskaya Operatsiya”, **Boenno-İstoriceskiy Vestnik**, № 24, Noyabr, 1964, s. 6.

¹²⁰⁸ A. “şturm Bitlisa”, **Pravitelstvenniy Vestnik**, 2 Nisan 1916 (15 Nisan 1916), № 75, Cumartesi, s. 2.

şehit oldular. Nitekim Rusça gazeteler bile şehrin baskın gününü anlattıkları haber ve makalelerde bu Türk askerlerini Rus kamuoyuna anlatıyordu. *Kavkaz* gazetesi “*Türk topçularının kahramanlığına vurgu yapmadan geçemeyeceğine*” dikkat çektikten sonra topçuların Rus askerlerinin mevzilere yaklaştıklarını görmelerine rağmen toplarının başlarında beklediklerini ve hepsinin şehit olduğunu aktarmaktaydı.¹²⁰⁹

Bitlis şehir merkezindeki kışlalarda kalan Türk askerleri gece saatlerinde baskın yapan Rus süvari ve piyade birliklerine hazırlıksız yakalandılar. Panik halinde uyanan Türk askerleri hızla şehrin cadde ve sokaklarına dağılınca kısa sürede büyük bir karışıklık meydana geldi. Şehirde bir süre hedefsiz silah atışları duyulurken¹²¹⁰ çok sayıda Türk askeri Rus süvarilerinin kılıç darbelerine maruz kaldı.¹²¹¹ Yaşanan karmaşanın sakinleşmesi ile birlikte günün ilk ışıklarıyla Rus birliklerinin komutanı General Abatsiyev şehre giriş yaptı.¹²¹² Şehirde yaşanan karmaşa esnasında Ermeni milis güçleri kontrolsüz eylemlerde bulunuyordu Nitekim Andranik yönetiminde 1 Ermeni taburu Rus komutanlardan izin almadan şehre girerek Müslüman ahaliyi Amerikan Hastanesi’ne topladıktan sonra öldürmeye teşebbüs etti. Rus komutanların bu olaydan son anda haber almasıyla hastaneye ivedilikle Kozak askerleri gönderildi. Kozak askerlerinin yetişmesi ile Türk aileler kurtarılacak sorumlu Ermeniler tutuklandı.¹²¹³ İlerleyen saatlerde ise Bitlis’in genelinde kendileri için güvenliği sağlayan Rus askerleri saat 11:00’den itibaren şehirdeki evlere dağılarak dinlenmeye çekildiler.¹²¹⁴

Rus birliklerinin Bitlis’e girmesinden sonra şehirde oluşan karmaşada Van Cenup Müfrezesi’nin komutanı da dahil olmak üzere Ruslardan kurtulabilen Türk askerleri Mutki yönüne çekildi.¹²¹⁵ Rusça gazeteler Bitlis’in ele geçilmesinden sonra

¹²⁰⁹ “Şturm Bitlisa”, *Kavkaz*, 27 Mart 1916 (9 Nisan 1916), № 70, Pazar, s. 3.

¹²¹⁰ *A.g.m.* s. 3.

¹²¹¹ Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 4 Marta”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 148.

¹²¹² “Şturm Bitlisa”, *Kavkaz* 27 Mart 1916 (9 Nisan 1916) № 70, Pazar, s. 3.

¹²¹³ Maslovskiy, *a.g.e.*, s. 311.

¹²¹⁴ A. “Şturm Bitlisa” *Pravitelstvenniy Vestnik*, 2 Nisan 1916 (15 Nisan 1916), № 75, Cumartesi, s. 2.

¹²¹⁵ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 209.

Türk birliklerinin şehrin 12 verst güneyindeki dağ geçitlerine müstahkemler oluşturduğunu aktarmaktaydı.¹²¹⁶

Böylece takviye Türk birliklerinin bölgeye ulaşmadan ve Bitlis'teki Türk askerî yönetiminin Ruslara karşı planladığı baskından bir gün önce General Abatsiyev'in hızlı davranarak Bitlis'i işgal etmesi¹²¹⁷ ile Van Gölü çevresinin kontrolü Rus birliklerinin eline geçti.¹²¹⁸ Rusça gazeteler Bitlis'in düşmesinin Rus birliklerine yakın dönemde iki önemli faydasının olduğunu aktarmaktaydı. Bunlardan birincisinde Türk ordu yönetiminin Van'daki Rus kuvvetleri ile Erzurum'daki Rus birliklerinin birleşmelerini engellemek için yürüttüğü faaliyetlerin sonuçsuz bırakıldığı vurgusu yapılıyordu.¹²¹⁹ İkincisinde ise 4. Kafkas Kolordusu'nun Muş ve Bitlis bölgesini ele geçirmesi ile birlikte Rus Kafkas Ordusu'nun sol kanadında yakın zamanda yaptığı planın gerçekleştiği böylelikle 3. Ordu'ya Musul'dan gelecek takviye birliklerinin de önünün kapatıldığı aktarılmaktaydı.¹²²⁰ Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesi bu konuyu sayfalarına taşımakta idi. Gazete, Rus birliklerinin Bitlis'i ele geçirmesiyle birlikte 3. Ordu'ya güneyden gelecek yardımcı kuvvetlerin çevreyi dolanacak bir yol bulmaları gerektiği Erzurum'dan geriye kalan birliklerin ana kuvvetlerle birleşmesini engellendiğini ifade ediyordu.¹²²¹ Bu bağlamda *Bakinets* gazetesi Bitlis Operasyonu için "Erzurum hikayesinin son perdesi: Bitlis, bundan sonra ileriye devam" cümlesi ile Muş ve Bitlis operasyonlarının Erzurum taarruzunun bir parçası olduğunu hatırlatmaktaydı.¹²²²

Bitlis'teki Rus taarruzunu yaşayan Rüştü Pakdemir, Rus birliklerinin baskınına şu cümleler ile anlatmaktaydı:

"Düşman kuvvetleri bizden çok kuvvetli olmalarına rağmen yayılıp bizim birlikleri sarmak imkânını bulamamış ve geri püskürtülmüşlerdi. Ancak

¹²¹⁶ "Turetskiy Front", *Kavkazskoe Slovo*, 23 Şubat 1916 (7 Mart 1916), № 42, Salı, s. 2

¹²¹⁷ "Şturm Bitlisa", *Kavkaz*, 27 Mart 1916 (9 Nisan 1916), № 70, Pazar, s. 3. Bitlis valisinin konağında arama yapan Rus birlikleri bir gün sonrası için Türk kuvvetlerinin taarruz yapacağına dair planının anlatıldığı telgraf buldular. "Şturm Bitlisa", *Kavkaz*, 27 Mart 1916 (9 Nisan 1916), № 70, Pazar, s. 3.

¹²¹⁸ "Strategičeskoe Znaçenie Bitlisa", *Russkiy İnvaid*, 20 Şubat 1916 (4 Mart 1916), № 49, Cumartesi, s. 2.

¹²¹⁹ "Bitlis Vzyat", *Bakinets*, 29 Şubat 1916 (13 Mart 1916), № 13, Pazartesi, s. 2.

¹²²⁰ Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* s. 136.

¹²²¹ "Turetskiy Front", *Kavkazskoe Slovo*, 23 Şubat 1916 (7 Mart 1916), № 42, Salı, s. 2

¹²²² "Bitlis Vzyat", *Bakinets*, 29 Şubat 1916 (13 Mart 1916), № 13, Pazartesi, s. 2.

düşman hiç beklemediğimiz bir anda 29 Şubat günü Dideban Tepesi'ne hücumla geçmiş ve burayı ele geçirmişti. Taarruz bütün gün devam etmiş, 1 Mart'ta kayıplarımız çoğalmıştı. Bütün bunlara rağmen Rus birliklerine Bitlis halkının da desteğiyle güzel bir ders verilmişti. Ancak 2 Mart sabahı şafakla beraber hiç ummadığımız bir durumla karşı karşıya kalmıştık. Ruslara ani bir baskını bizim düşünmemize rağmen onlar bizden daha atik davranmış bizi gafil avlamışlardı. Bir anda kışının bulunduğu meydana gelmişlerdi. Meydan bir anda Türk şehitleri ile dolmuştu. Çaresiz, sonunda teslim olmuştuk. Bitlis işgal edilmeye başlamıştı. Rusların diğer birlikleri de şehre dolmuşlardı. Gördüğümüz manzara içler acısı idi. Bizi en çok üzen bir durum da, bugüne kadar yüzümüze gülüp arkamızdan vurmak isteyen Ermeniler idi. Ruslar ile iş birliği sonucu şimdi karşımızda idiler. Ruslardan daha acımasız olan bu Ermeni komiteleri, önlerine çıkan kim olursa olsun katletmeye başlamışlardı.”¹²²³

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 3 Mart 1916'da yaptığı duyuruda Bitlis bölgesinde Türk birliklerinin taarruz yapmaya çalıştıkları fakat başarılı olamadıkları aktarılırken operasyonların yolu olmayan arazi şartlarında, derin karlar üstünde ve soğuk hava gibi çok zor şartlar altında yapıldığına dikkat çekilmekteydi. 3 Mart 1916'da Bitlis şehrinin işgal edildiğini duyuran Karargâh Merkezi şehirde 6 topun ele geçirildiği bilgisine yer verirken esir alınan Türk askerleri arasında 17 subay ile 1 alay komutanının olduğunu aktarmaktaydı.¹²²⁴ Karargâh Merkezi'nin bir gün sonra yaptığı duyuruda ise Bitlis Operasyonu hakkında daha detaylı bilgilere yer verilmekteydi. Yapılan açıklamada baskınla ilgili ayrıntılar aktarılırken Türk mevzilerinde bazılarının yeni sistemde olduğu toplamda 20 top, çok sayıda top ve tüfek mermisinin ele geçirildiği, esir alınan asker sayısının 40'a yükseldiği ifade edilmekteydi.¹²²⁵ Rus kuvvetleri ayrıca Türk birliklerinin karargâhına para kutuları ile çok miktarda yiyecek malzemeleri ve ihtiyaç duydukları tuz ele geçirdiler.¹²²⁶

Kavkaz gazetesinde Bitlis ile ilgili günler sonra yayımlanan makalede Bitlis mevzilerinden çok sayıda mühimmat ve silah ele geçirilmesinin yanı sıra gaza sancakları ile Hz. Muhammed'in İstanbul'da korunan sancağının bir kopyasının da ele geçirildiği bilgisine yer veriliyordu. Makale yazarı bu sancakların bölgede yaşayan insanlar için önemli olduğunu bu sayede 12 bin kadar kişinin toplanarak milis

¹²²³ Öz Akçora, Kaya, **a.g.m.**, s. 21.

¹²²⁴ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 3 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 148.

¹²²⁵ Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 4 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 148.

¹²²⁶ P. N. Şatilov, “Bitlisskaya Operatsiya”, **Boenno-İstoriçeskiy Vestnik**, № 24, Noyabr, 1964, s. 6.

kuvvetler oluşturduğunu aktarmaktaydı. Makalenin devamında ayrıca Bitlis revirlerinde çok sayıda yaralı Türk askerinin bulunduğunu sadece bir revirde 400 askerin yattığına dikkat çekiliyordu.¹²²⁷

Netice itibarıyla Türk kuvvetlerindeki subay ve muharip asker sayısının az olması, birliklerin kış şartlarına uygun eğitim almamaları ve disiplinden noksan olmaları, takviye kuvvet olarak bölgeye gönderilen 13. Piyade Alayı'nın geç intikal etmesi gibi nedenlerden dolayı Rus birlikleri Bitlis baskınında başarılı oldular.¹²²⁸ Rusça gazeteler ise Rus birlikleri komutanının bu başarısını propaganda aracı olarak kullanmakta geç kalmıyordu. Nitekim *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesi “*Tarih bir gün bütün kartları açacak ve Bitlis kahramanı General A.'nın eylemlerine ve cesur kararlığına birden fazla parlak sayfa ayıracak.*” ifadesini kullanmakta idi.¹²²⁹

Rusça gazeteler Bitlis'in Rus birlikleri tarafından işgal edilmesinden sonra şehirle ilgili haber, yorum ve değerlendirme yazılarına yer vermeye başladılar. Gazeteler Bitlis'in adının anlamı,¹²³⁰ tarihi,¹²³¹ nüfusu,¹²³² şehir yapısı ve mimarisi,¹²³³

¹²²⁷ “Şturm Bitlisa”, **Kavkaz**, 27 Mart 1916 (9 Nisan 1916), № 70, Pazar, s. 3.

¹²²⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 209.

¹²²⁹ “Bitlis”, **Pravitelstvenny Vestnik**, 21 Şubat 1916 (5 Mart 1916), № 41, Pazar, s. 3.

¹²³⁰ *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesi şehrin kuruluş tarihinin tam olarak bilinmediğine Bitlis Kalesi'nin ise Büyük İskender döneminde yapıldığını aktarmaktaydı. Büyük İskender ve şehirle ilgili meşhur bir efsanenin olduğunu aktaran gazete, şehrin isminin Büyük İskender'in “*Lis*” adındaki komutandan geldiğini aktarmaktaydı. “Bitlis”, **Pravitelstvenny Vestnik**, 21 Şubat 1916 (5 Mart 1916), № 41, Pazar, s. 3.

¹²³¹ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Bitlis'in idari merkez olduğuna değinirken şehrin tarihi önemine değinmekte idi. Gazete Bitlis'in Bizans ve Arap hakimiyetinden sonra Selçukluların idaresine geçtiğini, 15. yüzyılda ise Uzun Hasan'ın şehri kuşattığını hatırlatmaktaydı. S. K., “Bitlis”, **Kavkazskoe Slovo** 12 Şubat 1916 (25 Şubat 1916), № 34, Cuma, s. 2.

¹²³² *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Bitlis'te 35 bin kişinin yaşadığı bilgisine yer vermekteydi. S. K., “Bitlis”, **Kavkazskoe Slovo** 12 Şubat 1916 (25 Şubat 1916), № 34, Cuma, s. 2.

¹²³³ *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde Bitlis'in şehir yapısı ve mimarisi hakkında da bilgilere yer verilmekteydi. Gazete Bitlis'teki evlerin büyük parça yontma taştan yapıldığını ve taşların arasına sağlam durmaları için kirişlerin konulduğunu aktarmaktaydı. Şehirde çok iyi bir pazarın olduğuna dikkat çeken gazete bu pazarın yakınında ise 7 farklı kervansarayın varlığına değinmekte idi. Gazetede ayrıca şehrin dini yapısı hakkında bilgilere de yer veriyordu. 1916 yılı itibarıyla Bitlis'te birkaç Ermeni kilisesi, 42 cami ve çok fazla medrese ile 12 tekkenin olduğunu aktaran gazete tarihi camilerden bazılarının kiliselerden çevrildiğini, bir kervansarayın ise Arap mimari üslubuyla yapıldığını aktarmaktaydı. S. K., “Bitlis”, **Kavkazskoe Slovo** 12 Şubat 1916 (25 Şubat 1916), № 34, Cuma, s. 2. *Otkliki Tiflisa* gazetesinde yayımlanan bir makalede ise Bitlis Vilayeti'nin merkezi olan şehrin güzel bir görünümde olduğuna dikkat çekilirken “*amfi tiyatroyu andıran şehirde*” dağın yamaçlarından aşağı inen Bitlis Suyu'nun ise boğazdan “*şiiysel*” bir şekilde akıp gittiğine değinilmekte idi. Bitlis'in su kaynağı bakımından zengin olduğuna dikkat çeken makale yazarı şehrin çevresindeki dağların hepsinde bulunan akarsuların sulamada kullanıldığını sıcak iklimin de etkisiyle bölgede çok çeşitli bitkilerin yetiştiğini aktarmaktaydı. Makale yazarı güney rüzgarlarından korunamayan şehrin yaz aylarında çok

eğitim ve ticari hayatı¹²³⁴ ile yeraltı kaynakları¹²³⁵ gibi çeşitli bilgileri Rus kamuoyu ile paylaşıyordu.

Bitlis'in işgali Kafkas Cephesi'nde önemli stratejik gelişmelerden birini oluşturdu. Nitekim her iki taraf için de elde tutulması gereken bir konuma sahip olan Bitlis için Rusça gazeteler durumu değerlendiren yazılara yer veriyorlardı. *Golos Kavkaza* gazetesi Rus birliklerinin Muş ve Bitlis'i ele geçirmesiyle birlikte bundan sonraki hedef olan Bağdat demir yoluna 150 km uzaklıkta olan Diyarbakır'ın işgal edilme ihtimalinin Türk ordusunu tedirgin ettiğine dikkat çekmekte idi. Bundan dolayı nisan ayının başlarında İstanbul'dan bölgeye intikal eden bir tümenin Diyarbakır yönünden Bitlis'e geldiğini ve ciddi çatışmaların yaşanıldığına değinmekteydi.¹²³⁶

Golos Kavkaza gazetesi Türk ordu yönetiminin endişelendiği yönde doğru bir tespit yapıyordu ayrıca bölgeye gerçekten de yeni birlikler ulaşıyordu. Nitekim önemli bir konumda olan Bitlis ve Muş çevrelerindeki geçitlerin Rus Kafkas Ordusu'nun eline geçmesi Diyarbakır, Adana, Halep ve Bağdat yollarının Ruslara açılması manasına

sıcak olduğunu, yüksek olmasından dolayı ise kış mevsiminin soğuk geçtiğini vurgulamaktaydı. B, "Bitlis", **Otkliki Tiflisa** 3 Mart 1916 (19 Mart 1916) № 52, Perşembe, s. 2.

¹²³⁴ *Otkliki Tiflisa* gazetesinde yayımlanan makalede Bitlis'in eğitim ve ticari hayatı hakkında bilgiler de veriliyordu. Rüştüye mektebinin bulunduğu Bitlis'te Ermenilere ait 7 okulun olduğunu bunların 4'nün kilise 3'nün ise kız eğitim kurumlarından oluştukları bilgisine yer vermektedir. Bitlis'in eskiden beri ticaret şehri olarak bilindiğine değinen yazar ticaret yolunun ortasında bulunan şehrin kuzeyindeki Erzurum'dan güneyde Musul'a giden yolda "Asya Türkiye ile Mezopotamya'yı birleştirdiğine" değinmekteydi. Bir yılda çok fazla kervanın Bitlis üzerinden geçtiğine dikkat çeken yazar şehrin "Asya Türkiye'nde" ticaret bakımından meşhur olduğunu aktarmaktaydı. Makalenin sonunda ise "şehrin Türk yönetiminden tamamen çıkmasından sonra elverişli şose yolları ve geçitleri ile Çarlık Rusya için parlak bir geleceğinin olacağı" iddia edilmekteydi. B, "Bitlis", **Otkliki Tiflisa** 3 Mart 1916 (19 Mart 1916) № 52, Perşembe, s. 2. *Birjevie Vedomosti* gazetesinde yayımlanan bir makalede ise Bitlis'ten geçen bu yolların tarihi oldukları hatırlatılmaktaydı. Gazete, Greklerin M.Ö. 400'lü yıllarda Bağdat'tan başladıkları meşhur yürüyüşlerinde Erzurum üzerinden Trabzon'a giderken Bitlis yolunu kullandıkları bilgisine yer vermektedir. B. Kolyubakin, "Vzyatie Kavkazskimi Voyskami Şturmom Bitlisa", **Birjevie Vedomosti**, 21 Şubat 1916 (5 Mart 1916), № 50, Pazar, s. 1.

¹²³⁵ *Golos Kavkaza* gazetesinde yayımlanan bir makalede Bitlis'teki zengin madenlerin varlığına dikkat çekiliyordu. Makale yazarı yer altı kaynakları bakımından çok zengin olarak aktardığı Bitlis'te demir, bakır, kalay ve petrol çıkarıldığına ayrıca mineral su kaynaklarının da bulunduğu bilgisine yer vermektedir. Emigrant, "Bitlis", **Golos Kavkaza**, 17 Şubat 1916 (1 Mart 1916), № 2659, Çarşamba, s. 3.

¹²³⁶ "Obzor Voennih Deystviy", **Golos Kavkaza**, 16 Nisan 1916 (29 Nisan 1916), № 2704, Cumartesi, s. 3. Gazetede makalenin devamında Bağdat demir yoluna dikkat çekiliyordu. Makalede Bağdat demir yolunun Türk ordusu için çok önemli olduğuna dikkat çekiliyordu. Haydar Paşa'dan başlayan hattın Eskişehir, Konya, Adana, Halep, Musul ve Bağdat'a buradan da Kuveyt Limanı'ndan İran Körfezi'ne kadar ulaştığına vurgu yapılmaktaydı. Bu hat üzerinde Eskişehir, Ankara, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum güzergâhı projelendirildiğini fakat hayata geçirilemediğine değinen makale yazarı bu proje yapılırsa idi Türk ordusunun iase ağının güçlü olacağına ve Rusların işini zorlayacağına dikkat çekmekteydi. **A.g.m.**, s. 3.

geliyordu.¹²³⁷ Bundan dolayı bu bölgelerin bir an önce geri alınması ve 3. Ordu'nun sağ kanadı tarafında bulunan daha güney vilayetleri korunmasının farkında olan Türk ordu yönetimi Çanakkale Cephesi'nde önemli başarılar elde eden ve Edirne'de konuşlu bulunan 2. Ordu'yu bölgeye gönderme kararı aldı.¹²³⁸ Kafkas Cephesi'ne görevlendirilen 2. Ordu'nun komutanlığını yürüten Ahmet İzzet Paşa birkaç gün önce bu orduya tayin edilmişti. Ahmet İzzet Paşa 2. Ordu'nun Kafkas Cephesi'nin güney bölgelerine görevlendirilmesi için "... 2. Ordu güneyde uygun ve güvenli bir muntıkada toplandığı takdirde, 3. Ordu'yu takip edecek Rusların yanını tehditle ilerlemesini engelleyeceği gibi, güneye yani Irak'a doğru yapılacak taarruzları da cepheden mukavemet veyahut yandan tehdit suretleriyle engellemeye güç yetirebilirdi." ifadelerini kullanıyordu.¹²³⁹

Van-Bingöl bölgelerinde görev alacak olan 2. Ordu'ya bağlı 16. Kolordu komutanlığına ise Çanakkale Cephesi'nde önemli başarılar gösteren Miralay Mustafa Kemal (Atatürk) atandı. Diyarbakır'da toplanan 16. Kolordu Komutanlığı 22 Mart 1916 tarihinde muharip olarak 5. Tümen, 14. Alay, 15. Alay, 3 Dağ Bataryası, İstihkâm ve Sıhhiye Bölüğü, Ekmekçi Takımı, Seyyar Hastane, 3 ağır ve 3 hafif erzak kolu, toplamda 4 cephane kolu ile milis kuvvetlerden oluşuyordu. Miralay Mustafa Kemal'in emrinde toplamda 7 makineli tüfek, 19 top, 9.297 tüfek ve 13.471 asker bulunuyordu. 1 Nisan 1916 tarihinde mirliva rütbesine yükseltilen Mustafa Kemal Paşa kendisine bağlı birlikleri bulundukları bölgelerde denetliyordu. Cephe gerisinde hazırlıklarını tamamlayan 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa 3 Ağustos 1916 tarihinde 5. ve 8. Tümenlere taarruz emri verdi.¹²⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 5. Tümen Bitlis'in güneyine, 8. Tümen ise Muş istikametinde taarruza geçti. Bölgeyi iyi tanıyan gönüllü müfrezelerin olumlu

¹²³⁷ Ölmez, **a.g.m.**, s. 17-18.

¹²³⁸ Çakmak, **a.g.e.**, s. 220-238

¹²³⁹ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri I. Cilt**, Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, İstanbul, Timaş Yayınları, 2019, s. 266-267. Ahmet İzzet Paşa 22 Mart 1916 tarihinde Enver Paşa'ya 2. ve 3. Orduların stratejik olarak tek bir komutada toplanmasını talep etti. Enver Paşa ise hem eski bir arkadaşı olan Vehip Paşa'yı hem de eski Genel Kurmay Başkanı ve ordunun en kıdemli subayı olan Ahmet İzzet Paşa'yı kırmak istemiyordu. Fakat Ahmet İzzet Paşa ve Vehip Paşa arasında daha ilk günlerde görüş ayrılıkları yaşanmaya başladı. Nizamoğlu, **A.g.e.**, s. 169.

¹²⁴⁰ Recep Büyüktolu, Oral Ateş, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın 16. Kolordu Komutanlığı ve Muharebelerinin Harp Prensipleri Bakımından Değerlendirilmesi" **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 17, Sayı 33, Bahar, 2021, s. 412-427.

katkılarının olduğu şiddetli geçen muharebelerde Rus birlikleri 6 Ağustos 1916 tarihinde Muş'tan çekilirken Türk kuvvetleri 2 makineli tüfek ve 2 top ele geçirirken 1.000 esir aldı. Türk birliklerinin Muş'a girdiği haberini öğrenen Rus 4. Kolordu Komutanı General Nazarbekov Bitlis'ten Tatvan'a çekilme kararı aldı. Netice itibariyle 8 Ağustos 1916 tarihinde Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 16. Kolordu birlikleri Bitlis ve Muş'u şiddetli geçen muharebelerden sonra Rus işgalinden kurtardı.¹²⁴¹ Mustafa Kemal Paşa, 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'ya gönderdiği telgrafta *"Muş dün ve Bitlis bugün kolordumuz tarafından zapt ve işgal edilmiştir. Mağlup edilmiş düşman kuvvetleri takip edilmektedir."* ifadelerini kullanmakta idi. 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa ise cevap olarak *"Bitlis'te 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa hazretlerine; Kumandanızda bulunan askerlerinizi hüsnü muhafaza ederek lüzumu zamanında gösterdiğiniz dahiyane kudret ve hamasetler ifa buyurduğunuz kahraman hizmetten dolayı zatıalınızı tebrik eder teşekkürlerimi bildiririm."* ifadelerine yer veriyordu. Mustafa Kemal Paşa Bitlis ve Muş başarılarından dolayı altın kılıçlı imtiyaz madalyası ile taltif edildi.¹²⁴²

Rus birlikleri yakın zamanda 16. Kolordu birliklerinin ele geçirdiği Muş'a taarruz yaparak 25 Ağustos 1916 tarihinde şehri tekrar işgal etti.¹²⁴³ *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede Muş'un yeniden işgal edildiği duyurulurken şehrin Türk birlikleri tarafında tahrip edilmediği ve çekilen Türk birliklerinden çeşitli askerî malzemelerin kaldığı aktarılmakta idi.¹²⁴⁴

Rus Kafkas Ordusu 1916 yılının başlarından itibaren Kafkas Cephesi'nde merkez hatta Erzurum ve sol kanadında bulunan Bitlis ve Muş operasyonlarındaki muharebelerde bu şehirleri işgal etti. Rus Kafkas Ordusu'nun ilerleyişi ile Rusça gazeteler yeni hedefin Diyarbakır ve sonrasında Musul olduğuna dikkat çekiyordu. Rus ilerleyişini durdurmak için Türk ordu yönetimi 2. Ordu'yu bölgeye sevk etti. 2.

¹²⁴¹ Büyüktolu, Ateş, **a.g.m.**, s. 427.

¹²⁴² Öz Akçora, Kaya, **a.g.m.**, s. 23-24.

¹²⁴³ Fahri Çeliker, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:3, Sayı: 8, 1987, s. 392. 25 Ağustos 1916 tarihinde tekrar işgale uğrayan Muş 30 Nisan 1917 tarihinde ikinci defa yeniden kurtarıldı. Muş'un ikinci defa kurtarılmasında ise Mustafa Kemal Paşa 2. Ordu Komutanı olarak görev yapıyordu. Çeliker, **a.g.m.**, s. 392.

¹²⁴⁴ B. P-r, "Na Turetskom Fronte, Voennoe Obozrenie", **Kavkazskoe Slovo**, 13 Ağustos 1916 (29 Ağustos 1916), Salı, № 179, s. 2.

Ordu birlikleri Rus Kafkas Ordusu'nun sol kanadında insanüstü bir mukavemet göstermeye başladı. Böylece Kafkas Cephesi'nin son günlerine kadar Rus Kafkas Ordusu'nun sol kanadında 2. Ordu birlikleri bulunmaya devam ederken Rus Kafkas Ordusu'nun sağ kanadı olan Karadeniz sahil hattı ve iç kesimlerinde Rus birliklerinin ilerlemesi devam etti.

3. 4. Yeni Askerî Liman Rize

Rus Kafkas Ordusu yönetimi 1916 yılının ilk günlerinden itibaren ana istikamet olan Erzurum yönünde muharebelere girerken bu bölgedeki operasyonları güvenli yürütebilmek ve Türk ordu yönetimin dikkatini dağıtmak için kanatlarda da operasyonlar yapma kararı almıştı. Nitekim Rus Kafkas Ordusu'nun sol kanadı olan Muş ve Bitlis bölgelerine 4. Kafkas Kolordusu yürüyüşe geçerken, sağ kanadı olan Karadeniz sahil şeridinde ise General Lyahov'a bağlı Sahil Müfrezesi cephe hattında küçük çaplı çatışmalara girmekteydi. Rus Sahil Müfrezesi 1915 yılının mart ayı itibariyle Arhavi Deresi'nin sağ kıyılarına kadar ilerlemişti.¹²⁴⁵ Karadeniz sahil hattındaki Türk birlikleri Arhavi Deresi'nin çevresinde 1915 yılının ekim ve aralık ayları ile 1916 yılının ocak ayında bölgede konuşlu Rus birliklerine taarruzlarda bulunmalarına rağmen başarılı olamadılar.¹²⁴⁶ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi cephenin diğer bölgelerinde olduğu gibi sağ kanattaki çatışmaları da Rus kamuoyuna duyurmakta geç kalmıyordu. Karargâh Merkezi 7 Ocak 1916 tarihinde Türk kuvvetlerinin Rus mevzilerine yönelik beklenen bir tüfek atışlarından sonra sisten faydalanarak Arhavi Deresi'nin sağ kıyısına geçmeye çalıştıklarını fakat geri püskürtüldüklerini aktarmaktaydı.¹²⁴⁷ 17 Ocak 1916 günü yapılan açıklamada Türk

¹²⁴⁵ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 312. Rus Kafkas Ordusu'nun Doğu Karadeniz'deki ilerleyişi ve işgalleri hakkında geniş bilgi için bk. Songül Alşan, **Doğu Karadeniz'in En Uzun İki Yılı (1916-1918)**, Trabzon, Serander Yayınevi, 2017.

¹²⁴⁶ Çakmak, **a.g.e.**, s. 211.

¹²⁴⁷ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 27 Dekabrya", **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 139.

kuvvetlerinin ikinci kez saldırı girişiminde bulundukları fakat bunda da bir sonuç alamadıkları ifade edilmekteydi.¹²⁴⁸

Erzurum tabyalarına taarruzdan bir hafta önce Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden General Lyahov'a daha fazla kuvvetler ile yürüyüş emri ulaşınca General Lyahov Müfrezesi Karadeniz Rus Filosu'nun desteği ile 5 Şubat 1916 günü taarruz kararı aldı. General Lyahov'un emrinde 11 piyade taburu, 3 topçu taburu, 9 gönüllü taburu, 1'i gönüllü olmak üzere 3 atlı bölük, 4 istihkâm bölüğü ve 24 top bulunuyordu.¹²⁴⁹ General Lyahov'un karşısındaki Türk Lazistan Müfrezesi ise 1 tabur, Hopa Hudut Taburu ve 1. Numune İstihkâm Bölüğü gibi nizami ordu kuvvetlerinin yanı sıra Teşkilat-ı Mahsusa Alayı ve Trabzon, Giresun Jandarma alaylarıyla birlikte toplamdan 14 tabur, 6 dağ topu ve 6 makineli tüfekten oluşmaktaydı.¹²⁵⁰

General Lyahov'a bağlı çok sayıdaki Rus birliklerinin yanı sıra önemli konu da Rus Sahil Müfrezesi'nin operasyonlarına Karadeniz'de Rus filosu tarafından verilecek olan destek idi. Nitekim Karadeniz Rus Filosu savaşın başlarından itibaren Anadolu'nun sahil şehirlerini bombardımana tutarak üstünlük sağlamaya başlamıştı. Rusça gazeteler bu üstünlüğü propaganda malzemesi olarak kullanmakta geç kalmıyordu. *Tiflissskiy Listok* gazetesi Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarında Sinop'tan Çarlık Rusya sınırına kadar önceden özenle hazırlandığını ve deniz araçlarını yenilediğini sayfalarına taşımaktaydı. Fakat "*Rus donanmasının 1916 yılının ocak ayından itibaren Türklerin aylarca yaptıkları hazırlıkları bozduğuna*" dikkat çekmekteydi. Haberin devamında önceleri Türk ordusu için önemli ikmal merkezleri olan Trabzon, Tirebolu, Giresun, Ünye ve Samsun limanlarının etkisini yitirdiğini buralara şimdilik sadece karadan ikmal yapılabildiği aktarılmakta idi.¹²⁵¹ Gazetenin bir başka sayısında ise Karadeniz Rus Filosu'nun 1914 yılında itibaren Rus Kafkas Ordusu'nun karadaki operasyonlarına destek verdiğini ve bu desteğin 1916 yılı itibariyle devam ettiğine dikkat çekilmekteydi. 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'un

¹²⁴⁸ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 4 Yanvarya", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

¹²⁴⁹ Maslovskiy, *a.g.e.*, s. 312-314.

¹²⁵⁰ Çakmak, *a.g.e.*, s. 212.

¹²⁵¹ "Na Anatoliyskom Pobereje", *Tiflissskiy Listok*, 31 Ocak 1916 (13 Şubat 1916), № 25, Pazar, s. 3.

ele geçirilmesi ile Türk ordusuna denizden gelebilecek yardımların tamamen kesildiğine vurgu yapılmaktaydı.¹²⁵²

1916 yılında Karadeniz'deki Rus filosunun üstünlüğünün devam ettiği günlerde Rus ordu yönetimi taarruza geçen Rus Sahil Müfrezesi'ne denizden yardım edecek olan yeni savaş gemileri gönderdi. Batum'a şubat ayının ilk günlerinde Rotislav savaş gemisi, Kubanets gambotu, Leytenant Puşçin ve Jivoy destroyerleri ulaştı. Batum'a gelen bu gemiler ile Batum'da bulunan Donets gambotu, Strogiiy ve Stremitelnyy destroyerleri toplanarak Batum Müfrezesi oluşturuldu. Müfrezenin yönetimine ise Batum Askerî Limanı Komutanı Rimskiy Korsakov getirildi.¹²⁵³

Sayıda üstün olan ve denizden yapılan topçu atışları ile desteklenen Rus Sahil Müfrezesi 6-7 Şubat 1916 tarihlerinde Türk mevzilerine taarruza geçti. Rotislav isimli savaş gemisinin denizden yaptığı yirmi top atışı ile Lazistan Müfrezesi'nin topçu bataryası zarar görürken Türk birliklerinin karşı taarruzları Plastun birlikleri tarafından etkisiz hale getiriliyordu. Denizden ve karadan yapılan yoğun atışlar karşısında oluşturdukları sağlam müstahkemlerden 13 km güneydoğuya çekilmek zorunda kalan Türk birlikleri cephede 500 şehit verirken Rus birliklerinin kaybı ise yaralı ve ölü olmak üzere toplamda 160 asker idi.¹²⁵⁴ Çekilen Lazistan Müfrezesi 8 Şubat 1916'da Abi (Viçe) Deresi'nin doğu tarafına ulaştı.¹²⁵⁵ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden 7 Şubat 1916'da yapılan açıklamada bir kısım Rus birliklerinin Arhavi Deresi'ni geçerek Türk mevzilerine taarruz yaptıkları, birkaç yelkenli gemiyi ise batırdıkları bilgisine yer verilmekteydi.¹²⁵⁶

Takip harekâtı yapan Rus kuvvetleri Abi Deresi'nin batısında Türk birliklerinin yeni müstahkemlerine saldırılarına devam etti.¹²⁵⁷ 14 Şubat 1916 günü Karadeniz'in elverişsiz hava şartlarından dolayı gemiler topçu atışı yapamadı. 15 Şubat 1916'da

¹²⁵² "Sodeystvie Flota Kavkazskoy Armii", **Tiflisskiy Listok**, 26 Şubat 1916 (10 Mart 1916), № 45, Cuma, s. 3

¹²⁵³ N. Novikov, **Operatsii Flota Protiv Berega Na Çernom More v 1914-1917 gg.**, Moskva, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo Narkomata Oborony Soyuza SSR, 1937, s. 127.

¹²⁵⁴ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 139.

¹²⁵⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 87.

¹²⁵⁶ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 7 Yanvary", **Letopis Voynı, Offitsialnyy Otdel**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 144.

¹²⁵⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 92-101.

telsiz direktifleri ile top atışına devam eden Rotislav gemisi General Lyahov'un beklediği başarıyı gösteremedi. 16 Şubat 1916 günü Türk birlikleri karşı taarruza geçmesine rağmen denizden yinelenen topçu atışları bu taarruzunda sonuçsuz kalmasına neden oldu. 17 Şubat 1916 sabahı Türk birlikleri bu cepheden de çekilmek zorunda kaldı. Rus birlikleri Büyük Dere'nin sol kıyılarına kadar denizden gelen topçu atışları ile takip harekâtına devam etti.¹²⁵⁸ Türk kuvvetleri Fındıklı bölgesinde sayıca fazla olan Rus birliklerine karşı bölge insanında desteği ile insanüstü bir gayret gösterdi.¹²⁵⁹

Türk birliklerinin bölgedeki arazi şartlarının uygunluğu bakımından savunma kabiliyeti vardı. Fakat yolların sahilten geçmesi ve denizdeki üstünlüğün Karadeniz Rus Filosu'nda olmasından dolayı Ruslar bu fırsatı değerlendirerek Türk mevzilerini bombalayarak ilerlemeye devam ediyordu.¹²⁶⁰ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi Karadeniz sahil hattında kara operasyonlarının yanı sıra denizden de Türk mevzilerine saldırı yapıldığına vurgu yapıyordu. Nitekim 18 Şubat 1916 günü yapılan açıklamada Trabzon'un batısına denizden yapılan topçu atışları sonucunda bir köprü ile 15 yelkenli geminin batırıldığı bilgisine yer verilmekteydi.¹²⁶¹

Sahil şeridindeki çatışmalar 22 Şubat 1916 günü itibariyle Hamidiye bölgesinde Fırtına Deresi'nin batı sırtlarında devam etmekteydi. Lazistan Müfrezesi'ne takviye kuvvet ihtiyacı oluşunca Türk ordu yönetimi 13. Piyade Tümen'e bağlı bir piyade taburu ile makineli tüfek bölüğünü İstanbul'dan Trabzon'a gönderme karar aldı. Fakat sadece makineli tüfek bölüğü 27 Şubat 1916 günü İstanbul'dan hareket edebildi.¹²⁶² Dolayısıyla Lazistan Müfrezesi elindeki az bir kuvvet ile kayıplar vererek savunma yapmaya devam ediyordu.

Karadeniz sahil hattında General Lyahov Müfrezesi'nin karşısında bulunan Lazistan Müfrezesi 1 Mart 1916 günü itibariyle Yukarı Viçe (Fındıklı)-Hamidiye

¹²⁵⁸ Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* s. 140-141.

¹²⁵⁹ İhsan Topaloğlu, *Rus İşgalinde Rize*, Karadeniz Yazarlar Birliği Yayınları No. 7, Trabzon, 1997, s. 14-15.

¹²⁶⁰ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, s. 27.

¹²⁶¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 5 Fevralya", *Letopis Voynı, Offitsialnyy Otdel*, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 145.

¹²⁶² *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 130-135.

hattında savunma yapıyordu.¹²⁶³ Türk birliklerinin dağlık alanlardaki mevzileri arazi şartlarının elverişli olması ile çok güçlü idi. General Lyahov Türk mevzilerini kısa sürede etkisiz hale getirme kararı aldı.¹²⁶⁴ Yukarı Viçe-Hamidiye hattında konuşlanan Türk birliklerinin mevzilerine 3 Mart 1916 günü Rus kuvvetleri denizden destek alarak harekete geçti. Rusların karadan ve denizden yaptıkları yoğun saldırıları sonucu Türk birlikleri dağınık bir şekilde çekilmek zorunda kaldı.¹²⁶⁵

Karadeniz sahil hattındaki Türk mevzilerine karadan ve denizden Rus taarruzları devam ederken General Lyahov cephe hattına denizden asker çıkarma kararı aldı.¹²⁶⁶ 4 Mart 1916 günü Batum'dan hareket eden Batum Deniz Müfrezesi korumasındaki nakliye gemileri 2 piyade taburu, 7 Kozak bölüğü 1 top ve ili makineli tüfek ile Pazar'ın (Atina) doğu ve batısına çıkarma yaptı.¹²⁶⁷ Türk kuvvetlerinin yoğun silah ateşleri ile karşılama yapmalarına rağmen Rus birlikleri savaş gemilerinin topçu atışları desteği ile çok az bir kayıpla çıkarmada başarılı olurken¹²⁶⁸ denizden beklemedikleri asker çıkarma operasyonu karşısında panikleyen Türk birlikleri dağlara çıkmaya başladılar.¹²⁶⁹ Dağlık alanlara yayılan Türk kuvvetleri zorlu şartlar altında batı yönünde çekiliyordu.¹²⁷⁰

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi, Karadeniz Rus Filosu'nun yoğun topçu atışı ile 4 Mart 1916 akşam saatlerinde Rize'nin 37 km doğusunda bulunan Pazar (Atina) bölgesinin ele geçirildiği bilgisine yer veriyordu. Duyurunun devamında buradaki Türk birliklerinin hızla çekildiğini değinen Karargâh Merkezi, 2 subay ve 280 askerin esir alındığını, çok sayıda tüfek mermisi ile top malzemelerinin yanı sıra 2 toplunda ele geçirildiğini aktarmaktaydı.¹²⁷¹ *Russkiy Invalid* gazetesi Karadeniz sahil hattında Rus birlikleri tarafından ilk defa gerçekleştirilen bu başarılı çıkarma

¹²⁶³ **A.g.e.**, s. 144-145.

¹²⁶⁴ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 315-316.

¹²⁶⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 191.

¹²⁶⁶ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 343.

¹²⁶⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 191.

¹²⁶⁸ "Podrobnosti Vzyatiya Rize", **Tiflisskiy Listok**, 11 Mart 1916 (24 Mart 1916), № 57, Cumartesi, s. 2.

¹²⁶⁹ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 142.

¹²⁷⁰ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 28.

¹²⁷¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 22 Fevralya", **Letopis Voynı, Offitsialnyy Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 149.

operasyonu sonucunda 3. Ordu'nun sol kanadının tehlikeye girdiğini, muharebelerin yakın zamanda Lazistan'ın önemli yönetim ve idari şehri olan Rize'ye sonrasında ise Trabzon'a kadar ulaşacağını aktarmaktaydı.¹²⁷² Rusça gazetelerin bu çıkarma operasyonunu başarılı olarak tanımlamasının önemli sebeplerinden biri de Rus denizcilerin zorlu kış şartlarına rağmen asker ve cephanelerin ikmalini başarılı bir şekilde yapması idi.¹²⁷³

General Lyahov, Pazar'da uygulanan başarılı çıkarma harekâtını Pazar'ın güneybatısında bulunan Çayeli (Mapavri) bölgesinde de gerçekleştirmek için karar aldıktan sonra Elpidifor adındaki nakliye gemilerine 2 adet daha eklendi. Hudut Piyade Birliği'nden 2 tabur, 2 topçu müfrezesi ve 1 gönüllü birliğinden oluşan Rus kuvveti 5 Mart sabahı Türk birliklerinin tüfek atışlarına rağmen Çayeli kıyılarına çıkarma yaptı. Rus birliklerinde önemli bir kayıp yaşanmazken Türk birlikleri dağlarda ormanlık alanlara çıkarak çekilmeye devam etti.¹²⁷⁴

Lazistan ve Havalisi Komutanı Mirliva Avni Paşa daha sağlam tahkimat oluşturmak için birliklerini Taşlıdere bölgesine çekme kararı aldı.¹²⁷⁵ Fakat denizden yapılan güçlü topçu atışları Türk birliklerinin burada da iyi bir savunma yapmasını engelledi.¹²⁷⁶ Bu sırada 3. Ordu yönetimi o günlerde Trabzon'da bulunan Samsun Jandarma Taburu'nu Lazistan Müfrezesi'nin emrine verdi. Rize çevresine çıkarma yapan Rus kuvvetleri ve denizden yapılan topçu atışları karşısında cepheye yeni gelen bu jandarma taburu da bir etkinlik gösteremeyerek çekildi.¹²⁷⁷

Yoğun topçu atışından sonrasında Çayeli'nde yaşayan Müslüman ahali bölgeyi terk etmeye başlarken Rus birlikleri Çayeli'ni ele geçirdi. Çayeli'nde kısa bir süre sonra evlere beyaz bayraklar asan Rus askerleri kasabada kalan halka sokağa çıkma yasağı getirerek mahallerde de Rus devriyeler gezmeye başladı.¹²⁷⁸

¹²⁷² "Na Çernom More", **Russkiy İnvaid**, 24 Şubat 1916 (8 Mart 1916), № 52, s. 2.

¹²⁷³ Novikov, **a.g.e.**, s. 160.

¹²⁷⁴ Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.** s. 143.

¹²⁷⁵ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt II., s. 191-192.

¹²⁷⁶ Novikov, **a.g.e.**, s. 159.

¹²⁷⁷ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt II., s. 191-192.

¹²⁷⁸ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 17.

Rus birlikleri Pazar ve Çayeli'nden sonra 7 Mart 1916'da Rize'nin doğusuna üçüncü bir asker çıkarması yaptı. Yapılan çatışmalardan sonra Türk birlikleri Rize şehir merkezini de terk etmek zorunda kaldı. Çekilen Türk birlikleri Of'un doğusunda bulunan İyidere'nin batısındaki yükseltilere savunma hattı oluşturmaya başladı.¹²⁷⁹

Böylece 7 Mart 1916 tarihinde Rus birlikleri Rize'yi işgal etti.¹²⁸⁰ Rusça gazeteler Rize'nin işgalini Rus kamuoyuna duyururken: “*Birliklerimiz Trabzon’a 60 verst uzaklığındaki Rize şehrini ele geçirdi. Türk sahil müfrezesi bölgeden çekiliyor.*”¹²⁸¹ ifadelerini kullanmaktaydı. Bir gün sonra General Lyahov, Rostislav adlı geminin bando takımının marşları eşliğinde Rize’ye giriş yaptı. Bir süre sonra Batum Deniz Müfrezesi’nin bütün gemileri 31 pare top atışı yaparak zaferlerini kutladı.¹²⁸² Rus birlikleri Rize’de çok miktarda yiyecek ve yemin olduğu depo ele geçirdi.¹²⁸³

Karadeniz sahil hattında bu gelişmeler yaşanırken sahil cephesinin iç tarafları olan Bayburt bölgesinde Ruslara karşı mukavemet gösteriliyordu. General Lyahov, ilerlediği takdirde sol tarafının açılacağını görünce takviye kuvvetlerinin gelmesini beklemeye başladı.¹²⁸⁴

Rize ve çevresinde yapılan muharebelerde Lazistan Müfrezesi çok sayıda asker kaybına uğradı. Türk birlikleri yoğun Rus taarruzları karşısında yaralı ve şehit kaybına uğrarken diğer önemli bir sebepte firar idi. Nitekim müfreze askerlerinin büyük bir kısmı bölgede yaşayan insanlardan oluştuğu için ailelerini korumak kaygısı ile firar ediyorlardı.¹²⁸⁵

Netice itibariyle Rus birlikleri denizden yapılan destek ile bir buçuk ay gibi bir sürede dağlık alanlardan oluşan 100 km gibi bir mesafede Türk birliklerinin sebatlı

¹²⁷⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 28.

¹²⁸⁰ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 24 Fevralya”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 149.

¹²⁸¹ “Turetskiy Front”, **Bakinets**, 29 Şubat 1916 (13 Mart 1916), № 13, Pazartesi, s. 3.

¹²⁸² Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 316-317.

¹²⁸³ Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnaryajenie**, s. 91.

¹²⁸⁴ Çakmak, **a.g.e.**, s. 216.

¹²⁸⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 192.

direnişine rağmen ilerlemede başarılı oldu. Rize Operasyonu'nun sonunda Rus birlikleri Trabzon'a 50 km kadar yaklaşmış oldu.¹²⁸⁶

Rize'nin ele geçirilmesi ile Rus Sahil Müfrezesi önemli bir ikmal merkezi kazandı. Rize Limanı cephane ve erzak malzemeleri indirme bakımından Rus birliklerine yeni imkânlar sunmaktaydı. Rize'nin işgali ayrıca General Lyahov için Trabzon'un işgali yönünde elde edilen değerli bir başarı manasına geliyordu. Nitekim Rize-Trabzon arasında bulunan şose yolu Rize Limanı'nı daha da önemli hale getirmekteydi. Rize Limanı'na yapılacak olan asker ve cephane ikmali bu yol üzerinden Trabzon taarruzunda kullanılabilirdi. Bunun için Rize'ye toplar ile korunan askerî bir liman oluşturma fikri doğdu.¹²⁸⁷ Rusça gazeteler de Rize'nin ele geçirilmesinin Trabzon işgaline giden önemli bir aşama olduğunu Rus kamuoyuna aktarmakta geç kalmıyordu.¹²⁸⁸

Rize'nin işgali ile ilgili detaylar kısa sürede Rusça gazete sayfalarında yerini alıyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Doğu Karadeniz'de önemli bir merkez olan Rize'nin Rus birlikleri tarafından ele geçirildiği bilgisine yer veriyordu.¹²⁸⁹ *Batumskiya Vesti* gazetesi ise Türk kuvvetlerinin Rize'de güçlü savunma müstahkemleri yaptıklarını, buraları geçmek için Rus kuvvetlerinin dağ yollarından geçtiğini ve denizden yardım aldıklarını aktarmaktaydı.¹²⁹⁰

¹²⁸⁶ Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.* s. 143-144.

¹²⁸⁷ Novikov, *a.g.e.*, s. 159-161.

¹²⁸⁸ "Rize", *Tiflisский Listok*, 8 Mart 1916 (21 Mart 1916), № 54, Salı, s. 2.

¹²⁸⁹ "Rize", *Kavkazskoe Slovo*, 27 Şubat 1916 (11 Mart 1916), № 46, Cumartesi, s. 2.

¹²⁹⁰ "U Rizi", *Batumskiya Vesti*, 27 Şubat 1916 (11 Mart 1916), № 1872, Cumartesi, s. 3.

Rusça gazeteler Rize'nin işgalinden sonra şehirle ilgili ilginç kısa bilgilere yer veriyorlardı. Nitekim gazeteler Rize'nin nüfusu,¹²⁹¹ kalesi,¹²⁹² ekonomisi,¹²⁹³ evleri¹²⁹⁴ ve meyve ağaçlarından¹²⁹⁵ bahsediyordu. Rize'ye ilgi gösteren Rusça gazeteler ayrıca ve işgal sonrası oluşturulan Rus askerî idaresinin faaliyetlerinden,¹²⁹⁶ Rize'deki sosyal

¹²⁹¹ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi şehrin büyük bir çoğunluğunun Türlerden oluştuğunu ve Rize nüfusunun 6 bine kadar ulaştığını aktarmakta idi. “Rize”, **Kavkazskoe Slovo**, 27 Şubat 1916 (11 Mart 1916), № 46, Cumartesi, s. 2. *Voennaya Letopis* gazetesi ise Çarlık Rusya tarafından ele geçirilen Karadeniz kıyılarında 350 bin kişinin yaşadığına ve bu nüfusun ekonomik olarak Çarlık Rusya'ya katkı sağlayacağını ifade etmekte idi. “V Lazistane”, **Voennaya Letopis**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 254, Perşembe, s. 3.

¹²⁹² *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde Rize'de Bizans dönemine ait 6. yüzyılda yapılan bir kalenin 1916 yılına kadar kalmayı başarabildiğine değiniliyordu. “Rize”, **Kavkazskoe Slovo**, 27 Şubat 1916 (11 Mart 1916), № 46, Cumartesi, s. 2.

¹²⁹³ *Tiflisskiy Listok* gazetesi gemilerle ticaret yapılan Rize'den dışarıya fındık, balık yağı ve keten kumaşı satıldığına değinilmekteydi. “Rize”, **Tiflisskiy Listok**, 8 Mart 1916 (21 Mart 1916), № 54, Salı, s. 2.

¹²⁹⁴ *Tiflisskiy Listok* gazetesi çok güzel bir görünüme sahip evlerin çoğunun ahşaptan yapıldığını, taştan yapılan iki-üç katlı evlerinde bulunduğunu aktarmaktaydı. “Rize”, **Tiflisskiy Listok**, 8 Mart 1916 (21 Mart 1916), № 54, Salı, s. 2.

¹²⁹⁵ *Tiflisskiy Listok* gazetesi Rize'den bahsederken yükseklerden denize doğru inen çeşitli bitkilerin yanı sıra özellikle de portakal ve limon ağaçlarının güzelliğine dikkat çekmekteydi. “Rize”, **Tiflisskiy Listok**, 8 Mart 1916 (21 Mart 1916), № 54, Salı, s. 2. Rize'nin işgalinden sonra *Voennaya Letopis* gazetesi bölgede yaygın olarak portakal üretiminin olduğuna değinilmekteydi. Gazetede Çarlık Rusya'da tüccarlar tarafından İtalyan portakalı olarak satılan meyvelerin aslında Doğu Karadeniz bölgesinden götürülen ürünler olduğuna dikkat çekiliyordu. Makale yazarı Messina ve Kataniya gibi İtalyan şehirlerinin isimlerinin yazıldığı paketleme için kullanılan kağıtların bölgeye getirildiğinin bilindiğini aktarıyordu. “V Lazistane”, **Voennaya Letopis**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 254, Perşembe, s. 3.

¹²⁹⁶ *Batumskiya Vesti* gazetesi Rize'de oluşturulan Rus askerî yönetiminin şehrin üç gün içerisinde temizlenmesine yönelik çıkardığı buyruğu sayfalarına taşımaktaydı. Gazetenin haberinde bu buyruk sayesinde Rize'de işçilerin yoğun bir çalışma programı ile şehirdeki bütün dükkân, mağaza, lokanta ve evlerin önlerindeki çöp yığınlarının temizlenerek dezenfekte edildiği aktarılmaktaydı. Temizliğin yanı sıra şehirde son zamanlarda sıklıkla çıkan yangınlara müdahale etmek için her ev sahibinin evinin önünde teneke kovalar ile su, balta ve merdiven bulundurmalarına dair şehir idaresine kayıt yaptırmaları yönünde başka bir buyruğun çıkarıldığı da aktarmaktaydı. Ayrıca şehrin muhtelif yerlerine su havuzları kurulacağı bilgisine yer verilmekteydi. Haberin devamında fırıncı ve pastacıların malzemelerini temiz tutmaları, önlük giymeleri, usta ve kalfaların kolluk takmaları hazırladıkları malzemeleri temiz ve kuru yerde saklamaları gerektiğine dair başka bir emir çıkartıldığından bahsedilmekteydi. Şehirdeki ticari hayata da yeni düzenlemeler getirilmekteydi. Yeni uygulama ile sabah saatlerinde açılan pazar yerine asılacak olan kırmızı bayrak öğle 12:00'de pazar yerinin kapanmasına kadar duracaktı. Bu vakitlerin dışında her türlü ticari faaliyetlerinin yasaklandığı Rize'de pazar yerinin kapalı olduğu vakitlerde satıcılara uygulanan alışveriş yasağı kontrol altında tutulacaktı. Ayrıca, bütün dükkân sahipleri, pazar esnafı ve ev sahipleri sabah 5:00'dan itibaren sokakları ve caddeleri temizleyeceklerdi. “V Rize”, **Batumskiya Vesti**, 18 Mart 1916 (31 Mart 1916), № 1889, Cumartesi, s. 2. *Voennaya Letopis* gazetesi ise Batum Botanik Bahçesi Müdürü V. A. Palibin'in bölgeye ziyaretinden sonraki görüşlerine yer verilmekteydi. Gazetede 20 Nisan 1916 tarihinde yayımlanan makalede Rus yönetiminin devreye girerek Lazistan bölgesinde yolların yapıldığı, eski şose yollarının tamir edildiği buna bağlı olarak hayatın normal bir şekilde devam ettiği vurgusu yapılmaktaydı. Makalenin devamında bölgede görev yapan Rus valisinin halkın sempatisini kazandığı iddia edilmekteydi. Ayrıca Rizeliler tarafından seçilen temsilcilerinden oluşan meclisin başkanlığında birçok defa Batum'da bulunun ve iyi derecede Rusça bilen bir kişinin olduğu bilgisine yer verilmekteydi. Makalenin devamından böylelikle halkın kendisini üst seviyede ve nazik bir şekilde temsil edildiği vurgusunun yapıldığı aktarılmaktaydı. Makalenin

yaşamdan,¹²⁹⁷ şehrin cadde ve sokaklarının Rusça olarak değiştirildiğinden¹²⁹⁸ ve Şehirler Birliği üyesi A. İ. Mitkeviç'in Rize ile gözlemlerinden¹²⁹⁹ askeri sansür çerçevesinde Rus kamuoyuna bilgi veriyordu.

Rus Kafkas Ordusu'nun 1916 yılının başlarında merkez hatta gerçekleştirdiği Erzurum Operasyonu planı çerçevesinde kanatlardaki operasyonlarda Karadeniz sahil hattı boyunca yaptığı muharebelerde Rize işgal edildi. Rus Kafkas Ordusu'nun sağ kanadındaki muharebelerde Karadeniz'de üstün sağlayan Rus filosunun önemli faaliyetleri oldu. Nitekim Karadeniz sahil hattında 3. Ordu birlikleri, Teşkilat-ı Mahsusa askerleri ve bölge halkından oluşan milis kuvvetlerinin insanüstü bir direnç göstermelerine rağmen denizden yapılan sürekli top atışları önceden hazırlanan güçlü Türk mevzilerinin geçilmesine neden oldu. Rize'yi ve dolayısı ile Rize Limanı'nı ele

devamında bölgede yaşayan insanların bahçe işlerinde çok yetenekli olduklarına ifade edilmekteydi. "V Lazistane", **Voennaya Letopis**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 254, Perşembe, s. 3.

¹²⁹⁷ 20 Nisan 1916 tarihinde Rize'ye gelen Şehirler Birliği Üyesi A. İ. Mitkeviç şehrin pazarında Rus askerlerinin alışveriş yaptığını ifade ediyordu. Rize pazarında genellikle sebze, tütün ve bakkaliye ürünleri satıldığını aktarmaktaydı. Ürünlerinin fiyatlarının ise Tiflis ile hemen hemen aynı olduğuna değinirken dana etinin 20 kapek, kuzu etinin 25 kapek, şekerin 23 kapek, yumurtanın 4 kapek olduğuna değinmekteydi. A. İ. Mitkeviç, "**Doklad Člena Glavnago Kavkazskago Komiteta Soyuza Gorodov A. İ. Mitkeviča o Poezdke ego v Rize i Trapezund**", Tiflis, 1916. s. 2. *Kavkaz* gazetesi muhabiri de mayıs ayında Rize'ye gelerek buradaki gözlemlerini gazete sayfalarına aktarmakta idi. Muhabir Rize'de açık olan dükkanlarda tütün, kibrit, tuhafiye, kuyumculuk ürünleri gibi malzemelerin bulunabildiğini ancak çok pahalıya satıldığını dikkat çekmekte idi. Muhabir şehrin ele geçirilmesi esnasında 3 rubleye satılan bir ürünün mayıs ayında 15 rubleye kadar çıktığını ifade etmekte idi. Muhabir yazısının devamında şehrin bütün meydanlarındaki çeşmelerin etrafında toplanan Türklerin merakla baktıkları Rus askerleri ile Rusça konuşmaya çalıştıklarına değiniyordu. Kahvehanelerde kahve ve nargile satılırken dükkânlarda Rize ve çevresindeki bütün yamaçlarda yetişen portakalların satıldığını aktarmaktaydı. Caddelerin şehrin yüksek yerlerine kadar ulaştığını ve mahalleleri birbirine bağladığını her yerde ahşap tabelaların olduğunu ifade etmekteydi. Muhabir, nisan ayının sonları itibarıyla Rize'de dört bin kişinin yaşadığını ve Rusların şehre yaklaştığında göç eden Müslüman ahalinin yavaş yavaş evlerine geri döndüğünü kaydetmekteydi. Buxus, "Rize", **Kavkaz**, 26 Nisan 1916 (9 Mayıs 1916), № 93, Salı, s. 3.

¹²⁹⁸ *Tiflisskiy Listok* gazetesinde yayımlanan bir haberde Rize'nin yeni askerî yönetiminin şehirdeki büyük caddelerin isimlerini, Naberejnaya, Nikolayevskaya, Romanovskaya, General Yudenîç, General V. P. Lyahov, General Pomerantsev, General Popov, Petrogradskaya, Zenskaya, Kurdsкая, Moskovskaya, Meçetskaya, Tuskaya, Morskaya, Tiflisskaya, Rostovskaya, Trapezundskaya, Artileriyskaya ve Turkestanskaya olarak değiştirdiğini aktarmaktaydı. "V Rize", **Tiflisskiy Listok**, 12 Mart 1916 (25 Mart 1916), № 58, Cumartesi, s. 2.

¹²⁹⁹ 20 Nisan'da şehre gelen Şehirler Birliği Üyesi A. İ. Mitkeviç hazırladığı raporda Rize ile ilgili gözlemlerine yer vermektedir. A. İ. Mitkeviç Rize'ye ilk geldiğinde şehirle ilgili olarak şu cümlelere yer vermektedir: "*Parlak ilkbahar güneşi Rize'nin gündüz manzarasını hayran bakışlarımızın karşısına çıkardı. Kıyı boyunca genişçe yayılan ve özellikle yüksek dağlara değil de yamaçlara doğru yükselen bu yerleşim yeri, mavi gökyüzünden süzülen güneş ışınlarını cömertçe serpiştirdiği portakal ağaçlarının yeşiline bürünen beyaz evleri parıl parıl teressüm ediyordu. Tanrı'nın eliyle cömertçe yarattığı tabiatın latif güzelliğiyle büyülenmiş bir halde parlayan denizin berrak sularına nazır bu şehir bu kıyıda kalmış gibi görünüyor.*" A. İ. Mitkeviç, "**Doklad Člena Glavnago Kavkazskago Komiteta Soyuza Gorodov A. İ. Mitkeviča o Poezdke ego v Rize i Trapezund**", Tiflis, 1916. s. 2.

geçiren Rus ordusu belirlenen bir sonraki hedef olan Trabzon için önemli bir ikmal merkezi elde etti. Rusça gazeteler ise Rize'nin işgali sonrasında yeni hedefin Trabzon olduğunu Rus kamuoyuna büyük bir özgüven içerisinde duyuruyordu.

3. 5. Karadeniz'in İkmal ve İaşe Merkezi Trabzon

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dahil olmasıyla birlikte Karadeniz'de üstünlük sağlamaya çalışan Karadeniz Rus filosu Trabzon'u devamlı bombardımana tutmaktaydı. Nitekim 1915 yılında sık aralıklarla Rus savaş gemilerinin bombardımanına maruz kalan Trabzon halkı bu saldırılara alışmak zorunda kalarak daha ağır şartlar oluştuğunda tahliye için eşyalarını hazır bir şekilde bekletiyordu. Rus savaş gemileri bu bombardımanlarda şehrin sahil şeridinde büyük zararlar vermekteydi. Deniz kıyısında bulunan sivil ve devlete ait birçok bina ile dini yapılar bombardımanlar esnasında tahrip edildi.¹³⁰⁰

Trabzon'un Rus gemileri tarafından bombardımana tutulması Rusça gazetelere de yansımaktaydı. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Büyük Savaş'ın başlaması ile birlikte şehrin değişik tarihlerde defalarca Rus donanması tarafından bombalandığını Rus kamuoyuna duyurmaktaydı.¹³⁰¹ *Tiflisskiy Listok* gazetesi ise Erzurum'un düşmesinden sonra Trabzon halkında günlerce panik havasının oluştuğunu ve bu korkunun 12 Mart 1916 günü itibariyle devam ettiğini aktarmaktaydı. Gazete Trabzon'da yaşayan Müslüman halkın şehirden çıkmak istediğini iddia etmekte idi. Trabzon çevresinde askerî hareketlilik yaşanırken Türk-Rus Savaşı'nın başlamasından sonra İstanbul'da kapanan Rus Arkeoloji Enstitüsü yetkililerinin ise farklı beklentileri vardı. Enstitü yetkilileri Trabzon'un işgali sonrasında tarihi kalıntılarda çalışmalar yürütmek için faaliyet yürütmek istiyordu. Nitekim Arkeoloji Enstitüsü, Eğitim Bakanlığı'na yaptığı başvuruda Trabzon'un Ruslar tarafından ele geçirilmesi

¹³⁰⁰ Asiye Bayındır, **Rus İşgali Döneminde (1916-1918) Trabzon**, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014, s. 12-13. Rus savaş gemileri tarafından Trabzon'a yapılan bombardıman için ayrıca bk. Hikmet Öksüz, Veysel Usta, "I. Dünya Savaşında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması", **Türkiyat Mecmuası**, c. 24/ Bahar, 2014, 25-51.

¹³⁰¹ S. K., "Trapezund, K Vzyatiyu ego Naşimi Voyskami", **Kavkazskoe Slovo**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 79, Perşembe, s. 2.

durumunda şehirdeki tarihi bina ve kalıntıların korunmasında hassasiyet gösterilmesini talep etmekte idi.¹³⁰²

Rize'nin 7 Mart 1916 tarihinde işgal edilmesinden sonra General Yudenich'in yeni hedefi Trabzon oldu. Nitekim Kavkaz gazetesi Rus Sahil Müfrezesi'nin bir sonraki operasyonlarının amacının Trabzon olduğunu duyurmaktaydı.¹³⁰³

Trabzon, Türk ve Rus orduları için stratejik bir öneme sahip idi. Trabzon Limanı Türk ordusu açısından önceden olduğu gibi 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'un düşmesinden sonra da Kafkas Cephesi'ne ikmal yapılan merkezlerden biri olma özelliğini korumaktaydı.¹³⁰⁴ Rus Kafkas Ordusu yönetimi ise işgal edilen Erzurum'un elde tutulması ve Anadolu'nun içlerine yapılacak diğer operasyonlar için Trabzon'u önemli bir ikmal merkezi olarak görmekteydi.¹³⁰⁵ Nitekim 21 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'da Rus Kafkas Ordusu yönetimi ve Rus Karadeniz Filosu'nu temsilen subayların katıldığı toplantıda Erzurum'un işgalinden sonra bir diğer önemli merkez olan Trabzon'un ele geçirilme kararı alındı. Bunun için Rus Karadeniz Filosu'na önemli görevler veriliyordu.¹³⁰⁶

1916 yılının bahar aylarında Anadolu'nun içlerine ilerlemeye devam eden Rus birlikleri yolsuz, ıssız ve yarı harap olan yerleşim yerleri ile karşılaşmıyordu. Diğer taraftan Rus ordu yönetimine Kafkas Cephesi'ne çok sayıda Türk birliği gönderileceğine dair istihbarat bilgileri gelmekteydi. Takviye kuvvetlerin Trabzon Limanı'na gelecekleri dikkate alındığında ilerleyen günlerdeki Türk taarruzunu engellemek için Rus ordu yönetimi Trabzon'un ele geçirilmesini kendileri için zorunlu olarak görmeye başlamıştı.¹³⁰⁷ Trabzon ve çevresine çok fazla önem veren Çarlık Rusya Trabzon'un işgalinden bir ay öncesine kadar şehir ile ilgili siyasî olarak da faaliyetler yürütmekteydi. İtilaf Devletleri arasında 1916 yılının mart ayında yapılan

¹³⁰² “K Ohrane Pamyatnikov Starin v Trapezunde”, **Tiflisский Listok**, 28 Şubat 1916 (12 Mart 1916), № 47, Pazartesi, s. 3

¹³⁰³ Buxus, “Trapezundskaya Operatsiya 3”, **Kavkaz**, 23 Nisan 1916 (6 Mayıs 1916) № 91, Cumartesi, s. 3.

¹³⁰⁴ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 317.

¹³⁰⁵ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 348-249.

¹³⁰⁶ “No: 289, Protokol Sovershçaniya v Kreposti Erzerum Pod Predsedatelstvom Komanduyuşçego Kavkazskoy Armiey ...”, **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 470.

¹³⁰⁷ Zayonçkovskiy, **a.g.e.**, s. 523-524.

Petrograd Protokolü'nde Doğu Karadeniz kıyıları ile Trabzon Çarlık Rusya'ya pay edildi.¹³⁰⁸

Trabzon'un Türk ve Rus orduları için önemli bir merkez olduğu bilgisi Rusça gazeteler tarafından Rus kamuoyuna duyurulmaktaydı. Nitekim *Sovremennoe Slovo* gazetesi Erzurum'un işgal edilmesinden sonra Doğu Karadeniz sahil hattının da Kafkas Cephesi için çok önemli olduğuna dair dikkat çeken bir makale yayımladı. Doğu Karadeniz kıyılarında önemli bir işleve sahip olan Trabzon Limanı'ndan, Erzurum ve 3. Ordu'ya askerî lojistik sağlandığına değinen makale, İstanbul ile Trabzon arasındaki bağın denizden daha kolay olduğu bilgisine yer veriyordu. 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda İstanbul ve Batı Anadolu'dan bütün top, erzak ve diğer askerî malzemelerin Trabzon üzerinden Anadolu'ya aktarıldığı hatırlatılıyordu. Güncel savaşta da çok önemli yeri olan Trabzon üzerinden çeşitli askerî birliklerin devamlı hareket halinde olmasından dolayı Trabzon kışlalarının her zaman dolu olduğuna dikkat çekilmekteydi.¹³⁰⁹ Dolayısıyla Trabzon'un bu haliyle Kafkas Cephesi'nde önemli bir merkez olduğuna vurgu yapılıyordu.

Trabzon yönünde ilerleyen Rus kuvvetlerine Rize'de olduğu gibi denizden yardım planı yapıldı. Rus Karadeniz Filosu Trabzon Operasyonu'nda da denizden asker çıkarma ve topçu atışları için hazırlıklarına başlarken Doğu Karadeniz sahil hattındaki operasyonların merkez üssü olan Batum Limanı'nda hareketli günler yaşanıyordu. Rus savaş gemileri bir taraftan tamir edilirken diğer taraftan yakıt ve cephane eksiklerinin giderilmesi için çalışmalar yürütülüyordu. Batum'daki hazırlıkların yanı sıra yakın zamanda işgal edilen Rize'de geçici askerî liman kuruldu. Her iki limanın görevi Rus Sahil Müfrezesi'nin karada yürüttüğü operasyonlara denizden destek vermenin yanı sıra kıyılardaki Rus üstünlüğünün devamlılığını sağlayan gemilere ikmal yapmaktı.¹³¹⁰

Rize'nin işgalinden sonra Rus birlikleri için planlanan Trabzon Operasyonu için şu seçenekler ortaya çıkıyordu:

¹³⁰⁸ Uçarol, **a.g.e.**, s. 620.

¹³⁰⁹ G. P., "Na Trapezondskom Napravlenii" **Sovremennoe Slovo** 24 Şubat 1916 (8 Mart 1916) № 2914, Çarşamba, s. 1.

¹³¹⁰ Novikov, **a.g.e.**, s. 163.

- Trabzon'a denizden asker çıkarması yapmak,
- Hem denizden çıkarma yaparak hem de Rus Sahil Müfrezesi'nin karadan yapacağı operasyonları desteklemek,
- Sahil Müfrezesi'nin karadan yapacağı taarruzları denizden desteklemek,
- Sahil Müfrezesi'ni desteklerken aynı zamanda Türk birliklerinin cephe gerisine asker çıkarmak.

Rus ordu yönetimi için bu seçeneklerden en uygun olanının seçilmesi karadan yapılan operasyonlarının gidişatına bağlıydı. Karadeniz Filosu yönetimi ise uzun operasyonların yerine sonuca en kısa sürede ulaşacak yöntemi belirlemek istiyordu.¹³¹¹ Nitekim Rus kara ve deniz kuvvetleri Trabzon Operasyonu için planlanan çoğu maddeyi uygulamaya koydu.

Rus birliklerinin Trabzon'u tehdit eder hale gelmesiyle birlikte 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Lazistan ve Havalisi Komutanı Avni Paşa'ya gönderdiği emirde Trabzon savunmasının mümkün olduğu kadar uzaktan yapılmasını, Rus birliklerinin İyidere (Kalopotamos) Deresi'nden batıya geçmemeleri için önlemler alınarak bölgedeki gönüllülerden faydalanılmasını istedi.¹³¹² İlerleyen Rus birliklerine karşı Avni Paşa'nın bölge halkına yaptığı çağrı karşılık bularak Of halkının milis kuvveti olarak teşkilatlanma süreci hız kazandı. Nitekim oluşturulan milis müfrezeleri içerisinde Trabzon Hapishanesi'nden mahkumlar bile gönüllü olarak muharebelere katılmak için cephe hattına gönderildi.¹³¹³

Rus birlikleri 7 Mart 1916'da İyidere Deresi'nin batısına bir tabur sayısında yeni asker çıkarması yaptıktan sonra bölgede bulunan az sayıdaki Türk birlikleri buradan Baltacı (Maki) Deresi'nin batısına çekildi. Ruslar Rize'nin batısında ilerlemeye devam ederken Trabzon'u bir depo taburundan ve gönüllülerden başka savunacak bir Türk kuvveti bulunmuyordu. Durumun farkında olan Trabzon Valiliği şehri tahliye çabasına girdi. Vali, şehrin boşaltılması için üç haftaya ihtiyacı olduğunu

¹³¹¹ Novikov, **a.g.e.**, s. 163-164.

¹³¹² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 192.

¹³¹³ Mehmet Akif Bal, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Trabzon'daki Milis Müdafaası ve Milisler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Temmuz-Ağustos, 2020, s. 375-378.

savunma yapan Türk birliklerinin bu sürede geçilmesi durumunda elde bulunan erzak ve cephane gibi malzemelerin imha edileceğini rapor etti.¹³¹⁴

3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Trabzon savunması için 28. Piyade Alay Komutanı Alman Binbaşı Hunker Bey'i görevlendirdi. Hunker Bey, 28. Piyade Alay içerisinde 1. ve 2. Piyade Taburları ve Makineli Tüfek Bölüğü ile 1 dağ bataryası 5 adet kale topu ve bağımsız piyade bölüğünden oluşan bir nizami kuvvete sahip idi. Hunker Bey taburlardan seçilerek oluşturulan “*Güzide Bölük*” adında 200 kişilik yeni bir bölük kurdu. Bölüğün amacı çekilen Türk kuvvetlerini durdurmak ve düzenlemek idi. Hunker Bey 16 Mart 1916'da, Ardasa'da (Aradasa) kurulan “*Güzide Bölük*” ise 17 Mart 1916 akşamı Trabzon'a ulaştı.¹³¹⁵ Türk ordusundaki bu gelişmeler Rusça gazeteler tarafından takip edilmekteydi. Nitekim *Kavkaz* gazetesi sahil hattını savunmak için bölge kuvvetlerinin komutanı Avni Paşa'nın birliklerine takviye yapılan Giresun, Samsun ve Sivas jandarma taburlarının yanı sıra daha önce Gelibolu'da İngilizlere karşı savaşan 28. İstanbul Alayı'nın dahil olduğuna değinmekteydi. Gazete, gönüllü milis kuvvetler ile birlikte bu bölgedeki asker sayısının 15 bine kadar ulaştığı bilgisine yer veriyordu.¹³¹⁶

Mart ayının ortalarında sahil hattında çatışmalar küçük çaplıda olsa devam ediyordu. Nitekim Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 20 Mart 1916 günü yaptığı açıklamada sahil cephe hattında taarruz yapmaya çalışan Türk birliklerinin karadan ve denizden yapılan yoğun atışlardan sonra çekilmek zorunda kaldıkları bilgisine yer verilmekteydi. Duyurunun devamında bu muharebelerde yine birkaç Türk subayı ile çok sayıda asker esir alınmasının yanı sıra bir makineli tüfeğinde ele geçirildiği bilgisine yer verilmekteydi.¹³¹⁷ Karargâh Merkezi'nin 21 Mart 1916 günü yaptığı açıklamada ise Rus Sahil Müfrezesi'nin birkaç verst daha batıya ilerlediği aktarılmaktaydı.¹³¹⁸

¹³¹⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 193.

¹³¹⁵ **A.g.e.**, s. 194.

¹³¹⁶ Buxus, “Trapezundskaya Operatsiya 3”, **Kavkaz**, 23 Nisan 1916 (6 Mayıs 1916), № 91, Cumartesi, s. 3.

¹³¹⁷ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 7 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 150.

¹³¹⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 8 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 150.

Mart ayının ortalarında Rus birlikleri toparlanmak ve takviye kuvvetleri beklemek için Baltacı Deresi'nin doğusunda bulunurken karşısındaki 20 kilometrelik cephe hattındaki Türk kuvvetleri 3.000 kişilik bir muharip kuvvetle savunma yapmakta idi. Bu sıralarda Lazistan ve Havalisi Komutanlığını yürüten Avni Paşa'nın sevk ve idare konusunda yetersiz olduğu düşüncesinde olan Türk ordu yönetimi yerine Yarbay Hacı Hamdi Bey'i getirdi.¹³¹⁹

Karadeniz sahil hattında Türk birliklerinin az sayıda bir kuvvet ile savunma yapmalarına rağmen bölgede yaşayan Rum ahali arasında Trabzon'a çok sayıda takviye kuvvet geldiği ve şehrin büyük toparlar ile korunduğu söylentileri yayıldı. Bunun yanı sıra Rus Deniz Haber Alma Servisi'nin İstanbul'da ve Karadeniz'de çok sayıda Alman hücumbotlarının dolaştığına dair rapor General Lyahov ve Rus Karadeniz Filosu Komutanı Amiral Eberhardt'a ulaştı. Her iki komutan da bu söylenti ve haberlerden telaşlanmalarına rağmen endişelerini çevrelerine yansıtmamaya gayret ediyorlardı. General Yudenich ise bütün bu söylentilerden sonra hızlı hareket etmeye çalışıyordu.¹³²⁰

Netice itibariyle Trabzon Operasyonu için hızlı hareket eden Rus komutanları planlarını da kısa sürede tamamlamıştı. General Lyahov, Rus Kafkas Ordusu yönetimine sunduğu raporda Trabzon Operasyonu'nu Rize'den Of'a, Of'tan Sürmene'ye ve Sürmene'den Trabzon'a olmak üzere üç kısma ayırdığını aktarmaktaydı. Ayrıca sahil şeridinin sol kanadında kalan Bayburt bölgesinin kontrolünü ise General Prjevalskiy'e bağlı kuvvetler sağlayacaktı.¹³²¹ *Birjevie Vedomosti* gazetesinde yer alan bir haberde Rus Kafkas Ordusu'nun Trabzon'a üç koldan ilerlediği bilgisine yer verilmekteydi. Gazetenin haberinde birinci kolun Sahil Müfrezesi'nin başarılı olduğu şehrin doğu kısmından, ikinci kolun Trabzon'u Bayburt'a bağlayan Soğanlı Dağları istikametinden, üçüncü kolun ise Erzurum'dan ilerleyerek Bayburt üzerinden Trabzon'a ulaşma planlarının yapıldığı aktarılmaktaydı.¹³²²

¹³¹⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 194.

¹³²⁰ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 351-352.

¹³²¹ Novikov, **a.g.e.**, s. 173.

¹³²² "Vzyatie Trapezunda", **Birjevie Vedomosti**, 6 Nisan 1916 (19 Nisan 1916), № 94, Çarşamba, s. 1

26 Mart 1916'da Karadeniz'den yapılan topçu atışı desteği ile yeni büyük bir taarruza başlayan Rus birlikleri Baltacı Deresi'nin batısındaki insanüstü savunma yapan Türk kuvvetlerini ağır bir kayba uğratarak Of'u ele geçirdi.¹³²³ Bölgedeki muharebeleri yakından takip eden Rus gazeteleri Of Muharebelerini de Rus kamuoyuna duyurmaktaydı. *Kavkaz* gazetesi Trabzon'a doğru ilerleyen Rus birliklerinin güçlü mevzilerin bulunduğu Baltacı Deresi'nde mart ayının son günlerinde başlayan başarılı taarruzları sonucunda burayı ele geçirdiğini dolayısıyla Trabzon şehir merkezi yönünde önemli bir adım atıldığına değinmekteydi. Gazete, 27 Mart 1916 gecesini 28. Alay'ın inatçı taarruzlarına rağmen Rus birliklerinin verdiği karşılık neticesinde Of'un düştüğünü duyurmaktaydı. Haberin devamında Of'un önlerinde yapılan muharebelerin o dönemdeki en zor mücadeleyi oluşturduğuna dikkat çekilmekteydi. Gazete, Rus Sahil Müfrezesi komutanının Of çevresinde yapılan muharebeler hakkındaki görüşlerine yer verilmekteydi. General Lyahov 28. Alay'ın cesur taarruzları için şu ifadeleri aktarmaktaydı:

“Türkler şaşılacak derecede sebatlı bir şekilde dövüştüler, 28. Alay cesareti ile hayretler içinde bıraktı. Askerleri babayiğit, sağlam, çok güzel giyimli, mükemmel donanımlı ve silahlılardı. Mavzerleri yeni ve iyi tutulur durumda idi. 28. Alay'ın taburları ile göğüs göğüse çarpışma tam 3 saat sürdü.”¹³²⁴

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi cephe hattındaki diğer gelişmeler gibi Baltacı Deresi çevresindeki muharebeleri de Rus kamuoyuna duyurmaktaydı. 27 Mart 1916'da yapılan açıklamada Rus birliklerinin Baltacı Deresi'nin sol kıyılarına ulaştıkları bilgisine yer verilmekteydi.¹³²⁵ Bir gün sonra yapılan duyuruda Ögene Deresi'nin sol kıyılarındaki yükseltileri ele geçiren Rus birliklerine Türk kuvvetleri tarafından yapılan taarruzun sonuçsuz kaldığını, Türk birliklerinin çok sayıda kayıp vererek çekilmek zorunda kaldıkları aktarılmaktaydı.¹³²⁶ 28 Mart 1916 günü yapılan duyuruda ise Türk kuvvetlerinin akşam olunca aralıksız olarak bütün cephe hattında

¹³²³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 195. Of bölgesinde 3. Ordu birlikleri ile yerli halkın direnişi ve bölgedeki halkın muhacirliği hakkında geniş bilgi için bk. Haşim Albayrak, **1. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi**, İstanbul, Babıali Kitaplığı, 2007.

¹³²⁴ Buxus, “Trapezundskaya Operatsiya 3”, *Kavkaz*, 23 Nisan 1916 (6 Mayıs 1916), № 91, Cumartesi, s. 3.

¹³²⁵ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 14 Marta”, *Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel*, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 152.

¹³²⁶ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 16 Marta”, *Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel*, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 152.

taarruza geçtikleri bilgisine yer verilmekteydi. Denizden yapılan güçlü top atışları ile Baltacı Deresi çevresindeki Türk mevzilerinin dağıtıldıktan sonra Of'un ele geçirildiği bilgisine yer verilmekteydi.¹³²⁷

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 30 Mart 1916'da yayımlanan duyurusunda ise Gelibolu Muharebelerine katılan bir bölükteki 10 Türk subayı ile 400 kadar askerin esir alındığı aktarılmaktaydı. Karargâh Merkezi açıklamanın devamında Türk esirlerden alınan bilgiye göre bu alayın komutanın Alman bir subay olduğu bilgisine yer verilmekteydi.¹³²⁸ *Kavkaz* gazetesi Türk birliklerinin cesurca savunma yapmalarına rağmen 26 Mart 1916 ile 1 Nisan 1916 arasında 4 subay ve 411 askerin esir düştüğünü aktarmaktaydı.¹³²⁹

28. Alay'ın askerlerinin insanüstü gayreti Rus Kafkas Ordusu içerisindeki yazışmalara bile yansımaktaydı. Rus Sahil Müfrezesi'nden Rus Genel Kurmayı'na gönderilen raporda “*Yakın zamanda Gelibolu'dan gelen en iyi subaylar bile teslim oluyorlar*” ibaresi kullanılmaktaydı.¹³³⁰

Türk 28. Alayı'nın ve diğer Türk birliklerinin kahramanca ve sebatlı savunmasına tanık olan *Kubanskaya Mysl* gazetesinin muhabiri yaşadıklarını ve gördüklerini şu ifadeler ile dile getirmekteydi:

“... Kafkas Cephesi'nde Türk ordusu zafer elde edemedi. Bu, Türk ordusunun değerinin az olduğunu göstermez, günümüzdeki savaşta gayet büyüktür. Bu ordunun İtilaf Devletleri'nin enerjisini dağıtarak Çanakkale'yi nasıl savunduğunu biliyoruz.

Burada da (Kafkas Cephesi'nde) savaşın bütün süreçlerinde cephede Türk ordusunu gören herkes bu ordunun ne kadar büyük ve güçlü olduğunu gözlemliyor. Geçen yıl yapılan Sarıkamış Harekâtı her ne kadar başarısız olsa da Türk ordusunun siciline büyük bir artı olarak yazıldı.

Son ay içerisinde Trabzon'a yapılan operasyona katılarak bu operasyonlarda Türk ordusunun mevzilendiği pozisyonlarda aldığı ölüm emrini ve yüksek cesaretini dikkatlice gözlemledim. Mart ayının ortalarında yapılan şiddetli savaşlarda Türkler bizim gemi topçularının ateşi karşısında inanılmaz

¹³²⁷ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 15 Marta”, *Letopis Voyni, Offitsialny Otdel*, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 152.

¹³²⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 17 Marta”, *Letopis Voyni, Offitsialny Otdel*, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 152.

¹³²⁹ Buxus, “Trapezundskaya Operatsiya 3”, *Kavkaz*, 23 Nisan 1916 (6 Mayıs 1916), № 91, Cumartesi, s. 3.

¹³³⁰ Novikov, *a.g.e.*, s. 202.

kararlıklarını gösterdiler. Bizim süngü taarruzlarımızı sakinlikle karşılamakla kalmayarak gece boyunca süresiz ataklarda bulundular. Siperlerimize kadar ulaşıp burada öldüler.

Türk ordusu çağdaş müstahkemleri bütün bilgelikle özümseyerek yaygın bir şekilde kullanıyor. Özel işçi taburları dağlara rastgele hendekler değil uzun süreli olabilecek muhteşem siperler kazıyorlar. Bu siperlerde Türkler kalmayı becerebiliyor.

Esir Türk subayları ile konuşma imkânı buldum. Bu arada Türklerin kendilerinde haklı olarak zafer gördükleri Çanakkale yarımadasında görev almış ve örnek olan 28. Alay'a bağlı subaylardı. Bu askerler Ruslar ile savaşlarda kendilerini felakete sürükleyen devamlı bir şeylerin olduğunu söylüyorlar. Fakat bu felâketler mistik bir özellik taşıyor, iki ordu arasındaki açık farktan dolayı olduğunu söylüyorlar. Türkler burada, yolsuz dağ geçitlerinde Almanların sağladığı teknik araçlarının hepsini kullanamıyorlar. Açık çatışma alanı oluşan burada Türk ordusu ile bizimki arasında kalite farkı ortaya çıkıyor.

- "Biz şaşırıyoruz", diyor, Türk subaylar, "sizin ordunuz nasıl oluyor da dağları geçebiliyor, bizim yollarımızdan, bizim iklimimizden".

Ve dağlar ve yollar ve iklim, bütün bunlar bizim (Rus) askerlerimizi çok az şekilde etkiliyor, hepsine çok erken alışıyorlar. Dağlılar gibi dağlara tırmanıyor, mart ayında sadece denizde değil dağ akarsularında bile yüzebiliyorlar.

Ve Türk ordusu fevkalade disiplinli, gözü kara bir şekilde savaşıyor. Ve dağ şartları ile bütün bunlar savaşı inanılmaz derecede zorlaştırıyor. Bu zorluklara rağmen üslerini yok ederek Türkiye'nin içlerine giriyoruz. Bütün bunlar ile Türk ordusuna Çanakkale yarımadasında sınanmış ve tecrübe edilmiş yeni güçler ekleniyor. İlerleyen günlerde daha sert ve kararlı savaşlar olacak. ..."¹³³¹

Lazistan ve Havalisi Komutanı, Rus birliklerinin Of'u işgal etmesinden sonra sağlam müstahkemlerin yapıldığı ve savunmaya daha uygun bir bölge olan Karadere (Araklı, Sürmene) çevresindeki Solaklı, Uyuyan ve Hamurgan derelerinin batısına çekilerek oyalama muharebeleri yapmaya başladı.¹³³²

¹³³¹ K. Narodin, "Na Kavkazskom Fronte, Ot Naşego Voennago Korrespondenta", **Kubanskaya Misl**, 29 Nisan 1916 (12 Mayıs 1916), № 179-95, Cuma, s. 3. Rusça gazeteler Çanakkale Muharebelerinden sonra Kafkas Cephesi'ne gelen Türk birliklerine önem vererek sıklıkla sayfalarında taşıyordu. *Voennaya Letopis* gazetesi muhabirinin şu cümleleri dikkat çekmekteydi: "...Çanakkale'den yeni gelen Türk askerleri mükemmel savaşıyor. Cephede daha önce gördüklerimizle oranla onların giyimleri çok iyi ve daha dinç görünüyorlar..." N. V., "V İspire", **Voennaya Letopis**, 3 Mayıs 1916 (16 Mayıs 1916), № 264, Salı, s. 2. Gazete sonraki günlerde Bayburt-İspir hattında Ruslara esir düşen Çanakkale'den gelen bir askerın şu sözlerine yer vermekteydi: "Biz Çanakkale'deydik. Siperlere yatıp İngilizlere ateş ediyorduk, onlarda bize. Ve her şey iyiydi. Rus askerleri ise uzun süre ateş etmeyi sevmiyorlar. Onlar "Ga-a-a!" diye bağırarak bize süngü atağı yapıyorlar. Ve biz hiçbir şekilde durduramıyoruz. Biz ateş ediyoruz, ateş ediyoruz ama onlar yine de geliyorlar. Rus askerî-dehşetli asker." N. V., "Na Bereğah Çoroha", **Voennaya Letopis**, 21 Temmuz 1916 (8 Ağustos 1916), № 298, Perşembe, s. 2.

¹³³² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 196.

Rus birliklerinin karadan ve denizden yoğun ateşinin olduğu günlerde Doğu Karadeniz kıyılarında Türk-Rus mücadelesi de devam ediyordu. Nitekim 25 Mart 1916'da İstanbul'dan yola çıkan U-33 borda numarasına sahip Alman denizaltısı 30 Mart 1916'da Sürmene-Yeniay açıklarında Çarlık Rusya'ya ait Fransız bandıralı Portugal adındaki bir gemiyi batırdı. Portugal, hastane gemisi olmasına rağmen silah ve cephane taşıyan mavnaları çekmekte kullanılmaktaydı.¹³³³ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden bu olay ile ilgili yapılan açıklamada sabah saat 8.00'da Rus-Fransız hastane gemisi olan Portugal'ın yaralıları için geldiği Of açıklarında batırıldığı bilgisine yer verilmekteydi. Gemideki 273 kişiden 158 kişinin kurtarıldığını aktaran duyurunun devamında Portugal'ın hastane gemisi olarak Türk hükümeti tarafından bilindiğini ve hastane gemisi olduğuna dair boyandığı aktarılmaktaydı. Duyurunun sonunda ise Almanlara yönelik eleştiri yapıldıktan sonra insani değerlere saygı göstermediklerine vurgu yapılmaktaydı.¹³³⁴ Çarlık Rusya Portugal gemisinin batırılışını uluslararası bir konu haline getirmeye çalışarak Bulgaristan, Almanya ve Osmanlı Devleti'ni protesto etti.¹³³⁵

Trabzon yolu üzerinde Of'tan sonra Rus birlikleri için geçilmesi en zor yerlerden birisi Karadere bölgesi idi. Türk ordu yönetimi daha önceden Trabzon'un Rus tehlikesine maruz kalacağını düşünmediği için Trabzon'un yakınlarına sağlam müstahkemler oluşturmamıştı. Fakat Rize-Trabzon arasında kalan Karadere bölgesine yapılan güçlü mevzileri dikkate alan General Lyahov takviye kuvvet talebinde bulunarak ve denizden yardım almaya devam edecek şekilde yeni bir taarruz planı yaptı.¹³³⁶ General Lyahov'u takviye kuvvet istemeye sevk eden bir diğer konuda Türk birliklerinin çok fazla olduğuna dair yayılan söylentiler idi.¹³³⁷

Rus ordu yönetimi Sahil Müfrezesi'ne yapılacak takviyenin Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Novorossisk şehrinden gönderme kararı aldı. Novorossisk'ten Kafkas Cephesi'ne gelecek olan takviye birlikleri ise Batı Cephesi'nden trenler ile

¹³³³ Mehmet Bilgin, **Rus İşgalinde Trabzon Direnişi**, Trabzon, Serander, 2014, s. 38-39.

¹³³⁴ “Çernoe More 19 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 154.

¹³³⁵ Resul Turan, “I. Dünya Savaşında Karadeniz’de Batırılan Bir Kızılhaç Gemisi: Portugal”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Güz 2018, 25, s. 196-197.

¹³³⁶ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 319.

¹³³⁷ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 353.

Novorossisk'e gönderilen 1. ve 2. Kuban Plaston Tugaylarından oluşmaktaydı. Hazırlıklarını tamamlayan Rus birlikleri Doğu Karadeniz kıyılarına ulaşmak için 5 Nisan 1916'da Novorossisk'ten gemiler ile yola çıktı. O günlerde Novorossisk açıklarında bulunan Midilli kruvazörü bu gemileri gördü. Fakat takviye kuvvetleri taşıyan gemiler Karadeniz Rus Filosu tarafından korunduğu için Midilli herhangi bir saldırı girişiminde bulunamadı. Filonun koruması ile yapılan yolculuktan sonra 8 Nisan 1916'da Anadolu kıyılarına çıkarma yapıldı. Asker ve çeşitli malzemeleri taşıyan gemilerde toplamda 18.000 asker ve subay, 12 top, 3.000 at ve 330 ton yük bulunmaktaydı.¹³³⁸ Böylelikle asker sayısı artan Rus Sahil Müfrezesi toplamda 34 piyade taburu, 3 süvari bölüğü, 48 top ve 12 deniz uçağı ile 10 Nisan 1916 günü taarruz hazırlığına başladı. Çok sayıda asker sayısına ulaşan Rus Sahil Müfrezesi'nin karşısında savunma yapmaya devam eden Türk Lazistan Müfrezesi'nde ise 1.200 muharip asker bulunurken takviye olarak sadece 1.000 muharip asker mevcudu ile 28. Piyade Alayı'na bağlı iki tabur eklenmişti.¹³³⁹

Rus Sahil Müfrezesi Novorossisk'ten gelecek takviye birliklerini beklerken Karadere'nin sol tarafında bulunan Türk kuvvetlerinin mevcudu az olmasına rağmen zaman zaman Midilli kruvazörünün de yardımları ile taarruzlar yapmaktaydı. Lazistan Müfrezesi'nin bu taarruzları Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından duyurulmaktaydı. Nitekim 5 Nisan 1916'da yapılan açıklamada Türk birliklerinin Midilli kruvazörünün desteği ile Rus birliklerin sağ kanadına taarruzlar yapıldığı fakat Türk kuvvetlerine çok fazla zayıat verdirilerek çekildikleri aktarılmaktaydı.¹³⁴⁰ 6 Nisan 1916'da yapılan bir başka açıklamada Türk birliklerinin Karadere'nin sağ kıyılarına geçmek için yeni bir taarruza geçtikleri fakat el bombaları ve yapılan atışlar sonucu geri püskürtüldükleri bilgisine yer verilmekteydi.¹³⁴¹ 7 Nisan 1916 gecesi Karadere'nin sağ kıyılarında müstahkemler oluşturan Türk birliklerinin tekrar yaptıkları üç farklı taarruzda da başarılı olamadıkları bilgisine yer verilmekteydi.¹³⁴²

¹³³⁸ Korsun, **Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte**, s. 57-59.

¹³³⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 196-197.

¹³⁴⁰ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 23 Marta", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 154.

¹³⁴¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 26 Marta", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 154.

¹³⁴² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 27 Marta", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 154.

Netice itibariyle 7 Nisan 1916 günü ise Karadere mevzilerinde konuşlanan Türk birliklerine yönelik beklenmedik bir anda yapılan Rus taarruz sonucunda bu bölgeden uzaklaştırıldığı aktarılmaktaydı.¹³⁴³

Türk birliklerini Karadere bölgesinden uzaklaştıran Rus Sahil Müfrezesi iki kol halinde Karadere'nin doğu bölgelerine taarruz yapmak için harekete geçti. 13 Nisan 1916 gecesi Karadere mevzilerinin ilerisindeki Türk birliklerini geçerek esas mevziye yaklaşan Rus birliklerinin yanı sıra 14 Nisan 1916 sabahında Araklı (Sürmene) kıyılarına ulaşan Rus gemileri Türk birliklerinin mevzilerine yoğun topçu atışında bulundu.¹³⁴⁴ Rotislav ve Panteleymon gemilerinin yaptığı bu atışlarda ayrıca daha önce Türk Deniz Kuvvetleri'nden ele geçirilen Mecidiye gemisi de ilk defa bu muharebelerde kullanıldı.¹³⁴⁵ Rus gemilerinin Türk müstahkemlerine 14 Nisan 1916 günü attığı 1.220 top mermisi mevzilere çok fazla zarar verdi. Denizden yapılan topçu atışlarının ulaşamadığı yerlerde Türk birlikleri insanüstü bir gayret ile savunma yapmaktaydı. Sol kanatta bulunan Türk mevzilerine taarruz yapan Rus Sahil Müfrezesi'ne bağlı birlikler 1.000 kişilik bir kayıp vererek Aho Dağı'nı ele geçirdi.¹³⁴⁶ Muharebelere katılan bir denizci Rus subayı gemilerin bombaladığı Türk mevzilerini

¹³⁴³ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 25 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 154.

¹³⁴⁴ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 354.

¹³⁴⁵ Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnapryajenie**, s. 96. Mecidiye savaş gemisinin Rusların eline geçmesi haberinin detayı 1915 yılının nisan ayında Rusça gazetelerde yer almıştı. Karadeniz'de Türk-Rus mücadelesinin devam ettiği dönemlerde *Petrogradskiy Kuryer* gazetesi nisan ayının başlarında Odesa'ya 20 mil uzaklıkta üzerinde Türk bayrağının olduğu bir geminin fark edildiğini aktarmaktaydı. Odesa'da bulunan şilep ve gemilerin yaklaşmaya temkinli oldukları geminin Türk donanmasına ait Mecidiye olduğu tespit edilmişti. Odesa Limanı'na bir gün sonra dönen V. K. Aleksandr Mihayloviç gemisinin raporuna göre Mecidiye gemisi hareketsiz bir şekilde durmakta ve içinde insan olmadığı bilgisi yer almaktaydı. Mecidiye gemisinin arka tarafı 20-30 metre batmış üzerinde bulunan topların ise denizle bir seviyede olduğu gözlemlenmişti. Yarısı batan kruvazöre ulaşan Rus denizcilerin Türk bayrağını indirdikten sonra Rus bayrağını astıklarını belirtmekteydi. Daha sonra anlaşıldığı üzere Mecidiye kruvazörü bu kadar derinlerde olacağını tahmin edemediği Rus mayınına çarptığı anlaşılmıştı. Rus bahriyeliler hücum kamerasında Türkçe ve Almanca hazırlanan planların ve çeşitli dokümanların patlamada oluşan panik esnasında etrafa dağıldığını aktarmaktaydılar. Geminin etrafında yapılan keşfin devamında Türk mürettebatın bir kısmı kurtulurken bir kısmının öldüğü anlaşılmakta idi. Nitekim geminin etrafındaki suyun üzerinde fes, mont ve bahriyeli şapkalarının yüzdüğü gözlemleniyordu. Rus askerî yetkililerin 3 saatten fazla yaptıkları incelemeler sonrasında Mecidiye gemisine 4-5 geminin eşlik ettiği, patlama esnasında mürettebatı kurtararak gizli bir şekilde uzaklaştıklarını anlaşılmaktaydı. Haberin sonunda ise Mecidiye kruvazörünün tamir edildikten sonra Rus bayrağı ile Türklere saldıracağına söylemine yer veriliyordu. İ. Zlatogorov, “Na Çernom More, Kak Pogib Kreyser “Mejidiye”, Ot Naşih Spets. Korrespondentov”, **Petrogradskiy Kuryer**, 29 Mart 1915 (11 Nisan 1915), № 422, Pazar, s. 4.

¹³⁴⁶ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 354.

şu cümleler ile anlatmaktaydı: “Siperler hemen hemen yok gibiydi, onlar birkaç kattan oluşuyordu. Hepsi harap ve tarumar olmuş durumda idi. Güvenli sanılan siper ve blindajlar denizci top ateşlerine karşı koyamadı ve sadece yerden sarkan kalın tomruk ve kirişler burada siper veya blindajlar ile toprağın bağrında talihsiz onlarca asker olduğuna tanıklık ediyordu.”¹³⁴⁷

Rus sahil birliklerinin denizden destek almasına rağmen çok zorlanarak geçtikleri Karadere mevzileri Rusça gazetelerin de gündemini oluşturmaktaydı. Bölgedeki askerî gelişmeleri yakından takip eden Rusça gazeteleri Karadere muharebelerine geniş yer vermektedir. *Kavkaz* gazetesi Karadere muharebeleri esnasında 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa’nın sahil savunmasını görüşmek için askerî bir heyetle Trabzon’a geldiğine değinmekteydi.¹³⁴⁸ *Birjevie Vedomosti* gazetesi Trabzon şehir merkezine 30 km uzakta olan Karadere’nin çok sağlam müstahkemlerle donatıldığını, buranın Rus birliklerinin baskısından dolayı çekilmek zorunda kalan Türk kuvvetlerinin sonradan yaptığı mevzi değil de önceden oluşturulmuş tabya olduğunu ifade etmekteydi. Karadere bölgesinin ele geçirildiğini aktaran gazete Trabzon şehir merkezine ulaşmaya az kaldığına değinmekteydi.¹³⁴⁹ *Kavazskoe Slovo* gazetesi muhabiri Karadere muharebelerinin Trabzon’un kaderini belirlediğini, burada çok şiddetli ve kanlı taarruzların olduğunu, Türk birliklerinin tepelerde müsait olan bütün pozisyonları tuttuğunu, Trabzon şehir merkezine giden bütün köylerde çok kanlı ve şiddetli çatışmaların yaşandığına dikkat çekmekteydi. Ayrıca bu muharebelerin olduğu sıralarda şehrin tahliyesinin yapıldığını, Türklerin bütün devlet kurumlarını taşımayı başardıklarını aktarmaktaydı.¹³⁵⁰ *Kavkaz* gazetesi ise başka bir sayısında Rus Kara Ordusu’nun Trabzon müstahkemlerine doğudan taarruza geçmesinin yanı sıra batıda ise Türk mevzilerine denizden bombardıman yapıldığını aktarıyordu.¹³⁵¹

¹³⁴⁷ Ayrapetov, *Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnapryajenie*, s. 96.

¹³⁴⁸ Buxus, “Trapezundskaya Operatsiya 4”, *Kavkaz*, 24 Nisan 1916 (7 Mayıs 1916), № 92, Pazar, s. 3.

¹³⁴⁹ “Vzyatie Nami Peredovih Ukrepjenij Trapezunda”, *Birjevie Vedomosti*, 5 Nisan 1916 (18 Nisan 1916), № 93, Salı, s. 1.

¹³⁵⁰ “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov”, *Kavkazskoe Slovo*, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 79, Perşembe, s. 2.

¹³⁵¹ “Kavkazskiy Front”, *Kavkaz*, 8 Nisan 1916 (21 Nisan 1916), № 80, Cuma, s. 2.

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden yapılan açıklamada Trabzon'un doğusunda 25 verst uzaklıkta bulunan ve Türk birliklerinin güçlü müstahkemler oluşturduğu Karadere bölgesinde yapılan inatçı muharebelerde Rus birlikleri karadan ve denizden yaptıkları yoğun top atışı sayesinde Türk kuvvetlerini etkisiz hale getirerek takip harekâtına devam ettikleri bilgisine yer verilmekteydi.¹³⁵²

Türk birliklerinin savunduğu Aho Dağı Rus kuvvetlerinin eline geçince kara ve denizden kuşatılma tehlikesi yaşayan Türk birlikleri Yanbolu Deresi'nin batısına çekildi. Sayıca üstün olan Rus birliklerinin yaptıkları yoğun baskı sonucunda çekilmek zorunda kalan Türk kuvvetlerine yeni bir talimat verildi. Talimata göre Trabzon savunmasındaki muharebelerde daha gerilere çekilmek zorunluluğu olursa en son olarak Değirmendere'nin batısındaki mevzilerde mücadele verilecekti. Bu bölgede oluşan yeni bir çekilme durumunda muharip Türk birlikleri Gümüşhane yönüne doğru Zigana Dağı istikametinde, gönüllü birlikler ise Trabzon'un batısına çekilecekti.¹³⁵³

Lazistan Müfrezesi 15 Nisan 1916'da sabaha karşı sağ kanadından kuşatma altına alınırken sol tarafında ise denizden yapılan atışlara maruz kalmaya devam ediyordu. Sabah saatlerinde Rus birlikleri Lazistan Müfrezesi'nin bazı mevzilerini ele geçirirken Türk birliklerinde dağılmalar meydana geldi. Yomra Deresi bölgesine çekilmeye başlayan Türk birlikleri muharebelere devam ederken Lazistan ve Havalisi Komutanı Hacı Hamdi Bey 16 Nisan 1916'da Şana'da hazırlanan mevzilere çekilmeleri talimatını verdi. Türk birlikleri Şana bölgesine çekilirken önceden verilen talimata göre iki kola ayrılarak Muhtar Bey komutasındaki gönüllü birlikleri Şana mevziinin sol tarafından, Hunter Bey komutasındaki diğer birlikler ise sağ tarafından çekildi.¹³⁵⁴

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 17 Nisan 1916'da yaptığı duyuruda Rus birliklerinin Sürmene'yi ele geçirdiği aktarılmaktaydı. Takip harekâtının devam

¹³⁵² “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 3 Aprelya”, *Letopis Voyni, Offitsialny Otdel*, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 156.

¹³⁵³ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 197-198.

¹³⁵⁴ *A.g.e.*, 198-199.

ettiği bölgede Rus birliklerinin Trabzon'a 18 verst uzaklıkta olduğu bilgisine yer veriliyordu.¹³⁵⁵

Trabzon şehir merkezi yönünde ilerleyen Rus birlikleri 18 Nisan 1916 tarihinde şehri işgal etti.¹³⁵⁶ Trabzon şehir merkezinden Gümüşhane yolu güzergâhına çekilmek zorunda kalan Türk birliklerine karadan takip harekâtı yapılırken¹³⁵⁷ sahil hattından çekilmek zorunda kalan diğer Türk birlikleri ise denizden savaş gemileri ile takip edilmeye başlandı.¹³⁵⁸

Şehrin işgali ile ilgili Rus Genel Kurmay Başkanlığı'nın duyurusunda şu ifadeler yer verilmekteydi:

“Trabzon Alındı

Kafkas Ordusu birlikleri ile Karadeniz Filosu'nun ortaklaşa çalışmasının taçlanması ile Anadolu kıyılarının önemli istihkâm noktası tarafımızdan alındı. Kafkas Ordusu'nun yiğit askerlerinin 14 Nisan'da Karadere'deki kanlı savaştan sonra Türklerin inatçı direnişlerini geçerek ve inanılmaz zorlukların üstesinden gelerek Türklerin durmadan geri çekilmesini sağladı. Tecrübeli filonun denizden cesaretli operasyonlar gerçekleştirmesi ve sürekli bombardıman sağlaması sahil bölgesinde hareket eden kara birliklerini destekledi. Yeni zafer Küçük Asya'da başka yerlerde hareket eden diğer Kafkas birliklerinin yoldaş desteğine vesile oldu. Sürekli devam eden inatçı muharebeler ve kahramanca davranışlarıyla sahil hattındaki görevleri hafifletmek için ellerinden gelen her şeyi yaptılar.¹³⁵⁹

Trabzon'un işgalinden sonra Türk Başkomutanlığı ise 20 Nisan 1916 tarihinde şehrin işgali ile ilgili şu bilgilere yer veriyordu:

“Lazistan mıntıkasında sahilin korunmasına memur edilen müfrezelerimiz 27 Şubat'tan beri düşmanın faik kuvvetlerle karadan ve denizden vaki olan mütemadi taarruzlarına fevkalade mukavemet göstererek, arazinin müdafaaya müsait olan her bir parçasını adım adım müdafa etmiş ve bu suretle ordunun kendisinden talep ettiği maksadı çok ifa eylemiş ve nihayet Nisan'ın beşinde Trabzon'un 7 km şarkında vaki Kovata mevkiinde düşman telefath bir muharebenin kabulüne icbar ettikten sonra aldığı emre tevfikân yeni vazifeler

¹³⁵⁵ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 4 Aprelya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 156.

¹³⁵⁶ “Trapezund, Vzyat Naşimi Voyskami 5-go Aprelya”, **Kavkazskoe Slovo**, 6 Nisan 1916 (19 Nisan 1916), № 78, s. 2.

¹³⁵⁷ “No: 327, Raport Naçalnika Primorskogo Otryada V. P. Lyahova Glavnokomanduyuşçemu Kavkazskoy Armiey ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voyni 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 519.

¹³⁵⁸ “No: 330, Vsepoddanneyşiy Doklad Naçalnika Morskogo Generalnogo Ştaba A. İ. Rusina ...”, **A.g.e.**, s. 520.

¹³⁵⁹ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 5 Aprelya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 157.

icra edeceği mıntıkaya çekilmiştir. Cephe-i harbin sahil kısmı cereyan etmekte olan iş bu harekâtın vaziyet-i harbiye icabı alacağı netice zaten ma'lum olduğundan Trabzon daha evvel tarafımızdan tahliye edilmiş ahiren kasabının civarında tabya edilmiş olan eski sistem 15'lik top tamamıyla tahrip edilmiş olduğu halde terk edilmiştir.”¹³⁶⁰

Trabzon'da bulunan Türk yönetimi, askerî birlikleri ile Müslüman halk Rus kuvvetlerinin şehre yakınlaştığı günlerde Trabzon'u tahliye etmeleri Rusça gazetelere yansımakta idi.¹³⁶¹ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri Türk birliklerinin şehre tahribat yapmadan çekildiğini aktarmaktaydı. Muhabir Türk kuvvetlerinin köprü, yol, önemli stratejik noktalar, su hatları ve kışlalara dokunmadan çekildikleri bilgisine yer vermektedir. Trabzonlu Rumların Türk birliklerinin çekilirken geri geleceklerinden emin olarak ayrıldıklarını söylediklerini aktarmaktaydı. Muhabir Trabzon'un düştüğü gün şehirde 15 bin Rum'un olduğunu, Türklerin hepsinin Trabzon'u terk ettiğini, Ermeni nüfusun ise daha önceden tehcir edildiğini hatırlatmaktaydı.¹³⁶² *Birjevie Vedomosti* gazetesi ise Rus kuvvetlerinin Trabzon'a taarruzunu anlayan Türklerin batıdan Trabzon'a çok sayıda mühimmat ve erzak iaşesi yaptığını hatırlatmaktaydı. Rus birliklerinin şehre yakınlaşmasıyla hızla çekilen Türk kuvvetlerinin askerî mühimmatı ve erzakı imha etmeye fırsat bulamadıklarını ve 3. Ordu'nun bütün malzemesinin Rus askerlerine kaldığını aktarıyordu.¹³⁶³ Netice itibarıyla Rus birlikleri Trabzon'da 22 top, 1.000 tüfek, 53 cephan kutusu ele geçirdi. Rus kuvvetleri Trabzon'a girene kadar şehirde kalan Rumlar, göç eden Türklerin evlerini yağmalamaya başladılar. Bir süre sonra Rumlar tarafından bu evler yakılmaya başlandı. Şehrin önemli bir bölümünde yangınlar görülürken su kanalları ile kanalizasyon hatları bu yangınlarda zarar gördü. Şehirde oluşan karışıklığı gidermek için General Lyahov hızlı kararlar almaya çalışıyordu.¹³⁶⁴

¹³⁶⁰ Tekir, **a.g.e.**, s. 402-403.

¹³⁶¹ “Posledstviya Padeniya Trapezunda”, **Kavkazskiy Kray**, 20 Nisan 1916 (3 Mayıs 1916), № 94, Çarşamba, s. 3. Trabzon'u terk ederek Anadolu'nun başka bölgelerine göç etmek zorunda kalan Müslüman ahali için bk **Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik**, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon, 2016.; Güzin Çaykırın “Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'un İşgali ve Müslüman Mültecilerin Durumu”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)**, Sayı 33, Yıl 2021, s. 123-150.; Süleyman Tekir, “Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 32, Bahar, 2016, s. 43-65.

¹³⁶² “Trapezund”, **Kavkazskoe Slovo**, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 89, Perşembe, s. 3.

¹³⁶³ “Yeşçe o Vzyatii Trapezonda”, **Birjeviya Vedomosti**, 8 Nisan 1916 (21 Nisan 1916), № 96, Cuma, s. 1.

¹³⁶⁴ Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnapryajenie**, s. 97.

Rus birlikleri Trabzon'da hakimiyeti tamamen sağladıktan sonra 18 Nisan 1916 sabahı Rus Kafkas Ordusu Komuta Heyeti Batum'dan Trabzon'a ulaştı. General Yudenich'e, General Tomilov, General Lyahov, Yarbay Maslovskiy ve Yarbay Dratsenko eşlik ediyordu.¹³⁶⁵ Rus komutanları ve askerlerinin şehre girişi esnasında Rum evlerinin pencerelerinde Yunan ve Çarlık Rusya bayrakları görülürken şehirde kalan bazı Müslümanların evlerinde ise beyaz bayraklar asılı durumda idi.¹³⁶⁶

Rus Kafkas Ordusu Komuta Heyeti şehirde bulunan Rum Baş Patriği tarafından karşılandı. Baş Patrik, General Yudenich'e Fransızca olarak selamla konuşması yaptı. Sonrasında ise Baş Patrik ile şehrin önde gelen Rum ahalinin de hazır bulunduğu Rus askerî heyeti kiliseye giderek yapılan ayine katıldılar. Kilisedeki ayinden sonra heyet Boztepe'ye çıktı.¹³⁶⁷

Trabzon'un işgal günü Rusça gazetelere yansırken gazetelerin muhabirleri gözlemlerini Rus kamuoyuna aktarmakta geç kalmıyordu. Nitekim *Kavazskoe Slovo* gazetesi muhabiri Rus askerleri ile birlikte gemilerle Trabzon Limanı'na yaklaşırken onları kalabalık Rum ahalinin karşıladığını aktarmaktaydı. Muhabir, Rus askerlerinin "Ura" bağırışları ile caddelerde dolaştıklarını, şehirde sadece Rumların yaşadığı doğu kısmında hareketliliğin görüldüğüne değinmekteydi. Müslümanların yaşadığı batı kısmında kalenin bulunduğu bölgedeki ince uzun sokaklı, avlulu ve bahçeli çok katlı evlerin olduğu muhitte ise "her yerin bomboş olduğuna ve sadece kedilerin dolaştığına" dikkat çekiyordu. Muhabir "her şeyin yerli yerinde durduğu evlere ve bahçelere bakınca insanların alelacele şehri terk ettiklerinin" anlaşıldığını aktarmaktaydı. Şehre ilk girenlerden biri olan muhabir limanın çevresindeki dükkân önlerinde kutularla mermi ve askerî malzeme, yığınlarla taş kömürü, tahıl ve araba lastikleri gördüğünü yazmaktaydı. Ayrıca Rumların söylediğine göre ise Trabzon'dan fazla bir şey çıkaramayan bazı Türk askerlerinin şehirde saklandıklarını aktarmaktaydı.¹³⁶⁸

¹³⁶⁵ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 330.

¹³⁶⁶ Ayrapetov, **Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnapryajenie**, s. 97.

¹³⁶⁷ V. K., "Trapezund, Vpeçatleniya Oçevidtsa I", **Tiflisskiy Listok**, 24 Nisan 1916 (7 Mayıs 1916), № 92, Pazartesi, s. 2.

¹³⁶⁸ İz., "Padenie Trapezunda II", **Kavkazskoe Slovo**, 17 Nisan 1916 (30 Nisan 1916), № 86, Pazar, s. 2.

Rus askerleri ile birlikte Trabzon'a gelen Rusça gazetelerin muhabirleri şehrin güzelliği karşısında şaşkınlıklarını gizlemeyerek gördüklerini Rus kamuoyu ile paylaşıyorlardı. *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri ilk izlenim olarak "her yerine yayılmış özgün görünümlü mimarisi ve bakımlı evleri ile Erzurum'dan çok farklı bir yapıya sahip" ifadesine yer veriyordu.¹³⁶⁹ *Golos Kavkaza* muhabiri "şaşılacak kadar temizliği ile cadde, sokak ve kaldırımlar çok iyi durumda, Avrupa ve Asya tarzı iki-üç kat evleri ve çok sayıdaki otelleri var" cümlesini kullanıyordu.¹³⁷⁰ *Tiflisskiy Listok* gazetesinin başka bir muhabiri ise "amfi tiyatro görünümünde, canlı renklerle boyalı ince ve düz olmayan caddeleri, büyük bir kısmı ahşaptan yapılan evleri, sahil kenarlarında çok güzel ağaçlar bulunuyor" ifadelerini kullanıyordu.¹³⁷¹ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri ise caddelerin bakımlı olduğunu, her yerde kaldırımlara rastlanıldığını ve geceleri caddelerin gazyağıyla aydınlatıldığını aktarmakta idi. Ayrıca bu caddelerde toplu taşıma için çok sayıda fayton kullanıldığını değinen muhabir Trabzon'un bayındır bir şehir olduğunu hemen hemen bütün evlerin sıvalı, güzel boyalı, balkonlu ve iki-üç katlı olduklarını, çoğunun meyve ağaçları ve çiçekli bahçelerden oluştuğunu paylaşmakta idi.¹³⁷²

Trabzon'un güzel görünümü karşısında sadece muhabirler değil Rus askerleri de şaşkınlıklarını gizleyemiyor ve şehre hayran kalıyorlardı. Trabzon Operasyonu'na katılan bir Rus askeri ailesine gönderdiği mektubunda Trabzon'u şu cümleler ile anlatıyordu:

"... Rusya Anadolu'yu alarak hiçbir yerde bulunmayacak bir sayfiye şehri elde ediyor. Fevkalade olan iklimi ve denizi dışında Sürmal'daki gibi doğal maden suyu kaynakları var. Su, bizim Yessentuk kaynağına çok benziyor. Denizin ve maden su kaynaklarının birleşmesi bütün yıl boyunca insanın iyileştirir. Eğer kazılırsa başka şifa anahtarları da elde edilir. Ve sonra fevkalade sahil hattına

¹³⁶⁹ V. K., "Trapezund, Vpeçatleniya Oçevidtsa II", **Tiflisskiy Listok**, 29 Nisan 1916 (12 Mayıs 1916), № 96, Cuma, s. 2.;

¹³⁷⁰ "Vzyatie Trapezunda", **Golos Kavkaza**, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 2708, Perşembe, s. 3. Muhabir bütün bunların yanı sıra Trabzon'da kanalizasyon ve temiz su boru hatlarının olduğuna vurgu yapmaktaydı. Avrupa tarzında mağazalara sıkça denk geline Trabzon'da her türden ürüne rastlanıldığını ve bütün bu ticaretin Rum ve Ermenilerin kontrolünde olduğunu ifade etmekteydi. Muhabir yazısının sonunda Trabzon'a sadece 4-5 km uzaklıkta yeşil bir dağın yamaçlarına yerli zenginler tarafından yapılan gösterişli evlerin bahçelerinde portakal ve zeytin ağaçlarının görüldüğüne dikkat çekerek bu evlerin sadece yazları değil kış aylarında kullanıldığını vurgulamaktaydı. **A.g.m.**, s. 3.

¹³⁷¹ "K Telegrammam, Trapezund", **Tiflisskiy Listok**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 79, Perşembe, s. 2.

¹³⁷² "Trapezund", **Kavkazskoe Slovo**, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 89, Perşembe, s. 3.

sahip denizi, tropik bitkileri ile portakal ağaçları ve fındıklıkları, yüksek tepelerinde köknar ve çam ormanları ile bütün buralara hâkim Pontus sırtlarının karlı zirveleri panoramik bir görünüm veriyor. Her boğazda enerji veren dere fıkırdıyor, yol üzerlerinde her yerde kaynak içme suları yapılmış...”¹³⁷³

Rus askerlerinin Trabzon’a girdikleri gün şehirdeki bazı dükkân ve lokantalar açık durumda idi. Şehirde genel olarak fiyat artışı görülürken Tiflis’e kıyasla fiyatı daha uygun olan manifatura ve tuhafiyeye ürünlerine Rus askerleri tarafından ilgi gösteriliyordu.¹³⁷⁴ İşgalden birkaç gün sonra açılan bazı dükkân ve mağazalarda birbirlerine alışveriş tavsiyesi yapan Rus subay, asker, hemşire ve doktorlar ihtiyaçlarını karşılamaya başladılar.¹³⁷⁵

Trabzon’un işgalinden sonra Çarlık Rusya bürokrasisi içerisindeki tebrik telgrafları Rusça gazetelerin sayfalarında Rus kamuoyuna duyurulmaktaydı. Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç Trabzon’un düşmesine katkı sağlayan Rus Karadeniz Filosu’na hitaben şu telgrafi gönderdi:

“Karadeniz Filosu’nun, Karadeniz kıyılarındaki bütün operasyonlarda verdiği güçlü yardımlar ile Trabzon’un düştüğü haberini Devletli İmparatora ulaştırdığım için çok mutluyum. Kafkas Ordusu şanlı Karadeniz Filosu’nun yardımına müteşekkirdir. Karadeniz Filosu’nun güçlü yardımı sayesinde Trabzon’un sonsuza kadar tutulacağına kesinlikle inanıyorum.

General Adyutant NİKOLAY”¹³⁷⁶

Çar II. Nikolay ise Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç’e cevaben Trabzon’un Rus birlikleri tarafından ele geçirilmesine dair şu cevabı gönderdi:

“Şanlı Kafkas birliklerinin kararlılığı, azmi ve akıllı, güçlü komutanların yönetiminde bize yeniden başarı veren Allah’a teşekkür ediyorum. Trabzon’un alınmasında seni, önemli hedefe ulaşırken kara birliklerine yardım eden denizcileri, katılan herkesi içtenlikle tebrik ediyorum, teşekkür ederim.

NİKOLAY”¹³⁷⁷

¹³⁷³ “Vzyatie Trapezonda”, **Voennaya Letopis**, 3 Haziran 1916 (16 Haziran 1916), № 277, Cuma, s. 3.

¹³⁷⁴ İz., “Padenie Trapezunda II”, **Kavkazskoe Slovo**, 17 Nisan 1916 (30 Nisan 1916), № 86, Pazar, s. 2.

¹³⁷⁵ Trapezund”, **Kavkazskoe Slovo**, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 89, Perşembe, s. 3.

¹³⁷⁶ “Pismo o Flote, Pismo Pervoe, Flot i Trapezond”, **Voennaya Letopis**, 5 Mayıs 1916 (18 Mayıs 1916), № 265, Perşembe, s. 3.

¹³⁷⁷ “K Podeniyu Trapezunda”, **Kavkazskoe Slovo**, 15 Nisan 1916 (28 Nisan 1916), № 88, Cuma, s. 2.

General Yudenic'e de hitaben Tiflis Şehir Meclisi Başkanlığı'ndan gönderilen telgrafta ise şu ifadelere yer verilmekteydi:

“Tiflis şehir meclisi cesur yöneticiliğiniz ile Trabzon'un alınmasına yönelik zat-ı alinizi tebrik etme görevi için beni görevlendirdi. Sarıkamış, Erzurum ve Trabzon'dan sonraki etaplarda Rusya'nın ezeli düşmanlarına karşı olan zafer yürüyüşünüz nihai darbeyi vursun. Şehrimiz ve bütün halkımız adına içten selam ve tebriklerimizi Kafkas Ordusu'nun cesur askerlerine iletmenizi rica ediyoruz.”¹³⁷⁸

Rus birliklerinin 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon'u ele geçirmesinden sonra Rusça gazeteler bu hadiseyi manşetten yayımlayarak günlerce gündemde tutmaya çalışıyordu. Gazeteler kısa süre önce Erzurum'un işgalini hatırlatarak “*Kafkas Cephesi'nde Türk ordusu için iki önemli şehrin kaybedildiğine*” dikkat çekerek Rus Kafkas Ordusu'nun “*ne kadar büyük işler başardığını*” kamuoyuna aktarma çabası içerisine girdiler. Nitekim Trabzon işgalini *Birjevie Vedomosti* gazetesi manşetten sunduğu “*Trabzon Alındı*” başlığıyla Rus kamuoyuna duyurmaktaydı. Erzurum'un düşmesinden önce Trabzon'un ikmal yapılan üs olduğuna değinen gazete son zamanlarda ise şehrin Çoruh Vadisi operasyonlarının merkezi konumunda olduğunu Trabzon'un ele geçirilmesi ile birlikte Türk ordusuna büyük darbe vurulduğunu aktarmaktaydı.¹³⁷⁹ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Trabzon'un düşmesiyle birlikte 3. Ordu'nun Karadeniz ve İstanbul ile olan bağının koptuğunu ilk haber olarak aktarmaktaydı.¹³⁸⁰ *Tiflisskiy Listok* gazetesi merkez hattın en önemli kalesi olan Erzurum'un ve sonrasında Türk ordusunun sol kanadında yine en önemli ikmal merkezi olan Trabzon'un birbiri ardında düşmesi Türk ordusu içerisinde morallerin bozulduğunu iddia etmekteydi.¹³⁸¹ *Kavkaz* gazetesi ise Erzurum'dan sonra Trabzon'un da düşmesi ile birlikte Türk ordusunun Güney Kafkasya'dan tasfiye edileceğini iddia etmekteydi. Haberin devamında savaşın başlarındaki duruma dikkat çekiliyordu. Gazete, Enver Paşa'nın Büyük Savaş'ın başlarında “*Trabzon üzerinden Batum'a, Malazgirt üzerinden ise Rus Kafkas Ordusu'nu geçerek bütün Kafkasya'yı alma*

¹³⁷⁸ “Hronika”, **Golos Kavkaza**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 2700, Perşembe, s. 4.

¹³⁷⁹ “Vzyatie Trapezunda”, **Birjevie Vedomosti**, 6 Nisan 1916 (19 Nisan 1916), № 94, Çarşamba, s.1.

¹³⁸⁰ “Trapezund, Vzyat Naşimi Voyskami 5-go Aprelya”, **Kavkazskoe Slovo**, 6 Nisan 1916 (19 Nisan 1916), № 78, Çarşamba, s. 2.

¹³⁸¹ Stariy Serjant, “Voennie Zametki”, **Kavkazskoe Slovo**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 79, Perşembe, s. 3.

planını” hatırlatıyordu. 1916 yılının nisan ayı itibarıyla ise bu bölgelerin Rus Kafkas Ordusu kontrolünde olduğuna vurgu yapmaktaydı.¹³⁸²

Trabzon’un işgali Rusça gazetelerde ve kamuoyunda büyük bir sevinçle karşılanıyordu. *Tiflisский Listok* gazetesi Erzurum ve Bitlis’ten sonra Trabzon’un ele geçirilmesinin büyük bir sevinçle karşılanarak Çarlık Rusya için büyük moral olduğuna değiniyordu. Gazete, Bakü ve Poltava’da cadde ve sokakların bayraklarla süslendiği bilgisine yer veriyordu.¹³⁸³ Gazetenin bir gün sonraki sayısında Trabzon işgalinin Avrupa başkentlerindeki yansıması aktarılmaktaydı. Trabzon işgalinin bütün İngiltere’yi mutlu ettiği, Çarlık Rusya’nın Londra Büyükelçiliği’ne İngiltere’nin her yerinden tebrik mesajları gönderildiğine değiniliyordu. Haberin devamında Paris ve Kopenhag gazetelerinin de Trabzon işgaline önem verdiğine değinerek bu konuya yönelik haber örneklerine aktarılıyordu.¹³⁸⁴

Çarlık Rusya’nın çeşitli şehirlerindeki kiliselerde de hareketli günler yaşanıyor ve kutlama ayinleri yapılıyordu. Kazan’ın büyük kiliselerinde toplanan şehir yöneticileri ve Rus halkı ayinler yaparak Trabzon’un düşmesini kutluyordu.¹³⁸⁵ Tiflis’te de hareketli günler yaşanmaktaydı. Gürcistan Başpiskoposu Platon, Sion Katedrali’nde yaptığı konuşmada Trabzon’un alınmasından dolayı büyük mutluluk duyduğunu, bu zaferin bütün Çarlık Rusya ve Rus ordusu için moral kaynağı olduğuna değinmekteydi. Başpiskopos, Çar II. Nikolay ve Grandük Nikolay Nikolayeviç’e dua ettikten sonra konuşmasına son veriyordu.¹³⁸⁶

Voennaya Letopis gazetesi ise Trabzon’un kısa sürede düşmesinde Rus Karadeniz Filosu’nun önemli rol oynadığına değinmekteydi. Gazete, Rus savaş gemilerinin üç hafta boyunca dinlenmeden Rus birliklerine denizden kayıp vermeden destek verdiklerine dikkat çekiyordu. Haberin devamında Rus kara birliklerinin

¹³⁸² “Kavkazskiy Front”, **Kavkaz**, 8 Nisan 1916 (21 Nisan 1916), № 80, Cuma, s. 2.

¹³⁸³ “Baku”, **Tiflisский Listok**, 10 Nisan 1916 (23 Nisan 1916), № 81, Pazartesi, s. 2.

¹³⁸⁴ “Trapezund”, **Tiflisский Listok**, 11 Nisan 1916 (24 Nisan 1916), № 82, Salı s. 2. Trabzon işgalinin İngiliz basınındaki yansımaları için bk. Muzaffer Başkaya, “İngiliz Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon’da Rus İşgali” **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl: 9, Sayı 17, Güz 2014, 85-100.

¹³⁸⁵ “K Vzyatiyu Trapezunda”, **Pravitelstvennyy Vestnik**, 15 Nisan 1916 (28 Nisan 1916), № 83, Cuma, s. 1.

¹³⁸⁶ “K Vzyatiyu Trapezunda”, **Tiflisский Listok**, 8 Nisan 1916 (21 Nisan 1916), № 80, Cuma, s. 3.

denizden gelen topçu yardımları ile hızlı taarruzlar yaparak başarı elde edildiği vurgulanmaktaydı. Gazete ayrıca Türk gemi ve deniz altılarının ise bu savaşlarda pasif kaldığına vurgu yapıyordu. 3 Nisan 1916'da Midilli'nin Rus pozisyonlarına saldırı girişimlerinde bulunduğunu fakat başarılı olmadığını Yavuz'un ise ocak ayının başlarındaki muharebelerden aldığı darbeler sonucunda İstanbul'a gitmek zorunda kaldığını hatırlatmaktaydı.¹³⁸⁷

Rusça gazeteler Kafkas Cephesi'nin kaderini belirleyen 1916 yılının nisan ayına kadar gerçekleşen Sarıkamış Muharebeleri ve Erzurum'un işgali gibi önemli gelişmelerden sonra Trabzon'un ele geçirilmesine de çok fazla önem verdiler. Nitekim gazeteler günlerce Trabzon'un farklı yönlerini Rus kamuoyu ile paylaştılar. Rusça gazeteler *Trabzon* isminin anlamının yanı sıra¹³⁸⁸ Trabzon'un tarihi,¹³⁸⁹ idari yapısı¹³⁹⁰ eğitim-öğretim ve kültür hayatı,¹³⁹¹ ticari hacmi,¹³⁹² şehir yapısı ve evlerinin

¹³⁸⁷ "Pismo o Flote, Pismo Pervoe, Flot i Trapezond", **Voennaya Letopis**, 5 Mayıs 1916 (18 Mayıs 1916) № 265, Perşembe, s. 3.

¹³⁸⁸ *Batumskiya Vesti* gazetesinde yayımlanan bir makalede Trabzon kelimesinin Yunanca masa manasındaki "Trapeza" sözcüğünden geldiği anlatılmaktaydı. K. D. Maçavariani, "Trapezund" **Batumskiya Vesti**, 8 Nisan 1916 (21 Nisan 1916), № 1906, Cuma, s. 3. *Tiflisskiy Listok* gazetesi ise şehri Rusların "Trapezund", Rumların "Trapetsos" Türklerin "Tirabzon" olarak adlandırdığına değinmekteydi. "K Telegrammam, Trapezund", **Tiflisskiy Listok**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 79, Perşembe, s. 2.

¹³⁸⁹ *Pravitelstvennyy Vestnik* gazetesi Trabzon'un M.Ö. 756 yılında Sinop'tan gelen Yunanlılar tarafından kurulduğu bilgisine yer veriyordu. Gazete Trabzon Limanı'nın Karadeniz'de Roma filosu için duraklama yeri olarak kullanıldığını buraya denizden getirilen ticari malların geniş Fırat Vadisi'ne kadar ulaştığına değinilmekteydi. Gazete ayrıca Trabzon'da 1185 yılında Komninos Hanedanı'nın şehrin yönetimini ele geçirdiğini hatırlatılmaktaydı. "Trapezund", **Pravitelstvennyy Vestnik**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 79, Perşembe, s. 2.

¹³⁹⁰ *Batumskiya Vesti* gazetesi Osmanlı Devleti idaresinde olan Trabzon Vilayeti'nin dört sancağa ayrıldığını aktarmaktaydı. Gazete, merkezde Trabzon şehri olmak üzere doğuda Lazistan, güneyde Gümüşhane ve batıda Samsun sancaklarının olduğuna değinirken her sancağın yirmi iki kazaya ve birkaç nahiye ayrıldığı bilgisine yer verilmekteydi. K. D. Maçavariani, "Trapezund", **Batumskiya Vesti**, 9 Nisan 1916 (22 Nisan 1916), № 1907, Cumartesi, s. 3.

¹³⁹¹ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Trabzon'da Türk eğitim kurumlarının yanı sıra Ermeni kız ve erkek liseleri, Rum kız ve erkek liselerinin ile olduğuna değinilmekteydi. Gazete ayrıca şehirde bir Türk ve bir Rum gazetesinin basıldığına vurgu yapmaktaydı. "Trapezund", **Kavkazskoe Slovo**, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 89, Perşembe, s. 3. Trabzon'da Avrupa etkisinin oldukça fazla olduğuna değinen *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri ise şehirde Fransız otelinin bulunduğuna dikkat çekiyordu. V. K., "Trapezund, Vpeçatleniya Oçevidtsa II", **Tiflisskiy Listok**, 29 Nisan 1916 (12 Mayıs 1916), № 96, Cuma, s. 2.

¹³⁹² *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan bir makalede Trabzon'dan başlayan ticaret yolunun Erzurum ve Tebriz üzerinden İran'a oradan da Hindistan'a kadar ulaştığına değinilmekteydi. Makale yazarı şehirde Çarlık Rusya'nın ticari hacminin çok aktif olduğuna dikkat çekerek savaşa kadar olan dönemlerde Rus parasının Trabzon'da kullanıldığını hatta Türk paralarından bile daha değerli olduğunu iddia etmekte idi. Trabzon'a Çarlık Rusya'dan çok fazla ürünün geldiğini aktaran yazar Karadeniz kıyısındaki Rus limanları ile Trabzon Limanı'nın iyi ilişkiler kurduğuna dikkat çekiyordu. S. K.,

durumu,¹³⁹³ doğası¹³⁹⁴ şehrin dışındaki manastırları¹³⁹⁵ ile şehirdeki yabancı ülke konsoloslukları¹³⁹⁶ gibi çok çeşitli konuları gündemde tuttular.

Trabzon hakkında detaylı bilgiler veren Rusça gazeteler şehrin işgalinin stratejik, politik ve ekonomik manasına da değinmekteydi. *Birjevie Vedomosti* gazetesi Trabzon'un düşmesi sonucunda Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarından İstanbul'a kadar olan hakimiyetinin Rus filosuna geçmesinin yanı sıra Anadolu'nun içleri de dahil olmak üzere Bağdat ve İran'a kadar olan bir coğrafyada Çarlık Rusya hakimiyetinin söz konusu olduğuna vurgu yapmakta idi. Makale yazarı Trabzon'un düşmesiyle birlikte Türk ordusunun Bayburt'ta sağlam savunma yapsa bile Rus birliklerinin Gümüşhane üzerinden yeni üs olan Erzincan'a ulaşılabilirliğini aktarmaktaydı. Diğer taraftan Karadeniz'de Türk denizaltılarının rahat hareket edemeyeceklerini, takviye Türk birliklerinin Kafkas Cephesi'ne en yakın yer olan Giresun'a kadar gelebileceklerini o bölgede ise Anadolu'nun içlerine giden iyi yolların olmadığına değinmekteydi. Makale yazarı ayrıca Rus birliklerinin Gümüşhane-Kelkit

“Trapezund, K Vzyatiyu ego Naşimi Voyskami”, **Kavkazskoe Slovo**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 79, Perşembe, s. 2.

¹³⁹³ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi şehrin en işlek yerinin “*Meydan*” adındaki bir bölge olduğunu aktarmaktaydı. En iyi mağazaların, devlet kurumlarının, postanenin, Çarlık Rusya ve diğer ülke konsolosluklarının bulunduğu Meydan'da yer alan umumi bahçede pazartesi ve cuma günleri küçük bir orkestranın şarkılar söylediğine değinmekte idi. Makalenin devamında Meydan'da ayrıca birkaç iyi otel olduğu ve yerli zenginler ile Avrupalıların devamlı ziyaret ettikleri kafelerin bulunduğuna dikkat çekilmekteydi. E. P-lo, “Trapezund”, **Kavkazskoe Slovo**, 18 Mart 1916 (31 Mart 1916), № 63, Cuma, s. 3. *Batumskiya Vesti* gazetesinde yayımlanan bir makalede Trabzon'un ev stilleri ve cadde düzenlerinin Komnenos Krallığı döneminden kaldığı iddia edilmekteydi. Makale yazarı şehirdeki bu tarz yapılaşmanın sebebini yerli halkın söylemlerine dayandırıyor. “*Trabzon halkının caddelerin dar ve birbirlerine yakın olmasının sebebini düşmanlar için barikat oluşturduğuna*” inandıklarını aktarmakta idi. K. D. Maçavariani, “K Arheologiya Trapezunda” **Batumskiya Vesti**, 18 Nisan 1916 (1 Mayıs 1916), № 1912, Pazartesi, s. 3.

¹³⁹⁴ *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesi gazetesinde yayımlanan bir makalede Trabzon'un doğası detaylı bir şekilde anlatılıyordu. Makale yazarı çok çeşitli bitkilerle zengin olan Trabzon'da “*tertemiz kaynak sularının derelerle birleşerek dağlardaki kayalıklardan benzersiz bir coşku ile aktığına*” dikkat çekilmekteydi. “Trapezund”, **Pravitelstvenny Vestnik**, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 79, Perşembe, s. 2.

¹³⁹⁵ *Kubanskaya Misl* gazetesi Trabzon'da Sümela, Aziz Georgiya ve Aziz İoanna Vazelons olmak üzere üç adet tarihi manastır olduğunu aktarıyordu. Manastırların en büyüğü olan Sümela'nın Büyük Feodosi döneminde M. S. 386 tarihinde yapıldığını değişik tarihlerde tahrip edilmesine rağmen Bizans ve Trabzon imparatorları tarafından tadilat edildiği aktarılmaktaydı. 1.320 metre yükseklikte Mela Dağı'na yapılan Sümela Manastırı'nın kilisesi mağara içerisinde bulunurken kilise etrafında da papaz ve gelen misafirlerin kalması için odaların olduğu bilgisine yer verilmekte idi. A. P-d, “Trapezund III”, **Kubanskaya Misl**, 3 Mayıs 1916 (16 Mayıs 1916), № 182-98, Pazartesi, s. 2.

¹³⁹⁶ *Otkliki Tiflisa* gazetesinde Trabzon'da Çarlık Rusya, Fransa, Avusturya, İngiltere, Almanya, İtalya, Amerika, İran, Yunanistan ve Belçika konsolosluklarının bulunduğuna vurgu yapılmaktaydı. K. V., “Trapezund”, **Otkliki Tiflisa**, 24 Mart 1916 (6 Nisan 1916), № 70, Perşembe, s. 2.

üzerindeki dağ yollarını elde tutularak Erzincan, Sivas, Tokat ve Amasya ile bağlarını kesebileceklerine değinmekteydi.¹³⁹⁷ Gazetede bir gün sonra yayımlanan bir başka makalede ise Trabzon'un ele geçirilmesi ile birlikte Rus ordusunun oluşturduğu barikattan dolayı Güney Kafkasya'nın güvenliğinin arttığına vurgu yapılarak Türk ordusunun artık Sarıkamış gibi büyük bir operasyon yapma ihtimalinin kalmadığı aktarılmaktaydı.¹³⁹⁸

Rusça gazeteler Trabzon'un ele geçirilmesinin politik sonuçlarının da kayda değer büyüklükte olduğuna değinmekteydi. *Birjevie Vedomosti* gazetesinde yayımlanan makalenin devamında Türklerin son ana kadar Almanlara güvendiklerine vurgu yapılıyordu. Fakat, Almanların Erzurum'un savunmasına söz verdikleri gibi Alman askerlerini yardıma göndermedikleri ve Trabzon taarruzu esnasında Alman askerî mühendislerin Rus birlikleri gelmeden şehri terk ettikleri ayrıca Karadeniz'de yüzen Yavuz ve Midilli'nin de yardıma gelmediği dolayısıyla "*Almanların Türkleri yalnız bıraktıkları*" iddia edilmekte idi. Diğer taraftan ele geçirilen Doğu Anadolu şehirlerinde yaşayan Hristiyan nüfusun geri dönerek eski yerlerinde yaşamlarına devam edebilme ihtimalinin olduğu için Ermeni sorununun da yeni bir politik boyut kazanacağına vurgu yapılıyordu.¹³⁹⁹

Rus Kafkas Ordusu'nun 1916 yılının nisan ayında Trabzon'u işgal etmesinden sonraki dönemlerde Rusça gazeteler şehir ile ilgili gelişmelere yer vermeye devam ediyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi temmuz ayının ilk günlerinde Trabzon'un yakınlarında savaşın devam etmesine rağmen şehirde hayatın yavaş yavaş normaleştiğini aktarırken¹⁴⁰⁰ 2 Ağustos 1916 tarihinde Grandük Nikolay

¹³⁹⁷ B. Kolyubakin, "Trapezond Naş!", *Birjevie Vedomosti*, 7 Nisan 1916 (20 Nisan 1916), № 95, Perşembe, s. 1

¹³⁹⁸ "Yeşçe o Vzyatii Trapezonda", *Birjeviya Vedomosti*, 8 Nisan 1916 (21 Nisan 1916), № 96, Cuma, s. 1.

¹³⁹⁹ *A.g.m.*, s. 1.

¹⁴⁰⁰ P. T-ko, "V Trapezunde, Naşa Beseda", *Kavkazskoe Slovo*, 25 Haziran 1916 (8 Temmuz 1916), № 142, Cumartesi, s. 3. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Trabzon işgalinin ilk günlerinden itibaren polis müdürlüğü görevini yürüten Orayevskiy'nin Tiflis'e yaptığı ziyareti esnasında muhabir ile yaptığı röportajı Rus kamuoyuna duyurmaktaydı. Orayevskiy, temmuz ayı itibarıyla nüfusun azalması ve devam eden savaş koşullarından dolayı şehirdeki ekonomik yaşamın bozulduğuna dikkat çekmekteydi. Rus ordusunun şehre girdiği ilk günlerde Rumların büyük bir çoğunluğunun korkularından dışarı çıkamadığını ancak son zamanlarda çevre köylere kaçan Müslüman ahalinin de şehre dönmeye başlaması ile cadde, sokak ve kahvehanelerin dolduğunu, eğitim kurumlarının hizmet vermeye başladığını aktarmaktaydı. Orayevskiy şehirde kurulan geçici yönetimin general-valisi olarak

Nikolayeviç'in General Yudenîç ve askerî heyet ile birlikte Trabzon'u ziyaret ettiğinden bahsediyordu.¹⁴⁰¹

Tiflissskiy Listok gazetesi 10 Ağustos 1916 tarihinde Trabzon'a gelen muhabirinin mektubunu yayımlamaktaydı. Muhabir, Trabzon'da ticaretin canlandığını ifade ederek şehirdeki bütün ticareti Ekaterinodar, Odesa ve hatta Petrograd'dan gelen Çarlık Rusya Rumları ile yerli Rumların yaptığına dikkat çekmekteydi. Ağustos ayı itibariyle Trabzon'da Rus ticaret sisteminin başladığını aktaran muhabir, fiyatların günden günde değişerek arttığına değinerek Çarlık Rusya'dan getirilen ürünlerin burada iki katına satıldığına vurgu yapmaktaydı. Muhabir mektubunun devamında Çarlık Rusya'nın Trabzon'da yerel yönetim kurduğunu, cadde ve sokaklara Rusça isimler verilmeye başlandığını, şehirdeki halkın yüzde sekseninde yaygınlaşan sıtma hastalığına karşı yerel yönetimin tedbirler aldığına değinmekteydi.¹⁴⁰² *Tiflissskiy Listok* gazetesinde yayımlanan başka haberde Trabzon'da yaşayan halkların güvenliğini sağlamak isteyen yerel yönetimin şehir, yol ve orman geçitlerinde görev yapmak üzere yeni bir güvenlik teşkilatı kurduğu bilgisine yer vermektedir. Gazete Trabzon'da görev yapan Rus askerleri için yayımlanan bir kararnameyi de sayfalarına taşıyordu. Kararnameye göre Trabzon'da bulunan Rus askerî birlikler içerisinde halkı inciten, hırsızlık yapan veya herhangi bir konuda zorlama yapan askerî personel hemen askerî sahra mahkemesine sevk edilecekti.¹⁴⁰³

kendisinin olduğunu, Yunan Metropoliti'nin onayı alınarak Trabzon'un saygın kişileri ile dokuz kişilik kurul oluşturulduğunu bu yönetimin başkanlığına ise Avrupa'da eğitim almış olan Teofilaktos'un getirildiğini, şehir meclisinin şimdilik oluşmadığına fakat gelecekte mutlaka seçileceğine vurgu yapmaktaydı. Orayevskiy röportajının devamında Trabzon'daki sivil halkın normal yaşamına dönmek için çalışmalar başlatıldığını, yüz yataklık hastane inşa çalışmalarının devam ettiğini, şehre mısır ve un getirildiğini ama bunların yetmediğini giyim eşyalarına da ihtiyaç olduğuna dikkat çekmekteydi. Orayevskiy röportajının sonunda Tiflis ziyaretini Trabzon'a tıbbi teçhizat ile sokak lambaları gibi malzemeler temin etmek amacıyla gerçekleştirdiğini aktarmaktaydı. **A.g.m.**, s. 3.

¹⁴⁰¹ "Velikiy Knyaz Nikolay Nikolayeviç v Trapezunde", **Kavkazskoe Slovo**, 23 Temmuz 1916 (5 Ağustos 1916), № 165, Cumartesi, s. 3. Erzurum'dan otomobili ile Trabzon'a gelen Grandük Trabzon'da bir gün geçirdi. Soğuksu tepelerinde yapılan müstahkemler için teşekkür eden Grandük, baş mimar, metropolit şehrin yöneticileri kara ve deniz subaylarıyla birlikte kahvaltı yaptı. **A.g.m.**, s. 3.

¹⁴⁰² E. İlin, "V Trapezunde, Trapezund, **Tiflissskiy Listok**, 28 Temmuz 1916 (10 Ağustos 1916), № 169, Perşembe, s. 3.

¹⁴⁰³ "Ohrana Trapezundskago Rayona", **Tiflissskiy Listok**, 12 Ağustos 1916 (25 Ağustos 1916), № 181, Cuma, s. 3. Çarlık Rusya'nın işgal döneminde Trabzon'da yaptığı faaliyetleri için bk. Asiye Bayındır, **Rus İşgali Döneminde (1916-1918) Trabzon**, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014.; İşgal dönemi boyunca Trabzon'da geçirdiği günleri kaleme alan S. P. Mintslov'un Trabzon anıları için bk. Enver Uzun, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, Trabzon, Eser Ofset Matbaacılık, 2008.; Çarlık

Rus Kafkas Ordusu sağ kanadında Rize'nin işgalinden sonra şehirde kurduğu geçici askeri liman, Rus Karadeniz filosu ve cepheye getirilen takviye kuvvetlerden aldığı destek ile Trabzon yönünde ilerledi. 3. Ordu birlikleri ve yerli halkın kahramanca savunma yapmasına rağmen denizden yapılan bombardıman ile Türk mevzilerini geçen Rus birlikleri Trabzon'u işgal etti. Nitekim Trabzon savunmasındaki Türk birliklerinin kahramanlığı Rusça gazetelerde Rus askerleri tarafından dile getiriliyordu. Merkez hatta Erzurum'dan sonra sağ kanatta Trabzon'un düşmesi Rus Kafkas Ordusu ve Çarlık Rusya vatandaşlarını motive etmesinin yanı sıra Ruslara stratejik bir fayda sağlıyordu. Rus Kafkas Ordusu Trabzon Limanı'ndan yapacağı ikmal ile sıradaki hedefleri olan Bayburt ve Erzincan'a rahatlıkla takviye yapar hale geldi.

3. 6. Çoruh Vadisi'nin En Güçlü Bölgesi Bayburt

Rus Kafkas Ordusu 1916 yılının şubat ayı itibarıyla Viçe-Erzurum-Varto-Muş-Tatvan hattında bulurken mart ayında Bitlis'i ele geçirdi. Bitlis'in işgali ile Erivan'a kadar giden yolların Anadolu'daki uzantısını kontrol altında tutmak için Trabzon-Erzurum hattının batısını kontrol altına alması gerekmektedir. Bunun için ise önce Of-Bayburt-Mamahatun hattının ele geçirilmesi gerekiyordu.¹⁴⁰⁴ Nitekim Erzurum'un işgal edilmesinden sonra Rus Kafkas Ordusu'nun bir sonraki hedeflerinden biri Mamahatun (Tercan) ve Bayburt oldu. Ayrıca Rusların genel stratejisi açısından Bayburt ele geçirilmeden Erzurum Ovası'nın işgali tamamlanmıyordu.¹⁴⁰⁵

Erzurum'un 16 Şubat 1916 tarihinde işgalinden sonra 10. ve 11. Kolordular Bayburt, Mamahatun ve Erzincan yolu üzerinde bulunan Aşkale bölgesine çekilerek mevzilerini oluşturmaya başladılar. Her geçen gün 3. Ordu'daki asker kaybının arttığı

Rusya Trabzon'da kaldığı dönemde şehirde yaptığı birçok faaliyet gibi "*Voennyi Listok*" adında bir askeri gazete çıkarmıştır. *Voennyi Listok* gazetesi için Bk. Enver Uzun, **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon'da Rus Askerî Gazetesi Voennyi Listok (Makaleler Toplusu)**, Trabzon, Eser Ofset Matbaacılık, 2008.; Atilla Ekrem Yavuz, **Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'da Çıkarılan Rus İşgal Gazetesi Trapezondskiy Voennyi Listok (1-125 Sayılar/Kasım 1916-Mart 1917)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2019.

¹⁴⁰⁴ Çakmak, **a.g.e.**, s. 307.

¹⁴⁰⁵ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 307.

bu günlerde ordu komutanı Cibice mevziisinde asıl savunma yapmak için Aşkale mevkiinde bir süre oyalama muharebeleri yapma kararı aldı.¹⁴⁰⁶

Erzurum'dan 50 verst batıya doğru ilerleyerek Cibice mevzileri yönünde Türk artçılarını etkisiz hale getiren Rus birlikleri 24 Şubat 1916 Aşkale bölgesini ele geçirdi.¹⁴⁰⁷ İkinci Azapköy Muharebesi'nden sonra zor şartlar altında Erzurum'u ele geçiren Rus Kafkas Ordusu toparlanmak için Aşkale bölgesine ulaştıktan sonra burada bir süre kalmayı tercih etti. 3. Ordu ise stratejik olarak Bayburt-Trabzon yolunun elde tutulması için Kop Dağı bölgesini savunacak olan Çoruh Müfrezesi'ne yeni birlikler gönderme kararı aldı. Bu birlikler arasında 30. Piyade Tümeni'ne bağlı bir piyade alayı, bir dağ bataryası takımı ile bir makineli tüfek bölüğü bulunmaktaydı.¹⁴⁰⁸

16 Şubat 1916 itibariyle Çoruh Müfrezesi'nin karargâhı İspir'de idi. Çoruh Müfrezesi'nin görevi 3. Ordu'nun sol kanadı olan Kop Dağı bölgesindeki geçitleri, Çoruh Nehri ve Masat Deresi vadilerinin savunmasını yaparak elde tutmak idi.¹⁴⁰⁹

Bayburt'un güneydoğusunda bulunan Aşkale'nin işgalinden sonra Erzurum-Bayburt istikametinde Rus birlikleri ile küçük çaplı muharebeler devam ederken Çoruh Vadisi'nin diğer tarafında Bayburt'un kuzeydoğusunda bulunan İspir bölgesi 25 Şubat 1916 tarihinde Rus birlikleri tarafından ele geçirildi.¹⁴¹⁰

Çoruh Vadisi'nde tarihi bir yerleşim yeri olan İspir'in Rus birlikleri tarafından işgal edilmesi Rusça gazetelerin dikkatini çekiyordu. *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesi Erzurum'a 80 verst uzaklıktaki İspir'in ele geçirildiğini Rus kamuoyuna duyurduktan sonra bölgenin coğrafi konumuna değinerek İspir'in son askerî gelişmeler bakımından stratejik konumda olduğunu aktarmaktaydı.¹⁴¹¹ *Voennaya Letopis* gazetesi ise İspir'in önemine dair bilgilere geniş yer veriyordu. Gazete, İspir'i Rus Kafkas Ordusu'nun sağ kanadında bulunan sahil hattı ile merkez hatta yer alan Erzurum arasında bağlantı sağlayan bir yer olarak tanımlamasının yanı sıra İspir'in Türk ordusunun önemli iaşe

¹⁴⁰⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 118-123.

¹⁴⁰⁷ Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 13 Fevralya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 147.

¹⁴⁰⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 135, 141.

¹⁴⁰⁹ **A.g.e.**, s. 115.

¹⁴¹⁰ "Vzyatie İspira", **Voennaya Letopis**, 1 Şubat 1916 (29 Şubat 1916), № 232, Salı, s. 2.

¹⁴¹¹ "Obzor Poslednih Voennih Operatsiy", **Pravitelstvenny Vestnik**, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 35, Cumartesi, s. 2.

merkezlerinden biri olduğunu hatırlatıyordu. Haberin devamında İspir'in alınmasıyla birlikte Trabzon ile Anadolu'nun iç kesimleri arasındaki bağın koptuğuna dikkat çekilmekteydi. Ayrıca İspir'in güneyinde kalan Türk birliklerinin Bayburt yönündeki yüksek dağ zirvelerinde bulunan geçitlerden ve kayalıklardan Anadolu'nun içlerine doğru çekilmek zorunda kaldıklarına değiniliyordu. Haberin sonunda İspir'in alınması ile sahil hattındaki Türk birliklerine güneyden darbe vurulduğu aktarılmaktaydı.¹⁴¹²

Kavkazskiy Kray gazetesi de bölge ile ilgili bir habere yer vermektedir. Gazete, İspir'in Karadeniz şeridi ve Çoruh Vadisi'nde bulunduğuna dikkat çekerken bu vadinin önemli bir şehir olan Bayburt'a çıktığına vurgu yapmaktaydı. Bayburt'a Erzurum şose yolu istikametinden gidildiğine de değinen gazete Rus birliklerinin Anadolu'nun içlerine ulaşmak için Bayburt'u da almalarının gerekli olduğuna dikkat çekiyordu. Gazete, Türklerin İspir'i stratejik olarak önemli olduğunu iyi bildiklerini ve bundan dolayı burada inatçı savunmalar yapmalarına rağmen başarılı olamadıklarına değinmekteydi.¹⁴¹³ *Golos Kavkaza* gazetesinde yayımlanan makalede ise İspir ile ilgili çeşitli bilgilere yer verilmekteydi.¹⁴¹⁴

İspir bölgesinde bulunan 3. Plastun Tugayı ilerleyen günlerde Çoruh Kuzey Müfrezesi'ne taarruz ederek kuşatıcı manevralar gerçekleştirmeye devam etti. Yapılan muharebelerde Hat Hudut Taburu'nun süngüsü olmadığı için Rus kuvvetlerinin süngü atağına karşılık veremeyen Türk birlikleri bu bölgede Köşkür-Baksı hattına çekilmek zorunda kaldı.¹⁴¹⁵ Rus 15. ve 16. Türkistan Alaylarının Dumludağ bölgesini ele geçirdikten sonra Karahane ile yeni işgal edilen İspir arasında irtibat sağlamak

¹⁴¹² "Vzyatie İspira", *Voennaya Letopis*, 1 Şubat 1916 (29 Şubat 1916), № 232, Salı, s. 2.

¹⁴¹³ "K Trapezundu i Bagdadu", *Kavkazskiy Kray*, 23 Şubat 1916 (7 Mart 1916), № 42, Salı, s. 3.

¹⁴¹⁴ Emigrant, "İspir", *Golos Kavkaza*, 19 Şubat 1916 (3 Mart 1916) № 2661, Cuma, s. 3. *Golos Kavkaza* gazetesi İspir'in Sper veya eski Yunanca Sofer olarak anıldığını, eski kaynaklarda meşhur bir yer olduğu ve Yunanlıların buradan altın, gümüş ve bakır çıkardıklarına değiniyordu. Gazetede ayrıca Çoruh Nehri'nin kıyısına kurulan İspir'in eski zamanlarda büyük bir ticaret merkezi olarak Yunan ticari ürünlerinin başka yerlere taşınmasına katkı sağladığı aktarılmaktaydı. İspir'in 1916 yılı itibarıyla eski ününden bir şey kalmadığına vurgu yapan gazete İspir merkezinde toplamda 385 kişinin yaşadığı, bunların 75'nin Ermeni olduğu Yunan asıllı insanlara ise rastlanılmadığına değiniyordu. Makalenin sonunda ise ekonomik yaşam olarak bal ve bal mumu üretimi çok fazla olan İspir'in çevresinin meyve bahçeleri ile çevrili olduğuna dikkat çekilmekteydi. *A.g.m.*, s. 3.

¹⁴¹⁵ *Birinci Dünya Harbinde*, Cilt II., s. 170.

amacıyla yürüyüşe geçme çabaları neticesinde 15. Türkistan Alayı'na bağlı yüzlerce asker donarak öldü.¹⁴¹⁶

İspir-Bayburt cephe hattında zorluklar ile karşılaşan Rus birlikleri için *Voennaya Letopis* gazetesi muhabiri bu bölge hakkında şu ifadelere yer vermektedir:

“İspir-Bayburt yönündeki pozisyonlar kartal yuvalarına benziyor. Her yerde dağlar ve dağlar. Dağlar ve akan sular. Orada, karlı kayalıkların üzerinde atış edenlerin siyah görünüşleri ve kayalıklar üzerine kurdukları çadırları var. Aşağıda uzun zaman önce çiçek açan armut ve şeftaliler, orada sadece rüzgâr ve kar... Üstelik her zaman mermiler ısıklık çalıyor, arada sırada şarapnel uçuyor. ...Uzaklarda aşağıda çılgınca bulanık akan Çoruh. Buradaki dik, koyu kahverengi bazalt kayalıklar arasından akıp gidiyor...”¹⁴¹⁷

Bayburt'un kuzeydoğusunda bu hadiseler yaşanırken Erzurum şose yolunun geçtiği bölgede de hareketlilik devam ediyordu. Aşkale bölgesinde hazırlıklarını tamamlayan Rus birlikleri mart ayının başlarında Erzincan yönüne yaptıkları taarruzlar neticesinde 14 Mart 1916 tarihinde Mamahatun'u (Tercan) işgal etti.¹⁴¹⁸

Rus birlikleri Erzincan yönünde muharebeler yaparken sağ cenahlarında bulunan Bayburt'u da işgal etmek için harekete geçti. Nitekim mart ayının başlarından itibaren Aşkale'nin batısında yapılan muharebelerden sonra Bayburt'un stratejik önemi 3. Ordu açısından değer kazandı. Rus birlikleri Bayburt'u ele geçirdikleri takdirde Bayburt üzerinden Erzincan'a ulaşarak 3. Ordu'yu zor duruma düşürebilir, 2. Ordu'nun yığınaklarını ele geçirebilirdi. Bunun farkında olan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Bayburt'u “*Plevne Savunması*” yapmaya kararlı bir düşünce ile Erzincan'a gidecek olan 5 taburdan oluşan 13. Piyade Tümeni'ni Bayburt'a gönderdi.¹⁴¹⁹ Erzurum şose yolu üzerinden Bayburt'a yönelen Rus birlikleri Rusça gazetelerin gündeminde idi. Ruslar açısından Bayburt savunmasının zor geçeceğini adeta önceden haber veren *Kavkazskiy Kray* gazetesi Erzurum'dan çekilen Türk birliklerinin bir kısmının Bayburt'ta konuşlandıklarından bahsetmekte idi. Gazete “*Bayburt bölgesinin arazi*

¹⁴¹⁶ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 339.

¹⁴¹⁷ N. V., “Na Beregah Çoroha”, **Voennaya Letopis**, 21 Temmuz 1916 (8 Ağustos 1916), № 298, Perşembe, s. 1.

¹⁴¹⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 154.

¹⁴¹⁹ **A.g.e.**, s. 160. Bayburt savunmasına çok önem veren 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, 2. Ordu'ya takviye olarak gitmekte olan iki piyade tümenini daha Bayburt savunması için Enver Paşa'dan talep etmesine rağmen olumsuz cevap aldı. Enver Paşa Kafkas Cephesi'nin genel seyri içerisinde takviye birliklerinin Bayburt savunması için değil de 2. Ordu için kullanılmasının daha uygun olacağı fikrini taşımaktaydı. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 161.

şartlarının Türk birliklerine dağ savunma pozisyonları verme” durumunun olabileceğine dikkat çekmekteydi. Haberin devamında gazete ayrıca bahar mevsimi şartlarının yapılacak operasyonları zorlayabileceğini aktarılmaktaydı.¹⁴²⁰ Russkiy Invalid gazetesi ise “Türk birliklerinin Anadolu’ya şose yolu ile bağlantı sağlanan Bayburt ve Erzurum güzergâhına sağlam iki savunma hattı oluşturdıklarına” dikkat çekmekteydi.¹⁴²¹

Mart ayı itibariyle Rus kuvvetleri Mamahatun’u ele geçirmiş, Karadeniz kıyılarında ise Rus Sahil Müfrezesi Trabzon yönünde ilerleme durumunda iken Rus Kafkas Ordusu Komuta Merkezi Çoruh Vadisi’ne taarruz kararı aldı. 18 Mart 1916 tarihinde 16. Türkistan Avcı Alayı Çoruh Nehri’nin güneyinden, 3. Plastun Tugayı ise kuzeyinden yürüyüşe geçti. Bu günlerde 3. Ordu Komutanlığı ise Bayburt savunmasındaki Türk birliklerine yeni takviye kuvvetler göndermeye devam ediyordu. Bölgede bu hareketlilikler yaşanırken Bayburt’u savunma görevi verilen Fevzi Paşa 22 Mart 1916 günü Bayburt’a ulaştı.¹⁴²² Kavkazskoe Slovo gazetesi Kafkas Cephesi’nde mücadele veren Türk komutanlarına ve emirlerindeki birlik sayılarına yer veriyordu.¹⁴²³

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi diğer bölgelerde olduğu gibi Bayburt bölgesindeki gelişmeleri de Rus kamuoyuna duyurmaya devam etmekte idi. Nitekim 26 Mart 1916 günü yapılan açıklamada Yukarı Çoruh Havzası’nda Türk birliklerinin yüksek yerlerde birkaç kademedan oluşan mevzilerinin ele geçirildiği bilgisine yer verilmekteydi.¹⁴²⁴

27-28 Mart 1916 günleri Türk birlikleri taarruz yaparak Rus kuvvetlerinin daha önceden ele geçirdiği mevzileri kurtarıırken Masat Cephesi’ndeki Rus birlikleri Geçik ve Ağveren bölgelerini ele geçirdi. Masat Boğazı’na yapılan taarruz ise geri püskürtüldü. Sonuç olarak Çoruh Cephesi’nde önemli bölgeler olan Kaladere Tepesi, Çoruh ve Masat Deresi vadilerini ele geçirmek için on gün mücadele veren Rus

¹⁴²⁰ “Voenniya Operatsii”, **Kavkazskiy Kray**, 20 Mart 1916 (2 Nisan 1916), № 65, Pazar, s. 3.

¹⁴²¹ “Na Çernom More”, **Russkiy Invalid**, 24 Şubat 1916 (8 Mart 1916), № 52, s. 2.

¹⁴²² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 166-167.

¹⁴²³ B. P-r., “Na Turetskom Fronte”, **Kavkazskoe Slovo**, 1 Haziran 1916 (14 Haziran 1916), № 212, Çarşamba, s. 3.

¹⁴²⁴ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 13 Mart”, **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 147.

birlikleri bu bölgelerde başarılı olamadığı gibi Kop Dağı bölgesine ulaşmak için Pırnakapan'a yaptığı taarruzda sonuçsuz kaldı.¹⁴²⁵

General Yudenich'in 31 Mart 1916 tarihinde Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayevich'e gönderdiği raporda şu ifadeleri kullandıktan sonra Bayburt ile Karadeniz arasındaki dağlara dikkat çekerek sahil hattından içlere doğru ilerlemenin zor olacağına dikkat çekiyordu:

“Trabzon, Erzincan ve İspir kavşağında bulunmasından dolayı fevkalade bir öneme sahip olan Bayburt'un istikametinde Türklerin daha şiddetli bir şekilde mukavemet göstereceği pek tabiidir ve bu istikamete doğru her ilerleyişimizde oraya daha fazla kuvvet sevk edecekleri pek muhtemeldir. Bayburt'u ele geçirince bütün bir 2. Türkistan Kolordusu'nu bölgeye çekmek mecburiyetinde kalacağız ki hali hazırda mühimmat şartlarına göre bu kesinlikle imkânsızdır.”¹⁴²⁶

General Yudenich bir taraftan Bayburt yönüne ilerleyişin zor olacağına değinirken diğer taraftan yeni taarruz emirleri veriyordu. Nitekim Rus birlikleri 31 Mart 1916 günü Bayburt'un kuzeyi ve güneyi olmak üzere Çoruh Cephesi'nin genelinde yeni bir operasyon başlattı. Bayburt'un güneyinde 15. ve 16. Türkistan Avcı Alayları Kaledere-Dehrek bölgesinden tekrar taarruza geçti. Hızlı bir şekilde Masat'ta toplanan Türk birlikleri 1 Nisan 1916 günü karşı taarruzda bulundu. Fakat Rus birliklerinin yoğun baskıları neticesinde 10. Piyade Tümeni Komutanı Albay Selahattin Bey 2 Nisan 1916 günü daha güçlü savunma yapmak için çekilme kararı aldı. 26 Mart-4 Nisan 1916 günleri arasında insanüstü mücadele veren 30. Piyade Alayı'nın genel zayiatı 940 asker oldu. Rus 15. ve 16. Türkistan Avcı Alaylarında da bu günlerde önemli kayıplar yaşandı. Nitekim esir ifadelerine göre alayların mevcutlarının 300 askere düştüğü ifade edilmekteydi.¹⁴²⁷ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi bölgedeki şiddetli geçen muharebeler hakkında detaylı bilgiye yer vermezken 2 Nisan 1916 günü yapılan açıklamada sadece Yukarı Çoruh Havzası'nın

¹⁴²⁵ Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 168-169.

¹⁴²⁶ “No: 310, Raport Komanduyuşçego Kavkazskoy Armiey N. N. Yudenicha ...” *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov*, s. 506.

¹⁴²⁷ Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 170-171.

yüksek kesimlerinde Plastun ve Avcı birliklerinin derin karlardan geçerek Türk mevzilerine taarruzlarına devam ettikleri bilgisini aktarıyordu.¹⁴²⁸

Rus birlikleri 7 Nisan 1916 günü Kaledere Tepesi'ne tekrar taarruza geçmesine rağmen yine bir başarı elde edemedi. Türk birliklerinden 6 piyade taburunun savunduğu 1,5 metrelik derinlikteki karla çevrili Kaledere Tepesi'ni ele geçirmek için ısrarlı bir şekilde 9-11 Nisan 1916 günleri taarruz yapmaya devam eden Rus 12 piyade taburu sayısındaki asker tepeyi ele geçiremedi. Netice itibarıyla Rus ordu yönetimi iki hafta boyunca devam ettiği Kaledere taarruzlarını 13 Nisan 1916 itibarıyla durdurdu.¹⁴²⁹ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin 10 Nisan 1916 günü yaptığı açıklamada doğal olarak Türk birliklerinin başarılarına yer verilmezken aksine Rus birliklerinin lehine bir duyuru yapılmaktaydı. Nitekim yapılan açıklamada Rus birliklerinin Bayburt yönünde dağlık alanlarda ve derin karlarda operasyonlarını sürdürerek ilerlemeye devam ettikleri, bu bölgelerdeki Türk kuvvetlerinin taarruz girişimlerinin geri püskürtülerek büyük kayıplar verdiği bilgisine yer verilmekteydi.¹⁴³⁰

Fahri Belen Kaledere Muharebesi için şu ifadelere yer vermektedir:

“Kaledere Müdafaası bir kahramanlık destanıdır. Buraya yapılan Rus taarruzları 13 Nisan tarihine kadar devam ettiği halde bunlardan hiçbiri muvaffak olamamıştır. Bu hücumları ayrı ayrı zikretmeye kitabımızın hacmi müsait değildir.”¹⁴³¹

Kaledere Muharebesi'nde Çanakkale Cephesi'nden gelen askerler insan üstü bir mücadele verdi. Çanakkale Cephesi'nde tecrübe kazanan birlikler hazırlanan mevzilere Rus askerlerinin yaklaşmalarına izin verdikten sonra yoğun bir şekilde tüfek ve makineli tüfek atışları ile etkisiz hale getiriyor, süngü hücumları ile dağıtıyor, sağ kalanları ise esir alıyordu. İki hafta devam eden Kaledere Muharebesi'nde Rus birlikleri binlerce kayıp verdi.¹⁴³²

¹⁴²⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 20 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 154.

¹⁴²⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 173-174.

¹⁴³⁰ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 28 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 155.

¹⁴³¹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 36.

¹⁴³² Çakmak, **a.g.e.**, s. 315-316.

Rusça gazeteler Çanakkale Cephesi'nden gelerek Kop ve diğer cephelerde insan üstü mücadele veren Türk birliklerini gündeme taşımakta geç kalmıyordu. Nitekim *Tiflisский Listok* gazetesinde yayımlanan makalede Erzurum'un düşmesinden sonra üç ayın geçtiği bu süreçte Muş, Bitlis ve Trabzon'unda işgal edildiği, Urmiye ve Mezopotamya'nın kuzey bölgelerinde Rus birlikleri tarafından çeşitli başarılar elde edildiğine vurgu yapılmaktaydı. Makalenin devamında bu gelişmeler ile yeni bir döneme giren Kafkas Cephesi'nde Türklerin Anadolu'nun içlerini korumak için Çanakkale'den çok fazla sayıda asker takviyesi yaptığı vurgulanmaktaydı.¹⁴³³ *Birjevie Vedomosti* gazetesi de Kafkas Cephesi'nde mücadele veren 3. Ordu'ya Mayıs ayında Çanakkale ve Mısır seferinden dönen takviye kuvvetlerin geldiğine dikkat çeken bir makaleye yer veriyordu.¹⁴³⁴ *Tiflisский Listok* gazetesi bir başka sayısında Çanakkale'den Kafkas Cephesi'ne getirilen yeni birlikler için şu ifadeler ile sayfalarına taşıyordu: "... Gerçekten de, Türk ordusu Kafkas Cephesi'nde yenilendi. Çanakkale Cephesi'nde popülerlik kazanan en iyi komutanlar ve en iyi birlikler geldi..."¹⁴³⁵

Sonuç olarak 2. Türkistan Kolordusu nisan ayının ortalarına kadar Çoruh Nehri'nin her iki tarafındaki 60 km'lik cephe hattına yaptığı taarruzlar neticesinde ancak 15 km genişlikte ve 12 km derinlikte ilerleyebildi.¹⁴³⁶ Rus birliklerinin bir aylık süreçteki bu yürüyüşü bölgedeki savunmanın güçlü olduğunu gösterirken Çoruh Havzası Muharebeleri, iki aydan beri çekilen 3. Ordu'nun, Rus birliklerini durdurmayı başarması bakımından önemli bir yere sahiptir.¹⁴³⁷

13 Nisan 1916 tarihinde 3. Ordu cephe hattı 3 Mıntıka Komutanlığı'na ayrıldı. Bayburt savunmasını yapacak olan 3. Mıntıka Komutanlığını 5. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa (Çakmak) üstlenmekteydi. 3. Mıntıka Komutanlığı 30. Piyade Tümeni, 34.

¹⁴³³ V. K., "Na Kavkazskom Fronte", *Tiflisский Listok*, 11 Mayıs 1916 (24 Mayıs 1916), № 105, Çarşamba, s. 3.

¹⁴³⁴ K. Şumskiy, "Razvitie Boev Na Kavkazskom Fronte", *Birjeviya Vedomosti*, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 137, Cumartesi, s. 1.

¹⁴³⁵ V. K., "Na Kavkazskom Fronte", *Tiflisский Listok*, 15 Haziran 1916 (28 Haziran 1916), № 133, Çarşamba, s. 3.

¹⁴³⁶ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, s. 36.

¹⁴³⁷ Levent Ünal, "Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler ile Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 2015, s. 432.

Piyade Tümeni, Çoruh Müfrezesi, Lazistan Müfrezesi, Sahil Birliklerinden oluşmaktaydı. Karargâh Merkezi Bayburt'ta olan 3. Mıntıka Komutanlığı'nın Karasu'nun kuzeyinde Ağçahisar-Altıntaş-Dumanoğlukomu hattını 30. Piyade Tümeni, Kop Dağı-Bahıtlı Dağ-Kızıloğlan-Akdağ-Tombul Tepe-Ziyarettepe-Kaledere Tepesi-Kösgör-Pazahpur-Mışgerek-Abusta-Çakmans-Yamalı Dağ hattını 10. Piyade Tümeni ve Çoruh Müfrezesi, Yanbolu Deresi'nin batısını ise 34. Piyade Tümeni koruyacaktı.¹⁴³⁸

2. Türkistan Kolordusu'nun mart ve nisan aylarının ortalarına kadar çeşitli yönlerden Bayburt'a yaptığı taarruzlar başarısız olunca Rus ordu yönetimi bu kez Masat Deresi ile Karasu arasında bulunan Kop Dağı bölgesinden cepheyi yarma kararı aldı. Bayburt'a yaklaşık 35 km uzaklıkta olan Kop Dağı, kuzeyinde Bahıtlı Dağ ve güneybatısında 2600 rakımlı Kenantepe ile birlikte bir blok oluşturuyordu.¹⁴³⁹

Rus 39. Piyade Tümeni'ne bağlı 153., 154. ve 155. Piyade Alayları, bir süvari, bir yaya ve iki Kozak alaylarından oluşan çok sayıda birlik 14 Nisan 1916 günü bu kez Saptıran, Pırnakapan ve Şehirdere bölgelerinden üç kol halinde taarruza geçti. Rus birliklerinin beşte biri sayısında olan Türk kuvvetleri ise Kenantepe-Kop Dağı arasındaki bölgeye çekildi. Kop Dağı'nın savunmasına önem veren 10. Piyade Tümen

¹⁴³⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 163. 3. Ordu'nun diğer Mıntıka Komutanlıkları şu şekilde idi: 1. Mıntıka Komutanlığı'nın Karargâh Merkezi Diyarbakır'da olmak üzere komutanlığını 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) üstlenmekteydi. Mıntıka Birlikleri ise 5. Piyade Tümeni, Çapakçur Müfrezesi, 13. Piyade Tümeni ve Van Gölü Cenup Müfrezesinden oluşmaktaydı. Bu birliklerden Bitlis'in güneybatısında Satah-Hürmüz hattında 5. Piyade Tümeni, Şin kuzeyi-Ardeşen'in doğusu-Masla Deresi batısı-Melikan-Sigi kuzeyi hattında Çapakçur Müfrezesi, Hizan'da Van Gölü Cenup Müfrezesi-Mutki'de ise gönüllü birlikler bulunmaktaydı. 2. Mıntıka Komutanlığının Karargâh Merkezi Kargın'da olmak üzere komutanlığını 10. Kolordu Komutanı Yusuf Ziya Paşa yapacaktı. Mıntıka birlikleri 36. Piyade Tümeni, 9. Kolordu, 10. Kolordu, 11. Kolordu ve 2. Nizamiye Süvari Tümeninden oluşmaktaydı. Bu birliklerden Menhelli-Çatma hattında 36. Piyade Tümeni, Yukarı Purnaşın batısı-Höbek Dağı-1.750 ve 1.700 Rakımlı Tepeler-Kötür Köprüsü-1.650 Rakımlı Tepe-Oyuk Hattında 9. Kolordu, Oyuk-Engice Dağı hattında 10. Kolordu, Harabekomu hattında 2. Nizamiye Tümeni, Ahmetağa Hanı-Boyacı Köy-Yukarı Avşin Bölgesinde ise 11. Kolordu ihtiyatta olarak kalacaktı. 1. Mıntıka'da 13.741 asker, 9.970 piyade tüfeği, 7 makineli tüfek, 19 top, 2. Mıntıka'da 23.444 asker, 19.046 piyade tüfeği, 59 makineli tüfek, 52 top, 3. Mıntıka'da 29.601 asker, 16.119 piyade tüfeği, 25 makineli tüfek, 37 top bulunmaktaydı. 3. Ordu'da toplam olarak 66.785 asker, 45.135 piyade tüfeği, 91 makineli tüfek ve 108 top bulunmaktaydı. **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 162-165.

¹⁴³⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 37. Kop Muharebelerinde Rus birliklerinin 2600 rakımlı tepeye yaptıkları gece baskınları neticesinde 33. Tümen 97. Piyade Alayı 6. Bölük Komutanlığı görevini yürütürken aldığı kurşun ve süngü yaralarına rağmen mevkiini değiştirmeyen ve sonunda şehit düşen Üsteğmen Yusuf Kenan Efendi'nin anısına bu isim verilmiştir. M. Yasin Taşkesenlioğlu "Kop Savaşlarında Stratejik bir Yer: Mülazım Kenan Tepesi" **İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt**, Bayburt, Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 148-149.

Komutanı Kop Dağı'na çevre bölgelerden yeni takviye birliklerin yanı sıra buradaki muharebeleri yakından takip etmesi için Halid Bey'i Kop Dağı bölgesine gönderdi.¹⁴⁴⁰

Rus birlikleri tarafından yapılan yoğun taarruzlar sonucunda 16 Nisan 1916 günü 2600 rakımlı Kenantepe düşerken Kop Dağı'na birlik cephane takviyesi yapılmaktaydı. Halid Bey'in yaralandığı 17 Nisan 1916 günü Kop Cephesi'nde Türk ve Rus birlikleri arasında inatçı muharebeler devam ediyordu. 2600 rakımlı Kenantepe Rus birliklerinden geri alınırken bu sefer Kop Dağı düştü. Taraflar arasında yapılan bölgedeki yüksek yerleri ele geçirme mücadelesi esnasında Türk birliklerinde zayıflık oranı oldukça yüksek oldu. Rus birliklerinin Trabzon'u işgal ettikleri 17-18 Nisan 1916 gecesi Kop Cephesi'nde bir gelişme olmazken 2600 rakımlı Kenantepe, Türk ve Rus birlikleri arasında mücadele alanı olmaya devam ederek netice itibarıyla Türk birliklerinin elinde kalmaya devam etti.¹⁴⁴¹ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından 19 Nisan 1916 günü yapılan açıklamada Rus birliklerinin Aşkale bölgesinde dağların yüksek kesimlerinde gece yaptığı taarruzda aralarında Gelibolu'dan bölgeye yeni gelen 4 Türk subayı ile 120 askerin esir alındığı, Rusların ateş ve süngü taarruzlarına maruz kalan Türk birliklerinin birkaç yüz asker naaşı bıraktıktan sonra çekildikleri aktarılmaktaydı.¹⁴⁴²

3. Mıntıka Komutanlığı 19 Nisan 1916 günü üç farklı cephe komutanlığına ayrıldı. Karasu ve Akdağ-Helva-Harorti-Maden Hanları arasındaki bölgeye Kop Cephesi denildi. Kop Cephesi'nin komutanlığını 30. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Bahattin Bey üstlenirken bu bölgede toplamda 3.500 Türk muharip birliğinin karşısında Rus birliklerinin toplam asker sayısı ise 16 bin kişi idi. Kop Cephesi'nin solunda kalan Haldizen Dağları-Kemerdağ arasındaki bölgeye Çoruh Cephesi adı verildi. Çoruh Cephesi'nin komutanlığını 10. Piyade Tümen Komutanı Albay Selahattin Bey üstlenirken burada da az sayıdaki Türk birliklerinin sayıca fazla piyade alayları bulunmaktaydı. Çoruh Cephesi'nin solunda Karadeniz'e kadar olan bölge ise

¹⁴⁴⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 174-175. Kop Muharebelerinde gösterdiği gayret, başarı ve kahramanlıklardan dolayı takdir kazanan Halid Bey'in hayatı ve askerlik faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. İbrahim Özkan, **Deli Halid Paşa Unutulan Yıllar, Unutturulan Kahraman**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2015.

¹⁴⁴¹ **A.g.e.**, s. 176-179.

¹⁴⁴² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 6 Apreya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 155.

Lazistan Cephesi olarak isimlendirildi. Lazistan Cephesi'nin komutanlığını Kurmay Yarbay Hacı Hamdi Bey yürütmekteydi.¹⁴⁴³

20 Nisan 1916 günü yeni kuvvetler ile desteklenen Rus birlikleri 2600 rakımlı Kenantepe'ye tekrar taarruza başladı fakat yaşanan şiddetli çatışmalarda bir sonuç elde edemediler. Rus birlikleri 21 Nisan 1916 günü Kenantepe'nin karşısındaki Yassitepe'ye başka bir taarruz yaparak burayı ele geçirdi. Kop Cephesi'ndeki önemli stratejik bölgeler olan bu tepeleri geri almak için harekete geçen Türk kuvvetleri 22 Nisan 1916 günü sayıca üstün olan Rus kuvvetlerine taarruz yaptı. Karlı ve tipili bir havada yapılan taarruz sonucunda Türk birlikleri Kenantepe ve Yassitepe'yi geri almayı başardı. Yapılan inatçı ve zorlu muharebelerden sonra Kop Cephesi'ndeki muharip asker sayında azalma oldu. Nitekim 25 Nisan 1916 günü Kenantepe'yi savunan 97. ve 99. Piyade Alaylarındaki toplam asker sayısı 153 kişiye kadar düştü. Cephe komutanının takviye kuvvet çağırısı yakın bir zaman için sonuçsuz kalmaktaydı.¹⁴⁴⁴ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi nisan ayının son haftasında yapılan muharebelerin detaylarına değinmeyerek 22 Nisan 1916,¹⁴⁴⁵ 23 Nisan 1916,¹⁴⁴⁶ ve 24 Nisan 1916¹⁴⁴⁷ tarihlerinde yaptığı duyuruda sadece Pırnakapan hanları bölgesinde muharebelerin devam ettiğine dair bilgi vermekte yetinmekteydi.

Kop Cephesi'nde Rus birlikleri üç hafta boyunca devamlı saldırılar düzenleyerek yıprandı. Türk ordu yönetimi ise Rus birliklerine karşı yeni bir taarruz planı yaptı.¹⁴⁴⁸ 1 Mayıs 1916 günü Enver Paşa'nın cepheye gelmesi bölgedeki Türk askerlerine büyük moral oldu.¹⁴⁴⁹ Enver Paşa 4 Mayıs 1916 günü ise Kop Cephesi'ne ziyaret gerçekleştirdi.¹⁴⁵⁰

¹⁴⁴³ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 180-181.

¹⁴⁴⁴ **A.g.e.**, s. 182-184.

¹⁴⁴⁵ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 9 Apreya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 155.

¹⁴⁴⁶ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 10 Apreya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 155.

¹⁴⁴⁷ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 11 Apreya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 155.

¹⁴⁴⁸ Çakmak, **a.g.e.**, s. 326.

¹⁴⁴⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 38.

¹⁴⁵⁰ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 184.

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından 4 Mayıs 1916 günü yapılan açıklamada Bayburt yönünde Türk birliklerinin Rus kuvvetleri tarafından yakın zamanda yapılan küçük bir bölgeyi almak için taarruz yaptıkları fakat başarılı olamadıkları bilgisine yer verilmekteydi.¹⁴⁵¹ 5 Mayıs 1916'da yapılan açıklamada Bayburt yönünde Türk birliklerinin Rus kuvvetlerine yeni bir taarruz yaptıkları fakat başarılı olamadıkları aktarılmakta idi.¹⁴⁵²

Kop Cephesi'nin kaderini belirleyecek olan diğer önemli yükseltiden birisi ise Bahıtlı Dağ'ı idi. Daha önce Rus birliklerinin eline geçen Bahıtlı Dağ'ının stratejik olarak geri alınması gerekiyordu. Türk kuvvetlerinin insan üstü gayreti ile 7 Mayıs 1916 günü Bahıtlı Dağ ele geçirildi. Türk birliklerinin burada elde ettiği başarının devamlı olabilmesi için yine Rus kuvvetleri tarafından daha önce işgal edilen Kop Dağı'nın da alınması gerekmekteydi. 8 Mayıs 1916 günü Bahıtlı Dağ'dan taarruza başlayan Türk birlikleri karşılarında konuşlanan 2 dağ topuna ve 8 makineli tüfeğe sahip 5 Rus Drojin Taburu ve 1 piyade alayını ağır bir yenilgiye uğratarak çekilmelerini sağladı. Akşam saatlerinde Kop Dağı Türk birlikleri tarafından ele geçirildi. Bugünkü muharebelerde Rus birliklerinden 6 subay, 327 asker esir alınırken, 400 tüfek ve 4 makineli tüfek ele geçirildi. Bölgedeki Rus birlikleri 800 asker naaşı bırakarak çekildi. Kop birlikleri ise 6 subay, 80 asker şehit verdi.¹⁴⁵³ Türk birliklerinin Bayburt çevresinde verdiği insanüstü mücadele Rusça gazetelerin dikkatini çekiyordu. Muharebeler hakkında detaya girmeyen gazeteler yapılan operasyonları genel bir bakış açısı ile değerlendirmeye çalışıyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede Türk birliklerinin genel olarak Çoruh Vadisi'nde özelde ise Bayburt yönünde inisiyatif almak istediğini ve Halid Bey'in Bayburt bölgesinde sağlam istihkamlar oluşturduğuna dikkat çekilmekteydi. Makalenin devamında bölgedeki Türk birliklerinin yaptıkları sağlam mevzilere ve taarruzlarına rağmen Rus kuvvetlerinin karşılık verebildiği aktarılmaktaydı.¹⁴⁵⁴

¹⁴⁵¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 21 Apreya", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 157.

¹⁴⁵² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 22 Apreya", *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 159.

¹⁴⁵³ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 184-186.

¹⁴⁵⁴ B. P-r., "Na Turetskom Fronte, Voennoe Obozrenie", *Kavkazskoe Slovo*, 26 Nisan 1916 (12 Mayıs 1916), № 96, Cuma, s. 2.

Bahıtlı Dağ'ı tekrar ele geçirmek isteyen Rus birlikleri 12 Mayıs 1916 günü Bahıtlı Dağ'a yaptıkları taarruz sonucu burayı işgal etti. Bahıtlı Dağ'a yapılan geri almak için yapılan yeni bir Türk taarruzuyla birlikte Bahıtlı Dağ tekrardan Türk birliklerinin eline geçti. Türk birliklerinin Bahıtlı Dağ'ı geri almak için yaptığı son taarruzda 6 subay, 76 asker şehit düşerken 10 Subay, 383 asker yaralı, 24 subay ve 599 asker ise kayıp olarak kayıtlara geçti.¹⁴⁵⁵ Rus birlikleri bu muharebelerde 60., 90. ve 96. Alaylara bağlı 28 subay ve 365 askeri esir alırken Rus birliklerinden ise dört makineli tüfek ele geçirildi.¹⁴⁵⁶

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından 14 Mayıs 1916 günü yapılan açıklamada Bayburt yönünde Türk birliklerinin Rus kuvvetlerine yeni bir taarruz yaptıkları fakat başarılı olamadıkları bilgisine yer verilirken¹⁴⁵⁷ 30 Mayıs 1916 akşamı Bayburt yönünde çok sayıdaki Türk birliklerinin Rus kuvvetlerinin elindeki bir bölgeye üç defa taarruz yaptığı, Rus piyade birliklerinin bölgede tutunabildikleri aktarılmaktaydı.¹⁴⁵⁸

Türk kuvvetlerinin Kop bölgesinde arazi ve yol imkânını kullanmayı başarmalarının yanı sıra komutanlar arasında yardımlaşmanın olması, takviye kuvvetlerin bölgeye zamanında ulaşması, savunma yapan Türk birliklerinin insanüstü bir gayret göstermesi gibi nedenlerden dolayı kendilerinden sayıca üstün olan Rus kuvvetleri Kop Cephesi'nde durduruldu. Diğer önemli bir etkende Rus ordu yönetimi tarafından Kop Cephesi'ne gönderilen Drujinler idi. Gönüllü birliklerden oluşan eğitimsiz ve disiplinsiz Drujin kuvvetleri zor durumlarda devamlı firar etme çabası içerisinde giriyordu. Nitekim Drujin birliklerinin kaçmamaları için hemen arka

¹⁴⁵⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 186-187.

¹⁴⁵⁶ Bu muharebelerde esir düşen bazı Türk subaylarının isimleri şu şekilde idi: 60. Alay subaylarından; Salih Sabri Hacı Yunus, 90. Alay subaylarından; Ahmed Ali, Nimet Abdurrahman, Ahmet Salih Tefik, Ali Ahmet, Ahmet Mustafa, Mehmet Süleyman, 96. Alay subaylarından; Ali Mustafa, Süleyman Bekir, Ömer Vasfi, Mehmet Tefik Kamil, Ahmet Kamil Veli, Ziya Bekir, Mehmet Vehbi Mustafa, Mehmet Hulusi, Faik Hüseyin Bey, Ömer Hikmet, Bekir Mehmet, Fethi Hafız Ali, Kemalettin Tefik, Feyzi Hamit, Osman Veli, Nuri Osman, Cemalettin Ahmet, Asım Ahmet, Mehmet Ahmet, Ahmet Fikri Ali, 1. İhtiyat Süvari Alayı subaylarından Ahmet İbrahim. "No: 339, Raport Dejurnogo Generala Ştaba Kavkazskoy Armii E. E. Vişinskogo ..." **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 528.

¹⁴⁵⁷ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 1 Maya", **Letopis Voynı, Offitsialnyy Otdel**, 18 Haziran 1916 (1 Temmuz 1916), № 96, s. 161.

¹⁴⁵⁸ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 19 Maya", **Letopis Voynı, Offitsialnyy Otdel**, 18 Haziran 1916 (1 Temmuz 1916), № 96, s. 163.

sıralarına süvari birlikleri konulmuştu. Bunu fark eden Kop Cephesi komuta kademesi top atışları ile arka sıralardaki süvari birliklerini devamlı dağıtarak Drujinlerin kaçmaları için koridor açmaya çalışmaktaydı.¹⁴⁵⁹ Kop Muharebelerinde insanüstü bir mücadele veren Türk birliklerinin asker ve subayları başarılarından dolayı 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa tarafından gönderilen bir telgrafla kutlanırken “kordela” ve “takdirname” ile taltif edildiler.¹⁴⁶⁰

Çoruh ve Kop cephelerinde muharebeler devam ederken Rusça gazeteler şehrin stratejik önemi hakkında önemli bilgileri sayfalarına taşımaktaydı. *Tiflisskiy Listok* gazetesinde yayımlanan makalede Erzurum-Bayburt-Trabzon şose yolunun geçtiği için bölgenin önemli olduğuna değinen yazar, Bayburt’un düşmesinden sonra Rus Kafkas Ordusu’nun ana kuvvetlerine Karadeniz’den gelen malzeme ve asker takviyesinin rahatlıkla ulaşabileceğine değinmekteydi.¹⁴⁶¹ *Kavkaz* gazetesinde yayımlanan makalede ise Erzurum’un düşmesinden sonra Çoruh Vadisi’nin daha da önem kazandığına dikkat çekilmekteydi. Makalede Erzurum’dan kısa bir süre sonra İspir’in de Ruslar tarafından ele geçirilmesinin Türk ordusunun Bayburt’a ağırlık vermesine neden olduğuna vurgu yapılmaktaydı. Bayburt birliklerinin General Prjevalskiy’nin kuvvetlerini aşarak İspir’i geri aldıktan sonra Erzurum’u kuzeyden tehdit etmek olduğuna dikkat çektikten sonra Trabzon’un düşmesiyle bu planın zayıfladığını aktarılmaktaydı.¹⁴⁶² Gazetenin bir başka sayısında yayımlanan makalede ise “*Trabzon’un işgalinden sonra Bayburt ve Gümüşhane’nin de ele geçirilmesinin Kafkas Cephesi’nin kuzey hattında önemli bir gelişme oluşturacağına ve bölgedeki gidişatı belirleyeceğine*” vurgu yapılmaktaydı. Makalede Çoruh Vadisi’nin tamamen Rus Kafkas Ordusu’nun eline geçtikten sonra buradaki savaşın biteceğine ve Rus birliklerinin yeni hedefinin Mezopotamya olacağına değinilmekteydi.¹⁴⁶³

¹⁴⁵⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 190.

¹⁴⁶⁰ Ayhan Doğan, “I. Dünya Savaşında “Kop Savunması” ve Ulusal Birliğimiz Açısından Önemi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XIX, 2003, s. 1197-1198.

¹⁴⁶¹ V. K., “Na Kavkazskom Fronte”, **Tiflisskiy Listok**, 11 Mayıs 1916 (24 Mayıs 1916), № 105, Çarşamba, s. 3.

¹⁴⁶² Buxus, “Trapezundskaya Operatsiya I”, **Kavkaz**, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 89, Perşembe, s. 3.

¹⁴⁶³ Buxus, “Trapezundskaya Operatsiya 4”, **Kavkaz**, 24 Nisan 1916 (7 Mayıs 1916), № 92, Pazar, s. 3.

Kavkazskoe Slovo gazetesi muhabiri ise Bayburt'un önemli yolların kavşağı üzerinde bulunduğuna dikkat çektikten sonra şehrin savunmasını yapan Fevzi Paşa'nın emrinde sahil hattının rezervinden oluşmak üzere 8-9 taburun bulunduğuna vurgu yapmaktaydı. Büyük çoğunluğunu piyadelerin oluşturduğu bu birliklerin yanı sıra hatırı sayılır sayıda süvarinin ve güçlü topçu birliklerinin de olduğuna değinmekteydi. Fevzi Paşa'nın Bayburt savunmasını üç kol halinde yaptığına değinen muhabir, birinci kolun yaklaşık bir tümenin güçlü savunma yaptığı Bayburt'un kuzeyinde Çoruh'un üst taraflarında, ikinci kolun güçlü topların desteği sebatlı savunmalar yapan Masat Deresi'nde, üçüncü kolun ise “*en güçlü ve en zor yer*” olan Bayburt-Aşkale yolu üzerinde bulunan Kop Dağı'nda olduğuna dikkat çekmekteydi. Muhabir ayrıca Bayburt'un kaderini Kop Cephesi'nin ve Sığircık bölgesindeki manevralarının belirlediğine vurgu yapmaktaydı.¹⁴⁶⁴

Haziran ayının başlarında Kenantepe ve çevresinde karşılıklı süngü hücumları yapılmaya devam ediyordu. Türk birlikleri bu günlerde taarruza geçerek Pırnakapan-Çatalkayatepe-Başçimağıl hattına kadar ilerlerken bu baskıdan dolayı Rus kuvvetleri Aşkale yönünde çekilmeye başladı. Aşkale'nin Türk kuvvetlerinin eline geçmesinden çekinen Ruslar Aşkale'deki ambarları yakmaya başladı.¹⁴⁶⁵

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından 5 Haziran 1916'da yapılan açıklamada Pırnakapan bölgesinde yapılan muharebelerin devam ettiği aktarılırken,¹⁴⁶⁶ 6 Haziran 1916'da yapılan açıklamada ise Bayburt yönünde Türk birliklerinin topçu atışları desteğiyle birlikte Rus kuvvetlerine ait birkaç mevziye taarruz yaptıkları fakat sonuç elde edemedikleri bilgisine yer verilmekteydi.¹⁴⁶⁷

Rusça gazeteler Bayburt bölgesinde yaşanan gelişmeleri detaylı bir şekilde aktarmasa da genel ifadeler ile Rus kamuoyuna duyurmaya devam ediyordu. *Birjevie Vedomosti* gazetesinde yayımlanan makalede cepheye yeni gelen Türk askerlerinin

¹⁴⁶⁴ “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov”, *Kavkazskoe Slovo*, 5 Temmuz 1916 (18 Temmuz 1916), № 149, Salı, s. 3.

¹⁴⁶⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 242-246.

¹⁴⁶⁶ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 23 Maya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 18 Haziran 1916 (1 Temmuz 1916), № 96, s. 163.

¹⁴⁶⁷ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 24 Maya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 18 Haziran 1916 (1 Temmuz 1916), № 96, s. 164.

Bayburt'ta inatçı bir direniş sergileyerek operasyonlarda etkili olmak istedikleri ancak başarı elde edemediklerini iddia edilmekteydi.¹⁴⁶⁸

Haziran ayı boyunca Bayburt çevresindeki mevzilerde önemli bir gelişme yaşanmazken bu süre zarfında hazırlıklarını tamamlayan Rus Kafkas Ordusu Bayburt'ta bulunan cephe hatlarına 2 Temmuz 1916 tarihinde tekrar operasyona başladı. Akdağ ve Yamalı Dağ arasındaki bölgeye 2. Türkistan Kolordusu baskın şeklinde taarruz yaptı. Çoruh Müfrezesi'nin mıntıka alanına yapılan bu şiddetli taarruz neticesinde Kaledere ve Ziyaret Tepeleri Rus birliklerinin eline geçti.¹⁴⁶⁹

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından 2 Temmuz 1916 günü yapılan açıklamada Bayburt yönünde Rus keşif birliklerinin gece vakitlerinde Vartanis Köyü'ne kadar yaklaştığı, köyün yükseltilerine yaklaşık yüz adım uzaklıktaki Rus kuvvetlerine karşı yoğun bir ateş yapıldığı fakat Rus askerlerinin süngü saldırısıyla yaptığı taarruzda köyün tepelerinin ele geçirildiği aktarılmaktaydı. 2 Temmuz 1916'da yapılan ikinci açıklamada Rus birliklerinin Bayburt'un doğusunda bulunan yükseltilere beklenmeyen bir taarruz gerçekleştirdiği bu saldırı sonucunda 2 top, makineli tüfek ve askerî malzemeni ele geçirildiği bilgisine yer verilmekteydi.¹⁴⁷⁰ 3 Temmuz 1916'da yapılan açıklamada Yukarı Çoruh Vadisi'nde geniş cephe hattındaki Türk pozisyonlarına yapılan taarruzlarda top ve makineli tüfek gibi askerî malzemeler ele geçirilirken çok sayıda subay ve askerinin esir düştüğü aktarılmaktaydı.¹⁴⁷¹ 4 Temmuz 1916'da yapılan duyuruda Bayburt yönünde operasyonların devam ettiği, yapılan muharebelerde 2 dağ topu, 11 cephane kutusunun ele geçirildiği bu kutuların içlerinde 2 makineli tüfeğin ele geçirildiği bilgisine yer verilmekteydi.¹⁴⁷² 5 Temmuz 1916'da yapılan diğer açıklamada ise Bayburt'un doğusunda devam eden

¹⁴⁶⁸ K. Şumskiy, "Razvitie Boev Na Kavkazskom Fronte", **Birjeviya Vedomosti**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 137, Cumartesi, s. 1.

¹⁴⁶⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 57.

¹⁴⁷⁰ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 19 İyunya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s. 172-173.

¹⁴⁷¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 20 İyunya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s.173.

¹⁴⁷² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 21 İyunya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s.174.

muharebelerde Rus birliklerinin inatçı bir savunma ile karşılaştığı ve Türk kuvvetlerinin bütün taarruzlarının püskürtüldüğü duyurulmaktaydı.¹⁴⁷³

Diğer taraftan Bayburtlu askerlerden yeni kurulan bir bölüğün savunduğu Demirkapı bölgesi de Rus taarruzları sonucunda işgal edildi. Çoruh Müfrezesi'ne sayıları az olmakta birlikte takviye birlikler gönderilirken Masat Köyü bölgesinde muharebeler 7 Temmuz 1916'da kadar devam etti. Enver Paşa ile Vehip Paşa Çoruh Cephesi'ne yapılan saldırıları gösteriş taarruzları olarak kabul ederken esir Rus askerlerinin sorgusunda Bayburt'un beş gün içerisinde ele geçirilmesine yönelik emir geldiği bilgisi alınmaktaydı.¹⁴⁷⁴

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından 7 Temmuz 1916'da yapılan açıklamada Bayburt'un doğusunda devam eden muharebelerde Türk kuvvetleri tarafından yapılan yoğun atışın ve sonuç vermeyen taarruzlarının azaltılmasının yanı sıra Türk birlikleri tarafından yüksek yerlere yapılan çok güçlü mevzilerin ele geçirildiği bilgisi aktarılmaktaydı. Bu muharebelerde 4 subay ile 120 askerin esir alındığı ve yine çok sayıda makineli tüfek, silah, mermi ve askerî malzemenin ele geçirildiği bilgisine yer verilmekteydi.¹⁴⁷⁵

Çoruh Cephesi taarruzundan sonra 8 Temmuz 1916 günü Rus birlikleri bu sefer Kop Cephesi'nin genelinde bir taarruz başlattı. Çok sayıda Rus birliğinin katıldığı operasyonda az sayıdaki Türk kuvveti çekilmek zorunda kaldı. Nitekim Kop Cephesi'ne taarruz yapan Rus birlikleri takviye kuvvetler ile güçlendirilirken Türk birliklerinin Kop Cephesi'ndeki toplam tüfek sayısı 1.000 adet iken, Kop ve Çoruh Cephelerindeki toplam muharip asker sayısı ise 3.000 civarında idi.¹⁴⁷⁶ Bayburt savunmasında 3. Ordu'ya bağlı muharip askerlerin yanı sıra Bayburt halkından oluşan gönüllü birliklerde bulunmakta idi. Nitekim Rus askerî raporlarına yansıyan Bayburt bölgesindeki gönüllü kuvvetler ile Soğanlı Dağları ile Çoruh Nehri arasında 30. Alay'ın 2 taburu, Çoruh ile Masat Deresi arasında ise 3. Alay'ın 2 taburu, 29. Alay'ın

¹⁴⁷³ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 22 İyunya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s. 175. s.174.

¹⁴⁷⁴ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 274-282.

¹⁴⁷⁵ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 24 İyunya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s. 175.

¹⁴⁷⁶ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 288-289.

2 taburu, 11. Sınır Alayı'nın 3 taburu bulunuyordu. Bu alaylara bağlı taburların yanı sıra ayrıca Masat Komları bölgesinde 3 farklı bilinmeyen taburun olduğuna da değiniliyordu. Raporda ayrıca bu bölgelerdeki Türk kuvvetlerinin kuvvetli ve inatçı bir şekilde mücadele verdiklerine değinilmekte idi.¹⁴⁷⁷ Rus birlikleri ise Karasu-Kızıloğlan cephe hattında 7.500-10.000 kişilik bir muharip asker gücüne sahipti.¹⁴⁷⁸

Kop Cephesi'nde devam eden muharebelerde Rus birlikleri 9 Temmuz 1916 günü Kenan Tepesi'ni, Kop Dağı'nı, Bahıtlı Dağı, Kızıloğlan Dağı'nı ele geçirdi. Gün içerisinde 2350 rakımlı tepe üç defa el değiştirdikten sonra dördüncü defada Rus birliklerinin kontrolünde kaldı. Türk birliklerinin yaklaşık bir ay boyunca hazırladıkları mevzilere saldıran Rus kuvvetleri ile göğüs göğüse yapılan süngü muharebelerinden sonra sayısı iyice azalan Türk birlikleri daha da çekilmek zorunda kaldı. Bu günlerde Masat bölgesine saldıran başka Rus birlikleri ile muharebeler devam etmekteydi.¹⁴⁷⁹ Kop Cephesi'nde Türk birliklerinin sebatlı direnişine rağmen ordu komutanı 25. Alay ile takviye edilen 31. Tümen'in Fırat Nehri bölgesinde bulunan Engice Dağı'na gönderdi. Kop Cephesi'nden gönderilen bu birliklerden sonra cephe daha da zayıfladı.¹⁴⁸⁰

12 Temmuz 1916 günü Sibiry Kozak Tugayı Kop Cephesi'ne dahil oldu. Rus birliklerinin yoğun taarruzları neticesinde Kop Cephesindeki birlikler çekilmeye başladılar. 12 Temmuz 1916 gecesi ise Sibiry Kozak Tugayı Bayburt'un Maden bölgesini ele geçirdi. 5. Kolordu Karargahı'nın Maden'in düşmesi konusunda bilgisi yoktu. Bir telefoncu askeri Sibiry Kozak Tugayı'nın şehre yaklaştığı bilgisini vermesi üzerine karargâhı baskından kurtardı.¹⁴⁸¹ Maden'den ilerleyen Sibiry Kozak Tugayı 14 Temmuz 1916 günü Gez Köyü bölgesinde ordugâh kurdu. Gez Köyü'nün batısındaki yükseltilerde bulunan Türk birliklerini fark edemeyen Sibiry Kozak Tugayı gece yarısı ateş baskınına uğradı. Tugayın askerleri panikle etrafa dağıldıktan sonra ancak bir gün sonra toparlanabildi. Maden'in düşmesinden sonra Bayburt

¹⁴⁷⁷ “No: 378, Raport General-Kvartirmeystera Ştaba Kavkazskoy Armii P. A. Tomilova ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 554.

¹⁴⁷⁸ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt II., s. 290.

¹⁴⁷⁹ **A.g.e.**, s. 292-300.

¹⁴⁸⁰ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 60.

¹⁴⁸¹ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt II., s. 306-312.

yönünde ilerlemeye devam eden Rus birlikleri Türk kuvvetlerinin yol üzerinde oluşturdıkları savunma hatlarına taarruz yaptılar. Ahsunk Köyü bölgesinde Türk 9. Tümen Karargâhı Rus süvarilerinin baskınına uğradı. Rus birliklerinin saldırılarına karşılık verilirken 9. Tümen Komutanı Albay Sabri Bey şehit oldu.¹⁴⁸² Rus birliklerinde görülen karışıklıklar Bayburt savunmasını yapan Türk kuvvetlerinde de yaşanıyordu. Nitekim Rus askerî raporlarında Türk esirlerin anlatımına göre Bayburt'un doğusundaki Kop Dağı çevresinde Türk birlikleri karışıklık içerisinde çekiliyordu.¹⁴⁸³

Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç, Çar II. Nikolay'a gönderdiği raporda ziyaret ettiği Kop Dağı için şu ifadelerle yer veriyordu:

“Benim güzergâhım 8000 fut yükseklikte bulunan Kop Dağı'ndan geçiyordu. Böyle bir mevziinin nasıl alındığının anlaşılması çok güç; taarruzda bulunan birliklerimizin karşılaştıkları inanılmaz zorlukların tasvir etmek çok fazla sayfaları alır ama bu bile olan bitenin ancak yaklaşık olarak bir tahmini olabilir; bizzat gelip burayı görmek gerekiyor ki burada olan bitenlerin inanılmazlığını anlayabilesiniz.”¹⁴⁸⁴

Rus birlikleri Masat Deresi'nin her iki tarafından ilerlerken 15 Temmuz 1916 günü, 2. Sibiryâ Kafkas Alayı 1. Bölük'te görev yapan Üsteğmen N. P. Solntsev'e farklı bir görev verildi. Bu görev ise Bayburt şehir merkezinde Rus birliklerini sadece Erzurum şose yolu üzerinde bekleyen Türk Garnizonu'na büyük taarruz yapılmadan bir gün içerisinde kendi birliklerini dağ patika ve keçi yollarından geçirerek Bayburt'un doğusunda bulunan Erenli Köyü'ne (Duduzar) ulaştırmaktı.¹⁴⁸⁵

15 Temmuz 1916 şafak vaktinde yola çıkan Üsteğmen N. P. Solntsev'in komuta ettiği Kozak Birliği'ne karargâhtan bir gözlemci olarak Albay Zinkeviç eşlik ediyordu. Elleri haritalarla sıradağlardan ilerleyen Kozak askerleri sabah saatlerinde Bayburt şehir merkezindeki Duduzar Dağı'nın arka yamaçlarına kadar ulaştı. Kozak Komutan Üsteğmen N. P. Solntsev bu yürüyüşü şu ifadeler ile dile getirmekteydi:

¹⁴⁸² Çakmak, **a.g.e.**, s. 381.

¹⁴⁸³ “No: 426, Raport Dejurnogo Generala Ştaba Kavkazskoy Armii ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 583.

¹⁴⁸⁴ “No: 457, Raport Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey Velikogo Knyazya Nikolaya Nikolayeviça ...”, **A.g.e.**, s. 606.

¹⁴⁸⁵ Solntsev N. P., “Bayburtskaya Operatsiya”, **Sibirskiy Kazak, Vpusk Vtoroy, Vremya Velikoy Voynı (1914-1917 godı)**, Harbin, ed. E. P. Berezovkiy, 1941, s. 158.

“Nihayet 16 Temmuz sabahının altı-yedilerinde hesaplamalarımıza göre, eteklerinde şehrin yerleştiği son küçük sıradağların olması gerekiyordu. Tam geçit üstünde Türk hanları görünüyordu. Albay Zinkeviç ve iki Kozakla kaya çıkıntılarının arkalarında saklanarak yaklaştığımızda burada sönmüş bir ateş gördük. Anladık ki, gece vakti burada Türk devriyesi konaklamış. Bu bizim için şanstı. Aksi takdirde bir avuç Türk burada mevzilenmiş olsaydı bizim bu tepeyi alma ihtimalimiz hiçbir zaman olmazdı.”¹⁴⁸⁶

Bayburt’a hâkim tepede siper alıp aşağıdaki manzarayı askerlik hayatı boyunca nadir görülecek ve hiçbir zaman unutulmayacak bir görüntü olarak kaydeden Üsteğmen Solntsev Duduzar Dağı’ndan görünen Bayburt manzarasını: “*Bulunduğumuz dağların beş yüz metre eteklerinde, parlak yaz güneşinin aydınlattığı nehrin ısıltıları ve yeşermiş Bayburt bahçeleri bulunuyordu*”¹⁴⁸⁷ sözleriyle ifade etmekte idi.

Sibiry Kozak Birliği’nin 16 Temmuz 1916 sabahı Bayburt’un Duduzar Dağı’na ulaştığı vakitten bir süre sonra Rus birliklerinin temel kuvvetlerini oluşturan Masat Deresi’nin her iki tarafından ilerleyen Türkistan Kolordusu’na bağlı 17. Türkistan Alayı¹⁴⁸⁸ 16 Temmuz 1916 tarihinde¹⁴⁸⁹ Bayburt’u işgal etti.

Rus birliklerinin Bayburt şehir merkezine doğru geleceğini birkaç gün önce öğrenen ve çekilmeye başlayan Türk birliklerin hareketliliği 16 Temmuz 1916 sabahı da devam ediyordu.¹⁴⁹⁰ Rus birliklerinin Bayburt’a yaklaşması ile birlikte salgın hastalıklar ile mücadele eden¹⁴⁹¹ Müslüman ahali de Türk askerleri ile birlikte şehirden göç ediyordu.¹⁴⁹² *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Bayburt’un Rus birlikleri tarafından ele geçirilmesinden sonra Fevzi Paşa’nın birliklerinin iki kola ayrıldığını ana kuvvetlerin Erzincan yönüne kalan kısmının ise Gümüşhane yoluna çekildiğini aktarmaktaydı.¹⁴⁹³

¹⁴⁸⁶ Solntsev N. P., **a.g.m.**, s. 159.

¹⁴⁸⁷ **A.g.m.**, s. 159.

¹⁴⁸⁸ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 62-63.; Çakmak, **a.g.e.**, s. 381.

¹⁴⁸⁹ “No: 418, Raport İ. D. Naçalnika Ştaba Kavkazskoy Armii L. M. Bolhovitnova ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 579.

¹⁴⁹⁰ Çakmak, **a.g.e.**, s. 381-382.

¹⁴⁹¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Esat Aktaş, “Birinci Dünya Savaşı’nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt Çevresinde Salgın Hastalıklar”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Eylül, Yıl 10, Sayı XXXI, 2017, s. 173-201.

¹⁴⁹² Sadri Karakoyunlu, **İlimiz Bayburt: Bayburt Tarihi**, Ankara, 1990, s. 273. Bayburt’ta yaşanan göç için ayrıca bk. Mehmet Okur, Serdar Göktaş, “Birinci Dünya Savaşı’nda Bayburt’un İşgali ve Göç”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 21, 2016, s. 173-184. Uygun Ahmet Aker, İstanbul, **Seferberlik Hikayeleri**, Ötüken Neşriyat, 2008.

¹⁴⁹³ “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov”, **Kavkazskoe Slovo**, 12 Temmuz 1916 (25 Temmuz 1916), № 155, Salı, s. 3.

Bayburt şehir merkezinin her yerindeki Türk askerlerinin koşturmaları Duduzar Tepesi'nde bulunan Üsteğmen Solntsev ve birliği tarafından rahatlıkla gözlemleniyordu. Türk kuvvetlerinin bir kısmı koşarak şosedan köprüye doğru geçerken bir kısmı da Çoruh Nehri'nin sığ yerlerinden karşı kıyıya geçiyordu. Bu hızlı hareketlilik dağdan şoseye, şehir merkezinden kuzey-batı yönüne doğru oluyordu. Duduzar Tepesi'ndeki Rus askerlerini fark eden bir kısım Türk piyadesi dağın eteklerine yerleşen Zahit Mahallesi'nin üst taraflarına çıkarak yamaçlarda bulunan Kozak askerlerine hedef gözetmeksizin ateş etmeye başladı.¹⁴⁹⁴

Anlaşıldığı üzere çekilen Türk birliklerinin şehir merkezinde bıraktığı Çoruh Müfrezesi'nin artçıları¹⁴⁹⁵ Duduzar yamaçlarında konuşlanan Sibiry Kozak birliğini fark etmişti. Çoruh Nehri batısındaki mevziye çekilen Türk birlikleri Bayburt'ta bir köprüyü, Rusların işine yarayacak fabrikayı, fırınları tahrip ederken bazı evleri ateşe verdi.¹⁴⁹⁶ Üsteğmen Solntsev şehir merkezinde yaşanan bu hareketliliği şu şekilde anlatmakta idi:

“(...) Şehirde çok iyi organize edilmiş bir yangın çıkarıldığını gözlemledik (Anlaşıldığı kadarıyla önceden evlerde ve pencerelerde saman vardı). Aralarında atlıların da olduğu elleri meşaleli askerler, yukarıdan gördüğümüz kadarıyla, sokaklarda koşarak bu meşaleleri pencerelere savurup evleri kundaklamaya başladılar. Bir anda şehrin her tarafını azgın alevler sarmaya başladı. Son yakılan en büyük ateş ise şehir merkezinde nehir üzerindeki köprüdeydi. Köprü yanındaki tüfek fişeklerinin bulunduğu depo da yandı. Zaman zaman büyük çarpma sesleri duyuluyordu anlaşılan orada top malzemeleri vardı.”¹⁴⁹⁷

Üsteğmen Solntsev'in anlatımına göre Bayburt'tan çekilmek zorunda kalan Türk birlikleri şehirde tahliyesini yapamadıkları erzak ambarları ile cephane depolarını imha ediyordu. Türk birlikleri için bu zorunlu bir karar idi. Nitekim Kop Cephesi'nde mücadele veren Türk birlikleri çekilirken geride çok sayıda ateşli silah, mermi, eş bombası ve diğer askerî malzemeleri bırakmak zorunda kalmıştı.¹⁴⁹⁸

¹⁴⁹⁴ Solntsev, **a.g.m.**, s. 159.

¹⁴⁹⁵ Çakmak, **a.g.e.**, s. 382.

¹⁴⁹⁶ **Birinci Dünya Harbinde**, Cilt II., s. 317.

¹⁴⁹⁷ Solntsev, **a.g.m.**, s. 160.

¹⁴⁹⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 23 İyunya”, **Letopis Voyni, Offitsialnyy Otdel**, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s. 174.

Bayburt'ta kalan artçı birliklerin içerisinde topçu bataryası da bulunuyordu. Rusların Bayburt'a geldiklerini gören ve hazırlıklarını tamamlayan Türk topçu bataryası Sibirya Kozak Birliği'nin bulunduğu bölge yönüne ateş açmaya başladı. Bu günlerde Bayburt'ta asteğmenlik görevi yürüten ve çekilen Türk kuvvetlerinin içerisinde bulunan Mustafa Nihat Özön Türk topçularını ve atışlarını şu ifadeler ile anlatmaktadır:

“Biz, hastane yapılan bir kışlının gerisinde kaldık. Toplar orada mevzi almışlardı. Batarya sessiz bir faaliyette işlerine koyuldular. Piyadeler bir tarlanın içinden yoldan geçenleri seyrediyor. Birden telefonda bir emir: “Toplar ateş açacaklar, düşman şehre giriyormuş” “sağda! sağda!” dürbünler hep bu söylenen etrafa çevrildi. Biraz evvel bizim indiğimiz yoldan Ruslar, her zaman yaptıkları gibi beygirlere ikişer ikişer binmiş iniyorlardı. Havayı yaran ilk mermi mevkiini inleterek buldu ve arkasından kopmuş bir şerit gibi, onları olduğu yerde mıhladı. Bu ilk mermiyi ikinci, üçüncü takip etti. Artık arkası hiç kesilmiyordu. Tam bu aralık yer sarsıldı: Bütün Bayburt toz duman içinde kaldı; cephanelikle köprüler atılmıştı. Topçular telefonun getirdiği emir üzerine grup ateşine başladılar.”¹⁴⁹⁹

Duduzar Dağı'na yapılan ikişerli top atışları Erzurum yolu üzerinden gelen Rus temel kuvvetlerine kadar uzanıyordu. Duduzar mevkiine yapılan top atışlarını Üsteğmen Solntsev şu şekilde ifade etmekte idi:

“Yangın başlar başlamaz Türklerden ilk “selam” ulaştı bize. Daha önceden mevzilendikleri yerden bulunduğumuz dağlara ikişerli top atışına başladılar. Doruğun yamaçlarına uzak durumdaydık, eminim ki Türklerin ilk 20-30 atışı, tarlalarda ve taşlar arasında bulunan küçük bir grup insanı görmezden gelirsek, ana kuvvetlerin olduğu yöne kadar uzanmıştı, onların tahminine göre ana kuvvetler açılacaktı ve dağ geçidine yaklaşacaktı. Top nişancılara hak vermek gerekir ki, bizi hemen çatala aldılar; çünkü kayalıkları siper edinmiştik. Önünüzdeki birinci mevzide tarla vardı ve mermiler toprağa gömüldüğünden dolayı toz duman içerisinde kaldık ve zayıat vermemek için kurtulduk. Yarım saat içerisinde 16 adet “bom-bom” çift atış sesi saydık. 16 çift atıştan sonra saymayı bıraktık. Gülleler çoğunlukla burnumuzun önündeki tarlaya düşüyordu. Etrafımıza 10-19 şarapnel düşmesinden sonra daha önce defalarca kahramanlık gösteren Albay Zinkeviç aniden “Mermilerin bana dokunduğunu hissediyorum, midem bulanmaya başladı. Mermilerden mideniz bulanmıyor mu?” diye sordu. Topçuların bize nişan alma korkusundan birbiri ardınca mevzi değiştirmek ve devamlı Bayburt dağlarından aşağı inmek zorunda kaldık.”¹⁵⁰⁰

Yapılan top atışları esnasında Üsteğmen Solntsev'in yardımcı subayı Asteğmen Garuts ciddi bir şekilde omzundan, iki Kozak ve birkaç at hafif bir şekilde yaralandı. Çoruh Müfrezesi artçıları dağların arkalarına çekildikten sonra Duduzar

¹⁴⁹⁹ Mustafa Nihat Özön, “Bayburt'tan Çıktığımız Gün”, **Rusların Gümüşhane İlini İşgali**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1993, s. 53.

¹⁵⁰⁰ Solntsev, **a.g.m.**, s. 160.

Dağı’ndan Bayburt merkezine gelen Üsteğmen Solntsev, kontrol amaçlı ve bütün erkek nüfusu toplaması için şehrin her yerine askerlerini gönderdi.¹⁵⁰¹

Bayburt’a giriş yapan Üsteğmen Solntsev ve birliğini şehri ahalisinden beş-altı kır saçlı yaşlı heyeti karşıladı. Karşılama esnasında heyetten bir yaşlının yakasında gümüş köstekli saat bulunmaktaydı. Komutanlığını yaptığı çavuşun bu saati kopararak aldığını fark eden Solntsev şu şekildeki ifadeleri ile sahibine iade edildiğini aktarmaktaydı:

“...İhtiyar Türk’ün birkaç dakika önce köstekli saat asılı olan yerde ise düğme ipliği sallanıyordu. Sinirlendim, birden parladım ve Rogaçev’ın sağlam rütbelerinin yanında şamar çınladığı gibi köstekli saat Rogaçev’ın cebinden sahibine geri döndü.”¹⁵⁰²

Bayburt işgaline kadar Kop ve Çoruh Cephelerinde 13 gün boyunca gece ve gündüz yapılan sürekli Rus taarruzları sonucunda çekilmek zorunda kalan Türk birlikleri içerisinde çok sayıda askerin yanı sıra bir tümen komutanı ile dört alay komutanı şehit oldu.¹⁵⁰³ 14. Kafkas Alayı’nın askerleri Bayburt güzergâhında Türk sancağı ele geçirmesinin¹⁵⁰⁴ yanı sıra Rus birlikleri genel olarak 138 subay ve 2.100 asker esir alırken 6 top ve 8 makineli tüfeğe el koydu.¹⁵⁰⁵ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri bölgedeki esir Türk askerlerinin 18-20 yaş arası veya 40 yaşından büyük olduklarını aktarmakta idi.¹⁵⁰⁶

3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Bayburt’un düşmesinden sonra Başkomutanlık Vekâleti’ne gönderdiği raporda şu ifadelerle yer vermektedir:

“... Höbek-Kop-Bahıtlı-Mador-Polat Dağlarının elde bulundurulmasının çok lüzumlu olduğuna inanan 3. Ordu Komutanlığı birçok muharebeler vererek bu hâkim arazi kesimlerini ele geçirmiş idi. Bu hattın elden çıkarılmaması için 3. Ordu, insanüstü fedakârlık yaparak birçok zayiata uğradı ve fakat çok üstün Rus kuvvetlerinin devam eden taarruzları sonunda bu hâkim arazi kesimlerini terk etmek zorunda kaldı. Tümü ile 3. Ordu yenilmiş değildir. 3. Ordu’nun

¹⁵⁰¹ A.g.m., s. 161.

¹⁵⁰² A.g.m., s. 161.

¹⁵⁰³ *Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.*, s. 313, 326.

¹⁵⁰⁴ “No: 423, Raport İ. D. Naçalnika Ştaba Kavkazskoy Armii L. M. Bolhovitinova ... ” *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voeni 1914-1917 Sbornik Dokumentov*, s. 581.

¹⁵⁰⁵ Kersnovskiy, a.g.e., s. 157.

¹⁵⁰⁶ “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov”, *Kavkazskoe Slovo*, 12 Temmuz 1916 (25 Temmuz 1916), № 155, s. 2.

çekilmesi, düşmanın devam eden tazyikine rağmen bir plan dahilinde devam etmektedir. ...”¹⁵⁰⁷

16 Temmuz 1916 tarihinde Bayburt’un işgalinin akşam vakitlerinde diğer Rus kuvvetleri de şehre ulaşırken köprü yanında bulunan cephanelikteki irili ufaklı patlamalar gün boyu devam etmekteydi. Akşam olunca çadırlarını kuran ve yüklerini açan Rus kuvvetleri Bayburt çevresinde ordugâhlarını kurdu.¹⁵⁰⁸

Bayburt’ta çadırlarını kuran Rus askerleri 16 Temmuz 1916 gecesi ilginç bir olay yaşadılar. Üsteğmen Solntsev’in “*Şimdi ise kendi görüşüme göre bütün Kafkas Cephesi Savaşı’nın en trajik olayını yazmaya başlıyorum*” cümlesi ile başlayan anlatımına göre 16 Temmuz 1916 gece yarısında birbirinden habersiz olarak değişik bölgelere dağılan çok sayıdaki farklı Rus birliğine bağlı askerler nöbet değişimi esnasında karanlıkta göremedikleri diğer Rus askerlerini Türk askerleri zannedip ateş etmeleri ile büyük bir karmaşa başlamıştı. Rus askerleri tarafından gece karanlığında başlayan silah ve el bombası sesleri ile birlikte onlarca at bağlı oldukları yerlerden etrafa dağılırken bu esnada karmaşayı fırsat bilerek kaçmaya çalışan Türk esirler Rus süvariler tarafından şehit ediliyorlardı. Sabaha kadar devam eden çatışma ve karmaşa hali günün ağarması ile birlikte son buldu. Şehir merkezindeki çadırlarının güvende olduğunu öğrenen ve 10 km kadar çevreye dağılan Rus askerleri ordugâhlarına geri döndüler.¹⁵⁰⁹

Rusça gazeteler Rus birliklerinin uzun bir süre mücadele verdikten sonra ele geçirdikleri Bayburt’un işgal haberini büyük bir mutluluk ile Rus kamuoyuna duyurmaktaydı. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi “*Askerlerimiz Pontus Dağları bölgesi ve Çoruh Nehri’nin yüksek havzalarında Türklerin pozisyonlarını yarararak ilerledi.*” cümlesi ile 16 Temmuz 1916 günü şehrin Rus birlikleri tarafından ele geçirildiği bilgisini aktarmaktaydı.¹⁵¹⁰

Rusça gazetelerin çok önem verdiği Bayburt’un işgal edilmesinden sonra Bayburt müstahkemlerinin zorluğu Rus kamuoyuna duyurulmaktaydı. *Russkiy Invalid*

¹⁵⁰⁷ Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 321.

¹⁵⁰⁸ Solntsev, a.g.m., s. 162.

¹⁵⁰⁹ A.g.m., s. 163-165.

¹⁵¹⁰ “Bayburt”, *Kavkazskoe Slovo*, 5 Temmuz 1916 (18 Temmuz 1916), № 149, Salı, s. 3.

gazetesi Bayburt müstahkemlerinden bahsederken “... Askerlerimiz inanılmaz derecedeki zorlu dağ muharebelerinin üstesinden geldi. ... Türkler çok iyi derecede mevziler hazırladıklarından dolayı mevzileri topçu atışı hazırlığından sonra almak gerekiyordu. ...” ifadelerini kullanmaktaydı.¹⁵¹¹ *Birjevie Vedomosti* gazetesi Türk ordusunun arazi şartlarının sunduğu bütün imkânları kullanarak güçlü müstahkemler oluşturduğunu aktarmaktaydı.¹⁵¹² *Tiflissskiy Listok* gazetesi ise Bayburt savunmasını şu cümleler ile açıklamaya çalışıyordu:

“... Kahraman Kafkas Ordumuz güçlü müstahkem pozisyonlarını ele geçirerek düşmanın umudunu kesmekle yetinmedi ayrıca Rus ordusunun elverişli olmayan iklim ve arazi şartlar ile de mücadele ettiğine dikkat etmek gerekiyor...”¹⁵¹³

Uzun süre devam eden inatçı muharebelerden sonra Bayburt’un düşmesi Çarlık Rusya ve Rus Kafkas Ordusu yönetiminde büyük bir mutluluğa neden oldu.

Çar II. Nikolay 16 Temmuz 1916 tarihinde Grandük Nikolay Nikolayeviç’e hitaben şu telgrafi gönderdi:

“Kafkas bahadırlarımın kazandıkları zaferi ve önemli başarılarını mutlulukla öğrendim. Özverili hizmetlerinin gelecekte devam edeceğinden emin olduğumu ve içten teşekkürlerimi onlara ilet.”¹⁵¹⁴

Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç ise General Yudeniç’e hitaben gönderdiği buyrukta şu ifadelerle yer veriyordu:

“Bayburt’un el geçirilmesi hasebiyle sizi can-ı gönülden tebrik ederim. Bayburt’u terk eden Türklerin Trabzon istikametine doğru baskıyı artırması ihtimalini aklınızda tutunuz. Tanrı’nın bir lütfu olan bu başarıyı ne olursa olsun sonuna kadar devam ettirerek Türkleri nihai olarak kırıp Devletli İmparatorumuza iletmek isterim. Sizin enerjiniz ve mahirane idareniz, Tanrı’nın yardımı ile emrimin yerine getirileceğinin teminatı mahiyetindedir.”¹⁵¹⁵

Bayburt’un işgal haberi Çarlık Rusya üst yönetimini mutlu ettiği gibi Çarlık Rusya’da yaşayan insanları da sevindirdi. Çoğunluğunu Anadolu’dan gidenlerin

¹⁵¹¹ “Turetskiy Flot”, **Russkiy Invalid**, 7 Temmuz 1916 (20 Temmuz 1916), № 180, Perşembe, s. 2.

¹⁵¹² “Turetskiy Front”, **Birjeviya Vedomosti**, 4 Temmuz 1916 (17 Temmuz 1916), № 180, Pazartesi, s. 2.

¹⁵¹³ H., “Voenniy Obzor”, **Tiflissskiy Listok**, 5 Temmuz 1916 (18 Temmuz 1916), № 149, Salı, s. 2.

¹⁵¹⁴ “Turetskaya Voyna, Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomanduyuşçago”, **Kavkazskoe Slovo** 6 Temmuz 1916 (19 Temmuz 1916) № 150, Çarşamba, s. 2.

¹⁵¹⁵ “No: 422, Prikaz Glavnokomanduyuşçego Kavkazskiy Armiey Velikogo Knyaza ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 581.

oluşturduğu gruplar Yalta cadde ve sokaklarında mutlulukla kutlama yapıyordu.¹⁵¹⁶ Gürcistan Baş Patriği ise ziyaret için gittiği Borjom şehrinde Bayburt'un işgal haberini alınca kilisede toplanan cemaat ile birlikte kutlama ayini yaparak, Grandük Nikolay Nikolayeviç ve Rus askerleri için dua etti.¹⁵¹⁷

Netice itibarıyla 3. Ordu birlikleri ve yerli halk Bayburt çevresinde sayıca üstün olan Rus kuvvetlerine karşı verdikleri mücadele ile Rusları aylarca cephe hattında tutmayı başardı. Fakat Türk birliklerinin bütün özverili mücadelesine rağmen Rus kuvvetleri Bayburt'u işgal etti. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın Bayburt'u "*Plevne Savunması*"¹⁵¹⁸ yapma düşüncesinin gerçekleştiğini 5. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa "*Bayburt Savunması, başarılı olmuş bir Plevne sayılmalıdır.*" ifadeleri ile aktarmaktadır.¹⁵¹⁹

Bayburt'un işgalinden sonra Rusça gazeteler şehir ile ilgili çeşitli bilgilere yer vermekteydi. Gazeteler Bayburt'un şehir yapısı,¹⁵²⁰ tarihi,¹⁵²¹ nüfusu,¹⁵²² kalesi,¹⁵²³

¹⁵¹⁶ "K Vzyatiyu Bayburta", **Pravitelstvenny Vestnik**, 6 Temmuz 1916 (19 Temmuz 1916), № 145, Çarşamba s. 2.

¹⁵¹⁷ "Bayburt", **Tiflislikiy Listok**, 7 Temmuz 1916 (20 Temmuz 1916), № 151, Perşembe, s. 3.

¹⁵¹⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 160.

¹⁵¹⁹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 415-416.

¹⁵²⁰ *Birjevie Vedomosti* gazetesi Çoruh Nehri'nin her iki kıyısına yerleşen Bayburt şehir merkezinin denizden yüksekliğinin 1638 metre olduğu bilgisine yer veriyordu. Vladimir Belinskiy, "Bayburt", **Birjeviya Vedomosti**, 4 Temmuz 1916 (17 Temmuz 1916), № 180, Pazartesi, s. 2. *Golos Kavkaza* gazetesi ise Bayburt'un yukarı ve aşağı olarak ikiye bölündüğünü aktarırken şehirde çok fazla çeşme ve bahçelerin bulunduğuna dikkat çekmekte idi. "Bayburt", **Golos Kavkaza**, 17 Temmuz 1916 (30 Temmuz 1916), № 2769, Pazar, s. 2.

¹⁵²¹ *Tiflislikiy Listok* gazetesi ise Bayburt'un fazla nüfusa sahip "*tarihi bir şehir*" olduğuna değiniyordu. "K Telegramman Bayburt", **Tiflislikiy Listok**, 5 Temmuz 1916 (18 Temmuz 1916), № 149, Salı, s. 3. *Golos Kavkaza* gazetesi Fatih Sultan Mehmet'in Uzun Hasan'ı mağlup etmesinden sonra Bayburt'un 1473 yılında Osmanlı Devleti'nin yönetimine geçtiğine değiniyordu. "Bayburt", **Golos Kavkaza**, 17 Temmuz 1916 (30 Temmuz 1916), № 2769, Pazar, s. 2.

¹⁵²² *Birjevie Vedomosti* gazetesi Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Bayburt'un merkezinin 6.000 nüfusa sahip olduğunu şehrin çevresi ile birlikte toplam nüfusunun 10.000'e ulaştığını aktarırken Bayburt'ta 2.000'e yakın evin bulunduğuna dikkat çekiyordu. Vladimir Belinskiy, "Bayburt", **Birjeviya Vedomosti**, 4 Temmuz 1916 (17 Temmuz 1916), № 180, Pazartesi, s. 2.

¹⁵²³ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi İmparator Justinyanus'un 6. yüzyılda Çoruh Nehri'nin üzerine şehri korumaya yönelik bir kale yaptırdığına dikkat çekiyordu. Gazete "*1916 yılı itibarıyla bu güzel kalenin şehirde görülmesi gereken yerler arasında olduğunu*" ifade ediyordu. "Bayburt", **Kavkazskoe Slovo**, 5 Temmuz 1916 (18 Temmuz 1916), № 149, Salı, s. 3. *Golos Kavkaza* gazetesi ise Bayburt Kalesi'nden bahsederken "*dağların üzerinde tarihi Selçuklu Kalesi*" ibaresini kullanıyordu. "Bayburt", **Golos Kavkaza**, 17 Temmuz 1916 (30 Temmuz 1916), № 2769, Pazar, s. 2.

stratejik önemi¹⁵²⁴ ve yeraltı kaynakları¹⁵²⁵ gibi kısa bilgilere yer verirken Bayburt'un 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nda da işgal edildiğini¹⁵²⁶ önemle hatırlatıyorlardı.

Bayburt'un işgalinden günler sonra Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç Trabzon ziyaretinden sonra 1 Ağustos günü Bayburt'u ziyaret etti.¹⁵²⁷

Rus Kafkas Ordusu 1916 yılının ilk aylarından itibaren Kafkas Cephesi'nde Anadolu'nun içlerine ilerlemeye başladıktan sonra ikmal ve iâşe sorunları ile karşılaşmaya başladı. Trabzon'un işgalinden sonra Karadeniz'den destek alma fırsatının oluşması ile birlikte iç kesimlere ulaşmak için Bayburt bölgesinin ele geçirilmesi gerekiyordu. Kafkas Cephesi'nde önceki dönemlerde stratejik bir konuma sahip olan Bayburt'un önemi her iki taraf için daha da artmaya başladı. Bundan dolayı 3. Ordu'nun Bayburt bölgesinde yürüttüğü güçlü savunma hazırlıklarına karşılık olarak Rus Kafkas Ordusu takviye birlikler ile desteklendi. 3. Ordu birliklerinin insanüstü gayreti ile Kop Cephesi'nde Rus kuvvetlerini uzun bir süre durdurmasına rağmen Bayburt Rus birliklerinin işgaline uğradı. Rus Kafkas Ordusu'nun Trabzon-Erzurum güzergâhını kontrol altında tutmak için Bayburt'un işgalinden bir sonraki hedefi Gümüşhane oldu.

¹⁵²⁴ *Birjevie Vedomosti* gazetesi Büyük Savaş'ta Erzurum'un işgalinden sonra Bayburt müstahkemlerinin güçlendirilmesi ile Türk birliklerinin Çoruh Vadisi ve sahil operasyonlarının merkezi durumunda olduğuna vurgu yapıyordu. Vladimir Belinskiy, "Bayburt", *Birjeviya Vedomosti*, 4 Temmuz 1916 (17 Temmuz 1916), № 180, Pazartesi, s. 2. *Tiflisskiy Listok* gazetesi ise Trabzon-Erzurum yol üzerinde bulunan şehrin ayrıca Erzincan-Kelkit hattının da yakınında olduğuna dikkat çekerek Türk ordusunun önemli bir üs olarak kullandığı Bayburt'tan mahrum kaldığını aktarmaktaydı. "K Telegrammam Bayburt", *Tiflisskiy Listok*, 5 Temmuz 1916 (18 Temmuz 1916), № 149, Salı, s. 3.

¹⁵²⁵ *Golos Kavkaza* gazetesi Bayburt'ta bakır madeninin çok fazla bulunduğuna değinirken şehrin yakınında bulunan Gümüşhane'de ise bol miktarda gümüş madeninin varlığından bahsediyordu. "Bayburt", *Golos Kavkaza*, 17 Temmuz 1916 (30 Temmuz 1916), № 2769, Pazar, s. 2.

¹⁵²⁶ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi şehrin daha önce 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nda Rus askerlerinin şehirde olduklarını hatırlattıktan sonra yapılan barış antlaşması sonucu Bayburt'un Erzurum ile birlikte geri verildiğine vurgu yapmaktaydı. "Bayburt", *Kavkazskoe Slovo*, 5 Temmuz 1916 (18 Temmuz 1916), № 149, Salı, s. 3.

¹⁵²⁷ "Kavkazskiy Front", *Zakavkazsya Reç*, 23 Temmuz 1916 (1 Ağustos 1916), № 165, s. 2.

3. 7. Yüksek Dağlarda Zorlu Muharebeler Gümüşhane

General Lyahov komutasındaki Rus Sahil Müfrezesi nisan ayının ortalarında Rize yönünden Trabzon'a yaklaşırken Türk ordu yönetimi şehrin düşmesi durumunda Lazistan ve Havalisi Komutanlığı'na muvazzaf askerlerin Trabzon-Gümüşhane yolu üzerinde bulunan Zigana Dağı istikametine çekilmesi emrini verdi. Böylece Zigana geçitlerini savunarak Çoruh Müfrezesi'nin gerilerini Rus kuvvetlerinden koruyacaklardı. Bunun için Erzincan'dan Zigana bölgesine takviye birlik gönderilmesine karar verildi.¹⁵²⁸

Trabzon'un 18 Nisan 1916 günü düşmesinin ardından önceden verilen emre göre şehirdeki Türk birliklerinin bir kısmı Zigana bölgesine çekilmeye başladı. Cevizlik'e (Maçka) çekilen Türk birlikleri 4.631 asker, 802 hayvan, 5 mantelli top, 8 dağ topu ve 18 makineli tüfekten oluşmaktaydı. Türk birliklerini takip harekâtına devam eden Rus kuvvetleri 19 Nisan 1916 günü Cevizlik'i işgal etti. Diğer taraftan 3. Ordu komutanı, Rus birliklerinin Zigana ve Bayburt'tan güneye inme ihtimalinden dolayı Kermer Dağı, Komaçan Dağı-Çakırgöl Dağı hatları ile Şiran, Şiran-Aluçra hattının kapatılması için başka bir emir verdi. Ayrıca Gümüşhane-Erzincan yolu üzerinde bulunan Köseadağı ile başka yüksek kesimlerde güvenliğin sağlanmasını istedi. Bu dönemde diğer cephe hatlarında olduğu gibi Lazistan Müfrezesi de kendi içerisinde dört bölgeye ayrıldı. Bu bölgeler "Komaçon Dağ Grubu", "Anzaryahanları Grubu", "Zigana Grubu" ve "Sahil Müfrezesi" olarak adlandırıldı.¹⁵²⁹

Rus kuvvetleri 21 Nisan 1916 günü itibariyle Trabzon-Gümüşhane şose yolunun her iki tarafında Cevizlik'in güneyinde iken diğer taraftan Hordokop-Kiremitlihan hattındaki Türk artçılarına yapılan taarruzlar sonuçsuz kalıyordu. Bölgenin savunmasına önem veren 3. Ordu komutanı yeni birlikler ile takviye yaparken bu kuvvetlerin başına Zigana Komutanı olarak Albay Selahattin Adil Bey getirildi.¹⁵³⁰ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin yaptığı duyurularda bölgedeki muharebelerin detaylarına değinmeyerek sadece dağlarda yapıldığına dair açıklama ile

¹⁵²⁸ Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 198.

¹⁵²⁹ A.g.e., s. 199-201.

¹⁵³⁰ A.g.e., s. 202-205.

yetiniliyordu. Nitekim 23 Mayıs 1916 günü yapılan açıklamada Gümüşhane yönünde devam eden muharebelerde Türk birliklerinin yüksek dağlarda oluşturdukları sağlam mevzilerinin ele geçirildiği bilgisine yer verilmekteydi.¹⁵³¹

Rus birliklerinin Trabzon'un güney kesimlerindeki yüksek dağ zirvelerinde geniş bir alana yayılmasından sonra buralarda bulunan birliklere takviye asker gönderme ihtiyacı oluştu.¹⁵³² Nitekim Rus Orduları Genelkurmayı Mariupol şehrinden Trabzon'a 123. ve 127. Piyade Tümenlerini gönderme kararı aldı. Tümenlerin Trabzon'a çıkarma süreci tamamlandıktan sonra General Lyahov'un komuta ettiği Sahil Müfrezesi ile yeni gelen bu birliklerden 5. Kafkas Kolordusu adını taşıyan yeni bir kolordu oluşturuldu. Rus kuvvetlerinin sahil birlikleri elli beş tabur sayısında bir güce erişti.¹⁵³³ Rus 5. Kafkas Kolordusu kısa bir sürede Trabzon-Gümüşhane şose yolunu ele geçirdi.¹⁵³⁴ Böylece 1916 yılının bahar aylarında Doğu Karadeniz bölgesinde Bayburt istikametinde 2. Türkistan Kolordusu baskı yaparken Karadeniz kıyı şeridinden güneydeki yüksek dağ zirveleri ve Gümüşhane çevresinin de bulunduğu iç kısımlara ise 5. Kafkas Kolordusu çok sayıda birlikle taarruzlarda bulunuyordu.¹⁵³⁵ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden 9 Haziran 1916 günü yapılan açıklamada Gümüşhane yönünde devam eden muharebelerde Rus birliklerinin çok sayıda esir aldıkları ve askerî malzeme ele geçirdikleri aktarılırken¹⁵³⁶ 11 Haziran 1916 günü yapılan açıklamada ise Türk birliklerinin ilk hattının ele geçirildiği bilgisine yer verilmekteydi.¹⁵³⁷

Trabzon'un işgalinden sonra Rus birlikleri şehrin güneyi yönünde ilerlemeye devam ederken Türk ordu yönetimi ise Rus kuvvetlerinin karşısında güçlü müstahkemler oluşturuyordu. Nitekim Türk 11. Kolordusu'na bağlı 34. Tümen birlikleri Karakapan Dağı'nın kuzey-doğusuna, 18. Tümen birlikleri ise Horoz

¹⁵³¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 10 Maya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 18 Haziran 1916 (1 Temmuz 1916), № 96, s. 162.

¹⁵³² Korsun, **Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte**, s. 59.

¹⁵³³ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 242.

¹⁵³⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 208.

¹⁵³⁵ Korsun, **Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte**, s. 65.

¹⁵³⁶ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 27 Maya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 18 Haziran 1916 (1 Temmuz 1916), № 96, s. 164.

¹⁵³⁷ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 29 Maya", **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 18 Haziran 1916 (1 Temmuz 1916), № 96, s. 165.

Dağı'nın kuzeyine mevzilendiler. Rus birlikleri haziran ayının ortalarına kadar Trabzon'un güney kesimlerinde Türk mevzilerine yaptığı taarruzlarda başarı elde edemedi.¹⁵³⁸ Rusça gazeteler Trabzon'un güney kesimlerinde dağlık alanlarda gerçekleşen muharebeleri Rus kamuoyuna duyurmakta geç kalmıyordu. Nitekim *Pravitelstvenny Vestnik* gazetesi Trabzon'un işgalinden sonra Rus birliklerinin şehrin güneyinde Gümüşhane-Erzincan yönünde operasyonlara devam ettiğini aktarmaktaydı. Haberin devamında buradaki bütün muharebelerin yüksek dağ zirvelerinde gerçekleştiğine dikkat çekilmekteydi.¹⁵³⁹

Muharebelerin devam ettiği günlerde 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Bitlis-Muş hattında Türk 2. Ordusu'nun yapacağı taarruz öncesi Rus birliklerini Lazistan Cephesi'nde etkisiz hale getirmeyi planladı. Türk birliklerinin 22 Haziran 1916 günü cephe hattının çeşitli yerlerinden başlattığı taarruzlarda 29. Alay Hatırpazarı'na 4. Alay ise Sultan Murat Hanlarına kadar ilerledi. 24 Haziran 1916 günü Rus birliklerine ağır darbeler vurulurken 29 Haziran 1916'ya kadar Türk kuvvetlerinin başarısı devam etti.¹⁵⁴⁰ 3. Ordu'nun Trabzon çevresindeki Rus birliklerine karşı yaptığı geniş çaplı taarruz operasyonu Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından duyurulmaktaydı. 23 Haziran 1916 günü yapılan açıklamada Cevizlik (Maçka) bölgesinde inatçı muharebelerin yapıldığı, Türk birliklerinin çok fazla kayıp verdiği bilgisine yer verilmekteydi.¹⁵⁴¹ Bölgedeki Türk taarruzlarının yoğunlaştığı günlerde sessiz kalan Karargâh Merkezi birkaç gün sonra Türk birliklerinin çok fazla bir kuvvetle 28 Haziran 1916 şafak vaktinde Rus birliklerinin öncü kuvvetlerine taarruz yaptıklarını, şiddetli ve inatçı muharebelerden sonra Rus birliklerinin kısa sürede toplandığı aktarmaktaydı. Açıklamanın devamında çok sayıda kayıp veren Türk birliklerinin çekildikleri ve takip harekâtının yapıldığı bilgisine yer verilmekteydi.¹⁵⁴² 1 Temmuz 1916'da yapılan yeni bir açıklamada Gümüşhane yönünde Türk birlikleri

¹⁵³⁸ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 47.

¹⁵³⁹ "Obzor Poslednih Voennih Operatsiy", **Pravitelstvenny Vestnik**, 16 Nisan 1916 (29 Nisan 1916), Cumartesi, № 84, s. 4.

¹⁵⁴⁰ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 47-49.

¹⁵⁴¹ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 13 İyunya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s. 170.

¹⁵⁴² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 17 İyunya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s. 172.

ile muharebelerin inatçı bir şekilde devam ettiği vurgusu yapılırken¹⁵⁴³ 3 Temmuz 1916'daki açıklamada Türklerin gece ve gündüz yaptıkları inatçı taarruzlarının sonuç vermediğine dikkat çekilmekteydi.¹⁵⁴⁴

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi 5 Temmuz 1916 tarihindeki duyurusunda Cevizlik (Maçka) çevresinde yaşanan muharebeye dikkat çekiyordu. Açıklamada Cevizlik bölgesinde çok sayıda Türk birliğinin topçu atışı desteği ile Rus mevzilerine şiddetli bir taarruz yaptığı, Rus kuvvetlerinin ise bu taarruza el bombaları ve süngüler ile karşılık verdiği bilgisi aktarılmaktaydı. Açıklamanın devamında Türk birlikleri tarafından yapılan bu şekilde iki defa taarruz girişiminin de sonuçsuz kaldığı, muharebe bittikten sonra Rus mevzileri çevresinde 300'den fazla Türk asker naaşı ile çok sayıda Türk silahlarının bulunduğu dikkat çekiliyordu.¹⁵⁴⁵

Türk ordu yönetimi Trabzon yönüne 2 Temmuz 1916 günü yeni bir taarruz hazırlığı yaparken Rus birliklerinin Çoruh Cephesi'ne yaptığı baskıdan dolayı 9. ve 13. Tümen Bayburt bölgesine gönderildi. Böylece 3. Ordu'nun taarruz planı cephe hattının bazı yerlerinde etkili olsa da asker sayısının yeterli olmayışından dolayı başarıya ulaşamadı.¹⁵⁴⁶

3. Ordu'nun Rus kuvvetlerine karşı yaptığı genel taarruz girişimi başarıya ulaşamayınca Rus Kafkas Ordusu karşı taarruza geçti.¹⁵⁴⁷ 16 Temmuz 1916 tarihinde Bayburt'un düşmesinden sonra Gümüşhane'ye yönelen Rus birlikleri sadece Bayburt üzerinden değil ayrıca güçlü müstahkemlerin bulunduğu Karadeniz kıyı şeridinin iç kesimlerinden de ilerliyordu. Nitekim Cevizlik (Maçka) bölgesindeki muharebeler Gümüşhane'nin kaderini belirleyecekti. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri Cevizlik istikametinden ilerleyen Rus birliklerinin hedefinin Ardasa (Torul) ve Gümüşhane olduğunu aktarmaktaydı. Sahil tarafından ilerleyen Rus birliklerinin geçtikleri

¹⁵⁴³ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 18 İyunya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s. 170.

¹⁵⁴⁴ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 20 İyunya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s. 173.

¹⁵⁴⁵ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 24 İyunya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 16 Temmuz 1916 (29 Temmuz 1916), № 100, s. 175.; “No: 385, Raport İ. D. Naçalnika Ştaba Kavkazskoy Armii L. M. Bolhovitinova General-Kvartirmeysteru ...” *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voyni 1914-1917 Sbornik Dokumentov*, s. 559.

¹⁵⁴⁶ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, s. 49-51.

¹⁵⁴⁷ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, s. 67.

köylerdeki hemen hemen bütün evlerde askerlerin ve gönüllü milis kuvvetlerinin direnç gösterdikleri için zor günler yaşadığını aktarmaktaydı.¹⁵⁴⁸

Bayburt'un işgalinden bir gün sonra Lazistan Cephesi'nin sağ kanadında önemli savunma hattı olan Karabakan Dağı Rus birliklerinin eline geçti. Bölgede bulunan Türk 34. Piyade Tümeni'nin durumu zorlaşınca askerler dağılmaya başladı.¹⁵⁴⁹ General Gulıgi komutasındaki Plastun birliklerinin güçlü mevzilerde sebatlı bir direniş ile karşılaştıkları Karabakan ve Ziyaret Dağlarında¹⁵⁵⁰ 11 subay ile yaklaşık olarak 400 Türk askeri esir düşerken 2 makineli tüfek Rus birliklerinin eline geçti.¹⁵⁵¹

Rus birliklerinin taarruzları karşısında sebatlı bir direniş yapmalarına rağmen karışıklık yaşayarak çekilmek zorunda kalan Türk birliklerinin bir kısmı Harşit Çayı Vadisi'nden aşağı taraflara inerken bir kısmı ise Şebinkarahisar bölgesindeki dağlara dağıldı.¹⁵⁵² Karabakan Dağı'nın yanı sıra 18-19 Temmuz 1916 günlerinde Taşkesen Kayası Dağı, Çakırgöl Dağı ile Bandırlık-Şephane-Olucak hattı Rus birlikleri tarafından ele geçirildi.¹⁵⁵³ Rus askerî raporlarında General Gulıgi birliklerinin “*zor olan yerel koşullara rağmen*” operasyonlarına devam ettiklerine dikkat çekiliyordu. 1. Plaston Tugayı'nın sağ kanadından ilerleyen 55. Don Alayı Taşkesen Kayası Dağı üzerinden yürüyüşüne devam ederken General Gornostayev'in komuta ettiği 2. Plaston Tugayı Kamacan Dağı üzerinden Pir Ahmet yönünde, Türkistan birlikleri ise Vizviz Tepesi üzerinden Zülfa Dağı yönünde ilerliyordu.¹⁵⁵⁴

Bölgedeki askerî gelişmeleri yakından takip eden Rusça gazeteler Bayburt'un işgalinden sonra Trabzon-Bayburt şose yolu arasında bulunan Gümüşhane'deki Türk

¹⁵⁴⁸ “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov”, **Kavkazskoe Slovo** 12 Temmuz 1916 (25 Temmuz 1916), № 155, s. 2.

¹⁵⁴⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 324-335.

¹⁵⁵⁰ “No: 424, Raport İ. D. Naçalnika Ştaba Kavkazskoy Armii L. M. Bolhovitinova ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 582.

¹⁵⁵¹ “No: 425, Raport İ. D. Naçalnika Ştaba Kavkazskoy Armii L. M. Bolhovitinova ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 582.

¹⁵⁵² Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 377.

¹⁵⁵³ V. Temişçenko, “Na Gyumuş-Hane”, **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 14 Ağustos 1916 (27 Ağustos 1916), № 33, Pazar, s. 7.

¹⁵⁵⁴ “No: 427, Raport İ. D. Naçalnika Ştaba Kavkazskoy Armii L. M. Bolhovitinova ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 583-584.

birliklerinin zor duruma düştüğünü aktarırken Trabzon-Bayburt şose yolu üzerinde kalan Gümüşhane'nin yeni hedef olduğuna dair haberlere yer vermektedir.¹⁵⁵⁵

Rus birlikleri Karabakan ve bölgedeki diğer yüksek rakımlı dağlardan zorlu bir yürüyüş yaptılar. Bu birliklerde bulunan bir Rus subayı o günlerde yaşadıklarını *Kubanskiy Kazaçiy Vestnik* dergisinde aktarmaktaydı. Rus subayı başta Ziyaret ve Karabakan Dağı olmak üzere diğer dağlarda güçlü mevziler ile karşılaştıklarına dikkat çekerek bölgedeki bu dağlarda mevzilerden ve soğuk dağ rüzgarlarından başka bir şey olmadığını dile getiriyordu. Suyu az rastlanılan dağlık alanlarda bir tane bile köye veya yerleşim yerine rastlanılmadığını vurgulayan Rus subayı, dağlarda az sayıda mevzilenen Türk askerlerinin kendilerini görünce çekildiklerini iddia ederken dağlardaki Türk askerlerinin de kendileri gibi aç ve susuz olduklarını ifade ediyordu.¹⁵⁵⁶

Yüksek dağlık alanlardan ilerlemeye devam eden Rus birlikleri uzun ve zorlu geçen yürüyüşten sonra aşağıya doğru inmelerinden büyük mutluluk duydular. Gümüşhane'ye bir günlük uzaklıktaki yerleşim yerine yaklaştıklarında ise Rum delegasyon ve yerli Rum ahali koşar adımlar ile yanlarına gelerek büyük bir sevinçle karşılandılar. Rus askerlerini gören Rumlar kiliselerin çanlarını çalarken Rus askerleri ise “*Merhaba, Merhaba Kardaş*” şeklinde öğrendikleri kısa Türkçe kelimeler ile el uzatarak Rum ahali ile selamlaşıyordu. Bir süre sonra Rumlardan bazıları bölgeye gelen Rus askerlerine Türk birliklerinin çekildikleri yönü, asker sayılarını ve genel durumları hakkında bilgi vermeye başladılar.¹⁵⁵⁷

Rumlar Rus askerlerini büyük bir mutlulukla karşılarlarken Müslümanlar ise korku ve telaş hali içerisinde idiler. Bir kısım Müslüman ahali Gümüşhane ve köylerini terk ederken köylerden ayrılamayanlar ise yaşlılardan oluşturdukları heyet ile Rus askerlerini ekmek ve tuz ile karşılıyordu.¹⁵⁵⁸

¹⁵⁵⁵ N. “Voennyi Obzor”, *Tiflisskiy Listok*, 5 Temmuz 1916 (18 Temmuz 1916), № 149, Salı, s. 2

¹⁵⁵⁶ “K Vzyatiyu Gyumiş-hane”, *Kubanskiy Kazaçiy Vestnik*, 21 Ağustos 1916 (3 Eylül 1916), № 34, Pazar, s. 11.

¹⁵⁵⁷ “K Vzyatiyu Gyumiş-hane”, *Kubanskiy Kazaçiy Vestnik*, 21 Ağustos 1916 (3 Eylül 1916), № 34, Pazar, s. 11-12.

¹⁵⁵⁸ Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi 1993, s. 68.

Gümüşhane şehir merkezine giden yol güzergâhında Rum ve Müslümanlar tarafından karşılanan Rus birliklerini bir süre sonra şehrin meyve bahçeleri karşılıyordu. Yüksek dağ zirvelerinde uzun bir süre aç ve susuz yürüyüşten sonra yorgun düşen Rus birlikleri gördükleri manzara karşısında büyük mutluluk içerisinde idiler. Nitekim Rus subayı çevresinde gördüğü evlerin “*bir tablo güzelliğinde*” oldukları vurgusunu yaparken bütün tepelerin ve her yerin yeşillikler ile kaplı olduğunu “*berrak ve temiz bir havaya sahip olan bölgede çok güzel nefes alındığını*” aktarmaktaydı. Rus birlikleri bir süre sonra şehir merkezine yaklaşırken karşılarındaki uzak bazı tepelerde ise Türk birliklerinin hareket halinde olduklarını görüyorlardı.¹⁵⁵⁹

İki büyük tepede sağlam inşa edilmiş mevzilerde çok sayıda Türk askeri konuşlanarak Rus kuvvetlerini bekliyordu. Bu tepelere yaklaşan Rus birlikleri Türk kuvvetlerinin inatçı bir şekilde savunma yapmalarına rağmen süngü taarruzu ile bu iki tepeyi de ele geçirdi.¹⁵⁶⁰ Bu bölgeden sonra ilerleyen Rus birlikleri Trabzon-Gümüşhane yolu üzerinde bulunan ve Gümüşhane’ye açılan kapı olan Aradasa’yı (Torul) 20 Temmuz 1916 günü işgal etti.¹⁵⁶¹ Gümüşhane’nin kuzeybatısında bulunan Aradasa bölgesinde aralarında 26. Alay’ın komutanının da olduğu 16 subay, 260 asker esir düşerken 3 makineli tüfek Rus birliklerinin eline geçti.¹⁵⁶²

20 Temmuz 1916 günü ise Rus birlikleri Gümüşhane şehir merkezinin 2 verst yakınına geldi. Rus birliklerinin komutanı şehrin merkezindeki tepelere konuşlanan Türk kuvvetlerine karşı ilk olarak top atışının yapılması ile birlikte süvarilere taarruz emrini verdi. Türk mevzilerine birkaç isabetli top atışından sonra Türk mevzileri dağıldı. Türk askerleri dağlara doğru çıkarken şehirdeki evlere ise beyaz bayraklar asılıyordu.¹⁵⁶³ Gümüşhane şehir merkezini iki taraftan kuşatan General Gulıgi komutasındaki 1. Kuban Plastun Birliği şehre giriş yaptı. 2. Kuban Plastun Birliği ise 17. Türkistan Avcı Alayı ile bulunduğu Pir Ahmet bölgesine 21 Temmuz 1916 günü

¹⁵⁵⁹ “K Vzyatiyu Gyumiş-hane”, **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 21 Ağustos 1916 (3 Eylül 1916), № 34, Pazar, s. 11-12.

¹⁵⁶⁰ V. Temişçenko, “Na Gyumuş-Hane”, **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 14 Ağustos 1916 (27 Ağustos 1916), № 33, Pazar, s. 6-7.

¹⁵⁶¹ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 377.

¹⁵⁶² M. B. “Voenniy Obor”, **Russkiy İnvaid**, 13 Temmuz 1916 (26 Temmuz 1916), № 185, Çarşamba, s. 2.

¹⁵⁶³ V. Temişçenko, “Na Gyumuş-Hane”, **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 14 Ağustos 1916 (27 Ağustos 1916), № 33, Pazar, s. 8.

ulaştı.¹⁵⁶⁴ Böylece Gümüşhane Operasyonu'nun sonunda Trabzon'dan ilerleyen Rus 5. Kafkas Kolordusu'nun sağ kanadı 25 km, sol kanadı ise 100 km kadar iç kesimlere girdi.¹⁵⁶⁵

Rus birlikleri Gümüşhane şehir merkezine giriş yaparken şehirdeki Türk ve Rum ahalinin dini önderleri Rus komutana ekmek ve tuz ikram etti. Rum din adamı Rus birliklerinin komutanına hitaben şu konuşmayı yaptı:

“Sayın Ekselansları ve Rusya Ordusu’nun Muzaffer Subayları

Gümüşhane Rumlarının kutsal emelleri en sonunda gerçekleşti. Bu şehrin Rum nüfusu bugün toplum ve kültür hayatında anlamlı ve mutlu bir gün geçiriyor. Biz şimdi Aziz Simeon Bogoprimeç’in söylediğini haykırabiliriz: Şimdi Rabbinin kulu, barışını koru; zira gözlerim senin kurtuluşunu gördü.

Devletli Büyük İmparatorun buradaki temsilcisi merhametli Sayın Ekselansları, Gümüşhane şehrinin Rumları yeni bir yaşama girerken yüce tanrıya şükür duasını yaparak size gönülden bir güvenle inanıyor. Yine sevgisini sadakat ve bağlılıkla yakını gördüğü büyük Rus halkına açıkça bildiriyor. Size ve bütün Rus halkına özellikle de buradaki askerî yetkililere gönülden başarılar diliyorum. Başka ülkelerdeki başarılarınızdan dolayı da sizi tebrik ederek Rusya’nın Devletli İmparatoru İkinci Nikolay Aleksandroviç’in, bütün Rus halkının ve bizim mutluluğumuzu korumasını Allah’tan gönülden istiyorum. Ura! Büyük İmparator, Ura! Şanlı kahraman Rus askerleri.”¹⁵⁶⁶

Rus birliklerinin komutanı Rum din adamının bu selamlama konuşmasından sonra kendilerini karşılayan Rum ahaliye teşekkürlerini sunarak bundan sonra bölgedeki insanların daha iyi yaşayacaklarına dair Fransızca olarak kısa bir konuşma yaptı.¹⁵⁶⁷ Fakat kısa bir süre sonra Gümüşhane ve çevresini ele geçiren Rus askerleri evlere girerek beğendikleri eşyaları almaya başladılar.¹⁵⁶⁸

Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden *Kavkaz* gazetesi ise Gümüşhane’nin işgalini 21 Temmuz 1916 günü “*Trabzon’dan Erzincan’a giden yol üzerinde bulunan Gümüşhane şehri muharebe ile tarafımızdan alındı.*” cümlesi ile Rus kamuoyuna duyurmaktaydı.¹⁵⁶⁹ Yedi gün süren Gümüşhane kuşatmasında Rus birlikleri Türk

¹⁵⁶⁴ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 388.

¹⁵⁶⁵ Korsun, **Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte**, s. 68.

¹⁵⁶⁶ V. Temişçenko, “Na Gyumuş-Hane”, **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 14 Ağustos 1916 (27 Ağustos 1916), № 33, Pazar, s. 6-8.

¹⁵⁶⁷ **A.g.m.**, s. 7.

¹⁵⁶⁸ San, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁵⁶⁹ “Kavkazskiy Front”, **Kavkaz**, 10 Temmuz 1916 (23 Temmuz 1916), Pazar, № 154, s. 2.

birliklerinden 30 subay ve 500 asker esir alırken çok sayıda silah, mermi, 3 makineli tüfek, 4 top ve diğer askerî malzemeler ele geçirdi.¹⁵⁷⁰

Russkiy Invalid gazetesinde yayımlanan makalede ise Bayburt ve Gümüşhane'nin Rus birlikleri tarafından işgal edilmesinin ardından “*nihayet*” kelimesi kullanılarak Rus birlikleri açısından Karadeniz'den iç kesimlere kadar yeni bir yol açıldığına dikkat çekiliyordu.¹⁵⁷¹ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri ise son zamanlarda işgal edilen Bayburt, Gümüşhane ve Torul ile birlikte Trabzon-Erzurum şose yolunun tamamının Rus birliklerinin kontrolünde olduğuna dikkat çekmekteydi.¹⁵⁷²

Rusça gazeteler Gümüşhane'nin işgal edilmesinden sonra diğer şehirlerde olduğu gibi çeşitli bilgileri içeren yazıları Rus kamuoyu ile paylaşmaya devam ediyordu. Gazeteler Gümüşhane'nin tarihinden,¹⁵⁷³ idari yapısından,¹⁵⁷⁴ şose yolundan,¹⁵⁷⁵ ve yeraltı kaynaklarından¹⁵⁷⁶ kısa bilgilere yer verdikten sonra şehrin daha önce Rus birliklerinin şehri ele geçirdiğini¹⁵⁷⁷ hatırlatıyordu.

Gümüşhane'nin işgalinden bir sonra bölgedeki Rus birliklerinin komutanı şehirde artık Çarlık Rusya kanunlarının uygulanacağı, herkese eşit davranılacağı ve

¹⁵⁷⁰ V. Temişçenko, “Na Gyumuş-Hane”, *Kubanskiy Kazaçiy Vestnik*, 14 Ağustos 1916 (27 Ağustos 1916), № 33, Pazar, s. 8.

¹⁵⁷¹ M. B. “Voennyi Obzor”, *Russkiy Invalid*, 2 Ağustos 1916 (15 Ağustos 1916), № 206, Salı, s. 3.

¹⁵⁷² “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov”, *Kavkazskoe Slovo*, 12 Temmuz 1916 (25 Temmuz 1916), Salı, № 155, s. 2.

¹⁵⁷³ *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesinde şehrin tarihi ile ilgili malumat verilen makalede Gümüşhane'nin eski topluluklarından olan Haltların Trabzon ve Batum arasında yaşarken Ermenilerin baskısı ile Trabzon'un güneydoğusuna yerleştiklerini ve şehrin 15. yüzyılda Haldiya Dükalığı'nın başkentliğini yaptığı aktarmaktaydı. Ayrıca Gümüşhane'de bulunan Rum Piskoposluğu'nun eskiden yaşayan Haltların adını taşıdığına dikkat çekilmekteydi. “Gyumuş-hane”, *Kavkazskaya Kopeyka*, 13 Temmuz 1916 (26 Temmuz 1916), № 190, Çarşamba, s. 2.

¹⁵⁷⁴ *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesi 1916 yılında Gümüşhane'nin Trabzon Vilayeti'ne bağlı sancak merkezi olduğu vurgulamakta idi. “Gyumuş-hane”, *Kavkazskaya Kopeyka*, 13 Temmuz 1916 (26 Temmuz 1916), № 190, Çarşamba, s. 2.

¹⁵⁷⁵ *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesinde Gümüşhane ile ilgili yayımlanan makalede Erzurum-Trabzon arasında bulunan şehirde eskiden sadece kervan yolu varken 1916 yılında ise iyi şartlarda olan şose yolu yapıldığı aktarılıyor ve bu yolun Erzincan'a kadar ulaştığına dikkat çekiliyordu. “Gyumuş-hane”, *Kavkazskaya Kopeyka*, 13 Temmuz 1916 (26 Temmuz 1916), № 190, Çarşamba, s. 2.

¹⁵⁷⁶ *Golos Kavkaza* gazetesi Gümüşhane'de gümüş madenlerinin olduğuna değinerek bölgenin bir zamanlar Anadolu'nun en verimli maden yataklarına sahip olduğuna dikkat çekilmekteydi. Makalenin devamında 1916 yılı itibarıyla bu madenlerin aktif olmadığı çoğunun sular altında kaldığı bilgisine yer verilmekteydi. “Bayburt”, *Golos Kavkaza*, 17 Temmuz 1916 (30 Temmuz 1916), № 2769, Pazar, s. 2.

¹⁵⁷⁷ *Kavkazskaya Kopeyka* gazetesi General Paskeviç birliklerinin 1829 yılındaki Anadolu seferinde geldikleri en son noktanın Gümüşhane olduğunu hatırlatıyordu. “Gyumuş-hane”, *Kavkazskaya Kopeyka*, 13 Temmuz 1916 (26 Temmuz 1916), № 190, Çarşamba, s. 2.

şehrin günlük yaşamana dönmesi gerektiğine dair bildiri yayınladı. Yayımlanan ikinci bildiride ise muhtarlardan askerlik yaşına gelen gençlerin yerlerinin bildirilmesi isteniliyordu. İlerleyen günlerde ise Gümüşhane’de kalan halka lahana çorbası dağıtılırken şehirde kurulan Rus idaresi tarafından yol yapım çalışmalarına başlandı. Yol yapımında yerli halk ücret ve yemek karşılığında çalıştırılıyordu. Rus işgaline giren diğer şehirler gibi Gümüşhane’de de ticari hayat normale dönerek Rumların yanı sıra Türkler de dükkanlarını açıyordu.¹⁵⁷⁸

Netice itibarıyla Türk birlikleri Trabzon’un işgalinden sonra Trabzon-Gümüşhane şose yolu istikametine çekilirken Rus kuvvetleri takip harekâtına başladığı günlerde Bayburt’ta savunma yapan Türk birliklerinin gerilerini ve Gümüşhane’yi korumak amacı savunma yapmaya başladı. 3. Ordu kuvvetleri Trabzon ve Gümüşhane şehirlerinin arasındaki dağlık alanlarda dirençli savunma yapmalarına rağmen Rus kuvvetleri Gümüşhane’yi ele geçirdi. Şehrin işgali ile birlikte Rus Kafkas Ordusu Trabzon-Erzurum şose yolunu kontrol altına aldı. Böylelikle Rus ordu yönetiminin savaşın başlarından itibaren yaptıkları plan gerçekleşmiş oldu. Rusça gazeteler ise Trabzon’dan sonra yeni hedefin Karadeniz sahil hattının daha batısını hedef gösterirken, Trabzon-Erzurum şose yolunun kontrol altına alınmasını büyük bir mutlulukla Rus kamuoyuna duyuruyordu. Bayburt ve Gümüşhane’nin işgalinden sonra Rus kuvvetleri Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane üzerinden Erzincan yönünde çekilen Türk birliklerine takip harekâtı başlatarak yeni hedef olan Erzincan’a doğru yürüyüşe başladı.

3. 8. Bereketli Fırat Vadisi’ne Giden Yol Erzincan

Erzurum’un 16 Şubat 1916 tarihinde işgal edilmesinden sonra Türk birlikleri Aşkale genel hattına çekilmeye başlamıştı.¹⁵⁷⁹ Bu kuvvetlere karşı Rus takip harekâtı ise devam ediyordu.¹⁵⁸⁰ 3. Ordu kuvvetleri Erzincan’ın güvenliğini sağlamak ve

¹⁵⁷⁸ San, a.g.e., s. 29, 60-61.

¹⁵⁷⁹ Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 117.

¹⁵⁸⁰ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 6 Fevralya”, Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 146.

birliklerin ikmali için önemli yol kavşağında bulunan Cibice bölgesinde tahkimat yaptığı günlerde¹⁵⁸¹ Rus takip harekâtı sonucunda 24 Şubat 1916 günü Erzurum'un batısında bulunan Aşkale bölgesi işgal edildi.¹⁵⁸² Rus kuvvetlerinin Erzincan yönünde operasyonlarına devam ederken Rusça gazeteler ise Erzurum'dan sonra yeni hedefin Erzincan olduğuna dair çeşitli haber ve yorumlara yer veriyordu. Nitekim *Birjevie Vedomosti* gazetesi Erzurum'un düşmesinden sonra çekilen 3. Ordu Karargâh Merkezi'nin Erzincan'a taşındığını aktarırken yakın dönemdeki en önemli hedefin ise Erzincan olduğuna dikkat çekiyordu.¹⁵⁸³ *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede de Kafkas Cephesi'nde yeni hedeflerin Erzincan ve Diyarbakır olduğuna vurgu yapılıyordu.¹⁵⁸⁴ Gazetenin bir başka sayısında ise Erzurum işgalinin önemli sonuçlarından birinin de “*bereketli Fırat Vadisi'nin kapılarının açıldığı*” anlamına geldiğine dikkat çekilmekteydi.¹⁵⁸⁵

Stratejik olarak önemli bir konuma sahip olan Erzincan yönünde ilerleyen Rus birlikleri 14 Mart 1916 tarihinde Erzurum-Erzincan arasında bulunan Mamahatun'u (Tercan) işgal etti. Bir süre sonra Bayburt yönünde Pınakapan bölgesine yaptıkları taarruzda ise başarılı olamadılar.¹⁵⁸⁶ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nden 17 Mart 1916 günü yapılan açıklamada Erzurum'un 90 verst batısında bulunan Mamahatun'un ele geçirildiği bilgisine yer veriliyordu. Mamahatun Operasyonu'nda Rus birlikleri tarafından 5 top, çok sayıda makineli tüfek, cephane ele geçirilirken 44 subay ve 770 askerin esir düştüğü aktarılmaktaydı.¹⁵⁸⁷ Bir gün sonra yapılan açıklamada ise Erzincan yönündeki Türk birliklerini takip harekâtında Mamahatun'un güneybatısındaki Kötür Köyü'nün ele geçirildiği, Türk birliklerinin karşı taarruzunun başarısız olduğu aktarılmaktaydı.¹⁵⁸⁸

¹⁵⁸¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 124.

¹⁵⁸² “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 13 Fevralya”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 147.

¹⁵⁸³ K. Şumskiy, “Dalneyşee Razruşenie 3-y Turetskoy Armii”, **Birjevie Vedomosti** 6 Mart 1916 (19 Mart 1916) № 63, Pazar, s. 1.

¹⁵⁸⁴ B. P-r., “Na Turetskom Fronte, Voennoe Obozrenie”, **Kavkazskoe Slovo** 26 Nisan 1916 (12 Mayıs 1916) № 96, Cuma, s. 2.

¹⁵⁸⁵ “Padenie Erzeruma”, **Kavkazskoe Slovo**, No. 27, 4 Şubat 1916 (17 Şubat 1916), s. 2.

¹⁵⁸⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 154.

¹⁵⁸⁷ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 4 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 150.

¹⁵⁸⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 5 Marta”, **Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel**, 26 Mart 1916 (8 Nisan 1916), № 84, s. 150.

Erzincan yönünde bu gelişmelerin yaşandığı günlerde Karadeniz sahil hattındaki Rus birliklerinin ilerleyişi devam ederek 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon işgal edildi.¹⁵⁸⁹ 3. Ordu için önemli iase merkezler olan Erzurum ve Trabzon'un Rus birlikleri tarafından ele geçirilmesi Türk kuvvetlerini zor durumda bırakırken Rus ordu yönetimini ise memnun ediyordu. Böylece Mamahatun ve Bayburt bölgesi hem Rus hem de Türk kuvvetleri açısından stratejik olarak daha da önem kazandı. Nitekim General Yudenich Bayburt ve Gümüşhane'yi ele geçirerek Erzincan'a ulaşmayı planlıyordu.¹⁵⁹⁰ Erzincan'ın işgal edilmesi ile birlikte Trabzon-Erzurum şose yolu tamamen kontrol altında tutularak güvenli bir şekilde ikmal yapılacaktı.

Türk ordu yönetimi ise Erzurum ve Trabzon'u geri almak için büyük bir taarruz hazırlığına başlayarak Erzincan yönünde savunma yapan birliklere takviye kuvvetler göndermekteydi.¹⁵⁹¹ 3. Ordu'ya gelen takviye kuvvetler ile nisan ve mayıs aylarında Rus birliklerine inatlı ve şiddetli taarruzlar yapılıyordu. Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından bu taarruzlar kamuoyuna duyurulmaktaydı. 19 Nisan 1916¹⁵⁹² ve 23 Nisan 1916¹⁵⁹³ günlerinde yapılan açıklamada Erzurum'un batısındaki Aşkale bölgesinde şiddetli muharebelerin yaşandığı Türk birliklerinin taarruzlarının başarısızlıkla sonuçlandığı bilgisine yer verilmekteydi. 29 Nisan 1916 günü yapılan açıklamada ise Erzincan yönünde yenilenen Türk taarruzlarının yine başarısızlıkla sonuçlandığı ve Türk kuvvetlerinin batıya çekildikleri aktarılmaktaydı.¹⁵⁹⁴

Karargâh Merkezi mayıs ayının ilk yarısında da Erzincan yönündeki gelişmeler hakkında yeni duyurular yapmaya devam etmekteydi. Nitekim 5 Mayıs 1916'da yapılan açıklamada Türk mevzilerinin dağıtılarak çok sayıda esir alındığı,¹⁵⁹⁵ topçu

¹⁵⁸⁹ "Trapezund, Vzyat Naşimi Voyskami 5-go Aprelya", **Kavkazskoe Slovo**, 6 Nisan 1916 (19 Nisan 1916), № 78, s. 2.

¹⁵⁹⁰ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 371.

¹⁵⁹¹ **A.g.e.**, s. 363-364.

¹⁵⁹² "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 6 Aprelya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 157.

¹⁵⁹³ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 10 Aprelya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 157.

¹⁵⁹⁴ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 16 Aprelya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 158.

¹⁵⁹⁵ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 22 Aprelya", **Letopis Voyni, Offitsialny Otdel**, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 159.

desteği ile taarruza geçen Türk birliklerinin geri püskürttüğü,¹⁵⁹⁶ Erzincan yönünde şiddetli muharebelerin devam ettiği Türk birliklerinin cephedeki birinci hattını terk ettikleri aktarılmaktaydı.¹⁵⁹⁷ 9 Mayıs 1916'daki açıklamada ise Türk birliklerinin Rus mevzilerine inatçı taarruzlar yaptığı, başarılı olmayan bu muharebelerden sonra akşam vakitlerinde Türk kuvvetlerinin saldırıları durdurduğu aktarılmakta idi.¹⁵⁹⁸ 13 Mayıs 1916 günü yapılan açıklamada Drujin kuvvetlerinin desteği ile güçlü Türk mevzilerine yapılan gece taarruzunda 30 subay ve 365 askerin esir alındığı bilgisine yer verilmekteydi.¹⁵⁹⁹

Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi'nin nisan ve mayıs aylarındaki duyuruları devam ederken Rusça gazetelerde de bölgede yaşanan muharebeler hakkında bilgiler verilmeye çalışılıyordu. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede kanatlarda ve merkezdeki önemli kayıplardan sonra bütün gücünü Erzincan'da toplayan 3. Ordu'nun sistematik olarak şiddetli ve inatçı taarruzlar yaptığına vurgu yapılmaktaydı.¹⁶⁰⁰ Mayıs ayının son günlerinde Rus birliklerine karşı

¹⁵⁹⁶ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 23 Aprelya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 159.

¹⁵⁹⁷ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 25 Aprelya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 159.

¹⁵⁹⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 26 Aprelya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 160.

¹⁵⁹⁹ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 30 Aprelya”, *Letopis Voyni, Offitsialniy Otdel*, 21 Mayıs 1916 (3 Haziran 1916), № 92, s. 160. Türk Başkomutanlığı Rus Kafkas Ordusu'nun yaptığı açıklamada verdiği bilgilerin gerçeği yansıtmadığını anlatan bir bildiri yayımladı. Bildiride şu ifadeler yer veriliyordu: “Son zamanlarda Ruslar, Kafkas Cephesi harekâtına ait defaetle hilaf-ı hakikat tebligatta bulunmuşlar ve her defasında tekzip edilmişlerdi. 14 Mayıs efrenci tarihli Rus tebliğ resminde Türklerden takriben 30 zabıt ile 465 nefer esir ve birçok top ve bir hayli mühimmat vaseire iğtinam ettiklerine dair gayet büyük bir yalan münderiç bulunuyor. Rusların gerek kendi ve gerek müttetikleri ordularının tezelzüle uğrayan kuve-i maneviyelerini tezyid ve takviye için bu gibi yalanlara müracaata mecbur kalmalarına acırız. Bu hal Rusya da ahvalin ne derece fenalaştığını ve zahir hali kurtarmak için ne gibi adi vesaiti kullanmak zaruretinde kaldığını gösterir, halbuki bu günlerde Kafkas Cephesi'nde mühim bir muharebe olamayıp vaki olan ufak tefek muharebelerde hususıyla 25/26 Nisan Kop mıntıkasındaki muharebede Ruslardan iki zabıtla 394 nefer esir ve 4 makineli tüfenk aldık.

Yüzbaşı Viladimir Aplavin ile Mülazım-ı Sani İrakli Lovarsaboviç, İhtiyat mülazım Aleksandr Alkasoriç ve Mülazım-ı Sani Bolyas Lavendireviç 588. Drujina taburlarına mensupturlar. Mülazım-ı Sani Prokli Kaka Öjrin 545. Mülazım-ı Evvet Vasilov Lodhomof birinci Stavrapol Drujina taburlarına mensuptur. Esir neferler 588, 545, 641 ve 566. Drujina taburlarıyla 69. Piyade firkasının 154 ve 156. Piyade alaylarına ve 14, 19. Türkistan Alaylarına mensupturlar. Makineli tüfenklerin dahi 54 ve 58. Drujina Taburlarına mensup olduklarını üsera söylemiştir.

Bizim bu ilanatomıza mukabil acaba Ruslar 14 Mayıs tarihli tebligatlarında bizden aldıklarını iddia ettiklerini esir zabıt ve efrat ile topların hangi kıtaya mensup olduklarını ilan edebilirler mi?” Tekir, **a.g.e.**, 553.

¹⁶⁰⁰ B. P-r., “Na Turetskom Fronte, Voennoe Obozrenie”, *Kavkazskoe Slovo*, 26 Nisan 1916 (12 Mayıs 1916), № 96, Cuma, s. 2.

daha büyük bir taarruz planı yapan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa 30 Mayıs 1916 tarihinde Mamahatun'u geri aldı. Türk birlikleri Mamahatun'a ilerlerken Rus kuvvetleri ise bölgedeki ambarları ateşe verdikten sonra doğu yönünde çekildiler.¹⁶⁰¹ Mamahatun'un geri alınmasında Vehip Paşa'nın stratejik taktiklerinin yanı sıra Türk birliklerinin özverili mücadeleleri etkili oldu. Fakat Mamahatun'da önemli bir başarı elde edilmesine rağmen Türk kuvvetleri Tuzlaçay Vadisi ve Pırnakapan bölgesinden ileriye gidemedi.¹⁶⁰² Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi Mamahatun'un Türk birlikleri tarafından geri alınması bilgisine yer vermezken Türk kuvvetlerinin taarruzlarının başarılı olamadıklarına dair bilgiler paylaşıyordu. Nitekim 1 Haziran 1916 günü için yapılan duyuruda Erzincan yönünde Yeniköy'ün güneybatısında topçu bataryasının desteği ile güçlü bir şekilde taarruza geçen Türk birliklerinin bu saldırısının karşı ateşle durdurulduğu ve geri püskürtüldüğü bilginе yer verilmekteydi.¹⁶⁰³ 6 Haziran 1916 günü yapılan açıklamada Türk birliklerinin topçu desteği yaptıkları taarruzların geri atıldığı aktarılırken¹⁶⁰⁴ bir gün sonra yapılan açıklamada ise büyük bir kuvvete saldırıya geçen Türk birliklerinin ise durdurulduğu bilgisine yer veriliyordu.¹⁶⁰⁵ *Den* gazetesi ise bu başarıyı Türk birliklerinin bölgede sayıca çok fazla olmasına ve Rus kuvvetlerinin daha uygun müstahkemler oluşturmak için çekilmelerine bağlamaktaydı.¹⁶⁰⁶

Mamahatun'u tekrar ele geçirmek için haziran ayı boyunca hazırlıklarını yaptıktan sonra taarruza geçen Rus birlikleri 11 Temmuz 1916 tarihinde Mamahatun'u yeniden ele geçirdi.¹⁶⁰⁷ *Den* gazetesi temmuz ayının başlarından itibaren yapılan Mamahatun taarruzunun önemine dikkat çekerek bölgede bulunan şose yolunun Erzurum-Trabzon hattı üzerinden Türk birliklerine iâşe sağlandığını aktarmakta idi.¹⁶⁰⁸

¹⁶⁰¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 234-237.

¹⁶⁰² Allen ve Muratov, **a.g.e.**, s. 365-367.

¹⁶⁰³ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 22 Maya", **Letopis Voynı, Offitsialnyı Otdel**, 18 Haziran 1916 (1 Temmuz 1916), № 96, s. 163.

¹⁶⁰⁴ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 24 Maya", **Letopis Voynı, Offitsialnyı Otdel**, 18 Haziran 1916 (1 Temmuz 1916), № 96, s. 163.

¹⁶⁰⁵ "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 25 Maya", **Letopis Voynı, Offitsialnyı Otdel**, 18 Haziran 1916 (1 Temmuz 1916), № 96, s. 164.

¹⁶⁰⁶ "Na Kavkazskom Fronte", **Den**, 20 Mayıs 1916 (2 Haziran 1916), №. 137, s. 2.

¹⁶⁰⁷ Çakmak, **a.g.e.**, s. 370-376.

¹⁶⁰⁸ N. Borisov, "Vzyatie Mamahatuna", **Den**, 1 Temmuz 1916 (14 Temmuz 1916), №. 178, s. 2.

Erzincan yönünde ilerleyen Rus birlikleri Mamahatun'u ele geçirdikten beş gün sonra Çoruh Vadisi'nde uzun bir süre tutulan diğer Rus kuvvetleri ise 16 Temmuz 1916 tarihinde Bayburt'u işgal etti. Rus Kafkas Ordusu böylece Erzincan'a gidilen yolda cepheyi daraltarak iki yönden ilerleme imkânı buldu.¹⁶⁰⁹ Bayburt'un işgal edilmesinden sonra Türk birlikleri Kelkit yolu üzerinden Erzincan yönünde çekilmeye başladı. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa 19 Temmuz 1916 tarihinde Başkomutanlığa gönderdiği raporda “*Arazinin kendi ihtiyariyle terkine hiçbir vatan ferdi razı olmaz. Buna beni sevk eden stratejik mecburiyettir. Pek zor duruma düşeceğine şüphe etmediğim 2. Mıntıka için nazarı merhameti samilerini istirham ederim*” cümleleri ile üzüntüsünü ifade ediyordu. Bayburt savunmasını yapan Fevzi Paşa'nın birlikleri çekilirken insanüstü bir direnç göstermelerine rağmen Rus birlikleri ilerlemeye devam ederek 22 Temmuz 1916 tarihinde Kelkit'i de ele geçirdi.¹⁶¹⁰ Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden Rusça gazeteler ise “*Kelkit'in işgal edilmesi ile birlikte Erzincan yolunun iyice açıldığı*” vurgusunu yapmaktaydı.¹⁶¹¹

Rus ordusunun ilerleyişi *Birjevie Vedomosti* gazetesinde yayımlanan makalede ele alınmaktaydı. Makale yazarı Bayburt ve Mamahatun yönünden ilerlemeye devam eden Rus birliklerinin günde 35 km kadar yürüyüşlerine hızlı bir şekilde devam ettiklerini aktarmakta idi. Makale yazarı Rus birliklerinin hızlı hareket etmesinin nedenini Erzincan'ı tahliye etmekte olan Türk ordu yönetiminin az sayıda artçı birlikleri bırakmasına bağlamaktaydı.¹⁶¹² Türk ordu yönetimi ise gerekli planları yaparak hazırlıklarını tamamladı. Türk kuvvetleri yapılacak olan Rus taarruzlarına karşı bütün gücü ile savunma yapacak, yetersiz kalındığı durumda ise geri çekilecekti.¹⁶¹³ Taarruzlarını artırarak Erzincan'a üç taraftan ilerleyen Rus birlikleri şehre yaklaşırken 2. Mıntıka Komutanı Yusuf İzzet Paşa Türk birliklerine çekilme emri verdi.¹⁶¹⁴ Türk birlikleri cephanelerin bulunduğu bazı binaları ateşe vererek ve

¹⁶⁰⁹ Çakmak, a.g.e., s. 382.

¹⁶¹⁰ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 63-67.

¹⁶¹¹ M. B., “Voenniy Obzor, Aziatskiy Teatr”, **Russkiy İnvaid**, 12 Temmuz 1916 (25 Temmuz 1916), № 185, s. 1.

¹⁶¹² “K. Şumskiy, “Padhod k Erzingianu”, **Birjevie Vedomosti**, 13 Temmuz 1916 (26 Temmuz 1916), № 189, Çarşamba, s. 3.

¹⁶¹³ Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, Erzincan Belediyesi Yayınları, 1995, s. 45.

¹⁶¹⁴ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 68.

artçı birlikler bırakarak şehri tahliye etmeye başladı.¹⁶¹⁵ Erzincan'dan acele ile çekilmek zorunda kalan Türk askerleri bina ve evleri sadece el bombaları ile patlatmaya çalışıyordu.¹⁶¹⁶

Şehir merkezinin yakınına ulaşan Rus birliklerinin 25 Temmuz 1916 tarihinde yaptıkları taarruzlar sonucunda Erzincan işgal edilirken¹⁶¹⁷ kısa bir süre sonra 39. Tümen Komutanı General Lyahov ile Karargâh Komutanı Albay Dratsenko şehre giriş yaptılar.¹⁶¹⁸

Erzincan'ı işgal eden Rus askerleri büyük bir mutluluk duyarken¹⁶¹⁹ şehre giriş yaptıkları esnada Rum bir heyet ile İran Konsolosluğu'ndan birkaç kişi tarafından karşılandılar.¹⁶²⁰ Erzincan'ın geniş alanlara yayılan beyaz badanalı ve meyve bahçeli evleri uzun bir süre dağlık alanlarda muharebeler yapan Rus askerlerini daha da mutlu etti. Nitekim 155. Kuban Piyade Alayı'nın subaylarından biri olan V. A. Levitskiy Erzincan'ı gören bütün Kubanlı askerlerin şehirdeki meyve ve sebzeleri çok sevdiğini, şehirle ilgili hepsinde güzel hatıralar oluştuğunu aktarmaktaydı.¹⁶²¹ Bir Rus askeri şehre giriş yaptıktan sonra gördüklerini şu cümleler ile ifade etmekteydi:

“... Caddeler temiz ve iyi döşenmiş. Yüksek duvarları ağartılmış taşlarla çevrili beyaz evler ise şehre zarif bir görüntü veriyor. Yüksek duvarlardan dışarıya kayısı ve armut dalları sarkıyor, duvarların diplerinde meyveleri ezerek geçilen yüz adım sonrasında çeşmelerden berrak sular akıyor. ...”¹⁶²²

Rus birliklerinin Erzincan yönünde ilerlemeleri kolay olmadı. Nitekim 300 asker mevcutlu bölüklere sahip Rus 39. Piyade Tümeni Erzincan'a ulaştığında bölüklerindeki asker sayısı 70-100 kişiye kadar düştü.¹⁶²³ Rus birliklerinin Erzincan yönünde ilerleyişinin kolay olmadığını bir Rus subayı şu cümleler ile dile getirmekteydi:

¹⁶¹⁵ S. Dmitriev, “V Armenii”, **Den**, 14 Temmuz 1916 (27 Temmuz 1916), № 191, s. 3

¹⁶¹⁶ “No: 446, Raport İ. D. Naçalnika Ştaba Kavkazskoy Armii L. M. Bolhovitnova ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 594.

¹⁶¹⁷ Yavuz, **a.g.e.**, s. 40.

¹⁶¹⁸ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 392.

¹⁶¹⁹ F. İ. Yeliseev, **Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914 – 1917**, Moskva, Voennoe İzdatelstvo, 2001, s. 222.

¹⁶²⁰ “V Erzindjane”, **Vestnik X Armii**, 9 Ağustos 1916 (22 Ağustos 1916), № 600, s. 2.

¹⁶²¹ V. A. Levitskiy, **Na Kavkazskom Fronte Pervoy Mirovoy**, Moskva, Kuçkovo Pole, 2014, s. 472-473.

¹⁶²² “V Erzindjane, Okonçanie”, **Vestnik X Armii**, 11 Ağustos 1916 (24 Ağustos 1916), № 602, s. 2.

¹⁶²³ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 396.

“... Günümüzdeki savaşta sadece Türk askeri bizim süngü saldırılarımıza karşı kahramanlık gösteriyor ve göğüs göğüse karşılık veriyor. Türk’ü vurmak yetmiyor, onu mutlaka öldürmek gerek, ağır yaralı fanatik askerler bile son güçlerini toplayarak yanlarından geçen askerlerin arkalarından ateş ediyorlar, kahramanlarımızın ayaklarını kesiyorlar ve ölümlerine bile sıhhiyelerin ellerini ısıtarak yapılan yardımı reddediyorlar. ... Sadece komuta kademesi emrettiği zaman Türkler vazgeçiyor ve kaçıyorlar aksi taktirde savunuyor, inanılmaz derecede bir sebatla savaşıyorlar. Alayımız Erzincan’a girmeden önce 3 gün içerisinde 28 süngü taarruzu geçirdi.”¹⁶²⁴

Netice itibariyle Rus Genel Kurmay Merkezi’nin yaptığı açıklamada 25 Temmuz 1916 tarihinde Rus Kafkas Ordusu’nun Erzincan şehrini ele geçirdiği duyurulmaktaydı.¹⁶²⁵ Erzincan’ın düşmesi başta Kafkasya’da olmak üzere Çarlık Rusya’nın diğer şehirlerinde mutlulukla karşılandı. Nitekim Tiflis’in cadde ve sokaklarına bayraklar asılırken¹⁶²⁶ Nahçıvan ve Moskova’da bulunan Ermeni kiliselerinde ayinler düzenlenerek Erzincan’ın işgal edilmesi kutlandı.¹⁶²⁷ Rus kuvvetleri Erzincan’da topçu mühimmat depoları, çok miktarda benzin ve yaz yağı, binlerce el bombası, 600 sandık tüfek mermisi, çok sayıda tabanca, tüfek ve kılıç ele geçirdi.¹⁶²⁸

Rus Kafkas Ordusu’nun Erzincan’ı ele geçirmesinin ardından Başkomutan Grandük Nikolay Nikolayeviç’in Çar II. Nikolay’a hitaben gönderdiği raporda 16 Temmuz 1916 tarihinde Bayburt’un işgalinden sonra çarın orduya olan güvenini hatırlatarak isteğinin yerine getirildiğine dikkat çektikten sonra Erzincan’ın işgali şu ifadeler ile çara bildiriyordu:

“Erzincan alındı, ... 16 Temmuz’da Bayburt’un alınmasından itibaren Kafkas Ordusu’nun kahraman bahadırları Fol, Ardasa, Gümüşhane, Kelkit, Erzincan’ı savaşla alarak dağılan düşmanı takip ediyor.

General Adyutant Nikolay”¹⁶²⁹

Erzincan’ın düşmesinden sonra Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç’e gönderilen tebrik telgrafları Rus kamuoyuna duyurulmaktaydı.

¹⁶²⁴ VI. İv. Sokolov, “Zavoevanie Armenii”, **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 21 Ağustos 1916 (3 Eylül 1916), № 34, s. 9.

¹⁶²⁵ “Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomanduyuşçago”, **Kavkazskoe Slovo**, 14 Temmuz 1916 (27 Temmuz 1916), № 157, Perşembe, s. 3.

¹⁶²⁶ “Vzyatie Erzindjana”, **Kavkazskaya Kopeyka**, 14 Temmuz 1916 (27 Temmuz 1916), № 191, s. 2.

¹⁶²⁷ “Mestniy Otdel”, **Tiflisskiy Listok**, 15 Temmuz 1916 (26 Temmuz 1916), № 158, s. 2.

¹⁶²⁸ “Kavkazskiy Front”, **Russkiy Invalid**, 15 Temmuz 1916 (28 Temmuz 1916), № 188, s. 3.

¹⁶²⁹ “No: 445, Raport Namestnika E.İ.V. Na Kavkaze, Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 594.

Çar II. Nikolay, Başkomutan Nikolay Nikolayeviç'e hitaben gönderdiği telgrafta şu ifadeleri kullanmakta idi:

Erzincan'ın alınışını mutlulukla öğrendim. Seni ve kahraman Kafkas Ordusunu zaferiniz adına tüm kalbimle tebrik ederim. Askerlerin onlara olan güvenime hızlıca karşılık vermelerinden dolayı mutluyum.”¹⁶³⁰

İngiltere Kralı ise Başkomutan Nikolay Nikolayeviç'e hitaben gönderdiği tebrik mesajında: “*Majesteleri, zat-ı alinizi ve sizin yönetiminizde Erzincan'ın alınması gibi önemli bir başarı elde eden kahraman askerlerinizi gönülden tebrik ediyorum.*”¹⁶³¹ ifadelerine yer vermektedir.

Rusça gazeteler Erzincan'ın ele geçirilmesinden sonra şehrin işgal süreci ve işgalin stratejik manası hakkında bazı önemli bilgileri kamuoyuna aktarmakta idi. *Den* gazetesi Kafkas Cephesi'nde “*en son ve önemli gelişme olan Erzincan'ın işgalinden sonra Trabzon-Elâzığ hattının Rus Kafkas Ordusu'nun kontrolüne geçtiğine*” dikkat çekmekteydi.¹⁶³²

Kavkazskoe Slovo gazetesi muhabiri Erzincan'ın kaderini şehrin kuzeyindeki taarruzlar ile Gümüşhane-Erzincan yolu üzerindeki başarılı operasyonlarının belirlediğini aktarırken¹⁶³³ *Batumskiya Vesti* gazetesinde yayımlanan makalede ise “*Mamahatun ve Bayburt çevrelerinde dağlık alanlarda geçen zorlu muharebelerden sonra Erzincan işgal yolunun açıldığına*” vurgu yapılmaktaydı. Makalenin devamında şehrin düşmesi ile birlikte Türk kuvvetlerinin ikmal yollarının kesildiği ve yeni iase merkezleri oluşturmak zorunda oluklarına dair tespitlere yer veriliyordu. Makalede ayrıca Erzincan'ın Elâzığ'a yakın olmasının stratejik bir mana taşıdığı ve 3. Ordu'nun sağ kanadına nihai bir darbe vurulabileceği iddiası yer almaktaydı. Makalenin sonunda ise Rus birliklerinin batıya doğru yapacağı sonraki askerî operasyonlarda şimdiye kadar dağlık alanlarda yaşanan zorlukların olmayacağı daha kolay bir ilerleyişin

¹⁶³⁰ “Turetskaya Voyna, Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomanduyuşçago”, **Kavkazskoe Slovo**, 14 Temmuz 1916 (27 Temmuz 1916), № 150, Çarşamba, s. 2.

¹⁶³¹ “Telegramma Angl. Korolya”, **Kavkazskoe Slovo**, 19 Temmuz 1916 (1 Ağustos 1916), № 161, Salı, s. 3.

¹⁶³² S. Dmitriev, “V Armenii”, **Den**, 14 Temmuz 1916 (27 Temmuz 1916), № 191, s. 3.

¹⁶³³ “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov”, **Kavkazskoe Slovo**, 15 Temmuz 1916 (28 Temmuz 1916), № 158, Cuma, s. 2.

gerçekleşeceği aktarılmaktaydı.¹⁶³⁴ *Tiflisskiy Listok* gazetesi ise Erzincan'dan tahliye olan Türk birliklerinin kendilerine yeni üs olarak tayin ettiği Sivas yönünde çekildiğini vurgulamaktaydı. Haberin devamında Erzincan'ın Rus birlikleri tarafından ele geçirilmesinin Elâzığ ve Diyarbakır'ı tehdit ettiğine dikkat çekiliyordu.¹⁶³⁵ Aynı konularda habere yer veren *Den* gazetesi ise Erzincan'ın düşmesinin Çarlık Rusya açısından iki önemli sonucu olduğuna vurgu yapıyordu. Bunlardan birincisinin “*Doğu Anadolu'nun işgalinin tamamlanması*” olduğuna dikkat çekerken ikincisinin ise “*Sivas üzerinden Anadolu'nun içlerine doğru giden yolun açılması*” olarak değerlendirilmekteydi.¹⁶³⁶ *Birjeviya Vedomosti* gazetesi ise yeni hedef olarak Giresun, İstanbul ve Diyarbakır şehirlerini göstermekteydi.¹⁶³⁷

Netice itibariye Erzincan Operasyonu'nda şehrin ele geçirilmesi ile birlikte Rus Kafkas Ordusu Anadolu topraklarının 300 km kadar içerisine ilerlemiş oldu.¹⁶³⁸ *Kavkaz* gazetesinde bu operasyon sonucunda Rus Kafkas Ordusu'nun önemli iâşe merkezlerinden mahrum bıraktığı 3. Ordu'ya “*büyük darbe vurduğu*” aktarılıyor ve bunun “*Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki hakimiyeti açısından önemli bir gelişme*” olduğuna dikkat çekiliyordu.¹⁶³⁹ Rusça gazeteler 3. Ordu'nun iâşesi konusunda önemli bir konuyu ele alıyordu. Nitekim Erzincan'ın Rus birliklerinin eline geçmesinden önce Levazımat-ı Umumiye Dairesi 30 Mayıs 1916 tarihinde iâşe mntıkalarında yeni düzenlemeler yapmıştı. Yeni yapılan uygulamada 3. Ordu için uzakta kalan Diyarbakır, Bitlis ve Elâzığ Vilayetleri ile Urfa Sancağı Mntıkası 2. Ordu'ya verilmişti. 3. Ordu'ya ise işgal altında olan Trabzon ve Erzurum ile Sivas Vilayeti ve Canik sancağı kaldı. Trabzon ve Erzurum'dan bir fayda sağlanamadığı için bütün yük Sivas'ın üzerinde idi. Sivas bölgesinde de yaşanan sıkıntılardan dolayı 3. Ordu'nun iâşe mntıkası genişletildi. 7 Eylül 1916 tarihinde Sinop Sancağı iki hafta

¹⁶³⁴ “Znaçenie Vzyatiya Erzindjana”, **Batumskiya Vesti**, 21 Temmuz 1916 (4 Ağustos 1916), № 1990, Cuma, s. 2.

¹⁶³⁵ “K Vzyatiyu Erzindjana”, **Tiflisskiy Listok**, 15 Temmuz 1916 (28 Temmuz 1916), № 158, Cuma, s. 3.

¹⁶³⁶ S. Dimitriyev, “V Armenii”, **Den**, 14 Temmuz 1916 (27 Temmuz 1916), № 191, Perşembe, s. 2.

¹⁶³⁷ “Erzindjan”, **Birjeviya Vedomosti**, 13 Temmuz 1916 (26 Temmuz 1916), № 189, s. 2.

¹⁶³⁸ Yeliseev, **a.g.e.**, 224-226.

¹⁶³⁹ B. P-r., “Na Turetskom Fronte, Voennoe Obozrenie”, **Kavkazskoe Slovo**, 15 Temmuz 1916 (28 Temmuz 1916), № 158, s. 3.

sonra Kayseri Sancağı 3. Ordu bölgesine dahil oldu. Fakat bu iki sancağın iase temini de 3. Ordu'ya yetmiyordu.¹⁶⁴⁰

Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'deki diğer şehirlerin işgalinden sonra çeşitli bilgilere yer veren Rusça gazeteler Erzincan'ın işgalinden sonra da şehirle ilgili birçok malumatı sayfalarına taşımaktaydı. Gazeteler Erzincan'ın tarihi,¹⁶⁴¹ nüfusu,¹⁶⁴² şehir yapısı,¹⁶⁴³ konumu,¹⁶⁴⁴ iklimi,¹⁶⁴⁵ meyve ağaçları,¹⁶⁴⁶ ekonomisi¹⁶⁴⁷ gibi birçok konu hakkında bilgi verirken şehirdeki askerî yapılar ve okullardan¹⁶⁴⁸ bahsediyorlardı.

¹⁶⁴⁰ Tuncay Ögün, **Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015, s. 49-50.

¹⁶⁴¹ *Kubanskiy Kazaçiy Vestnik* gazetesi Erzincan'ın çok eski bir şehir olduğuna dikkat çekerek kuruluş tarihinin tam olarak bilinmediğini fakat Hristiyanlığın ilk zamanlarında kurulmuş olabileceğini aktarmaktaydı. "Razniya İzvestiya, Erzindjan", **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 7 Ağustos 1916 (20 Ağustos 1916), № 32, Pazar, s. 14.

¹⁶⁴² *Kavkazskoe Slovo* gazetesi 40.000 nüfusa ulaşan şehir halkının çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu savaşa kadar olan vakitlerde de Ermeni nüfusun yaşadığını aktarmaktaydı. "Erzingyan", **Kavkazskoe Slovo**, 14 Temmuz 1916 (27 Temmuz 1916), № 157, Perşembe, s. 3. Gazetenin bir başka sayısında ise Rus birliklerinin şehri ele geçirmesinden sonra 6.000 hanelik Türk nüfusundan geriye 2.000-3.000 kişinin kaldığına dikkat çekmekteydi. Duhov, "Erzindjan", **Kavkazskoe Slovo**, 31 Temmuz 1916 (13 Ağustos 1916), № 171, Pazar, s. 2.

¹⁶⁴³ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri ise Erzincan'ı ziyaret ettikten sonra gözlemlerini kaleme almıştı. Muhabir, Erzincan'ın 30-35 km'lik düz bir ovaya yayıldığını, dört bir etrafının dağlarla çevrili olduğunu aktarmaktaydı. Erzincan'ın genel görünüşü ve imar bakımından Erzurum'dan daha iyi durumda olduğuna vurgu yaparken şehirdeki iki-üç katlı evlerin güzel görünümüne dikkat çekiyordu. Duhov, "Erzindjan", **Kavkazskoe Slovo**, 31 Temmuz 1916 (13 Ağustos 1916), № 171, Pazar, s. 2. Gazetenin başka sayısında ise çok güzel kapalı bir pazarı olduğunu ve her yerde çok güzel bahçelere rastlandığına vurgu yapmaktaydı. "Erzingyan" **Kavkazskoe Slovo**, 14 Temmuz 1916 (27 Temmuz 1916) № 157, Perşembe, s. 3.

¹⁶⁴⁴ *Kubanskiy Kazaçiy Vestnik* gazetesi sancak merkezi olan Erzincan'ın, "Erzurum'un 176 verst batısında Fırat Nehri'nin suladığı çok güzel bir vadide kurulduğuna" dikkat çekerken çevresinde 200 kadar köy bulunan Erzincan'ın yakınlarında ise sıcak su kaynaklarının olduğunu aktarmaktaydı. Gazete ayrıca Erzincan'ın "tablo gibi bir güzellikte görünümü olan bir vadide kurulduğunu" değinerek şehrin Fırat Nehri'nin sulama havzasında bulunduğuna dikkat çekiyordu. "Razniya İzvestiya, Erzindjan", **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 7 Ağustos 1916 (20 Ağustos 1916), № 32, Pazar, s. 14.

¹⁶⁴⁵ *Kubanskiy Kazaçiy Vestnik* gazetesi şehrin her yerinde havanın aynı olduğu bahar aylarında çok yumuşak ve ılıman iken yaz aylarında ise 30-33 derecelere ulaştığına vurgu yapılmaktaydı. "Razniya İzvestiya, Erzindjan", **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 7 Ağustos 1916 (20 Ağustos 1916), № 32, Pazar, s. 14.

¹⁶⁴⁶ *Kubanskiy Kazaçiy Vestnik* gazetesi bütün şehrin başta üzüm olmak üzere çeşitli meyve ve ceviz ağaçları ile çevrili olduğunu ifade ediyordu. "Razniya İzvestiya, Erzindjan", **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 7 Ağustos 1916 (20 Ağustos 1916), № 32, Pazar, s. 14.

¹⁶⁴⁷ *Kubanskiy Kazaçiy Vestnik* gazetesi Erzincan'da deri fabrikası, çuha, ayakkabı ve hamam terliği üreten işletmeler ve 13 han binasının olduğuna vurgu yapıyordu. Gazete Erzincan'da ayrıca toplamda 1.245 dükkân ve mağaza, 17 yağhane ile çok sayıda havlu ve çarşaf üretimi yapan tesis ile 3 özel deri atölyesi bulunduğunu aktarmaktaydı. "Razniya İzvestiya, Erzindjan", **Kubanskiy Kazaçiy Vestnik**, 7 Ağustos 1916 (20 Ağustos 1916) № 32, Pazar, s. 2.

¹⁶⁴⁸ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Erzincan'da on binlerce askere ev sahipliği yapan kıışlaların yanı sıra askerî ve sivil okulların bulunduğuna dikkat çekmekteydi. Duhov, "Erzindjan", **Kavkazskoe Slovo**, 31 Temmuz 1916 (13 Ağustos 1916), № 171, Pazar, s. 2. Gazete başka bir sayısında ise 3. Ordu Karargâh

Rus Kafkas Ordusu Erzincan'ı işgal ettikten ve çevresinde güvenlik alanı oluşturduktan sonra Başkomutan Grandük Nikolay Nikolayeviç şehre ziyaret programı yaptı. Karargâh Merkezi'nin bulunduğu Tiflis'ten yola çıkan Grandük Erzurum'dan geçerek iki gün kalacağı Trabzon ziyaretinden sonra 1 Ağustos 1916 tarihinde Bayburt ve Erzincan'a gelmek için yola çıktı.¹⁶⁴⁹ Uzun bir yolculuktan sonra Erzincan'a ulaşan Grandük şehirde kalan Ermeni ve Rum delegeler tarafından karşılandı. Rum delege içerisindeki bir din adamı Grandük'e kısa konuşma yaparak tuz ve ekmek ikramında bulundu. Ermeni delege içerisinde bulunan Rusça bilen genç bir kız da kısa bir konuşma yaptıktan sonra tuz ve ekmek ikram etti.¹⁶⁵⁰ Başkomutan karşılama töreninden sonra otomobili ile Erzincan'ın meydanlarında onu bekleyen çeşitli birliklere mensup Rus askerlerinin önlerinde durarak elindeki geleneksel Kafkas kılıcı ile selamladı.¹⁶⁵¹ Rus askerlerine yönelik selamlama töreninin bitmesinin ardından meydana yine onu bekleyen Müslümanların yanına giderek Çarlık Rusya lehine faaliyet yürüten Dersimli Kürt beyleri ve ağalarına madalya takdiminde bulundu.¹⁶⁵² Nikolay Nikolayeviç, Çar II. Nikolay'a Erzincan ziyareti ile ilgili hazırladığı raporda yakın zamanda muharebelerin son bulduğu ve haritaların yeterince açıklayamadığı coğrafyayı yakından görmek istediği için bölgeye geldiğini aktarmakta idi. Nikolay Nikolayeviç raporunun devamında son zamanlarda zorlu muharebelerin geçtiği yolların dahi bulunmadığı Kop Dağı, Vauk Dağı, Torul çevresi ve Sipikör Geçidi'nde Rus birliklerinin çetin bir coğrafyada operasyonlar yürüttüğüne dikkat çekiyordu. Raporun sonunda yine yakın zamanda operasyonları yürüten komutanlardan General Şvarts, General Karnauhov, General Prjevalskiy ve General Yudenic'e madalya takdiminin yapılmasını istiyordu.¹⁶⁵³

Erzincan'ın işgali ile birlikte Rus birlikleri 28 Mayıs 1916-25 Temmuz 1916 tarihleri arasında Bayburt, Kiğı, Fol (Vakfikebir), Ardasa (Torul), Gümüşhane, Kelkit,

Merkezi'nin Erzincan'da olduğunu hatırlatarak ordunun ihtiyaçları için çeşitli askerî malzemeleri üretim merkezlerinin de faaliyet gösterdiğini aktarmaktaydı. "Erzingyan", **Kavkazskoe Slovo**, 14 Temmuz 1916 (27 Temmuz 1916), № 157, Perşembe, s. 3

¹⁶⁴⁹ "Telegrammi", **Russkiy İnvaid**, 21 Temmuz 1916 (3 Ağustos 1916), №194, s. 3.

¹⁶⁵⁰ Duhov, "Erzindjan", **Kavkazskoe Slovo**, 31 Temmuz 1916 (13 Ağustos 1916), № 171, Pazar, s. 2

¹⁶⁵¹ Yeliseev, **a.g.e.**, s. 223-224.

¹⁶⁵² Levitskiy, **a.g.e.**, s. 475.

¹⁶⁵³ "No: 457, Raport Glavnokomanduyuşçego Kavkazskoy Armiey Velikogo Knyazya Nikolaya Nikolayeviça ... " **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 605-609.

Erzincan bölgelerini ele geçirdi. Böylece Rus Kafkas Ordusu'nun ikmal yapacağı Trabzon-Bayburt-Aşkale-Erzurum şose yolunu kontrol altında tutmaya başladı. Grandük Nikolay Nikolayeviç bu bölgelerde yürütülen operasyonlar için *“Bütün cephede zorlu arazi koşullarında şiddetli muharebeler oldu. Türkler ümitsizce ama kahramanca dövüşerek her karış toprağı sebatla müdafaa etseler de biz artık inisiyatifi onların elinden almada muvaffak olduk.”* ifadelerini kullanıyordu. Grandük Nikolay Nikolayeviç bu operasyonlarda *“doğru bir şekilde uygulanan yönetim anlayışı”, “kolordu komutanları arasındaki iletişim”, “özellikle dağ savaşlarında bölgelerdeki rütbeli subayların inisiyatif alma becerisi”, “askerlerin cesareti ve tanrının yardımı ile”* başarı elde edildiğine dikkat çekmekte idi. Bu operasyonlarda Türk ordusuna ait 4 sancak 6 top, 22 makineli tüfek Rus birlikleri tarafından ele geçirilirken toplamda 310 subay ve 5.503 Türk askeri esir düştü. Rus Kafkas Ordusu'nun genel kaybı ise yaklaşık olarak 20.000 kişi idi.¹⁶⁵⁴

Rus Kafkas Ordusu'nun Erzincan'ı işgal etmesi ile birlikte Trabzon-Bayburt-Erzurum şose yolu tamamen Rus birliklerinin eline geçti. Rus Kafkas Ordusu'nun bu ilerleyişi Rusça gazeteler tarafından büyük bir özgüvenle Rus kamuoyuna duyurulmakta idi. Rusça gazeteler bu özgüven içerisinde yeni hedefin Sivas ve Diyarbakır olduğunu duyuruyorlardı. Fakat Çarlık Rusya'daki iç meseleler, Rus askerlerinin cephedeki yorgunlukları ile Kafkas Cephesi'nin genelinde yaşanan iase ve ikmal sıkıntıları ile cepheye takviye gönderilen Türk birliklerinin güçlü savuma yapmalarından dolayı 1916 yılının ikinci yarısından itibaren Kafkas Cephesi'nde duraklama dönemine girilmesine neden oldu.

3. 9. Cephede Duraklayış ve Gazetelerin Gündemi

Rus birlikleri 25 Temmuz 1916 tarihinde Erzincan'ı ele geçirdikten sonra 2. Mıntıka bölgesindeki Kemah Boğazı'nda bir süre daha muharebelere devam ederken 3. Mıntıka bölgesi olan Çoruh, Lazistan ve Sahil Cephelerinde önemli bir gelişme

¹⁶⁵⁴ “Kratkiy Otçet O Deystviyah Kavkazskoy Armii s 15 Aprelya Po 12 İyulya 1916 Goda” Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov, s. 599.

olmadı. Diğer taraftan uzun bir süre cephelerde mücadele veren 3. Ordu içerisinde firar olaylarında artış görülmeye başladı. Ordu komutanı ise firarlara yönelik birtakım önlemler almaya çalışıyordu.¹⁶⁵⁵ Diğer taraftan Çanakkale Cephesi'nden yola çıkan takviye birlikler Kafkas Cephesi'ne gelmeye devam ediyordu. Osmanlı Devleti içerisindeki ajanları tarafından Doğu Anadolu'ya çok sayıda asker ve silah gönderildiği istihbaratını alan Rus Kafkas Ordusu yönetimi ise Türk 2. ve 3. Ordularından etkili taarruzlar bekliyordu.¹⁶⁵⁶ Çanakkale Cephesi'nden gönderilen birlikler Rusça gazetelerin gündeminde idi. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede “*İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'den çekilmesi ve Yunanistan ile sınırların garanti altına almasından sonra Türk ordu yönetiminin İzmir ve İstanbul'daki askerî birlikleri Muş ve Bitlis Cephelerine taşıdığına*” dikkat çekmekte idi. Makalede ayrıca Kafkas Cephesi'nde asker takviyesi alan 3. Ordu'nun Erzurum'a yönelik taarruzlara hazırlandığı aktarılmaktaydı.¹⁶⁵⁷

29 Temmuz 1916 tarihi itibarıyla 3. Ordu'nun savunduğu 200 km'lik cephe hattında toplamda 83 makineli tüfek, 48 top ve 20.655 muharip asker vardı.¹⁶⁵⁸ Temmuz ayı itibarı ile Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum bölgesinde 1. Kafkas, 5. Kafkas ve 2. Türkistan Kolorduları konuşlanmışken Kiğı'dan Urmiye Gölü'ne kadar 4. Kafkas Kolordusu, güneyde ise 1. Kafkas Süvari Kolordusu bulunmaktaydı.¹⁶⁵⁹ Bu dönemde Rus Kafkas Ordu yönetimi askerlerin morallerini yükseltmek için çeşitli faaliyetlerde bulunuyordu. Nitekim Moskova Tiyatrosu'nda görev yapan aktörler Kafkas Cephesi'ni ziyaret etti.¹⁶⁶⁰

¹⁶⁵⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 359-265.

¹⁶⁵⁶ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 245.

¹⁶⁵⁷ T. Duhov, “İz Turtsii, Ot Naşego Korrespondenti”, **Kavkazskoe Slovo**, 11 Kasım 1916 (24 Kasım 1916) № 250, Cuma, s. 3.

¹⁶⁵⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 371.

¹⁶⁵⁹ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 244.

¹⁶⁶⁰ Ave, “Predstaviteli Soyuza Artistov v Odnom iz Ugolkov Kavkaz. Fronta”, **Kavkazskoe Slovo**, 15 Ekim 1916 (28 Ekim 1916), № 227, Cumartesi, s. 3. Moskova Tiyatrosu'nun sanatçıları en yakın tren istasyonuna 350 km uzaklıktaki yolu olmayan savaş bölgelerine ulaşarak Rus askerlerine çeşitli hediyeler dağıttı. Kafkas Cephesi'ni ziyaret eden sanatçılardan İ. M. Moskvin, F. V. Şeçenko ve G. M. Hmara cephe hattındaki kayalıklar üzerinde ve güneşin altında günde iki-üç defa olmak üzere Rus askerlerine Çehov'un “*Davetsiz Misafir*”, “*Cadi*” ve “*Cerrahi*” adlı öykülerini sahnelediler. Tiyatro oyunlarının yanı sıra neşeli ve hüzünlü şarkılar söyleyen aktörler iki-üç saatlik bölümlerde savaşı unutan askerlere büyük moral oldular. Tiyatro sanatçılarının aktivitelerinin yanı sıra Kafkas Kozakları kılıç gösterileri yaparak milli danslarını sergiliyorlardı. **A.g.m.** s. 3.

Cephe hattında hazırlıklarını tamamlayan Rus birlikleri 30 Temmuz 1916 tarihinde Oğnut'u ele geçirdikten sonra¹⁶⁶¹ 4 Ağustos 1916 tarihinde Türk 2. ve 3. Mıntıka Komutanlıklarının bölgelerine yeni taarruzlar gerçekleştirdi. Sayıca fazla olan Rus kuvvetleri karşısında fazla kayıp vermek istemeyen 2. Mıntıka Komutanı birliklerine çekilme emri verdiği günlerde 3. Mıntıka bölgesinde de çekilmeler devam ediyordu.¹⁶⁶² 6 Ağustos 1916 tarihinde kadar yapılan muharebelerde 3. Ordu birlikleri Kemah-Kelkit'in batısı-Nezir Dağı-Tepealan-Gedik Dağı-Görelle hattında idi.¹⁶⁶³

Ağustos ayının ilk günlerinde gücü oldukça tükenen 3. Ordu bölgesinde Kafkas Cephesi'nin genelini etkileyecek önemli gelişmeler yaşanmazken 2. Ordu'ya bağlı Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk) komuta ettiği 16. Kolordu birlikleri 5 Ağustos 1916 tarihinde taarruza geçerek 8 Ağustos 1916 günü Muş ve Bitlis'i Rus işgalinden kurtardı.¹⁶⁶⁴ Muş ve Bitlis taarruzlarında 8. Tümen Karargâhı'nda bulunarak taarruzu yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa'nın önemli bir yeri oldu.¹⁶⁶⁵ Nitekim bu başarılı operasyonlar 2. Ordu tarafından yapılan taarruzun ilk günündeki ikinci başarı olarak tarihe geçerek Türk birlikleri arasında moralleri yükseltti.¹⁶⁶⁶ Bölgede bulunan General Nazarbekov komutasındaki Rus birlikleri ise Van Gölü'nün çevresine çekilmeye başladı.¹⁶⁶⁷

Muş ve Bitlis bölgelerinde elde edilen bu başarılarından sonra diğer bölgelerde taarruza geçen 2. Ordu birlikleri karşısındaki Rus kuvvetleri savunma yapmadan Varto-Kargapazarı hattına çekilerek Kiğı bölgesini tahliye ettiler. Cephedeki mesafenin açılması üzerine 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa ihtiyatlı davranarak yürüyüşü durdurma kararı aldı. Nitekim iase sıkıntısı yaşamaya başlayan askerler sadece kavrulmuş buğday ile besleniyorlardı. 2. Ordu'nun Erzurum yakınlarına kadar ulaşması üzerinde Rus ordu yönetimi bölgeye takviye birlikler gönderme kararı aldı.¹⁶⁶⁸

¹⁶⁶¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 376.**

¹⁶⁶² **A.g.e., s. 374-376.**

¹⁶⁶³ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 69.

¹⁶⁶⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 380.**

¹⁶⁶⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 81.

¹⁶⁶⁶ Allen, Muratov, **a.g.e., s. 392.**

¹⁶⁶⁷ Maslovskiy, **a.g.e., s. 400.**

¹⁶⁶⁸ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 83-85.

2. Ordu taarruz hazırlıklarına devam ederken Rus kuvvetleri daha önce harekete geçerek 18 Ağustos 1916 tarihinde bu ordunun sol kanadından ve orta kesiminden taarruzda bulundu.¹⁶⁶⁹ General Vorobyev ve General De Vitt kuvvetlerinin taarruzları neticesinde Muş bölgesi 23 Ağustos 1916 günü tekrar Rus birliklerinin eline geçerken 27 Ağustos 1916 günü General Vorobyev'in birlikleri Fırat Nehri'nin çevresine ulaştı. Rus birlikleri Muş'u geri alma operasyonunda 16. Kolordu'nun 7. Tümeni'nin büyük kayıplar vermesine neden oldu. Rus birlikleri bu muharebelerde 2.200 esir alırken, 4 top ve 3 makineli tüfek ele geçirdi. 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa 3., 4. ve 16. Kolordu birliklerini Oğnut bölgesinde tekrar karşı taarruza geçirirse de önemli bir başarı elde edemedi. Ağustos ayının ikinci yarısında Fırat Vadisi'nde gerçekleşen inatçı ve şiddetli muharebeler her iki tarafında yıpranmasına neden oldu.¹⁶⁷⁰

2. Ordu bölgesinde muharebeler devam ederken 3. Ordu Komutanlığı ise 2. Ordu'ya destek amacı ile Çimendağ (Çemen) bölgesinde taarruz planları yapmaya başladı. Mıntıka komutanlıkları on gün süren hazırlığın ardından 30. Piyade Tümeni 2760 Rakımlı Karadağ'dan, 9. Piyade Tümeni ise 2930 Rakımlı Tepe üzerinden 31 Ağustos 1916 tarihinde baskın şeklinde taarruza geçti. Türk kuvvetlerinin taarruzunu önceden öğrenerek takviye birlikler ile desteklenen Rus birlikleri savunmada etkili olarak Türk birliklerinin dağılmalarını sağladı. Bu muharebelerde 3. Kısım Komutanı Albay Bahattin Bey şehit düşerken çok sayıda asker kaybı oldu.¹⁶⁷¹ Eylül ayının ortalarında kadar devam eden muharebelerde cephe hattını etkileyecek önemli gelişmeler yaşanmadı. Rus birliklerinin 10 Eylül 1916 günü yaptıkları taarruzunda başarısızlıkla sonuçlanması ile Rus ordu yönetiminin 2. Ordu'yu zayıflatmak için Elazığ'a yönelik işgal planları gerçekleşmedi.¹⁶⁷² Netice itibarıyla Çanakkale'den Kafkas Cephesi'ne gelen 2. Ordu saflarında Rus birliklerine karşı mücadele veren Türk kuvvetleri arazi ve iâşe sıkıntılarına rağmen büyük bir moralle durmadan taarruz ederek önemli başarılar elde etti.¹⁶⁷³ 1916 yılının eylül ayında Alman General Hans

¹⁶⁶⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 386-387

¹⁶⁷⁰ Zayonçkovskiy, **a.g.e.**, s. 158.

¹⁶⁷¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 387-389.

¹⁶⁷² Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, s. 98.

¹⁶⁷³ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 403.

Guhr 29. Tümen komutanı görevi ile cepheye geldiğinde gördüğü Türk askerlerinin durumunu şu ifadeler ile anlatıyordu:

“... Erat gözleri çukura kaçmış, bedenlen perişan, bir deri bir kemik kalmış, ruhen çökmüş ve hissizleşmiş vaziyetteydi, fakat gayretli ve itaatkardılar... Birçok Türk askerini harp meydanlarında aldıkları yaralardan, yürüyüşlerde yorgunluktan ve barınaklarda hastalıktan ötürü can verirken gördüm. Hepsi vatanları için ruhlarını şikâyet etmeden teslim ettiler. Tertipler arasında büyük yaş farkı vardı. Gençlerin yanı sıra elli yaşından büyük, saçları ağarmış adamlarda göze çarpıyordu.”¹⁶⁷⁴

1916 yılının eylül ayında 3. Ordu’nun teşkilat yapılanmasında birtakım yenilikler yapıldı. 3. Ordu’ya bağlı olarak 1. ve 2. Kafkas Kolordusu, 2. Kafkas Süvari Tugayı ve Sahil Grubu isimlerini taşıyan yeni birlikler oluşturuldu. Yeni silahlar ile takviye yapılan bu birliklerde ayrıca istihkâm, sıhhiye ve ekmekçi bölükleri de bulunuyordu. Eylül ayında Munzur Dağlarının kuzey kesimlerinden Karadeniz’e kadar olan 190 km’lik cephe hattının savunmasını 3. Ordu’daki 3.000’i subay 30.000 muharip piyade insan gücü ile 125 top ve 155 makineli tüfek sağlamaktaydı. Rus birlikleri ise Türk kuvvetlerinin üç katı durumunda iken cephe hattına hızla tahkimat yapılıyordu.¹⁶⁷⁵

Temmuz ve ağustos aylarında yapılan muharebelerde binlerce asker kaybı olan Rus ve Türk tarafında eylül ayının gelmesi ile birlikte muharebeler birdenbire durdu. Anadolu’nun içlerine kadar ulaşan Rus Kafkas Ordusu’nda iaşe ve ikmal sıkıntıları artmaya başladı. Kış mevsiminin erken gelmesi ile mevziler eylül ayında karlar altında kaldı. Yeni operasyonlara gücü kalamayan her iki taraf ana kuvvetlerini geri çekerek bahar aylarına hazırlıklar yapmaya başladı.¹⁶⁷⁶

1916 yılının ekim ayına gelindiğinde 3. Ordu’da kış hazırlıklarına devam edilmekteydi. 3. Ordu birlikleri “*Kafkas Kolorduları*” adını aldıktan sonra yeniden kısım komutanlıkları olarak tertiplendi. Karşılıklı taarruzların durduğu ekim ayında

¹⁶⁷⁴ Tekir, **a.g.e.**, s. 588-589.

¹⁶⁷⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 391-393. 3. Ordu’nun savunduğu bölgelerin bir kısmı Rus birliklerinin eline geçtiği için 14 Ağustos 1916 tarihinde 3. Ordu yedi bölge olmak üzere yeni Kısım Komutanlıklarına ayrılmıştı. **A.g.e.**, s. 381-383.

¹⁶⁷⁶ Maslovskiy, **a.g.e.**, s. 403-404.

cephe hattında sükûnet yaşanmaya devam ederken¹⁶⁷⁷ keşif birlikleri arasında dahi çatışmalar yapılmıyordu.¹⁶⁷⁸

Kafkas Cephesi'nin genelinde durgunluk devam ederken 2. Ordu'nun karşısındaki Rus birlikleri 19 Kasım 1916 tarihinde Sokar Dağı-Karır Dağı-Hisar Dağı hattına çekilmeye başladılar. Türk ordu yönetimi Rus kuvvetlerinin bu çekilişine bir anlam veremezken nereye kadar devam edeceğini de henüz tahmin edemiyordu.¹⁶⁷⁹

Rus birliklerinin bazı bölgelerden çekildikleri günlerde 2. Ordu'ya bağlı bir tümenin 6. Ordu'ya gönderilmesinden sonra iyice zayıflayan 2. Ordu'da iase konusunda yaşanan sıkıntılarda artış görülerek askerler iyice zor duruma düştüler. Nitekim güçsüz duruma düşen Türk kuvvetleri çekilen Rus birliklerine karşı takip harekâtı yapma durumları bile olmuyordu.¹⁶⁸⁰ Aynı durum 3. Ordu için de geçerli idi. 3. Ordu birlikleri yiyeceğin az bulunduğu arazi ve iklim şartlarında uzun bir süre mücadele vererek güçlerini kaybettiler. Birlikler içerisinde firar vakaları artarak devam ederken firar eden askerler yerel halka sığınmıyordu. Bir süre sonra firari askerler yakalanarak birliklerine geri dönüyordu. Böylece 3. Ordu'nun asker sayısında artış olurken bu seferde savaşın ilk günlerinden itibaren devam eden salgın hastalıklar tekrar artmaya başladı.¹⁶⁸¹ 3. Ordu'nun 16 Aralık 1916 tarihinde 190 km'lik cephe hattında 3.723 subay, 85.011 asker mevcudu varken 39.035 piyade tüfeği ile 157 makineli tüfeği bulunuyordu.¹⁶⁸²

Türk ordusundaki bu durum Rusça gazetelerin gündeminde idi. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede bu konu Rus kamuoyuna aktarılmakta idi. Makalede Türk ordusunun moralinin bozuk olduğu vurgulanırken cephe hattında kar, soğuk ve fırtınaların başladığına dikkat çekilmekte idi. Makalenin devamında Türk askerlerine hala kalın giysi ve ayakkabılar dağıtılmadığı, yiyeceklerinin besleyici olmadığı aktarılırken subayların ise erlere kaba davrandığı ayrıca Rus tarafına sadece erlerin değil aynı zamanda subayların bile kaçarak

¹⁶⁷⁷ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 394-396.

¹⁶⁷⁸ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 406.

¹⁶⁷⁹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 400.

¹⁶⁸⁰ **A.g.e.**, s. 400.

¹⁶⁸¹ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 406.

¹⁶⁸² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 404.

sığındıkları iddia edilmekteydi. Makalede ayrıca Osmanlı Devleti içerisinde 16-55 yaş arasındaki bütün erkeklerin askere çağırılması sonucunda ülke içerisinde üretimde büyük kaybın yaşandığı, halkın ağır vergiler altında ezildiğini, yardım kuruluşlarının olmadığı Osmanlı topraklarında halkın açlık ve hastalıklar sonucunda kırıldığı iddiası ile devam edilmekte idi.¹⁶⁸³ Gazetenin bir başka sayısında ise cephe hattındaki muhabirin mektubunda yer veriliyordu. Gazete muhabiri Erzincan bölgesinde esir düşen Türk askerler ile yaptığı röportajlarda askerlerin Türk ordusunun beslenme ve giyim şartlarının iyi olmadığını ifade ederek bundan şikayetçi olduklarını aktarmaktaydı.¹⁶⁸⁴

1916 yılının ikinci yarısında cephe hattında yaşanan askerî gelişmelerin yanı sıra işgal edilen yerlerde askerî yönetim faaliyetleri, iskân ve tarım arazileri konusu, Doğu Anadolu'daki Müslümanların durumu ve savaşta geçen iki yıl değerlendirmeleri gibi konular Rusça gazetelerin gündemini oluşturmakta idi. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Doğu Anadolu'da işgal edilen bölgelere Duma Meclisi Çarlık Rusya'nın iç bölgelerinden iskân kararları üzerine görüştüğünü aktarmaktaydı. Gazete yapılması düşünülen iskân faaliyetlerinin askerî yönetim ile Göç İdaresi Yönetim Merkezi arasında bilgi paylaşımı olarak yapılacağına değinmekteydi. Haberin devamında Göç İdaresi Yönetim Merkezi Başkan Yardımcısı Tatişçev'in yerel koşulları öğrenmek için Kafkas Cephesi'ne geldiği, Rus halkının iskân edilecek yerlerin sadece Çarlık Rusya sınırına yakın olan yerlerde değil uzak yerlerde de olacağına mesela Muş Ovası'nın da düşünüldüğüne vurgu yapılıyordu. Haberde ayrıca iskân edilecek göçmenlerin silahsız işçi gönüllülerden oluşacağına biner kişilik grupların 1915 yılının sonbaharından itibaren oluşturulduğuna şimdiye kadar ise bu şekilde beş grubun organize edildiğine dikkat çekilmekteydi. Göçmenlere toprak verildikten sonra buradan elde edilen ürünlerle Rus Kafkas Ordusu'nun erzak ihtiyacının karşılanacağına vurgu yapılıyordu. Ayrıca bu göçmenlere ihtiyaç duydukları tarım malzemeleri ile işçi hayvanların temin edileceğine ve tarım uzmanlarının kontrolü eşliğinde çalışma yapacaklarına değinilmekteydi. Gönüllü

¹⁶⁸³ T. Duhov, "İz Turtsii, Ot Naşego Korrespondenti", *Kavkazskoe Slovo*, 11 Kasım 1916 (24 Kasım 1916), № 250, Cuma, s. 3

¹⁶⁸⁴ "Pisma Korrespondentov "Kav. Slova", V Turtsii", *Kavkazskoe Slovo*, 1 Eylül 1916 (14 Eylül 1916), № 193, Perşembe, s. 3.

göçmenlere genel kural olarak Ermeni ve Gürcüler dahil edilmeyecekti. Gazete iskân edilecek ailelerin yeni yerlerine entegre olmalarına yönelik soruların ortaya çıktığını, Kuzey Kafkasya'ya göçürülen Kozakların durumlarının emsal gösterilebileceğine vurgu yapmaktaydı.¹⁶⁸⁵

Doğu Anadolu'da gerçekleşmesi düşünülen iskân planının dışında işgal edilen bölgelerde oluşan karışıklıktan dolayı “*hukuksuz*” olarak toprak elde etmeninde önüne geçilmeye çalışılıyordu. Bunun için bir takım idari kararlar alınıyordu. Nitekim savaş esnasında köyleri çok fazla zarar gören bazı köylüler yaşadıkları yerlere geri döndükten sona kontrolsüz olarak ayakta kalan komşu köylere yerleşiyordu. Bu durum için Grandük Nikolay Nikolayeviç bir kararname çıkararak bu şekilde yapanların sınır dışı edileceğini duyurdu. Nikolay Nikolayeviç ayrıca Eleşkirt, Beyazıt ve Diyadin vadilerindeki tarım arazilerinin resmi sahipleri dönene kadar isteyen herkese tarım amaçlı kiraya verileceğini ilan ediyordu. Kararnameye göre sadece resmi olarak yerli olduğunu ve arazi tapularını ispat edenler evlerine dönebilecekti.¹⁶⁸⁶

İşgal altındaki yerlerde yaşayan insanların göç etmesinden dolayı tarım arazileri de etkilendi. Birçok yerleşim yerinde tarım ürünlerini hasat yapacak insan bulunamıyordu. Bundan dolayı Van'da bulunan askerî birliklerin komutanı Yarbay Termen şehirdeki üzüm ve meyvelerin toplanması için bahçe ve arazi sahiplerinin kadın ve çocuk şartı aranmadan şehre girişine izin verileceğine dair kararname yayımladı. Yarbay Termen'in yayımladığı kararnamede ayrıca toplanan ürünlerin satışını arazi sahiplerinin kendilerinin yapacağı askerî yönetimin hiçbir şekilde yardım etmeyeceği vurgulanmakta idi.¹⁶⁸⁷ Birkaç gün sonra Yarbay Termen tarafından bir duyuru daha yayımlandı. Yayımlanan yeni duyuruda Vanlıların bir an önce şehirlerine dönmelerini isteyen Yarbay Termen gelenler arasında isteyenler olursa yanlarında un, şeker ve diğer gerekli malzemeleri getirebileceklerini aktarmaktaydı.¹⁶⁸⁸

İşgal edilen bölgelerdeki tarım arazileri Petrograd'daki Duma Meclisi'nin de gündeminde idi. Nitekim eylül ayının ilk günlerinde Duma Meclisi Üyesi Rjevskiy ile

¹⁶⁸⁵ “Kolonizatsiya Turetskoy Armenii”, **Kavkazskoe Slovo**, 5 Ağustos 1916 (18 Ağustos 1916), № 173, Cuma, s. 3.

¹⁶⁸⁶ **A.g.m.**, s. 3.

¹⁶⁸⁷ “V Van”, **Kavkazskoe Slovo**, 11 Ağustos 1916 (24 Ağustos 1916) № 177, Perşembe, s. 3.

¹⁶⁸⁸ “V Van”, **Kavkazskoe Slovo**, 17 Ağustos 1916 (30 Ağustos 1916) № 181, Çarşamba, s. 3.

beraberindeki bazı milletvekillerinin Doğu Anadolu'nun tarımını incelemek ve tarım sorunlarını tespit etmek için Trabzon, Erzurum ve Van'ı ziyaret ettiler. *Kavkazskoe Slovo* gazetesine demeç veren milletvekilleri bu ziyaretlerinde tarım başta olmak üzere bölgedeki bütün meseleleri Duma Meclisi'nin gündemine taşıyacıklarına dikkat çekmekteydiler.¹⁶⁸⁹

Rus Kafkas Ordusu'nun Doğu Anadolu'da 1916 yılının ikinci yarısında işgal ettiği yerler en geniş sınırlarına ulaşırken bu bölgelere Rus birliklerinin yaklaşması esnasında evlerini terk eden Müslüman ahalinin durumu her geçen gün daha kötüye gidiyordu. Nitekim yaşadıkları yerleri terk ederek Anadolu'nun iç kısımlarına doğru göç eden Müslüman ahali için Dahiliye Nezareti çeşitli önlemler alıyordu. Ekim ve kasım aylarında sevk, iskân, tedavi ve iâşesi sağlanan muhacirlerin sayısı 702.900 kişiyi buluyordu. Devletten yardım almayarak kendi imkân ve olanakları ile göç edenler bu rakamın dışında idiler. Muhacirlerin göç yollarında sıhhiye ekipleri oluşturularak salgın hastalıklara karşı aşılama yapılrken bir kısım yerlerde aş evleri kurularak sıcak yemek dağıtılıyordu.¹⁶⁹⁰

İşgalden dolayı bulundukları yerleri terk eden Müslüman ahalinin dışında Rus Kafkas Ordusu'nun işgal ettikleri yerlerde bulunan Müslümanlarda zor günler yaşıyordu. Rusça gazeteler Rus Kafkas Ordusu'nun işgal ettiği bölgelerdeki Müslüman ahalinin çektiği sıkıntılar ve yardım faaliyetlerini çok fazla olmasa da gazete sayfalarına taşıyordu. Nitekim *Batumskiya Vesti* gazetesi, Bakü hayırsever kuruluşlarına Doğu Anadolu'da Rus işgali altındaki yerlerden yardım telgrafları geldiğini aktarmakta idi. Yardım kuruluşlarında görev yapan Aga Musa Nagiyev'e Artvin'den ulaşan bir telgrafta onlarca insanın açlıktan öldüğü haberi verilmekteydi. Telgrafta Artvin'e her gün yüzlerce kadının ulaştığı, açlıktan yürüyemeyen çocukların yardım istediklerini ve acilen bir şeyler yapılması gerektiğine dikkat çekiliyordu. Bu konuda Bakü'de Müslüman yardım kuruluşlarının vekil tayin ettikleri Doktor H. B. Sultanov'a durumun bildirildiği aktarılmaktaydı.¹⁶⁹¹ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Bakü'de bulunan hayırsever kuruluşlarının Anadolu'daki Müslüman muhacirlere yeni

¹⁶⁸⁹ "Tiflis, 1-go Sentyabrya", *Kavkazskoe Slovo*, 1 Eylül 1916 (14 Eylül 1916), № 193, Perşembe, s. 3.

¹⁶⁹⁰ Tekir, **a.g.e.**, s. 592-594.

¹⁶⁹¹ "Voyna i Musulmane", *Batumskiya Vesti*, 25 Ekim 1916 (10 Kasım 1916), № 2066, Salı, s. 3.

maddi yardımlar ve savaştan zarar görenlere yeni çareler bulmak için çalışmalar yürüttüğünü sayfalarına taşımaktaydı. Gazete Bakü Hayırsever Derneği Başkanı H. B. Sultanov yeni maddi kaynak arayışları neticesinde Kafkas Göçmen Organizasyonu Başkanı V. M. Tamamşev'e başvuruda bulunduğunu aktarıyordu. Haberin devamında Rus Kafkas Ordusu'nun son zamanlarda yeni işgal ettiği yerlerde Türklere ve Kürtlere devlet yardımı yapılmadığı tespit edilerek Grandük Nikolay Nikolayeviç'in General Lyahov'u telefonla arayarak Karadeniz kıyılarında yeni ele geçirilen yerlerde 35.000 pud mısır satın alınarak halka bedava dağıtılması için emir verdiği bilgisine yer veriliyordu. Bunun yanı sıra Petrograd Duma Milletvekili Jafarov ve H. B. Sultanov'un da girişimleri ile yeni işgal edilen yerlerdeki halka yardım için hükümetten 500.000 ruble yardım alındığına dikkat çekiliyordu. Bu parayla yeni işgal edilen yerlerde dükkanlar açılarak halka ucuz ürünler satılması planlanıyordu. Bu dükkanlar yönetimin ve yardım kuruluşlarının gözetiminde olacaktı. H. B. Sultanov'un girişimleri ile satın alma imkânı olmayanlara ise bedava dağıtılacaktı. Haberin sonunda 500.000 ruble yardımdan başka 700.000 ruble ise tarım ve hayvancılık işlerinde kullanılmak üzere bütçe ayrıldığına yer verilmekteydi.¹⁶⁹² 1916 yılının aralık ayında işgal edilen yerlerdeki Müslümanların durumu bir kez daha gündeme gelmekteydi. *Batumskiya Vesti* gazetesi konu ile alakalı şu satırlara yer verilmekteydi:

“Kış geliyor, barınak ve evsiz insanların düşmanı soğuk yaklaşıyor. Anadolu'nun taşrasında Müslüman çocukları ağlıyor. Onlar kendi Müslüman kardeşleri yardım için ellerini uzatıyor, şimdilerde yardıma muhtaçlar, her geçen dakika çok değerli sonra her şey geç olur. İvedilikle yardım gerekiyor. Batum, Kars ve Iğdır bölgelerindeki Müslüman yardım kuruluşları neden Anadolu'nun elini uzatmış Müslüman çocuklarının seslerini duymuyorlar?”¹⁶⁹³

1916 yılının ikinci yarısında cephe hattında sükûnet yaşanırken Doğu Anadolu'daki Rus yönetim faaliyetlerinin dışında Rusça gazetelerin gündeminde olan önemli konulardan bir diğeri ise savaşın ikinci yıl dönümü idi. Rusça gazeteler Büyük Savaş'ın başlamasının ikinci yılı münasebeti ile çok farklı yorum ve değerlendirmelere yer veriyordu. Rusça gazeteler Kafkas Cephesi'nde iki yıl boyunca yaşanan

¹⁶⁹² “Pomoşç Musulmanam”, *Kavkazskoe Slovo*, 9 Ağustos 1916 (22 Ağustos 1916), № 175, Salı, s. 3.

¹⁶⁹³ “Voyna i Musulmane”, *Batumskiya Vesti*, 26 Kasım 1916 (9 Aralık 1916), № 2092, Cuma, s. 2.

gelişmeleri detaylı bir şekilde Rus kamuoyu ile paylaşıyordu. Ağustos ayından itibaren “*Savaşta İkinci Yıl*” gibi başlıklarla siyasi, askerî ve ekonomik olarak geçen süre ele alınıyordu. Nitekim gazetelerde yayımlanan yorum ve değerlendirmelere bakıldığında Doğu Anadolu’nun işgal edilmesinden sonra Rusça gazetelerin yaşanan gelişmeleri daha geniş bakış açısı ile ele aldığı anlaşılmaktadır.

Kavkazskoe Slovo gazetesinde yayımlanan makalede Rus birliklerinin Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu’da çok büyük bir coğrafyayı işgal ettiği bilgisine yer veriliyordu. Makale yazarı Rus Kafkas Ordusu’nun Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu’da dört vilayet merkezi ve on sancağı ele geçirdiğine dikkat çekerek bu yerlerin içerisinde Erzurum Vilayeti’nin tamamı, Van ve Trabzon Vilayetlerinin yarısı, Bitlis Vilayeti’nin ise üçte biri olduğu bilgisine yer vermekteydi. Yazar makalenin devamında Rus okuyucuların daha iyi anlaması için Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu’da işgal edilen yerlerin hacminin İngiltere ve Galler büyüklüğünde olduğunu ifade ediyordu. Makale yazarı ayrıca Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu’da işgal edilen birçok yerin hem Avrupa hem de Çarlık Rusya standardına göre “*büyük köyler*” gibi olduğunu fakat bunlar içerisinde Trabzon, Bayburt, Erzincan, Erzurum, Van, Rize ve hatta Muş’un “*şehir statüsünde*” olduğuna vurgu yapmaktaydı. Makale yazarı Trabzon ve Erzincan’ın güzel şehirler olduğunu ifade ederek Rize, Van ve Muş’un önemli stratejik yerlerde bulunduğunu, Hasankale’nin ise çevresinde bulunan sıcak su kaynakları sayesinde “*gelecek vadettiğini*” aktarmaktaydı.¹⁶⁹⁴

Kavkazskoe Slovo gazetesinin başka bir sayısında gazete muhabirinin mektubuna yer veriliyordu. Muhabir Osmanlı Devleti’nin bütün gücünü kullanarak Büyük Savaş’tan çıkmaya çalıştığını iddia etmekteydi. Doğu Anadolu’nun en önemli şehirlerinin Rus birlikleri tarafından ele geçirildiğine dikkat çeken muhabir yüz binlerce Müslüman Türk ve Kürt’ün Kafkas Cephesi’nin çatışma alanlarından Anadolu’nun iç bölgelerine ve İstanbul’a göç etmek zorunda kaldıklarına vurgu yapıyordu. Muhabir ayrıca “*artan vergiler, işsizlik, ithalat ve ihracatın azalması gibi*

¹⁶⁹⁴ F. Sibirskiy, “Zavoevanniy Kray,” *Kavkazskoe Slovo*, 20 Ekim 1916 (2 Kasım 1916), № 232, Perşembe, s. 3.

*bir çok nedenden dolayı halkın İttihat ve Terakki yönetimine tepki gösterdiğini, ortaya çıkan düzensizlikte silahlı eylemlerin arttığını” iddia etmekteydi.*¹⁶⁹⁵

Birjeviya Vedomosti gazetesi Petrograd Telgraf Ajansı’nın Çarlık Rusya’nın bütün bölgelerinden savaşın ikinci yılı münasebeti ile yerelde yaşanan gelişmeler hakkında mesajlar aldığını aktarmakta idi. Gazete Çarlık Rusya’nın taşrasında Rus halkının moralinin yüksek olduğunu iddia ederek, şehir ve köylerde yaşayan insanların savaşın ikinci yılı münasebeti ile katedral ve kiliselerde dua ettikleri bilgisine yer veriyordu. Haberin devamında yerel gazetelerin ise savaşın ikinci yılına dair çeşitli makalelere yer verdiğini Çar II. Nikolay, Grandük Nikolay Nikolayeviç ve cepheleri yöneten komutanların büyük portrelerinin gazete sayfalarında yayımlandığını aktarılmaktaydı. Haberin sonunda ise Çarlık Rusya’nın müttefikleri ile birlikte savaşın üçüncü yılına zaferlerle gireceği iddia ediliyordu.¹⁶⁹⁶

Kavkaz gazetesi Kafkas Cephesi’nde geçen iki yılı ele aldığı haberde Sarıkamış, Erzurum, Trabzon, Bayburt ve Erzincan bölgelerinde yaşanan muharebeler hakkında kısa hatırlatmalar yaptıktan sonra genel bir değerlendirmeye yer veriyordu. Gazete iki yıl süren savaşın sonunda Osmanlı Devleti’nin büyük yenilgiler yaşadığını, Kafkas Cephesi’nde mücadele veren 3. Ordu’nun dağıldığını ve bölgenin önemli stratejik şehirlerinin Çarlık Rusya hakimiyetine geçtiğini aktarmaktaydı.¹⁶⁹⁷

Kavkaz gazetesi ayrıca Fransa’nın Tiflis Konsolosu A. İ. Nicolas ve İtalya’nın Tiflis Konsolosu L. G. Valeri’nin görüşlerine yer vermektedir. Konsolos Nicolas Kafkas Cephesi’nin Fransa ve diğer İtilaf Devletleri’nin gündeminde olduğunu ifade ediyordu. Kafkas Cephesi’nin açıldığı ilk günlerden itibaren Fransa’nın bölgeye ilgi duyduğuna dikkat çeken Konsolos Nicolas, Grandük Nikolay Nikolayeviç’in başkomutan olması ile Rus Kafkas Ordusu’nun güçlendiğine vurgu yaptıktan sonra ikinci yılda Erzurum, Trabzon ve Erzincan’ın Rus birlikleri tarafından ele geçirilmesinden övgüyle bahsederek bütün Fransızların bu gelişmelere sevindiğini

¹⁶⁹⁵ “Pisma Korrespondentov “Kav. Slova”, V Turtsii”, **Kavkazskoe Slovo**, 1 Eylül 1916 (14 Eylül 1916), № 193, Perşembe, s. 3.

¹⁶⁹⁶ “Vtoraya Godovşçina Voynı”, **Birjeviya Vedomosti**, 20 Temmuz 1916 (2 Ağustos 1916), № 196, Çarşamba, s. 2.

¹⁶⁹⁷ “Dva Goda Voynı Na Kavkazskom Fronte”, **Kavkaz**, 18 Ekim 1916 (31 Ekim 1916), № 233, Salı, s. 2.

aktarmaktaydı. İtalya Konsolosu L. G. Valeri ise ilk günden itibaren Kafkas Cephesi'ni takip eden İtalyanların Rus Kafkas Ordusu'ndaki komutanları iyi tanıdıklarını, İtilaf Devletlerinin bütün cephelerde ortak bir amaç için savaştıklarını hatırlattıktan sonra boğazların işgal edilmesiyle birlikte Çarlık Rusya ve İtilaf Devletlerinin rahat bir şekilde ticaret yapacaklarını ve askerî olarak birbirlerine destek sağlayacaklarını aktarmaktaydı. Erzurum'un işgalinin İtalyanlar tarafından büyük bir coşku ile kutlandığını ifade eden Konsolos Valeri, General Yudenic'in isminin bütün İtalya'da bilindiğine dikkat çekmekte idi.¹⁶⁹⁸

Kavkazskoe Slovo gazetesinde yayımlanan makalede ise Kafkas Cephesi'nin Güney Kafkasya'ya yansımaları ele alınıyordu. Makalede savaş ile geçen iki yılın Güney Kafkasya yaşamında çok şeyleri değiştirdiğine vurgu yapılarak Tiflis basınında yaşanan zorluklar dile getiriliyordu. Makale yazarı savaş ile birlikte dünya genelinde ortaya çıkan yeni sorunların yerel yaşamda da kendini gösterdiğini ve hâlâ bunlara çözüm bulanamadığının altını çizdikten sonra bütün cephelerin durumlarını yansıtabilmek, cephe gerisindeki siyasî ve askerî değişimlere ayak uydurabilmek gibi Kafkas basınına zor görevler düştüğünü aktarmaktaydı. Makale yazarı bu konuda diğer taşra gazetelerine oranla savaşın etkilerinin görüldüğü bölgede bulunan Güney Kafkasya basının işinin daha da zor olduğuna dikkat çekiyordu. Savaşın yakınında bulunan halklarda oluşan yerel dillerde haber alma isteğinin bir taraftan farklı organlar arasındaki bağı zayıflatırken diğer taraftan ise her gazetenin tirajının düşmesine neden olduğuna bununda iş hacmini kısıtladığına değinmekteydi. Makale yazarı Tiflis basınının tirajını ve bütçesini etkileyen bu olayın üzerine savaş zamanında kâğıdın pahalı olması da eklenince tipografi işlerinin daha da zorlandığına dikkat çekiyordu. Yazar ayrıca savaşta geçen iki yıl boyunca Kafkas halklarının her birinin kendi sorunlarına yönelik konulara değindiğini aktarmaktaydı. Mesela Ermenilerin yaşadıkları sorunları yurt dışındaki soydaşlarına ve yabancı devletlere duyurma isteklerinin yanı sıra bağımsız bir devlet kurma hayalleri için basını kullandıklarını ifade etmekteydi. Gürcülerin ise Çarlık Rusya'da yaşayan diğer insanlar gibi çeşitli refleksler gösterdiğine vurgu yaparken Gürcülerin Çarlık Rusya halkları içerisinde küçük bir bölümü oluşturduklarının ve Çarlık Rusya içerisinde söz sahibi

¹⁶⁹⁸ “Kavkazskoy Armii Ot Soyuznikov”, **Kavkaz**, 18 Ekim 1916 (31 Ekim 1916), № 233, Salı, s. 2.

olamadıklarını bildiklerini vurgu yapmaktaydı.¹⁶⁹⁹ Gazetenin başka bir sayısında bu konuyu gündemde tutmaya devam eden yazar Büyük Savaş'ta Rus-Türk savaşının başlaması ile “*yerel basının fikir birliği yaparak zafere yönelik tek bir ses olduklarına*” dikkat çekmekteydi.¹⁷⁰⁰

Netice itibariyle 1916 yılının ikinci yarısında Türk ordu yönetiminin Kafkas Cephesi'ne takviye birlikler göndermesi ve güçlü savuma yapması, Çarlık Rusya'da yaşanan iç sıkıntılar, cephedeki Rus askerlerinin yorulmaları, salgın hastalıklar ile Rus birliklerinde oluşan iâşe ve ikmal zorlukları gibi birçok sebepten dolayı Kafkas Cephesi'nde duraklama dönemine girildi. 1916 yılının temmuz ayında işgal edilen Erzincan, Rus birliklerinin Kafkas Cephesi'nde geldiği son bölge oldu.

3. 10. 1917 Yılı Devrimleri ve Rus Kafkas Ordusu'nun Çekilişi

Kafkas Cephesi'nde erken başlayan soğuk kış şartları 1917 yılının ilk günlerinden itibaren devam ediyordu. Türk ve Rus birlikleri bir yandan şiddetli geçen kış ile mücadele etmeye çalışırken diğer taraftan ise keşif birlikleri küçük çaplı mevzi baskınları yapıyordu. Taraflar ileri cephe hatlarında az sayıda birlik bırakarak temel kuvvetlerini dinlenmeye aldı.¹⁷⁰¹ Cepheye oluşan bu sükûnet havası Rus Genel Kurmay Merkezi'nin duyurularında da görülmekte idi. Yapılan duyurularda ocak ve şubat aylarında önemli askerî gelişme olmadığı ifade ediliyordu.¹⁷⁰² Genel Kurmay Merkezi uzun bir aradan sonra 26 Şubat 1917 tarihinde Van bölgesinde,¹⁷⁰³ 27 Şubat

¹⁶⁹⁹ Yu. Semenov, “Mestnaya Peçat Za Dva Goda Voynı I”, **Kavkazskoe Slovo**, 19 Temmuz 1916 (1 Ağustos 1916), № 161, Salı, s. 3.

¹⁷⁰⁰ Yu. Semenov, “Mestnaya Peçat Za Dva Goda Voynı III”, **Kavkazskoe Slovo**, 22 Temmuz 1916 (4 Ağustos 1916), № 164, Cuma, s. 3.

¹⁷⁰¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 413.

¹⁷⁰² “Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomandyuşçago”, **Kavkazskoe Slovo**, 11 Ocak 1917 (24 Ocak 1917), № 8, Çarşamba, s. 2. Kafkas Cephesi'nde önemli bir askerî operasyon olmadığına dair Rus Genel Kurmayı Merkezi'nin diğer açıklamaları için aynı gazetenin şu sayılarına bk.: 12 Ocak 1916 (25 Ocak 1917) № 10, Cuma s. 3., 15 Ocak 1917 (28 Ocak 1917) № 12, Pazar, s. 3., 18 Ocak 1917 (31 Ocak 1917) № 14, Çarşamba, s. 3., 24 Ocak 1916 (6 Şubat 1917) № 19, Salı, s. 3., 1 Şubat 1917 (14 Şubat 1917) № 26, Çarşamba, s. 2., 3 Şubat 1917 (16 Şubat 1917) № 29, Pazar, s. 3.,

¹⁷⁰³ “Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomandyuşçago”, **Kavkazskoe Slovo**, 14 Şubat 1917 (27 Şubat 1917), № 35, Salı, s. 2.

1917’de ise Sivas yolu üzerinde küçük çaplı çatışmaların yaşandığı bilgisine yer veriyordu.¹⁷⁰⁴

Cephe hattında büyük muharebeler olmamasında rağmen şiddetli geçen kış 3. Ordu’yu zor durumda bırakıyordu. Nitekim firar olaylarının artarak devam ettiği 1917 yılının ilk günlerinde 3. Ordu Komutanlığı insan zayıyatından dolayı ikmal faaliyetlerini yerine getiremiyordu.¹⁷⁰⁵

1917 yılının ilk günlerinden itibaren Kafkas Cephesi’nde yaşanan gelişmeler önceki dönemlerde olduğu gibi her gün olmasa da seyrek aralıklar ile Rusça gazetelerde kamuoyuna duyurulmakta idi. Nitekim 3. Ordu’nun yaşadığı sıkıntılar Rusça gazetelerin gündeminde yerini alıyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi muhabiri 1917 yılının ilk günlerinde Türk ordusunun pasif bir durumda savunmada beklediğini aktarmaktaydı. Muhabir, bu durumun sadece iklim şartlarından kaynaklanmadığını ifade ederek son zamanlarda şose yollarında iyileştirmeler yapılsa da 3. Ordu’da erzak ikmalinde sıkıntılar yaşandığına dikkat çekiyordu. Makalenin sonunda muhabir Sivas’a kadar uzanan demiryolu çalışmalarının devam ettiğini hatırlatıyordu.¹⁷⁰⁶

3. Ordu’da yaşanan benzer sıkıntılar Rus Kafkas Ordusu’nda da görülüyordu. Doğu Anadolu’da şiddetli fırtınalar eşliğinde çok fazla yağan kar Rus askerlerinin dağlarda kurdukları çadırların tepelerine kadar birikiyordu. Yoğun kar yağışı ve soğuktan dolayı iâşe sağlanamayan cephe hatlarında Rus birlikleri subay ve asker kadrolarında çok fazla can kaybı yaşıyordu. Soğuk geçen iklim şartlarının yanı sıra Rus birlikleri arasında salgın hastalıklarda sıklıkla görülüyordu. 1917 yılının başlarında binlerce Rus askeri salgın hastalıklardan dolayı hayatını kaybetti.¹⁷⁰⁷ Nitekim General Yudenîç Rus Kafkas Ordusu’nda yaşanan kayıplar hakkında Genel Kurmay Başkanı General M. V. Alekseyev’e gönderdiği raporda bu kayıpları ve

¹⁷⁰⁴ “Ot Ştaba Verhovnago Glavnokomandyuşçago”, *Kavkazskoe Slovo*, 15 Şubat 1917 (28 Şubat 1917), № 36, Çarşamba, s. 2.

¹⁷⁰⁵ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 413.

¹⁷⁰⁶ “Voyna s Turtsiey, Soobşçeniya Naşih Korrespondentov”, *Kavkazskoe Slovo*, 11 Ocak 1917 (24 Ocak 1917), № 8, Çarşamba, s. 2.

¹⁷⁰⁷ Korsun, **Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte**, s. 78-79. 1917 yılının bahar aylarında karların erimesinden sonra soğuk nedeni ile 2. Kuban Plastun Tugayı’na bağlı çok sayıda askerin donarak hayatlarını kaybettiği tespit edildi. Dağlarda mahsur kalan Rus askerlerinin bütün yardım çağrılarına rağmen seslerinin duyulmadığı anlaşılıyordu. Elllerinde tüfekleri ile donarak ölen Rus askerlerinin birinde “nöbetçi olarak vatanım için ölüyorum” yazılı bir nota rastlanılmıştı. **A.g.e.**, s. 79.

ordunun ihtiyaçlarını belirtmekte idi. General Yudenit 14 Nisan 1917-1 Mayıs 1917 tarihleri arasında ordunun piyade birliklerinde iskorbüt ve tifüs hastalığından dolayı 30.000 kişinin ayrıldığını bu oranının ise %22'ye tekabül ettiğine dikkat çekiyordu. General Yudenit ordunun araçlarının hızla tükendiğine vurgu yaparak orduyu kurtarmak için ivedilikle otomobil müfrezelerinin gönderilmesi, atlara yem tedarikinin yapılması, katır kaybının giderilmesi ve demiryolu inşaatı için fon sağlanması gerektiğini aktarmakta idi. General Yudenit Rus Kafkas Ordusu'nun bu şartlarda bu daha fazla kalamayacağını altını çiziyordu.¹⁷⁰⁸

General Prjevalskiy ise Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı görevini üstlenen General Yudenit'e 20 Mayıs 1917 tarihinde gönderdiği raporda Kafkas Cephesi'nin batısında konuşlanan 37.000 kişilik 3. Ordu'dan bir tehlikenin gelemeyeceğini belirterek asıl tehlikenin Diyarbakır ve Palu'da rezervleri bulunan 44.000 kişi mevcutlu 2. Ordu'dan gelebileceğini aktarmakta idi. General Prjevalskiy 3. Ordu'ya karşı 45.000, 2. Ordu'ya karşı ise 52.000 kişilik mevcutlarının olduğunu buna ek olarak Bitlis ve Van bölgelerinde 14.000 kişilik daha kuvvetlerinin bulunduğuna değiniyordu. General Prjevalskiy raporun devamında ordudaki eksikliklerden bahsettikten sonra ordunun cephesinin azaltılması, iletişim yollarının kısaltılması ve her kolordunun kendi iletişim ağıının kurulması gibi önlemlerin alınması gerektiğini önerilerini sunmakta idi.¹⁷⁰⁹

Bu dönemde zorlu kış şartlarına ve salgın hastalıklara rağmen Rus Kafkas Ordu yönetimi askerlerin morallerini yüksek tutmak için cephe hattında çeşitli faaliyetlere devam ediyordu. Bu aktivitelerden bir tanesi ise Kafkas Cephesi'nde projeksiyonla sessiz film organizasyonları idi. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesi işgal edilen bölgelerdeki Müslüman ahali ve Rus askerlerine film izleten görevli subayın günlüğünün bir kısmını sayfalarına taşıyordu. Rus subayı cami duvarlarına yansıtılan projeksiyonda Avrupa şehirleri ve sokaklarda gezen insanların görüntülerine Türklerin çok ilgi gösterdiklerine ve filmin tekrarlanmasını istediklerine vurgu yapıyordu. Rus subayı ayrıca Türklerin komik sahnelerde Kozak askerleri ile birlikte güldüklerini

¹⁷⁰⁸ “No: 527, Raport Glavnokomanduyuşçego Voyskami Kavkazskogo Fronta N. N. Yudenit’a ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voyni 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 673.

¹⁷⁰⁹ “No: 532, Raport Komanduyuşçego Kavkazskoy Armiey M. A. Prjevalskogo ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voyni 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 676-678.

aktarıırken film bittikten sonra ise Türklerin cami duvarına yaklaşıarak görüntülerden bir şeyler kalıp kalmadığını kontrol ettikleri bilgisine yer veriyordu.¹⁷¹⁰

1917 yılının ilk aylarında Rus Kafkas Ordusu Doğu Anadolu’da büyük bir bölgede hakimiyet sağlıyordu. Rus Kafkas Ordusu Karadeniz kıyılarındaki Tirebolu’dan Irak’ın Revandiz ve İran’ın Hemedan, Sultanabad şehirlerine kadar olan 1.250 km’lik geniş bir alanda varlık göstermekteydi. Doğu Anadolu bölgesinde ise Kars’tan Erzincan’a 300 km, Iğdır’dan Muş’a 300 km, Nahcivan’dan Başkale’ye ise 200 km kadar bir bölgeyi elinde bulunduruyordu.¹⁷¹¹

Bu kadar geniş bir alanda hakimiyet sağlayan Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı 1917 yılının yaz ayları için Anadolu topraklarında yeni hedefler belirlemekten geri kalmıyordu. Nitekim başkomutanlık 1917 yılının yaz aylarında Sivas’ı hedef olarak belirlese de General Yudenich yaşanan ikmal zorluklarından dolayı bu fikre sıcak bakmıyordu. Rus Kafkas Ordu yönetiminde bir diğer taarruz fikri ise Sinop ve Samsun’a çıkarma yaptıktan sonra Harput ve Maraş istikametinde yürümek idi. Türk ordu yönetimi ise Çarlık Rusya’ya Karadeniz’in kuzeyinde baskı yapılırsa Rusların Kafkas Cephesi’ne etkili olamayacaklarını düşünüyordu.¹⁷¹²

Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı Anadolu topraklarında yeni hedefler belirlerken cephe hattında şartlar değişmeye başlıyordu. Uzun bir süre Kafkas Cephesi’nde mücadele veren Rus askerlerinin son dönemde yaşanan kış şartları ve salgın hastalıklar nedeni ile fiziksel olarak güçleri azalıyordu. Bir süre sonra Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı, Rus Genel Kurmay Başkanlığı’na Kafkas Cephesi’ndeki birliklerin dağılmaya başladığı raporunu gönderdi.¹⁷¹³ Nitekim 1916 yılının ikinci yarısında cephe hattından ayrılmaya başlayan bazı Rus birliklerinden sonra diğer birliklerde bulundukları bölgelerden çekilmeye devam ediyordu. Nitekim Türk 36. Kafkas Piyade Tümeni’nin karşısında bulunan Rus kuvvetleri 20 Ocak 1917

¹⁷¹⁰ N. Dikiy, “Velikiy Kinemo Na Turetskom Fronte”, **Kavkazskoe Slovo**, 8 Şubat 1917 (21 Şubat 1917), № 31, s. 3.

¹⁷¹¹ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 257.

¹⁷¹² **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 413-414.

¹⁷¹³ Korsun, **Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte**, s. 79.

tarihinde çekilmeye başlayınca Üçkardeş Tepesi Türk birlikleri tarafından ele geçirildi.¹⁷¹⁴

Rus Kafkas Ordusu'nda ve Kafkas Cephesi'nde bu hadiseler yaşanırken Çarlık Rusya'nın başkenti Petrograd ise hareketli günler geçiriyordu. Jülyen takvimine göre 27 Şubat 1917 tarihinde (miladi takvime göre 8 Mart 1917) Petrograd'da ayaklanma meydana geldi. Birkaç gün sonra yerel garnizon isyan etmeye başladı. 11 Mart 1917 günü Duma Meclisi Çar II. Nikolay'a itaat etmeyi reddetti. 12 Mart 1917 günü ise Geçici Hükümet kurulduğu ilan edilince üç yüz yıl süren çarlık rejimi sona erdi.¹⁷¹⁵ Çarlık Rusya'da yaşanan bu durum Osmanlı Devleti'nde Ermeni ve Rumlar dışındaki herkes tarafından mutlulukla öğreniliyordu. Çünkü Çarlık Rusya'da ortaya çıkacak karışıklıklar Osmanlı Devleti'nin faydasına olacaktı. Yakın zamanda yaşanacak gelişmeler tam olarak tahmin edilemiyor olsa da Geçici Hükümet ile barış anlaşması yapılacağına dair düşünce her geçen gün yaygınlaşmaya başlayacaktı. Nitekim V. İ. Lenin nisan ayında Petrograd'da yaptığı bir toplantıda "*Rusya'nın herhangi bir arazi talebinde bulunmaması gerektiği*" görüşünü dile getiriyordu.¹⁷¹⁶

Çarlık Rusya'da Geçici Hükümet'in kurulması ile birlikte mart ayından itibaren Rusça gazeteler yeni bir döneme girerek merkez ve taşra gazeteleri Petrograd'da gerçekleşen önemli hadiseleri sayfalarına taşımaya başladı. Gazetelerin gündeminde artık cepheler ve diğer askerî konular değil yönetimle ilgili gelişmeler, tartışmalar ve duyurular vardı. Gazete sayfalarında önceki dönemlerde görülmeyen çok fazla sayıda alt başlık ve sütunlarda yoğun haber ve duyurular yer almaktaydı. Merkez ve taşra gazeteleri devlet ve özel bütün kuruluşların yeni tüzük ve kararnamelerine yer vermekteydi. Diğer taraftan ülke genelinde yaşanan ekonomik sıkıntılardan Tiflis basını da etkileniyordu. Nitekim *Tiflisskiy Listok* gazetesinin 1 Nisan 1917 yılında yaptığı duyuruda gazete kağıtlarının ve diğer malzemelerin

¹⁷¹⁴ Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 414.

¹⁷¹⁵ Firuz Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele (1917-1921)*, Çev. Cengiz İ. Çay, İstanbul, Tarih ve Kuram Yayınları, 2016, s. 53.

¹⁷¹⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, s. 320-323.

pahalılaşmasından dolayı Tiflis gazetelerinin geçici olarak fiyatının artacağını belirtilmekte idi.¹⁷¹⁷

Petrograd'da yaşanan devrimin yansımaları Rus Kafkas Ordusu'nun Karargâh Merkezi'nin bulunduğu Tiflis'te 15 Mart 1917 gününden itibaren görülmeye başlandı. Nitekim polisler Tiflis sokaklardan çekilirken devlet daireleri kapanıyordu.¹⁷¹⁸ Başkent Petrograd'da başlayan büyük çaplı gösteriler Rusya'nın diğer şehirlerinde olduğu gibi Tiflis'te de yaşanıyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi İşçi Vekilleri Sovyeti'nin yönetim değiştikten sonra ilk defa Tiflis Tiyatro Meydanı'nda 80 binden fazla kişinin katılımı ile büyük bir miting yaptığını sayfalarına taşımaktaydı. Gazete, işçiler tarafından yapılan mitinge çeşitli alanlarda çalışan insanlar, Kozaklar, askerler, askeriye çalışanlar ve subaylarında katıldığını aktarıyordu. Toplumun çok farklı kesimlerinin katıldığı büyük mitingde Sosyalist Devrimci ve Sosyal Demokrat Partileri temsilcilerinin yanı sıra asker ve subaylar da konuşmalar yapıyordu.¹⁷¹⁹

Tiflis'te düzeni sağlamak isteyen Kafkasya Valisi Grandük Nikolay Nikolayeviç şehrin sivil ve askerî yöneticileri, dini önderleri ve basın temsilcileri ile toplantılar yapmaya başladı. *Tiflisskiy Listok* gazetesinin haberine göre 15 Mart 1917 günü Grandük Nikolay Nikolayeviç Tiflis basın temsilcilerini sarayına davet etti. Grandük gazetecilere hitaben yaptığı konuşmada gün içerisinde Tiflis'in Gürcü, Ermeni ve Müslüman dini önderlerini ağırlayarak onlara kendi cemaatlerini ülkedeki son günlerde gelişen olaylara karşı sakinliğe davet etmelerini söylediğini aktarmaktaydı. Grandük konuşmasının devamında ise ülkenin geçirdiği bu tarihi günlerde halkı ve askerleri sakinleştirme görevinde basına büyük görev düştüğüne gazetelerin doğruları yazmalarının gerekliliğine değiniyordu. Grandük konuşmasının devamında “*bu karışıklığın yakında son bulacağını ve Rus Kafkas Ordusu'nun yeni zaferlere imza atacağını*” aktarıyordu.¹⁷²⁰ Grandük daha sonra Tiflis'in askerî ve sivil yönetimi ile toplantı yaptı. Tiflis'in yöneticilerine yaptığı konuşmada “*şartların iyileşmesini isteyen Tiflis halkını anladığına*” değinerek Rus Kafkas Ordusu'nun başarılarına devam ettiğini hatırlatıyordu. Grandük ordunun başarıları için Kafkasya

¹⁷¹⁷ “Tiflis”, *Tifisskiy Listok*, 19 Mart 1917 (1 Nisan 1917), № 57, Pazar, s. 2.

¹⁷¹⁸ Kazemzade, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁷¹⁹ “Miting v Nahalovke”, *Kavkazskoe Slovo*, 7 Mart 1917 (20 Mart 1917), № 53, Salı, s. 3.

¹⁷²⁰ “Vo Dvortse”, *Tifisskiy Listok*, 3 Mart 1917 (16 Mart 1917), № 50, Cuma, s. 2.

bölgesinin düzeni ve sakinliği korumaya devam etmesi gerektiğine vurgu yapıyordu. Konuşmasının sonunda ise askerî ve sivil yöneticilerinden şehir ve ordudaki düzeni sağlamalarında katkı sağlamalarını talep etmekteydi.¹⁷²¹

Grandük Nikolay Nikolayeviç bir taraftan Tiflis'in önde gelen yetkilileri ve komutanlar ile yaptığı toplantılarda sükûnet çağrısı yaparken diğer taraftan Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi Rusya yönetiminde yapılan değişikliği kabul etmeyen açıklamalara yer veriyordu. Nitekim Karargâh Merkezi'nden yapılan duyuruda başkent Petrograd'da olaylar çıkarak devletin üst yönetim kademesinin değiştiğine dair söylentilerin yayıldığını 16 Mart 1917 tarihi itibarı ile durumun sakinleştiği iddia ediliyordu. Açıklamanın devamında Rus Kafkas Ordusu'na bağlı birliklerin müttefik İngiltere ile birlikte savaşa devam ettikleri, Kafkasya halkının sakinliğini koruyarak orduya destek vermeye devam etmesi gerektiğine dair çağrılar yapılıyordu.¹⁷²² Rusça gazetelerin halkı sükûnete çağırdığı gün Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı görevini sürdüren Grandük Nikolay Nikolayeviç Genel Kurmay Başkanlığı görevine atandı. Nikolay Nikolayeviç bu görevlendirme sonucunda Rus Kafkas Ordusu'na hitaben şu açıklamaya yer veriyordu:

“Genel Kurmay Başkanlığı’ndan

3 Mart 1917 (16 Mart 1917) Tiflis Şehri

Çarın talimatı ile beklenmedik bir şekilde Genel Kurmay Başkanı olarak görevlendirildim.

Teslis yaptıktan sonra gücü her şeye yeten tanrıya yardımını göstermesi için gönülden dua ediyorum. Vatanımızın hayrı için gücü her şeye yeten ve her şeye merhamet gösteren Tanrı'nın duamı duyacağına çok inanıyorum. Tanrının her şeye yeten güçlü yardımı olduğu taktirde sizleri nihai zafere götürmek için güç ve akıl edineceğim.

Size gelince kahramanlar, Rus toprağının cesur askerleri, Rusya'nın ve tahtın hayrı adına ne kadar çok şey vermeye hazır olduğunuzu biliyorum, sizlere sadece tanrının yardımı gerekir. Tanrının bize yardım edeceğine benimle birlikte inanın. Rusya'nın akıllarda olduğunu, nihai zafere ulaşmak için Rusya'nın tüm evlatlarının cephe gerisinde ortak fedakârca çalışmaları gerektiğini bilin, sizlerin onuru ve sakinliği ve itidaliniz ile bütün dünyaya Rus ruhunun büyüklüğünü ve ulu anavatanımızın sarsılmaz gücünü göstermek gerekiyor.

¹⁷²¹ “K Prejivaemu Momentu”, **Tifisskiy Listok**, 3 Mart 1917 (16 Mart 1917), № 50, Cuma, s. 2.

¹⁷²² “İstoriçeskiy Den”, **Tifisskiy Listok**, 3 Mart 1917 (16 Mart 1917), № 50, Cuma, s. 2.

Grandük Nikolay Nikolayeviç’in Rus Orduları Başkomutanı olarak atanması ülke genelinde büyük tepkilere neden oldu. Kısa bir süre sonra Geçici Hükümet kararından vazgeçti. Rus Genel Kurmay Merkezi’ne göreve başlamak için giden Nikolay Nikolayeviç’e kendisinin gönüllü olarak askerî görevlerinden feragat ederek Kırım’daki ailesinin yanına gitmesi istendi.¹⁷²⁴

Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı görevinden alınan Grandük’in yerine General Yudenîç getirildi. Rus Kafkas Ordusu’nun yeni başkomutanı olarak göreve başlayan General Yudenîç kısa bir süre sonra orduda disiplin ve birliğin sağlanması için 22 Mart 1917 tarihinde şu duyuruyu yayımladı:

“Kafkas Ordusu Karargâhı Duyurusudur:

9 Mart 1917 (22 Mart 1917) Kafkas Ordusu

Kafkas bölgesi ve ordusunun kahraman ve subayları ve askerleri!

Anavatanınız olan Rusya Devleti’ne sadık ve vefalı olmayı vicdanınızla tanrının huzurunda şu anda yemin ediyorsunuz.

Değerli Anavatanımızın inşa edilmesine bütün gücüyle devam ediliyor. Bütün ülkenin seçtiği ve güvendiği en iyi insanlardan oluşan Geçici Hükümet bıkmadan usanmadan yeni temellere dayanarak yenilenmiş Rusya’nın kurulmasına emek sarf ederek çalışıyor.

Ordunun bütün rütbeli askerlerinin yeni hükümete tam destek vermesi gerekiyor.

Subay ve askerler değerli anavatanımızın menfaati adına sizi en aktif şekilde çalışmaya çağırıyorum. Dışardaki düşmanımızın yenilgisi henüz tamamlanmadı. Onu tamamen yenmek ve zaferin parlak ışığında özgür Rusya’yı tekrar hayata döndürmek için daha çok emek ve kurban gerekiyor.

Geçici Hükümet sizleri kahramanlıklar yapmaya çağıyor ve onları yapacağınıza eminim. Düşmanımız uyumuyor, ordumuzu karıştırmak için çabalıyor, ajanları

¹⁷²³ “Prikaz Verhovnago Glavnokomanduyuşçago”, **Kavkazskoe Slovo**, 5 Mart 1917 (18 Mart 1917) № 52, Pazar, s. 3 Grandük Nikolay Nikolayeviç, Genel Kurmay Başkanı olduktan sonra ayrıca Rus ordularının genelinde yaşanan düzensizliklerin giderilmesi için 16 Mart 1917 tarihinde kuvvet komutanlarına hitaben şu emri de verdi: “*En üst ve alt rütbeler dahil, ordu ve deniz kuvvetlerinin bütün rütbeli subaylarına; Antlaşmaların ilan edildikten sonra Rus halkının iradesini göstermesini sakince beklemeleri gerektiğini ve yasal komutanlarının emrinde kalarak vatanımızı korkunç düşmandan korumalarının ve kahramanlıklarıyla müttefiklerimizi durmak bilmeyen mücadelede desteklemelerinin kutsal görevleri olduğunu anlatmanızı ve açıklamanızı emrediyorum.*” “Povelenie Verhovnago Glavnokomanduyuşçago”, **Kavkazskoe Slovo**, 5 Mart 1917 (18 Mart 1917), № 52, Pazar, s. 3

¹⁷²⁴ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 258.

her yerde, onları dinlemeyiniz. Komutanlarınıza inanın ve vatanınıza sadık kalacağınıza dair yemininize uyunuz.

General Yudenich"¹⁷²⁵

General Yudenich'in duyurusu Rusya yönetiminde yaşanan değişikliğin Rus Kafkas Ordusu ve dolayısı ile Kafkas bölgesinde kabul edildiğine dair bir önemli bir belge niteliği taşıyordu.

General Yudenich aynı gün Petrograd ve Tiflis gazetecileri ile toplantı yaptı. General Yudenich toplantıda düzenin sağlanması için her şeyden önce askerlerin kendi komutanlarına güvenmesi gerektiğini aktarmaktaydı. Bir kısım birlik komutan ve subaylarının güven vermediğini, olayların çıktığı bazı yerlerde askerlerin gündem hakkında bilgi sahibi olmadığına dikkat çekiyordu. Gerçekleri öğrenen birliklerin hemen yeni görevleri kabul ettiğini, bilgi kirliliği olan birliklerde ise kargaşanın devam ettiğine vurgu yapıyordu. General Yudenich orduya güven duyulması, konunun ciddiye alınması ve sükûnetin sağlanması gerektiğinin altını çizmekteydi. General Yudenich son olarak Kafkas Cephesi'nde her şeyin yolunda olduğunu, Rus Kafkas Ordusu'nun Türk ordusu karşısında etkili olabilmesi için cephe gerisinde desteklenmesi gerektiğini, ülke içerisinde yeni düzenin sağlanmasının önemli olduğuna vurgu yapmaktaydı.¹⁷²⁶

Rus Kafkas Ordusu'ndan yapılan resmî açıklama ile kabul edilen yönetim değişikliği kısa sürede Tiflis şehrinde büyük bir mutlulukla kabul gördü. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi iki hafta önce gerçekleşen devrimi, 1905 Devrimi ile kıyaslayan yazıları, bakanlıkların kararlarını, tutuklanan devlet görevlilerin isimlerini ve Rusya'nın diğer şehirlerindeki gelişmeleri sayfalarına taşıyordu.¹⁷²⁷ Gazete ilerleyen günlerde ise kurulan yeni hükümette görev alan Prens G. E. Lvov, P. N. Milyukov, A. F. Kerenskiy, N. V. Nekrasov, A. İ. Konovalov, A. A. Manuilov, A. İ. Guçkov, A. İ. Şingarev, M. İ. Tereşchenko, V. N. Lvov, İ. V. Godnev gibi bakanlar hakkında kısa bilgilere yer veriyordu.¹⁷²⁸

¹⁷²⁵ "Prikaz Otdelnoy Kavkazskoy Armii № 6", **Kavkazskoe Slovo**, 12 Mart 1917 (25 Mart 1917), № 58, s. 3.

¹⁷²⁶ "U Glavnokomanduyuşçago Kavkazskoy Otdelnoy Armiey General-Ot İnfanterii N. N. Yudenicha", **Tifisskiy Listok**, 9 Mart 1917 (22 Mart 1917), № 55, Perşembe, s. 2.

¹⁷²⁷ "Tiflis 7 Marta", **Kavkazskoe Slovo**, 7 Mart 1917 (20 Mart 1917), № 53, Salı, s. 3.

¹⁷²⁸ "Novoe Ministerstvo" **Kavkazskoe Slovo**, 10 Mart 1917 (23 Mart 1917), № 56, Cuma, s. 3.

Tiflis şehir yönetimi halka ve askerlere yönelik bir duyuru yaptı. Tam sayfa olarak yapılan duyuruda devrimin sona erdiği yeni hükümetin halk temsilcileri ile tamamen anlaştıkları ifade ediliyordu. Şehir yönetimi ayrıca Tiflis polis müdürlüğüne M. N. Atabekov'un getirildiğini caddelerde toplanan insanların işleri aksattığını vatandaşların bir an önce kendi işlerine dönmesi gerektiğine dikkat çekiyordu.¹⁷²⁹ Tiflis'te sivil yönetim şehirde düzeni eski haline getirmek için gazetelere sık aralıklarla sükûnet çağrıları yapıyordu. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde kamu ve özel kurum çalışanları,¹⁷³⁰ ile doktor temsilcileri¹⁷³¹ aralarındaki karşıt görüşlü insanların birlik için toplantılar yapacaklarına dair duyurular yayımlanıyordu. Duyuru metinlerinde toplumda düzeni tekrardan kurma, cephede ve cephe gerisinde disiplini oluşturma, ortak sorun olan dış düşmanlara karşı birleşme gibi konulara değiniliyordu.

Tiflis Aleksandr Nevskiy Askerî Katedrali'nde 27 Mart 1917 tarihindeki pazar ayininden sonra Rusya'nın yönetim değişikliğine binaen kutlama ayini yapıldı. Katedraldeki subayları koruma amacı ile iki alayın hazır bulunduğu bölgede askerî kamyonlar ise kırmızı kurdele ve flamalar ile süslenmişti. Kamyonların üstünde kırmızı zemin üzerine “*Yaşasın Özgür Rusya*”, “*Yaşasın Devlet Duması Başkanı M. V. Rodzyanko*” ve “*Zafere Kadar Savaş*” gibi sloganlar yazılmıştı. Ayinden sonra katedral çevresinde marşlar çalan askerî bando takımı toplanan halk ile birlikte Tiflis'te Müslümanların yaşadığı ve topçu birliklerinin konuşlandığı Erivan Meydanı'na doğru sloganlar ile yürümeye başladılar. Meydana ulaşan kalabalığa Müslümanların temsilcisi A. S. Babov'un kardeşlik ve birlik konuşmalarından sonra “*Yaşasın Geçici Hükümet*”, “*Yaşasın Özgür Rusya*” gibi sloganlar söylenmeye devam ediyordu.¹⁷³²

Tiflis'te günlerce devam eden gösterilere Rus Kafkas Ordusu'na bağlı askerlerde resmi olarak katılım sağlıyordu. 1 Nisan 1917 tarihinde ise yine Aleksandr Nevskiy Askerî Katedrali'nde Rus Kafkas Ordusu'nun bütün generalleri, karargâh

¹⁷²⁹ “Ot Tiflisskago Gorodskogo Golovı, Grajnae i Soldatı”, *Kavkazskoe Slovo*, 7 Mart 1917 (20 Mart 1917), №, 53, Salı, s. 4.

¹⁷³⁰ “Gruppa Služaşçih Pravitelstvennih, Obşçestvennih i Çastnih Uçrejdeniy Gor. Tiflisa”, *Kavkazskoe Slovo*, 12 Mart 1917 (25 Mart 1917), №, 58, Pazar, s. 3.

¹⁷³¹ “Ko Vsem Vračam Gor. Tiflisa”, *Kavkazskoe Slovo*, 12 Mart 1917 (25 Mart 1917), №, 58, Pazar, s. 3.

¹⁷³² “Hronika”, *Kavkazskoe Slovo*, 14 Mart 1917 (27 Mart 1917), №, 59, Salı s. 3.

subayları ve askerî memurlarının katılımı ile Geçici Hükümet adına dua edildikten sonra 21 paye top atışı yapıldı. Rus Kafkas Ordusu yönetimi tarafından yapılan emir ile süvari ve piyade bölükleri, askerî okul öğrencileri ve bando takımının katılımıyla resmi geçit töreni icra edildi.¹⁷³³

Gazeteler her gün devrim ile ilgili yeni gelişmelere yer vermekteydi. Ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Tiflis'te oluşan karmaşa ortamında her gün yeni söylenti ve dedikodular halk arasında yayılıyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi bu söylentilere yönelik haberleri sayfalarına taşıyordu. Gazete, Çarlık Rusya yönetiminin Geçici Hükümet'e geçtiğini bir kez daha hatırlatarak eski iktidarın gizlice bir şeyler yapmasından çekinildiğini fakat buna gücü olmadığına değinerek halk arasında söylenti ve yalan duyumların yayıldığını aktarıyordu. Genellikle Çarlık Rusya'nın savaştığı cepheler ile ilgili olarak savaş ve zaferler hakkında her gün yeni söylentinin ortaya çıktığını ifade eden gazete bir gün Almanların Petrograd'ı aldığı söylentisi Tiflis sokaklarında yayılırken bir başka gün ise Minsk'te Rus ordusunun tam zafer kazandığına dair duyumların geldiğini aktarıyordu. Gerçeğin daha sonra ortaya çıktığını aktaran gazete her tarafa imzasız telgraflar gönderildiğine dikkat çekiyordu.¹⁷³⁴

Tiflis'te yaşayan Müslümanlar arasında düzenin korunmasına yönelik Güney Kafkasya Şeyhülislamı'nda bir duyuru yayımladı. Duyuruda büyük yönetim değişikliğinin olduğu, yeni hükümetin halkların güvenilir temsilcilerinden seçildiği, düşmanlara karşı mücadele ederken ülke içerisinde bütün halklara özgürlük ve eşitlik getirileceği aktarılıyordu. Şeyhülislam "*bütün Kafkasya Müslümanlarının diğer halklar ile birlikte mutlu geleceği için sükûnette kılması*" gerektiğine dikkat çekiyordu.¹⁷³⁵ Tiflis hareketli günler geçirirken şehirde yaşayan halklar arasında eşitlik ve kardeşlik mesajları verilmeye devam ediyordu. Daha önce Grandük Nikolay Nikolayeviç'in kaldığı sarayın balkonundan 31 Mart 1917 günü Duma Meclisi'nin Kafkasya milletvekilleri V. A. Harlamov, M. İ. Papadjanov ve M. Yu. Cafarov

¹⁷³³ "Prikaz, Po Tiflisskomu Garnizonu", *Kavkazskoe Slovo*, 19 Mart 1917 (1 Nisan 1917), №, 64, Pazar, s. 3.

¹⁷³⁴ "Tiflis 16 Marta", *Kavkazskoe Slovo*, 16 Mart 1917 (29 Mart 1917), №, 61, Perşembe, s. 3

¹⁷³⁵ "Vozzvanie K Musulmanam, Bratya Musulmane!", *Tifisskiy Listok*, 11 Mart 1917 (24 Mart 1917), № 57, Cumartesi, s. 2.

toplanan Tiflis halkı ile birlik ve beraberlik yeminleri ederken barış ve güven içerisinde yaşamak istediklerine vurgu yapıyorlardı.¹⁷³⁶

Şubat Devrimi'nden sonra kurulan Geçici Hükümet'in Kafkasya'da ve Rus Kafkas Ordusu'nda meşruiyeti kabul görünce ordu içerisinde sükûnet çağrıları her geçen gün artarak devam ediyordu. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi Tiflis şehrinin sivil yöneticisi A. İ. Hatisov ve Yedek Birlikler Komutanı General A. M. Vaçnadze ile birlikte şehirde bulunan kışlaları ziyaret ettiğini aktarmaktaydı. A. İ. Hatisov askerlere hitaben yaptığı konuşmalarda Çarlık Rusya yönetiminin İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti'ne geçtiğini duyurduktan sonra Genel Kurmay Merkezi'nin iç ve dış zaferlere yönelik yeni kurallar koyduğunu, ordu içerisinde disiplin ve düzenin korunması gerektiğini duyurmaktaydı. A. İ. Hatisov yaptığı çağrının sonunda Rusya ordularını, Geçici Hükümeti ve Tiflis'te bulunan Rus birliklerini selamlıyordu. Rus askerler ise “Ura” naraları ile cevap vererek söylenen her şeyi onayladıklarını ve Geçici Hükümeti desteklediklerini beyan ediyorlardı. Asker temsilcileri ise A. İ. Hatisov'a birlikler içerisinde disiplin ve düzenin korunduğunu ve bunun devam edeceğine dair söz veriyorlardı.¹⁷³⁷

Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı'ndan birliklere yönelik yapılan yeni bir duyuruda ise Genel Kurmay Başkanlığı'nın telgrafına yer veriliyordu. Telgrafta her çeşit rütbeli subayın düzeni sağlayarak vatanın savunmasına devam etmeleri gerektiğine değinilmekteydi. Rus Kafkas Ordusu Karargâh Komutanı General Bodhovitinov, Genel Kurmay Başkanı'nın bu telgrafına dikkat çekerek askerî kuralların daha önce açıklandığını hatırlatarak zaferi olmayan bir savaşta mücadele vermek yerine vatan ve ordu için düzeni sağlamaları gerektiğine dikkat çekiyordu.¹⁷³⁸

Rus Kafkas Ordusu hakkında gazetelerde her geçen gün yeni emir ve kararname çıkarılmasının yanı sıra ordu içerisinde yaşanan düzensizlik askerî operasyonlara da yansımaktaydı. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde 29 Mart 1917 tarihinde yayımlanan bir duyuruda 27 Mart 1917 tarihinde ordu içerisinde

¹⁷³⁶ “Prikaz, Po Tiflissskomu Garnizonu”, *Kavkazskoe Slovo*, 19 Mart 1917 (1 Nisan 1917), № 64, Pazar, s. 3.

¹⁷³⁷ “V Kazarmah”, *Kavkazskoe Slovo*, 7 Mart 1917 (20 Mart 1917), № 53, Salı s. 3.

¹⁷³⁸ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii”, *Kavkazskoe Slovo*, 7 Mart 1917 (20 Mart 1917), № 53, Salı, s. 4.

yaralıların tahliyesi konusunda verilen bir emirin gerçek olmadığına önemle dikkat çekilmekteydi. Genel Kurmay Merkezi'nin yaptığı açıklamada bu gibi anonim emirlere itibar edilmemesi gerektiğine sadece imzalı emirlere uyulması gerektiğine vurgu yapılmaktaydı.¹⁷³⁹

Rusça gazeteler Şubat Devrimi'nden sonra her gün Geçici Hükümet'in yeni kararname ve emirlerine yer vermeye devam ediyordu. Nitekim Rus ordusuna yeni kurallar getirilerek köklü değişiklikler yapılmaya çalışılıyordu. Rus ordusunun uzun yıllar süren askerî geleneklerinin dışında getirilen yeni kurallar arasında ordu içerisinde hitap konusu da yer almaktaydı. Orduda kullanılan “*alt rütbe*” tabiri kaldırılarak yerine “*asker*” söylemi kullanılacaktı. Bunun yanı sıra üst rütbeli subaylara “*Sayın General*”, “*Sayın Albay*” veya yaptığı işe göre “*Sayın Hazineci*” gibi hitap edilmesi gerektiğinin altı çiziliyordu. Bunların yanı sıra ordu tüzüğünde yer alan 99., 100., 101., 102. ve 104. maddelerde birtakım yasaklar getiren içeriklerin kaldırıldığı ilan ediliyordu. Bu maddeler arasında ise umuma açık yerlerde sigara içmek, kulüp ve toplantılara katılmak, tramvaya binmek gibi kurallar yer alıyordu. Kaldırılan bu maddelerle birlikte ordu mensupları artık siyasî amaçlı derneklere üye olabilecekti.¹⁷⁴⁰

Hitap şekillerinin yanı sıra askerler için yeni yemin metni de düzenlendi. Yeni metinde Rus devleti ve halkı için savaşmak, amirlerinin sözünü dinlemek gibi ifadeler yer almaktaydı. Yemini eden her asker inandığı kutsal değerler adına söz verecekti.¹⁷⁴¹ Rus orduları için genel kararlar alınmasının yanı sıra Rus Kafkas Ordusu içerisinde de emir komuta zinciri ve diğer askerî konularda yeni düzenlemeler için sık aralıklarla emir ve kararnameler çıkarılmaktaydı. *Kavkazskoe Slovo* gazetesi 1 Nisan 1917 tarihinde Rus Kafkas Ordusu'nun yayımladığı kararnameye yer veriyordu.

¹⁷³⁹ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii”, *Kavkazskoe Slovo*, 16 Mart 1917 (29 Mart 1917), № 61, Perşembe, s. 3.

¹⁷⁴⁰ “Ot Ştaba Kavkazskoy Armii Prikazıyay, Voenniy Ministr Guçkov” *Kavkazskoe Slovo*, 8 Mart 1917 (21 Mart 1917), № 54, Çarşamba, s. 3.

¹⁷⁴¹ “Novaya Voinskaya Prisyaga”, *Kavkazskoe Slovo*, 10 Mart 1917 (23 Mart 1917), № 56, Cuma, s. 3.

Kararnamede üç yüz kişiden fazla bütün askerî birimlerin kendi içlerinde biri subay, dördü er olmak üzere beş kişilik temsilci seçmeleri gerektiği yer almaktaydı.¹⁷⁴²

Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığına atanan General Yudenîç orduda sükunetin sağlanması için Geçici Hükümeti destekleyen açıklamalarda bulunsa da aslında devrimci düşüncede değildi. Nitekim General Yudenîç Şubat Devrimi'nden sonraki günlerde ordudaki demokratikleşme sürecine karşı tavır aldı. İlerici fikirler ile mücadele etmek için cezai önemler olarak birlikleri devrimcilerin nüfuzundan korumaya çalıştı. Kararları ile dikkat çeken General Yudenîç bir süre sonra görevden alındı. Rus Genel Kurmayının emri ile Rus Kafkas Ordusu'nun Başkomutanlığı'na 2. Türkistan Kolordu Komutanı General Prjevalskiy atandı. Böylece 1. Kafkas Kolordusu Komutanı General Lyahov, 2. Kafkas Kolordusu Komutanı General Çaplıgin, 4. Kafkas Kolordu Komutanı General De Vitte, 5. Kafkas Kolordusu Komutanı General Zigel, 6. Kafkas Kolordusu Komutanı ise General Abatsiyev oldu.¹⁷⁴³

Rus Kafkas Ordusu'nda komuta kademesinde değişimler yaşanırken Türk ordusunda da komuta değişikliği yapılıyordu. 5 Mart 1917 tarihinde 2. ve 3. Ordulardan oluşan Kafkas Ordular Grubu Komutanlığı'na Ferik Ahmet İzzet Paşa atanırken 16. Kolordu Komutanlığı görevini yürüten Mirliya Mustafa Kemal Paşa ise 2. Ordu Komutanlığı görevine getirildi. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa sağlık sorunları nedeni ile Almanya'ya gittikten sonra 3. Ordu Komutanlığı'na ise 18 Mart 1917-18 Temmuz 1917 tarihleri arasında geçerli olmak üzere Mirliya Fevzi Paşa atandı.¹⁷⁴⁴

Şubat Devrimi'nden sonra Rusça gazetelerde Kafkas Cephesi ile ilgili az da olsa haber ve yorum yayımlanmaya devam ediyordu. Şubat Devrimi'nin Kafkas Cephesi'ne en fazla yansıması ilk dönemlerde Kars çevresinde görülüyordu. 6 Mart 1917 tarihinde Kars caddelerinde toplanan 300 kadar asker Otomobil Komutanlığı'na

¹⁷⁴² “Prikaz, Otdelnoy Kavkazskiy Armii”, **Kavkazskoe Slovo**, 19 Mart 1917 (1 Nisan 1917), № 64, Pazar, s. 3. Geçici Hükümet'in Rus ordusun daha iyi duruma gelmesi için aldığı bunlara benzer “Demokratlaştırma” kararları ordunun hayrına olmayarak zaman içerisinde birlikler arasında disiplinin bozulmasına neden oldu. Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 324.

¹⁷⁴³ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 258-259.

¹⁷⁴⁴ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 414-415.

baskın yaparak birliğin komutanını ve subaylarını tutukladılar. Kırmızı bayraklar ile caddelerde görülen askerler devrim lehinde sloganlar attılar.¹⁷⁴⁵

Kafkas Cephesi'nde bulunan *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri Şubat Devrimi'nden sonra cephe gerisinden en fazla merak edilen konulardan birisinin cephelerin güncel durumlarının olduğunu aktarıyordu. Muhabir Kafkas Cephesi'nin Çarlık Rusya'nın savaştığı diğer cephelerden farklı olmasına rağmen kaderinin aynı olduğuna dikkat çekerek son zamanlarda Almanların birkaç kolorduyu Kafkas Cephesi'ne göndereceği söylentilerinin yayıldığını aktarıyordu. Muhabir ayrıca Kafkas Cephesi'nde savaşan genç bir subayın mektubuna da yer vermişti. Mektupta devrimden sonra geçen bir ayda cephede asayiş bozan bir olayın olmadığı aktarılırken yeni emirlere göre subayların askerlere eskisi gibi sert davranmayacağını sevindirici bir haber olduğuna dikkat çekiliyordu. Mektubunun sonunda subay, askerî komite fikrinden memnun olduğunu belirterek en iyi kontrolün üstten olmasına kıyasla aşağıdan olduğuna vurgu yapıyordu.¹⁷⁴⁶

Rusça gazeteler Şubat Devrimi'nden sonra Çarlık Rusya geneline yayılan olası bir barış sonrasında Kafkas Cephesi'nde yaşanacak senaryolara dikkat çekiyordu. Nitekim *Kavkazskoe Slovo* gazetesinde yayımlanan makalede Avrupa cepheleri sona ermeden Kafkas Cephesi'nin de bitmeyeceği ifade ediliyordu.¹⁷⁴⁷

Kavkaz gazetesinde yayımlanan makalede ise Kafkas Cephesi'nde çok çeşitli söylenti ve dedikoduların yayıldığı aktarılıyordu. Cephe hattında “*Erzincan'ın endişe verici durumda Erzurum'un ise tehdit altında olduğu*” gibi söylentilerin yayıldığına vurgu yapılıyordu. Makale yazarı cephede bu gibi söylentilerin daha önce de yayıldığını hatta etkisinin bile olduğunu sonradan ise asılsız dedikodular olduklarının anlaşıldığı bilgisine yer veriyordu. Makalenin sonunda bu gibi söylentilerin yanı sıra cephede insanların birbirlerine güven duymayarak şüpheli yaklaşıtlarına dikkat çekiliyordu.¹⁷⁴⁸

¹⁷⁴⁵ A. P. Steklov, *Revolutsionnaya Deyatelnost Bolşevistskih Organizatsiy Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 gg.*, Tiflis, İzdatelstvo Sabçota Sakartvelo, 1969, s. 57.

¹⁷⁴⁶ S. Poltavskiy, “Pismo Ofitsera, Ot Naşego Voennago Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, 23 Nisan 1917 (6 Mayıs 1917), № 89, Pazar, s. 3.

¹⁷⁴⁷ “Tiflis, 23 Marta”, *Kavkazskoe Slovo*, 23 Mart 1917 (5 Nisan 1917), № 67, Perşembe, s. 3.

¹⁷⁴⁸ R., “Na Kavkazskom Fronte”, *Kavkaz*, 26 Nisan 1917 (9 Mayıs 1917), № 91, Çarşamba, s. 3

Şubat Devrimi'nden sonra Rusça gazetelerde Kafkas Cephesi'ndeki askeri faaliyetlerin yanı sıra idari gelişmeler hakkında da haberler yayımlanmaktaydı. Doğu Anadolu'da işgal edilen yerlerden sorumlu komutan General Vali Romanovskiy-Romanko bölgede yaşayan halka yönelik bir açıklamaya yer veriyordu. General Vali tarafından yapılan duyuruda Çarlık Rusya'da büyük bir yönetim değişikliğinin olduğu ve Çar II. Nikolay'ın tahtı oğlu Aleksey'e bırakarak yönetimden feragat ettiği duyuruluyordu. General Vali ülke yönetiminin bütün Çarlık Rusya halklarına özgürlük, kardeşlik ve eşitlik getireceğini ilan eden Geçici Hükümet'e geçtiğini beyan ederek Çarlık Rusya halkının ve askerlerinin yeni yönetime bağlılık yemini ettiklerine dikkat çekiyordu. Çarlık Rusya'nın düşmanlarına karşı zafer kazanarak savaşı kazanacağına bunu için kanunlar sonucunda kurulan Geçici Hükümet'e güvenin tam olması gerektiğine değinmekteydi. General Vali ayrıca Doğu Anadolu'da işgal edilen bölgelerde yaşayan halka hitaben şu ifadelerle yer veriyordu:

“Fethedilen bölgelerdeki halklar!

Şimdi Rusya halklarının bağrına girerek bütün Rusya vatandaşlarının önlerine açılan özgür hayata katılmanın mutluluğunu bulacaksınız.

Rusya'yı kucaklayan mutluluğun hepinizde aynı olması için büyük Rusya halkları ile hızlı bir şekilde birleşip kucaklaşarak sizi bekleyen gelecekteki Rusya vatandaşlığına sahip olma mutluluğuna ereceğinizi ilan ediyorum.

Savaş Hukuku Gereğince Türkiye Bölgelerinin Askeri General Valisi

General Romanovskiy-Romanko”¹⁷⁴⁹

Tiflis'in sivil yöneticilerinin ve Rus Kafkas Ordusu Komuta Merkezi'nin yaptıkları bütün çağrılara rağmen Kafkas Cephesi'nde görev yapan asker ve subaylar arasında başlayan çözülme ve disiplinsizlik her geçen gün devam ediyordu.¹⁷⁵⁰ Ordudaki çözümler sadece Şubat Devrimi ile ortaya çıkan karmaşa ile bağlantılı değildi. Rus Kafkas Ordusu'nda görev yapan askerler Çarlık Rusya'nın ajitasyonları ile savaşın ilk günlerinden itibaren “*Rusya Ana*” ve “*Çar*” için büyük bir özveri ile mücadele etmişlerdi. Fakat memleketlerinden uzak yerlere gelen Rus askerleri uzun bir süre boyunca cephelerde mücadele edince ruh hallerinde değişimler başladı. Rus

¹⁷⁴⁹ “Narodam Zavoevannih Oblastey Turetskoy İmperii”, **Kavkazskoe Slovo**, 14 Mart 1917 (27 Mart 1917), № 59, Salı, s. 3.; “No: 502, Obraşçenie Vr.İ.D. Voennogo General-Gubernatora Oblastey Turtsii, ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 655.

¹⁷⁵⁰ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 427.

askerlerinin hoşnutsuzluğunda her geçen gün artış görülüyordu. Çarlık Rusya içerisindeki ekonomik ve siyasî krizin derinleşmesi Kafkas Cephesi'ne de yansarak birlikleri bu düzensizlik içerisinde soktu. Rus Kafkas Ordusu'ndaki itaatsiz cephenin her yerinde görülüyordu. Nitekim cephe hattından Tiflis'e gönderilen bir telgrafta Novoselim'e ulaşması gereken 56. Don Alayı'nın bölgeye intikal etmediği bilgisine yer veriliyordu. Söylentilere göre bu birlikteki askerlerin komutanlarına bildirmeden Erivan'a gittikleri aktarılıyordu. Telgrafın sonunda ise moral bozukluğu içerisinde olan askerlerin erzak yetersizliği gibi nedenlerden dolayı evlerinde dönme isteklerinde oldukları belirtiliyordu.¹⁷⁵¹ Rus Kafkas Ordusu'nda yaşanan düzensizlikler neticesinde bazı yerlerde taşınan ikmal malzemelerinin bile güvenliği sağlanamaz hale geldi. Nitekim cephe gerisinde yerli Müslüman ahalinin zayıf korunan karakollara ve nakliye araçlarına saldırarak kontrolü ellerine aldıkları rapor ediliyordu.¹⁷⁵² Rus Kafkas Ordusu'nun bu durumu karşısında General Yudenich Karadeniz kıyılarından İran sınırına kadar bölgeyi oluşturan Kafkas Cephesi'nde erzak yetersizliğinden dolayı aktif bir operasyon yürütmeyeceğini ifade ederek bu süre zarfında Genel Kurmay Başkanlığı'ndan ikmalin yapılması talep ediyordu.¹⁷⁵³

Kafkas Cephesi'nde bu hadiseler yaşanırken Rus Orduları Genel Kurmay Başkanlığı bütün dikkatini Batı Cephesi'ne veriyordu. Bu dönemde ikinci planda kalan Kafkas Cephesi'ndeki operasyonlara ise zamanın koşullarına göre uygun hareket edilmesi emri verildi.¹⁷⁵⁴ İşte bu disiplinsizlik ve belirsizliğin devam ettiği günlerde Rus birlikleri yaşadıkları zorluklardan sonra nisan ayının sonlarında Bitlis ve Muş çevresinden çekilmeye başladılar. Türk birlikleri ise 1 Mayıs 1917 tarihinde Muş'u savaştan ele geçirdi.¹⁷⁵⁵

¹⁷⁵¹ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 260-261.

¹⁷⁵² “No: 538, Snoşenie Ştab-Ofitsera Dlya Poruçeniy Upravleniya General-Kvartirmeystera ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 683.

¹⁷⁵³ “No: 540, Raport Glavnokomanduyuşçego Vosykami Kavkazskogo Fronta N. N. Yudenicha ...” **A.g.e.**, s. 685.

¹⁷⁵⁴ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 257. Geçici Hükümet ve Rus Genel Kurmay Merkezi “*Nasıl olacak?*” sorusunda cevap arıyorlardı. Rusya yönetimini yaz operasyonlarının olup olmayacağı ve en iyi ihtimal olarak ise karşı tarafın saldırısını beklemek gibi konular tartışılıyordu. Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 262.

¹⁷⁵⁵ E. F. Ludşuveyt, **Turtsiya v Godı Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1918 gg.**, Moskva, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1966, s. 73.

Rus Kafkas Ordusu'nda çözülmenin arttığı bu dönemlerde Başkomutanlık Vekâleti fırsatı değerlendirmek adına taarruz ihtimallerini gündemine alıyordu. Nitekim Trabzon ve Erzurum'a olası bir genel taarruz durumunun raporunu 3. Ordu Komutanlığı'ndan talep etti. 3. Ordu'nun hazırladığı raporda Rus Kafkas Ordusu'nun asker ve cephane bakımından üstünlüğünün devam ettiği bildirilirken büyük bir taarruzun yapılabilmesi için 3. Ordu'nun asker ve cephane bakımından güçlendirilmesi gerekliliği aktarılmaktaydı. 3. Ordu yönetiminin takviye birlikler talep ettiği dönemde elinde bulundurduğu birliklerin bir kısmını kaybetti. Nitekim kısa bir süre sonra 3. Ordu'ya bağlı 49. Kafkas Piyade Tümeni'nin Halep'e gönderilmesi taarruz için takviye birlik talep eden 3. Ordu'nun iyice zayıflamasında neden oldu.¹⁷⁵⁶ Rus Kafkas Ordusu ise birlikleri içerisinde yaşanan moral bozukluğu, disiplinsizlik salgın hastalıklar ile cephane ve erzak yetersizliğine rağmen üstünlük sağlamaya devam ediyordu. 16 Temmuz 1917 tarihi itibarı ile Rus Kafkas Ordusu 1. Kafkas Kolordusu, 4. Kafkas Kolordusu, 5. Kafkas Kolordusu, 6. Kafkas Kolordusu ve 7. Kafkas Kolordusu, 1. Kafkas Süvari Birliği ve 2. Türkistan Kolordusu'ndan oluşmakta idi. Rus Kafkas Ordusu'nda toplamda 246 tabur, 1.383 makineli tüfek, 60 yüzlük, 539 top, 42 istikâm bölüğü, 4 hava müfrezesi bulunurken 7.855 subay ile 157.099 asker ve 29.110 süvari bulunuyordu. Rus Kafkas Ordusu'nda ayrıca Erzurum, Mamahatun, Kelkit, Sarıkamış, Hasankale'de ihtiyat birlikleri konuşlanmakta idi. Kafkas Cephesi'nde bu dönemde 2. Ordu, 3. Ordu ve 6. Ordu'dan oluşan Türk ordusunda ise 178 tabur, 62 bölük, 412 top, 373 makineli tüfek bulunurken 98.700 asker, 4.250 süvari ve yaklaşık olarak 25.000 Kürt kuvveti vardı.¹⁷⁵⁷

Daha sonra büyük bir taarruz harekâtı fikrinden vazgeçen Başkomutanlık Vekâleti, Alman Genel Karargahı'nın isteği üzerine ikinci bir emre kadar Rus birliklerine karşı taarruz yapılmamasını sadece Rus kuvvetlerinin yaptığı saldırılara karşılık verilmesini bununda Rus tarafına bildirilmesini 11 Haziran 1917 tarihinde emretti.¹⁷⁵⁸

¹⁷⁵⁶ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 415-417.

¹⁷⁵⁷ “No: 566, Kratkoe Opisanie Kavkazkogo Fronta s Harakteristikoy ego Protyajennosti ... ” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 730-732.

¹⁷⁵⁸ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 418.

Rus Kafkas Ordusu'nda çözümlenin devam ettiği dönemlerde Türk tarafına barış çağrıları yapılıyordu. Rus tarafından Türk mevzilerine barış yapılmasına dair gelen mektuplarda Rus askerlerinin bundan sonra muharebe istemedikleri dile getiriliyordu. Rus tarafı kendilerinde yaşanan değişimin Türk ordusu içerisinde de yapılmasını istiyordu. Nitekim Rus mevzilerden Türk birliklerine gönderilen bir beyannamede:

“Asker Kardeşler! Tüfeklerinizi atınız, bir hiç için akıttığımız kan kâfi. İşitilenleri bırakınız, siz kendinizi hür biliniz. Biz sizin topraklarınızı istemiyoruz. Yine onlar sizindir ve sizin olacaktır. Biz nasıl Romanov Hanedanı'nı yıktıysak siz de kendinize geliniz, yıkınız. Aksi takdirde hepiniz ölürsünüz. Artık biliyorsunuz ki biz hürüz, Romanov Hanedanı'ndan değiliz. Kendi kendimizi temizliyoruz.”¹⁷⁵⁹

Kafkas Cephesi'ndeki Türk komutanlar ise Rus tarafından gelen bu gibi mektuplara ihtiyatla yaklaşarak önemler almaya çalışıyordu. Rus tarafının barış için görüşme talepleri Mayıs ayı boyunca da devam etti. Nitekim Türk tarafında Rus askerî temsilcileri ile birlikte yapılacak görüşmeler için subay seçimleri dahi yapılıyordu. Mayıs ayının ikinci yarısından sonra irtibat kurmaya başlayan Türk ve Rus taraflarında karşılıklı samimi ortam oluşmaya başladı. Nitekim taraflar birbirlerine çay ziyaretine giderek birlikte yemek yiyorlar, tütün, çay, şeker gibi alışverişler yapıyorlardı. Fakat Kafkas Cephesi'nde Rus birlikleri arasında hızla yayılan barış düşüncesine rağmen barışın nasıl olacağı konusunda fikir birliği sağlanamıyordu.¹⁷⁶⁰

Türk Kafkas Ordular Grubu Komutanı Ahmet İzzet Paşa Rus Kafkas Ordusu'nun yakın bir dönemde çekileceğine dair kanaat edinmişti. Fakat Doğu Anadolu'yu terk etmeyi istemeyecek olan bir kısım Rus komutanların çekilecekleri bölgeleri topçu kuvvetler ile desteklenen Ermeni birliklerine teslim edecekleri duyumunu aldı. Ahmet İzzet Paşa bu ihtimal üzerine her an harekâta hazır olmak üzere ihtiyat tümenlerinin oluşturulması emrini verdi.¹⁷⁶¹

Netice olarak Şubat Devrimi'nden sonra Rus ve Türk ordularının birbirine karşı büyük bir taarruz yapma ihtimali yoktu. Avusturya-Macaristan

¹⁷⁵⁹ Yavuz, **a.g.e.**, s. 73-84.

¹⁷⁶⁰ **A.g.e.**, s. 73-84.

¹⁷⁶¹ **Birinci Dünya Harbinde, Cilt II.**, s. 418.

İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti'ndeki askerî temsilcisi Mareşal Pomiankowski oluşan bu durumu şu ifadeler ile açıklamakta idi:

“Her iki Türk ordusunun kış sonunda ciddi Rus taarruzunun hiçbirine mukavemet edemeyecek hale gelmesi mukadderdi. Fakat Türkler için büyük bir talih eseri olarak 9 Mart'ta St. Petersburg'da patlak veren Rus ihtilali Rus Kafkas Ordusu'nu bir keşmekeş içinde bırakarak taarruz edemeyecek hale getirmiştir.”¹⁷⁶²

1917 yılının ikinci yarısına gelindiğinde Batı Cephesi'nde Çarlık Rusya'nın yakın geleceğine büyük etki yapacak gelişmeler yaşanıyordu. Almanya ciddi bir şekilde Çarlık Rusya'yı tehdit ediyordu. Rus halkı uzun süren savaşlardan ve ekonomik sıkıntılardan dolayı iyice zor duruma düşerken bir de Alman işgali ile karşı karşıya geldi.¹⁷⁶³ Bu dönemde V. İ. Lenin önderliğinde Petrograd'da Bolşevik eylemleri yapıyordu. Yapılan protestolar Geçici Hükümet tarafından bastırılarak Bolşevik Hareketi'nin yasaklanmasına rağmen 9-14 Eylül 1917'de yaşanan gelişmelerden sonra Bolşeviklere getirilen bütün yasaklar kaldırıldı. Rus halkı üzerinde propaganda faaliyetlerine devam ederek sempati kazanan V. İ. Lenin liderliğindeki Komünist-Bolşevik Partisi 25 Ekim 1917 (7 Kasım 1917) tarihinde iktidarda bulunan Geçici Hükümet'e karşı devrim yaparak Rusya yönetimini ele geçirdi.¹⁷⁶⁴

Şubat Devrimi'nden sonra disiplin ve morallerin bozulduğu Rus Kafkas Ordusu'nda başkent Petrograd'dan gelen yeni devrim haberi kısa sürede Kafkas Cephesi'nde etkisini gösterdi. Sarıkamış Garnizonu'nda 5.000 askerî katıldığı büyük mitinge diğer birliklerden de çok sayıda asker dahil oldu. Erzurum ve Trabzon'da görev yapan birliklerin birçoğu da devrimci V. İ. Lenin'in yanında olduklarına dair düşüncelerini belirtmeye başladılar.¹⁷⁶⁵

Ekim Devrimi'nden sonra Kafkas Cephesi'nde sükûnet devam ederken taraflar arasında sadece keşif operasyonları yapıyordu. 1917-1918 kışında depolarında ayakkabı ve kışlık elbise dahi bulunmayan Rus birliklerinde savaşa dair inanç artık

¹⁷⁶² Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 409.

¹⁷⁶³ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 285.

¹⁷⁶⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, s. 324-325.

¹⁷⁶⁵ Steklov, **a.g.e.**, s. 195-197.

kalmamıştı.¹⁷⁶⁶ Kendi içerisinde büyük bir karışıklık yaşayan Rus birliklerinden herhangi bir tehlike beklemeyen Türk tarafı ise temkinli davranarak Rus kuvvetlerini kışkırtacak eylemlerden kaçınıyordu.¹⁷⁶⁷

Yeni kurulan Sovyet yönetimi Rusya'nın iyi bir gelecek elde etmesi için kısa bir süreliğine de olsa barışı uygun görüyordu.¹⁷⁶⁸ Nitekim Sovyet Hükümeti 26 Kasım 1917 tarihinde Almanya'ya mütareke görüşmeleri talep etti. 2 Aralık 1917 tarihinde başlayan görüşmelerden sonra 15 Aralık 1917 tarihinde Brest Litovsk şehrinde Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nin de katılımı ile on bir maddelik mütareke imzalandı.¹⁷⁶⁹

Çarlık Rusya'nın mütareke görüşmelerine başlaması kısa sürede Kafkas Cephesi'nde etkisini gösterdi.¹⁷⁷⁰ Rus Kafkas Ordusu'nda görev yapan subay ve askerler devamlı olarak Türk tarafına başvurarak barış görüşmeleri yapmaya devam ediyorlardı. Bir süre sonra bazı Rus birlikleri çekilmeye devam etti. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa 24 Kasım 1917 tarihinde Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Prjevalskiy'e Kafkas Cephesi özelinde mütareke teklifi yaptı. Teklifi kabul eden General Prjevalskiy zaman kaybetmeden ateşkes önerisinde bulundu. Rus Kafkas Ordusu içerisinde 4 Aralık 1917 tarihinde yapılan toplantıda ise Kafkas Cephesi'nde taraflar arasında yapılacak mütareke şartları hazırlanana kadar savaş hareketliliğinin durdurulmasına yönelik karar alındı.¹⁷⁷¹

Uzun süren bekleyişin ardından 15 Aralık 1917 tarihinde Erzincan-Refahiye yolu üzerinde görüşen taraflar Türk ve Rus delegelerin Erzincan'da toplantı yapılmasına dair karar aldılar. Erzincan'da yapılan mütareke görüşmelerinde Türk tarafını 3. Ordu Kurmay Başkanı Albay Ömer Lütfü Bey'in başkanlığını üstlendiği komisyonda 1. Harekât Şube Müdürü Binbaşı Hüsrev Bey ile 3. Ordu tercümanı Yüzbaşı Yakup Bey temsil ediyordu. Rus tarafı ise ihtilalin yansıması olarak asker ve

¹⁷⁶⁶ A.g.e., s. 226-228.

¹⁷⁶⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, s. 331.

¹⁷⁶⁸ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 285-286.

¹⁷⁶⁹ Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, s. 331-332.

¹⁷⁷⁰ Arutyunyan, **a.g.e.**, s. 287.

¹⁷⁷¹ Yavuz, **a.g.e.**, s. 131-141.

sivil temsilcilerden oluşuyordu. Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General E. E. Vişinskiy'nin başkanlığını yaptığı komisyonda Albay Petzenger, Köylü Cemiyeti Üyesi Arşak Camalyan, Yüzbaşı Vedrinskiy, Rus asker ve amele cemiyetlerinden üyeler ile foto memuru olarak Albay Esadze bulunuyordu.¹⁷⁷²

Erzincan'da başlayan toplantı devam ederken Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı görevini yürüten General Prjevalskiy 17 Aralık 1917 tarihinde *“Yapılan mütareke sözleşmesi gereği Kafkas-İran Cephesi'nde bu tarihte saat 14.00'dan itibaren askerî eylemlerin durdurulmasını emrediyorum.”*¹⁷⁷³ cümlesi ile Kafkas Cephesi'ndeki askerî operasyonlara son verdi. Sonraki gün devam eden mütareke görüşmelerinde taraflar arasında nihai karar alındı. Netice itibarıyla 18 Aralık 1917 tarihinde saat 15.00'da Türk ve Rus tarafları arasında yapılan toplantıda 29 Ekim 1914 tarihinde başlayan ve 3 yıl 50 gün süren Türk-Rus savaşını sona erdiren imzalar atıldı. Ateşkes antlaşması niteliğinde olan ve on dört maddelik Erzincan Mütarekesi'nden bir gün sonra cephe hattında bulunan iki tarafın bütün komutanlıklarına antlaşma şartlarına uyulması konusunda bilgilendirme yapıldı.¹⁷⁷⁴

Rus Kafkas Ordusu içerisindeki farklı birlikler Erzincan Mütarekesi daha imzalanmadan kabileler halinde Kuzey Kafkasya'ya gitmeye başlamışlardı. Mütareke imzalandıktan sonra bazı birlikler yanlarına mühimmatlarını alırken bazıları ise toplarını cephelerde bırakarak ayrılıyorlardı. Artık savaşmak istemeyen ve panik halinde bulundukları bölgeleri terk eden Rus askerleri cephelere trenler ile gönderilen askerî kıyafetleri yağmalarken atlarını, çeşitli eşyalarını ve ağırlık yapan her şeyi giderken yol üzerlerine atıyorlardı. Askerler nöbet tutmak ve görev almak istemediklerinden dolayı ordunun depoları korumasız kalıyordu. Cephe hattı ve cephe gerisinde sıhhiye kuruluşları da dahil olmak üzere top mühimmat ve silah depoları yağmalanırken ele geçirilen silahlar para karşılığında satılıyordu.¹⁷⁷⁵ Panik ve düzensizlik hali ile Kafkas Cephesi'nden çekilen Rus askerleri *“biz, askerler, daimî*

¹⁷⁷² A.g.e., s. 147-148.

¹⁷⁷³ “No: 624, Prikaz Glavnokomanduyuşçego Kavkazskim Frontom M. A. Prjevalskogo ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 798.

¹⁷⁷⁴ Yavuz, a.g.e., s. 150-153.

¹⁷⁷⁵ “No: 637, Raport İ. D. Naçalnika Ştaba Kavkazskogo Fronta E. V. Lebedinskogo ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 809-810.

*olarak Kafkas Cephesi'nde yaklaşık olarak 3 yıl boyunca en zor koşullarda kaldık. ... ve şimdi biz kendimize soruyoruz: Neden bu böyle?" gibi ifadelerle yer veriyorlardı.*¹⁷⁷⁶

Uzun bir süredir disiplinin kalmadığı Rus Kafkas Ordusu içerisinde düzensizlik iyice artarak askerlerin subaylarına karşı itaatsizlikleri de sıklıkla görülüyordu. Rus birliklerinin çekilmeleri esnasında olabilecek anlaşmazlıklar ve beklenmeyen hadiseler için 3. Ordu Komutanlığı önlem amaçlı bildiri yayımladı.¹⁷⁷⁷ Bu karmaşa ortamında Rus Kafkas Ordusu kendi içerisinde Kafkasya'ya gönderdiği birliklerin nakil işleri ile uğraşırken ve disiplin sağlamaya çalışırken terk edilen yerlerde Türk Komisyon memurları karşılarında muhatap bulamıyorlardı.¹⁷⁷⁸

Rus Kafkas Ordusu'nun yeni komutanı İ. Z. Odişelidze asker ve subayların sükûnet içerisinde çekilmeleri için yayımladığı bildiride şu ifadelerle yer veriyordu:

“Erler ve subaylar!

Barış yapmak için ilk adım atıldı; ateşkes sağlandı. Vatanın kaderi size bağlıdır. Yaklaşık 4 yıl boyunca kanınızı akıttınız. Şimdilik askerî harekâtlar sona erdi. Size düşen sadece birkaç ay, belki de hafta, müddet zarfında cephelerinizi muhafaza etmektir. Barış yakındır. Seferberliğin sona erdirilmesi planlanıyor ki zaten başladı da. Gerisi sizin elinizde. Yollarımız bozulmuş. Sınırlı miktarda gıda stoku var. ... Atılacak her keyfi adım felaket olur. Her keyfi adım asker arkadaşlarınızı bir lokma ekmekten mahrum edecektir, her keyfi ayrılış sizin evinize gidişinize mâni olacaktır, zira bu, demiryollarında genel planı ve düzeni ihlal edecektir. Çok geçmeden siz kendi öz topraklarınızda olacaksınız, yakında ailenizi göreceksiniz, o günü kendinizden savmayın, kendinizi ve yoldaşlarınızı helak etmeyin.”¹⁷⁷⁹

Anadolu'da işgal edilen bölgelerden Rus birliklerinin kabileler halinde çekilmesi ile birlikte General Yudenîç'in Kafkas Cephesi'nde yaptığı bütün son işgal planlarının önüne geçiliyordu.¹⁷⁸⁰ Kafkas Cephesi'ni terk eden Rus Kafkas Ordusu için Anadolu'daki muharebeler son bulsa da bazı birlikler kendi topraklarında savaşa devam edeceklerdi. Trenler ile Kuzey Kafkasya'ya ulaşan binlerce Rus askeri monarşizmi destekleyen Beyaz Ordu ile savaşmak için Kızıl Ordu saflarına

¹⁷⁷⁶ Steklov, **a.g.e.**, s. 226-228.

¹⁷⁷⁷ Yavuz, **ag.e.**, s. 154-159.

¹⁷⁷⁸ **A.g.e.**, 166-167.

¹⁷⁷⁹ “No: 629, Vozzvanie Komanduyuşçego Kavkazskoy Armii İ. Z. Odişelidze k Soldatam i Ofitseram ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 801-802.

¹⁷⁸⁰ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 423-424.

katılıyordu.¹⁷⁸¹ Rus Kafkas Ordusu yönetim merkezi ise Kafkas Cephesi'nde oluşan bu karmaşa ortamından endişeleniyordu. Nitekim Karargâh Subayı E. V. Lebedinskiy Genel Kurmay Merkezi'ne gönderdiği raporda Türk-Rus sınırının güvende tutulması için “millî” ve “gönüllü” birliklerin oluşturulması gerektiğine değinmekte idi.¹⁷⁸²

Rus birliklerinin Doğu Anadolu'dan düzensiz bir şekilde çekilmeleri Ermenileri harekete geçirdi. Ermeni Askerî Konseyi Yürütme Kurulu Erzincan Mütarekesi'nden sonra Kafkas Cephesi'nde bulunan Ermeni birliklerine yönelik bir çağrı yayımladı. Duyuru metni “*mütarekenin yanlış anlaşılması ve ülke içerisindeki gelişmeler sonucunda cephenin savunmasız kaldığına*” dikkat çekerek başlıyordu. Duyurunun devamında barış şartlarının tam olarak belirlenmesine kadar geçecek süreçte Doğu Anadolu'da Türklerin savaşa devam edeceklerine vurgu yapılıyordu. Bunun için Ermeni Askerî Konseyi Yürütme Kurulu olarak Karargâh Merkezi'ne Ermeni askerî birliklerinin cephede kalması ve başka halklarda olduğu gibi askerî birlikler oluşturmaları için talepte bulundukları aktarılmakta idi. Bundan dolayı Ermeni birliklerinin cephede kalmaları isteniyordu.¹⁷⁸³

Ermeni Askerî Konseyi Yürütme Kurulu Ermeni birliklerini Kafkas Cephesi'nde tutmaya yönelik faaliyetler yürüttüğü günlerde Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı'ndan Ermenilerin beklediği haber geldi. Nitekim Kafkas Cephesi Başkomutanı'nın 26 Aralık 1917 tarihinde yayımladığı 136 numaralı emirde Ermeni Kolordusu'nun kurulmasına yönelik karar alındığı belirtiliyordu. Kurulan Ermeni ordusunun Komutanlığını Tümgeneral Nazarbekov üstlenirken Tuğgeneral E. E. Vişinskiy ise Kurmay Başkanı oldu.¹⁷⁸⁴ Muharip sayısı fazla olmayan ve taburlarının

¹⁷⁸¹ Steklov, a.g.e., s. 286.

¹⁷⁸² “No: 637, Raport İ. D. Naçalnika Ştaba Kavkazskogo Fronta E. V. Lebedinskogo ...” **Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov**, s. 809-810.

¹⁷⁸³ “No: 634, Obraşçenie İspolnitelnogo Komiteta Armyanskogo Voennogo Soveta k Armyanam-Voinam Kavkazskogo Fronta” **A.g.e.**, s. 807-808.

¹⁷⁸⁴ G. Korganov, **Uçastie Armyan v Mirovoy Voynı Na Kavkazskom Fronte (1914-1918)**, Moskva, Maks Press, 2011, s. 71. Kurulan Ermeni ordusu Tuğgeneral Areşev'in komutanlığını yaptığı 1. Ermeni Avcı Tümeni (1. Alay; 3 Tabur, 2. Alay; 3 Tabur, 3. Alay; 3 Tabur, 4. Alay; 3. Tabur ve 1. Topçu Tugayı 6 Batarya), Tuğgeneral Silikov'un komuta ettiği 2. Ermeni Avcı Tümeni (5. Alay; 3 Tabur, 6. Alay; 3. Tabur, 7. Alay; 3. Tabur, 8. Alay; 3. Tabur, 2. Topçu Tugayı; 6 Batarya), General Andranik komutasında Ermeni Gönüller Tümeni (1. Tugay, Erzurum Alayı; 2 Tabur, Erzincan Alayı; 2 Tabur, 2 Dağ Topu Bataryası, 1 Süvari Alayı; 3 Süvari Taburu, 2. Tugay, Hınıs Alayı; 2 Tabur, Karakilise Alayı; 2 Tabur, 2 Dağ Topu Bataryası, 3. Tugay, 1. Van Alayı; 2 Tabur, 2. Van Alayı; 2 Tabur, Maku Taburu; 1 Tabur, Zeytun Süvari Alayı; 3 Süvari Taburu), Albay Korganov komutasında Süvari Tugayı (1. Süvari Alayı;

400-600 kişiden oluştuğu Ermeni Ordusu'nda toplamda 16.000 piyade, 1.000 süvari ve 4.000 kişilik milis kuvvetinin yanı sıra sayıları 10.000 kişiyi bulan Gürcü Ordusu da bulunuyordu.¹⁷⁸⁵ Ermeniler Doğu Anadolu'da bir taraftan Rus askerlerinin çekildikleri bölgelerde silahlı birlikler oluştururken diğer taraftan yeni kurulan Sovyet Hükümeti nezdinde bölgede Ermeni devleti kurma faaliyetlerine devam ediyorlardı.¹⁷⁸⁶

Doğu Anadolu'da teşkilatlanan Ermeni silahlı birlikleri bir süre sonra Rus askerlerinin çekildikleri bölgelerde bulunan Müslüman ahaliye yönelik katliamlara başladılar. Müslümanların yaşadığı yerlere baskın yaparak yağmalama faaliyetleri yürüten silahlı Ermeni birlikleri şehir ve köylerde bulunan Müslümanları katlediyorlardı. Herhangi bir otoritenin olmadığı bölgede silahlı Ermeni çeteleri istedikleri gibi davranıyorlardı. Erzincan, Bayburt, Erzurum ve Trabzon çevrelerinde Müslümanlara yapılan türlü işkence ve katliamlar karşısında kayıtsız kalamayan Vehip Paşa muhatabı olan Rus ve Gürcü askerî yetkililere 22 Ocak 1918 tarihinden itibaren katliamların durdurulmasına yönelik çağrılarda bulunuyordu.¹⁷⁸⁷

Rus birliklerine esir olduktan sonra Trabzon üzerinden kaçmayı başarabilen Süvari Teğmen Hüsamettin (Tugaç) Suşehri'nde bulunan 3. Ordu Karargahı'na ulaşarak Rusya ve Kafkasya bölgesinde yakın zamanda gördüklerini Vehip Paşa'ya sundu. Teğmen Hüsamettin'in raporunda Ermenilerin Doğu Anadolu'da büyük bir işgal ve Müslümanlara karşı toplu katliam planı olduğu dikkat çekiyordu. Teğmen Hüsamettin'in raporuna askerî yetersizlikten dolayı önce temkinli yaklaşan Vehip Paşa, Enver Paşa ile görüşükten ve Rus birliklerinin terk ettikleri yerlerde çok miktarda erzak, giyim eşyası, mühimmat ve araç-gereç olduğunu öğrendikten sonra ileri harekât kararı aldı. Teğmen Hüsamettin'i yanında çağırarak Vehip Paşa "Hüsamettin Efendi, ordunun harekâtını senin raporuna istinat ettireceğim. Elimizde

4 Süvari Taburu, 2. Süvari Alayı; 4 Süvari Taburu, Süvari Bataryası, Obüs Bataryası, İtfaiye Taburu, Bölgesel Alaylar (Lori Alayı; 2 Tabur, Şuşa Alayı; 2 Tabur, Ahılkelek Alayı; 2 Tabur, Kozak Alayı; 2 Tabur, Nuha Taburu, Ahıska Taburu, Lori Taburu, İğdir Taburu, Hansur Taburu,) ve Hareketli Tugay'dan (Kale Birlikleri, Kale Topçuları, Muharebe ve İrtibat Birlikleri, Ulaşım Araçları, Sıhhiye, Levazım, Top ve İstihkam Kuruluşları) oluşmakta idi. **A.g.e.**, s. 72-73.

¹⁷⁸⁵ Allen, Muratov, **a.g.e.**, s. 427.

¹⁷⁸⁶ Yavuz, **a.g.e.**, s. 208-209.

¹⁷⁸⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, s. 461-465.

bu derece kati malumat bugüne kadar yoktu.” ifadelerine yer veriyordu. Vehip Paşa kısa bir süre sonra 23 Ocak 1918 tarihinde kolordulara işgal edilen yerleri kurtarmak için her an hazır olmalarına yönelik emir gönderdi.¹⁷⁸⁸ Vehip Paşa’nın 3. Ordu birliklerine emir verdiği bu günlerde Kafkas Cephesi’nin güneyinde bulunan 2. Ordu’nun Karargâh Merkezi Halep’e taşındı. Bu bölgede bulunan 2. Ordu’ya bağlı Ali İhsan Paşa komutasındaki 4. Kolordu 3. Ordu’nun emrine verildi. Karargâhı Suşehri’nde bulunan 3. Ordu Kemah-Şiran-Alucra-Trebolu hattının doğusunda konuşlu idi. 3. Ordu’nun; 9., 10. ve 36. Tümenlerden oluşan Albay Kazım Karabekir komutasında 1. Kafkas Kolordusu; 5., 11. ve 37. Tümenlerden oluşan Yakup Şevki Paşa komutasında 2. Kafkas Kolordusu; 5. ve 12. Tümenler ile Van Gölü Cenup Müfrezesi ve milis kuvvetlerden oluşan Ali İhsan Paşa komutasında 4. Kolordusu şeklinde kuruluşu vardı.¹⁷⁸⁹

Ermeni katliamları karşısında daha fazla beklemeyen 3. Ordu yönetimi Kelkit ve çevresini korumak maksadı ile Türk 5. Kafkas Tümeni’ne bağlı 29. Kafkas Taburunu Kelkit’e gönderdi. 5 Şubat 1918 tarihinde Kelkit’in ele geçirilmesi ile birlikte ilk kurtarılan yer Kelkit oldu. 3. Ordu Komutanlığı 9 Şubat 1918 tarihinde ileri harekât emrini yayınladı. 3. Ordu’nun ileri harekâtının ilk aşamasında 1. ve 2. Kafkas Kolorduları Tercan-Bayburt-Of güzergâhında ilerlerken 4. Kolordu ise Malazgirt-Hınıs hattını tutacaktı. 3. Ordu birlikleri 12 Şubat 1918 tarihinde harekâta başladı.¹⁷⁹⁰

3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, ileri harekâta Kazım Karabekir’i özellikle tercih etti. Vehip Paşa, Kazım Karabekir’in Balkanlardaki günlerini hatırlatarak Rum ve Bulgar çetelere karşı edindiği tecrübeyi buradaki Ermeni çetelere karşı göstermesini istiyordu. Kazım Karabekir’e hitabında “*Manastır’da seni tanıdığım gibi Çanakkale’de Kerevizdere’de de daha iyi gördüm. Haydi bakalım. İşte meydan!*” ifadelerini kullanıyordu.¹⁷⁹¹ 3. Ordu komutanının güvenini boşa çıkarmayan Kazım Karabekir’in komutasındaki birlikler 13 Şubat 1918 tarihinde Erzincan’ı kurtardı. 36. Tümen’e bağlı 108. Alayı’nın kurtardığı Erzincan’da Türk birlikleri bol miktarda

¹⁷⁸⁸ Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 439-440.

¹⁷⁸⁹ Nizamoğlu, A.g.e., s. 214.

¹⁷⁹⁰ Birinci Dünya Harbinde, Cilt II., s. 443-444.

¹⁷⁹¹ Nizamoğlu, A.g.e., s. 215.

erzak ile çok sayıda silah ve mühimmat ele geçirdi.¹⁷⁹² Gümüşhane ve Bayburt istikametinde ilerleyen diğer Türk birlikleri 15 Şubat 1918’de Gümüşhane’yi, 19 Şubat 1918’de ise Bayburt’u kurtardı.¹⁷⁹³

18 Şubat 1918 tarihinde Akçaabat’a ulaşan Türk birlikleri Trabzon’da tahliyesi devam eden Rus kuvvetlerine şehirden ayrılımları için vakit verdikten sonra 24 Şubat 1918 tarihinde Trabzon’a¹⁷⁹⁴ 2 Mart 1918’de ise Rize’ye girdi.¹⁷⁹⁵

İşgal edilen önemli merkezlerden biri olan Erzurum’da ise çekilen Rus Kafkas Ordusu tarafından topların kullanılması için 40 subay ile 400 asker bırakıldı. General Andranik 17 Şubat 1918 tarihinde Erzurum’a gelerek buradaki Ermeni birliklerinin komutasını üstlendi. Erzurum’da bulunan Ermeni kuvvetleri 1. Avcı Alayı’na bağlı 1 tabur, 9 piyade taburu, 3 süvari bölüğü ve 2 dağ bataryasından oluşuyordu. Bu kuvvetlerde 3.100 süngü, 400 kılıç, 8 dağ topu ile Rus birliklerinin kullandığı 16 top bulunuyordu. Türk ordusu hazırlıklarını tamamladıktan sonra 11 Mart 1918 tarihine Erzurum yönünde taarruza geçti. Türk birliklerinin ilerleyişi karşısında çekilme kararı alan General Andranik şehri tahliye kararı aldı. Netice itibariyle Türk birlikleri 12 Mart 1918 sabahı Erzurum’a girdi.¹⁷⁹⁶ Van ve Ağrı yönünde ilerleyen Türk birlikleri ise 6 Nisan 1918’de Van’ı, 17 Nisan 1918’de Ağrı’yi, 30 Nisan 1918’de Muş’u kurtardı.¹⁷⁹⁷ Böylece Türk-Rus sınırı savaşın başladığı 1914 yılındaki durumuna döndü.

¹⁷⁹² Kazım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu**, İstanbul, Koşkun Basımevi, 1939, s. 93-95.

¹⁷⁹³ **Şehir ve Kasabaların Harp Bölgeleri, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri 1911-1922**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1977, s. 31. Bayburt’un kurtuluş günü “Şehir ve Kasabaların Harp Bölgeleri, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri 1911-1922” adlı çalışmada 19 Şubat 1918 olarak aktarılırken Serdar Göktaş’ın “Askerî Belgeler Işığında Bayburt’un Kurtuluş Gününe Dair Bazı Tespitler” adlı çalışmasında bu tarih 20 Şubat 1918 olarak verilmiştir. Serdar Göktaş, “Askerî Belgeler Işığında Bayburt’un Kurtuluş Gününe Dair Bazı Tespitler”, Bayburt, **İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt**, Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 286. Bayburt’un kurtuluşu her yıl düzenlenen resmi etkinliklerinde “21 Şubat” günü kabul edilerek yapılmaktadır.

¹⁷⁹⁴ Veysel Usta, “Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon’un Durumu”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl 9, Sayı 17, Güz, 2014, s. 166-167.

¹⁷⁹⁵ **Şehir ve Kasabaların Harp Bölgeleri, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri 1911-1922**, s. 52.

¹⁷⁹⁶ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri**, s. 153-154.

¹⁷⁹⁷ **Şehir ve Kasabaların Harp Bölgeleri, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri 1911-1922**, s. 5-60.

SONUÇ

Çarlık Rusya'nın yayılmacı politikalarının görüldüğü önemli yerlerden biri Kafkasya bölgesidir. 18. yüzyıldan itibaren Kafkasya'ya ilgi göstermeye başlayan Çarlık Rusya, Kuzey Kafkasya'da hakimiyet sağladıktan sonra 1801 yılında Gürcistan'ın ilhakı ile birlikte Güney Kafkasya'da etkin rol oynamaya başlamıştır. Bölgede hakimiyeti bulunan Osmanlı Devleti ve İran ile girdiği mücadelelerden galip çıkan Çarlık Rusya 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Güney Kafkasya coğrafyasında Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeyi topraklarına katmıştır. 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan ve Erzurum'a kadar ilerleyen Çarlık Rusya ordusu bu bölgeyi keşfetmiş ve ilerleyen dönemlerde adeta tekrar gelmek üzere çekilmiştir. Nitekim Türk-Rus savaşlarında önemli ve devamlı mücadele sahası olan Güney Kafkasya'da 1853-1856 Kırım Savaşı esnasında ve 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda taraflar yeniden karşı karşıya gelmişlerdir. 1877-1878 savaşının sonucu olarak Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçiren Çarlık Rusya bu şehirlerde idarî yapı oluşturmanın yanı sıra ulaşımı kolaylaştırmak için demiryolu hattı inşa ederek askerî üsler kumuştur. Böylece Güney Kafkasya'da en ileri sınırlara ulaşan Çarlık Rusya sonraki dönemlerde Anadolu'nun içlerine kadar ilerleme imkânı elde etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dahil olması ile birlikte Güney Kafkasya'nın ileri kısımları olan Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde yeni bir Türk-Rus mücadelesi başlamıştır. Çalışmamızın merkezinde işte bu mücadelenin verildiği Kafkas Cephesi döneminin Rusça gazeteleri ve Rus askerî arşiv belgeleri gibi birinci derecen kaynaklar temel alınarak incelenmeye çalışılmıştır.

Çar I. Petro döneminden itibaren devletin ulusal ve uluslararası bütün icraatları “*belirlenmiş bir gelenek*” ile sansür ve propaganda kullanılarak Rusça gazeteler tarafından kamuoyuna duyurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında oluşturulmuş bu “*gelenek*” çerçevesinde Rusça gazeteler cephedeki haberleri günlük olarak milyonlarca tiraja ulaşan rakamlarla Rus halkına aktarmıştır. Çalışmamızın konusu olan Kafkas Cephesi (1914-1917) yıllarını da Rusça gazeteler aynı “*gelenek*” çerçevesinde kamuoyuna aktarmaya devam etmiştir. Rus halkının yaşamını her

yönden etkileyen savaşı ve cepheye gönderdikleri akrabaları hakkında gelişmeleri öğrendikleri yegâne haber alma kaynağı olan gazeteler savaş yıllarında kendilerine önemli bir misyon üstlenmişlerdir.

Kafkas Cephesi'ne sıcak sulara inme ve müttefiki olan İngilizlere desteğini göstermek açısından çok önem veren Çarlık Rusya, Rusça gazetelerde görülen Kafkas Cephesi haberlerini bu hedefi doğrultusunda yayımlamıştır. İncelediğimiz Kafkas Cephesi dönemine ait Rusça gazetelerde başta Rus Kafkas Ordusu'nun askerî harekâtı olmak üzere kolonileştirme faaliyetlerini destekleyen, bölgenin elde edilmesi ile kazanılacak ekonomik ve sosyolojik potansiyeli tasvir eden ve ayrıca Çarlık Rusya'nın siyasî propagandaları gereği yaptığı haberler yer almaktadır. Bu haberlerin içerikleri aynı dönemi anlatan farklı kaynaklar ile karşılaştırıldığında haberlerin çoğunun gerçeği farklı yansıtan veya görmezden gelen taraflı haberler olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra bölge halkı ve hâkim devlet olan Türkler ve Osmanlı Devleti hakkında propaganda gereği yapılan haberler haricindeki gazete içeriklerinde oldukça fazla nesnel bilgi bulunmaktadır. Bu sebeple nesnel bilgilerden ötürü Rusça gazeteler çok değerli tarihi belge özelliği taşımaktadır.

Rusça gazetelerde askerî harekâtlarla ilgili haberler incelendiğinde; Çanakkale Muharebelerinden sonra Kafkas Cephesi'ne gönderilen Türk askerlerinin tecrübeleri ve kahramanlıklarından övgü ile bahsedilirken savaşın başlarında yapılan Köprüköy ve Azapköy Muharebelerinde 3. Ordu birliklerinin muharebeyi kazanmış olmalarına rağmen bu başarının görmezden gelindiği ve haber yapılmadığı görülmektedir.

Bir başka örnek ise Erzurum'un işgalinden sonra Bayburt yönünde ilerleyen Rus Kafkas Ordusu birlikleri Kop Dağı çevresinde uzun bir süre durdurulmasına rağmen Rusça gazeteler bu savunmayı sayfalarına taşımamışlardır.

Diğer taraftan Türk birliklerinin yine savaşın başlarında İran coğrafyasında yürüttükleri başarılı operasyonlar sonucunda Tebriz'i ele geçirmeleri Rusça gazeteler tarafından stratejik önemi olmayan ve Kafkas Cephesi'ni genişletici bir hadise olarak yorumlanmıştır. Oysaki Türk birliklerinin İran Harekâtı Kafkas Cephesi'nde Rus Kafkas Ordusu'nun cephe gerisini tehdit edici bir plan çerçevesinde icra edilmiştir.

Ayrıca Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi tarafından günlük olarak yapılan duyurularda açıklanan Türk birliklerinin kaybı ve esir asker sayıları diğer kaynaklar ile karşılaştırıldığında gerçeğin çok üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Bir diğer taraflı haber ise Rus ordusuna esir düşen Türk askerlerinin gördüğü “*iyi muamele*” hakkında Türk askerlerinin vermediği asılsız demeçlere dayalı içeriklerdir.

Rusça gazetelerde yer alan ekonomik ve sosyolojik konular ile ilgili haberler incelendiğinde; Trabzon, Erzurum, Erzincan, Van şehirlerindeki tarım ve narenciye ürünleri nesnel olarak yer almıştır. Ayrıca Erzurum’da hayvancılık ve ticaret faaliyetleri, Trabzon Limanı’nın önemi, Gümüşhane, Bayburt, Bitlis ve Muş’un yeraltı kaynaklarının potansiyeli haber olarak yayımlanmıştır.

Sosyolojik ve demografik olarak Rusça gazetelerin Türkler ile ilgili sunduğu haber ve içeriklerde kinayeli üslup ve taraflı bakış açısı kullandığı görülmektedir. Nitekim Çarlık Rusya’da yüzyıllar boyunca oluşan “*Doğu*” ve “*Türk*” algısı Rusça gazetelerin haber ve içeriklerinde; giyim şekillerinde “*Doğulu*” görülen yerel halk karikatürlere konu olmuştur. Demografik olarak ise “*Türk yoktur, Osmanlı vardır*” gibi taraflı şekilde spekülasyon haberler yapılmıştır.

Rusça gazetelerde yer alan kolonileştirme faaliyetleri ile ilgili haberler incelendiğinde; Çarlık Rusya’nın yüzyıllar boyunca edindiği kolonileştirme tecrübesini Anadolu topraklarında nasıl uygulamaya çalıştığı görülmektedir. Mesela savaşın daha ilk günlerinde Beyazıt’ta oluşturulan askerî-idarî yönetim içerisinde polis teşkilatı kurulmuş, Rize ve Erzurum’da cadde ve sokakların isimleri Rusça olarak değiştirilmiş, Trabzon’a başkent Petrograd’dan şehir düzenlemeleri için mimarlar getirildiği haber olarak duyurulmuştur. Ayrıca yerel halkın bu kolonileştirme faaliyetlerinden “*memnun olduklarına*” dair taraflı haberlere yer verilmiştir. Rusça gazeteler savaşın başından itibaren bu konuda doğal olarak Çarlık Rusya yanlısı bir tavır almasının yanı sıra Çarlık Rusya’nın uyguladığı bu “*kahçı*” olma politikasına destek vermiştir.

Rusça gazetelerde yer alan siyasî propaganda içerikli haberler incelendiğinde; savaşın ilk günlerinden itibaren Çarlık Rusya’nın Ermenileri destekleyen haberler yaptığı görülmektedir. Rusça gazetelerin Ermenice yayımlanan taraflı gazetelerden

aldıkları haberler Van'ın işgalinden sonra artmış ve savaşın sonuna kadar devam etmiştir. Kafkas Cephesi dahilinde Ermeniler tarafından yapıldığı diğer kaynaklarca tespit edilmiş Müslüman sivil halkın canına ve malına tecavüz edilmesi, Müslümanlara ait yerleşim yerlerinin yok edilmeye çalışılması gibi benzeri olaylarının çarpıtılarak Müslümanlar tarafından yapıldığı haberleri Kafkas Cephesi süresince siyasi propaganda haberleri olarak yayımlanmıştır. Bunun yanı sıra başta Erzurum'un işgali olmak üzere diğer şehirlerin ele geçirilmesi Rusça gazeteler aracılığı ile Rus kamuoyunda büyük bir moral oluşturmıştır. Nitekim şehirlerin işgalleri sonucunda gazeteler bu haberleri büyük yazılar ile duyururken Kafkasya başta olmak üzere Çarlık Rusya'nın diğer bölgelerinde yaşanan "*bayram havası*" gazete sayfalarında yerini almıştır. Uzun süren savaşın olumsuz etkisi ve Avrupa cephelerinden gelen "*kötü haberlerin*" aksine Kafkas Cephesi'nden gelen "*iyi haberler*" Rusça gazeteler tarafından diğer cephelerde görev yapan Rus birliklerine ve Rus kamuoyuna yönelik siyasi propaganda haberi olarak motivasyon amaçlı kullanılmıştır.

Rusça gazetelerde diğer arşiv ve yazılı kaynaklarda göremeyeceğimiz cephenin içinden canlı haber kaynaklarının aktardıkları ve askerlerin mektuplarını görmek mümkündür. Ancak askerî harekât, ekonomik, sosyolojik, demografik gerçekleri Rus Askeri Sansür Kurulu'nun görülmesini istediği kadarı ve şekli ile görmek mümkün olmuştur. Bu çalışmada Kafkas Cephesi'nde yaşanan diğer arşiv kaynakları ve dönemin Türkçe gazetelerinde çeşitli sebeplerle yer almayan olaylar, insanlar ve 3. Ordu askerlerine ait kahramanlık öykülerinin izi sürülebilmektedir. Dolayısıyla yapılan araştırma göstermiştir ki gazete kaynakları da arşiv kaynakları kadar öneme haizdir. Tezimiz Kafkas Cephesi ve coğrafyasının az bilenen birçok yönünü ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

SÜRELİ YAYINLAR¹⁷⁹⁸

Armeyskiy Vestnik

Bakinets

Batumskie Vesti

Batumskiy Den

Birjeviya Vedomosti

Den

Golos Kavkaza

Golos Rusi

Kavkaz

Kavkazskaya Kopeyka

Kavkazskiy Kray

Kavkazskiy Telegraf

Kavkazskoe Slovo

Kubanskiy Kazaçiy Vestnik

Kubanskaya Misl

Letopis Voynı

Listok Voynı

Naşi Dni

Peterburgskiy Kuryer

Pravitelstvenniy Vestnik

Priazovskaya Reç

Russkiy İnvaid

Sovremennoe Slovo

Tiflisskiy Listok

Vestnik X Armii

Voennaya Letopis

Zakavkazskaya Reç

¹⁷⁹⁸ Kullanılan süreli yayınların künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Znak Tiflisa

YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Altıntaş, Ahmet, v.d.:

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 14, 1995.

Artizov A. N. (Red.):

Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 Sbornik Dokumentov, Moskva, Fond Svyaz Epoh, 2020.

Karacakaya, Recep, v.d.:

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 91, 2007.

RESMÎ YAYINLAR

[İsimsiz]:

Vedomosti Vremeni Petra Velikago Vpusk Vtoroy 1708-1719 gg. v Pamyat Dvuhsoetletiya Pervoy Russkoy Gazeti, Moskva, İzdanie Moskovskoy Sinodalnoy Tipografii, 1906.

[İsimsiz]:

Şehir ve Kasabaların Harp Bölgeleri, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri 1911-1922, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1977.

[İsimsiz]: **Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, Tom IV, 1700-1712**, Sankt-Peterburg Peçatano v Tipgrafii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskago Veliçestva Kantselyarii, 1830.

[İsimsiz]: **“№ 1, O Peçati, 1 Dekabrya 1917, Otdel Perviy,” Sobranie Uzakoneniye i Rasporyajeniye Raboçego i Krestyanskogo Pravitelstva za 1917-1918**, Moskva, 1942.

HATIRATLAR

Ahmet İzzet Paşa: **Feryadım İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri I. Cilt**, Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, İstanbul, Timaş Yayınları, 2019.

Brusilov, A. A.: **Moi Vospominaniya**, Moskva, Voenizdat, 1963.

Karabekir, Kazım: **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu**, İstanbul, Koşkun Basımevi, 1939.

Lemke, M.: **50 Dney v Tsarskoy Stavke (25 Sent. 1915- 2 İyulya 1916)**, Peterburg, Gosudartsvennoe İzdatelstvo, 1920.

Levitskiy, V. A.: **Na Kavkazskom Fronte Pervoy Mirovoy**, Moskva, Kuçkovo Pole, 2014.

Sabis, Ali İhsan: **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990.

_____ : **Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi III. Cilt,**
İstanbul, Nehir Yayınları, 1990.

Samih, Aziz: **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**
Zivinden Peteriçe, Ankara, Büyük Erkanıharbiye
Matbaası, 1934.

Yeliseev, F. İ.: **Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917,**
Moskva, Voennoe İzdatelstvo, 2001.

KİTAPLAR

Abramzon, T. E.: **Aleksandr Sumarokov İstoriya Strastey,**
Moskva, Ogi, 2015.

Acar, Kezban: **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya,**
İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

_____ : **Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler,** Ankara,
Nobel Yayın Dağıtım, 2004.

Ahmadulin, E. V., Ovsepyan, **İstoriya Oteçestvennoy Jurnalistiki XX veka,**
R. P.: Rostov-Na-Donu, İzdatelstvo YUFU, 2008.

Aker, Uygun Ahmet: **Seferberlik Hikayeleri,** İstanbul, Ötüken Neşriyat,
2008.

Aksakal, Mustafa: **Harb-i Umumi Eşiğinde, Osmanlı Devleti Son**
Savaşına Nasıl Girdi?, İstanbul, İstanbul Bilgi
Üniversitesi Yayınları, 2010.

Albayrak, Haşim:

1. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi, İstanbul, Babıali Kitaplığı, 2007.

Allen, W. E. D., Muratov, Paul:

1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966.

Alşan, Songöl:

Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve şehitlikleri, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014.

_____:

Doğu Karadeniz'in En Uzun İki Yılı (1916-1918), Trabzon, Serander Yayınevi, 2017.

Altınbilek, Hakkı,
Kır, Naci:

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt I, Birinci Kitap, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1993.

_____:

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, İkinci Kitap, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1993.

Antonov-Ovseenko A. A.:

Periodičeskaya Peçat Revolyutsionnoy Rossii (Fevral-Oktyabr 1917 g.), Moskva, Monografiya, MGİ İm. E. P. Dařkovoy, 2012.

Armaoğlu, Fahir:

19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.

- _____:
- 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.
- Arutyunyan, A. O.:
- Kavkazskiy Front 1914-1917**, Erevan, Ayastan, 1971.
- Astaşov, A. B.:
- Russkiy Front v 1914-Naçale 1917 Goda: Voenniy Opit i Sovremennost**, Moskva, İzdatelstvo «Noviy Hronograf», 2014.
- Ayrapetov, O. P.:
- Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1914**, Moskva, Kuçkovo Pole, 2014.
- Baddeley, John F.:
- Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Çev. Sedat Özden, İstanbul, Kayıhan Yayınevi, 1989.
- Bayur, Yusuf Hikmet:
- Türk İnkılabı Tarihi, Balkan Savaşları Cilt: II, Kısım II**, Ankara, TTK Basımevi, 1991.
- _____:
- Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı, Cilt: III, Kısım: I**, Ankara, TTK Basımevi, 1991.
- Belen, Fahri:
- Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri, I. Cilt**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1964.
- _____:
- Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri, İkinci Cilt**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1964.

- _____ : **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri, İkinci Cilt**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1964.
- Belogurova, T. A.: **Russkaya Periodičeskaya Peçat i Problemi Vnutrenney Jizni Stranı v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1917 gg.)**, Smolensk, FGU«Smolenskiy TSNTİ», 2006.
- Benderskiy, V. V., Hmılov V. L.: **İstoriya Oteçestvennih Sredstv Massovoy İnformatsii**, Tomsk, İzdatelstvo TPU, 2016.
- Berezina, V. G. v.d.: **“İstoriya Russkoy Jurnalistiki XVIII-XIX Vekov”**, Moskva, İzdadelstvo «Vıssaya Şkola» 1973.
- Berkov, P. N.: **İstoriya Russkoy Jurnalistiki XVIII veka**, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1952.
- _____ : **Satiriçeskie Jurnalı N. İ. Novikova**, Moskva-Leningrad, İzdadelstvo Akademii Nauk SSSR, 1951.
- Besbelli, Saim: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII. Cilt, Deniz Harekâtı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1976.
- Beşikçi, Mehmet: **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

- Bilgin, Mehmet: **Rus İşgalinde Trabzon Direnişi**, Trabzon, Serander, 2014.
- _____ : **Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.
- Çakmak, Fevzi: **Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da İran'da**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan: **Rusya'nın Kafkasya Siyaseti, General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)**, Ankara, TTK, 2021.
- Çolak, Mustafa: **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Ankara, TTK, 2014.
- Demirel, Muammer: **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1996.
- Dubrovin, N.: **İstoriya Voynı i Vladıçestva Russkih Na Kavkaze Tom II**, S. Peterburg, Tipografiya İ. N. Skorohodova, 1886.
- _____ : **İstoriya Voynı i Vladıçestva Russkih Na Kavkaze Tom III**, S. Peterburg, Tipografiya İ. N. Skorohodova, 1886.

- Eliyev, Gabil: **Gəfəz Tarihi (En Gedim Çağlardan XVIII Esrin Sonunadək)**, Bakı, Elm, 2009.
- Gujva, D. G.: **Voennaya Periodičeskaya Peçat Russkoy Armii v Godı Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1918 gg.**, Novosibirsk, Monografiya, NVVKU (Vİ), 2009.
- Gvozdetzkiy, N. A.: **Fiziçeskaya Geografiya Kavkaza**, Moskva, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1954.
- Halaçoğlu, Yusuf: **Ermeni Tehciri**, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2021.
- Hosking, Geoffrey: **Rusya ve Ruslar**, Çev. Kezban Acar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- [İsimsiz]: **Oborona Vana 7 Aprelya-4 Maya 1915 g.**, Moskva, İzdanie Armyanskago Natsionalnogo Byuro № 1, 1917.
- Jilyakova, N. V.: **İstoriya Rossiyskoy Peçati Kontsa XIX-Naçala XX Vekov**, Tomsk, İzdatelstvo “UPK”, TGU “Jurnalistika”, 2008.
- Jirkov, G. V.: **İstoriya Tsenzurı v Rossii XIX-XX vv.**, Moskva, «Aspekt Press», 2001.
- _____: **Ot «Narodnoy» Voynı k Narodnoy Tragedii, İstoriya Russkoy Jurnalistiki 1914-1917 godov**, St. Petersburg, Uçebnoe Posobie, S. Peterb. Gos. Un-t, Vıssş. Şk. Journ. i Mas. Kommunikatsiy, 2012.

- _____: **Jurnalistika Rossii: Ot Zolotogo Veka Do Tragedii. 1900-1918 gg.**, İjevsk, Monografiya. Institut Kompyuternih İssledovaniy, 2014.
- Joll, James, Martel Gordon: **Birinci Dünya Savaşı Neden Çıktı?**, Çev. Orhan Dinç Tayanç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Karakoyunlu, Sadri: **İlimiz Bayburt: Bayburt Tarihi**, Ankara, 1990.
- Kaşıyuğun, Ali: **Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015.
- Kazımsade, Firuz: **Transkafkasya İçin Mücadele (1917-1921)**, Çev. Cengiz İ. Çay, İstanbul, Tarih ve Kuram Yayınları, 2016.
- Kemaloğlu, İlyas: **Altın Orda ve Rusya**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009.
- Kersnovskiy, A. A.: **İstoriya Russkoy Armii, Tom Çetvertiy 1915-1917 gg.**, Moskva, Golos, 1994.
- Korganov, G.; **Uçastie Armyan v Mirovoy Vayne Na Kavkazskom Fronte (1914-1918)**, Moskva, Maks Press, 2011.
- Korsun, N. G.: **Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte**, Moskva, Voennoe İzdatelstvo Ministerstva Voorujennih Sil Soyuza SSR, 1946.

_____ : **Alaşkerts kaya i Hamadanskaya Operatsii Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915 Godu**, Moskva, Gosudarstvennoe Voennoe İzdateľstvo Narkomata Oboronı Soyuza SSR, 1940.

_____ : **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.**, Moskva, Gosudarstvennoe Voennoe İzdateľstvo Narkomata Oboronı Soyuza SSR, 1938.

Kovaleva, M. M.: **Lektsii Po İstorii Oteċestvennoy Jurnalistiki Ćast I. XVIII v. -40-e gg. XIX veka**, Ekaterinburg, İzdateľstvo Uralskogo Universiteta, 1996.

Kozlov, D. Yu.: **Karadeniz’de “Garip Bir Savař” (Aĝustos-Ekim 1914)**, Ćev. Altan Aykut, Ankara, TTK, 2021.

Krupin, D., Derevyankina, M.: **İ. D. Sıtın, Jizn Dlya Knigi**, Moskva, Gospolitizdat, 1962. (red.)

Kurat, Akdes Nimet: **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara, TTK Basımevi, 2011.

_____ : **Rusya Tarihi, Bařlangıĉtan 1917’ye Kadar**, TTK, Ankara, 2010.

- Lenin, V. İ.: **Polnoe Sobranie Soçineniy**, Tom 6 Moskva, 1960.
- Ludşuveyt, E. F.: **Turtsiya v Godı Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1918 gg.**, Moskva, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1966.
- Mahonina S. Ya.: **İstoriya Russkoy Jurnalistiki Naçala XX Veka**, Moskva, Flita: Nauka, 2002.
- Malyavina, G. İ.: **Kavkaz v Kulturnom Prostranstve Rossii**, Stavropol, İzdatelstvo SKFU, 2015.
- Maslovskiy, E. V.: **Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategičeskiy Oçerk**, Paris, Vozrojdenie-La Renaissance, 1933.
- Mayer, İ.: **Vesti-Kuranti. 1656 g., 1660-1662 gg., 1664-1670 gg.: İnostrannie Originalı k Russkim Tekstam. Ç. 2.**, Yazıkı Slavyanskih Kultur, Moskva, 2008.
- McMeekin, Sean: **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Nizamoğlu, Yüksel: **Komutanlıktan Sürgüne Vehip Paşa**, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Novikov, N.: **Operatsii Flota Protiv Berega Na Çernom More v 1914-1917 gg.**, Moskva, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo Narkomata Oborony Soyuzu SSR, 1937.

- Oleynikov, A. V: **Turetskiy Front 1914-1917**, Moskva, Veçe, 2016.
- Ovsepyan, R. P.: **İstoriya Noveyşey Oteçestvennoy Jurnalistiki (Fevral 1917-Naçalo 90-h Godov)**, Moskva, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1996.
- Öğün, Tuncay: **100 Soruda Sarıkamış Harekâtı**, İstanbul, Rumuz Yayınevi, 2019.
- _____ : **Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015.
- Özdemir, Yavuz: **Sarıkamış Harekâtı Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, İstanbul, Historia Yayınları, 2018.
- Özder, Adil: **Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları**, Ankara, Ay Matbaası, 1971.
- Özkan, İbrahim: **Deli Halid Paşa Unutulan Yıllar, Unutturulan Kahraman**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2015.
- Pekarskiy, P. P.: **Opisenie Slavyano-Russkih Knig i Tipografii 1698-1725 Godov**, Sank-Peterburg, V Tipografii Tovarışçestva «Obşçestvennaya Polza», 1862.
- Pokrovskiy, A.: **Vedomosti Vremeni Petra Velikago Vpusk Vtoroy 1708-1719 gg. v Pamyat Dvuh sotletiya Pervoy Russkoy Gazeti**, İzdanie Moskovskoy Sinodalnoy Tipografii, Moskva, 1906.

- Potanov, N. M.: **Peçat i Voyna**, Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo, Moskva-Leningrag, 1926.
- Renouvin, Pierre: **1. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004.
- Reyfan, P. S.: **Tsenzura v Dorevolutsionnoy, Sovetskoy i Postsovetskoy Rossii**, Moskva, T.1, Vıp, 1., «Probel-2000», 2015.
- Riasanovsky, Nicholas V., Steinberg Mark D.: **Rusya Tarihi, Başlangıçtan Günümüze**, Çev. Figen Dereli, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2014.
- Rubleva, L. Y.: **İstoriya Oteçestvennoy Jurnalistiki XVIII-XIX Vekov**, Yujno-Sahalinsk, İzdatelstvo SahGU, 2012.
- Sağlam, Tevfik: **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul, Askerî Matbaa, 1941.
- San, Sabri Özcan: **Rusların Gümüşhane İlını İşgali**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Shaw, J., Stanford: **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, 1. Cilt: Savaş'a Giriş**, Ankara, TTK Yayınları, 2014.
- Simonova, N. B.: **Sistema Periodičeskoy Peçati Rossii (Vtoraya Polovina XIX – Naçalo XX v.)**, Novosibirsk, Novosibirskiy Gosudarstvennıy Universitet, 2009.

- Steklov, A. P.: **Revolutsionnaya Deyatelnost Bolşevistskih Organizatsiy Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 gg.**, Tiflis, İzdatelstvo Sabçota Sakartvelo, 1969.
- Sumner, B. H.: **Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1993.
- Şirokorad, A. B.: **Osmanlı-Rus Savaşları**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2013.
- Şişov, A. V.: **Polkovodtsı Kavkazkih Voyn**, Moskva, İzdatelstvo Tsentrpoligraf, 2001.
- Şmurlo, E.: **İstoriya Rossii 862-1917**, Myunhen, Grad Kitej, 1922.
- Tanrıverdi, Mustafa: **Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)**, Ankara, TTK, 2019.
- Taşkesenlioğlu, M. Yasin: **Kafkasya Hattında Osmanlı Hristiyanlarına Yönelik Rus Politikaları (1828-1878)**, Ankara, Fenomen Yayıncılık, 2021.
- Taysayev, D. M.: **Etnogenez Narodov Kavkaza**, Nalçik, İzdatelstvo M. i. V. Kotlyarovih, 2015.
- Tekir, Süleyman: **Beyaz Harp, Kafkas Cephesi, Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları**, İstanbul, Kronik Kitap, 2021.

- Tevetoğlu, Fethi: **Ömer Naci**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Topaloğlu, İhsan: **Rus İşgalinde Rize**, Trabzon, Karadeniz Yazarlar Birliği Yayınları No. 7, 1997.
- Topsakal, İlyas: **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2009.
- Türker, Özgür: **Güney Kafkasya’da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)**, Ankara, TTK, 2020.
- Uçarol, Rifat: **Siyasî Tarih (1789-2014)**, İstanbul, Der Yayınları, 2015.
- Usta, Veysel (ed.): **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Trabzon, Serander Yayınları, 2016.
- Uzun, Enver: **İşgal Yıllarında (1916-1917) Trabzon’da Rus Askerî Gazetesi Voenny Listok (Makaleler Toplusu)**, Trabzon, Eser Ofset Matbaacılık, 2008.
- _____ : **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov’un Trabzon Günlüğü**, Trabzon, Eser Ofset Matbaacılık, 2008.
- Ünal, Fatih: **Ruslar Bizansın Peşinde**, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015.

- Vandemir, Baki: **Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamışa (Hariç) kadar**, C.2, İstanbul, Askerî Matbaa, 1933.
- Vernadsky, George: **Rusya Tarihi**, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, 2019.
- Voroşilov, V. V.: **Jurnalistika**, Moskva, Knorus, 2010.
- Yarbay Selahattin: **Kafkas Cephesi'nde 10 ncü Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebelerinin Sonunda Kadar Olan Harekâtı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2006.
- Yavuz, Nurcan: **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, Erzincan Belediyesi Yayınları, 1995.
- Yesin, B. İ.: **İstoriya Russkoy Jurnalistiki (1703-1917) v Kratkom İzlojenii**, Moskva, İzdadelstvo «Flinta» İzdadelstvo «Nauka», 2000.
- Yeşilot, Okan (ed.): **Revan Türkleri, Erivan Türk Yurdudur**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Yılmaz, Veli: **1 nci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul, Cem Ofset Matbaacılık, 1993.
- Zalesskiy, K. A.: **Kto Bıl Kto v Pervoy Mirovoy Voyne**, Moskva, Astrel, 2003.

- Zapadov, A. V.: **Russkaya Jurnalistika XVIII veka**, Moskva, İzdadestvo “Nauka”, 1964.
- Zayonçkovskiy, A. M.: **Pervaya Mirovaya Voyna**, Sankt-Petersburg, Poligon, 2002.
- Zezeman, E. E.: **Voенno-Geografiçeskiy Obzor Kavkazsko-Turetskoy Granitsı**, Tiflis, Tipografiya A. A. Mihelsona, 1887.

MAKALELER

- Abdraşıtov, E. G.: “Formirovanie Propagandistskogo Apparata v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (Opıt Rossii i Zarubejnih Stran)”, Stavropol, **Gumanitarnie i Yuridiçeskie İssledovaniya**, Vıpusk 3 (7), FGAOU VPO «Severo-Kavkazskiy Federalnıy Universitet» 2015, s. 5-9.
- Ağaoğlu, Sami: “Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü”, Erzurum, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı 35, 2007, s. 311-339.
- Ahmadunin, E. V.: “Sistema Jurnalistiki Rossii Mejdudvumya Burjuazno-Demokratiçeskimi Revolyutsimi (1907-1917)”, **İzvestiya Yujnogo Federalnogo Universiteta. Filologiçeskie Nauki**, (3), 2008, s. 96-115.

Akçora, Ergün Öz, Kaya, Mehmet: “Bingöl ve Bitlis’in Birinci Dünya Harbindeki Yeri ve Önemi”, **Bingöl Araştırmaları Dergisi**, cilt: 2., Sayı: 1, 2015, s. 9-28.

Aktaş, Esat: “Birinci Dünya Savaşı’nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt Çevresinde Salgın Hastalıklar”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Eylül, Yıl 10, Sayı XXXI, 2017, s. 173-201.

Avşar, Servet: “Birinci Dünya Savaşı’nda Rus Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti”, **OTAM**, Sayı: 14, Ankara, 2003, 65-127.

Bal, Mehmet Akif: “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Trabzon’daki Milis Müdafaası ve Milisler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Temmuz-Ağustos, 2020, s. 363-404.

Baş, Halit: “Birinci Dünya Savaşı’nda 13. Kolordunun İran Harekâtı ve Menzil Hizmetleri”, **İran ve Turan Araştırmaları Dergisi**, C. 2, Sayı 3, Aralık 2019, s. 17-65.

Başkaya, Muzaffer: “İngiliz Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon’da Rus İşgali” **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl: 9, Sayı 17, Güz 2014, 85-100.

Belova İ. B.: “Vliyanie Pressıı na Obşçestvennıe Nastroeniya Provintsii v Period Pervoy Mirovoy Voynı”, **Russkaya Publitsistika i Periodika Epohi Pervoy Mirovoy Voynı: Politika i Poetika**.

İssledovaniya i Materyalı, Moskva, İMLİ RAN, 2013, s. 405-415.

Berezina, V. G.:

“Gazetı 1860-h Godov”, **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki, Tom Vtoroy, Vtoraya Polovina XIX Veka**, İzdatelstvo Leningadskogo Universiteta, Leningrad, 1965. s. 30-59.

Berkov, P. N.:

“Jurnalistika 1770-1790-h Godov” **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki Tom Pervıy XVIII Vek i Pervaya Polovina XIX Veka**, İzdatelstvo Leningadskogo Gosudarstvennogo Ordena Lenina Universiteta İm. A. A. Jdanova, Leningrad, 1950. s. 82-111.

_____:

“Naçalo Russkoy Jurnalistiki”, **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki Tom Pervıy XVIII Vek i Pervaya Polovina XIX Veka**, İzdatelstvo Leningadskogo Gosudarstvennogo Ordena Lenina Universiteta İm. A. A. Jdanova, Leningrad, 1950. s. 11-44.

Beşikçi, Mehmet:

“Osmanlı Cihadının Yurtiçi Boyutu: Dinî Motiflerin ve Din Adamlarının Osmanlı Ordusu’nun Seferberliğindeki Rolü”, **Birinci Dünya Savaşı’nda Cihat ve İslam**, İstanbul, Der. Erik Jan Zürcher, Çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019., s. 85-103.

- Beydilli, Kemal: “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, XIII/17 Ankara, 1988, s. 365-434.
- Borşçukova, E. D.: “Publitsistika Vremen Pervoy Mirovoy Voynı i Formirovanie Obşçestvennogo Soznaniya Rossiyskogo Obşçestva”, **Vestnik KGU im. N. A. Nekrasova № 2**, Kostroma, 2011. 103-106.
- Budak, Mustafa: “Rusya’nın Kafkasya’da Yayılma Siyaseti”, **Türkler**, Ankara, Cilt: 18, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 488-515.
- _____ : “Ermeni Meselesi Açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin Önemi” **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl: 2018/2, Cilt: 17, Sayı: 34, s. 207-232.
- Büyüktolu, Recep, Ateş, Oral: “Birinci Dünya Savaşı’nda Mustafa Kemal Paşa’nın 16. Kolordu Komutanlığı ve Muharebelerinin Harp Prensipleri Bakımından Değerlendirilmesi” **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 17, Sayı 33, Bahar, 2021, s. 409-440.
- Çapraz, Hayri: “Gürcistan’da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, Cilt 1, No: 1, 2006 s. 67-80.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan: “18. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro’nun İran Seferi”, **Vakanüvis**

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,
Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı, s. 115-132.

- Çaykırın, Güzin: “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon’un İşgali ve Müslüman Mültecilerin Durumu”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)**, Sayı 33, Yıl 2021, s. 123-150.
- Çebotarev, A. M., Askarova, V. Ya.: “Estetika V Oformlenii Pervoy Russkoy Peçatnoy Gazeti”, **Vestnik KemGUKİ №20/2012**, Kemerova, 2012. s. 82-89.
- Çeliker, Fahri: “Bitlis’in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa”, **Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi, Cilt:3, Sayı: 8**, 1987, s. 379-392.
- Çubinskiy, V. V.: “Beztsenzurnaya Peçat Revolyutsionnogo Narodniçestva”, **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki, Tom Vtoroy, Vtoraya Polovina XIX Veka**, İzdatelstvo Leningadskogo Universiteta, Leningrad, 1965, s. 337-366.
- Dajina, V. D.: “İskusstvo i Vizualnaya Propaganda”, **Pervaya Mirovaya Voyna i Sudbı Yevropeyskoy Tsivilizatsii**, Red. L. S. Belousov, A. S. Manıkin, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskva, 2014, 299-312.
- Dementyev, A. G.: “Jurnalistika i Kritika Sorokovih Godov (1840-1855)” **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki Tom Perviy XVIII Vek i Pervaya**

Polovina XIX Veka, İzdatelstvo Leningadskogo Gosudarstvennogo Ordena Lenina Universiteta İm. A. A. Jdanova, Leningrad, 1950, s. 437-485.

Doğan, Ayhan:

“I. Dünya Savaşında “Kop Savunması” ve Ulusal Birliğimiz Açısından Önemi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XIX, 2003, s. 1191-1210.

Gorbaçeva, L. O.:

“Ofitsialnaya Propaganda i Formirovanie Obraza Vraga v Rossiyskom Obsçestvennom Soznanii v Godı Pervoy Mirovoy Voynı”, **Dokument. Arhiv. İstoriya. Sovremennost.**, Vıpusk 13, İzdatelstvo Ural. Un-ta, Ekaterinburg, 2013. s. 170-181.

Göktaş, Serdar:

“Askerî Belgeler Işığında Bayburt’un Kurtuluş Gününe Dair Bazı Tespitler”, Bayburt, **İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt**, Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 283-294.

Gujva, D. G.:

“Voennie Gazetı i Jurnalı v Godı Pervoy Mirovoy Voynı Kak Osnovnoe Sredstvo İnformirovaniya Russkoy Armii”, **Russkaya Publitsistika i Periodika Epohi Pervoy Mirovoy Voynı: Politika i Poetika. İssledovaniya i Materialı**, İMLİ RAN, Moskova, 2013, s. 546-558.

_____:

“Voennaya Tsenzura Russkoy Periodičeskoy Peçati v Godı Pervoy Mirovoy Voynı”, **Russkaya Publitsistika i Periodika Epohi Pervoy Mirovoy Voynı: Politika i Poetika. İssledovaniya i Materyalı**, İMLİ RAN, Moskva, 2013, s. 524-537.

- Günay Nejla, Çaykiran Güzin: “Rusların 1915 Yılında Van Vilayeti ve Çevresinden Ermenileri Kafkasya’ya Göç Ettirmesi”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 14, Sayı 27, Kış 2020, s. 133-150.
- Havtorina, YU. V.: “Razvitie Peçati v Rossii” **Vlast**, № 10, 2009, s. 160-162.
- İvanov, A. İ.: “Pervaya Mirovaya Voyna i Rossiyskaya Hudojestvennaya İntelligentsiya: Sovremennie Problemy İzuçeniya”, **Vestnik TGTU.**, Tambov, Tom 10, № 3, 2004. s. 860-869.
- Jerdava, YU. A.: “İllyustrirovannaya Pressa Kak İstočnik Formirovaniya Obraza Voynı v 1914-1918”, **Rossiya i Pervaya Mirovaya Voyna: Ekonomičeskie Problemy, Obşçestvennie Nastroeniya, Mejdunarodnie Otnoşeniya**, Redaktör: Yu. A. Petrov, İstitut Rossiyskoy İstorii RAN, Moskva, 2014, s. 155-176.
- Karabalık, Kamuran: “Birinci Dünya Savaşı’nda Güney Azerbaycan’ın Önemi ve Tebriz’in Osmanlı Birlikleri Tarafından Zaptı (1915)”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 47, s. 157-173.
- Kardaş, Abdulaziz: “I. Dünya Savaşı Dönemi’nde Van’ın İşgali ve Kurtuluşu (1915-1918)”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl:3, Sayı: 10, Mart 2015, s. 176-192.

- Kunjarov, E. M.: “Rossiyskaya Gosudarstvennaya Propaganda Pervoy Mirovoy Voynı v Oteçestvennoy İstoriografii”, **Problemi Sotsialno-Ekonomiçeskogo Razvitiya Sibiri**, № 3 (13), BRGU, Bratsk, 2013, s. 90-93.
- Kurat, Yuluğ Tekin: “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, 1992, s. 139-147.
- Kurt, S. Ü.: “Birinci Dünya Savaşı’nda Propaganda”, **İletişim ve Propaganda**, Ed. M. Karaca, C. Çakı, Konya, Eğitim Yayınevi, 2018, s. 159-194.
- Lyutov, S. N.: “Razvitie Voennoy Jurnalistiki v Rossii v Pervoy Çetverti XIX Veka”, Novosibirsk, **Vestnik NGU, Seriya: İstoriya, Filologiya**, Tom 11, Vıpusk 11 2012, s. 5-10.
- Mahonina S. Ya.: “1917 God i Russkaya Jurnalistika”, **Vest. Mosk. Un-ta, Ser. 10, Jurnalistika**, № 6, Moskva, 2005, s. 71-87.
- Maksimçik, A. N.: “Evakuatsiya Kulturnıh i İstoriçeskih Tsennostey iz Tiflisa v 1915 g.: Priçını i Posledstviya”, **Pervaya Mirovaya Voyna v İstoriçeskih Sudbah Yevropı: Sb. Materialov Mejdunar. Nauç. Konf. G. Vileyka 18 Okt. 2014 g.**, Minsk, BGU, 2014, s. 349-354.

- Martirosyan, D. G.: “Koprikoyskoe Vstreçnoe Srajenie (23 Oktyabrya-11 Noyabrya 1914 g.)”, **Voenno-İstoriceskiy Jurnal**, Generalny Ştab, № 11, 2012, s. 9 -14.
- Martin, Volkan: “Halil Paşa’nın Hatıralarının Tarihî Kıymeti”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXIII / 1, 2018, s. 69-89.
- Maslov, V. S.: “«Russkiy Vestnik» i «Moskovskie Vedomosti»”, **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki, Tom Vtoroy, Vtoraya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Universiteta, 1965, s. 217-232.
- Mitkeviç, A. İ.: **Doklad Çlena Glavnago Kavkazskago Komiteta Soyuzu Gorodov A. İ. Mitkeviça o Poezdke ego v Rize i Trapezund**. Tiflis, 1916. s. 1-8.
- Muratov, A. B., Ulman, M. İ.: “Tipologiceskaya Harakteristika Jurnalnoy Periodiki 1870-1890-h Godov”, **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki, Tom Vtoroy, Vtoraya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Universiteta, 1965, s. 253-267.
- Nelipoviç, S. G.: “Antinemetskaya Propaganda v Rossii v Pervie Mesyatsı Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1918 gg”, **Voprosı Germanskoy İstorii, Sbornik Nauçnih**

Trudov, Dnepropetrovsk, red. S. İ. Bobileva, İzdadestvo Lira, 2015, s. 80-91.

Okur, Mehmet, Göktaş, “Birinci Dünya Savaşı’nda Bayburt’un İşgali ve Serdar: Göç”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 21 2016, s. 173-184.

Öğün, Tuncay: “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü**, Yıl: 39, Ekim, 2001, s. 590-606.

_____ : “Osmanlı Basınında Cihad-ı Ekber: İran Örneği”, **Türkiyat Mecmuası**, c.28/1, 2018, s. 91-114.

_____ : “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları,” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 34 (1), 97, 2018, s. 81-108.

Öksüz, Hikmet, Usta Veysel: “I. Dünya Savaşında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması”, **Türkiyat Mecmuası**, c. 24/ Bahar, 2014, 25-51.

Ölmez, Adem: “Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı’nda Bitlis Cephesi”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı:2, Yıl: 2014, s. 1-22.

Öz Akçora, Ergün ve Kaya, Mehmet: “Bingöl ve Bitlis’in Birinci Dünya Harbindeki Yeri ve Önemi”, **Bingöl Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı 1, 2015, s. 9-28.

- Özgüldür, Yavuz: “İttifaktan Savaşa: 2 Ağustos 1914 Tarihli Osmanlı-Alman İttifak Anlaşması ve Yansımaları”, **Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi**, Cilt: 76, Sayı: 2, 2021, s. 475-492.
- Özön, Mustafa Nihat: “Bayburt’tan Çıktığımız Gün”, **Rusların Gümüşhane İlini İşgali**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi 1993, 51-54.
- Patruşeva, N. G.: “Pervaya Mirovaya Voyna i Tsenzurnie Uçrejdeniya Rossii”, **Vek İnformatsii Jurnalistika i Voynı k 100-Letiye Pervoy Mirovoy Voynı, Mater. 53-y Mejdunar...**, İn-t, «Vışş. Şk. Journ. i Mas. Kommunikatsii», St. Petersburg, 2015, s. 155-163.
- _____ : “Tsenzura v Rossii Vo Vtoroy Polovine XIX-Naçale XX v.: Zakonı i Praktika”, **Tsenzura v Rossii v Kontse XIX-Naçale XX Veka, Sbornik Vospominaniy**, St. Petersburg, red. M. A. Benina Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka, 2003, s. 8-42.
- _____ : “Zakonodatelstvo o Peçati” **Kniga v Rossii 1895-1917**, Red. İ.İ. Forlova, Sankt-Peterburg, 2008, s. 29-53.
- Plotkin, L. A.: “Obşçestvennoe i Literaturnoe Dvijenie 1860-h Godov. Tsenzurnaya Politika Pravitelstva”, **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki, Tom Vtoroy, Vtoraya Polovina XIX Veka**, Leningrad,

İzdatelstvo Leningadskogo Universiteta, 1965, s. 9-17.

Saltık, G. A., Stroyeva A. A.: “Pervaya Mirovaya Voyna: K İstorii Voennoy Tsenzuri”, **Uçenie Zapiski. Elektronniy Nauçniy Jurnal Kurskogo Gosudarstvennogo Universiteta, (3(19))**, Kursk, 2011, s. 29-33.

Sarısaman, Sadık: “Ömer Naci Bey Müfrezesi”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt 4, Sayı 16, 1995, s. 501-513.

_____: “Cihad-ı Ekber İlanının Kafkaslardaki Yankıları”, **100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2015, s. 707-274.

Savastenko, R. A.: “Rosssiyskaya Periodika v Naçale XX Veka i Ee Uçastie v Obşçestvenno-Politiçeskoy Jizni Strani”, **Vestnik RUDN, Seriya Literaturovedenie. Jurnalistika, №4**, Moskva, 2013, s. 112-121.

Solntsev, N. P.: “Bayburtskaya Operatsiya”, **Sibirskiy Kozak, Vpusk Vtoroy, Vremya Velikoy Voynı (1914-1917 godı)**. Harbin, red. E. P. Berezovkiy, 1941, s. 158-165.

Starkova, L. K.: “K Voprosu o Stanovlenii Tsenzuri v Rossii v Pervoy Çetverti XVIII Veka”, **İzvestiya Saratovskogo Universiteta, Ser. İstoriya. Mej. Otn. Vip. 2, T. 10**, 2010, s. 49-52.

- _____: “Rossiyskaya Tsenzura-Pervie Zadaçi i Poisk Reşeniy”, **Vlast**, 12, 2008, s. 115-120.
- _____: “Tsenzurnaya Politika Ekaterina II v 1762-1771 Godı”, **İzvestiya Saratovskogo Universiteta, Ser. İstoriya. Mej. Otn. Vip. 1, T. 12**, 2012, 9-16.
- Stepanov, N. L.: “Kritika i Jurnalistika Dekabristskogo Dvijeniya”, **Oçerki Po İstorii Russkoy Jurnalistiki i Kritiki Tom Perviy XVIII Vek i Pervaya Polovina XIX Veka**, Leningrad, İzdatelstvo Leningadskogo Gosudarstvennogo Ordena Lenina Universiteta İm. A. A. Jdanova, 1950, s. 194-238.
- Şatilov, P. N.: “Bitlisskaya Operatsiya”, **Boenno-İstoriçeskiy Vestnik**, № 24, Noyabr 1964, s. 3-6.
- Tanrıverdi, Mustafa: “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları), **Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı, s. 538-557.
- Taşcı, Tekin Aycan: “Kafkasya’da Rus İdari Yapıları (1785-1845), **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (27), Güz 2019, s. 73-110.
- Taşkesenlioğlu, M. Yasin: “Kop Savaşlarında Stratejik bir Yer: Mülazım Kenan Tepesi” **İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt**, Bayburt, Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 143-164.

- Tekir, Süleyman: “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 32, Bahar, 2016, s. 43-65.
- Toşçev, A. İ.: “Petrovskie «Vedomosti» Kak Tip İzdaniya”, **İtoki i Problemy izuçeniya Russkoy Literatury XVIII Veka**, Leningrad, Otv. Red. A. M. Pançenko, 1989, s. 184-199.
- Tsıkalov, D. E.: “Karikatura Kak Orudie Propagandy v Pervoy Mirovoy Voynı”, Volgograd, **Vestnik Volgogr. Gos. Un-ta**, Seriya 4, İst, № 1(21), 2012, s. 85-90.
- Turan, Resul: “I. Dünya Savaşında Karadeniz’de Batırılan Bir Kızılhaç Gemisi: Portugal”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Güz 2018, 25, s. 185-202.
- Türkmen, Zekeriya: “XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası (1800’lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)”, **XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, C. I.**, Ankara, Genel Kurmay ATESE Başkanlığı Yayınları, 2003, s. 21-36.
- Usta, Veysel: “Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon’un Durumu” **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl 9, Sayı 17, Güz, 2014, s. 135-172.

Ünal, Levent:

“Birinci Dünya Harbi’nde Erzurum’un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler ile Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi”, **100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2015, s. 417-454.

Yesin, B. İ.:

“O Kaçestvennoy Gazete v Rossii”, **Novoe v Massovoy Komunikatsii Almanah Vpusk 7-8**, Voronoej, 2015, 45-49.

Yeşilot, Okan:

“Çarlık Yönetiminde Azerbaycan” **Türkler**, Cilt: 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 541-542.

_____:

“Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 36, 2008, s. 187-199.

_____:

“Çarlık Rusya’nın Azerbaycan’ı İşgali (Kafkasya Başkomutanı General Sisianov’un Faaliyetleri ve Öldürülmesi)”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 18, Güz, 2005, s. 123-130.

TEZLER

Akgümüş, Dilek:

Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Bayındır, Asiye:

Rus İşgali Döneminde (1916-1918) Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014.

Budak, Mustafa:

1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993.

Kerimov, Hatice:

Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.

Kösem, Ahmet:

Osmanlı Devleti 3'üncü Ordu Faaliyet ve Komutanlığı Tarihçesi (1843-2000), Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2019.

Turan, Resul:

Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.

Yalçın, Hatice:

Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2008.

- Yapıcı, Hakkı: **1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2011.
- Yavuz, Atilla Ekrem: **Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'da Çıkarılan Rus İşgal Gazetesi Trapezondskiy Voennyy Listok (1-125 Sayılar/Kasım 1916-Mart 1917)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2019.
- Yıldırım, Habip: **Kafkasya'da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007.
- Yüksel, Mevlüt: **I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2006.

EKLER

Fotoğraf 1: Batumskiya Vesti, 27 Eylül 1914 (10 Ekim 1914), № 1446, Cumartesi.

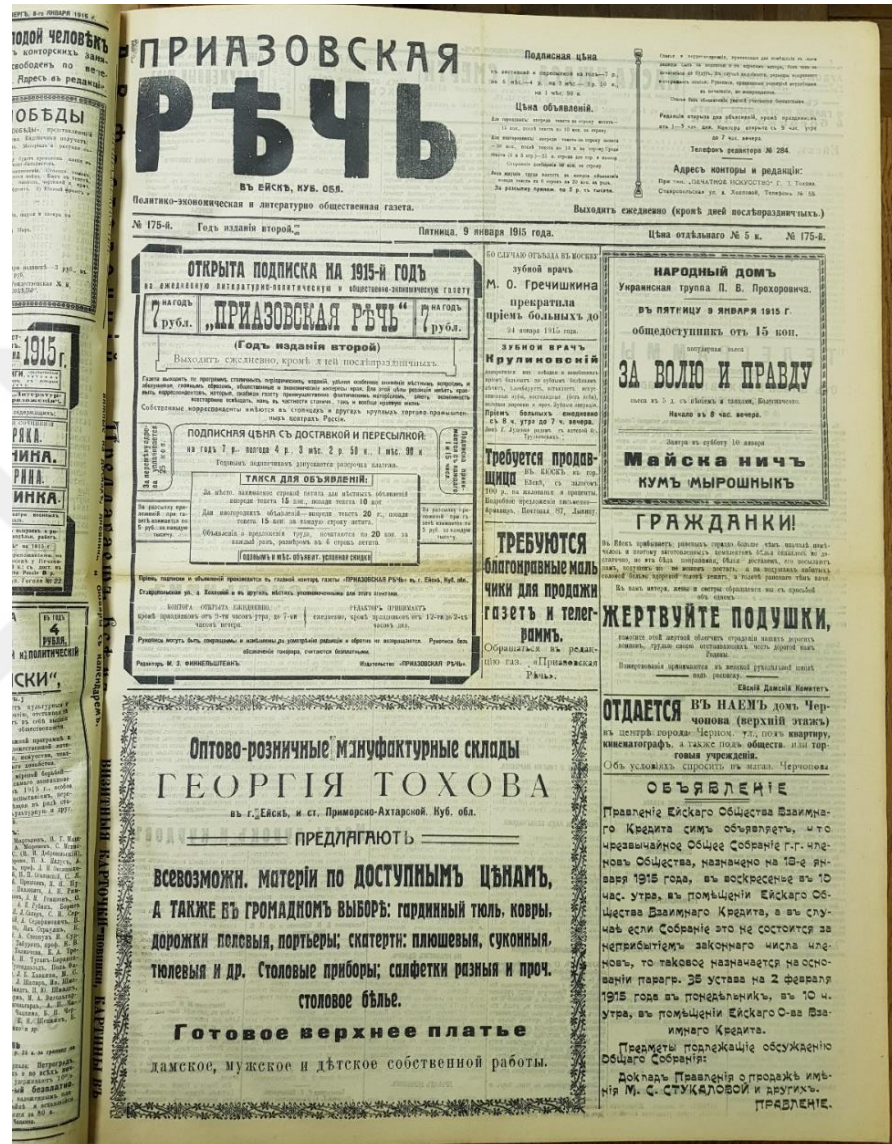
Фотограф 2: Kavkazskaya Kopeyka, 2 Kasim 1914 (15 Kasim 1914), № 299, Pazar.

Фотограф 3: Golos Rusi, 14 Kasım 1914 (27 Kasım 1914), № 309, Cuma.

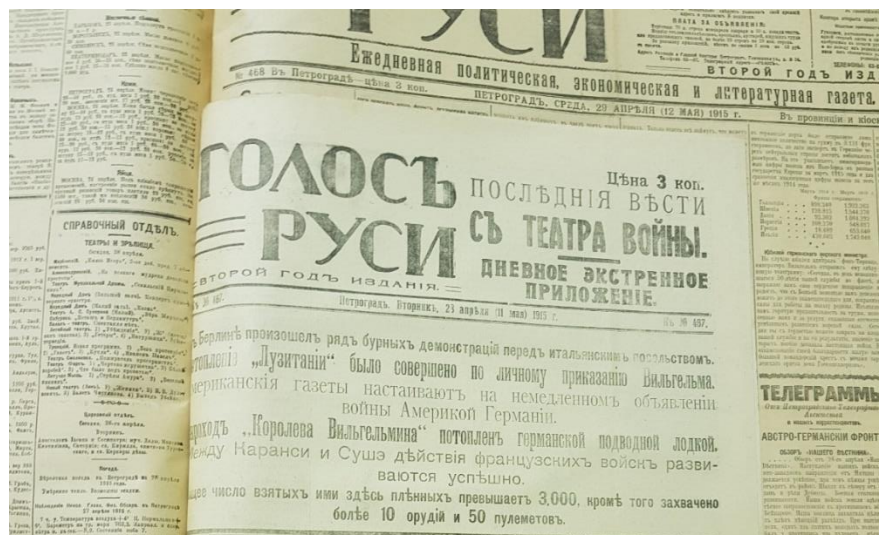
Фотограф 4: Priazovskaya Reç, 9 Ocak1915 (22 Ocak 1915), № 175, Cuma.

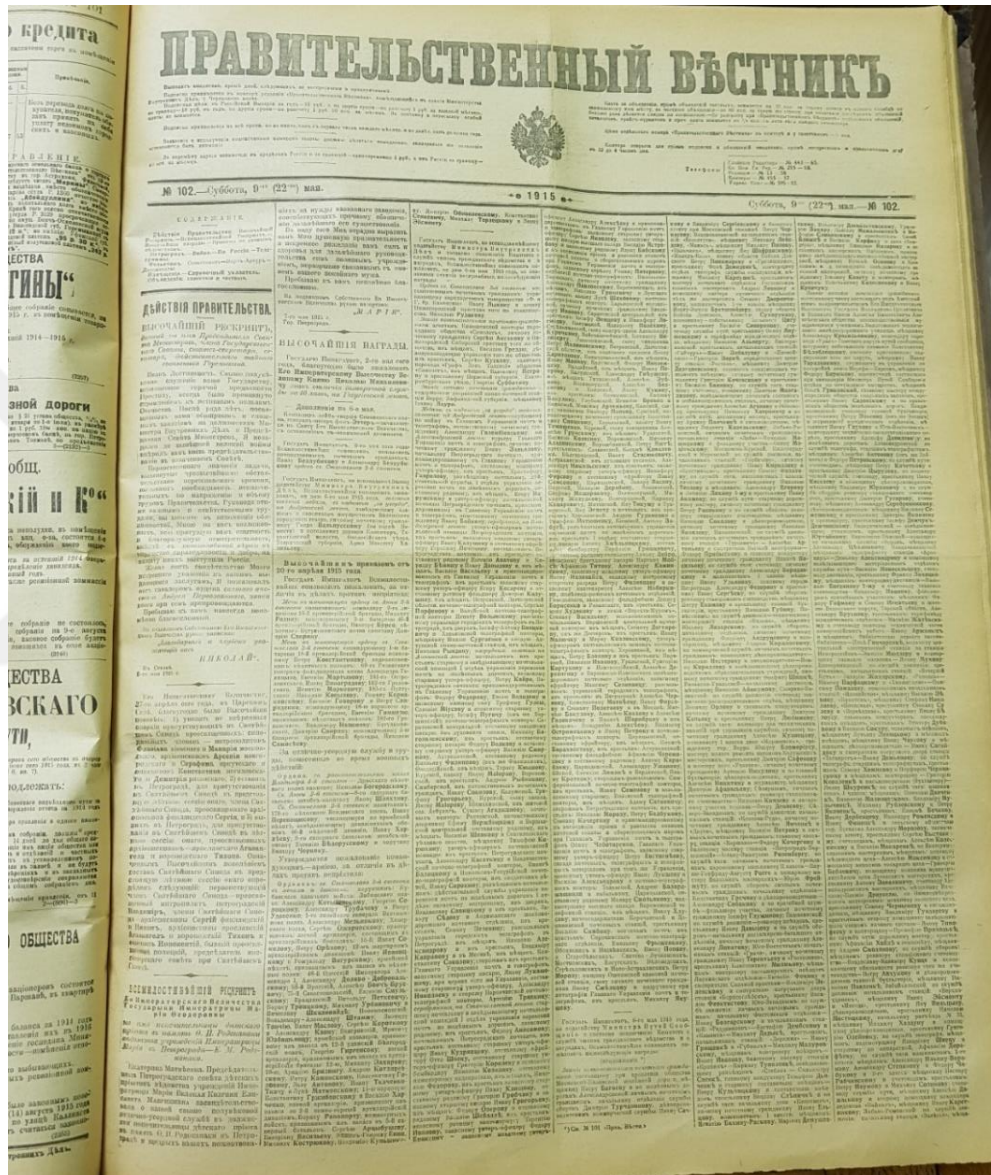
Фотограф 5: Bakinets, 9 Mart 1915 (22 Mart 1915), № 14, Pazartesi.

Фотограф 6: Golos Rusi, 23 Nisan 1915 (11 Mayıs 1915), № 467, Salı.

Фотограф 7: Pravitelstvennyy Vestnik, 9 Mayıs 1916 (22 Mayıs 1915), No: Ek № 102, Cumartesi.

Фотограф 8: Golos Kavkaza, 5 Eylül 1915 (9 Eylül 1915), № 2528, Cumartesi.

Фотограф 9: Kavkazskoe Slovo, 3 Ocak 1916 (16 Ocak 1916), № 2, Pazar.

КАВКАЗСКОЕ СЛОВО

№ 2. Выходит 3-го января 1916 г. ЕЖЕДНЕВНАЯ ГАЗЕТА Выходит 3-го января 1916 г. № 2

Редакция и контора
 Редактор: В. П. Пашинин. Адрес: Тифлисская, 10-12.
 Контора: Тифлисская, 10-12. Тел. 1-10.

ОБЪЯВЛЕНИЯ
 За объявление в газете: 10 коп. за строку в день.
 За объявление в газете: 10 коп. за строку в день.

Получатели газеты: 10 коп. за строку в день.
 За объявление в газете: 10 коп. за строку в день.

Въ этомъ № 6 страницъ.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1916 Г.

КАВКАЗСКОЕ СЛОВО

ПОДПИСКА ЦЕНА НА ГАЗЕТУ:

12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.
12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.	12 мѣ.

Заграничные подписки.

Тифлисская контора.

"КАВКАЗСКОЕ СЛОВО"

Отъ конторы газеты

Контора газеты проситъ г.г. подписчиковъ прислать подписку на 1916 годъ.

Контора предупреждаетъ, что лица, приславшіе деньги на 1916 годъ, согласно объявленной расписки, будутъ зачислены подписчиками на 1916 годъ.

"А ПОЛНО"

САШКА СЕМИНАРИСТЪ

ПАТЪ ЖУРНАЛЪ № 329

ДѢВУШКИ ПОДПИСАНЫ

Муленъ-Электрикъ

"ОКОВЫ ЛЮБВИ"

ХРОНИКА ГОРОДЪ № 20-6

ГЕРОЙ ДНЯ

КИНО-ПАЛАСЪ

"ОТЦЫ И ДѢТИ"

ПАТЕ-ЖУРНАЛЪ № 329

Тифлисская контора

"КАВКАЗСКОЕ СЛОВО"

Отъ конторы газеты

Контора газеты проситъ г.г. подписчиковъ прислать подписку на 1916 годъ.

Муленъ-Электрикъ

"ОКОВЫ ЛЮБВИ"

ХРОНИКА ГОРОДЪ № 20-6

ГЕРОЙ ДНЯ

Тифлисская контора

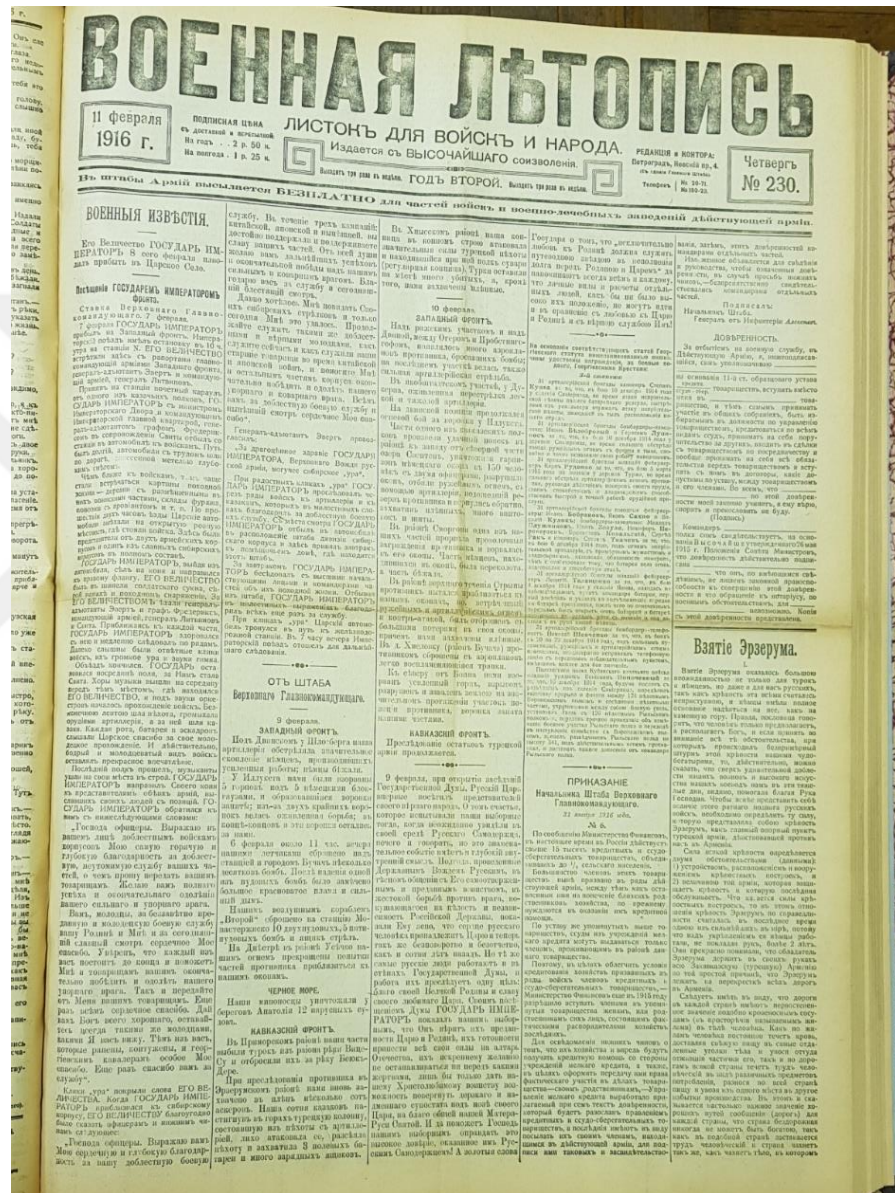
"КАВКАЗСКОЕ СЛОВО"

Отъ конторы газеты

Контора газеты проситъ г.г. подписчиковъ прислать подписку на 1916 годъ.

Фотограф 10: Batumskiy Den, 27 Ocak 1916 (9 Şubat 1916), № 763, Çarşamba.

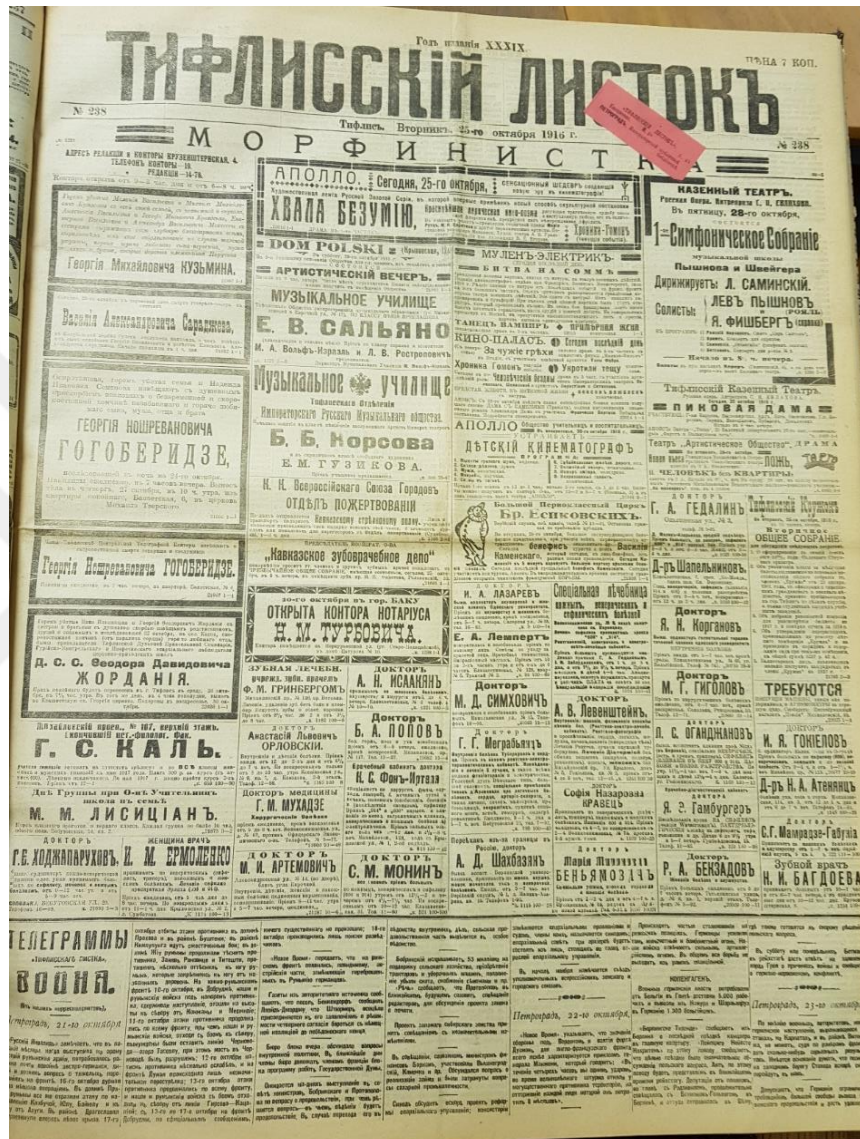

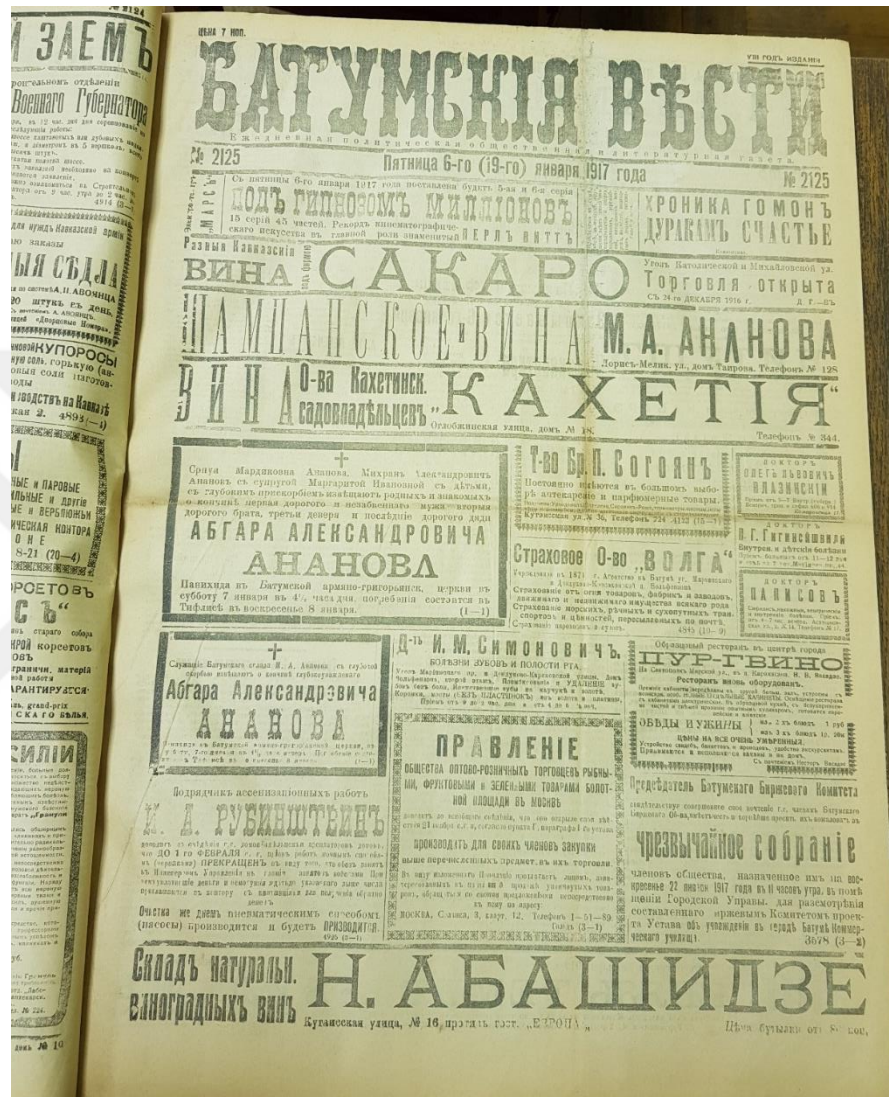
Cumartesi.

Фотограф 14: Tiflisskiy Listok, 25 Ekim 1916 (7 Kasım 1916), № 238, Salı.

Фотограф 15: Batumskiya Vesti, 6 Ocak 1917 (19 Ocak 1917), № 2125, Cuma.

Фотограф 16: Kavkazskiy Telegraf, 6 Şubat 1917 (19 Şubat 1917), № 8, Pazartesi.

Фотограф 17: Bakinets, 26 Haziran 1917 (9 Temmuz 1917), № 34, Pazartesi.

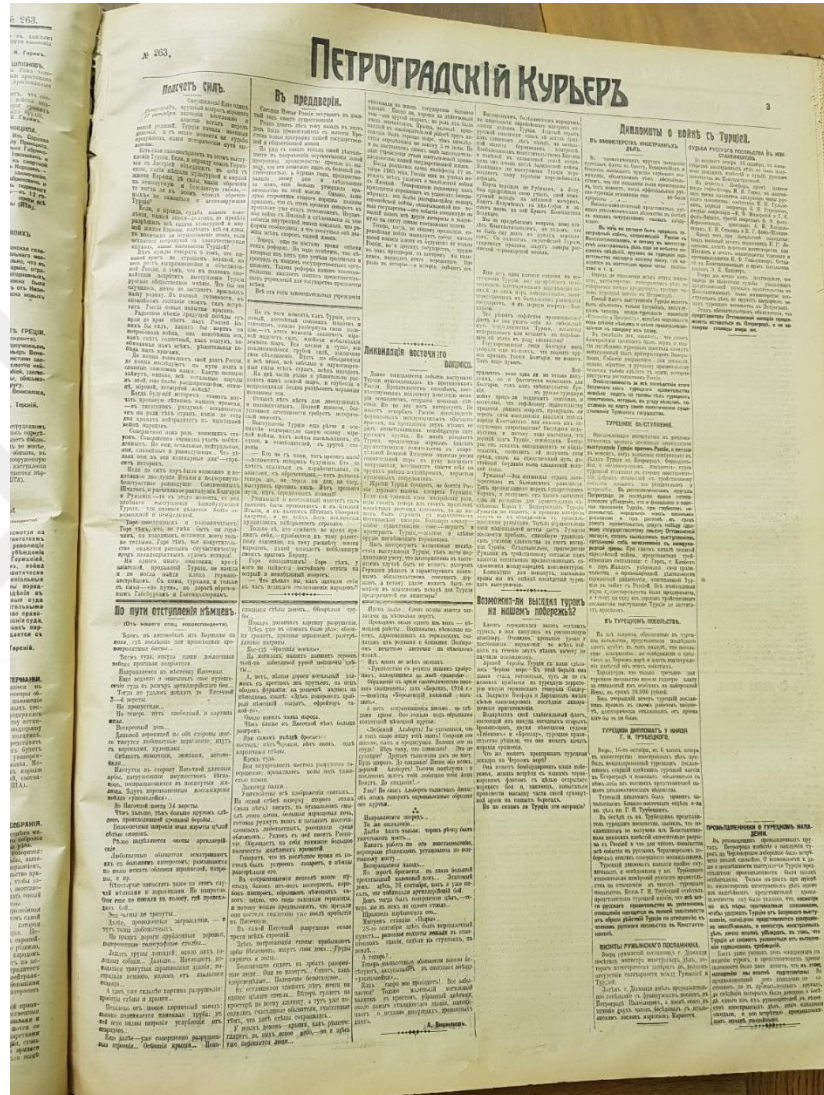
Fotoğraf 18: Tiflislikiy Listok, 25 Haziran 1914 (7 Temmuz 1917), № 168, Salı, s. 2. “Halkların Savaşı” Başlıklı Yazı

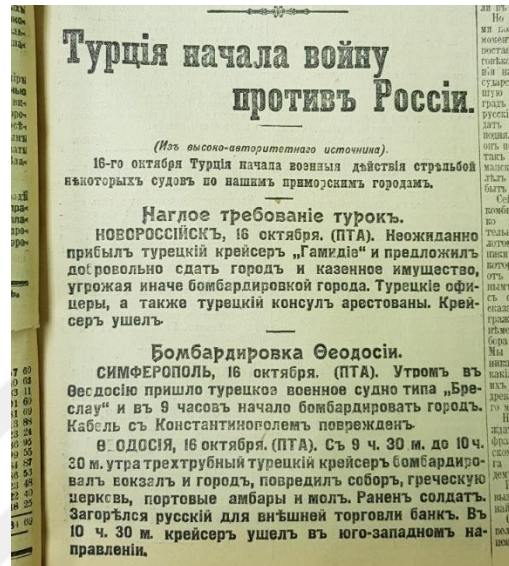
Fotoğraf 19: Kavkazskiy Telegraf, 30 Ağustos 1914 (12 Eylül 1914), № 43, Cumartesi, s. 2. “Türkiye’nin Silah Gücü” Başlıklı Yazı

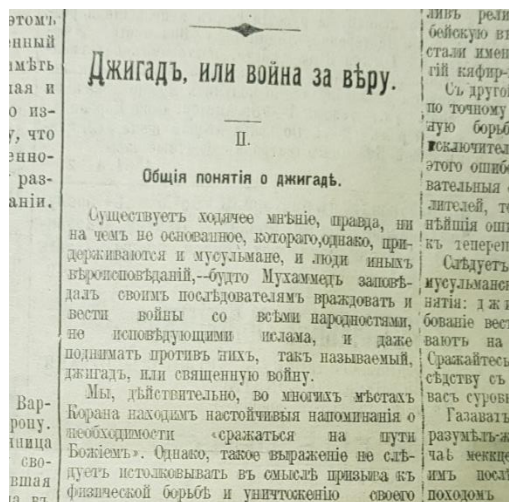
Fotoğraf 20: Petrogradskiy Kuryer, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 263, Cuma, s. 3. (Sütunlarda sansürden geçmemiş kısımlar görülmektedir.)

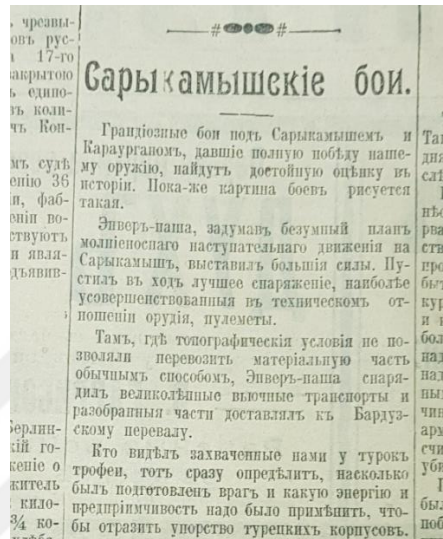
Fotoğraf 21: Birjeviya Vedomosti, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 14438, Cuma, s. 2. “Türkiye Rusya’ya Karşı Savaş Açtı” Başlıklı Yazı

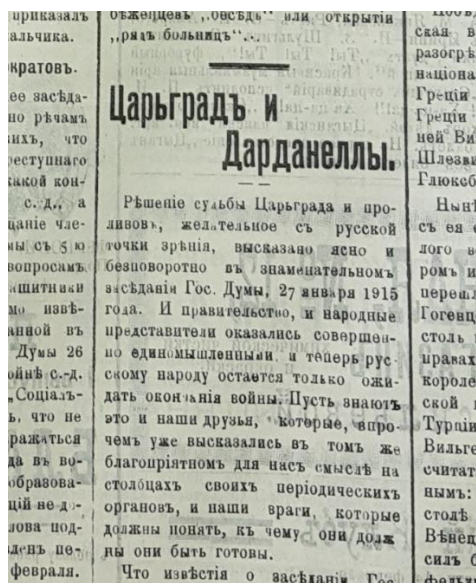
Fotoğraf 22: Kavkaz, 13 Kasım 1914 (26 Kasım 1914), № 258, Perşembe, s. 2. “Cihad, veya İnanç İçin Savaş” Başlıklı Yazı

Фотограф 23: Tiflisskiy Listok, 21 Ocak 1915 (3 Şubat 1915), № 16, Çarşamba, s. 2. “Sarıkamış Savaşları” Başlıklı Yazı

Фотограф 24: Golos Kavkaza, 14 Şubat 1915 (27 Şubat 1915), № 2440, Cumartesi, s. 2. “Tsargrad ve Dardanel” Başlıklı Yazı

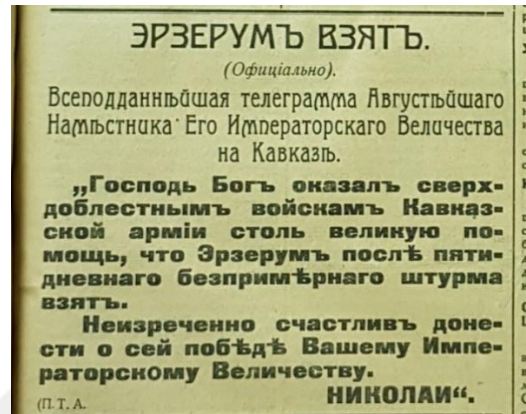

Фотограф 25: Kavkazskoe Slovo, 11 Şubat 1915 (24 Şubat 1915), № 8, Pazar, s. 2. “Hemşire Anastasiya Popova” Başlıklı Yazı

(Sarıkamış'ta Türk birliklerine esir düştükten kısa süre sonra kurtulan hemşirenin esir oldukları günlerde kendilerine iyi davranan bir Türk subayının Tiflis tren garında esir Türk askerleri içerisinde olduğunu fark edip bu Türk subayına teşekkür ettiği anlatılmaktadır.)

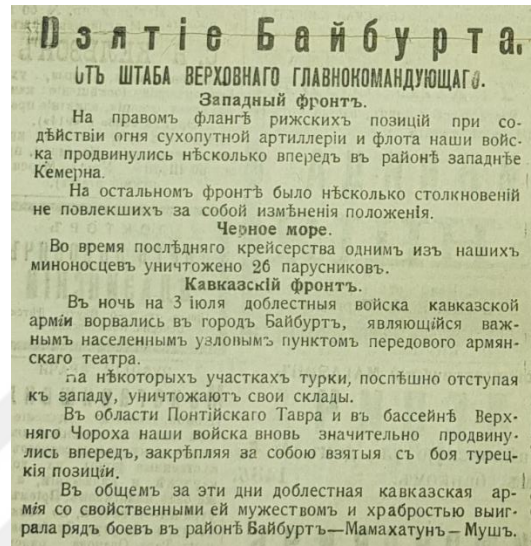
Fotoğraf 26: Listok Voynı, 4 Şubat 1916 (17 Şubat 1916), № 518, Perşembe, s. 1. “Erzurum Alındı” Başlıklı Yazı

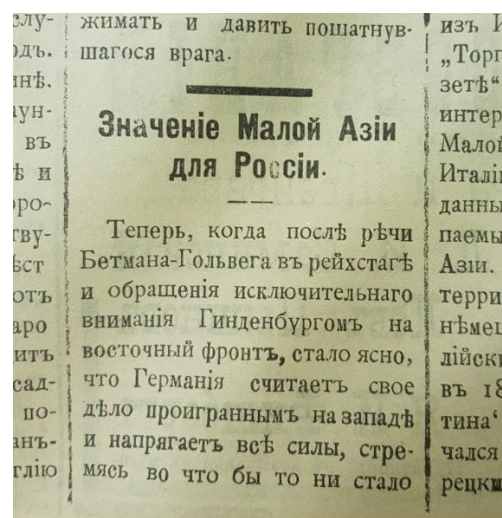
Fotoğraf 27: Kavkazskoe Slovo, 6 Nisan 1916 (19 Şubat 1916), № 78, Çarşamba, s. 1. “Trabzon, Birliklerimiz Tarafından 5 (18) Nisan’da Alındı” Başlıklı Yazı

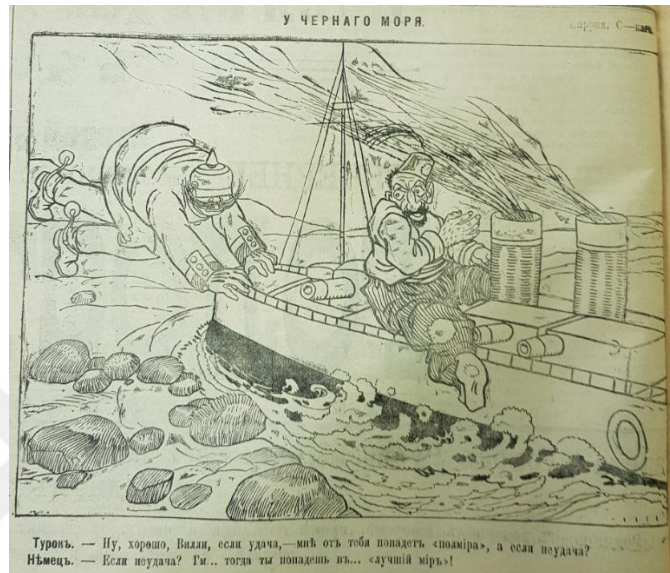
Фотограф 28: Batumskiya Vesti, 5 Temmuz 1916 (18 Temmuz 1916), № 1976, s. 1. “Bayburt’un Alınışı” Başlıklı Yazı

Фотограф 29: Golos Kavkaza, 27 Ekim 1916 (9 Kasım 1916), № 2785, Perşembe, s. 1. “Küçük Asya’nın Rusya İçin Manası” Başlıklı Yazı

Fotoğraf 30: Golos Rusi, 18 Eylül 1914 (1 Ekim 1914), № 252, Cuma, 252, s. 2. (Karadeniz Kıyısında başlıklı karikatür)

Fotoğraf 31: Kavkazskoe Slovo, 25 Ocak 1915 (2 Şubat 1915), № 20, Pazar, s. 2. (Rus Kafkas Ordusu'nun Sarıkamış Muharebelerinde ele geçirdiği Türk top ve makineli tüfeklerin Tiflis'te sergilenmesi)

Fotoğraf 32: Kavkazskoe Slovo, 25 Ocak 1915 (2 Şubat 1915), № 20, Pazar, s. 2. (Rus Kafkas Ordusu’nun Sarıkamış Muharebelerinde ele geçirdiği Türk top ve makineli tüfeklerin Tiflis’te sergilenmesi)

Fotoğraf 33: Kavkazskiy Telegraf, 2 Şubat 1915 (15 Şubat 1915), № 7, Pazartesi, s. 2 (Türk Esirler)

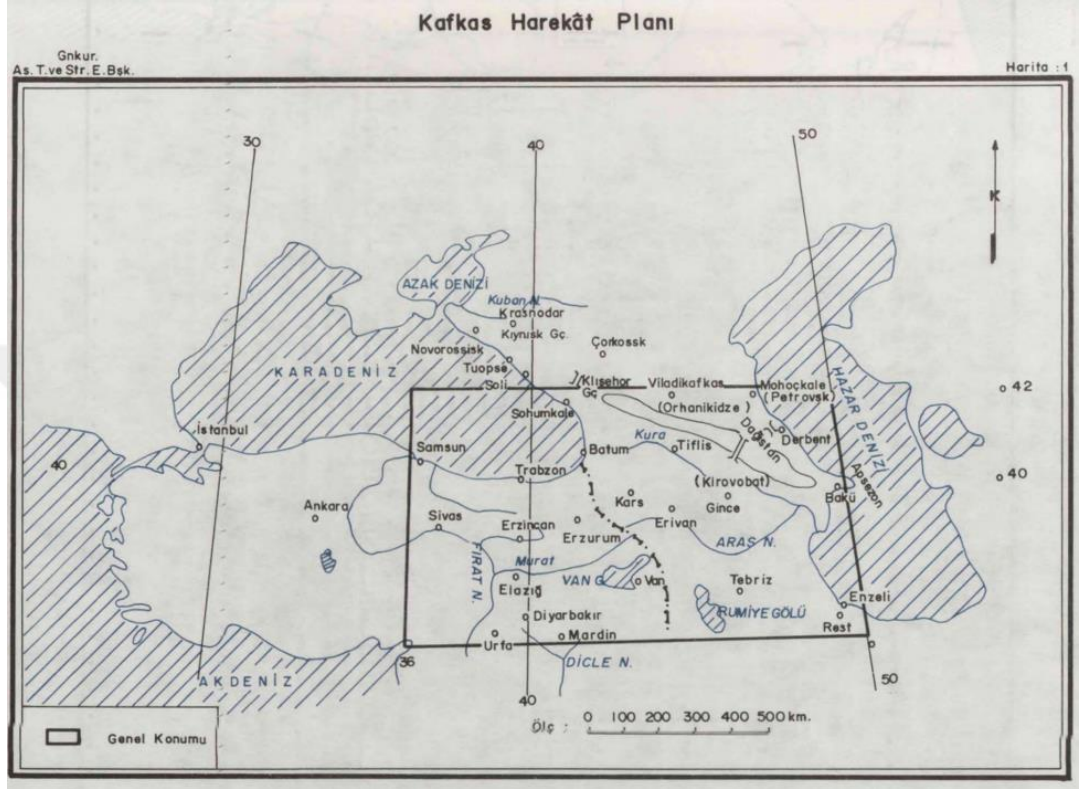
Фотограф 34: Kavkazskiy Kray, 6 Şubat 1915 (19 Şubat 1915), № 28, Perşembe, s. 3. (Sarıkamış Muharebeleri esnasında esir düşen 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa ile diğer Türk subayları trenden inerken)

Фотограф 35: Kavkazskoe Slovo, 28 Mart 1915 (10 Nisan 1915), № 39, Cumartesi, s. 3. (Çar II. Nikolay'ın ziyareti esnasında Kars'tan bir görüntü)

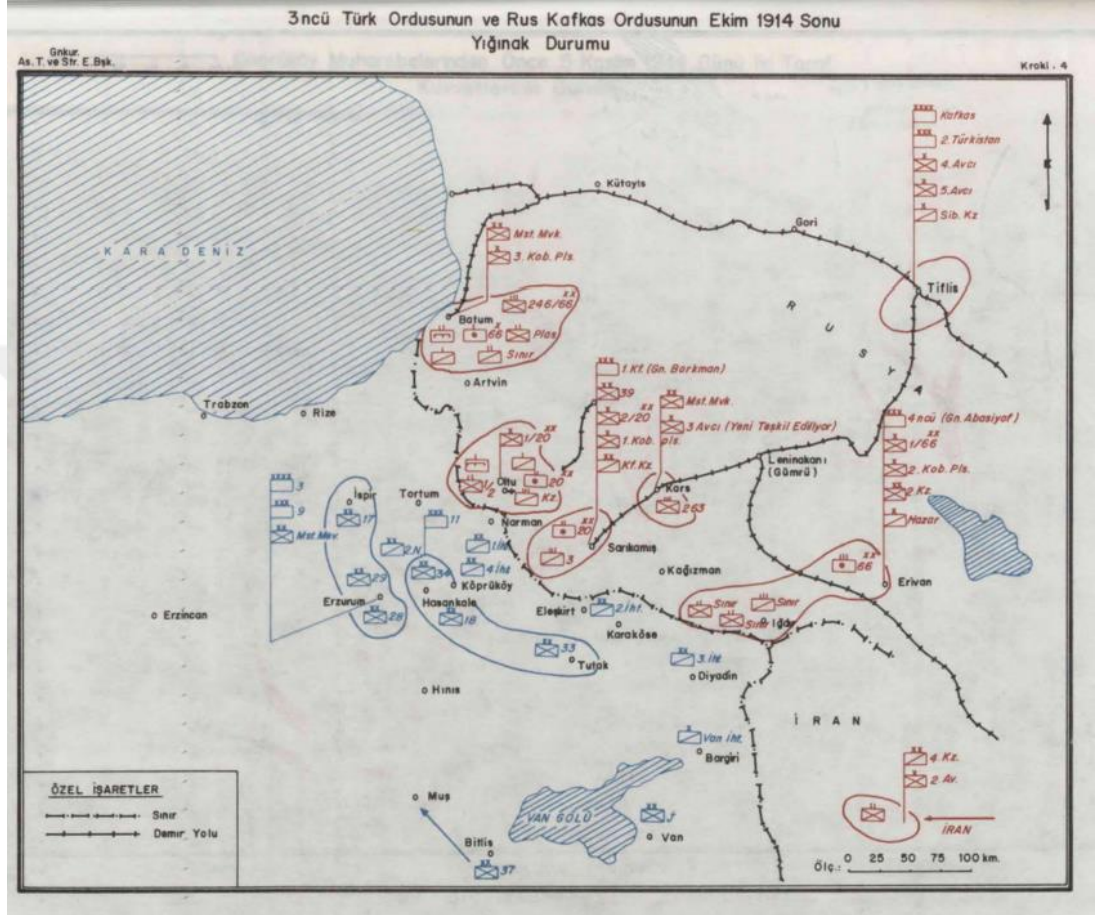

Şekil 1: Kafkas Harekât Planı

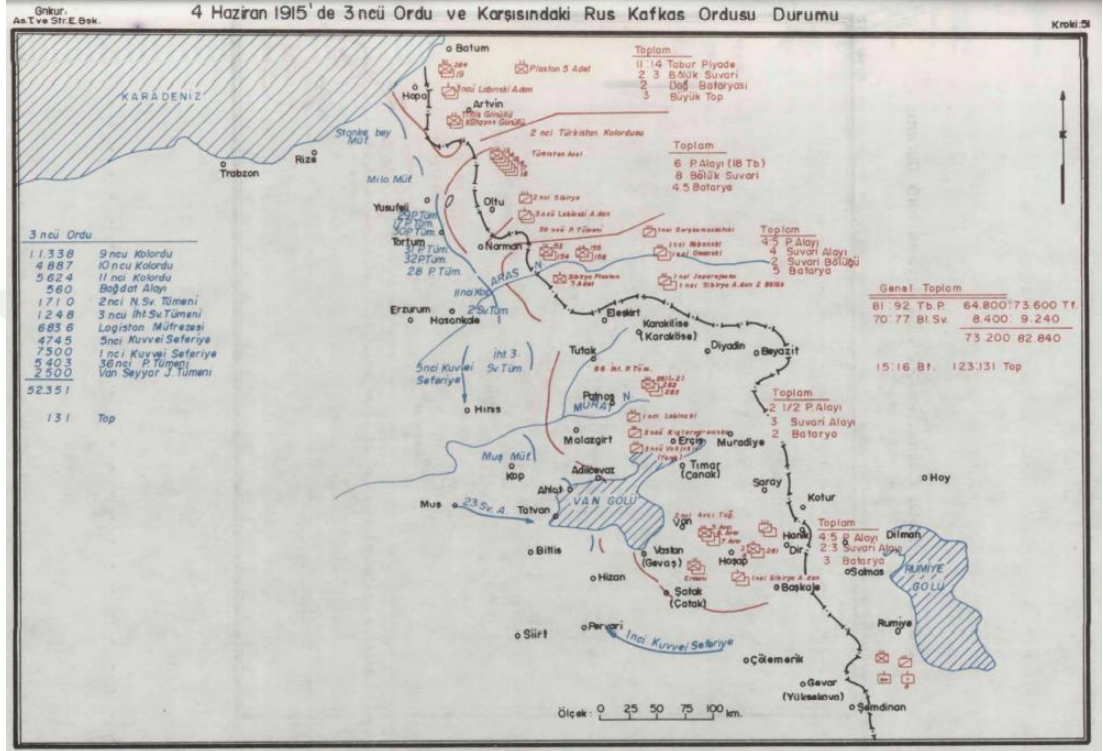
Kaynak: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt I.

Şekil 2: 3. Ordu ve Rus Kafkas Ordusu'nun Ekim 1914 sonu yığınak durumu

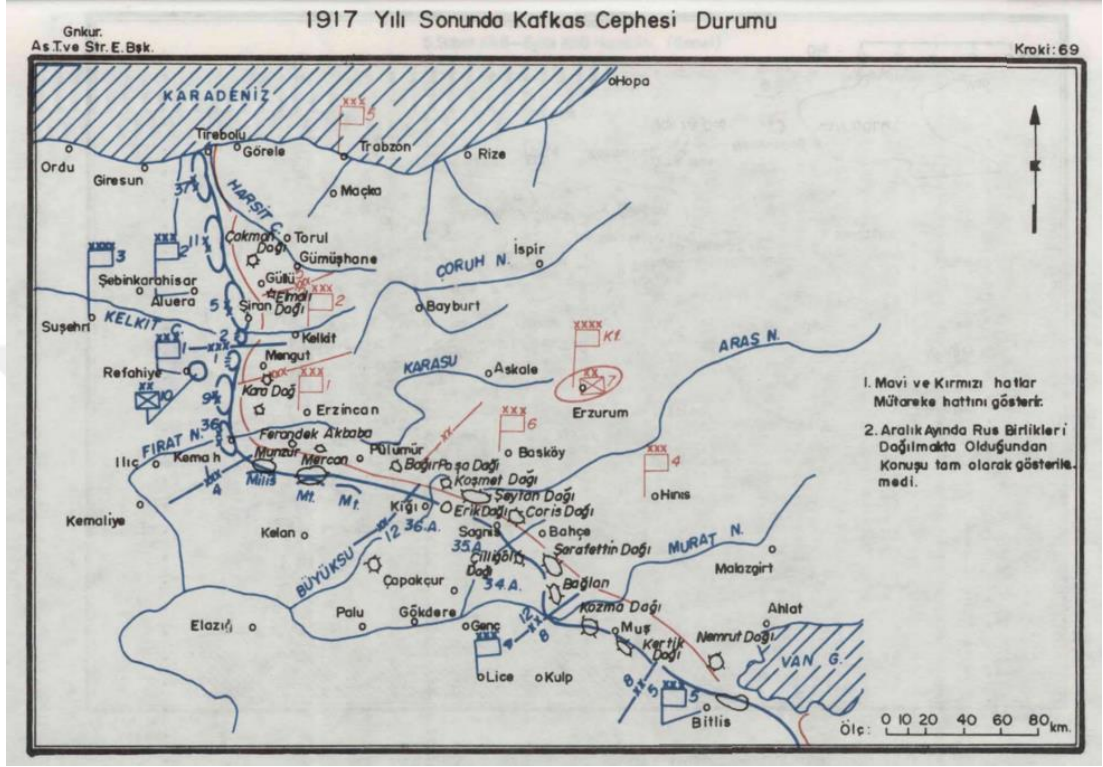
Kaynak: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt I.

Şekil 3: 4 Haziran 1915 yılında 3. Ordu ve karşısındaki Rus Kafkas Ordusu'nun durumu

Kaynak: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt I.

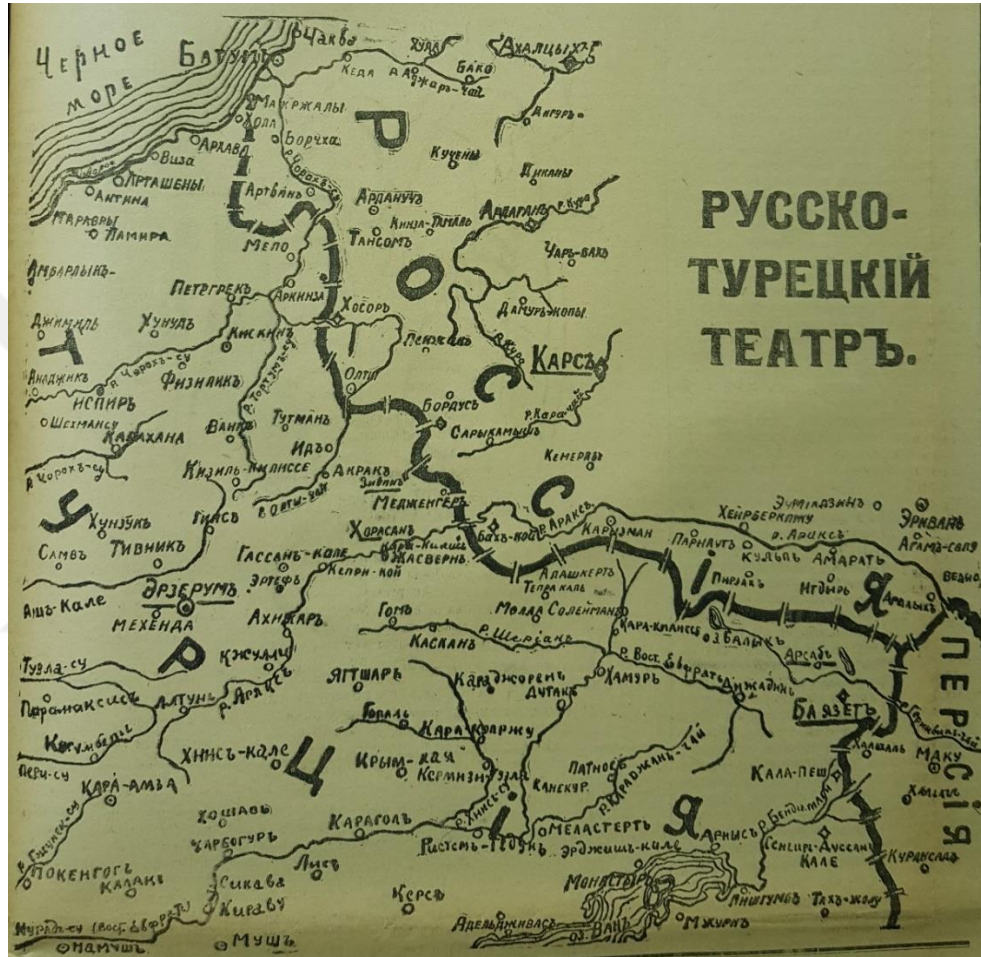
Şekil 4: 1917 yılı sonunda Kafkas Cephesi durumu

Kaynak: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt II.

Şekil 5: Golos Rusi, 23 Aralık 1914 (5 Ocak 1915), № 347, Salı, s. 3.

(1914 yılı Türk-Rus sınır hattı)

Şekil 6: Golos Rusi, 14 Nisan 1915 (27 Nisan 1915), № 453, Salı, s. 3.

(1915 yılı Türk-Rus savaşı bölgesi)

ÖZGEÇMİŞ

Fatih Mehmet EŞKİ ilk, orta ve lise eğitimini Bayburt'ta tamamladı. 2003 yılında Kazakistan'ın Türkistan şehrinde yerleşkesi bulunan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nde başladığı lisans eğitimine bir yıl süren Rusça ve Kazak Türkçesi hazırlık döneminden sonra 2008 yılında Türkoloji ve Yabancı Diller Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Lisans eğitiminden sonra 2009 yılında Millî Eğitim Bakanlığı'nın açmış olduğu Yabancı Hükümetler Rusya Federasyonu Bursunu kazanarak St. Petersburg Devlet Üniversitesi Hazırlık Fakültesi'nde bir yıl boyunca akademik Rusça eğitimi aldı. Hazırlık döneminden sonra 2012 yılında St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde yüksek lisans eğitimini tamamladı. Yüksek lisans tez konusu “*Tarihi Türk Elyazma Eserleri ve Onların 19-21. Yüzyıllarda St. Petersburg'da İncelenmesi*”dir.

2016 yılında İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü doktora programına kaydoldu. Doktora tez konusu “*Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)*”dir.

2016 yılından itibaren Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmakta ve akademik faaliyetlerini sürdürmektedir. Rusçanın yanı sıra Kazak ve Özbek Türkçelerini bilmektedir.